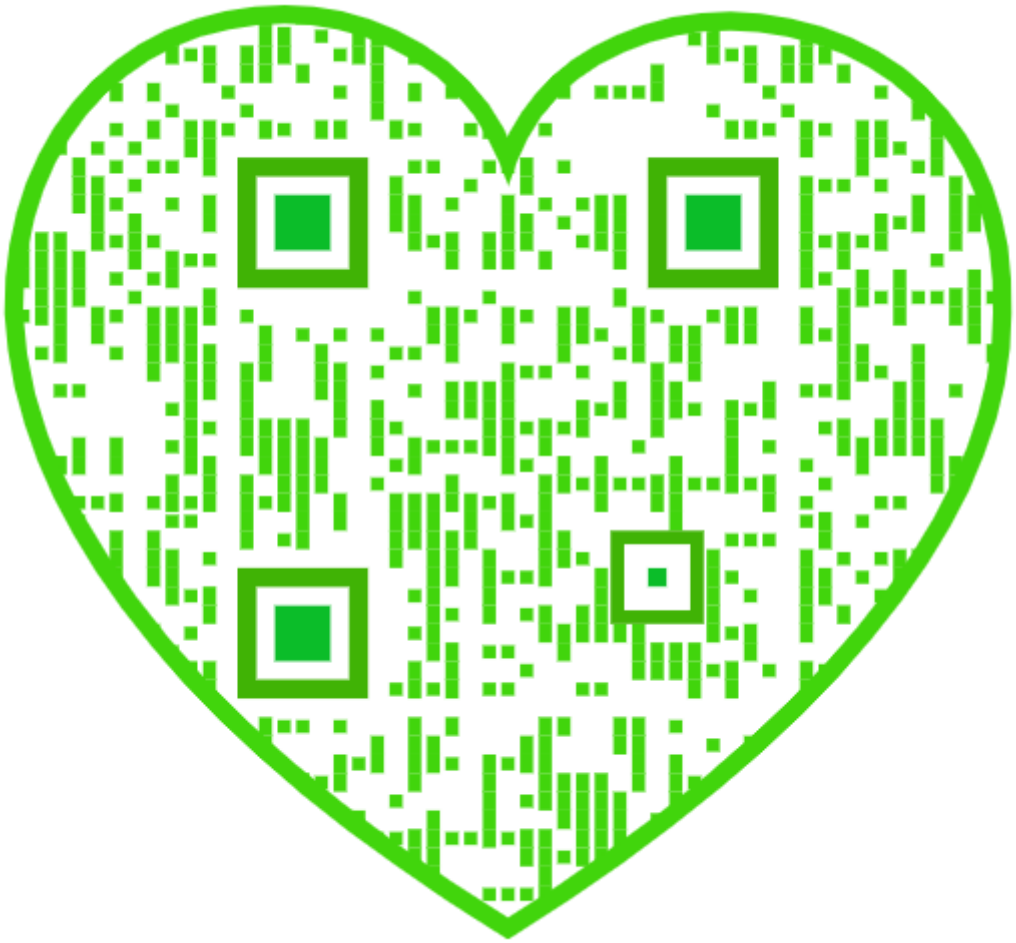

De Katholiek.

GODSDIENSTIG, GESCHIED- EN LETTERKUNDIG
MAANDSCHRIFT.

Gedrukt ter „Utrechtsche Drukkerij" — te Utrech

De Katholiek.

GODSDIENSTIG, GESCHIED- EN LETTERKUNDIG MAANDSCHRIFT.

NEGEN-EN-TACHTIGSTE DEEL.

NIEUWE REEKS. EERSTE DEEL.

1886.

Multum facit qui rem bene facit.
Bene facit qui communitati magis
quam suae voluntati servit.
(*Onze Wachter.*)

Vindicamus hereditatem patrum
nostrorum. 1 Mach. XV, 34.
(*De Katholiek.*)

Wanten te Romen in de poert
Sergius die Pauwes benediede
En hine Aertsche Biscop wiede.
Melis Stoke.

LEIDEN,
J. W. VAN LEEUWEN.
Antiq. Boekhandel.

UTRECHT,
WED. J. R. VAN ROSSUM.

1886.

INHOUD VAN HET NEGEN-EN-TACHTIGSTE DEEL.

NIEUWE REEKS. — EERSTE DEEL.

HOOFDARTIKELEN.

Bldz.

Aan de nagedachtenis van Mgr. C. Broere, op den 25^{en} verjaardag van zijn overlijden, 28 December 1885.
J. A. DE RIJK, Pr. . . . 1

Teekenen des tijds: 1842: 1886.
A. M. C. VAN COOTH. . . 2

Pentateuch-critiek.
P. L. DESSENS 22

Iets over het laatste deel van een belangrijk werk.
Dr. W. J. F. NUYENS. . . 45

De Dordtenaar-Windesheimer Hendrik Mande, en een gedeelte van een zijner nog niet teruggevonden werkjes.
I. 89
II. 160
O. A. SPITZEN.

De eerste bewoners van Europa en Amerika.
I. 114
II. 173
III. 327
J. M. L. KEULLER.

Keizer Justinianus I. Fragment uit „Aja Sofia".
Dr. SCHAEPMAN 153

Bldz.

Mr. Bohl's Dante-vertaling.

I. 185

II. 297

P. F. TH. VAN HOOGSTRATEN.

De diplomatieke onderhandelingen over het coadjutorschap van Mgr. von Geissel.

I. 209

II. 281

H. W. J. VAN HERTUM.

De H. Norbertus en Rupertus.

Fr. G. v. d. ELSEN, Ord. Praem. 223

Pater Bernard.

J. J. VAN DER HORST. . . 238

Charitas Pirkheimer.

Dr. A. H. L. HENSEN. . . 345

De heer J. Ter Gouw over de Mirakelkist van Amsterdam.

B. H. KLÖNNÉ. 379

Mattheus Kessels.

F. L. STRACKÉ Jz. . . . 396

VERSCHEIDENHEDEN.

Over vischeten en over Jesuïeten bij Shakespeare.

F. J. POELHEKKE. 130

De facultate docendi seu de scholis institutiones juridicae.

A. J. HOLIËRHOEK. . . . 138

De bruid des konings.

C. 146

Glossaire archéologique du moyen-âge et de la renaissance. 208

Bloemensier voor kerk en altaar.

J. J. GRAAF Pr. 249

Bldz.

Een nieuwe Cursus Scripturae Sacrae.
P. A. DE BRUIJN. 259

Levensschets van P. Joannes Philippus Roothaan, Generaal der Societeit van Jesus.
A. H. 269

Hoe Dr. Hoedemaker zich den tegenwoordigen toestand der Nederlandsche Hervormde Kerk voorstelt.
R. 274

Uit den vreemde.
D. 277

Oude Christelijke oorkonden.
M. 278

Cursus van Oostersche talen te Rome. 279

Het lijden en sterven van onzen Heer Jesus Christus.
A. 341

Sancti Anselmi Cantuariensis Archiepiscopi Mariale.
C. 342

LETTERLOOVER.

De toekomstige heerlijkheid van Sion. Zestigste hoofdstuk van Isaïas.
G. JONCKBLOET. 148

Het wonder van Naïm. Herdersdicht.
Mr. J. F. A. LEESBERG. . . 403

BIJLAGE.

Encycliek van onzen Heiligen Vader Paus Leo XIII over de Christelijke inrichting der Staten. 69

AAN DE NAGEDACHTENIS VAN

Mgr. C. BROERE,

OP DEN 25^en^ VERJAARDAG VAN ZIJN OVERLIJDEN,

28 DECEMBER 1885.

Nulla tuum nomen delebit oblivio.

Neen, geen vergetelheid zal, ook met macht van jaren,
Bedelven uwen naam, of smoren 't vlammend vuur,
Gods Hemel-zelf ontstroomd in 't heilig Pinksteruur,
Door u ons ingestort in hart en levens-âren.

Als 't oog des adelaars, die in de zon mag staren,
Zoo, Meester, schouwde uw blik in 't diep van Gods natuur
't Geheim van Zijn genâ, Zijn schepping, Zijn bestuur.
Uw zang weêrklonk als 't lied van Sions harpenaren.

Geleerde, Kunstenaar, maar Priester bovenal,
Wij spreken nòg uw taal, die nimmer sterven zal.
Hoog roemen we ons uw kroost, uw eigen geestestelgen.

Uw werk is niet vergaan. Uw lauwers bloeien weêr:
Wij leggen ze als een krans aan uwe voeten neêr.
Neen, geen vergetelheid zal ooit uw naam verdelgen.

Hageveld. J. A. DE RIJK, PR.

TEEKENEN DES TIJDS: 1842 : 1886.

Het is nu zes en veertig jaar geleden, sedert het tijdschrift *De Katholiek* zijne eerste aflevering in het licht zond en de reeks zijner artikelen opende met eene beschouwing over den „toestand van het Protestantisme", welke als sprekend motto het woord van den H. Hilarius ten opschrift droeg: „Accidit tibi, quod imperitis aedificatoribus, quibus sua semper displicent, accidere solet, ut semper destruas, quod semper aedifices".

„De bouwvallen van een grootschen tempel — zoo hief de schrijver aan — zijn, door hunne vaak wondere ongeregeldheid, met woorden niet genoegzaam te beschrijven. Echter zijn daar overblijfselen van orde, waarin plan van stichter en kunstenaar nog te lezen staan; dan wat te zeggen, welke beschrijving te geven van bouwvallen, die nooit een ordelijk geheel hebben uitgemaakt; eener voor ons oog in puinen stortende stad, bij welker aanleg men de strijdigste plannen volgde, minder stichten wilde dan vernietigen, en onophoudelijk elkanders arbeid zocht te ondermijnen of uit een te werpen?"

„Puinen storten over puinen" was het teekenend woord, waarin de toenmalige toestand van het Protestantisme gekenmerkt werd. Van de uiterlijke verschijnselen uitgaande, liet de schrijver zijn blik weiden over de verschillende rijken van Europa en zijne slotsom was: „Hoe

vlugtig wij den blik hebben rondgeslagen, overal was het verval te duidelijk om er zich in te kunnen bedriegen; overal heerschen twijfel, Christus-verloochening, verdeeldheid en verwarring; geene Protestantsche leerbelijdenis kan meer een volk vereenigen; het eenigst leven, zoo het niet eer de behoefte daaraan te noemen is, wat zich vertoont, is een onophoudelijk en nimmer bevredigd zoeken, met het treurig gevolg, dat men alle stellige waarheid opgeeft en de leering daarin stelt van geene leering te hebben".

Maar tot die verschijnselen kon de wijsgeer zich niet bepalen; daaruit tot de oorzaken opklimmend, wees hij de innerlijke tegenstrijdigheid in het wezen zelf van het Protestantisme aan, en zelden is forscher greep in het hart der zaak gedaan, dan waar Broere — wie onzer lezers heeft den ongenoemden schrijver niet aanstonds herkend — tegenover de drievoudige overeenstemming der waarheid de drievoudige tegenstrijdigheid der dwaling als met den vinger aanwees.

„De dwaalleer zelve — zegt hij — bevat eene tegenstrijdigheid; en daar men, met een goede leerwijs te volgen, aldra uit die dwaling geraken zou, is het niet wel mogelijk in dezelve te volharden, zonder het volgen en invoeren eener nieuwe en verkeerde leerwijs, die alzoo een tweede tegenstrijdigheid moet bevatten. Doch daar de dwaling, zich dus tot een geheel vormend, niettemin eene tegenspraak is en blijft, en men juist door dat men meer eenheid in haar zocht in grooter tegenstrijdigheid vervalt, is het noodwendig, dat de groote deelen van dit geheel nog het meeste in strijd zijn, en dat de leer en de leerwijze tegenover elkander eene

uiterste en derde tegenstrijdigheid uitmaken. Ziedaar voor de drievoudige overeenstemming der waarheid drie tegenstrijdigheden in de plaats getreden, wier werking en tegenwerking in den menschelijken geest de geschiedenis der dwaling voortbrengen, en haar drie perioden van vernietiging doen doorloopen."

Hiermede is de hoofdgedachte aangewezen: van dit hooge en ruime gezichtspunt uit wordt in een reeks artikelen de tegenstrijdigheid in het wezen van het Protestantisme met vaste hand bloot gelegd. Geen wonder dat een zoo krachtige aanval in hooge mate de aandacht van vriend en vijand tot zich trok. Wijlen *De Evangelische Kerkbode* trok al dadelijk op hare manier schimpend en scheldend met groot rumoer te veld; in bezadigder toon kwam *De Gids* er tegen op; vooral de „puinen, die over puinen storten", wekten verontwaardiging; de schrijver had „den vinger midden op de wond gezet".

Nu wij dezer dagen die eerste artikelen nog eens herlazen, gevoelden wij weder allerlevendigst, welk een verlies wij geleden hebben, toen voor 25 jaar de sterfdag, die aan het hoofd dezer Nieuwe Reeks door een leerling en opvolger van Broere in eenige diepgevoelde dichtregelen herdacht wordt, de kerk van Nederland in rouw dompelde.

Welk een sprekende commentaar heeft de geschiedenis der laatstverloopen jaren op die beschouwing over den toestand van het Protestantisme geleverd. In het licht daarvan waardeeren wij des te beter de diepte van den wijsgeerigen blik des schrijvers en de vastheid van greep, waarmede hij de verschijnselen bloot legt, ordent en

verklaart, in een stijl, die, sober en zonder ophef, toch de strenge redeneering doet tintelen van gloed en leven.

Wat toen nog een „ontzettend woord" genoemd werd is steeds meer feit gebleken, zoozeer dat zelfs de strijd op het gebied des geestes er door gewijzigd is. En wanneer wij thans, de teekenen des tijds raadplegend, iets willen antwoorden op de vraag: „Wachter, wat is er van den nacht?" — dan kan men ons met recht verwijten, slechts een banale waarheid te verkondigen, als wij zeggen, dat de strijd der Kerk in deze dagen niet meer hoofdzakelijk tegen het Protestantisme moet gevoerd worden, maar tegen het Naturalisme, dat in strijd met de Protestantsche leer uit de Protestantsche leerwijs is voortgekomen. Wij staan, het is overduidelijk, met velen, zeer velen onzer tegenstanders niet meer op den gemeenschappelijken bodem van de Openbaring en van het Christendom, door den menschgeworden Zoon van God op aarde gebracht, maar schier alleen op dien van de humaniteit en van het vaderland. De vroeger alles beheerschende twistvraag omtrent den Bijbel is van een overwegend theologische een historische en letterkundige geworden. De hoofdveste, waar het gewoel van den strijd zich samentrekt en waar de beslissing ligt, is niet meer het woord van God, maar het bestaan zelf van God. De aanbidding of de loochening van een persoonlijken God, schepper, toonbeeld en einddoel van alles wat bestaat, is de groote bevestiging of ontkenning, die ten laatste het onderscheidend merkteeken der geesten wordt, en met die vraag staat of valt al het overige. De consequente bevestiging vinden wij in de Katholieke

Kerk, en in haar alleen; de consequente ontkenning is nog een „ontzettend woord", maar het valt niet te miskennen, dat er reeds openlijk en met klimmenden overmoed naar gestreefd wordt, en wij zouden blind moeten zijn om niet te zien, wat van die zijde in de toekomst dreigt. Dit is als de donkere schaduw, die de komende jaren voor zich uit werpen; daarin ligt de ernst van den strijd onzer dagen.

Willen wij derhalve de teekenen des tijds raadplegen, dan zullen wij vooral aan het Naturalisme onze aandacht moeten wijden. Het Naturalisme is de loochening van alles, wat de natuur en hare krachten te boven gaat. Uitgegaan van de hoofdstelling, dat het oppergezag in alles aan de menschelijke rede alleen toekomt, is het — zegt onze roemrijk regeerende Paus Leo XIII 1) — al verder afdolend, ook tot de loochening gekomen van de waarheden, die reeds door het licht der rede alleen duidelijk gekend kunnen worden: het bestaan van God, de onstoffelijkheid der ziel en hare ontsterfelijkheid.

Bij de ontkenning van het Protestantisme vergeleken, is deze loochening ingrijpender van aard in haar beginsel, verleidelijker voor alle driften in hare toepassing, verderfelijker in hare uitwerkselen. Zij draagt, als dwaalleer, de kiem der ontbinding in zich, maar zij heeft hare „perioden van vernietiging" nog niet doorloopen, en luide hooren wij haar als den dageraad van een nieuwen levensdag begroeten. Wat die nieuwe levensdag ons brengen zou? De zegepraal van het Naturalisme, ware zij mogelijk, zou niets dan een gruwel van verwoesting zijn,

---

1) Encycliek: *Humanum genus.*

want heel de zedelijke orde van de maatschappij is de inleg van den strijd: op den grondslag van het Naturalisme is wel een soort van maatschappij mogelijk, zooals er tusschen dieren kan bestaan, die door instinct tot zekere gemeenschappelijke verrichtingen worden gedreven, maar geen maatschappij van menschen, die door hun rede tot de algemeene beginselen opklimmen en niet kunnen laten naar het *waarom* en *waartoe* te vragen, zonder hunne rede zelve te verloochenen. Doch de ontwikkeling en toepassing van het Naturalisme liggen nog in de toekomst, en de toekomst behoort aan God. Tot hoever die ontwikkeling en toepassing zullen gedoogd worden, bepaalt Zijn wereldbestuur. Bovendien, wat al zaden van goed en kwaad de tijd ook uitstrooie, niemand kan vooruit met zekerheid zeggen, welke daarvan zullen ontkiemen en opkomen, welke niet. „Sanabiles fecit nationes orbis terrarum."

Zonder ons derhalve in ijdele bespiegelingen over de toekomst te verdiepen, willen wij met enkele trekken aanstippen, wat het Naturalisme tot dusverre vermocht te geven, omdat uit die teekenen des tijds zijn ware aard reeds genoegzaam blijkt en dus ook, welke beloften het geven kan voor de toekomst.

Vooreerst in de wetenschap. Op wetenschappelijk gebied heeft het Naturalisme zich baan gebroken, sedert de natuurwetenschap de buitensporige aanspraak deed gelden niet e e n e wetenschap, maar d e wetenschap te zijn. Opgeblazen door inderdaad bewonderenswaardige ontdekkingen en uitvindingen, heeft de natuurkunde zich als eenige leermeesteres der waarheid opgeworpen en alles, wat buiten hare ervaring ligt, eenvoudig weg

ontkend 1). Maar heeft die naturalistische wetenschap het raadsel des levens een stap nader tot zijne oplossing gebracht door de krachten der natuur alleen? Met groot gedruis zeker, zijn er theorieën en stelsels afgekondigd, waarmede men beweerde „den Schepper aan de deur te zetten". Maar dit is niets dan het marktgeschreeuw der populaire mode-wetenschap. Wie de vrijheid neemt iets verder door te dringen weet wel beter. Zulk eene oplossing blijkt des te onmogelijker, naarmate het onderzoek grondiger is. Van de meest bevoegde zijde wordt dit, zelfs in het eigen kamp der ongeloovige wetenschap, erkend, en het is zoo lang nog niet geleden, dat Prof. Emil du Bois-Reymond, secretaris van de „Akademie der Wissenschaften" te Berlijn, in eene verhandeling: *Ueber die Grenzen des Naturerkennens* 2), het ignoramus en, wat nog meer zegt, het ignorabimus onverholen uitsprak. Deze bekentenis van „niet

---

1) Die ontkenning is eigenlijk onnoozel. Niets bewijst de proefondervindelijke natuurkunde duidelijker dan de beperktheid van het waarnemingsvermogen onzer zintuigen. Zij zijn allen voor zekere middelmaat georganiseerd. Gehoor en gezicht vermogen het meest, maar aan weerszijden van de waarneembare geluids- en lichttrillingen liggen er, die òf te snel òf te langzaam zijn, om door ons als geluid en als licht waargenomen te worden; niettemin bestaan zij wel degelijk; aan alle zijden omgeeft ons een *te groot* en een *te klein*, dat aan onze waarneming ontsnapt. Reeds tegenover dit enkele elementaire feit maakt de loochening van alles, wat buiten onze ervaring ligt, den indruk van een *bêtise*.

2) Vortrag gehalten in der zweiten algemeinen Sitzung der 45 Versammlung Deutscher Naturforscher und Aertze zu Leipzig am 14 August 1872. Het kenmerkend motto is het woord des dichters:

In Nature's infinite book of secresy
A little I can read.

te weten" was in den grond der zaak slechts een redmiddel om aan het bovennatuurlijke te ontsnappen; dit verhinderde echter niet, dat tegen een zoo veelzeggend woord, van iemand, wiens meesterschap op natuurkundig gebied onmogelijk kon ontkend worden, van zekere zijde, zooals zich denken laat, een storm losbrak 1); maar deze gaf den schrijver slechts aanleiding om zijne stelling eenige jaren later in een tweede verhandeling: *Die Sieben Welträthsel* 2), des te krachtiger te handhaven en toe te lichten.

---

1) Prof. E. Haeckel, de „Deutsche Darwin", bekend door zijne wetenschappelijke werken en wetenschappelijke „Fälschungen", liet zich o. a. hooren als volgt: „Dieses scheinbar demüthige, in der That aber ver„messene *ignorabimus* ist das *ignoratis* des unfehlbaren Vaticans und der „von ihm angeführten „schwarzen Internationale", jener unheilbrütenden „Schaar, mit welcher der moderne Culturstaat jetzt endlich, endlich „den ernsten „Culturkampf" begonnen hat. In diesem Geisteskampfe... „stehen auf der einen Seite unter dem lichten Banner der Wissen„schaft: Geistesfreiheit und Wahrheit.... auf der anderen Seite unter „der schwarzen Fahne der Hierarchie: Geistesknechtschaft und Lüge".

Op deze karakteristieke taal, waarin men aanstonds den toon der ware, onbevooroordeelde, betrouwbare wetenschap herkent — die zelfs het brutale geweld van den „Culturkampf" als een wetenschappelijke demonstratie toejuicht! — antwoordde du Bois-Reymond in *Die Sieben Welträthsel:* „Die durch meinen Vortrag in der deutschen Welt hervor„gebrachte Erregung lässt die philosophische Bildung der Nation, auf „welche wir gewohnt sind, uns etwas zu Gute zu thun, in keinem günstigen „Licht erscheinen..... Fanatiker, die es besser wissen konnten, „denuncirten mich als zur schwarzen Bande gehörig, und zeigten „auf's Neue, wie nah bei einander Despotismus und äus„serster Radicalismus wohnen".

2) Vortrag gehalten in der öffentlichen Sitzung der Königlichen Akademie der Wissenschaften zu Berlin zur Feier des Leibnizischen Jahrestages am 8 Juli 1880.

Wat is het gevolg? Dat zich in de hoogere kringen der wetenschap omtrent de gewichtigste levensvragen een scepticisme verbreidt, dat wel anders gekleurd, maar in den grond hetzelfde is als de kanker, die aan het hart van de ten ondergang neigende heidensche maatschappij knaagde. Merkwaardig genoeg staat daartegenover in de lagere kringen der „populaire" wetenschap een alles beslissende stoutheid van verzekering en ontkenning, waardoor de eerste de beste zich in staat acht hemel en aarde uit elkaar te nemen en weder in elkander te zetten, even gemakkelijk als een kaartenhuis, en geheel en al „volgens de wetenschap" zonder tusschenkomst van eenige scheppende kracht, die „overbodig" is geworden.

Inderdaad verbazend is het, wat al zoo in de werken en werkjes, die het materialisme populariseeren, aan de „goede luyden" als wetenschap wordt uitgevent, en welk een zonderling mengsel van half weten en verkeerd weten tegenwoordig voor velen „de wetenschap" is 1). Met recht zeide de beroemde scheikundige J. B. Dumas,

---

1) In het *Overveluwsch Weekblad*, gaf onlangs een schrijver, die dikwerf den spijker juist op den kop weet te slaan, een hoofdartikel onder het opschrift: *Verlichting*, waar wij o. a. lezen: „Het allerbedenkelijkste van de zaak is, dat geene leerstof gemakkelijker is om te begrijpen dan die, waarvan de verlichting professie maakt. 't Is voorwaar geen kunststuk, als ik aanneem een ongeharnast verstand en een leeg gemoed binnen een uur tijds tot materialisme te bekeeren". En na eenige staaltjes van zulk een demonstratie vervolgt de schrijver: „Wie zulke redeneeringen niet kan vatten, moet erger dan idioot zijn. Om ze na te praten en aan te prijzen behoeft men weinig meer te zijn dan idioot. Maar om ze te weerleggen moet men zeer bij de pinken zijn. Reden waarom ik aannam des gevorderd elken minder ontwikkelde binnen een uur tijds tot het standpunt der verlichting te verheffen".

wiens dood Frankrijk in het afgeloopen jaar betreurde: „Diegenen, welke alleen de ontdekkingen van anderen exploiteeren en er nimmer zelf deden, zijn al te zeer geneigd de *portée* daarvan grootelijks te overdrijven, omdat zij nooit tot de geheimen doorgedrongen zijn, die wezenlijke geleerden telkens op hun weg ontmoeten. Vandaar hun vijandschap tegen den godsdienst en hun eigenwaan. Geheel anders is het met degenen, die zelf ontdekkingen gedaan hebben. Zij weten bij ondervinding, hoe beperkt hun gezichtsveld is, en zij gevoelen zich bij iederen stap door het onbegrijpelijke tegengehouden. Vandaar hun welgezindheid jegens den godsdienst en hun bescheidenheid. Eerbied voor geheimen is hun gemakkelijk. Hoe meer zij voortgang maken in de wetenschap, des te meer worden zij overstelpt door het oneindige".

Dat is de taal der wetenschap, aan welke wij al de ontdekkingen en vernuftige uitvindingen, ook van den laatsten tijd, te danken hebben; zij is een geneesmiddel zoowel voor scepticisme als voor waanwijsheid; op haar eigen gebied brengt zij veel bewonderenswaardigs aan het licht, maar kent ook hare grenzen en weet wat zij *niet* weet. Daarom wenschen wij in de meest oprechte waardeering en bewondering van ware natuurwetenschap voor niemand onder te doen. Met vreugde hooren wij haar in de laatste encycliek van onzen H. Vader Leo XIII huldigen om haar verleden en aanmoedigen voor de toekomst. Doch eene naturalistische wetenschap, die van den eenen kant stoutweg ontkent wat buiten hare waarneming ligt, en van den anderen kant op onvoldoende gegevens stelsels en verzekeringen bouwt, die hare perken verre te buiten gaan, en toch voor „wetenschap"

worden uitgegeven, kan de volkeren noch wijzer, noch beter, noch gelukkiger maken; vertwijfeling aan de waarheid bij de eenen, domme waanwijsheid bij de anderen zijn de vruchten, die zij opgeleverd heeft en beloven kan.

Nog erger is het, wanneer wij het Naturalisme gadeslaan op het gebied der kunst: corruptio optimi pessima. Wat kan die loochening van het ideaal uitwerken in de kunst, welke de gebroken stralen der eeuwige schoonheid, waarvoor wij geschapen zijn, als in een brandpunt moet vereenigen, en de veredeling en verheffing van ons leven uit de sleur der alledaagschheid moet zijn?

Bij de meest geruchtmakende voortbrengselen der naturalistische school, die langs verschillende graden en trappen tot het allerlaagste en walgelijke afdalen, zullen wij niet stilstaan.

Van haar beeldende kunst geldt het woord: „L'art antique revêtait le corps humain de pudeur et de majesté: l'art moderne déshabille même le nu: c'est un impudique, quelquefois un impudent. Athènes répandait l'âme sur la chair, Paris répand la chair sur l'âme".

Maar, wat meer te denken geeft, in de letterkunde zien wij een volledig uitgewerkt stelsel, dat ook in ons vaderland zooal geen beoefenaars dan toch voorstanders en verdedigers gevonden heeft, op den naam van Naturalisme bij uitnemendheid aanspraak maken. Het ideale schoon, het goede, de deugd, het worstelend streven der ziel naar een excelsior, dat wel in enkelen maar, de hemel zij dank, niet in de menschelijke natuur uit te roeien is, vindt daar geen plaats meer, want in de naturalistische wereld gelden alleen de wetten der omgeving en de drang der overerving en de fataliteit van het

instinct. Het Naturalisme, schreef onlangs met recht de *Contemporary Review*, beschouwt den mensch als „la bête humaine" en verlaagt hem ver daarbeneden. Wat is in dat stelsel de ware taak van den kunstenaar, inzonderheid van den romanschrijver? Zich meester te maken, antwoordt Zola, van het mechanisme der menschelijke verschijnselen; het ineengrijpen bloot te leggen van de zoogenaamd geestelijke en zinnelijke uitingen, gelijk de physiologie ze ons verklaart, onder den invloed der overerving en der omstandigheden; op grond daarvan den levenden mensch te toonen in de maatschappelijke omgeving, die hij zelf heeft voortgebracht, die hij dagelijks wijzigt en in wier midden hij voortdurend gedaantewisselingen ondergaat. Idealisme en poëzie komen niet te pas. Zedelijke bedenkingen nog minder. Een photogram van verschijnselen is de ware kunst. Voorkeur voor het goede en afschuw van het kwaad, zegt hij ons, zouden daarbij even dwaas zijn als in een scheikundige toorn tegen stikstof, omdat zij aan het leven vijandig is, of voorliefde voor zuurstof om de tegenovergestelde reden. Godsdienst verdient de diepste minachting. Zelfs de dienst van het schoone wordt even onverbiddelijk verloochend als elke andere eeredienst: „Cette religion ne va pas sans l'autre. Le prétendu beau, la perfection absolue, arrêtée d'après certaines lignes, n'est que l'expression matérielle de la divinité rêvée et adorée par les hommes!" Volkomen waar en consequent tot het uiterste. Maar wat wordt er zoo van de kunst, wat wordt er van de arme menschheid? Het tafereel kan men opgehangen zien in de schaamtelooze romans der naturalistische school, welke bij duizenden door een publiek,

dat niet uit de heffe des volks, maar uit beschaafden en geletterden bestaat, verslonden worden. Maar durft iemand dien morsigen poel als het morgenrood van een luistervol opgaanden dag begroeten?

Zien wij ten laatste nog, in enkele trekken, wat het Naturalisme gegeven heeft en belooft op staatkundig en sociaal gebied. Men is ten strijd getrokken tegen het Christelijk beginsel onder de leuze van algemeene vrijheid, algemeene welvaart en algemeene ontwikkeling, en het antwoord, dat de ervaring er voorloopig op geeft, is in plaats van algemeene vrijheid een altoos drukkender dienst in geld en bloed voor den krijg naar buiten en een steeds uitgebreider staatsbemoeiing inwendig, in plaats van algemeene welvaart een steeds aangroeiend proletariaat, en in plaats van algemeene ontwikkeling een toenemende verwildering in geest en gemoed, een breidelloos jagen naar zinnelijk genot, dat zich in sommige verschijnselen omhoog en omlaag op inderdaad schrikwekkende wijze openbaart: aan den eenen kant, onder de hoogere en hoogste kringen, uitspattingen, wier menschonteerende gruwzaamheid onlangs door de bekende onthullingen van een Engelsch dagblad in een akelig licht werden gesteld; aan den anderen kant, onder de laagste klassen, een grimmige verbittering, die tot omverwerping van de geheele maatschappelijke orde voor geen middelen, hoe dan ook, meer terugdeinst. En die socialistische woelingen boezemen des te meer bezorgdheid in, omdat werkelijk het maatschappelijk evenwicht geschokt is. In weerwil en *à la barbe* van de nieuw uitgevonden staathuishoudkunde is er een sociale vraag, die steeds dreigender op den voorgrond treedt en waarvoor de

menschelijke wijsheid eigenlijk verlegen staat: pauperisme en proletariaat. Velerlei oorzaken hebben daartoe samengewerkt, maar de voornaamste en alles overwegende is de verzaking der Christelijke beginselen. Het is een onloochenbaar historisch feit, dat de westersche volkeren onder den invloed der Kerk eene voorvaderlijke en in alle verhoudingen diep gewortelde slavernij vrijwillig hebben uitgeroeid, en dat zij onder dienzelfden invloed gedurende 15 eeuwen wèl armen en noodlijdenden gekend hebben, die moesten ondersteund worden, maar geen proletariaat, waarin de vroegere slavernij op treurige wijze schijnt te herleven. Reeds in 1867 erkende Karl Marx, de vader van het theoretisch socialisme, in zijn werk *Das Kapital*, dat het moderne proletariaat zijn eerste ontstaan te wijten heeft aan de „secularisatie" van de 16e eeuw. Ditzelfde bewees onlangs de Anglicaansche geestelijke Lindsay uit de geschiedenis van Engeland. In de *Christlich-sociale Blätter* heeft J. Albertus daaromtrent eenige hoogst opmerkenswaardige artikelen geschreven, onder den titel: *Das Erbe der Enterbten*, waarop wij misschien later nog terugkomen. Voor het oogenblik zij het voldoende er op te wijzen, dat pauperisme en proletariaat veld gewonnen hebben, naarmate de invloed van de Kerk en van het Christendom op de maatschappelijke verhoudingen verminderd is; dat juist de beginselen van het Naturalisme het doldriftig jagen naar tijdelijk genot ontbreidelen, waardoor de rijkdom onverzadelijk en de armoede ondragelijk wordt; dat eindelijk diezelfde beginselen eene verarmde menigte ter prooi hebben geworpen aan volksmenners en opruiende predikers van verwoestende

stelsels, die geen oogenblik tegen ernstige nagedachte bestand zijn, maar blinden haat en kwalijk bedwongen vernielzucht alom als een dreigenden vonkenregen uitstrooien. Zoowel die volksmenners als de verdoolden, welke zich door hen laten medesleepen, zijn allen aanhangers van de naturalistische beginselen; de groote weldoeners daarentegen der menschheid zijn altoos diegenen geweest, welke van het leven minder gevraagd hebben dan hun werkelijk rechtmatig aandeel was, en het hunne vrijwillig afstonden om arm te worden met de armen. Waar dezen steeds gevonden zijn en altoos nog gevonden worden; wie het groote toonbeeld heeft gegeven om arm te worden met de armen; wie het geheim van 's levens veelvoudig leed heeft opgebeurd en geadeld door het geheim des kruises, behoeven wij waarlijk niet aan te toonen. Doch naarmate de maatschappij zich meer vervreemdt van Hem, die tot de eenen gezegd heeft: „Weest barmhartig, gelijk uw Hemelsche Vader barmhartig is", en tot de anderen: „Komt allen tot Mij, die vermoeid en beladen zijt, en Ik zal u verkwikken", naar die mate zullen pauperisme en proletariaat in dreigender verhouding toenemen, en voorwaar het Naturalisme zal niet in staat zijn de wrekende furiën van het moderne heidendom, die het zelf heeft opgeroepen, in engelen des vredes te veranderen.

Ziedaar iets van hetgeen het Naturalisme tot dusverre vermocht ten bate van wetenschap en kunst en maatschappelijk welzijn. Wij hebben slechts op enkele verschijnselen gewezen, die als teekenen des tijds het meest voor de hand liggen en het sterkst spreken, en allen gevolgen zijn van dezelfde oorzaak: verwerping der

Openbaring, verloochening van Hem, „die de weg, de waarheid en het leven is".

Verblijdende beloften voor de toekomst kunnen wij daarin niet lezen, en wanneer zij alleen stonden of overheerschend waren, zouden wij de komende jaren met bezorgdheid te gemoet gaan. Maar nogmaals: de toekomst behoort aan God. Levendig beseffen wij, dat de hier besproken verschijnselen en teekenen des tijds niet de eenige draden zijn, waaruit de tijd het weefsel der historie zal voortweven, en dat het Naturalisme, hoe luidruchtig en dreigend het ook op den voorgrond treedt, den toestand niet beheerscht. Veel is er, dat zelfs door onbewuste inconsequentie aan verkeerdelijk aangenomen beginselen getuigt, hoe diep het Christendom wortel heeft geschoten in eene maatschappij, die het vergeefs zou willen verloochenen. Nog meer is er, waaruit nu zoowel als vroeger duidelijk blijkt, dat de ware Christelijke beginselen krachtiger en luisterrijker te voorschijn treden, naarmate zij aan geweldiger strijd moeten weerstaan, en dat zij eene belofte hebben, die de toekomst waarborgt tot aan het „einde der tijden".

Want daarin ligt de zwakheid van iedere dwaalleer, dat zij een innerlijke tegenstrijdigheid bevat, die steeds duidelijker aan het licht komt, naarmate zij zelve zich ontwikkelt, en ten slotte onvermijdelijk uitloopt op een *reductio ad absurdum* en op vernietiging. Zoo is het met alle ketterijen gegaan: dienzelfden weg zal het Naturalisme gaan. Reeds hebben de gevolgen, waarin het tot dusverre zijn aard getoond heeft, een duidelijk waarneembare terugwerking veroorzaakt, die bij de volkeren van Europa een ontwakend bewustzijn schijnt te

verraden, dat zij de vrijheid op doolwegen gezocht hebben. „Sanabiles fecit nationes orbis terrarum."

Maar al zou het Naturalisme aanvankelijk nog in kracht en in aanhangers toenemen en zijne „perioden van vernietiging" ten einde toe moeten doorloopen, toch zouden de dreigende beloften, die het voor de toekomst bevat, ons wel tot ernst, maar niet tot vrees of ontmoediging stemmen. De Kerk heeft reeds eenmaal de Europeesche maatschappij van den ondergang gered en op de puinhoopen der afgeleefde Romeinsche beschaving den Christelijken staat gegrondvest 1), en zij is volkomen in staat het nogmaals te doen.

In de worsteling zelve om het hoogste en heiligste ligt verheffende kracht; de strijd wordt meer en meer een strijd van beginselen, en naar diezelfde mate wordt de toestand helderder en zuiverder; aan de halfslachtigen, die er alles voor over hebben om met rust gelaten te worden, ontzinkt de bodem, en zij worden onwederstaanbaar naar een van beide zijden gedrongen; de innerlijke

---

1) Europa's toestand tijdens de groote volksverhuizingen en de vernieling, waaruit de Kerk de maatschappij heeft opgebeurd, kunnen wij ons ter nauwernood meer voorstellen. „De verwoesting — zegt J. Albertus — die sedert de vijfde eeuw Italië, Spanje, Frankrijk en de Duitsche provinciën van het Romeinsche keizerrijk met puinen overdekte, en de verwoeste en uitgemoorde streken in ondoordringbare wouden herschiep, overtreft de voorstelling der stoutste verbeeldingskracht. De geschiedkundige oorkonden getuigen, dat groote Romeinsche steden nog gedurende de 6e en 7e eeuw in den nacht van ondoordringbare wouden als ruïnen ontdekt werden door kluizenaars, en dat de huisdieren, die er omzwierven, weder in wilden staat waren geraakt en op nieuw moesten getemd worden."

overeenstemming der waarheid, de tegenstrijdigheid der dwaling vertoont zich in steeds helderder licht. Thans reeds, bij de onzekerheid en onrust, die zich van zoovele geesten heeft meester gemaakt, nu alles, wat hoog stond en heilig was, wordt aangerand, nu zelfs de vaste bodem, waarop men veilig meende te staan, een wielende draaikolk dreigt te worden, die geen steunpunt meer aanbiedt voor den voet, blijkt des te duidelijker de vastheid van de aloude Kerk. Zeker moet het ieder, die nadenkt, treffen, dat in eene maatschappij, welke verouderd en afgeleefd wordt geheeten, het alleroudste, de Kerk, klaarblijkelijk het stevigste is en nog jeugdige levenskracht ontwikkelt. De laatste encycliek van Christus' Stedehouder, die met zulk een rustige en souvereine zekerheid de overgankelijke beginselen voor de „Christelijke inrichting der staten" handhaaft en te gelijker tijd tot elken waren vooruitgang opwekt, legt er mede getuigenis van af. Alleen reeds als wij de laatstverloopen jaren sedert 1842 overzien en tegenover de reddelooze verbrokkeling van het Protestantisme de kracht stellen, welke de Katholieke Kerk in datzelfde tijdsverloop voor aller oog ontwikkeld heeft: haar nauwer aaneensluiting alom over de wereld rondom haar zichtbaar Opperhoofd, haar weerstandsvermogen, waartegen de machtigste dezer eeuw machteloos is gebleken, hare werken van zelfopofferende liefde, die de bewondering harer bitterste vijanden afdwingen, haar kracht van uitbreiding, door zoo talrijke bekeerlingen, ook onder de meest ontwikkelden, en nog onlangs door zoovele glorievolle martelaren betuigd — dan gevoelen wij levendig, dat „het erfdeel der vaderen te handhaven" thans zoowel als vroeger

nóg altoos een verheffende en hoopvolle taak is, die de inspanning van alle krachten, hoe ze dan ook wezen mogen, waardig is en loont.

Het bovennatuurlijk beginsel, waarop de Kerk rust, kan door den vrijen wil verworpen worden, en in den tijd, welken wij beleven, is het geen wonder, dat velen het werkelijk doen. Maar de innerlijke tegenstrijdigheid, waardoor elke dwaling, al randt zij aanvankelijk de Kerk met het onstuimigst geweld aan, ten onvermijdelijken ondergang gedoemd is, kan haar niet deren, omdat niet de tegenstrijdigheid der dwaling, maar de overeenstemming der waarheid in haar gevonden wordt. Haar eeuwenoude geschiedenis bewijst het: ware het anders, dan zou na zooveel eeuwen in plaats van hare eenheid hare tegenstrijdigheid in het helderste licht staan. Zij is boven den tijd en heeft de belofte der eeuwigheid. Dit is ook de reden, waarom ieder, die het bovennatuurlijk beginsel tegen het Naturalisme wil handhaven, gevoelt, dat hij op de rots der Kerk vasten bodem onder de voeten heeft en dit te levendiger gevoelt, als hij de wanhopende pogingen ziet, die buiten de Kerk worden aangewend om zelf zulk een vasten bodem te leggen, die door elken golfslag dieper wordt weggeslagen.

En daarom, al is de strijd onder vele opzichten van aard veranderd, omvattender en dreigender geworden, al zien wij verschijnselen en teekenen des tijds, die, op zich zelf beschouwd, sombere voorgevoelens zouden wettigen, wij gaan de toekomst met rustig vertrouwen en onwankelbare hoop te gemoet. En vraagt iemand ons, waar dat vertrouwen en die hoop op steunen, dan kunnen wij onmogelijk beter antwoord geven dan door

de woorden te herhalen, waarmede Broere het eerste artikel van *De Katholiek* voor zes en veertig jaren besloot. Nu de toestand, welke daar met zoo vaste hand geteekend werd, zooveel duidelijker in het licht is getreden, zijn die woorden, dunkt ons, des te treffender van toepassing.

„Het ligt ver buiten onze berekening te zeggen, wat de Katholieke Kerk doen kan, en wat zij doen zal. Jesus Christus woont er, dit is genoeg gezegd. Nog veel meer is het voor ons verborgen, op wat wijze en wanneer die Kerk, voor welke alles gebeurt, hare vreedzame zegepraal voltrekken zal; de geschiedenis leert voorzeker, dat de goddelijke werking altijd hoogst ordelijk toegaat, en zou daardoor aanmoedigen, om met vergelijking van oorzaken overeenkomende gevolgen te berekenen; maar niet minder duidelijk zien wij daar, dat zoo de godsdienst overeenkomt met de natuur, en die aangrijpt in de beginselen harer orde, zij tevens boven de natuur verheven is, de oplossing steeds onverwacht gebeurt, en het vereenigend doelpunt buiten den kring der menschelijke rede geteekend staat. Het zal gaan, gelijk in de laatste omwenteling, groote typus aller omwentelingen: teekenen zullen voorafgaan, en echter, als een bliksem schiet in het Oosten en verschijnt in het Westen, alzoo zal Hij komen!"

A. M. C. VAN COOTH.

PENTATEUCH-CRITIEK.

Op het gebied der bijbelstudie is prof. Kuenen een man van naam. Zoowel in het vaderland als in den vreemde werd meermalen door wetenschappelijke tijdschriften zijn lof verkondigd. Wie een of andere katholieke inleiding tot de Heilige Schriftuur ter hand neemt, zal allicht den Leidschen hoogleeraar vermeld en zijn bijbelsysteem beoordeeld vinden. Want sedert jaren heeft hij zijn eigen plaats bij de modern-protestantsche geleerden, die in de weegschaal der nieuwere critiek de geschiedkundige waarde onzer heilige boeken te licht bevonden. Wat een Davidson, een Colenso voor Engeland, een Michel Nicolas voor Frankrijk beproefden, deed hij voor Nederland: van het Duitsche bijbel-rationalisme 1) was hij hier de ijverige apostel. In de volgende regelen wordt dat rationalisme m. a. w. de wetenschap der moderne of negatieve bijbelcritiek besproken. Wij vragen de aandacht der lezers voor een enkele bladzijde van het *Historisch-critisch onderzoek naar het ontstaan en de verzameling van de boeken des Ouden Verbonds*, wat door genoemden

1) Zoo heet het op den Bijbel toegepaste systeem of stelsel, wat met verwerping van de bovennatuurlijke openbaring en bovennatuurlijke orde, alleen het menschelijk verstand of de rede (ratio) als opperst beginsel en regel van alle kennis, als hoogste wet voor alle handeling erkent.

hoogleeraar ten tweeden male uitgegeven en aanstonds ook in het buitenland hoog geprezen werd. Van dat „onderzoek" werd tot nu alleen het eerste gedeelte van het eerste deel uitgegeven, en dit lijvige boekdeel behandelt de vijf boeken van Mozes (den Pentateuch) met het boek Josue in één hoofdstuk onder den gemeenschappelijken naam van den „Hexateuch". Want hoewel bij de Joden het boek Josue scherp onderscheiden is van den Pentateuch en zelfs tot eene andere afdeeling van de Heilige Schrift wordt gerekend, gelijk de schrijver erkent, volgens de nieuwe zienswijze der moderne theologen behooren zij om den inhoud bij elkander, ja zijn zij zelfs „producten van één en hetzelfde literarisch proces" 1). Wil men alzoo literarisch juist zijn, dan moeten bedoelde boeken als een geheel, als Hexateuch worden saamgevat.

Een of twee aanhalingen uit het werk des schrijvers kunnen volstaan om ons aanstonds zijn standpunt in het algemeen te doen kennen. Het staat bij hem vast, dat de Mozaïsche wet niet van den aanvang af onder Israël heeft gegolden en uit ongelijksoortige bestanddeelen bestaat (bldz. 208). De voorstelling van den Hexateuch kan niet anders worden beschouwd dan als product der eeuwen lang na Mozes en Jozua verloopen, toen de toedracht der gebeurtenissen nagenoeg in vergetelheid was geraakt en de werkelijke historische herinneringen slechts in een fictief kader eene plaats erlangen en alzoo bewaard blijven konden (bldz. 50). Dat het boek, wat meer dan driehonderd bladzijden telt en meest met kleine letter gedrukt werd,

---

1) Zie *Hist.-crit. onderz.* bldz. 8.

een voorraad van zoogenaamde bewijzen bevat tegen de waarachtigheid onzer eerste Oud-Testamentische boeken, behoeft niet gezegd. Alle krachtsinspanningen van partijdige scherpzinnigheid en eenzijdige wetenschap om den bodem, waarop de geopenbaarde godsdienst staat, te ondermijnen, worden daar niet als stoutmoedige poging maar als welgeslaagde onderneming bewonderd en geroemd, en de chronologische, geographische, archaeologische en philologische bezwaren tegen het werk van Mozes vertoonen en vermenigvuldigen en rangschikken zich onder het lezen, als vormden zij te zamen een dreigend heerleger, wat rondom de nooit veroverde vesting van het Christendom neersloeg, om haar tot de overgave te noodzaken.

Het moet, dunkt mij, zijn nut hebben met enkele voorbeelden aan te toonen, van wat gehalte die bezwaren en bewijzen zijn. Doen wij dan eene keuze, al maakt hier de overvloed haast besluiteloos 1). Nemen wij § 4 eene

---

1) Vrees van te veel het geduld der lezers te beproeven en ook de onmogelijkheid om alles hier te bespreken beperkt dit schrijven. Maar den een of ander gaat wellicht ons onderwerp meer bijzonder ter harte en hem kan het volgende, hoe beknopt dan ook, welkom zijn over die paragrafen in het *Hist.-crit. onderz.*, welke het goed recht der critische analyse moeten staven, en zoo de voornaamste zijn (Zie bldz. 51 van het *Hist.-crit. onderz.*).

Over § 2, het getuigenis van den Pentateuch aangaande zijn auteur, wordt in een der volgende noten gesproken. — In § 3 moet de wetgeving van den Pentateuch het wapen zijn tegen Mozes. Hij kan de schrijver niet zijn, want: *a* de wetten zijn opeengehoopt in het eerste jaar na den uittocht en in de laatste maanden van het veertigste jaar; *b* de wetten, hoewel in de woestijn gegeven, zijn bestemd voor een volk van landbouwers en stadbewoners; *c* de wetten, omtrent de toekomst dikwijls

zeer belangrijke paragraaf, waar uit den aard der ver-

---

zoo uiterst nauwkeurig, zijn meermalen in andere opzichten wonderlijk onvolledig. Bijv. voor de regeling van de geslachten en stammen, d. i. voor de allereerste voorwaarde van de invoering en handhaving eener wetgeving wordt nergens zorg gedragen; *d* vele wetten strijden met elkander.

Antwoord: *a.* Zeer natuurlijk staat de wetgeving voor het grootste gedeelte aan het begin van den nieuwen toestand en aan het einde, waar het leven in Kanaän gaat beginnen. Dat Mozes over den acht en dertigjarigen tusschentijd bijkans zwijgt, zou vreemd zijn, als zijn verhaal kroniek of novelle was, maar Mozes is de geschiedschrijver der goddelijke openbaring (Haneberg, *Geschichte der bibl. Offenb.* S. 205; Muré, *Bijb. Gesch.* 2de uitg. 1e d. bldz. 408). *b.* Uit den Pentateuch zelf blijkt, dat de wetten werden gegeven met het oog op de toekomst in Kanaän; verder dat de Joden uit Egypte trokken niet als een zwervend volk: zij waren landbouwers en stadbewoners geweest en, daar hun leven in de woestijn geen eigen keuze maar straf was, bewaarden zij zooveel mogelijk de gewoonten van het vroegere leven. *c.* De wonderlijke onvolledigheid der Mozaïsche wetten, vooral wat de regeling van de geslachten enz. betreft, is een wonderlijke opwerping. Alreeds in Egypte zijn de Israëlieten een geregeld volk met eigen overheid, Exod. IV: 29, en ook in de woestijn treden hunne familiehoofden en stamvorsten en oudsten des volks op. Wie over deze punten en ook over de schijnstrijdigheid der wetten meer wenscht te zien, raadplege b. v. Hengstenberg, *Die Authentie des Pentateuches;* Kurtz, *Geschichte des Alten Bundes.*

In § 4 zijn de anachronismen en strijdigheden der verhalen behandeld, van welke in deze studie enkele meer uitvoerig worden besproken en weerlegd. Daarbij komt nog een betoog, dat verschillende verhalen onhistorisch en ongebeurlijk noemt. Vooral op den uittocht der Joden en de omzwerving door de woestijn (het boek Josue laten wij buiten rekening) wordt de aandacht gericht: Hoe kon die geweldige menigte in één nacht de Schelfzee doortrekken? Hoe kon heel een volk met zijn veestapel veertig jaren in de woestijn leven?

Antwoord. Wij vragen op onze beurt: Hoe breed was wel het pad voor Israël door de wijde zee? Was de woestijn van Arabië ten tijde van Mozes zoo onvruchtbaar als in onzen tijd? Wie die vragen niet

halen van Pentateuch en Josue het karakter dier boeken onderzocht en voorloopig bepaald wordt.

Op bldz. 39 lezen wij: „Dat de Thora in Kanaän geschreven is, blijkt uit het gebruik van ים voor het westen en van עבר הירדן voor de streek, die wij, ons standpunt in Kanaän nemende, het Overjordaansche noemen".

Mozes, zoo wordt hier beweerd, kan den Pentateuch niet geschreven hebben, want dan zou hij ים (jaam), wat „zee" beteekent, niet gebruikt hebben, om het westen aan te duiden. Wel b. v. kon een inwoner van Kanaän, omdat hij de Middellandsche zee ten westen had, de uitdrukking „zeewaarts" in den zin van „westelijk" bezigen, maar Mozes, die het beloofde land nooit binnen ging, mocht zoo niet spreken. En evenmin stond het hem vrij, om b. v. in Deut. I het land van Moab te noemen עבר הירדן (eber hajardeen), wat „over den Jordaan" beteekent, *trans Jordanem* volgens de Vulgaat. Voor een schrijver binnen Kanaän lag Moab in het Overjordaansche, maar Mozes ging den Jordaan nooit over en had derhalve Moab niet over den Jordaan maar aan dezen kant der rivier *cis Jordanem* moeten plaatsen. Ziedaar de moeielijkheid zoo duidelijk mogelijk gesteld. Thans volge het antwoord:

Evenmin als in Egypte, lag tijdens de woestijnreize de Middellandsche zee ten westen van Israël, maar toch

---

met zekerheid kan beantwoorden, spreke niet beslissend de ongebeurlijkheid uit. Voor iemand, die in Gods wondermacht gelooft, is hier van zelf geene moeielijkheid: God deed hen door de diepte gaan als door eene woestenij ... en Hij zond verzadiging onder hen (Ps. 105).

was het gebruik van יַמָּה (jammah) *versus mare* en מִיָּם (mijam) *ex mari* om het westen en oosten aan te duiden niet ongepast. Reeds het spraakgebruik kan het bezwaar oplossen. De patriarchen hadden in Kanaän de zee ten westen gezien en de uitdrukking „zeewaarts" in de beteekenis van „westelijk", de uitdrukking „van zee af" in den zin van „oostelijk" gebruikt, en hunne afstammelingen zullen ook later in andere streken de zegswijze der vaderen bewaard hebben. Of toont niet iedere taal in meerdere of mindere mate die vasthoudendheid om zelfs dan nog uitdrukkingen en zegswijzen ongeschonden te bewaren, als zij bij een nieuwen toestand van zaken niet meer behooren en hare eigenlijke waarde verloren hebben? Al sinds lang wordt in de herbergen de tap der vaten des avonds niet meer gesloten, maar toch is de „taptoe" bij ons niet verdwenen en, zijn ook de falies niet meer in gebruik, niettemin komt het nog wel een keer „faliekant" uit. Wie echter die verklaring niet bevredigend mocht vinden, hij raadplege liever de landkaart. Althans toen Israël in de velden van Moab verwijlde, lag de Middellandsche zee eenigszins ten westen, zegt Ubaldi 1). Maar mij dunkt, hier wordt de bescheidenheid te ver gedreven. In de woestijn lag de Middellandsche zee gedeeltelijk ten westen van Israël, en daarenboven hadden de Joden heel den duur van hun zwerftocht wel degelijk de zee ten westen en wel de Roode zee, gelijk ook Lud. de Dieu in zijn *Critica sacra* 2) naar waarheid beschrijft,

1) Ubaldi, *Introduct. in S. Script.* Pars I, p. 497.

2) *Critica sacra sive animadversiones in loca quaedam difficiliora vet. et novi test.* Edit. nova Amstelaedami 1693, p. 23.

als hij, deze voorgewende moeielijkheid in het minst niet vermoedend, over Exod. X : 13 en 19 handelt en van de Joden zegt: „Erant in deserto, cui mare rubrum erat occidentale: mediterraneum, partim occidentale, partim septentrionale".

De tweede moeielijkheid van עבר הירדן (eber hajardeen) zou door het voornoemde spraakgebruik evenzoo verklaard kunnen worden, maar zulks is weer niet noodig. Het woord עבר (eber) komt van עָבַר (abar) *transiit*, en naar zijn oorspronkelijke beteekenis van „transitus" of „overgang" kan het zoowel dezen als genen kant aanwijzen. Gemeenlijk wordt door de praefixa of voorzetsels „mem" en „beth" de beteekenis van dit woord bepaald; met „mem" wijst het de overzijde, met „beth" deze zijde aan. „Eber" is niet alleen *trans* en *ultra*, maar ook *cis* en *citra* zegt Buxtorf. Dat het inderdaad twijfelachtig van zin is, blijkt meermalen in Deut. en Josue, waar dan ter verduidelijking de bijvoeging ten oosten of ten westen gevonden wordt. Moest הירדן עבר altoos het Overjordaansche zijn, en kon derhalve uit het bijbelverhaal worden afgeleid, dat de schrijver binnen Kanaän had gewoond, dan zou die Kanaäniet al heel verkeerdelijk zijn vaderlandsche bergen Garizim en Hebal over den Jordaan „beëber hajardeen" geplaatst hebben, zie Deut. XI : 29, 30. Andere voorbeelden, welke evenzoo de volslagen ongegrondheid dezer moeielijkheid aantoonen, gaf reeds vóór het jaar 1700 Huet in zijn *Demonstratio evangelica*, Prop. IV, c. 14.

Op dezelfde bladzijde wordt gezegd: „Het historisch standpunt van de schrijvers der Thora blijkt o. a. uit

G. XII: 6; XIII: 7; XL: 15 (de oude bewoners zijn verdreven; K. is het land der Hebreën geworden); G. XIV: 14; D. XXXIV: 1 (de naam Laïs is reeds in Dan veranderd...) D. III: 11 (het bed van Og eene antiquiteit)."

In eerstgenoemde teksten is sprake van Kanaän's inwoners ten tijde van Abraham: de Kanaäniet was toen in het land; in dien tijd woonden de Kanaäniet en de Phereziet in het land. „Chananaeus", vertaalt de Vulgaat, „tunc erat in terra", en, „eo autem tempore Chananaeus et Pherezaeus habitabant in terra illa". Hieruit nu zou zonneklaar blijken, dat de schrijver van Genesis zijn verhaal eerst opstelde, toen de oude Kanaänieten verdwenen waren, alzoo eerst lang na den dood van Mozes.

Deze opwerping heeft zelfs geen schijn van recht. Al moesten wij toegeven, dat die woorden waarlijk den zin hadden, dien Mozes' bestrijders daarin leggen, dat zij inderdaad beteekenden: „toen nog en nu niet meer", al was dat zoo, dan nog bleef de gevolgtrekking valsch. Mozes mocht over de Kanaänieten van zijnen tijd spreken alsof zij reeds verdwenen waren. Vooreerst was hij zeker van hunne aanstaande vernietiging, zelfs mocht hij de gedeeltelijke uitdelging in het Overjordaansche nog beleven, en vervolgens had de groote leidsman van het volk Gods het bewustzijn, dat hij niet voor zijn tijd alleen, neen veel meer voor de volgende eeuwen zijne geschiedenis te boek stelde. Maar die woorden: „de Kanaäniet was toen in het land" enz. kunnen anders verstaan worden. Volgens Aben Ezra heeft deze zinsnede de beteekenis of wel van „nog" of wel van „reeds". En

die dit loochenen, zegt spottend Huet, moeten dan maar aan Aben Ezra Hebreeuwsch leeren. Niet alleen uit Herodotus en Strabo, ook uit den Pentateuch 1) zelf weten wij, dat vóór de Kanaänieten andere volksstammen Palestina bewoonden, en Mozes verhaalde niet, dat ten tijde van Abraham de Kanaänieten en Pherezieten *nog* in het land waren, maar dat zij toen *reeds* daar woonden.

Wat betreft Gen. XIV en Deut. XXXIV, in Gen. wordt daar verhaald, dat Abraham met zijne knechten ter bevrijding van Lot den vijand tot Dan najoeg, en in Deut., dat de Heer op Nebo aan Mozes heel het land Galaäd toonde tot Dan. Nu weten wij echter uit Josue XIX: 47 en Jud. XVIII: 29, dat de stad Dan vroeger Laïs of Lesem heette en eerst geruimen tijd na Mozes' verscheiden haar tweeden naam ontving. Alzoo pleiten, volgens de tegenpartij, de aangehaalde plaatsen in Gen. en Deut. sterk tegen Mozes.

Met zeker genoegen ontmoeten wij deze moeielijkheid, omdat zij al voorlang tot de voornaamste werd gerekend. Zoo zegt de Protestant Schultz in zijn werk over Deuteronomium 2): „De weinige sporen van een lateren oorsprong, welke Delitsch en Kurtz in den Pentateuch ontdekt willen hebben, zijn reeds verdacht, omdat hun getal zoo klein is". En na verder het bezwaar tegen de lofprijzing van Mozes (welk bezwaar ook door Kuenen weer te berde gebracht werd) uit den weg te hebben geruimd, gaat

---

1) Zie b. v. Deut. II: 20—23.

2) *Das Deuteronomium erklaert*, von Fr. W. Schultz, 1858. S. 9

hij voort: „Als zulk een teeken van lateren oorsprong blijft eigenlijk slechts de stadsnaam Dan".

Op verschillende wijzen werd deze duistere plaats toegelicht. Eene eerste verklaring meent, dat hier en ook nog op enkele andere, maar altijd zeer weinige plaatsen in de heilige boeken gedacht moet worden aan een latere glos, een randteekening of kleine inlassching ter verduidelijking door de hand der bevoegde overheid. Deze verklaring behaagt ons niet, maar verdient toch, al is zij niet noodig, genoemd te worden. Meerdere zoogezegde bewijzen der negatieve critiek maakt zij aanstonds krachteloos, en zelve doet zij volstrekt geen afbreuk aan de echtheid van den Pentateuch. De meeste werken der oude letterkunde werden in den loop der eeuwen meer of minder met enkele glossen verrijkt, zonder daarom hunne echtheid te verliezen. Met te ontkennen b. v. dat in het oorspronkelijke handschrift van Cicero: *De natura deorum* de Latijnsche toelichting der Grieksche spreekwijzen gevonden werd, verloochent men Cicero nog in het minst niet als den schrijver. Maar keeren wij weer tot de stad Dan terug.

Velen meenen, dat Laïs en Dan reeds in vroegeren tijd twee namen waren voor één en dezelfde plaats, en dat de laatste naam misschien ter eere van een of anderen afgod aan Laïs gegeven was al voor de dagen van Mozes.

Na de stad veroverd te hebben, kozen de stamgenooten van Dan den minder gebruikelijken naam om een heel andere reden, ter gedachtenis aan Dan, hunnen stamvader. Dat de naam van Dan althans reeds vóór Mozes gekend was in Kanaän, houdt de H. Hiëronymus voor

zeker. Zoo ontstond naar zijne meening de aloude naam van Jordaan uit Jeor en Dan, en beteekent dat woord: *flumen Dan*, wat echter door anderen betwist wordt, die Jardeen liever van het werkwoord „jarad" *descendit* afleiden om den geweldigen stroomval der rivier. Maar hoe dat alles zij, om krachtig te zijn moesten Mozes' bestrijders aantoonen, dat de stad Laïs vóór den tijd van Mozes den naam Dan nimmer gedragen heeft, en dat bewijzen zij niet.

Een ander gevoelen nog wil, dat de in Gen. bedoelde plek geheel verschilt van de in Jos. en Jud. aangewezene stad. De plaats, waarheen Abraham optrok, lag oostelijk van den Antilibanon en was eene der bronnen van den Jordaan, niet verre van Caesarea Philippi. Tot getuige strekt Flavius Josephus, die (*Antiq.* I, 10) verhaalt, dat Abraham de Assyriërs vervolgde tot Dan, „ubi alter oritur fons Jordanis". Dezelfde plaats, welke nog in I Reg. XV: 20; II Paral. XVI: 1 voorkomt, heet II Sam. XXIV: 6 ter onderscheiding Dan Jaan en lag binnen het gebied van Nephtali. Daarentegen zou de stad der Danieten westelijk van den Antilibanon gezocht moeten worden binnen de grenspalen van Aser in het dal bij Beth Rohab (Jud. XVIII: 28), alzoo in het groote dal van Celesyrië, wat naar Hamath leidt in de richting van Sidon (Schultz, S. 970).

Wij keuren de verschillende oplossingen niet, maar vragen alleen, of het gezond menschenverstand dan wel hartstocht beslist, wanneer op grond van dergelijke bezwaren de door uiterlijke en innerlijke bewijzen gestaafde echtheid wordt weggeredeneerd van een boek, wat voor duizenden jaren geschreven is en daarom alleen reeds niet

overal helder en duidelijk kan zijn als het dagbladartikel van gisteren.

Een derde opwerping werd genomen uit Deut. III : 11, waar Mozes zegt, dat het ijzeren bed van Og te Rabath op Ammonietisch grondgebied te zien is. Die bijzonderheid nu mag noch kan door Mozes zijn opgeteekend. Waartoe zou hij zulks hebben gedaan? Had zijn volk niet met eigen oogen den koninklijken reus levend of dood gezien? Uit latere eeuwen dus moet deze aanwijzing zijn, toen het rustbed van den reus als historische antiquiteit waarde had gekregen.

Met zulke nietige hulpmiddeltjes dan wordt door wetenschappelijke mannen in allen ernst gewerkt om de overtuiging en geschiedenis van Joden en Christenen tot een fabel te maken. Het feit alleen, dat Mozes historieschrijver was voor tijdgenoot en nageslacht, verklaart hier immers alles. En zelfs al ware de aandacht des schijvers op de tijdgenooten alleen gevestigd geweest, dan had hij oorzaak genoeg om van het reuzenbed te gewagen. Niet al de duizenden van Israël kunnen Og, den koning van Bazan, gezien, veel minder bij de Ammonieten zijne legerstede bezichtigd hebben, en voor allen was het dienstig die bijzonderheid uit Deut. te weten en nog dikwijls zich te herinneren, want beter dan eene lange redevoering verkondigde deze kleine aanteekening de weldaden van Jehova, die over zulke verschrikkelijke vijanden volkomene zegepraal hun gegeven had.

Nog een allerlaatste voorbeeld van het historisch-critisch onderzoek der modernen. Op bldz. 41 wordt om den „onderlingen strijd" der bijbelsche verhalen te bewijzen, ook o.a. gewezen op Gen. XXXVII, XXXIX, XL. „Hier

staan naast elkander twee berichten over de komst van Jozef in Egypte. Volgens het eene werd Jozef, op raad van *Ruben*, in een kuil geworpen, doch terwijl zijne broeders brood aten, door *Midianietische* kooplieden *gestolen*, naar Egypte gevoerd en verkocht aan Potiphar, een kamerling van Pharao en, als overste der lijfwacht, tevens bewaarder der gevangenen. Volgens het andere wordt Jozef, op raad van *Juda*, *verkocht aan Ismaëlieten*, die hem naar Egypte voeren en aan een *Egyptisch man* verkoopen, in wiens huis hij aanvankelijk voorspoed geniet, maar later door de vrouw zijns meesters belasterd wordt; eerst ten gevolge daarvan komt hij in de gevangenis."

Het is bijkans om zijne oogen niet te gelooven. De heerlijke geschiedenis van Joseph, welke in alle tijden de oplettendheid en bewondering van eenvoudigen en geleerden, van onwetenden en geletterden boeide, behoort dan tot de „geheel onwraakbare bewijzen voor de tweevoudigheid der verhalen, waaruit Gen. is samengesteld" (bldz. 42). „Zij getuigt zeer duidelijk voor verschil van auteur" (bldz. 43). Maar nemen wij het bijbelverhaal en zien wij, wat er van die onwraakbaarheid en groote duidelijkheid wordt. Wat de raadgevingen van Ruben en Juda betreft, zien wij onmogelijk in, hoe hieruit een verschil van auteur zou blijken. Ruben's raad sluit dien van Juda niet uit. Waarom de verkochte Joseph in den kerker niet zeggen mocht, dat hij was weggestolen (Gen. XL: 15), gaat ook al ons begrip te boven, daar juist die daad van Jacob's zonen, door welke Joseph de vrijheid verloor, in Deut. XXIV: 7 menschendiefstal heet, zoowel volgens den Hebreeuwschen en Chaldeeuwschen als Griekschen

tekst. Over Putiphar, den kamerling, geeft a Lapide voldoende toelichting op Gen. XXXVII : 36. „Eunuchi erant intimi et proximi regi et reginae. Hac de causa eunuchi vocati sunt principes aulae, etiamsi non essent eunuchi .... Unde Chaldaeus pro eunucho hic vertit רבא (rabba), id est princeps, satrapa. Nam Putiphar hic proprie eunuchus non erat, habebat enim uxorem." Dat de gevangenis onder het oppertoezicht van Putiphar stond, kan geen bezwaar maken. De eenige schijnstrijdigheid moet hier gezocht worden in de omstandigheid, dat de koopers van Joseph beurtelings of neen te gelijk Ismaëlieten en Madianieten heeten. Wie echter slechts even Gen. XXXVII : 25—28 raadpleegt, ziet aanstonds, dat hier een domme tegenspraak onmogelijk is. De broeders van Joseph zien Ismaëlietische kooplieden naderen (v. 25), Juda zegt nu, dat het beter is hunnen broeder aan de Ismaëlieten te verkoopen (v. 27), en toen dan (v. 28) „de Madianietische kooplieden voorbijgingen, trokken zij hem uit den kuil en verkochten hem aan de Ismaëlieten". Is het nu niet ongerijmd te veronderstellen, dat de Pentateuchschrijver, die zelfs aan den meest bevooroordeelde schatten van wijsheid en zakenkennis openbaart, hier op één en denzelfden regel en in éénen adem zoo dom onnoozel en zoo grovelijk zich zou tegenspreken? Is het niet veel redelijker om aan te nemen, dat het reizend gezelschap der kooplieden uit Ismaëlieten en Madianieten bestond, of wel dat die Ismaëlieten in Madian woonden en naar hunne landstreek Madianieten genoemd worden? En wekt het gebruik alleen van deze en dergelijke „zeer duidelijke en onwraakbare bewijzen" tegen de degelijkheid van alle overige geen zware en wettige

vermoedens? Wie een zwaard of geweer heeft, grijpt toch geen riet of regenscherm om op zijnen vijand los te gaan.

Naar hetgeen vooraf beduid is, maakten wij kantteekeningen op een enkele bladzijde van het *Historisch-critisch onderzoek,* en in verdere bijzonderheden treden wij niet. Al brengen wij gaarne hulde aan den ijver en arbeid, aan de belezenheid en vaardigheid en wetenschap, welke noodig waren om zulk een boek samen te stellen, om zulk een arsenaal der ongeloovige critiek te bouwen en van onder tot boven te stoffeeren met allerlei wapentuig: voorloopig lust het ons niet verder te gaan. Laat ons het ronduit zeggen, niet verlokkend is het gezicht van zooveel roestig en afgesleten en onbruikbaar materiaal. Of hoe anders moeten die kleingeestige bezwaren heeten, welke tegen spraakgebruik en stijl, tegen de mogelijkheid der beschreven gebeurtenissen enz. maar altoos opnieuw herhaald worden; die onnatuurlijke gissingen, welke den heiligen schrijver wegdroomen en liever een deuteronomischen bedrieger met een bende van wie weet hoeveel vrome schurken vooruitschuiven; hoe anders zal dat grillig drijven heeten, dat willekeurig splitsen en uiteenrukken der heillige boeken in zoogenaamde priesterlijke, deuteronomische en profetische bestanddeelen. Het is al lang geleden, sedert deze wijze van handelen althans nog het bekoorlijke der nieuwheid had. Vele van die zoo zwaarwichtige bedenkingen tegen Mozes bleken al meer dan honderd jaren boosaardige scrupulen te zijn. Vele van die onwraakbare bewijzen hadden al lang hunne waarde verloren, toen Frassen in 1681 zijne *Disquisitiones biblicae* schreef,

toen in 1678 de *Demonstratio evangelica* van Huet voor de eerste maal verscheen. Toch wordt maar altijd, als ware er niets gebeurd, naar splinters gezocht, en blijven middelerwijl de oogen gesloten om de balken, die in den weg liggen, niet te zien.

Want balken ja, en stevige balken versperren voor de historisch-critische onderzoekers het pad.

Het sterkste bewijs voor de echtheid der heilige boeken, het bewijs der traditie blijve hier onaangeroerd, wijl de uiteenzetting van dat machtige argument wel eene afzonderlijke verhandeling vordert. Maar waarom met de vermoedens, welke tegen Mozes uit de heilige boeken bijeengezocht werden, ook niet te gelijk de vele teekenen aangestipt, welke in diezelfde boeken naar Mozes heenwijzen, en zijne herhaalde en duidelijke verklaring 1) als schrijver bekrachtigen?

---

1) Wat in het *Hist.-crit. onderzoek*, § 2, bldz. 16—20 over het getuigenis van den Pentateuch aangaande zijn auteur wordt gezegd, komt hierop neer: 1°. in Genesis en Leviticus is niet vermeld, dat Mozes de schrijver is; 2° in de drie andere boeken kan de verzekering, dat Mozes schreef, niet voor heel het boek, maar slechts voor enkele gedeelten gelden.

Antwoord: Genesis en Leviticus hangen innig samen en maken één geheel uit met de drie andere boeken, in welke de vermelding van Mozes als de schrijver dikwijls genoeg voorkomt. Ten overvloede prijkt zij aan het einde van den Pentateuch in Deut. XXXI: 24, 25. Deuteronomium van de vorige boeken te willen losmaken, gaat niet aan, wijl het de vorige veronderstelt en zonder dezelve geen reden van bestaan heeft. Evenmin als nu achter iedere paragraaf in het *Hist.-crit. onderzoek* de handteekening van den hoogleeraar gevorderd wordt, evenmin mag zulks van Mozes worden geëischt. En toch meer nog vordert de moderne critiek. De redeneering des hoogleeraars om zijne bewering te staven, gaat van den beginne mank. Dat hij in Exodus XVII: 14 „*liever*" tegen den

Vooreerst toch bewaarde de Pentateuch in vele woorden en vormen de merken eener oudheid, die eenig is. Niet gering is het getal der archaïsmen door de mannen der wetenschap bijeengeteld 1). En terwijl het Chaldeeuwsch, wat op de latere boeken meer en meer zijn schaduw laat vallen, in den Pentateuch zich niet toont, wijst daar het gebruik van Egyptische woorden naar een tijd, toen nog geen andere taal dan die van Mizräim op het Hebreeuwsch der Joden haar invloed had uitgeoefend. — Aan de dagen van Mozes herinnert ook de beschrijving van zaken en toestanden. Al raakt die beschrijving zelfs de kleinste historische, geographische, godsdienstige, staat- en krijgskundige bijzonderheden uit het leven van Joden, Egyptenaren en andere oude volkeren, toch kunnen slechts enkele schijnanachronismen van de door ons beschrevene soort worden uitgedolven, en de scherpste nasporingen en de meest verrassende ontdekkingen — b.v. van het spijkerschrift 2) — hebben de waarachtigheid van het Oude Testament, ook van den Pentateuch, altijd meer toegelicht en bevestigd.

En meer nog mag worden gezegd. Gelijk het kind de gelijkenis heeft van zijn vader, zoo heeft de Pentateuch

---

tekst der Masoreten, maar „volgens *enkele* oude vertalingen" leest: בְּסֵפֶר (in een boek) dan בַּסֵּפֶר (in het boek), is begrijpelijk. Onbegrijpelijk echter, om niet erger te zeggen, is zijne opmerking (bldz. 18), dat de opvatting van בספר als „het boek", „het dagboek van Mozes", allen grond mist, wijl: „het dagboek van Mozes vóór Exod. XVII geen enkele maal genoemd is en *dus* niet „het boek" heeten kan". Deze gevolgtrekking is eenvoudig valsch.

1) Zie Ubaldi, *Introd. in S. Script.* T I, p. 477.

2) Zie Kaulen, *Assyrien und Babylonien*, Dritte Auflage, S. 242.

de trekken van den eenigen Mozes. Met een volmaakte kennis van Joodsche taal en geschiedenis, met eene vurige liefde voor Israël en een oppermachtig gezag, gelijk in geen vreemdeling duldbaar geweest zou zijn, paart zich in den Pentateuch-schrijver eene wetenschap van Egyptische toestanden, als landskinderen alleen kunnen hebben. Hij beschrijft b.v. de juiste ligging en vruchtbaarheid van Gessen, welk landschap ook nu nog tot de rijkste van Egypte behoort; hij kent de inheemsche afgoderij, het hofceremoniëel, de afzonderingswetten aan tafel, de lijkenbalseming enz. van welke de andere oude schrijvers verhalen; hij weet zelfs den tijd (laatste helft van Februari), wanneer nog geen tarwe en rogge, maar wel vlas en gerst in Egypte zijn uitgeschoten (Exod. IX: 31, 32). De woestijn van Arabië heeft hij doorkruist, en als ooggetuige bepaalt hij plaatsen en afstanden. Maar Kanaän is voor hem het land van de toekomst. Soms stelt hij zelfs, aan dat land der belofte denkend, in het verschiet voorzorgen en maatregelen, die later, wijl toen de omstandigheden veranderden, niet zijn uitgevoerd. Zoo is de verdubbeling der vrijsteden in Deut. XIX: 9 nimmer tot stand gekomen. Zoo (Jud. II: 21; III: 1, 4) geschiedde tot straffe van Israël's zonden nooit de volkomene uitdelging van Kanaäns bewoners, welke langzamerhand had moeten plaats hebben tot voordeel van het volk Gods (Deut. VII: 22). De schrijver verder is wetgever en geen verzamelaar, die bestaande wetten naar zekere regels ordelijk rangschikt. Prof. Kuenen bekent het (bldz. 21): „De gelijksoortige onderwerpen worden niet achtereenvolgens behandeld en de bepalingen over een en hetzelfde onderwerp zijn hier en daar verstrooid...

De Thora in haar geheel geeft de wetten in *chronologische orde*, d. i. met inachtneming van den tijd, waarop zij aan Mozes geopenbaard of door hem aan het volk voorgedragen werden". Hoe geheel anders zou gewis in latere eeuwen een vlijtig wetgeleerde de vroegere wetten geordend hebben. Maar in den Pentateuch mengen zich afwisselend verhalen met wetten, is geschiedenis en wetgeving onafscheidelijk één. En de afgekondigde wetten worden niet enkel met vermaning of bedreiging ingescherpt, maar wij zien ze te gelegener tijd herhaald of toegelicht en zelfs niet zelden gedeeltelijk gewijzigd, beperkt of wel uitgebreid, altoos met dat hoogste gezag, wat alleen den wetgever toekomt. Vooral in Deut. zijn deze lijnen duidelijk, en zoo scherp mogelijk die trekken, welke aan het vaderschap van Mozes herinneren. Ongetwijfeld, al worden er dezelfde eigenaardigheden van taal gevonden (Schultz. S. 73), verschilt daar de spreekwijze niet weinig van die der vorige boeken. Maar hoe natuurlijk is dat onderscheid, en hoe zeker zou hier een bedrieger in het nabootsen van Mozes' karakter uit zijn rol zijn gevallen. Veel plechtiger en heftiger is de stijl; de vermaningen, welke van bezorgdheid en vaderlijk gevoel tintelen, zijn langer; overal openbaart zich in den schrijver de hoogste zielskracht en vrijmoedigheid. En zoo moest het zijn. Israël was vernieuwd, en de langgewenschte toekomst ontsloot zich voor de starende oogen, maar de hand, die de vaderen uit Egypte leidde, strekte zich nog voor de laatste maal waarschuwend en zegenend over de kinderen uit. De vader ging sterven, de vader, die in alles opofferende liefde zijn eigene ongenade

bij God vroeg om zijn volk te redden; de leidsman ging scheiden, de heerscher, vol van verdiensten en jaren, maar wiens oog niet verduisterd, wiens kracht niet verminderd was: vandaar die samensmelting van allerteederste zorgzaamheid en gebiedend machtsbetoon. Israël zou zijnen leeraar en priester en koning, zijnen verlosser en middelaar, zijn grootsten profeet verliezen, en ziedaar, waarom die geduchte ernst, die verheven en plechtige toon alles beheerscht met statige majesteit.

Ja, gelijk het kind op zijn vader gelijkt, zoo gelijkt de Pentateuch op den eenigen Mozes, en eene aandachtige lezing zal wat wij zeiden nog duidelijker maken: dat de schrijver van afkomst en godsdienst Hebreeuw, door opvoeding en tijdelijk verblijf Egyptenaar was; dat hij zeer zeker den uittocht van het Joodsche volk medemaakte en vóór de verovering van Kanaän zijne geschiedenis opstelde; dat hij geen verzamelaar van oude wetten was, maar wel waarlijk wetgever en de wetgever bij uitnemendheid; kortom dat hij Mozes geweest moet zijn en geen ander: Mozes de profeet, gelijk er geen meer in Israël is opgestaan.

Wat bedrieger, nog eens, had zoo getrouw, zonder zich ooit te verraden, een reuzengestalte als Mozes en Mozes nog wel heel en al in zijn karakter en tijdsomstandigheden kunnen nabootsen! En welk een volk moest dan toch het volk der Joden geweest zijn, hoe geheel verschillend van het Israël der historie, om uit de hand eens bedriegers den Pentateuch aan te nemen, den Pentateuch met zijn harde wetten, strenge strafverordeningen en allergrievendste herinneringen, om dien Pentateuch aan te nemen met zulk een onverzettelijk geloof en gloeiende

liefde, met die onsterfelijke geestdrift, welke ook nu nog na duizenden jaren alles tart! Het is waar, zulke mirakelen zijn voor de mirakelschuwe theologen van het alleen zaligmakend verstand eene kleinigheid en eigenlijk niets, maar niet aan iedereen is *dat* geloof geschonken.

Wij raken hier een terrein, wat wel verlokkend is, maar niet op onzen weg ligt. De bedoeling was alleen om de wapenen te bezichtigen, waarmee op een ander gebied de ongeloovige wetenschap hare zegepraal denkt te vieren. In het kamp der historische traditie daalt zij liever niet af, omdat de overwinning daar hopeloos, de nederlaag verpletterend zou zijn. Maar ook in het veld, dat zij zelve zich koos, verspilt zij hare krachten. De wapenen, welke zij hanteert, hoe glinsterend ook uit de verte, blijken niet van het echte metaal te zijn, en de regelen harer krijgskunde worden door den bestreden vijand zelf tegen haar gekeerd met het beste gevolg. Kan zij roemen op een reeks mannen van wetenschap zonder geloof, zeker niet minder is de rij der tegenstanders, der kampioenen van wetenschap met geloof. Alreeds een Juliaan de afvallige loochende de echtheid van den Pentateuch, maar vond in den H. Cyrillus zijn weerpartij, en wie overwon, zegt de stem der volgende eeuwen.

Ook nu is de uitkomst niet twijfelachtig. Vele wapenen van de ongeloovige critiek uit vroegere dagen 1)

1) Wie durft b. v. nog gebruik te maken van de nietswaardige bedenkingen tegen den Pentateuch, welke Voltaire opperde. De wijsgeer wist bepaald, dat de Pentateuch door Mozes niet was geschreven, want Mozes kende geen Hebreeuwsch, er bestond ten zijnen tijde geen alphabetisch schrift, alleen op steenen werden toen hiëroglyphen gegriffeld.

worden niet eens meer aangeraakt, en vele andere, tot nog toe in gebruik, moeten wel eindelijk in de musea van oudheidkunde worden opgeborgen. De kunstige droomerijen van een Hexateuch-redactie uit den tijd van Josias en Esdras blijven droomen om, gelijk zoovele andere kasteelen in de lucht, in het rijk der droomen terug te storten. Het gaat niet aan, alleen op grond van innerlijke bewijzen — en welke bewijzen! — de geloofwaardigheid der heilige boeken te willen vernietigen. Juist vóór die geloofwaardigheid zijn de bewijzen èn in die boeken zoo talrijk èn buiten die boeken zoo krachtig, dat zulk eene handelwijze eenzijdig en onredelijk is. Onredelijk ja, ook al heeft zij het koele uiterlijk der geleerdheid. Die handelwijze gaat uit van hartstocht en kan slechts den hartstocht bevredigen: bijbelcritiek moge zij zich noemen, in waarheid is zij slechts bijbelhaat. Onwankelbaar staat de Pentateuch in zijn historische beteekenis en met des te meer eerbied en bewondering zien wij op naar dat hechtste bolwerk der wereldgeschiedenis, naarmate de stormloop der verwoesters heftiger is en hardnekkiger.

Met dat alles gaven wij echter geen rekenschap van ons geloof. Er was hier alleen sprake van geschiedkundige waarde, van menschelijke zekerheid. En wij hebben omtrent de heilige boeken meer dan menschelijke zekerheid, ons geloof is goddelijk. In den vollen zin des woords noemen wij de Heilige Schriftuur heilig, en steunde zij slechts op menschelijke bewijskracht, dan kon zij onmogelijk voor ons die hoogere beteekenis, die alles

---

Zijne bedenkingen genieten tegenwoordig zelfs niet meer de eer eener bestrijding.

overtreffende waarde hebben. Wat de Pentateuch en heel de Bijbel voor ons is: Gods eigen woord, dat is zij voor ons door het gezag der Kerk. Van hare majesteit komt onze zekerheid. Zij gaf ons die schriften niet als een menschenwoord maar, gelijk zij waarlijk zijn, als het woord des Heeren. Onsterfelijk, goddelijk gelijk zij zelve, is die gave. Menschelijke redeneering is bedriegelijk en vergankelijk, maar het woord des Heeren blijft in eeuwigheid.

Warmond. P. L. DESSENS.

IETS OVER HET LAATSTE DEEL VAN EEN BELANGRIJK WERK 1).

Het laatste deel van Kervyn's belangrijk historiewerk heeft slechts weinige maanden geleden het licht gezien. Wij meenen daarmede den geleerden schrijver geluk te moeten wenschen. Hij kan — en dat zonder zelfverheffing — zeggen: *Exegi monumentum aere perennius.* Het boek *Les Huguenots et les Gueux* moge al niet zoo uitbundig uitgebazuind en verheven worden als dit met Motley's werk het geval geweest is, maar het zal langer leven. Het zal diepe sporen achterlaten bij hen, die de historie-studie beminnen. Motley heeft geschreven met hartstocht; hij heeft verouderde vooroordeelen nogmaals met den geestdrift-adem van zijne dichterlijke voorstelling aangeblazen; hij heeft bovendien geschreven voor een publiek, dat slechts .... leest. Niet aldus Kervyn. Deze heeft na meerdere jaren van studiën, na ijverig en bedachtzaam onderzoek, zich verplicht gevoeld de resultaten van dat onderzoek bekend te maken. Hij kon verwachten, dat *Les Huguenots et les Gueux*, zooveel het kon, onopgemerkt zou blijven: althans in vergelijking met den opgang van Motley's romantische historiebeschrijving. Immers, reeds voor tachtig jaren

1) *Les Huguenots et les Gueux*, par le Baron Kervyn de Lettenhove.

is door Joseph de Maistre gezegd: „De geschiedenisbeschrijving is sinds drie eeuwen eene samenspanning tegen de waarheid". Dit ware woord is in onze dagen door de groote menigte historiografen nog niet tot onwaarheid gemaakt. Men gaat, hoe wij ook leven in „een eeuw van vooruitgang", zoo gaarne voort op den ouden weg.... mits het oude vooroordeelen geldt. Evenwel men mag alles zeggen, alles tegenspreken, alles omverwerpen, op voorwaarde, dat men niet rake aan de fondamenten der „vrije gedachte", der „staatkundige vrijheid"; mits men aan den stralenkrans om het hoofd der heroën, welke die „vrije gedachte" die „politieke vrijheid" hebben gegrondvest, niet rake; derhalve eerbied, heilige eerbied voor de invoerders en verspreiders der gezegende Kerkhervorming van de XVI[e] eeuw: voor een Coligny, voor een Marnix van St. Aldegonde, voor een Willem van Oranje! En daaraan heeft Kervyn van Lettenhove zich vergrepen in *Les Huguenots et les Gueux!* En België is niet alléén „het land van Rubens", het is ook tegelijk met Nederland: „*le Pays des Gueux*"; immers zoo wordt het genoemd door een schrijver van den derden of vierden rang, door een Franschman, die België heeft doorgereisd, die Holland eens heeft bekeken, en.... die bovendien een werk heeft geschreven over het Delftsch aardewerk; nog meer: die zich verwaardigt politieke brieven te schrijven in *Het Handelsblad* 1). Gevoelt men geen diepen eerbied voor zulk een talent? Wij, wij zijn nog altijd: *le Pays des Gueux!* Ook de Belgen,

1) Henri Havard.

althans zij, die behooren tot „le parti de France", mogen zich wel gestreeld gevoelen met dergelijken lof! En Kervyn van Lettenhove heeft *les Gueux* durven aantasten! Zoo iets kan toch niet gedoogd worden in *le Pays des Gueux!* Maar wij zouden haast beginnen te schertsen met de edele verontwaardiging van zoovelen, zelfs — wat in de verte onze bedoeling niet is — met de gehechtheid van zoovelen aan eene hun zoo dierbare traditie.

Om nog in één punt eene vergelijking te maken tusschen de historiestudiën van Motley en van Kervyn, zij het vergund, mij Motley voor te stellen als iemand, die tot zichzelven heeft gezegd: „Ik stel eene thesis en om die thesis, door mij reeds *a priori* als onomstootbare waarheid vastgesteld, te verdedigen, zal ik bewijsgronden zoeken; zoo ik ettelijke zaken mocht vinden, die niet met mijne thesis strooken, zal ik ze uitleggen, zooveel mogelijk, ten gunste mijner thesis". En hij heeft dit verricht met alle talenten van een advokaat, wien welsprekendheid en dichterlijk talent in hooge mate eigen zijn. Kervyn van Lettenhove daarentegen heeft tot zichzelven gezegd: „Hoe meer en hoe langer ik de historie, vooral der XVI^{e} eeuw, bestudeer, des te meer schijnt het mij al duidelijk en duidelijker toe, dat er eene groote fout is in de algemeen aangenomen historiebeschouwing van dat tijdvak. Ik zal zoeken en doorzoeken. Nog geheel en al onbekende of zeer weinig bekende stukken zal ik toetsen, beoordeelen, vergelijken en dan zal ik oordeel vellen". Hij heeft gehandeld, gelijk een conscientieuse, ernstige rechter van instructie dient te handelen. Wat zijne instructie hem deed

ontdekken, heeft hij aan het licht gebracht. Dat hij, die tot rechter gesteld is, de onpartijdige, door geene voorliefde, door geen sofisme op het dwaalspoor gebrachte Historie thans het vonnis velle!

Het aantrekkelijke dat b. v. het werk van Motley bezit voor de groote menigte van lezers: dichterlijke phantasie, vurige verdediging, vlijmende veroordeeling, romantische inkleeding van de gebeurtenissen, die het sterkst op het menschelijk gemoed zullen werken, vindt men niet in het werk van Kervyn. Trouwens hij schrijft als historicus, niet als romanticus. Evenwel getuigt *Les Huguenots et les Gueux* van zekere voorliefde des schrijvers. Hij is geneigd om, door eenige mededeelingen van schijnbaar onbeduidende, maar inderdaad karakteristieke omstandigheden, een persoon, eene gebeurtenis, een tijdsverloop te schetsen. Bovendien, dunkt mij, zweeft Kervyn herhaaldelijk Froissart voor de herinnering 1). Doch hij kent te goed het onderscheid dat tusschen hem, den ernstigen historieschrijver der XIX^{e} eeuw moet bestaan, en den rondreizenden, dolenden, anecdoten verzamelenden, tournooien bezoekenden, troubadours bewonderenden kroniekschrijver der XIV^{e} eeuw. *Scribitur ad narrandum* past op Froissart, maar *scribitur ad probandum* is de taak, die op Kervyn van Lettenhove rust.

De kroniekschrijver van Valencijn mocht zijne verhalen opzamelen, nu eens aan het hof van Eduard III, dan weder in het kasteel van Foix, en eene onweerstaanbare

---

1) Kervyn van Lettenhove heeft de belangrijke kroniek van Froissart opnieuw uitgegeven en van aanteekeningen voorzien.

roeping gevoelen, om mede te deelen, wat hij heeft gehoord en gezien, maar de kroniek is nog niet de historie; de XIV^e eeuw is de XIX^e eeuw niet; en Froissart is geen Kervyn. Nu zullen wij evenwel, doordat de naam van dezen ons den naam des anderen in de herinnering heeft gebracht, de vergelijking nog even voortzetten. Ook Kervyn van Lettenhove heeft voor het schrijven van *Les Huguenots et les Gueux* rondgereisd. Hij is aan het hof van Elisabeth Tudor geweest, hij heeft er Cecil en Walsingham gesproken, die hem verhaald hebben, wat en hoe zij hebben gehandeld. Hij heeft het hof van de twee laatste koningen van het Huis van Valois bezocht; hij heeft Catharina de Medicis, hare hofdames, hare astrologen, hare geheime agenten en spionnen gezien; hij heeft er Frans de Valois, den hertog van Anjou, gewikkeld gezien in alle kuiperijen; hij heeft er Hendrik van Navarre politieke en liefdesintriges terzelfder tijd zien voeren. Hij is doorgedrongen in het sombere Escuriaal en heeft Filips II gekend. Hij is in Vlaanderen, in Brabant, in Holland geweest en was getuige van hetgeen Willem van Oranje en Marnix van St. Aldegonde daar brouwden. Hij is op de stadhuizen van Gent, van Brugge, van Yperen, van Brussel geweest en heeft de beraadslagingen dier burgemeesters, dier hoofden der gilden bijgewoond, welke reeds zulk groot gewicht in de schaal der politiek konden werpen, dat de evenaar doorsloeg, naarmate dat gewicht in een der beide schalen geworpen werd. Kervyn heeft dat alles bijgewoond, dat alles gezien. Wat meer is, hij weet vaak, wat door de handelende personen is gedacht. Met andere woorden, Kervyn van Lettenhove heeft tal van geheel en al

onbekende of bijna niet meer gekende bijzonderheden opgedaan in de archieven van Hatfield — het kasteel, dat nog in het bezit is van de afstammelingen van Cecil, den staatssecretaris van koningin Elisabeth van Engeland — een onwaardeerbare bron voor de kennis der historie van de XVI^{e} eeuw. Verder heeft hij geput uit het *Record Office*, uit schier niet meer te vinden vlugschriften, uit manuscripten, die in het *British Museum* worden bewaard. Hij heeft geput uit de *Archives Nationales* en de *Bibliothèque Nationale* te Parijs; verder uit de archieven van Brussel, van Yperen, van Brugge, uit de *Archives de l'Evêché de Bruges*, ja uit die van Simancas in Spanje, waaruit Gachard reeds zooveel heeft in het licht gegeven. Wij noemen slechts eenige der bronnen voor Kervyn's werk op: alles te noemen zou te omslachtig worden. Eene aanmerking — het zij mij veroorloofd dit te zeggen — kan ik niet onbesproken achterwege houden.

Een Noord-Nederlandsch geleerde, de hoogleeraar Blok, die aan de Groninger universiteit de geschiedenis doceert, heeft in den *Spectator* van de eerste helft van 1885 of de tweede van 1884 — ik herinner mij het juiste nummer niet meer — *Les Huguenots et les Gueux* besproken; hij heeft in genoemd weekblad een verslag over dat werk geplaatst. Prof. Blok beklaagt zich er over, dat Kervyn niet alle documenten, door hem geraadpleegd, heeft overgedrukt en wereldkundig gemaakt. Het heeft den schijn — misschien is dit eene individueele opvatting van mij — alsof Blok de juistheid betwijfelt van feiten, die Kervyn, naar aanleiding van de door hem geraadpleegde documenten, heeft medegedeeld. Maar wat begeert Prof. Blok dan? — Dat *Les Huguenots et*

les Gueux niet zes, maar zestig deelen zullen tellen, waarvan vier en vijftig als aanhangsels, die alleen door zeer enkelen zullen doorbladerd worden? Er zijn werken, die voor het groote publiek dienen; er zijn werken, welke niet voor de menigte, maar voor de minnaars der waarheid, in welk vak van wetenschap dan ook, dienen; er zijn eindelijk verzamelingen van documenten, die slechts door de vlijtige beoefenaars eener wetenschap, en dit zijn er zeer weinigen, zullen gelezen worden. Wij noemen als een enkel voorbeeld van dit laatste *La Correspondance de Philippe II* door Gachard. En dat werk telt reeds zes deelen in 4°. En dan wordt er van verreweg de meeste dier brieven nog maar eene summaire inhoudsopgave medegedeeld; bovendien loopen die zes deelen nog maar over de correspondentie van Filips II gedurende de eerste helft zijner regeering. Wanneer men nu vergelijkt, welke bronnen Kervyn onder aan de bladzijden van zijn werk vermeldt, dan meen ik niet te overschatten, wanneer ik zeg, dat, hadde hij al het aangestipte *in extenso* overgeschreven, *Les Huguenots et les Gueux* tienmaal zooveel vellen druks dan thans hadden moeten tellen; dat men het werk alleen aan eene universiteits-bibliotheek had gevonden, waar misschien ettelijke professoren het geheel en al hadden doorgelezen, maar waar het voor het groote publiek zonder nut en zonder waarde zou zijn gebleven, totdat eindelijk een historicus uit het geheel een werk van geringeren omvang, b. v. zes deelen, had geput. Mij dunkt, dat de aanmerking in den *Spectator* al zeer weinig juist is. 't Is waar, Kervyn schokt door talrijke zijner mededeelingen, het goed geloof van velen

aan de nu eenmaal aangenomen traditie omtrent de gebeurtenissen en de personen der XVI^e^ eeuw. Het valt hard om te moeten zeggen: „*Brule vieux Sicambre ce que tu as adoré et adore ce que tu as brulé!*" Zoo iets valt iemand hard, al onderwijst hij ook de vaderlandsche geschiedenis aan een der Nederlandsche universiteiten. Evenwel, al geeft Kervyn sommige bronnen, waaruit hij heeft geput, alleen aan door de plaats mede te deelen, waar zij te vinden zijn, toch, dunkt mij, moet het *geheel* van zijn arbeid den indruk achterlaten bij een Noord-Nederlandschen geleerde, dat Motley — om geene *dii minores* te noemen — nog niet het laatste woord gesproken heeft, dat over de gebeurtenissen en de mannen der XVI^e^ eeuw kon gesproken worden.

Het zesde deel van *Les Huguenots et les Gueux* — het deel waarover wij in dit artikel spreken — vangt aan met de geschiedenis sinds het verdrag te Plessis lez Tours tot aan den dood van Willem van Oranje (15 Sept. 1580—10 Juli 1584). Het geheele werk eindigt met de overgave van Antwerpen (17 Aug. 1585), waardoor het gezag van Filips II in de Zuidelijke Nederlanden was hersteld. Het tijdsverloop van Sept. 1580 tot Aug. 1585 biedt niet meer zulke gebeurtenissen aan, waardoor „de worstelstrijd onzer vaderen" den Noord-Nederlander reeds op de lagere scholen in de geheugenis is geprent — misschien de afzwering van Filips II en den moord aan den „Vader des Vaderlands" gepleegd uitgezonderd — maar des te meer voor de bewoners der Zuidelijke Nederlanden. Brabant en Vlaanderen zijn gedurende dit vijftal jaren overgeleverd aan de revolutionnaire woelingen

der Calvinisten; Gent wordt getiranniseerd door de Geuzen; Brussel, Antwerpen zijn in hunne macht gevallen; vreemde huurlingen, ware rooverbenden, aangevoerd door den Duitschen Paltsgraaf Jan Casimir zijn door de Calvinisten in Vlaanderen geroepen; Willem van Oranje, met diens rechterhand Marnix, hebben te Plessis het tractaat met den hertog van Anjou gesloten, waardoor alle Nederlandsche provinciën — uitgezonderd Holland, Zeeland en Utrecht, die een vorstendom voor Oranje zullen vormen — overgeleverd worden aan den vermoedelijken erfgenaam van de Fransche kroon; de hertog van Parma, gesteund door de Malcontenten — eene Zuid-Nederlandsche staatspartij, die liever onder de heerschappij van Filips II wil terugkeeren, mits slechts de Spaansche troepen het land verlaten en de privilegiën gehandhaafd blijven, dan te vervallen onder de tirannie der Calvinisten en de heerschappij van een Franschen Prins — Parma, zeg ik, behoudt het veld en neemt de eene stad na de andere in; Fransche avonturiers, door Anjou geleid, Duitsche huurlingen, Schotten, Engelschen, het uitschot hunner natie, nemen dienst onder de vaandels van nog grootere avonturiers en plunderaars dan zij zelven zijn en overstroomen Vlaanderen en Brabant. Elisabeth van Engeland heeft de hand in staatkundige kuiperijen, waardoor het arme Belgenland wordt gepijnigd. Eene samenspanning — formeel bondgenootschap kunnen wij het niet noemen — tusschen de koningin van Engeland, den koning van Navarre — toen erkend hoofd der Hugenooten, later Hendrik IV — den Prins van Oranje, en den hertog van Anjou, eene samenspanning, nu eens door Hendrik III, den koning van Frankrijk, en door

zijne moeder, Catharina de Medicis, begunstigd en gedeeld, dan weder heimelijk of openlijk tegengewerkt, stelt zich ten doel, om de Spaansche monarchie te verzwakken, om deze in de Nederlandsche provinciën schier doodelijke wonden toe te brengen. De ban wordt door Filips tegen Willem van Oranje uitgesproken. Filips II wordt door een revolutionnair bijeengeraapt lichaam, dat gezegd werd de Staten-Generaal der XVII Provinciën te zijn, afgezworen, dat is: vervallen verklaard van de heerschappij over de Nederlandsche gewesten. Overal, waar de partij der omwenteling, dezelfde in die rampspoedvolle jaren als de Calvinisten, meester zijn, wordt de uitoefening van den Katholieken godsdienst verboden: hetzij, gelijk in Holland en Zeeland, op wettelijkė wijze, hetzij, gelijk b. v. te Gent, te Brussel, te Antwerpen door revolutionnair geweld. Middelerwijl genieten Holland, Zeeland en Utrecht eene betrekkelijke rust: de Prins van Oranje is reeds feitelijk hoofd van den staat; de beide zeeprovinciën bereiden reeds de baan, welke haar tot macht en aanzien voeren zal; zij zoeken en vinden die op den oceaan. De andere provinciën echter zijn overgeleverd aan alle rampen, die de oorlog met den vreemdeling, en aan de nog schrikkelijker rampen, die de burgeroorlog, als fiolen vol wrake, op de verschrikte volken uitstorten. De hertog van Anjou sterft, nog meer misschien ten gevolge zijner losbandigheid dan door de tering. Willem van Oranje valt onder de kogels, die ten gevolge van den ban op hem zijn afgeschoten. Parma maakt voortgang, nog meer door onderhandelingen dan door wapengeweld, het meest echter door den vurig gewenschten terugkeer van het volk, op hetwelk de tirannie der Geuzen

nog sterker drukt dan de tirannie van Alva heeft gedaan: hij herovert Gent, Brugge, Brussel en andere steden. Eindelijk bukt Antwerpen. Marnix zelf — de gevierde, de verheerlijkte, wien eene partij te Brussel een standbeeld heeft opgericht 1) — geeft haar aan den landvoogd van Filips II over.

Ziedaar in vluchtige trekken den inhoud van het zesde deel van *Les Huguenots et les Gueux*. De schrijver heeft, en te recht, de gebeurtenissen, voorgevallen in de Noordelijke provinciën, ter nauwernood aangegeven. Zijn oog — zooals een Belg in de eerste plaats dient te doen — is op de Zuidelijke Nederlanden gevestigd. Hij beschrijft de gebeurtenissen, ook die, welke in zijn geliefkoosd Vlaanderen zijn geschied, niet van de dramatische zijde, wanneer wij het dus mogen noemen. Zijn oog is in de eerste plaats gericht op de kern. Dan nog treedt bij hem niet op den voorgrond hetgeen voorgevallen is in de Nederlanden: zijn gezichtskring is wijder. *Les Huguenots et les Gueux* is niet de geschiedenis van den opstand der Nederlandsche gewesten tegen Filips II: het is de geschiedenis van de poging der Calvinisten — zij moge Hugenooten of Geuzen worden genoemd — om in Frankrijk en in de Nederlanden de heerschappij van het Huis van Valois en van Oostenrijk omver te werpen; waarmede gepaard gaan de pogingen van het Huis van Valois, om aan dat van Oostenrijk België te ontrooven, terwijl de dochter van Hendrik VIII en van Anna Boleyn de Spaansche heerschappij door middel

---

1) Ongetwijfeld meer voor den pamflettist van *De Roomsche Bijenkorf*, dan voor den verdediger van België's vrijheid.

van Frankrijk wil afbreken, en tegelijkertijd in Frankrijk zelf, dat zij niet machtig wenscht, het Protestantisme wil doen zegevieren!

En de Nederlanden? Zij zijn het oorlogskamp, zoowel voor roovers, die krijgslieden, als voor bedriegers, die diplomaten worden genoemd. Voorzeker, wanneer een gewoon menschenkind de helft der misdaden had gepleegd, die door de aanzienlijke personaadjes, welke in *Les Huguenots et les Gueux* op den voorgrond treden, zijn begaan, zouden zij op het schavot zijn gebracht.... en zij hadden het verdiend.

Voor den mensch bestaat een eeuwige, onvergankelijke waarheid, die op het gebied zijner daden de zedenwet wordt genoemd; de kennis daarvan moge verduisterd, bij velen, helaas! nagenoeg geheel en al verduisterd wezen tengevolge van den zondenval, zij bestaat desniettemin, en zal blijven bestaan. Voor den Christen is die zedenwet geopenbaarde waarheid. Hij kent het Licht, dat later in vollen glans voor hem zal opgaan. Omdat hij het Licht kent, is hij des te schuldiger, zoo hij moedwillig de duisternis bemint. Dit is eene onvergankelijke wet, waarnaar hij moet beoordeeld worden en eenmaal zal geoordeeld worden.

Evenwel, hij verkeert soms in omstandigheden, die hem eenigermate als verzachtende omstandigheden kunnen worden toegerekend. Is het tijdvak der Renaissance, het tijdvak der XVI^{e} eeuw, eene dier verzachtende omstandigheden? Dat weet God alléén. Wij menschenkinderen mogen echter voor onze medebroeders, menschenkinderen, bij ons oordeel zulke verzachtende

omstandigheden niet over het hoofd zien. Aan God alléén komt het oordeel toe!

Dit overwegende, zouden wij voor ons geneigd zijn, eenigermate eene verzachtende omstandigheid in rekening te brengen voor de mannen, die op het treurtooneel der XVI^e^ eeuw op den voorgrond treden. En dat is: het tijdperk, de moreele atmospheer, waarin zij hebben geleefd. Dit neemt echter niet weg, dat wij dit tijdperk zelf, die moreele atmospheer, niet anders dan strengelijk kunnen veroordeelen. De Renaissance, gelijk bekend is, was het tijdperk van een herlevend heidendom, door literatuur, door kunst, door wetenschap, door zeden, door gewoonten overgebracht op eene Christelijke maatschappij; en dat nog wel op eene maatschappij, waarin zooveel van een onwetenden, ruwen en woesten voortijd was overgebleven. Bovendien was de XVI^e^ eeuw een tijdvak, waarin verschillende sociale en politieke elementen met elkander in botsing kwamen door de krachten van attractie en repulsie. In westelijk Europa waren koningschap en feodaliteit, feodaliteit en gemeenten met elkander in voortdurenden strijd, de een zoekende, hoe hij den ander zou overheeren. En daarbij de strijd tusschen de oude en de nieuwe leer!

In Italië had eerder dan in de andere landen van Europa de Renaissance haren, voor een tijd lang overmachtigen, invloed uitgeoefend. In Italië was in het laatst der XV^e^ en in de eerste helft der XVI^e^ eeuw een langdurige strijd gestreden, waarbij de voormalige vrijheid der gemeenten ten onder ging, en nieuwe dynastiën opkwamen. Een tijdvak van schier onnoemlijke misdaden, waarin huichelarij, sluipmoord en

ongebondenheid weligen grond vonden; waarbij een verfijnde weelde en een vernis van beschaving ter nauwernood den afzichtelijken kanker van de euveldaad bedekten; waarin despotisme en tirannie tot een *quasi* wetenschappelijk stelsel werden verheven en de lessen, hoe zij moesten worden gehandhaafd, openlijk geleeraard werden. Men heeft het Machiavellisme genoemd naar den grooten schrijver, die tot theorie had verheven wat hij in praktijk zag toegepast. In Italië openlijk verkondigd, werd het als staatsmanswijsheid toegepast door de Valois, door Filips II, door Elisabeth Tudor, door Willem van Oranje, door Coligny en ik weet niet door hoevele vorsten en ministers.

Catharina de Medicis was een onverbasterde loot van een geslacht, dat de lessen van Machiavelli gretig had aangehoord en in praktijk gebracht: bovendien de dochter uit een huis, dat meer dan eenig ander door de Renaissance was gevormd. Haar echtgenoot Hendrik II, meer nog diens vader Frans I, hadden insgelijks alle ondeugden van hunnen tijd; hare kinderen, waarvan drie als koningen van Frankrijk elkander opvolgden, schenen die ondeugden van hunne ouders met hunne begaafdheden geërfd te hebben. De oudste, Frans II, stierf te jong dan dat hij met zijne andere broeders door hetzelfde veroordeelend vonnis kan getroffen worden. Het Hof der Valois was een tooneel van buitensporige verkwisting, vooral dat van den laatsten, van Hendrik III. Karel IX leefde niet lang genoeg om zooveel te verspillen als zijn broeder. Een enkel voorbeeld slechts: twaalfmaal honderdduizend kronen, die door Hendrik III waren beloofd voor het leger,

waarmede zijn broeder, de hertog van Anjou, de Nederlanden zou veroveren, werden in 1580 verkwist om het huwelijksfeest te vieren van den hertog van Joyeuse, een der drie *mignons* van den koning. Schatten, waaraan het zweet en het bloed van het Fransche volk kleefden, werden als 't ware weggeworpen aan maitressen, gunstelingen, festijnen, bouwwoede en ook aan de edeler genoegens van de kunst. De schatkist werd voortdurend ledig gemaakt, zoodat aan het krijgsvolk, onbetaald, oogluikend vergunning werd gegeven om te rooven en te plunderen. Het Hof kon met recht een *lupanar* genoemd worden. Catharina de Medicis was voortdurend omringd door jonge en schoone hofdames, die dienst moesten doen om b. v. aan Hendrik van Navarre, aan anderen, staatslieden, legerhoofden enz. hunne geheimen te ontfutselen .... wij zullen maar niet zeggen door welke middelen. Bijgeloof speelde een zeer groote rol; reeds in den tijd der Renaissance volgde het gewoonlijk het ongeloof op den voet. Aan de vervallen zwarte kunst — die booze geesten kon oproepen, die iemand door bezweringen in een kwijnende ziekte kon laten vervallen of plotseling doen sterven, die de genegenheid van een man kon veroveren, de kuischheid van eene vrouw kon overwinnen — werd algemeen geloofd, en zij werd in praktijk gebracht. Dit belette niet, dat dergelijke bijgeloovige, wij zouden haast zeggen daemonische praktijken nu en dan afgewisseld werden door zoogenaamde vrome oefeningen, door bedevaarten, door boetedoeningen enz., die daarom alleen reeds verdacht moeten zijn, omdat zij, misschien reeds den volgenden dag, werden gevolgd door de schandelijkste slemppartijen, sluipmoorden op vorstelijk bevel,

tweegevechten, waarbij om de nietigste reden eens menschen leven werd vernield, gruwelijke terechtstellingen om misdaden van gekwetste majesteit, waarbij hofdames de laatste stuiptrekkingen van de gemartelden, als een tooneelspel aanschouwden. En als ware het om de afzichtelijke werkelijkheid te bedekken, vlocht men daaromheen een festoen van mythologie en allegorie, die naar den kunstsmaak 1) van dien tijd eene uiting moest wezen van de beschaving en van het schoonheidsgevoel der Valois.

De slechtste der vier zonen van Hendrik II en Catharina de Medicis was Frans, hertog van Alençon, later hertog van Anjou. Aanvankelijk door eene Franschgezinde partij in de Zuidelijke Nederlanden overgehaald om de Nederlandsche gewesten aan den koning van Spanje te ontrukken, was hij door Willem van Oranje op den voorgrond gesteld om als hertog, graaf enz. de heerschappij te voeren. Hoe en door welke middelen de Zwijger en de Fransche koning te werk zijn gegaan, weten allen, die eenigermate met de Nederlandsche geschiedenis in de XVI^{e} eeuw bekend zijn. Kervyn van Lettenhove vermeldt daaromtrent ettelijke bijzonderheden, die, meer nog dan vroeger bekend was, de valsche, vaak verachtelijke rol doen kennen, door Anjou gespeeld. Dat de rol van „bevrijder," van „verdediger van de vrijheid" der Nederlanden tegen de vreemde overheersching, door zekere historieschrijvers en door eene verwrongen traditie aan Willem van Oranje toegekend, daardoor hare geloofwaardigheid verliest, zal niet één van hen, die *Les Huguenots et les Gueux* lezen, meer betwijfelen.

1) Misschien ligt het aan mijn smaak, maar de mythologie in de kunst der XVI^{e} eeuw is mij onuitstaanbaar.

Wie was dan die hertog van Anjou, die vorst, wiens wijsheid, voorzichtigheid en deugd door Marnix zoo hoog waren opgehemeld? Hij bezat noch de gelukkige begaafdheden van Karel IX in diens jonge jaren, noch dat overblijfsel van eerlijkheid, dat men in het karakter van Hendrik III vindt. Gramstorig en hevig gelijk de eerste, in ongebondenheden verzonken gelijk de tweede, zal hij altijd in de historie blijven als de meest volkomen type der verbastering van het koninklijk geslacht der Valois, dat evenals de dynastiën van het Byzantijnsche Rijk te niet ging door uitputting en door schande. Margaretha, de zuster van den hertog van Anjou, die hem genegen was en zijne plannen begunstigde, maakte zich volstrekt geen illusiën omtrent de toekomst. Toen zij, op een paar passen afstand, bij de bijeenkomst te Fleix tegenwoordig was, keerde zij zich naar Agrippa d'Aubigné, en zeide in stilte tot dezen: „Ziet gij hem daar en alles wat hij in Vlaanderen brouwt? Ik weet zeer goed, wat hij wil: hen, die zich aan zijne handen overleveren, in het verderf storten". De koning van Navarre zeide hetzelfde tot Sully, toen hij dezen overreedde om zich niet aan den hertog van Anjou te verbinden: „Ik zou mij, zeide hij, al zeer in dien prins vergissen, wanneer hij niet allen, die op hem vertrouwen, bedriegt, en vooral wanneer hij ooit de Protestanten bemint of hun eenig voordeel aanbrengt: want ik weet, omdat ik het hem meermalen heb hooren zeggen, dat hij hen gelijk den duivel in den grond zijns harten haat. Ook is hij geveinsd en boosaardig, zoo lafhartig, zoo kwalijk gesteld van lichaamsbouw en zoo ongeschikt tot alle manhafte oefeningen, dat ik mij

niet kan voorstellen, hoe hij ooit iets edelmoedigs zal verrichten, of ooit de gelukkige bezitter zal kunnen zijn van de eer, de grootheid en het fortuin, die hem thans [door het aanvaarden van de heerschappij over de Nederlanden] schijnen toebereid" (Kervyn, VI, p. 4).

Had Filips II meermalen den naam verdiend van een „somberen despoot", de Nederlandsche provinciën zouden thans hunne „vrijheid" (!) terug krijgen door de wijsheid en de heldendaden van een boosaardigen dwerg, hun vooraf door den Prins van Oranje en door Marnix als „verlosser" aanbevolen!

Te midden van het sombere drama, dat vertoond werd, waarvan eenmaal zoo rijke en gelukkige gewesten het tooneel en de prijs des overwinnaars zouden wezen, werd eene komedie gespeeld. De handelende hoofdpersonen in die komedie waren geen minderen dan Frans van Valois, hertog van Anjou, toekomstig hertog van Brabant enz. enz. en Elisabeth Tudor, koningin van Engeland. Een komedie noemen wij het, niet als eene, die naar de regelen der kunst in bedrijven wordt verdeeld, maar eerder als een dier „komische tafereelen", welke b.v. Shakespeare in zijne somberste treurspelen inlascht, en die toch wel degelijk eene beteekenis hebben in het drama. Het waren de huwelijksplannen van Anjou en Elisabeth van Engeland.

Nog altijd was Elisabeth de *Maiden Queen*, de „maagdelijke koningin", gebleven. Wel kleven er op haren naam eenige smetten, die haar, ware zij eene eenvoudige burgeres van Londen geweest, „voor altijd onmogelijk" zouden gemaakt hebben, maar wee! zoo iemand iets van de koningin van Engeland had durven vertellen!

Hij zou voor de misdaad van „gekwetste majesteit", nog erger voor de misdaad van „verraad" op het schavot zijn gehangen, de ingewanden zouden hem uit het lichaam zijn gehaald, en vast ware hij in vier stukken gehouwen!

Die schoonheid dan was nog altijd „de maagd", welke den schepter voerde over Brittannië. Hare hand werd begeerd, vurig begeerd. Voor hare bekoorlijkheden moest ieder mannenhart zwichten. Haar echtgeluk zou het geluk van geheel Engeland wezen, zeiden hare vleiers. Maar wij zullen niet verder uitweiden: wij zouden eerst dienen onze *inspiratie* te putten uit herdersdichten, uit romans der XVII^e^ eeuw, uit Epithalamia van puik- en van prulpoëten der XVI^e^ eeuw, die niet meer gelezen worden en wier lectuur eene onuitstaanbare verveling zou veroorzaken. Wij zullen dus niets anders zeggen, dan dat de schoonheid, Elisabeth van Engeland, reeds 47 lentes telde, en hare galant, Frans van Anjou, „*ce nain difforme*", 27 jaren oud was. Het huwelijk zou tot stand komen, de bruidegom was reeds aan het hof te Londen aangekomen, de ringen werden gewisseld; maar op eens vertrok Frans van Anjou en kwam nooit terug: Elisabeth bleef.... *Maiden Queen.*

Wanneer men in *Les Huguenots et les Gueux* de verschillende omstandigheden van die „vrijaadje zonder meenen" tusschen Frans van Anjou en Elisabeth Tudor leest, moge men soms gedachten bij zich voelen opkomen, als die, welke in deze weinige regelen zijn uitgedrukt — in het werk van Kervyn wordt de zaak behandeld, gelijk dit betaamt aan den ernstig gestemden historieschrijver. Desniettemin, de komedie bestaat in de gebeurtenissen, die in het historiewerk zijn medegedeeld. Maar enkel

de komedie? — Neen! — Ook eene tragedie! De geheele zaak is eene dier ingewikkelde intriges, welke stof tot een monsterachtige dramatische voorstelling kunnen geven. En het lot van de Nederlandsche gewesten moet afhankelijk worden gemaakt van een huwelijk zonder liefde, waarbij slechts huichelarij, valschheid en bedrog bruidsjuffers kunnen zijn! En in het verschiet aan de overzijde van den oceaan: oorlogen, schrikbare oorlogen, platgerende akkers, platgebrande dorpen, platgeschoten steden, bloed en niets anders dan bloed en vlammen tot verlichting van de bruiloft tusschen Frans van Valois en Elisabeth Tudor!

Van dat huwelijk kwam echter niets. Hoe er allerlei aanleiding tot twist en krakeel oprezen, vindt men beschreven in het verhaal van Kervyn van Lettenhove. Eene der niet onbeduidendste redenen van onmin tusschen beide verliefden (?) werd veroorzaakt door dat.... de acht en twintigjarige Anjou telkenreize geld en nogmaals geld vroeg van de acht en veertigjarige bruid. En Elizabeth was volstrekt niet de vrouw om zoo maar met ruime hand in hare welgevulde schatkist te grijpen. Zij gaf alleen nu en dan toe aan de dringende eischen om geld, wijl zij wist, dat daardoor de strijd in Vlaanderen zou worden voortgezet. En zij was te zeer doordrongen van het begrip, dat alle moeilijkheden, waarin Spanje's heerscher kon gewikkeld worden, ten voordeele van de Engelsche politiek dienden aangestookt te worden.

De taak van Willem van Oranje — wilde hij zijn doel bereiken — was in die dagen allermoeilijkst. Misschien is zijn diplomatisch talent — dat volstrekt niet door eerlijkheid uitmuntte — nooit op harder proef

gesteld dan tijdens de huwelijksonderhandelingen van den hertog van Anjou met Elisabeth van Engeland. Het vooruitzicht van onder de heerschappij van een Franschen koningszoon te geraken lachte den Nederlanden niet toe. Holland, Zeeland en Utrecht, door Oranje voor zich zelven voorbehouden, voerden wel is waar nog geen openlijk verzet daartegen, maar de partij, welke later die der Staatsgezinden — in tegenstelling der Prinsgezinden — is genoemd geworden, was reeds ontstaan en zou spoedig en krachtig toenemen in wasdom. Terwijl de Zuidelijke provinciën door oorlog en burgertwist geteisterd werden, maakten de Libertijnen en Calvinisten gebruik van hun betrekkelijke rust, hoewel zij in voortdurenden staat van oorlog waren, om zich in het bezit te stellen van de vruchten der staatsomwenteling: in het bezit van de politieke macht, van de goederen der beroofde geestelijkheid en der uitgeweken roomschgezinden. In Vlaanderen en in Brabant was de revolutionnaire partij minder genegen om zich, nadat men het juk van Filips II had afgeschud, dat van Frans van Anjou op den nek te laten leggen. Zij was besloten om het niet te gedoogen: „het verbond, dat de valsche Janus op het punt staat met Babylon te sluiten" 1), zou hen gewapend tot tegenstand vinden; de heftige Calvinistische partij, gedoogde noch te Gent noch te Antwerpen den Prins van Oranje meer; vooral in Vlaanderen was die partij een tijd lang geheel en al meester. De Zwijger vertrok naar Holland, waar hij den dood vond. In hoeverre is zijn vertrek uit de

1) Zie *Les Huguenots et les Gueux,* VI, p. 463. *De valsche Janus* doelt op Willem van Oranje, *Babylon* op Hendrik III van Frankrijk. Men herinnere zich dat de god Janus der Latijnen twee aangezichten had.

Zuidelijke Nederlanden toe te schrijven aan zijne „voorzichtigheid", gelijk men het noemt? — Dat de Prins van Oranje niet door zijn persoonlijken moed ontzag aan de Belgische omwentelingsmannen heeft weten in te boezemen, zal door niemand tegengesproken worden, die het werk van Kervijn heeft gelezen.

Frans van Anjou stierf den 10den Juni 1584, Willem van Oranje den 10den Juli 1584. Korten tijd voor den dood van Anjou had er eene verzoening plaats van dezen met Hendrik III. Het huwelijk met de koningin van Engeland was afgesprongen; de eenige hoop van de partij des opstands in België was thans gevestigd op Frankrijk. Welke was de prijs der verzoening tusschen de beide broeders? De voorwaarden werden door de weinige *factieusen*, die zich nog de „Staten-Generaal" bleven noemen, den 15den April 1584 aangenomen. De hertog van Anjou zou door een Fransch leger worden geholpen; „maar in geval Zijn Hoogheid [Frans van Anjou] zonder wettige kinderen kwam te overlijden, zullen die landen [de Nederlanden] voortdurend vereenigd en geannexeerd blijven met de kroon van Frankrijk, op dezelfde voorwaarden als zij dit zijn met Zijn Hoogheid"

Marnix heeft later medegedeeld, dat hij voor zulk een gewichtige daad was teruggedeinsd, maar de Zwijger haalde hem, naar zijne eigene uitdrukking, geheel en al over tot dit besluit — „*le fait entièrement condescendre à ces résolutions*" — door hem voor te houden, dat men vóór alles „de Kerk van God en het arme volk" diende te redden. Derhalve „na de souvereiniteit van een Fransch vorst vereeniging met de kroon van Frankrijk". Kervyn van Lettenhove is zeer sober

met zijne aanmerkingen, en menigeen zou, na het verhalen van dit feit 1), uit zijne pen hebben laten vloeien: en die Willem van Oranje en die Marnix, die ons vaderland hebben willen overleveren aan Frankrijk, worden aan de goedgeloovige menigte voorgesteld als de helden onzer vrijheid en onafhankelijkheid! 't Is waar, sinds drie eeuwen is de historie 2) eene samenspanning tegen de waarheid.

Kervyn van Lettenhove teekent de personen en de toestanden enkel door het mededeelen van feiten en door het overschrijven van hetgeen in die dagen en bij die gelegenheden is gezegd of geschreven. Inderdaad men kan niet anders dan een streng afkeurend vonnis over die personen vellen. Het zijn, zal de een of ander zeggen, de mannen van de tegenpartij, voor wie de schrijver geene sympathie koestert. — Toegegeven, maar men bewijze, dat de historieschrijver een onrechtvaardig oordeel heeft geveld, toen hij, na de documenten, welke te zijner kennis zijn gekomen, onderzocht te hebben, die veroordeeling uitsprak... en dat door niets anders dan door de feiten zelven te laten spreken.

Is hij daarom toegevender voor Filips II? Inderdaad men zal dit niet zeggen, nadat men de vroegere deelen van *Les Huguenots et les Gueux* heeft gelezen. In het zesde deel staat de koning van Spanje geheel en al op den achtergrond. Evenwel Kervyn kan niet anders doen, dan hem in zeer vele gevallen aansprakelijk stellen voor den tragen voortgang der zaak, die de zijne was. Waarschijnlijk zou de opstand der Zuidelijke provinciën,

---

1) *Les Huguenots et les Gueux*, VI, p. 519.

2) d. i. wat men *historie* noemt.

de geweldenarijen der Calvinisten, de aanslagen van Anjou met zijne vrijbuiters 1) veel spoediger zijn overwonnen geworden, indien Alexander Farnese niet bijna altijd gebrek had geleden aan soldaten, oorlogsbehoeften en geld; indien de Spaansche politiek niet altijd geweest ware langzaam en traag; indien, zooals hem verweten werd, „Filips geweten hadde de bloemen op haren tijd te plukken, en niet altijd had willen wachten, totdat de vrucht rijp was" 2).

Dan genoeg, de rijkdom der stof heeft ons misschien onze aankondiging wat lang doen rekken. De belangrijkheid van het geheele werk, en niet het minst die van het laatste deel, strekke ons ter verontschuldiging. Wij raden niemand aan *Les Huguenots et les Gueux* te lezen en te herlezen, zoo hij het boekwerk slechts voor tijdverdrijf in handen neemt: hij dient het te lezen met aandacht en met eenige inspanning. Wij raden het lezen en herlezen daarvan aan ieder, die eenigermate een juist beeld wil hebben van de groote gebeurtenissen en van de handelende personen in het altijd gedenkwaardig tijdvak, waarin de Noord-Nederlandsche gewesten van de eenheid der Zeventien Nederlandsche Provinciën werden afgescheurd, waarin de Zuid-Nederlandsche op het Calvinisme voor het Catholicisme werden herwonnen.

---

1) De oorlog door Anjou gevoerd in de Zuidelijke Nederlanden was even rechtmatig (?) als die van Garibaldi met zijne vrijcorpsen.

2) Kervyn, VI, p. 243.

DR. W. J. F. NUYENS.

BIJLAGE [1]).

ENCYCLIEK VAN ONZEN HEILIGEN VADER

PAUS LEO XIII

OVER DE CHRISTELIJKE INRICHTING DER STATEN.

VENERABILIBVS FRATRIBVS

PATRIARCHIS PRIMATIBVS ARCHIEPISCOPIS ET EPISCOPIS

CATHOLICI ORBIS VNIVERSIS

GRATIAM ET COMMVNIONEM CVM APOSTOLICA SEDE HABENTIBVS

LEO PP. XIII.

VENERABILES FRATRES

SALVTEM ET APOSTOLICAM BENEDICTIONEM

Immortale Dei miserentis opus, quod est Ecclesia, quamquam per se et natura sua salutem spectat animorum adipiscendamque in caelis felicitatem, tamen in ipso etiam rerum mortalium genere tot ac tantas ultro parit utilitates, ut plures maioresve non posset, si in primis et maxime esset ad tuendam huius vitae, quae in terris agitur, prosperitatem institutum. — Revera quacumque Ecclesia vestigium posuit, continuo rerum faciem immutavit, popularesque mores sicut virtutibus antea ignotis, ita et nova urbanitate imbuit: quam quotquot accepere populi, mansuetudine, aequitate, rerum gestarum gloria excelluerunt. — Sed vetus tamen illa est atque antiqua vituperatio, quod Ecclesiam aiunt esse cum rationibus reipublicae dissidentem, nec quicquam posse ad ea vel commoda

---

1) Onder dezen titel zullen wij voortaan de officiëele stukken, welke vroeger onder de artikelen in den tekst opgenomen werden, afzonderlijk aan onze lezers mededeelen. RED.

vel ornamenta conferre, quae suo iure suaque sponte omnis bene constituta civitas appetit. Sub ipsis Ecclesiae primordiis non dissimili opinionis iniquitate agitari christianos, et in odium invidiamque vocari solitos hac etiam de caussa accepimus, quod hostes imperii dicerentur: quo tempore malorum culpam, quibus esset perculsa respublica, vulgo libebat in christianum conferre nomen, cum revera ultor scelerum Deus poenas a sontibus iustas exigeret. Eius atrocitas calumniae non sine caussa ingenium armavit stilumque acuit Augustini: qui praesertim in *Civitate Dei* virtutem christianae sapientiae, qua parte necessitudinem habet cum re publica, tanto in lumine collocavit, ut non tam pro christianis sui temporis dixisse caussam, quam de criminibus falsis perpetuum triumphum egisse videatur. — Similium tamen querelarum atque insimulationum funesta libido non quievit, ac permultis sane placuit civilem vivendi disciplinam aliunde petere, quam ex doctrinis, quas Ecclesia catholica probat. Immo postremo hoc tempore *novum*, ut appellant, *ius*, quod inquiunt esse velut quoddam adulti iam saeculi incrementum, progrediente libertate partum, valere ac dominari passim coepit. — Sed quantumvis multa multi periclitati sunt, constat, repertam numquam esse praestantiorem constituendae temperandaeque civitatis rationem, quam quae ab evangelica doctrina sponte efflorescit. — Maximi igitur momenti atque admodum muneri Nostro apostolico consentaneum esse arbitramur, novas de re publica opiniones cum doctrina christiana conferre: quo modo erroris dubitationisque caussas ereptum iri, emergente veritate, confidimus, ita ut videre quisque facile queat summa illa praecepta vivendi, quae sequi et quibus parere debeat.

Non est magni negotii statuere, qualem sit speciem formamque habitura civitas, gubernante christiana philosophia rem publicam. — Insitum homini natura est, ut in civili societate vivat: is enim necessarium vitae cultum et paratum, itemque ingenii atque animi perfectionem cum in solitudine adipisci non possit, provisum divinitus est, ut ad coniunctionem congregationemque hominum nasceretur cum domesticam, tum etiam civilem, quae suppeditare *vitae sufficientiam perfectam* sola potest. Quoniam vero non potest societas ulla consistere, nisi si aliquis omnibus praesit, efficaci similique movens singulos ad commune propositum impulsione, efficitur, civili hominum communitati necessariam esse auctoritatem, qua regatur: quae, non secus ac societas, a natura proptereaque

a Deo ipso oriatur auctore. — Ex quo illud consequitur, potestatem publicam per se ipsam non esse nisi a Deo. Solus enim Deus est verissimus maximusque rerum dominus, cui subesse et servire omnia, quaecumque sunt, necesse est: ita ut quicumque ius imperandi habent, non id aliunde accipiant, nisi ab illo summo omnium principe Deo. *Non est potestas nisi a Deo* 1). — Ius autem imperii per se non est cum ulla reipublicae forma necessario copulatum: aliam sibi vel aliam assumere recte potest, modo utilitatis bonique communis reapse efficientem. Sed in quolibet genere reipublicae omnino principes debent summum mundi gubernatorem Deum intueri, eumque sibimetipsis in administranda civitate tamquam exemplum legemque proponere. Deus enim, sicut in rebus, quae sunt quaeque cernuntur, caussas genuit secundarias, in quibus perspici aliqua ratione posset natura actioque divina, quaeque ad eum finem, quo haec rerum spectat universitas, conducerent: ita in societate civili voluit esse principatum, quem qui gererent, ii imaginem quamdam divinae in genus humanum potestatis divinaeque providentiae referrent. Debet igitur imperium iustum esse, neque herile, sed quasi paternum, quia Dei iustissima in homines potestas est et cum paterna bonitate coniuncta: gerendum vero est ad utilitatem civium, quia qui praesunt ceteris, hac una de caussa praesunt, ut civitatis utilitatem tueantur. Neque ullo pacto committendum, unius ut, vel paucorum commodo serviat civilis auctoritas, cum ad commune omnium bonum constituta sit. Quod si, qui praesunt, delabantur in dominatum iniustum, si importunitate superbiave peccaverint, si male populo consuluerint, sciant sibi rationem aliquando Deo esse reddendam, idque tanto severius, quanto vel sanctiore in munere versati sint, vel gradum dignitatis altiorem obtinuerint. *Potentes potenter tormenta patientur* 2). — Ita sane maiestatem imperii reverentia civium honesta et libens comitabitur. Etenim cum semel in animum induxerint, pollere, qui imperant, auctoritate a Deo data, illa quidem officia iusta ac debita esse sentient, dicto audientes esse principibus, eisdemque obsequium ac fidem praestare cum quadam similitudine pietatis, quae liberorum est erga parentes. *Omnis anima potestatibus sublimioribus subdita sit* 3). — Spernere quippe potestatem legitimam, quavis eam in persona esse constiterit, non magis licet, quam divinae voluntati resistere: cui si qui resistant, in interitum ruunt

1) Rom. XIII, 1. 2) Sap. VI, 7. 3) Rom. XIII, 1.

voluntarium. *Qui resistit potestati, Dei ordinationi resistit; qui autem resistunt, ipsi sibi damnationem acquirunt* 1). Quapropter obedientiam abiicere, et, per vim multitudinis, rem ad seditionem vocare est crimen maiestatis, neque humanae tantum, sed etiam divinae.

Hac ratione constitutam civitatem, perspicuum est, omnino debere plurimis maximisque officiis, quae ipsam iungunt Deo, religione publica satisfacere. — Natura et ratio, quae iubet singulos sancte religioseque Deum colere, quod in eius potestate sumus, et quod ab eo profecti ad eumdem reverti debemus, eadem lege adstringit civilem communitatem. Homines enim communi societate coniuncti nihilo sunt minus in Dei potestate, quam singuli: neque minorem, quam singuli, gratiam Deo societas debet, quo auctore coaluit, cuius nutu conservatur, cuius beneficio innumerabilem bonorum, quibus affluit, copiam accepit. Quapropter sicut nemini licet sua adversus Deum officia negligere, officiumque est maximum amplecti et animo et moribus religionem, nec quam quisque maluerit, sed quam Deus iusserit, quamque certis minimeque dubitandis indiciis unam ex omnibus veram esse constiterit: eodem modo civitates non possunt, citra scelus, gerere se tamquam si Deus omnino non esset, aut curam religionis velut alienam nihilque profuturam abiicere, aut asciscere de pluribus generibus indifferenter quod libeat: omninoque debent eum in colendo numine morem usurpare modumque, quo coli se Deus ipse demonstravit velle. — Sanctum igitur oportet apud principes esse Dei nomen: ponendumque in praecipuis illorum officiis religionem gratia complecti, benevolentia tueri, auctoritate nutuque legum tegere, nec quippiam instituere aut decernere, quod sit eius incolumitati contrarium. Id et civibus debent, quibus praesunt. Nati enim susceptique omnes homines sumus ad summum quoddam et ultimum bonorum, quo sunt omnia consilia referenda, extra hanc fragilitatem brevitatemque vitae in caelis collocatum. Quoniam autem hinc pendet hominum undique expleta ac perfecta felicitas, idcirco assequi eum, qui commemoratus est, finem tanti interest singulorum, ut pluris interesse non possit. Civilem igitur societatem, communi utilitati natam, in tuenda prosperitate reipublicae necesse est sic consulere civibus, ut obtinendo adipiscendoque summo illi atque incommutabili bono quod sponte appetunt, non modo nihil importet

1) Rom. V, 2.

unquam incommodi, sed omnes, quascumque possit, opportunitates afferat. Quarum praecipua est, ut detur opera religioni sancte inviolateque servandae, cuius officia hominem Deo coniungunt.

Vera autem religio quae sit, non difficulter videt qui iudicium prudens sincerumque adhibuerit: argumentis enim permultis atque illustribus, veritate nimirum vaticiniorum, prodigiorum frequentia, celerrima fidei vel per medios hostes ac maxima impedimenta propagatione, martyrum testimonio, aliisque similibus liquet, eam esse unice veram, quam Iesus Christus et instituit ipsemet et Ecclesiae suae tuendam propagandamque demandavit.

Nam unigenitus Dei filius societatem in terris constituit, quae Ecclesia dicitur, cui excelsum divinumque munus in omnes saeculorum aetates continuandum transmisit, quod Ipse a Patre acceperat. *Sicut misit me Pater, et ego mitto vos* 1). — *Ecce ego vobiscum sum omnibus diebus usque ad consummationem saeculi* 2). Igitur sicut Iesus Christus in terras venit ut homines *vitam habeant et abundantius habeant* 3), eodem modo Ecclesia propositum habet, tamquam finem, salutem animorum sempiternam: ob eamque rem talis est natura sua, ut porrigat sese ad totius complexum gentis humanae, nullis nec locorum nec temporum limitibus circumscripta. *Praedicate Evangelium omni creaturae* 4). — Tam ingenti hominum multitudini Deus ipse magistratus assignavit, qui cum potestate praeessent: unumque omnium principem, et maximum certissimumque veritatis magistrum esse voluit, cui claves regni caelorum commisit. *Tibi dabo claves regni caelorum* 5). — *Pasce agnos ..... pasce oves:* 6) — *ego rogavi pro te, ut non deficiat fides tua* 7). — Haec societas, quamvis ex hominibus constet, non secus ac civilis communitas, tamen propter finem sibi constitutum, atque instrumenta, quibus ad finem contendit, supernaturalis est et spiritualis: atque idcirco distinguitur ac differt a societate civili: et, quod plurimum interest, societas est genere et iure perfecta, cum adiumenta ad incolumitatem actionemque suam necessaria, voluntate beneficioque conditoris sui, omnia in se et per se ipsa possideat. Sicut finis, quo tendit Ecclesia, longe nobilissimus est, ita eius potestas est omnium praestantissima, neque imperio civili potest haberi inferior, aut eidem esse ullo modo obnoxia. — Revera Iesus Christus Apostolis suis libera mandata dedit in sacra, adiuncta tum

---

1) Ioan. XX, 21. 2) Matth. XXVIII, 20. 3) Ioan. X, 10. 4) Marc. XVI, 15. 5) Matth. XVI, 19. 6) Ioan. XXI, 16–17. 7) Luc. XXII, 32.

ferendarum legum veri nominis facultate, tum gemina, quae hinc consequitur, iudicandi puniendique potestate. „*Data est mihi „omnis potestas in caelo et in terra: euntes ergo docete omnes „gentes..... docentes eos servare omnia quaecumque mandavi „vobis*" 1). Et alibi: „*Si non audierit eos, dic Ecclesiae*" 2). Atque iterum: „*In promptu habentes ulcisci omnem inobedientiam*" 3). Rursus: „*durius agam secundum potestatem, quam Dominus dedit „mihi in aedificationem et non in destructionem*" 4). Itaque dux hominibus esse ad caelestia, non civitas sed Ecclesia debet: eidemque hoc est munus assignatum a Deo, ut de iis, quae religionem attingunt, videat ipsa et statuat: ut doceat omnes gentes: ut christiani nominis fines, quoad potest, late proferat; brevi, ut rem christianam libere expediteque iudicio suo administret. — Hanc vero auctoritatem in se ipsa absolutam planeque sui iuris, quae ab assentatrice principum philosophia iamdiu oppugnatur, Ecclesia sibi asserere itemque publice exercere numquam desiit, primis omnium pro ea propugnantibus Apostolis, qui cum disseminare Evangelium a principibus Synagogae prohiberentur, constanter respondebant, *obedire oportet Deo magis, quam hominibus* 5). Eamdem sancti Ecclesiae Patres rationum momentis tueri pro opportunitate studuerunt: romanique Pontifices invicta animi constantia adversus oppugnatores vindicare numquam praetermiserunt. — Quin etiam et opinione et re eamdem probarunt ipsi viri principes rerumque publicarum gubernatores, ut qui paciscendo, transigendis negotiis, mittendis vicissimque accipiendis legatis, atque aliorum mutatione officiorum, agere cum Ecclesia tamquam cum suprema potestate legitima consueverunt. — Neque profecto sine singulari providentis Dei consilio factum esse censendum est, ut haec ipsa potestas principatu civili, velut optima libertatis suae tutela, muniretur.

Itaque Deus humani generis procurationem inter duas potestates partitus est, scilicet ecclesiasticam et civilem, alteram quidem divinis, alteram humanis rebus praepositam. Utraque est in suo genere maxima: habet utraque certos, quibus contineatur, terminos, eosque sua cuiusque naturâ caussâque proxima definitos; unde aliquis velut orbis circumscribitur, in quo sua cuiusque actio iure proprio versetur. Sed quia utriusque imperium est in eosdem, cum usuvenire possit, ut res una atque eadem, quamquam aliter

---

1) Matth. XXVIII, 18-19-20. 2) Ibid. XVIII, 17.
3) II. Cor. X, 6. 4) Ibid. XIII, 10. 5) Act. V, 29.

atque aliter, sed tamen eadem res ad utriusque ius iudiciumque pertineat, debet providentissimus Deus, a quo sunt ambae constitutae, utriusque itinera recte atque ordine composuisse. *Quae autem sunt a Deo ordinatae sunt* 1). Quod ni ita esset, funestarum saepe contentionum concertationumque caussae nascerentur; nec raro sollicitus animi, velut in via ancipiti, haerere homo deberet, anxius quid facto opus esset, contraria iubentibus binis potestatibus, quarum recusare imperium, salvo officio, non potest. Atqui maxime istud repugnat de sapientia cogitare et bonitate Dei, qui vel in rebus phisicis, quamquam sunt longe inferioris ordinis, tamen naturales vires caussasque invicem conciliavit moderata ratione et quodam velut concentu mirabili, ita ut nulla earum impediat ceteras, cunctaeque simul illuc, quo mundus spectat, convenienter aptissimeque conspirent. — Itaque inter utramque potestatem quaedam intercedat necesse est ordinata colligatio: quae quidem coniunctioni non immerito comparatur, per quam anima et corpus in homine copulantur. Qualis autem et quanta ea sit, aliter iudicari non potest, nisi respiciendo, uti diximus, ad utriusque naturam, habendâque ratione excellentiae et nobilitatis caussarum; cum alteri proxime maximeque propositum sit rerum mortalium curare commoda, alteri caelestia ac sempiterna bona comparare. — Quidquid igitur est in rebus humanis quoquo modo sacrum, quidquid ad salutem animorum cultumve Dei pertinet, sive tale illud sit natura sua, sive rursus tale intelligatur propter caussam ad quam refertur, id est omne in potestate arbitrioque Ecclesiae: cetera vero, quae civile et politicum genus complectitur, rectum est civili auctoritati esse subiecta, cum Iesus Christus iusserit, quae Caesaris sint, reddi Caesari, quae Dei, Deo. — Incidunt autem quandoque tempora, cum alius quoque concordiae modus ad tranquillam libertatem valet, nimirum si qui principes rerum publicarum et Pontifex romanus de re aliqua separata in idem placitum consenserint. Quibus Ecclesia temporibus maternae pietatis eximia documenta praebet, cum facilitatis indulgentiaeque tantum adhibere soleat, quantum maxime potest.

Eiusmodi est, quam summatim attigimus, civilis hominum societatis christiana temperatio, et haec non temere neque ad libidinem ficta, sed ex maximis ducta verissimisque principiis, quae ipsa naturali ratione confirmantur.

---

1) Rom. XIII, 1.

Talis autem conformatio reipublicae nihil habet, quod possit aut minus videri dignum amplitudine principum, aut parum decorum: tantumque abest, ut iura maiestatis imminuat, ut potius stabiliora atque augustiora faciat. Immo, si altius consideretur, habet illa conformatio perfectionem quamdam magnam, qua carent ceteri rerum publicarum modi: ex eâque fructus essent sane excellentes et varii consecuturi, si modo suum partes singulae gradum tenerent, atque illud integre efficerent, cui unaquaeque praeposita est, officium et munus. — Revera in ea, quam ante diximus, constitutione reipublicae, sunt quidem divina atque humana convenienti ordine partita: incolumia civium iura, eademque divinarum, naturalium, humanarumque legum patrocinio defensa: officiorum singulorum cum sapienter constituta descriptio, tum opportune sancita custodia. Singuli homines in hoc ad sempiternam illam civitatem dubio laboriosoque curriculo sibi sciunt praesto esse, quos tuto sequantur ad ingrediendum duces, ad perveniendum adiutores: pariterque intelligunt, sibi alios esse ad securitatem, ad fortunas, ad commoda cetera, quibus communis haec vita constat, vel parienda vel conservanda datos. — Societas domestica eam, quam par est, firmitudinem adipiscitur ex unius atque individui sanctitate coniugii: iura officiaque inter coniuges sapienti iustitia et aequitate reguntur: debitum conservatur mulieri decus: auctoritas viri ad exemplum est auctoritatis Dei conformata: temperata patria potestas convenienter dignitati uxoris prolisque: denique liberorum tuitioni, commodis, institutioni optime consulitur. — In genere rerum politico et civili, leges spectant commune bonum, neque voluntate iudicioque fallaci multitudinis, sed veritate iustitiaque diriguntur: auctoritas principum sanctitudinem quamdam induit humana maiorem, contineturque ne declinet a iustitia, neu modum in imperando transiliat: obedientia civium habet honestatem dignitatemque comitem, quia non est hominis ad hominem servitus, sed obtemperatio voluntati Dei, regnum per homines exercentis. Quo cognito ac persuaso, omnino ad iustitiam pertinere illa intelligentur, vereri maiestatem principum, subesse constanter et fideliter potestati publicae, nihil seditiose facere, sanctam servare disciplinam civitatis. — Similiter ponitur in officiis caritas mutua, benignitas, liberalitas: non distrahitur in contrarias partes, pugnantibus inter se praeceptis civis idem et christianus: denique amplissima bona, quibus mortalem quoque hominum vitam christiana religio sua sponte explet, communitati societatique civili omnia quaeruntur: ita ut illud ap-

pareat verissime dictum, „pendet a religione, qua Deus colitur, „rei publicae status: multaque inter hunc et illam cognatio et „familiaritas intercedit" 1). — Eorum vim bonorum mirabiliter, uti solet, persecutus est Augustinus pluribus locis, maxime vero ubi Ecclesiam catholicam appellat iis verbis: „Tu pueriliter pueros, „fortiter iuvenes, quiete senes, prout cuiusque non corporis tantum, „sed et animi aetas est, exerces ac doces. Tu feminas viris suis „non ad explendam libidinem, sed ad propagandam prolem, et ad „rei familiaris societatem, casta et fideli obedientia subiicis. Tu „viros coniugibus, non ad illudendum imbecilliorem sexum, sed „sinceri amoris legibus praeficis. Tu parentibus filios libera quadam „servitute subiungis, parentes filiis pia dominatione praeponis ..... „Tu cives civibus, tu gentes gentibus, et prorsus homines primorum „parentum recordatione, non societate tantum, sed quadam etiam „fraternitate coniungis. Doces reges prospicere populis, mones „populos se subdere regibus. Quibus honor debeatur, quibus „affectus, quibus reverentia, quibus timor, quibus consolatio, quibus „admonitio, quibus cohortatio, quibus disciplina, quibus obiur- „gatio, quibus supplicium, sedulo doces; ostendens quemadmodum „et non omnibus omnia, et omnibus caritas, et nulli debeatur „iniuria" 2). — Idemque alio loco male sapientes reprehendens politicos philosophos: „Qui doctrinam Christi adversam dicunt esse „reipublicae, dent exercitum talem, quales doctrina Christi esse „milites iussit, dent tales provinciales, tales maritos, tales coniuges, „tales parentes, tales filios, tales dominos, tales servos, tales „reges, tales iudices, tales denique debitorum ipsius fisci redditores „et exactores, quales esse praecipit doctrina christiana, et audeant „eam dicere adversam esse reipublicae, immo vero non dubitent „eam confiteri magnam, si obtemperetur, salutem esse reipublicae" 3).

Fuit aliquando tempus, cum evangelica philosophia gubernaret civitates: quo tempore christianae sapientiae vis illa et divina virtus in leges, instituta, mores populorum, in omnes reipublicae ordines rationesque penetraverat: cum religio per Iesum Christum instituta in eo, quo aequum erat, dignitatis gradu firmiter collocata, gratia

1) Sacr. Imp. ad Cyrillum Alexand. et Episcopos metrop. — Cfr. Labbeum Collect. Conc. T. III.

2) De moribus Eccl. cath., cap. XXX, n. 63.

3) Epist. CXXXVIII (al. 5) ad Marcellinum, cap. II. n. 15.

principum legitimâque magistratuum tutelâ ubique floreret: cum sacerdotium atque imperium concordia et amica officiorum vicissitudo auspicato conjungeret. Eoque modo composita civitas fructus tulit omni opinione maiores, quorum viget memoria et vigebit innumerabilibus rerum gestarum consignata monumentis, quae nulla adversariorum arte corrumpi aut obscurari possunt. — Quod Europa christiana barbaras gentes edomuit, easque a feritate ad mansuetudinem, a superstitione ad veritatem traduxit: quod Maomethanorum incursiones victrix propulsavit: quod civilis cultus principatum retinuit, et ad omne decus humanitatis ducem se magistramque praebere ceteris consuevit: quod germanam libertatem eamque multiplicem gratificata populis est: quod complura ad miseriarum solatium sapientissime instituit, sine controversia magnam debet gratiam religioni, quam ad tantas res suscipiendas habuit auspicem, ad perficiendas adiutricem. — Mansissent profecto eadem bona, si utriusque potestatis concordia mansisset: maioraque expectari iure poterant, si auctoritati, si magisterio, si consiliis Ecclesiae maiore esset cum fide perseverantiaque obtemperatum. Illud enim perpetuae legis instar habendum est, quod Ivo Carnutensis ad Paschalem II Pontificem maximum perscripsit, „cum regnum et „sacerdotium inter se conveniunt, bene regitur mundus, floret et „fructificat Ecclesia. Cum vero inter se discordant, non tantum „parvae res non crescunt, sed etiam magnae res miserabiliter „dilabuntur" 1).

Sed perniciosa illa ac deploranda rerum novarum studia, quae saeculo XVI excitata sunt, cum primum religionem christianam miscuissent, mox naturali quodam itinere ad philosophiam, a philosophia ad omnes civilis communitatis ordines pervenerunt. Ex hoc velut fonte repetenda illa recentiora effrenatae libertatis capita, nimirum in maximis perturbationibus superiore saeculo excogitata in medioque proposita, perinde ac principia et fundamenta *novi iuris*, quod et fuit antea ignotum, et a jure non solum christiano, sed etiam naturali plus una ex parte discrepat. — Eorum principiorum illud est maximum, omnes homines, quemadmodum genere naturâque similes intelliguntur, ita reapse esse in actione vitae inter se pares: unumquemque ita esse sui iuris, ut nullo modo sit alterius auctoritati obnoxius: cogitare de re qualibet quae velit,

1) Ep. CCXXXVIII.

agere quod lubeat, libere posse: imperandi aliis ius esse in nemine. His informata disciplinis societate, principatus non est nisi populi voluntas, qui, ut in sui ipsius unice est potestate, ita sibimetipsi solus imperat: deligit autem, quibus se committat, ita tamen ut imperii non tam ius, quam munus in eos transferat, idque suo nomine exercendum. In silentio iacet dominatio divina, non secus ac vel Deus aut nullus esset, aut humani generis societatem nihil curaret; vel homines sive singuli sive sociati nihil Deo deberent, vel principatus cogitari posset ullus, cuius non in Deo ipso caussa et vis et auctoritas tota resideat. Quo modo, ut perspicitur, est respublica nihil aliud nisi magistra et gubernatrix sui multitudo: cumque populus omnium iurium omnisque potestatis fontem in se ipse continere dicatur, consequens erit, ut nulla ratione officii obligatam Deo se civitas putet; ut religionem publice profiteatur nullam; nec debeat ex pluribus quae vera sola sit, quaerere, nec unam quamdam ceteris anteponere, nec uni maxime favere, sed singulis generibus aequabilitatem iuris tribuere ad eum finem, dum disciplina reipublicae ne quid ab illis detrimenti capiat. Consentaneum erit, iudicio singulorum permittere omnem de religione quaestionem; licere cuique aut sequi quam ipse malit, aut omnino nullam, si nullam probet. Hinc profecto illa nascuntur; exlex uniuscuiusque conscientiae iudicium; liberrimae de Deo colendo, de non colendo, sententiae; infinita tum cogitandi, tum cogitata publicandi licentia.

His autem positis, quae maxime probantur hoc tempore, fundamentis reipublicae, facile apparet, quem in locum quamque iniquum compellatur Ecclesia. — Nam ubi cum eiusmodi doctrinis actio rerum consentiat, nomini catholico par cum societatibus ab eo alienis vel etiam inferior locus in civitate tribuitur: legum ecclesiasticarum nulla habetur ratio: Ecclesia, quae iussu mandatoque Iesu Christi docere omnes gentes debet, publicam populi institutionem iubetur nihil attingere. — De ipsis rebus, quae sunt mixti iuris, per se statuunt gubernatores rei civilis arbitratu suo, in eoque genere sanctissimas Ecclesiae leges superbe contemnunt. Quare ad iurisdictionem suam trahunt matrimonia christianorum, decernendo etiam de maritali vinculo, de unitate, de stabilitate coniugii: movent possessiones clericorum, quod res suas Ecclesiam tenere posse negant. Ad summam, sic agunt cum Ecclesia, ut societatis perfectae genere et iuribus opinione detractis, plane similem habeant ceterarum communitatum, quas respublica continet: ob eamque rem si quid illa iuris, si quid possidet facultatis ad agendum legi-

timae, possidere dicitur concessu beneficioque principum civitatis. — Si qua vero in republica suum Ecclesia ius, ipsis civilibus legibus probantibus, teneat, publiceque inter utramque potestatem pactio aliqua facta sit, principio clamant, dissociari Ecclesiae rationes a reipublicae rationibus oportere; idque eo consilio, ut facere contra interpositam fidem impune liceat, omniumque rerum habere, remotis impedimentis, arbitrium. — Id vero cum patienter ferre Ecclesia non possit, neque enim potest oficia deserere sanctissima et maxima, omninoque postulet, ut obligata sibi fides integre religioseque solvatur, saepe sacram inter ac civilem potestatem dimicationes nascuntur, quarum ille ferme est exitus, alteram, ut quae minus est opibus humanis valida, alteri ut validiori succumbere.

Ita Ecclesiam, in hoc rerum publicarum statu, qui nunc a plerisque adamatur, mos et voluntas est, aut prorsus de medio pellere, aut vinctam adstrictamque imperio tenere. Quae publice aguntur, eo consilio magnam partem aguntur. Leges, administratio civitatum, expers religionis adolescentium institutio, spoliatio excidiumque ordinum religiosorum, eversio principatus civilis Pontificum romanorum, huc spectant omnia, incidere nervos institutorum christianorum, Ecclesiaeque catholicae et libertatem in angustum deducere, et iura cetera comminuere.

Eiusmodi de regenda civitate sententias ipsa naturalis ratio convincit, a veritate dissidere plurimum. — Quidquid enim potestatis usquam est, a Deo tamquam maximo augustissimoque fonte proficisci, ipsa natura testatur. Imperium autem populare, quod, nullo ad Deum respectu, in multitudine inesse naturâ dicitur, si praeclare ad suppeditandum valet blandimenta et flammas multarum cupiditatum, nulla quidem nititur ratione probabili, neque satis habere virium potest ad securitatem publicam quietamque ordinis constantiam. Revera his doctrinis res inclinavere usque eo, ut haec a pluribus tamquam lex in civili prudentia sanciatur, seditiones posse iure conflari. Valet enim opinio, nihilo principes pluris esse, quam delectos quosdam, qui voluntatem popularem exequantur: ex quo fit, quod necesse est, ut omnia sint pariter cum populi arbitrio mutabilia, et timor aliquis turbarum semper impendeat.

De religione autem putare, nihil inter formas dispares et contrarias interesse, hunc plane habet exitum, nolle ullam probare iudicio, nolle usu. Atqui istud ab atheismo, si nomine aliquid differt, re nihil differt. Quibus enim Deum esse persuasum est, ii, modo constare sibi nec esse perabsurdi velint, necessario intelli-

gunt, usitatas in cultu divino rationes, quarum tanta est differentia maximisque etiam de rebus dissimilitudo et pugna, aeque probabiles, aeque bonas, aeque Deo acceptas esse omnes non posse.

Sic illa quidlibet sentiendi litterarumque formis quidlibet exprimendi facultas, omni moderatione posthabita, non quoddam est propria vi sua bonum, quo societas humana iure laetetur: sed multorum malorum fons et origo. — Libertas, ut quae virtus est hominem perficiens, debet in eo quod verum sit, quodque bonum, versari: boni autem verique ratio mutari ad hominis arbitrium non potest, sed manet semper eadem, neque minus est, quam ipsa rerum natura, incommutabilis. Si mens adsentiatur opinionibus falsis, si malum voluntas adsumat et ad id se applicet, perfectionem sui neutra consequitur, sed excidunt dignitate naturali et in corruptelam ambae delabuntur. Quaecumque sunt igitur virtuti veritatique contraria, ea in luce atque in oculis hominum ponere non est aequum: gratia tutelâve legum defendere, multo minus. Sola bene acta vita via est in caelum, quo tendimus universi: ob eamque rem aberrat civitas a regula et praescriptione naturae, si licentiam opinionum praveque factorum in tantum lascivire sinat, ut impune liceat mentes a veritate, animos a virtute deducere. — Ecclesiam vero, quam Deus ipse constituit, ab actione vitae excludere, a legibus, ab institutione adolescentium, a societate domestica, magnus et perniciosus est error. Bene morata civitas esse, sublata religione, non potest: iamque plus fortasse, quam oporteret, est cognitum, qualis in se sit et quorsum pertineat illa de vita et moribus philosophia, quam *civilem* nominant. Vera est magistra virtutis et custos morum Ecclesia Christi: ea est, quae incolumia tuetur principia, unde officia ducuntur, propositisque caussis ad honeste vivendum efficacissimis, iubet non solum fugere prave facta, sed regere motus animi rationi contrarios etiam sine effectu. — Ecclesiam vero in suorum officiorum munere potestati civili velle esse subiectam, magna quidem iniuria, magna temeritas est. Hoc facto perturbatur ordo, quia quae naturalia sunt praeponuntur iis, quae sunt supra naturam: tollitur aut certe magnopere minuitur frequentia bonorum, quibus, si nulla re impediretur, communem vitam Ecclesia compleret: praetereaque via ad inimicitias munitur et certamina, quae quantam utrique reipublicae perniciem afferant, nimis saepe eventus demonstravit.

Huiusmodi doctrinas, quae nec humanae rationi probantur, et plurimum habent in civilem disciplinam momenti, romani Ponti-

fices decessores Nostri, cum probe intelligerent quid a se postularet apostolicum munus, impune abire nequaquam passi sunt. Sic Gregorius XVI per Encyclicas litteras hoc initio *Mirari vos* die XV Augusti anno MDCCCXXXII, magna sententiarum gravitate ea perculit, quae iam praedicabantur, in cultu divino nullum adhibere delectum oportere: integrum singulis esse, quod malint, de religione iudicare: solam cuique suam esse conscientiam iudicem: praeterea edere quae quisque senserit, itemque res moliri novas in civitate licere. De rationibus rei sacrae reique civilis distrahendis sic idem Pontifex: „Neque laetoria et religioni et principatui ominari posse„mus ex eorum votis, qui Ecclesiam a regno separari, mutuamque „imperii cum sacerdotio concordiam abrumpi discupiunt. Constat „quippe, pertimesci ab impudentissimae libertatis amatoribus con„cordiam illam, quae semper rei et sacrae et civili fausta extitit et „salutaris". — Non absimili modo Pius IX, ut sese opportunitas dedit, ex opinionibus falsis, quae maxime valere coepissent, plures notavit, easdemque postea in unum cogi iussit, ut scilicet in tanta errorum colluvione haberent catholici homines, quod sine offensione sequerentur 1).

Ex iis autem Pontificum praescriptis illa omnino intelligi necesse est, ortum publicae potestatis a Deo ipso, non a multitudine repeti oportere: seditionum licentiam cum ratione pugnare: officia religionis nullo loco numerare, vel uno modo esse in disparibus generibus affectos, nefas esse privatis hominibus, nefas civitatibus: immoderatam sentiendi sensusque palam iactandi potestatem non esse in civium iuribus neque in rebus gratia patrocinioque dignis

---

1) Earum nonnullas indicare sufficiat.

Prop. XIX — Ecclesia non est vera perfectaque societas plane libera, nec pollet suis propriis et constantibus iuribus sibi a divino suo Fundatore collatis, sed civilis potestatis est definire quae sint Ecclesiae iura ac limites, intra quos eadem iura exercere queat.

Prop. XXXIX — Reipublicae status, utpote omnium iurium origo et fons, iure quodam pollet nullis circumscripto limitibus.

Prop. LV — Ecclesia a Statu, Statusque ab Ecclesia seiungendus est.

Prop. LXXIX — . . . . . falsum est, civilem cuiusque cultus libertatem, itemque plenam potestatem omnibus attributam quaslibet opiniones cogitationesque palam publiceque manifestandi, conducere ad populorum mores animosque facilius corrumpendos, ac indifferentismi pestem propagandam.

ulla ratione ponendam. — Similiter intelligi debet, Ecclesiam societatem esse, non minus quam ipsam civitatem, genere et iure perfectam: neque debere, qui summam imperii teneant, committere ut sibi servire aut subesse Ecclesiam cogant, aut minus esse sinant ad suas res agendas liberam, aut quicquam de ceteris iuribus detrahant, quae in ipsam a Iesu Christo collata sunt. — In negotiis autem mixti iuris, maxime esse secundum naturam itemque secundum Dei consilia non secessionem alterius potestatis ab altera, multoque minus contentionem, sed plane concordiam, eamque cum caussis proximis congruentem, quae caussae utramque societatem genuerunt.

Haec quidem sunt, quae de constituendis temperandisque civitatibus ab Ecclesia catholica praecipiuntur. — Quibus tamen dictis decretisque si recte diiudicari velit, nulla per se reprehenditur ex variis reipublicae formis, ut quae nihil habent, quod doctrinae catholicae repugnet, eaedemque possunt, si sapienter adhibeantur et iuste, in optimo statu tueri civitatem. — Immo neque illud per se reprehenditur, participem plus minus esse populum rei publicae: quod ipsum certis in temporibus certisque legibus potest non solum ad utilitatem, sed etiam ad officium pertinere civium. — Insuper neque caussa iusta nascitur, cur Ecclesiam quisquam criminetur, aut esse in lenitate facilitateque plus aequo restrictam, aut ei, quae germana et legitima sit, libertati inimicam. — Revera si divini cultus varia genera eodem iure esse, quo veram religionem, Ecclesia iudicat non licere, non ideo tamen eos damnat rerum publicarum moderatores, qui, magni alicuius aut adipiscendi boni, aut prohibendi caussa mali, moribus atque usu patienter ferunt, ut ea habeant singula in civitate locum. — Atque illud quoque magnopere cavere Ecclesia solet ut ad amplexandam fidem catholicam nemo invitus cogatur, quia, quod sapienter Augustinus monet, *credere non potest homo nisi volens* 1).

Simili ratione nec potest Ecclesia libertatem probare eam, quae fastidium gignat sanctissimarum Dei legum, debitamque potestati legitimae obedientiam exuat. Est enim licentia verius, quam libertas; rectissimeque ab Augustino *libertas perditionis* 2), a Petro Apostolo *velamen malitiae* 3) appellatur: immo, cum sit praeter rationem, vera servitus est: *qui*, enim, *facit peccatum*, *servus est peccati* 4). Contra illa germana est atque expetenda

1) Tract. XXVI in Ioan., n. 2. 2) Epist. CV, ad Donatistas, cap. II, n. 9.
3) I. Petr. II, 16. 4) Ioan. VIII, 34.

libertas, quae si privatim spectetur, erroribus et cupiditatibus, teterrimis dominis, hominem servire non sinit: si publice, civibus sapienter praeest, facultatem augendorum commodorum large ministrat: remque publicam ab alieno arbitrio defendit. — Atqui honestam hanc et homine dignam libertatem, Ecclesia probat omnium maxime, eamque ut tueretur in populis firmam atque integram, eniti et contendere numquam destitit. — Revera quae res in civitate plurimum ad communem salutem possunt: quae sunt contra licentiam principum populo male consulentium utiliter institutae: quae summam rempublicam vetant in municipalem, vel domesticam rem importunius invadere: quae valent ad decus, ad personam hominis, ad aequabilitatem iuris in singulis civibus conservandam, earum rerum omnium Ecclesiam catholicam vel inventricem, vel auspicem, vel custodem semper fuisse, superiorum aetatum monumenta testantur. Sibi igitur perpetuo consentiens, si ex altera parte libertatem respuit immodicam, quae et privatis et populis in licentiam vel in servitutem cadit, ex altera volens et libens amplectitur res meliores, quas dies afferat, si vere prosperitatem contineant huius vitae, quae quoddam est velut stadium ad alteram eamque perpetuo mansuram. — Ergo quod inquiunt, Ecclesiam recentiori civitatum invidere disciplinae, et quaecumque horum temporum ingenium peperit, omnia promiscue repudiare, inanis est et ieiuna calumnia. Insaniam quidem repudiat opinionum: improbat nefaria seditionum studia, illumque nominatim habitum animorum, in quo initia perspiciuntur voluntarii discessus a Deo: sed quia omne, quod verum est, a Deo proficisci necesse est, quidquid, indagando, veri attingatur, agnoscit Ecclesia velut quoddam divinae mentis vestigium. Cumque nihil sit in rerum natura veri, quod doctrinis divinitus traditis fidem abroget, multa quae adrogent, omnisque possit inventio veri ad Deum ipsum vel cognoscendum vel laudandum impellere, idcirco quidquid accedat ad scientiarum fines proferendos, gaudente et libente Ecclesia semper accedet: eademque studiose, ut solet, sicut alias disciplinas, ita illas etiam fovebit ac provehet, quae positae sunt in explicatione naturae. Quibus in studiis, non adversatur Ecclesia si quid mens repererit novi: non repugnat quin plura quaerantur ad decus commoditatemque vitae: immo inertiae desidiaeque inimica, magnopere vult ut hominum ingenia uberes ferant exercitatione et cultura fructus: incitamenta praebet ad omne genus artium atque operum: omniaque harum rerum studia ad honestatem salutemque virtute sua dirigens, impe-

dire nititur, quominus a Deo bonisque caelestibus sua hominem intelligentia atque industria deflectat.

Sed haec, tametsi plena rationis et consilii, minus probantur hoc tempore, cum civitates non modo recusant sese ad christianae sapientiae referre formam, sed etiam videntur quotidie longius ab ea velle discedere. — Nihilominus quia in lucem prolata veritas solet sua sponte late fluere, hominumque mentes sensim pervadere, idcirco Nos conscientia maximi sanctissimique officii, hoc est Apostolica, qua fungimur ad gentes universas, legatione permoti, ea quae vera sunt, libere, ut debemus, eloquimur: non quod non perspectam habeamus rationem temporum, aut repudianda aetatis nostrae honesta atque utilia incrementa putemus, sed quod rerum publicarum tutiora ab offensionibus itinera ac firmiora fundamenta vellemus: idque incolumi populorum germana libertate; in hominibus enim mater et custos optima libertatis veritas est: *veritas liberabit vos* 1).

Itaque in tam difficili rerum cursu, catholici homines, si Nos, ut oportet, audierint, facile videbunt quae sua cuiusque sint tam in *opinionibus*, quam in *factis* officia. — Et in opinando quidem, quaecumque Pontifices romani tradiderint vel tradituri sunt, singula necesse est et tenere iudicio stabili comprehensa, et palam, quoties res postulaverit, profiteri. Ac nominatim de iis, quas *libertates* vocant novissimo tempore quaesitas, oportet Apostolicae Sedis stare iudicio, et quod ipsa senserit, idem sentire singulos. Cavendum, ne quem fallat honesta illarum species: cogitandumque quibus ortae initiis, et quibus passim sustententur atque alantur studiis. Satis iam est experiendo cognitum, quarum illae rerum effectrices sint in civitate: eos quippe passim genuere fructus, quorum probos viros et sapientes iure poeniteat. — Si talis alicubi aut reapse sit, aut fingatur cogitatione civitas, quae christianum nomen insectetur proterve et tyrannice, cum eâque conferatur genus id reipublicae recens, de quo loquimur, poterit hoc videri tolerabilius. Principia tamen, quibus nititur, sunt profecto eiusmodi, sicut ante diximus, ut per se ipsa probari nemini debeant.

Potest tamen aut in privatis domesticisque rebus, aut in publicis actio versari. — Privatim quidem primum officium est, praeceptis evangelicis diligentissime conformare vitam et mores, nec recusare si quid christiana virtus exigat ad patiendum tolerandumque paulo difficilius. Debent praeterea singuli Ecclesiam sic diligere, ut com-

1) Ioan. VIII, 32.

munem matrem: eiusque et servare obedienter leges, et honori servire, et iura salva velle: conarique, ut ab iis, in quos quisque aliquid auctoritate potest, pari pietate colatur atque ametur. — Illud etiam publicae salutis interest, ad rerum urbanarum administrationem conferre sapienter operam: in eâque studere maxime et efficere, ut adolescentibus ad religionem, ad probos mores informandis ea ratione, qua aequum est christianis, publice consultum sit: quibus ex rebus magnopere pendet singularum salus civitatum. — Item catholicorum hominum operam ex hoc tamquam angustiore campo longius excurrere, ipsamque summam rempublicam complecti generatim utile est atque honestum. *Generatim* eo dicimus, quia haec praecepta Nostra gentes universas attingunt. Ceterum potest alicubi accidere, ut, maximis iustissimisque de caussis, rempublicam capessere, in muneribusque politicis versari, nequaquam expediat. Sed generatim, ut diximus, nullam velle rerum publicarum partem attingere tam esset in vitio, quam nihil ad communem utilitatem afferre studii, nihil operae: eo vel magis quod catholici homines ipsius, quam profitentur, admonitione doctrinae, ad rem integre et ex fide gerendam impelluntur. Contra, ipsis otiosis, facile habenas accepturi sunt ii, quorum opiniones spem salutis haud sane magnam afferant. Idque esset etiam cum pernicie coniunctum christiani nominis: propterea quod plurimum possent qui male essent in Ecclesiam animati; minimum, qui bene. Quamobrem perspicuum est, ad rempublicam adeundi caussam esse iustam catholicis: non enim adeunt, neque adire debent ob eam caussam, ut probent quod est hoc tempore in rerum publicarum rationibus non honestum; sed ut has ipsas rationes, quoad fieri potest, in bonum publicum transferant sincerum atque verum, destinatum animo habentes, sapientiam virtutemque catholicae religionis, tamquam saluberrimum succum ac sanguinem, in omnes reipublicae venas inducere. — Haud aliter actum in primis Ecclesiae aetatibus. Mores enim et studia ethnicorum quam longissime a studiis abhorrebant moribusque evangelicis: christianos tamen cernere erat in media superstitione incorruptos semperque sui similes animose, quacumque daretur aditus, inferre sese. Fideles in exemplum principibus, obedientesque, quoad fas esset, imperio legum, fundebant mirificum splendorem sanctitatis usquequaque; prodesse studebant fratribus, vocare ceteros ad sapientiam Christi, cedere tamen loco atque emori fortiter parati, si honores, si magistratus, si imperia retinere, incolumi virtute, nequivissent. Qua ratione celeriter instituta christiana non modo in

privatas domos, sed in castra, in curiam, in ipsam regiam invexere. „Hesterni sumus, et vestra omnia implevimus, urbes, insulas, „castella, municipia, conciliabula, castra ipsa, tribus, decurias, „palatium, senatum, forum" 1): ita ut fides christiana, cum Evangelium publice profiteri lege licuit, non in cunis vagiens, sed adulta et iam satis firma in magna civitatum parte apparuerit.

Iamvero his temporibus consentaneum est, haec maiorum exempla renovari. — Catholicos quidem, quotquot digni sunt eo nomine, primum omnium necesse est amantissimos Ecclesiae filios et esse et videri velle: quae res nequeant cum hac laude consistere, eas sine cunctatione respuere: institutis populorum, quantum honeste fieri potest, ad veritatis iustitiaeque patrocinium uti: elaborare, ut constitutum naturae Deique lege modum libertas agendi ne transiliat: dare operam ut ad eam, quam diximus, christianam similitudinem et formam omnis respublica traducatur. — Harum rerum adipiscendarum ratio constitui uno certoque modo haud commode potest, cum debeat singulis locis temporibusque, quae sunt multum inter se disparia, convenire. Nihilominus conservanda in primis est voluntatum concordia, quaerendaque agendorum similitudo. Atque optime utrumque impetrabitur, si praescripta Sedis Apostolicae legem vitae singuli putent, atque Episcopis obtemperent, quos *Spiritus sanctus posuit regere Ecclesiam Dei* 2). — Defensio quidem catholici nominis necessario postulat ut in profitendis doctrinis, quae ab Ecclesia traduntur, una sit omnium sententia, et summa constantia, et hac ex parte cavendum ne quis opinionibus falsis aut ullo modo conniveat, aut mollius resistat, quam veritas patiatur. De iis quae sunt opinabilia, licebit cum moderatione studioque indagandae veritatis disputare, procul tamen suspicionibus iniuriosis, criminationibusque mutuis. — Quam ad rem, ne animorum coniunctio criminandi temeritate dirimatur, sic intelligant universi: integritatem professionis catholicae consistere nequaquam posse cum opinionibus ad *naturalismum* vel *rationalismum* accendentibus, quarum summa est tollere funditus instituta christiana, hominisque stabilire in societate principatum, posthabito Deo. — Pariter non licere aliam officii formam privatim sequi, aliam publice, ita scilicet ut Ecclesiae auctoritas in vita privata observetur, in publica respuatur. Hoc enim esset honesta et turpia coniungere, hominemque secum facere digladiantem, cum contra debeat sibi semper constare,

1) Tertull. Apol. n. 37. 2) Act. xx, 28.

neque ulla in re ullove in genere vitae a virtute christiana deficere. — Verum si quaeratur de rationibus mere politicis, de optimo genere reipublicae, de ordinandis alia vel alia ratione civitatibus, utique de his rebus potest honesta esse dissensio. Quorum igitur cognita ceteroqui pietas est, animusque decreta Sedis Apostolicae obedienter accipere paratus, iis vitio verti dissentaneam de rebus, quas diximus, sententiam, iustitia non patitur: multoque est maior iniuria, si in crimen violatae suspectaeve fidei catholicae, quod non semel factum dolemus, adducantur. — Omninoque istud praeceptum teneant qui cogitationes suas solent mandare litteris, maximeque ephemeridum auctores. In hac quidem de rebus maximis contentione nihil est intestinis concertationibus, vel partium studiis relinquendum loci, sed conspirantibus animis studiisque id debent universi contendere, quod est commune omnium propositum, religionem remque publicam conservare. Si quid igitur dissidiorum antea fuit, oportet voluntaria quadam oblivione conterere: si quid temere, si quid iniuria actum, ad quoscumque demum ea culpa pertineat, compensandum est caritate mutua, et praecipuo quodam omnium in Apostolicam Sedem obsequio redimendum. — Hac via duas res praeclarissimas catholici consecuturi sunt, alteram, ut adiutores sese impertiant Ecclesiae in conservanda propagandaque sapientia christiana: alteram ut beneficio maximo afficiant societatem civilem, cuius, malarum doctrinarum cupiditatumque caussa, magnopere percilitatur salus.

Haec quidem, Venerabiles Fratres, habuimus, quae universis catholici orbis gentibus traderemus de civitatum constitutione christiana, officiisque civium singulorum.

Ceterum implorare summis precibus oportet caeleste praesidium, orandusque Deus, ut haec, quae ad ipsius gloriam communemque humani generis salutem cupimus et conamur, optatos ad exitus idem Ipse perducat, cuius est illustrare hominum mentes, permovere voluntates. — Divinorum autem beneficiorum auspicem, et paternae benevolentiae Nostrae testem vobis, Venerabiles Fratres, et Clero populoque universo vestrae fidei vigilantiaeque commisso Apostolicam Benedictionem peramanter in Domino impertimus.

Datum Romae apud S. Petrum die 1 Nov. an. MDCCCLXXXV, Pontificatus Nostri Anno octavo.

LEO PP. XIII.

DE DORDTENAAR-WINDESHEIMER HENDRIK MANDE,

EN EEN GEDEELTE VAN EEN ZIJNER NOG NIET TERUGGEVONDEN WERKJES.

Wie het heerlijkste tijdperk onzer Nederlandsche Kerk wil zien, moet haar gadeslaan zooals zij in het laatste vierendeel der 14de en in de 15de eeuw zich vertoonde. Het zou onnoozel zijn te beweren, dat alles toen was gelijk het behoorde: wij weten uit den mond des Heeren zelven, dat zulk een toestand steeds een vrome wensch zal blijven. Onkruid onder de tarwe wies er destijds ook op den akker, en naast de goede wemelde het van slechte visschen in het net. Waren er weinigen, die niet „Heere, Heere" zeiden, den wil des hemelschen Vaders deden bij lange na niet allen. Zelfs het zout der aarde bleef geenszins vrij van bederf: geestelijken, hoogere en lagere, reguliere zoowel als seculiere, gingen maar te dikwijls voor in zeer onchristelijken levenswandel. Op wereldlijk gebied ontmoet men verdeeldheden onder de kinderen der Kerk, partijschappen, jammerlijke veeten, bloedige oorlogen, oorlogen tusschen burgers en burgers!

Maar bij zooveel menschelijke zwakheid en ellende, welk heerlijk betoon van grootheid en kracht, welk een zin, wat geestdrift voor hoogere dingen!

Bijkans alle de oude kerken, hier te lande aanwezig,

dagteekenen van dat tijdperk. Welke geldsommen, welk een arbeid, wat kunst aan den bouw dier tempels ten koste gelegd! Van binnen zien verreweg de meeste er thans uit als woestenijen, dank zij de Hervorming, maar hoe die gebouwen gestoffeerd zijn geweest, wat beitel en penseel, wat hamer en stift, wat naald en vingerhoed om strijd er voor gewrocht hadden, kunnen wij ons eenigszins verbeelden, wanneer wij het oog slaan op hetgeen hier en daar nog als uit den zondvloed werd gered. Wat al vrome stichtingen er ook tot opluistering van den eeredienst gemaakt werden, vermelden de gedeeltelijk bewaard gebleven oorkonden. En had men ter liefde van den Heer en van zijne Heiligen zooveel veil, de „armen" voeren er niet minder wel om: voor allerlei soort van menschelijke ellende werden andere „godshuizen", gelijk men ze treffend noemde, opgericht en andere vrome stichtingen gevestigd. Verreweg de meeste armhuizen, weeshuizen, hofjes, oude-mannen- en vrouwenhuizen, leprozenhuizen zijn uit dat tijdperk herkomstig. Het opkomend geslacht werd evenmin vergeten. Lager onderwijs genoot de jeugd schier overal, en bijkans geen stadje van eenig belang of het mocht bogen op zijn „studium particulare" — zijn „gymnasium" zouden wij thans zeggen — waar Latijn, redeneerkunde, zedenkunde, al het destijds tot eene beschaafde opvoeding vereischte werd onderwezen. Die scholen stonden open ook voor minvermogenden, en, waren dezen vreemdelingen, dan vonden zij „om Godswille" kost en inwoning, hetzij in een „arme-klerkenhuis" hetzij bij welhebbende particulieren. Hoeveel prijs er gesteld werd op het verspreiden van nuttige kundigheden, bewijzen de toen ontstane

Broeders van het Gemeene Leven, die geheel en al zich toewijdden aan het onderwijzen van scholieren en het kopiëeren, d. w. z. het vermenigvuldigen van boekwerken.

Een tijdperk, dat zooveel geestdrift voor hoogere dingen ten toon spreidde, moet eene groote menigte niet slechts van innig vrome en deugdzame, maar ook van heldhaftig heilige zielen hebben gekweekt. Zij werden dan ook bij honderden en duizenden gevonden, o. a. in de Windesheimsche kloosters voor beide seksen en in de nog veel talrijker „huizen" of „vergaderingen" der Broeders en Zusters van het Gemeene Leven, die geen kloosterlingen waren, maar tot de seculiere geestelijkheid en tot den leekenstand behoorden. Men moet er de *Kroniek* van Busch over lezen en de *Analecta* van Dumbar en de nog in manuscripten aanwezige *Levens* van zusters, door medezusters beschreven. Gecanoniseerde Heiligen, zegt men al lezende, behoeven niet anders te hebben geleefd. Dat de vruchten niet ver van de boomen vielen, spreekt van zelf: huisgezinnen, welke zulk uitstekend vrome zielen opleverden, moesten zich in den regel door warme godsvrucht kenmerken. En kon het missen, of zulke innig vrome en deugdzame zielen oefenden harerzijds weder op vrienden en magen een heiligenden invloed uit? Voorbeelden van uitstekende godsvrucht en deugd in de wereld vinden wij dan ook niet weinige vermeld: ik noem slechts Magister Johannes Cele te Zwolle, wiens leven ons door Busch, zijnen leerling, tamelijk uitvoerig wordt verhaald.

Vroeger had het kleine Nederland op kerkelijk gebied, gelijk de aard der dingen scheen mede te brengen, eene zeer bescheiden rol gespeeld. Het was steeds bij-

kans alleen ontvangende, niet of uiterst weinig gevende geweest. Tot hetgeen er goeds geschiedde was de stoot uit den vreemde gekomen; heilzaam op het buitenland werkend had het zich niet getoond. Merkwaardig hoe dat veranderde! Eene vonk uit den hooge kwam vallen in eene groote ziel: zij vatte vuur en ontstak het in hare naaste omgeving, die het verder verbreidde, ook over de grenspalen dezer gewesten. Ik heb Geert Groote genoemd en zijnen kweekeling Florentius Radewijns met diens kweekelingen wederom, eerst de Broeders van het Gemeene Leven, weldra ook de Windesheimer kloosterlingen, uit de Broeders gesproten. Kloeke mannen gingen de bezieling, te Deventer en te Windesheim ontvangen, naar België, naar Duitschland, naar Frankrijk en Italië overbrengen. Mag men zelfs niet zeggen, dat geheel de Christelijke wereld destijds schatplichtig werd aan Nederland en het steeds is gebleven? Sproot niet de *Navolging van Christus* uit dezelfde Deventer-Windesheimer school?

Den naam van Thomas à Kempis heeft de geschiedenis vereeuwigd; Groote en Radewijns worden in vele boeken over kerkelijke geschiedenis te nauwernood genoemd; Johannes Busch, de grootste der Windesheimsche kloosterhervormers, werd onlangs in Duitschland uit de vergetelheid weder opgerakeld. Wie kent er buitenslands, hoe weinigen kennen in Nederland zelf, ook na hetgeen hier door Moll en Acquoy werd geschreven, zooveel andere celebriteiten waarop de Kerk van Nederland in genoemd tijdperk groot mocht gaan? Zij verdienden waarlijk, vooral hier te lande, eene grootere mate van belangstelling, ik mag zeggen, van erkentelijkheid.

Bovenaan, naar mijn oordeel, Hendrik Mande. Zijn

naam ging bij zijne tijdgenooten en de naast volgende geslachten wel weinig minder over de lippen dan die van Thomas à Kempis en Lidwina van Schiedam. Na de Hervorming werd Mande vergeten ook door de Katholieke Nederlanders, en eerst in onze dagen hebben twee Protestantsche geleerden hem wederom te voorschijn gebracht. Wijlen prof. Moll, aan wien de kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming zooveel is verschuldigd, heeft met hooge ingenomenheid van hem gesproken en in zijn *Johannes Brugman* eenige werkjes van hem gepubliceerd. Prof. Acquoy heeft in zijn veelszins voortreffelijk werk: *Het klooster te Windesheim en zijn invloed* almede een tiental warm geschrevene bladzijden aan hem gewijd. Ongelukkigerwijze konden deze geleerden eenen man als Mande niet naar eisch begrijpen, en gaf hunne „wereldbeschouwing" aan zijne beeltenis iets caricatuurachtigs. Een zeer begaafd en uitstekend vroom kloosterbroeder was hij in hun oog, maar met „een ziekelijk zenuwleven", dat hem, rechtuit gesproken, aan zinsverbijstering deed lijden, „een kranke, een man van eenzijdige richting, een mensch met een verbroken zielsevenwicht", zegt Acquoy euphemistisch. Immers Mande meende openbaringen en visioenen van God te ontvangen, en zulke openbaringen en visioenen verraden volgens de tegenwoordige „wetenschap" vlagen van krankzinnigheid. Maar waren de profeten en allen, van wie, hetzij in de H. Schrift hetzij elders, openbaringen en visioenen geboekt staan, dan eveneens „kranken", „mannen [of vrouwen] van eenzijdige richting", „menschen met een verbroken zielsevenwicht"?

Het is tijd, mijns bedunkens, dat het Katholieke

Nederland weder kennis make of nader kennis make met Hendrik Mande, en daar hij sedert eenige jaren reeds tot mijne beste kennissen behoort, mag ik mij de eer geven hem aan de lezers van dit maandschrift voor te stellen. Ik mag het mij, geloof ik, te vrijmoediger veroorloven, wijl ik iets van hem heb aan te bieden, dat nog geheel onbekend is: een gedeelte van een zijner zoek geraakte werkjes. De hoofdbron van hetgeen ik omtrent hem heb mede te deelen is het tamelijk zeldzaam geworden *Chronicon Windesemense*, geschreven door Johannes Busch, die jaren lang dagelijks met hem had omgegaan. Enkele feiten vinden, dunkt mij, nadere toelichting in de vaderlandsche geschiedenis van dien tijd. Een enkel niet onbelangrijk feitje heeft eene zuster van „Meestergeertshuus" te Deventer geboekt, en over 's mans innerlijk leven wordt ons in zijn eigene geschriften heel wat geopenbaard.

I.

Hendrik Mande zag het levenslicht te Dordrecht, de eerste destijds der steden van het graafschap Holland. Het jaar, waarin hij geboren werd, vindt men niet opgegeven, maar dat het 1360 of daaromtrent geweest is, lijdt wel geen twijfel. Toen hij, uiterlijk in 1383, Geert Groote hoorde prediken, was hij reeds „hofschrijver" bij graaf Willem. Toen Busch in 1417 te Windesheim werd opgenomen, was hij „oud en hoogbejaard", en zoo wordt door den kroniekschrijver elders Johannes Vos, op tweeenzestigjarigen leeftijd stervende, genoemd. Ouder kan Mande in 1417 moeilijk geweest zijn, vermits hij 13 jaren later nog naar Holland ge-

zonden werd om er een nieuw klooster op de been te helpen.

Intusschen mocht hij Dordrecht niet noemen de plaats, waar zijne wieg eens stond: hij heeft geen wieg gekend. Later rijzig en flink van lijve, was hij, ontijdig ter wereld komende, zoo tenger en klein van gestalte dat men hem in een doosje van eene hand lengte ter rust moest leggen. Had hij misschien zijn levensbehoud te danken aan eene gelijke kunstbewerking als de H. Raimundus bijgenaamd „Nonnatus"? Of de moeder zijn verschijnen overleefde, wordt niet gemeld. Toch ontbreken aangaande zijne ouders en familie alle bescheiden 1); slechts dat hij van goeden huize geweest is, moet men wel besluiten uit de beschaafde opvoeding, welke hem blijkbaar ten deel viel, en uit de eervolle betrekking, waartoe hij zich te 's-Gravenhage op jeugdigen leeftijd reeds geroepen zag. Als koorbroeder te Windesheim opgenomen, was hij „clericus" of „clerc", gelijk men toen zeide, d. w. z. hij had gestudeerd, hij had aan een „studium particulare", waarschijnlijk te Dordrecht zelf, Latijn, Logica en Ethica geleerd. Zijne geschriften verraden dan ook den geletterde, en dat hij bepaaldelijk de lessen in de redeneerkunde met vrucht had bijgewoond, bewijst zijn doorgaans onberispelijke zinbouw alsmede het degelijke, het heldere, het ineensluitende van zijn betoog. Reeds het keurige Hollandsch, waardoor hij zich kenmerkt, mag gelden als een blijk van zeer fatsoenlijke opvoeding. Dat het

1) Alle navorschingen door den Zeereerwaarden Heer Pastoor en den Heer Archivaris van Dordrecht op mijn verzoek welwillend gedaan — ik zeg er beiden oprecht dank voor — zijn vruchteloos geweest.

Fransch hem niet vreemd was, toonen de bastaardwoorden, somtijds door hem gebezigd, en dat hij ook in teeken- en schilderkunst onderwijs heeft genoten, is men wel gerechtigd te vermoeden op grond van zijne later te Windesheim hoog geroemde bekwaamheid als „illuminator", als „pictor et paginator" van boeken en letters. Eén feit getuigt overigens reeds genoeg voor zijne afkomst en zijne opvoeding: de benoeming, welke hem nog zeer jeugdig te beurt viel, tot „hofschrijver bij Willem, graaf van Holland, en diens gemalin Margareta van Bourgondië" 1).

De met die woorden bedoelde Willem VI werd eigenlijk eerst in 1404 graaf van Holland, en was tijdens Mande hem diende nog slechts mede-regent van zijnen vader Albrecht van Beieren, die zelf nog slechts als „ruwaard" het bewind voerde voor zijn krankzinnigen broeder, graaf Willem V. Margareta's schrijver heeft Mande eerst kunnen zijn sinds zij in 1386 Willem's tweede gemalin werd, doch hij moet ook reeds aan het hof verkeerd hebben tijdens 's graven huwelijk met Maria van Frankrijk, want, gelijk ik reeds aanstipte, uiterlijk ten jare 1383 was het dat hij, hofschrijver zijnde, Geert Groote — misschien te Delft — hoorde prediken 2).

Ten diepste werd hij getroffen door de machtige taal des alom vermaarden en schier als heilig vereerden boet-

---

1) De in dit opstel tusschen aanhalingsteekens geplaatste woorden zijn, voor zooverre geen andere bron genoemd of aangeduid wordt, ontleend aan het *Chronicon* van Busch, bl. 452—471, waar Mande's leven wordt verhaald.

2) Dat Groote o. a. te Delft en te Leiden het woord heeft gevoerd, getuigt Busch in zijn *Chronicon* p. 4.

gezants. Hij besefte, dat „een beter leven" moest worden aangevangen, zelfs de gedachte van „de wereld vaarwel te zeggen om God alleen te dienen" rees in hem op. Er kwam echter voorshands niets van: nog al te geweldig boeiden hem „de vermaken en ijdelheden en rijkdommen der wereld", en rustig bleef hij aan het hof van graaf Willem, waar „ieder van hem hield en hem hoogachtte". Groote stierf inmiddels, doch leefde te Deventer voort in Radewyns. Waren het aanvankelijk slechts schrijvende scholieren geweest, die zich rondom dezen schaarden, er kwamen weldra ook anderen: mannen als Hendrik van Wilsum — gewezen schepen van Kampen, drossaart van Salland, kastelein van Arkelstein voor Utrecht's bisschop — als Willem Keynkamp, rector der scholen te Kampen, droegen de grijze toga der Broeders van het Gemeene Leven. De mare daarvan verspreidt zich heinde en verre; ook aan het grafelijk hof in den Haag wordt van Radewyns en de zijnen gesproken. Mande gevoelt zich door de Deventersche Broeders aangetrokken, maar alweder mist hij nog den moed om geheel met de wereld te breken. De goddelijke goedheid echter laat hem geen rust. Hij ziet nu met de oogen des geestes onzen Heer en Heiland Jesus Christus, den Heer, aan het kruis genageld, het versche bloed in zijne wonden hem toonende en hem vermanende om aan zooveel liefde toch eenigszins te beantwoorden door eene bekeering van ganscher harte en voor goed. Gedurig, te huis, op straat, in de kerk, op allerlei plaatsen ziet hij de verschijning. Dikwijls gevoelt hij zich daardoor tot schreiens toe geroerd, en eindelijk zegeviert de genade: „wat den vleesche zoet is staat hem tegen, wat

den vleesche bitter is smaakt hem": zonder moeite besluit hij, begeeft zich naar Deventer en wordt daar als aspirant-broeder des Gemeenen Levens door Radewijns en de zijnen opgenomen.

Zoo vindt men verloop en einde van Mande's langdurigen tweestrijd met zich zelven door Busch beschreven, maar het is, geloof ik, niet onwaarschijnlijk, dat ook uiterlijke omstandigheden, onder Gods hand, vooral op de ontknooping van invloed zijn geweest. Aan het grafelijk hof in den Haag waren juist omstreeks dien tijd dingen voorgevallen, welke hem diep moesten ergeren en hem levendig doen beseffen wat „de vermaken en ijdelheden en rijkdommen der wereld" hebben te beteekenen. Albrecht's eerste echtgenoote, Margareta van Bryga, was overleden en de zwakke weduwenaar jammerlijk de speelbal geworden der schoone Aleyd van Poelgeest. Haar alvermogende gunst bracht Kabeljauwsche edelen in het bewind, hetgeen de Hoeksche zoo verbitterde dat zij eindelijk haar op het Binnenhof overvielen en haar den dolk in 't hart boorden. Willem was het met de Hoekschen blijven houden en had zonder twijfel zijnen wrevel tegen 's vaders heerschzuchtige bijzit wel eens vrijmoedig gelucht, wat deze hem betaald had gezet door Albrecht tegen hem op te winden. Toen hij nu na den laaghartigen moord zich nog beijverde om zijn diep gekrenkten vader tot genade voor de Hoeksche edelen te bewegen, borst de bom uit: hij zag zich genoodzaakt de wijk te nemen eerst naar zijn kasteel te Altena, vervolgens naar 's-Hertogenbosch, weldra naar Frankrijk zelfs. Dat de breuk tusschen vader en zoon eerlang zou geheeld worden, liet zich niet aanzien, en

menigeen vreesde allicht voor tooneelen als men van Willem V en zijne moeder jaren achtereen had beleefd. De hoogste waarschijnlijkheid pleit, geloof ik, voor de onderstelling, dat Mande toen zijn ontslag als hofschrijver genomen en der wereld heeft vaarwel gezegd.

Aleyd van Poelgeest werd vermoord in den nacht van 21 op 22 September, volgens sommigen in 1390, volgens anderen in 1391 en volgens wederom anderen in 1392; het feit kan echter, gelijk Arend 1) aantoont, onmogelijk vóór 1392, en moet wel in 1393 hebben plaats gehad. Welnu Mande werd te Windesheim 2) als novice ingekleed 11 November 1395 „na een voorloopigen proeftijd", welke daar toen een jaar ten minste duurde. Te Deventer had hij „een tijd lang *(aliquamdiu)* met Heer Florens en diens devote Broeders verkeerd"; neemt men aan, dat hij daar een jaar heeft doorgebracht, dan is hij er gekomen kort na den moord, op Aleyd van Poelgeest gepleegd, en de vlucht van graaf Willem.

Gevoelde hij zich niet t' huis te Deventer, dat hij zoo spoedig weder heenging? De beeltenis van Florentius Radewijns, wiens omgang en leiding hij er genieten mocht, is ons uitvoerig en met meesterhand geschilderd door een zijner beste kweekelingen, Thomas à Kempis. Aantrekkerlijker en stichtender persoonlijkheid dan „Heer Florens" kan men zich moeielijk voorstellen. De gloed

---

1) *Algemeene Geschiedenis des Vaderlands*, Tweede Deel, Tweede Stuk, bl. 301.

2) Blijkens de „Naamlijst der Windesheimsche koorbroeders, met opgave van den dag hunner inkleeding", naar een in de Koninklijke bibliotheek te 's-Gravenhage aanwezig, allerwaarschijnlijkst uit Windesheim herkomstig handschrift, medegedeeld door Acquoy, l. c. D. III, bl. 267 vlg.

van „Meester Geert" in zachter gemoed. Geheel en al de beminde leerling van het Evangelie, niet toen deze nog, als „kind des donders" of „donderaar", weerbarstigen door het vuur des hemels wilde verdelgd zien, maar nadat hij den geest des Meesters had ingedronken en bij het Avondmaal op 's Meesters borst gerust. Wonderbare eenvoud, ootmoed, toewijding, minzaamheid; wonderbare verachting van alle aardsche dingen; wonderbare godsvrucht of „innicheit", gelijk men destijds zeide, schitterden in hem. De „leerlingen", wier „levens" Thomas à Kempis, hun medeleerling, insgelijks geschetst heeft, o. a. een Johannes Gronde, een Johannes Brinckerinck, een Lubertus Berners, een Amilius, een Hendrikus Brune, de jong overleden Gerhardus van Zutphen, die het overschoone en langen tijd veelgelezene boekje *De spiritualibus ascensionibus* zou schrijven, toonden zich op dezelfde leest geschoeid. In het verkeer met zulke mannen, het kon niet anders, moest Mande zich zeer gelukkig gevoelen. Twee dingen echter zullen oorzaak geweest zijn, dat hij te Deventer geen blijvende stede vond. De Broeders kwamen nog al in aanraking met menschen van de wereld, hun leefregel en levenstaak brachten het mede: hij had genoeg van de wereld en wenschte in afzondering en bespiegeling verder zijne dagen te slijten. De Broeders, ten tweede, beoefenden wel de drie evangelische raden, doch verbonden zich daartoe niet door geloften: zij konden terugtreden, wanneer zij het verkozen. Dit bijzonder zal Mande minder hebben behaagd. In nederig zelfmistrouwen zal hij zich door afgelegde geloften beveiligd gewenscht hebben tegen mogelijke wispelturigheid en verandering van zin; hij zal ook

de meerdere verdienstelijkheid hebben willen verwerven, welke afgelegde geloften aan het beoefenen der gehoorzaamheid, der armoede, der kuischheid bijzetten. Onderscheidene Broeders hadden evenzoo gedacht en waren te Windesheim in het klooster getreden, dat Radewijns opzettelijk voor zielen van dien stempel had gesticht. Radewijns zelf dan ook, hoe gaarne hij hem te Deventer zou hebben gehouden, was van oordeel, dat hij te Windesheim t' huis behoorde, en zond hem met eenen brief van aanbeveling derwaarts, allerwaarschijnlijkst, zooals ik reeds aanstipte, in het laatst van 1394.

Hier werd Mande 11 November 1395 als novice ingekleed en wel zonder twijfel een jaar later geprofest. „Hij bleef er *reddiet* (*redditus*), zegt Busch, aangezien hij om zekere redenen niet tot de heilige orden kon worden bevorderd". Welke waren die „redenen"? Aan lichaamsgebreken valt bij den gewezen hofschrijver niet te denken. Menig ander beletsel zou door zijne professie als kloosterbroeder van zelf zijn opgeheven. Wat hem belette de heilige wijdingen te ontvangen kan wel niets anders dan *defectus lenitatis* zijn geweest. Niet onwaarschijnlijk had hij zijnen meester op diens veelvuldige strijdtochten vergezeld en aan diens zijde dapper medegevochten. Allerwaarschijnlijkst had hij halsvonnissen geschreven en bezegeld. Van den eersten „*reddiet*" te Windesheim, Hendrik van Welsum, zegt Busch uitdrukkelijk, dat hij tot de heilige wijdingen niet kon worden toegelaten „propter judiciariam sanguinis potestatem, assistentiam vel consensum"; als schepen te Kampen en als drossaart van Salland, had hij vonnissen in halszaken gewezen en bekrachtigd. Van den tweeden „*reddiet*", Gozewijn Tyasen, zegt de

kroniekschrijver, even als van Mande, dat hij „certis de causis" niet kon gewijd worden. Tyasen namelijk, „uit eene der eerste familiën van Zwolle, rijk en machtig in de wereld", had ongetwijfeld eveneens de schepenbank bekleed. Zoo zal ook het „Ecclesia non sitit sanguinem" Mande's opneming in de heilige orden hebben verhinderd. Dispensatie in de bedoelde irregulariteit werd destijds misschien niet gemakkelijk verleend, of men vond het te Windesheim niet oorbaar die te vragen.

Omtrent zijn leven in het klooster wordt ons allereerst vermeld, dat hij „onnoemelijk veel lichaams- en zielslijden had te verduren", willende Gods Voorzienigheid, dat hij daardoor zich zou bekwamen tot het ontvangen der uitstekende genaden, waarmede hij zou worden begiftigd. De verandering van leefwijs, de strenge tucht, de schier aanhoudende inspanning brachten allerlei gebrekkelijkheden en kwalen, waarvan hij de kiem in zich omdroeg, ter ontwikkeling, en misschien behaagde het God hem opzettelijk door gebrekkelijkheden en kwalen te beproeven. Busch zag hem „dikwijls weken, maanden achtereen bedlegerig, en door het voeteuvel, door verlamming, door andere ziekten zoo gefolterd dat zijne voeten hem niet konden dragen en hij de kracht miste om alleen van zijne legerstede op te staan". Omtrent zijne zielskwellingen vernemen wij geen bijzonderheden, maar veel daarvan verbeeldt men zich gemakkelijk. Gewetensangsten zullen hem gepijnigd hebben, en met allerlei bekoringen zal hij te worstelen hebben gehad. De „vermaken, ijdelheden, rijkdommen" van vroeger dagen zullen hem vooral de eerste jaren somtijds weder verlokkend hebben toegelachen, en het offer daarvan zal hem zwaar zijn gevallen,

bijzonder wanneer, hetgeen misschien dikwijls gebeurde, de godsdienst hem weinig of geen troost gaf, wanneer al het hoogere voor zijnen geest in diepe duisternis gehuld was, en geen sprankje van gevoel het ijzig koude gemoed bewoog.

Verlieten hem misschien deze zielskwellingen later gedeeltelijk, het lichaamslijden bleef niet alleen voortduren, maar werd met de jaren menigvuldiger en heviger. Hij gevoelde het te smartelijker, wijl God schikte, dat sommige zijner medebroeders het dikwijls niet begrepen, het weinig telden en gekscherend mompelden over weekelijkheid en kleinzeerigheid des hofschrijvers. Er waren ook, wat hem almede dikwerf griefde, onder zijne medebroeders, die van de openbaringen en visioenen waarmede hij werd begunstigd niets wilden weten. Wat hij ervoer, en vooral ook hoe hij er onder gestemd was, vernemen wij van hem zelven het best. „Wil ic een waerachtich ende redelic monic of geestelic mensch werden, zegt hij, so sel dit myn begin wesen... dat ic myns selfs te gronde versake ende alre eygenheit vertye ende mi gehelic overgeve in den wille Gods, dat hi mit mi doe hoe ende wat hi wil: sterven, leven, helle ende hemelryc, zuet ende zuer, lief ende leed, ende al dat God op mi gestaden ende verhengen wil in tyt ende ewicheit, dat sel mi al gelyc comen"... „Oec en sel ic myn liden niet groet achten tegens dat ander lude liden, mer ic selt oetmoedelic dragen sonder beclagen totter uterster noettorft toe, want ist dat ic myn lichaemelike smarte ende myn liden groet acht ende reken, ende dat zwaer wegen wil van binnen of van buten, so dat ic daer merkelic mede becommert bin van binnen, so en mach [kan] ik niet

vriwillich liden. Ende ist dat ic iet liever niet en heb dan ik wat heb, of simpelic myn dan meer, also dat ic mi niet te male en laet in den handen Gods, so en voele ic noch niet te rechte ende ic leve noch mi zelven ende bin myns selves ongestorven"... „Sonderlinge coemt den geesteliken menschen ummer yet toe te liden, daer si of [van] bedruct of gekwelt werden, die een aldus ende die ander also, ende hoe si geesteliker syn, hoe si meer angevochten werden, als diegeen weten mogen [kunnen] die 't geprueft hebben of prueven alle dage, die in cloesteren of in vergaderingen woenen ende sonderlinge diegene, die enich gebreck of ziecte hebben of enige crancheit also dat si der gemeenten niet volgen en mogen [kunnen]; ende wanneer men dan hem [hun] niet geloven en wil noch hoerre [hunne] crancheit mynlike dragen, als 't dicwijls gevalt, dan wert [wordt] die mensch van binnen ende van buten gepinigt, ende dan heeft hi een gelikenisse met onsen lieven Here Jhesu Christo".... „Hieromme wanneer onse lieve Here aldusdanige dingen of liden op mi gestadigt [my toeschikt], so en sel ic mi niet bedroeven noch beswaren ende daerom dencken, dat God mi gelaten [verlaten] heeft ende vergeten, mer ic sel dencken dat alsulke dingen syn ende hebben geweest altoes dat leven der heiligen. Ende hierom sel ic mi hierin merkelic verbliden, dat mi onse mynlike Here hem selven ende sinen heiligen ummer wat gelyc maect" 1).

---

1) Aldus blad 44, 46 en 48 van Mande's werkje *Een spiegel der waerheit*, naar het manuscript door prof. Moll gevonden, thans in de universiteitsbibliotheek te Amsterdam. Het werd mij welwillend een tijdlang afgestaan, waarvoor ik ook bij dezen oprechten dank betuig.

Leerde Mande door allerlei ziels- en lichaamslijden het „syns selfs vertyen" of „syns selfs uutgaen", gelegenheid daartoe bood hem dagelijks reeds de geheel bijzondere positie waarin hij, gelijk wij boven zagen, verkeerde. Als „*reddiet*" zat hij levenslang in koor en refter beneden alle andere, ook de jongste koorbroeders, en zelfs beneden de novicen; als „*reddiet*" kwam hij voor hoogere ambten en bedieningen niet in aanmerking. De vroegere hofschrijver gevoelde dat als mensch, maar hij verheugde zich in zijne geringheid en dankte er God voor. Men hoore hem zelven.

„Ic sel mi pinen [beijveren] mynen mynliken Here dicwyl te loven ende te dancken van alle den goede, dat hi mi van mynen kyntschen dagen gedaen ende bewyst [bewezen] heeft ende noch alle dage bewyst; mer ic sel hem daer sonderlinge of [voor] loven ende dancken, dat hi mi gegeven heeft, dat ik ongeacht ende versmaet bin ende niet gerekent, want daer gevoel ic merkelic baet in tot myne salicheit. Daerom heb ic vercoren ende wil noch verkiesen versmaet ende verworpen te wesen in den huse Gods, liever dan te woenen in den tabernakel der sondaren [aan het hof]. Want ic gevoel daerin syn sonderlinge mynne tot mi. Want het is ende sel menigen menschen een ewige scade wesen, dat hi vroe [vroeg] voergeset wert ende verheven, ende sel des nummermeer verwinnen [te boven komen] als hem oec tot volcomenheit wel noet waer. Ende also ducht ic mocht mi geschiet hebben. Want die Here kent al dat in mi is, ende ic meen, dat ic numermeer gecregen en had [zou hebben] dat ic van der genaden Gods heb, al en ist niet veel nadat mi noch gebreket of dat ander

goede menschen gehat hebben ende noch hebben, had [ware] ic geacht ende gerekent geweest. Ende hierom bin ic mynen gemynden Here hierof sculdich sonderlinge te loven ende te dancken, dat ic sonder uutwendige becommeringe ende tytliker sorgen myn herte vrilic opheffen mach also dicke als hyt van syner genaden geeft, ende mi pinen mit hem te verenigen die mi al in al is ende daer ic al in vinde wat enich goddienstig herte begeren mach" 1).

Dat hij zoo mocht schrijven, had hij mede te danken aan de uitmuntende leiding, welke hij te Windesheim genoot, en aan de heerlijke voorbeelden, welke hij er dagelijks aanschouwde. Prior was de groote prior, de even wijze en verstandige als werkzame en vrome Johannes Vos van Heusden; supprior en novicenmeester, de in alle opzichten weinig minder voortreffelijke Arnoldus Kalker; procurator, de ondanks zijne zorgen voor het tijdelijke om zijne devotie en contemplatie bewonderde Gerhardus Delft. Van de gewone kloosterlingen noem ik slechts Johannes à Kempis, in stille, hooge deugd zijnen broeder Thomas waardig, en Gerlacus Petri, die zeer jong overleed, doch lang genoeg leefde om zijn beroemd *Soliloquium* te schrijven alsmede de heerlijke brokstukken, na zijn overlijden door den vromen „donatus" Johannes Scutken, zijnen vertrouweling, op last van Johannes Vos, in het *Breviloquium* bijeengebracht. Met zulke mannen, ter wier canonisatie, zou men zeggen, slechts de vereischte mirakelen hebben ontbroken, mocht Mande jaren lang te Windesheim verkeeren.

---

1) Aldaar, blad 58 en 59.

Of hij, door hen geleid en voorgegaan, tegelijkertijd, zooals wij gezien hebben, door allerlei lijden geoefend en gelouterd, eindelijk zijne medebroeders overtrof in godsvrucht en deugd, dan of het eenvoudig Gods alwijze goedheid aldus behaagde, kan natuurlijk niemand zeggen; genoeg, onderscheidene Windesheimsche mannen werden, volgens Busch, somtijds met openbaringen en visioenen begunstigd, maar niemand op zoo in 't oog loopende wijze en zoo gestadig als onze gewezen hofschrijver. Hij muntte uit, zegt de biograaf, door groote devotie en geestverrukkende contemplatie. Vurige liefde voor God en vreeze van zijn „mynliken Here" te mishagen ontlokten hem overvloedige tranen. „Inzonderheid als hij de H. Mis bijwoonde en allermeest wanneer hij de H. Tafel zou naderen, scheen hij geheel in tranen weggesmolten, zoozeer dat hij den vloer der kapel en zijne kleederen er mede besproeide; weshalve hij dan ook genoodzaakt was gestadig een zakdoek te dragen. Door den gang des kloosters of waar ook gaande, hield hij oogen en handen steeds omhoog geheven; en zijne godvruchtige lichaamsbewegingen toonden dat zijn rijk niet van deze wereld was, maar meer van den hemel, waarheen hij gestadig door verzuchtingen en innerlijke aandoeningen tot God opzweefde". Zijne contemplatie, vervolgt Busch, ging zeer dikwijls gepaard met openbaringen en visioenen. Hij voorspelde menschelijkerwijze onberekenbare dingen en deelde mede wat op verren afstand plaats had; dat hij goed gezien had, bleek dan achterna. Dikwijls schouwde hij in zalige geestverrukking de glorie des Heeren en der Heiligen hierboven. Sommige dier verschijningen werden door hem opgetee-

kend in zijn boekje *De raptibus*, waarvan Busch een gedeelte vertaald heeft en ik een ander gedeelte heb mogen terugvinden. Bijzonder vermaard werd hij, volgens zijnen biograaf, door de vele openbaringen, welke hij omtrent het lot van overledenen ontving. Uit allerlei oorden kwamen geestelijken en wereldlijken te Windesheim vragen, waar de zielen hunner betrekkingen zich bevonden, en, hadden zij nog in het vagevuur te boeten, op welke wijze zij konden worden geholpen. Mande wendde zich dan des nachts „voor de priem", of 's morgens onder de H. Mis met vurige gebeden en verzuchtingen en tranen tot God, en wist daarna den vragers met alle vrijmoedigheid te antwoorden: „Uwe magen of vrienden zijn er wel of zijn er slecht aan toe". Had hij de overledenen in de zuiveringsplaats gezien, dan gaf hij tevens op, hoe zij daaruit bevrijd konden worden door HH. Missen, door het bidden van de Vigiliën of van het Psalterium, of door aalmoezen en allerlei werken van barmhartigheid. „Zoo kwam hij velen overledenen in geheel ons vaderland dikwijls ter hulp, zegt Busch, en zorgde, dat anderen eveneens hun ter hulp kwamen."

Wonderbaar innig en teeder was toch zijn liefde voor de geloovige zielen in het vagevuur. Hij liet het niet bij „vurige gebeden en verzuchtingen en tranen", voor haar opgezonden tot den troon van Gods barmhartigheid: hij leefde en leed voor hare verlossing. Hij leed, gelijk wij zagen, gedurig en ontzettend: voor zich zelven begeerde hij daarmede niets te winnen, niets af te boeten, niets te verdienen; de „mynlike-Here" wilde het zoo, dat was hem genoeg. Maar kon hij zich zelven vergeten, de geloovige zielen vergat hij niet: haar

moest „in ofcortinge ende hulpe" te bate komen wat hij leed. „Ic sel mi pinen, zegt hij, dat ic van myn liden ende pyn die ic dikwyl heb ende lide, ende sonderlinghe van elker pine, hem dancke ende love. Ende ic sel hem dat liden mit blider herten offeren ende daer niet [niets] voor begeeren noch hier noch in der ewicheit, mer dat hi al die pine die ic lide nemen wil in ofcortinge ende in hulpe der zielen in den vegevuer, opdat si te eer bi hem comen" 1).

Ook over het geestelijk leven ontving hij menigvuldige openbaringen, en dat wij daaraan o. a. zijn *Spiegel der waerheit* hebben te danken, getuigt hij zelf in de inleiding van dit werkje.

Waren zijne openbaringen en visioenen, gelijk hij zich vast overtuigd hield, van goddelijken oorsprong? Waren zij dat altijd en gebeurde het nooit, dat slechts zijne verbeeldingskracht werkte, wanneer hij meende „in 't spiegel der waerheit te scouen"? De vraag werd, mijns wetens, nooit voor de bevoegde kerkelijke overheid gebracht. Te Windesheim zelf verklaarden sommigen ronduit „aan de gestadige visioenen van broeder Hendrik Mande geen geloof te slaan", ofschoon een hunner later eerlijk bekende, dat het hem altijd kwalijk bekomen was wanneer hij aldus had gesproken, en hij zelf de waarheid van een dier gezichten ondervond. Vrij algemeen dacht men er gunstig over, en gezaghebbende personen schroomden niet dat oordeel openlijk uit te spreken. Busch o. a. uit zich altijd in dien zin. Lidwina van Schiedam, gelijk wij zullen zien, betuigde hetzelfde, en

---

1) *Spiegel der waerheit,* blad 51b.

met het oog op Hendrik Mande, zijnen vriend, laat Thomas à Kempis den Heer zeggen: „Mij innig beminnende heeft zeker iemand goddelijke dingen geleerd en sprak hij wonderbare dingen. Meer is hij gevorderd met alles te verlaten dan met verheven dingen te bestudeeren. Doch tot sommigen spreek ik gewone, tot anderen bijzondere dingen: *sommigen verschijn ik zoetelijk in teekenen en figuren*, eenigen echter openbaar ik in veel licht geheimen" 1).

Wat de visioenen onzes Windesheimers bij den eersten opslag verdacht kan doen voorkomen, is de omstandigheid, dat zij grootendeels vervat zijn in voorstellingen van geheel gelijken aard als die hij dagelijks of toch gedurig beleefde en met zijne zintuigen waarnam. De zaligen, die hij schouwt, gaan in plechtige processie. Zij zingen liederen, aan missaal en brevier ontleend. Eens zelfs staat onze Heer de H. Mis te celebreeren aan het altaar, door Petrus, als diaken, en Johannes, als subdiaken, geassisteerd. Waren geheugen en verbeeldingskracht niet toereikend om den ziener zulke visioenen voor het oog des geestes te tooveren zonder profetisch licht hem ingestort? De redeneering gaat niet op, want zij zou leiden tot verkeerde gevolgtrekkingen. Waren de gezichten der profeten niet eveneens vervat in beelden

---

1) *Navolging van Christus*, B. III, H. 43. Bij het laatste lid dezer zinsnede dacht Thomas wel vooral aan een anderen grooten schouwer te Windesheim, van wien Busch o. a. zegt: „*mirabili claritate*, saporosaque dulcedine prae cunctis nostris fratribus in Windesem professis suspensus tenebatur". Dat Mande echter ook wel somtijds „in veel licht geheimen" schouwde, zonder teekenen en figuren, blijkt uit zijn werkje *De raptibus*.

uit de ervaring, vaak uit het dagelijksche leven genomen? Sprak de goddelijke Schouwer zelf, naar het Evangelie, niet in parabels en gelijkenissen, aan menschenwereld en natuur ontleend? Stralen in de visioenen der Apocalypse niet bepaaldelijk ook voorstellingen van kerkelijke plechtigheden door? Diepzinnig en duidelijk, naar gewoonte, behandelt de Engel der school dit onderwerp: „de wijze der profetische kennis". Het schouwen zegt hij, geschiedt altijd door „een verstandelijk licht", den geest van boven ingestort; ook de „species", de beelden, hetzij verstandelijke („intelligibiles"), hetzij zinlijke („imaginariae"), welke er bij te pas komen, worden somtijds kant en klaar gegeven. Dit laatste is echter geenszins altijd het geval: niet zelden bedient God zich van beelden door of ingevolge zinlijke waarneming in 's menschen geest reeds aanwezig; Hij bedient zich daarvan, d. i. Hij wekt ze en Hij regelt ze op zulk eene wijze als hetgeen Hij bedoelt te openbaren vereischt 1). Zoo konden ook Mande's visioenen onder hooger invloed ontstaan, al werd de stof er toe grootendeels geleverd door geheugen en verbeeldingskracht. Dat de vertooningen welke hij „in den geest scoude", zooals hij het noemt, slechts het kleed waren van waarheden of feiten, hem geopenbaard, begreep hij door het hooger licht, waarin hij ze zag. Dikwijls had hij voor oogen, b. v. altaargewaden met figuren van Heiligen kunstig versierd. Hij „scoude" den grooten prior Johannes Vos, op wiens Windesheimsch schoudermanteltje eene menigte van figuren prijkten: hij begreep terstond, dat door die

1) *Summa Theologica*, 2/2, Q. CLXXII, Art. 2.

figuren voorgesteld werden „alle degenen welke Vos tot een beter leven had gebracht". Hij woonde dagelijks de H. Mis bij, die plechtig door eenen priester met diaken en subdiaken werd gecelebreerd. Hij „scoude" den Heer zelven met Petrus en Johannes voor het altaar staande; hij *zegt* niet wat dit beteekende, maar iedereen vat het: de celebreerende Christus was de voortdurend werkzame Godmensch-Middelaar, Petrus en Johannes waren geloof en liefde, als mede-factoren in het verlossingswerk.

Een belangwekkend visioen van Mande met de proef op de som er bij, mag men zeggen, geeft het volgende verhaal eener zuster van het Gemeene Leven in een door Prof. Moll gevonden handschrift met den titel: *Levens der zusteren van Meester Geertshuus te Deventer*. „Op den selven dach dat dese goede zuster Gertruut [Schueryncs] starf, gevielt dat zuster Gerbrich Vosses, die doe die uutwendege dinge plach te verwaeren, uut was gesant van des huyses wegen. Ende want oer [haar] wech bi dat cloester van Wyndesem hene viel, so dachte sie in oer selven, sie wolde daer aangaan ende bidden den brueders, dat si voer een zieke zuster wolden bidden, die te hant van hier schene te wanderen. Doe quam si bi enen brueder ende heyte broeder Hendrick Mande, ende was alten [een zeer] vierigen goddienstigen man. Desen bad si, dat hi onsen lieven Heren voer die zieke zuster wolde bidden, want si en vermoede [dacht] niet, dat si sie levendigh solde vinden, als sie te huys queme. Doe antwoerde hi oer guethertelike weder ende segede: „Biddet oer dat si voer u bidde, want si is al in den ewigen leven. Ende dat suldi weten, sprak hi, dat si niet langer dan drie uren in den vegevuer geweest

en heeft". Ende zuster Gerbrich mercte den tyt, in welken hi segede dat si gestorven was, ende ondervant dattet alsoe geschiet was als hi oer gesecht hadde" 1). Het bleek derhalve, dat de vrome kloosterling te Windesheim de zieke zuster te Deventer had zien sterven; dat hij haar na drie uren vagevuurs zalig gezien had, moet eveneens wel waarheid zijn geweest. En zulke feiten verraden volgens Moll en Acquoy, die ze mededeelen, slechts „een ziekelijke zenuwleven", geven blijk van „een verbroken zielsevenwicht"!

(Wordt vervolgd.) O. A. SPITZEN.

---

1) Medegedeeld door Acquoy, t. a. p. D. I, bldz. 266.

DE EERSTE BEWONERS VAN EUROPA EN AMERIKA.

„En God sprak: laat ons den mensch maken naar ons beeld en gelijkenis, en dat hij heersche over de visschen der zee, over de vogelen des hemels en over de dieren; over de geheele aarde, over alle kruipend gedierte, dat zich beweegt op de aarde.

En God schiep den mensch naar zijn beeld" 1).

„God vormde aldus den mensch uit het slijk der aarde en blies in zijn aangezicht den adem des levens, en de mensch werd tot een levend wezen" 2).

Heerlijke scheppingsgeschiedenis! Ons lichaam gevormd, wel uit het slijk der aarde, maar door Gods hand, onze ziel de adem des levens, ons door God ingeblazen, en wij de gelijkenis, het beeld Gods.

Edele afkomst, waarop we terecht trotsch mogen zijn, want wij zijn afstammelingen van Adam en „deze was van God" 3). Stellen we hiernaast het beeld van den eersten mensch en van zijn voorouders, zooals een zoogenaamde „wetenschap" het ons teekent, en geven we zijn stamboom, zooals dezelfde „wetenschap" dien heeft voorgesteld.

---

1) Gen. I, 26, 27.
2) Gen. II, 7.
3) Luc. III, 38.

„De eerste menschensoort, de oer-mensch (homo primigenius), die de stamvader werd van alle andere soorten, ontstond, naar alle waarschijnlijkheid, in het zuiden van Azië uit op den mensch gelijkende apen of anthropoïden, waarvan we tot op heden geene fossiele overblijfsels kennen, maar die misschien aan den nog aldaar levenden Orang tamelijk van nabij verwant waren. Even als de Papua-negers had hij waarschijnlijk wollig kroeshaar en eene donkerbruine of zwartkleurige huid. De schedelvorm zal langhoofdig en schuintandig geweest zijn; de armen lang en sterk, de beenen kort en dun. Hij zal over het geheele lichaam sterker behaard zijn geweest dan de thans levende menschensoorten en met gebogen knieën slechts half rechtop geloopen hebben.

„Deze Oer-mensch was nog niet in het bezit eener menschelijke taal" 1).

„De vroegere voorouders van den mensch waren ongetwijfeld eens geheel met haar bedekt, terwijl beide seksen baarden bezaten; de ooren waren puntig en konden bewogen worden; en hunne lichamen waren voorzien van een staart, die daarbij behoorende spieren bezat. De voet was toen een grijporgaan en onze voorouders hadden ongetwijfeld de gewoonte om in de boomen te leven en bewoonden een of ander boschrijk, warm land. De mannetjes bezaten groote hondstanden en gebruikten die als geduchte wapenen" 2).

Die voorouders zelven stammen in rechte lijn van de „Moneren", vormlooze oerslijmklompjes, af, zooals Haeckel

---

1) Dr. E. Haeckel, *Ueber den Stammbaum des Menschengeslechts.*

2) Darwin, *De afstamming van den mensch.*

zulks in zijne *Natürliche Schöpfungsgeschichte*, vooral met hulp van „Unbekannte Uebergangsformen", met hulp van „Protomammalia en Protamnia", die nergens te vinden en waarschijnlijk met het groote apen-paradijs Lemurië te gronde zijn gegaan, daghelder aantoont.

Het lust ons niet, de echtheid van dien stamboom te onderzoeken noch de juistheid van eene redeneering na te pluizen, waarin de „niet onwaarschijnlijkheid", de „waarschijnlijkheid", de „hooge waarschijnlijkheid", de „zekerheid", de „noodzakelijkheid" aan elkander gesubstitueerd worden met eene handigheid, die een goochelaar zoude benijden. Liever wenschen wij in deze studie na te gaan, wat ons de verschillende opgravingen en onderzoekingen omtrent den lichaamsbouw, de leefwijze, de gebruiken van den oer-inwoner van Europa en Amerika leeren om, door die kennis voorgelicht, eene keuze te doen tusschen de twee boven weergegeven portretten.

I. EUROPA GEDURENDE DE QUATERNAIRE PERIODE 1).

Toen de mensch het eerst den voet zette op Europeeschen grond, had de oude wereld nog niet de gedaante, die ze nu vertoont.

In het Zuiden was de Middellandsche Zee nog niet door de Straat van Gibraltar met den Oceaan verbonden; daarentegen scheidde de Sahara-zee Noord- van Zuid-Afrika. Sicilië en Italië waren met de Afrikaansche kust en waarschijnlijk ook de beide oevers van den Bosphorus

1) Vgl. C. Vogt, *Geologie u. Petrefactenkunde.*

met elkander vereenigd, terwijl de wateren der meren, die nu de Middelandsche Zee vormen, hunne golven veel dieper landwaarts voortstuwden dan thans. In het Noorden vormde Groot-Brittanië met Frankrijk één samenhangend geheel, en was het zuidelijk gedeelte van Zweden met het vasteland van Jutland en de Deensche eilanden slechts één land, dat door een zeearm van het Scandinavische vasteland was afgescheiden. Een arm der IJszee drong diep in het Noord-Europeesche laagland door en opende aan hare wateren eenen doortocht tot in de Oostzee; een groot deel van ons vaderland was nog onder de baren, waaraan het later ontwoekerd zou worden, bedolven, en het midden van Azië borg een groot meer op de plaats, waar thans de zandvlakten der woestijn Gobi zich uitstrekken.

Tengevolge dier verdeeling van land en water, moet het klimaat toen minder een continentaal klimaat met strenge winterkoude en groote zomerhitte, maar een zeeklimaat, met eene lagere gemiddelde jaartemperatuur misschien 1), maar zeker met eene meer gelijkmatige geweest zijn.

De toppen der bergen waren, evenals heden, met eeuwigdurende sneeuw bedekt, maar de ijsstroomen, uit de half gesmolten en daarna weer vastgevroren sneeuw ontstaan, de gletschers, daalden in het Noorden tot aan de oppervlakte der zee af en schoven in zuidelijke streken hunne kristallijne ijsmassa veel dieper dalwaarts voort.

---

1) Wij zeggen „misschien", omdat men volgens Tyndall aan eene hoogere temperatuur zou moeten denken.

Op den rug der afgebroken ijsbergen van de Scandinavische gletschers werden de zwerfblokken weggedragen, die we in Rusland, in Noord-Duitschland en ook in ons land vinden; de grootere uitgestrektheid der Zwitsersche ijsstroomen is herkenbaar aan de uit zware rotsblokken saamgestelde muren, die ze als eind- en zijde-morainen diep in de dalen hebben achtergelaten, en aan de gladgeslepen rotsen, waarover ze zijn heengeschoven.

Toen op een later tijdstip dezer quaternaire periode de veranderingen in het reliëf der aardkorst begonnen, waaraan we de tegenwoordige gedaante van het wereldeel danken, toen het klimaat een landklimaat werd en de atmosferische neerslagen niet meer in staat waren evenveel bij te brengen als de groote zomerhitte deed wegsmelten van het ijs, trokken de gletschers zich hooger terug; de stroomen, die uit het eeuwige ijs te voorschijn traden, ontvingen grooter toevoer van water, en onstuimig voortbruisende knaagden ze de oevers steeds dieper en dieper uit. De mensch, die de oevers dier stroomen tot verblijfplaats had verkozen, kon zijne woonstee uit de hooger gelegen bergholen naar de lagere verplaatsen.

Dichte bosschen bedekten allerwege den bodem. Beschut door het loofdak van de uitgestrekte wouden, grazen talrijke kudden, hier runderen, reuzenherten en paarden, elders rendieren en elanden; den moerassigen bodem nabij de rivieren kiest zich de neushoorn tot verblijfplaats; op de wateren wiegen zich de slanke zwanen en de snaterende eendvogels, die verschrikt wegschieten wanneer een kudde mammouthen, de reuzen der schepping, zich komen baden in den stroom en het frissche

water in hunne tromp opzuigen om het zich in stralen over den breeden rug te spuiten 1).

Is de nacht aangebroken, dan verlaat de holenbeer zijne schuilplaats, dan slaat het gebrul van den holenleeuw geheel zijne omgeving met schrik, dan betreedt de wolf zijn jachtterrein, want 't is hun tijd en zij gaan uit „rugientes ut rapiant et quaerant a Deo escam sibi" 2).

Maar zij zijn niet meer alleen de schrik van de dieren des wouds: wanneer de dag aanbreekt, gaat de mensch uit ter jacht; hij trekt op tegen de roovers van het woud, dringt door tot in hunne schuilplaatsen, en met geene andere wapens dan eene lans of dan boog en pijl weet hij ze te overwinnen en neer te vellen.

II. DE OUDSTE MENSCHENRASSEN IN EUROPA.

De eerste bewoners van Europa behooren tot het zoogenoemde Canstatt-ras 3). In het jaar 1701 werden in de nabijheid der stad Canstatt, op last van Hertog Everhard-Lodewijk van Wurtemberg, op het terrein, waar vroeger eene Romeinsche stad gestaan had, opgravingen gedaan, en bij die gelegenheid uit eene leemlaag, dieper dan de oud-romeinsche fundamenten, een stuk van

---

1) Het klimaat der quaternaire periode en de grootere uitgestrektheid der ijsmassa's maakte mogelijk, dat diersoorten, die nu op verschillende breedten leven, op dezelfde plaatsen of zeer in elkanders nabijheid konden bestaan.

2) Ps. 103.

3) Wij volgen in dit hoofdstuk voornamelijk: Nadaillac, *Die ersten Menschen* (Duitsche uitg. 1884); De Quatrefages, *Le genre humain;* Joly, *Der Mensch vor der Zeit der Metalle* (Duitsche uitg. 1880).

een menschelijken schedel te voorschijn gehaald, te gelijk met eene menigte beenderen, aan thans uitgestorven diersoorten toebehoorende. Deze vondst bleef tot in 1835 onopgemerkt; in dat jaar echter gebruikte Jäger dien schedel als bewijsstuk om het samenleven van den mensch met die uitgestorven diersoorten aan te toonen.

't Spreekt van zelf, dat, wil zulk een bewijs geldig zijn, men zal moeten aantoonen: dat het terrein is „un terrain non remanié", d. w. z. een niet door de natuur of door de menschen omgewoelden grond, en dat de beenderenholen (waarvan later sprake zal zijn) niet door watervloeden met menschenbeenderen en beenderen van uitgestorven diersoorten gevuld zijn.

Wil men daarenboven aantoonen, dat de gevonden beenderen tot de oudste behooren, dan dient men verder het bewijs te leveren, dat de laag, die ze bevat, ouder is dan andere lagen, waarin eveneens deelen van menschelijke geraamten bedolven liggen 1).

Die bewijzen te leveren is nu wel niet voor alle vondsten mogen gelukken, maar ons dunkt, dat we met het oog op de vele ontdekkingen, waaronder niet weinige aan de gestelde voorwaarden voldoen, de resultaten der navorschingen, *ten minste wat de betrekkelijke oudheid der gevonden overblijfsels aangaat* 2), gerustelijk kunnen aannemen.

Een individu van het Canstatt-ras schijnt ook de eigenaar geweest te zijn van den in 1856 door Prof. Fuhlrott opgedolven, veelbesproken Neanderdal-schedel.

---

1) Vgl. *De Katholiek*, Dl. LXIV, bl. 85.

2) Over de absolute oudheid later.

Sterk vooruitspringende wenkbrauwbogen, plat achterhoofd, smal en weinig gewelfd schedeldak zouden dezen mensch een bijzonder woest en aapachtig voorkomen gegeven hebben.

Toch draagt die schedel, volgens Virchow, niet die teekenen van wilde ruwheid, welke de schedels der Eskimo's en Australiërs vertoonen, en meent Darwin, dat hij goed ontwikkeld en ruim van inhoud is 1).

Verder vond men, dat zulke schedels geenszins zeldzaam zijn; niet alleen haalde men er uit dolmens en andere begraafplaatsen van jongeren datum te voorschijn, maar zelfs toonde op het congres te Stockholm de Quatrefages de overeenkomst aan tusschen dezen schedel, dien van Robert Bruce en dien van den heiligen Mansuy, welke in de 4de eeuw bisschop van Toul was. Repraesentanten van den Neanderdal-typus zouden heden nog in de provincie Victoria in levenden lijve bestaan, en Hamy beweert er zelfs in de straten der Belgische hoofdstad te hebben ontmoet, zoodat we met Schaafhausen — die de wetenschap met een portret 2) van hem verrijkt heeft — den Neanderthaler weer onder de species „mensch" kunnen rangschikken. Voor de praehistorische tijdrekening is deze vondst van geen belang, daar geen enkel overblijfsel eener vroegere fauna bij den schedel gevonden is.

De beenderen in het Rijndal, waaronder o. a. ook een voorhoofdsbeen en schedelbeen (wandbeen), die tot een langhoofdigen schedel met vooruitspringende wenk-

---

1) Darwin, *De afstamming van den mensch*, I, bl. 134

2) Zie Bär u. Hellwald, *Der Vorgeschichtliche Mensch.*

brauwbogen behoord hebben, waren daarentegen vermengd met beenderen van uitgestorven dieren en schenen dezelfde veranderingen als deze ondergaan te hebben, m. a. w. even oud te zijn.

Naast den Canstatt-typus, die hoofdzakelijk aan de oevers van Rijn en Seine geleefd, maar zich zeker tot in Midden-Italië, tot Brüx in Boheme, en misschien zelfs tot Gibraltar uitgestrekt heeft 1), vinden we het Cro-Magnon-ras als tweeden oudsten bewoner van Europa.

Mocht de Quatrefages met recht van den Neanderthaler zeggen, dat deze alle zedelijke en verstandelijke eigenschappen des menschen heeft kunnen bezitten, die bij den toenmaligen cultuurtoestand mogelijk waren, met meer recht mag ditzelfde van zijn opvolger, misschien voor sommige streken zijn tijdgenoot, het Cro-Magnon-ras, beweerd worden. Dit was een krachtige menschensoort, groot van stal, sterk gespierd met een breed en hoog voorhoofd.

Wanneer het waar is, wat sommige anthropologen beweren, dat de schedelinhoud eene maat is voor de verstandelijke vermogens, dan is de „oude", wiens beenderen in 1868 onder de overhangende rots van Cro-Magnon in de nabijheid van het dorpje Les Eyziès gevonden werden, ons verre vooruit geweest, daar zijne schedelcapaciteit op 1590 c.M^3. geschat is, terwijl een Parijzenaar van onzen tijd gemiddeld slechts 1559 c.M^3.

---

1) Tot dezen typus behoort volgens Schaafhausen, de Quatrefages en anderen ook een in de nabijheid van Maastricht gevonden schedel; in *L'Age et l'homme préhistorique* spreekt C. Ubaghs echter zijn gegronden twijfel uit omtrent de oudheid van de laag, waarin die schedel zich bevond.

hersens heeft. Lacht ons die „vooruitgang" niet toe, dan mogen we ons troosten met de gedachte, dat hij, naar zijne kunstvaardigheid in het vervaardigen van wapens en sieraden te oordeelen, op zulk een hoogen trap van beschaving niet gestaan heeft, en kunnen we den vriend van C. Vogt, die een Neanderdal-schedel heeft, maar desalniettemin een „tüchtiger Psychiater" is, ten bewijs aanvoeren voor de stelling, dat het verstand niet alleen van de hoeveelheid hersens afhangt.

In het dal der Vézère vindt men op acht verschillende plaatsen duidelijke sporen van het verblijf der Cro-Magnonmenschen. Te Grenelle zijn in de benedenste lagen beenderen gevonden, die aan menschen van het Canstatt-ras hebben toebehoord, maar vermengd met beenderen van dieren, die te Moustier met den Cro-Magnon-mensch hebben samengeleefd; de kunstvoortbrengselen der grotten van Moustier getuigen, dat deze op denzelfden trap van ontwikkeling stond als de praehistorische Wurtemberger van Canstatt, zoodat het schijnt, dat beide rassen gedeeltelijk tijdgenooten zijn geweest.

De steengroeve Coulon, nabij Grenelle, bevatte in minder diepe lagen slechts overblijfsels van het Cro-Magnonras; dit heeft dus het andere, ten minste op die plaats, overleefd.

Behalve in het dal der Vézère heeft deze laatste stam ook in verscheidene andere streken gewoond en waren de holen van Engis en Engihoul, in de nabijheid van Luik, zijne meest noordelijke verblijfplaatsen.

Tot hiertoe hebben wij slechts met dolichocephale, d. i. langhoofdige menschen te doen gehad, een paar brachy-

cephale of korthoofdige 1) rassen maken mede aanspraak op den titel van palaeolithische menschen of menschen uit de oudere steenperiode, namelijk de Furfooz- en de Grenelle-rassen. Beide zijn weder genoemd naar de plaats, waar zij het eerst gevonden werden.

Ook bij deze rassen kan van een regelmatig op elkander volgen moeielijk sprake zijn: in de „grotte du Frontal" nabij Furfooz, prov. Namen, is er van de drie aldaar gevonden schedels één mesocephaal en orthognath (rechttandig), één korthoofdig, en de derde kennelijk langhoofdig; terwijl in Solutré (in „Le Maconnais" gelegen) naast langhoofdige Cro-Magnon-schedels ook korthoofdige opgedolven werden, die tot het Grenelle-ras behooren.

III. LEEFWIJZE EN KUNSTNIJVERHEID.

Zooals wij reeds aanduidden, waren de eerste bewoners van ons werelddeel jagers van beroep, en zij hadden waarlijk geen klagen, noch over hoeveelheid, noch over de grootte van het wild.

In eene enkele grot in de nabijheid van Odessa vond Nordmann in het jaar 1847 tot 4500 beenderen, die ten minste aan 100 verschillende beren hebben toebehoord, en niet minder overblijfselen van den holenleeuw en de holenhyena; in het hol van Kirkland in Yorkshire verzamelde Buckland de tanden van 2 à 300 dieren, die tot het kattengeslacht behooren, en het aantal in de grot van

---

1) *Dolichocephaal* noemt men een schedel, waarbij de lengte, gemeten van den neuswortel tot het meest vooruitspringende deel van het achterhoofd, de breedte merkelijk overtreft; zijn lengte en breedte nagenoeg gelijk, dan heet zulk een hoofd *brachycephaal.*

Külock gevonden berenbeenderen wordt geschat aan ongeveer 2500 exemplaren te hebben toebehoord. In de grot van Goyet vond Dupont de overblijfselen van minstens 200 dezer dieren, terwijl men die van de beenderenbreccie van Santenay naar duizendtallen telt, en Fraas uit de Hohlefelsche grot geheele wagenladingen deed opgraven.

Niet minder in aantal waren de groote dikhuidige dieren. De bodem der Liachow-eilanden ten Noorden van Siberië is bijna geheel uit olifantsbeenderen samengesteld, en Wrangelland is over eene oppervlakte van verscheidene mijlen met mastodonbeenderen bezaaid.

Piette schat het aantal rendieren, die hij in de grotten van Zuid-Frankrijk vond, op meer dan 3000, en in Solutré hebben de jagers geheele muren van paardenbeenderen om hunne verblijfplaats opgetrokken 1).

De mensch waagde het den strijd tegen deze dieren op te nemen, hoewel hij geene andere wapens kende dan ruw behouwen steenen of toegespitste stukken van het gewei der rendieren en elanden. Met een puntige steenen bijl wist hij den schedel van den grooten holenbeer te doorboren; de pijl, dien hij het vluchtende rendier nazond, was van een steenen punt voorzien en werd met zulke kracht voortgedreven, dat hij in het been der wervels doordrong 2); het groote reuzenhert bezweek onder den slag door een steenhamer toegebracht 3). Messen en

1) Nadaillac, l. c. S. 15.

2) Zulk een wervel werd door Lartet en Christy in de grotten van Perigord gevonden.

3) Admiraal Wanshop vond een schedel, waarin nog de steenhamer zat. Vgl. Joly, *L'Homme avant l'âge des métaux.*

krabbers van steen dienden den mensch bij het verdeelen van zijn buit en bij het bereiden der huiden, die door beenen naalden met draden, uit de pezen der gedoode dieren vervaardigd, aan elkander genaaid werden en hem tot bekleeding strekten.

Dat de Oer-Europeaan het vuur gekend en gebruikt heeft, bewijzen de haardplaatsen, de asch en de verbrande beenderen, die hier en daar ontdekt zijn; op welke wijze hij vuur maakte, weten we echter niet. Waarschijnlijk zijn, even als we dat bij onbeschaafde volkeren nog zien, tegen elkander gewreven houtstukken het „Ur-Feuerzeug" geweest.

Eene zachtaardige inborst schijnen de quaternaire jagers niet gehad te hebben; ten minste pleiten daarvoor niet de schedels te Cro-Magnon, te Chauvaux en op andere plaatsen gevonden, want vele dezer dragen de duidelijke bewijzen, dat hunne eigenaren niet den natuurlijken dood gestorven zijn.

We vinden evenwel in dien oudsten bewoner van Europa niet den woesten natuur-mensch, die, zoo pas uit den aap ontwikkeld, nog geheel alleen staat en iedereen, ook zijn naasten buur, als vijand beschouwt. De fluiten, uit doorboorde vingerleden van hert en rendier vervaardigd, die op vele plaatsen in Frankrijk, Italië, Zwitserland en Zweden opgegraven werden, kunnen bezwaarlijk een ander doel gehad hebben dan om op de jacht of in den oorlog een sein te geven. Een nog duidelijker bewijs voor het bestaan eener organisatie en het erkennen van een opperhoofd zouden de zoogenaamde commando-staven zijn. Deze commando-staven zijn kunstig bewerkte, met dierfiguren versierde en met een of meer openingen voor-

ziene geweistukken, waaraan men geene andere beteekenis kan toekennen dan die van waardigheids-insigniën. Dergelijke staven zijn nog bij de Indianen der Mackenzierivier in gebruik.

In het teekenen naar de natuur en in het beeldsnijden staat de holenbewoner van ons werelddeel verre boven menigen wilden volksstam van onzen tijd. Meestal zijn die kunstvoortbrengselen portretten, en wel gelijkende, van de dieren waarop hij jacht maakt, die hij met scherpen steenen beitel op beenstukken of op het gewei van elanden en herten graveert.

In 1864 vond Lartet in de „Grotte de la Madeleine" in het Vézère-dal eene plaat, waarop in ruwe trekken een mammouth geschetst was; het gewelfd voorhoofd, de lange tromp, de groote, omgebogen stoottanden stemden in alle opzichten overeen met die van het exemplaar, hetwelk in 1799 in het ijs van Siberië werd gevonden.

Uit de Grotte de Lortet (dpt. Haute Garonne) werd een stuk hertengewei te voorschijn gehaald, dat met goed bewerkte teekeningen van rendieren en visschen versierd was; het hol van Aurensan bij Bagnères-de-Bigorre bevatte teekeningen van herkauwende dieren, met een halsband voorzien, een bewijs, dat de mensch daar ter plaatse reeds in het bezit was van huisdieren.

Afbeeldingen van menschen vindt men zelden: eene op een rendier-schouderblad gegrifte vrouwenfiguur, waaraan echter het hoofd ontbreekt, een ander vrouwenportret, omgeven door paardenkoppen, een man, die op een aueros jacht maakt, en nog eenige andere teekeningen is alles wat men van dien aard vindt.

Die beeltenissen doen ons ook zien, dat het gebruik

van sieraden, arm- en halsbanden, niet onbekend was, iets wat ons trouwens de menigte doorboorde en met teekeningen versierde tanden, en de groote hoeveelheid schelpen in sommige grotten met voldoende zekerheid aantoonen.

Voor een groot deel behooren de in de grotten aanwezige schelpen niet op de plaats zelve, maar somtijds verre van daar te huis; wel een teeken, dat de eigenaar òf op zijne jachttochten groote afstanden aflegde, òf eerder nog, dat hij reeds den ruilhandel kende. Dit laatste wordt des te waarschijnlijker, omdat hier en daar zulk een overgroote menigte van steenen werktuigen worden aangetroffen, dat men tot het bestaan van „grands magasins de silex en gros et en détail" moet besluiten en handelsbetrekkingen moet veronderstellen. Door handel en wel door ruilhandel met het Oosten moet de bewoner van Europa zich ook een gedeelte van de grondstoffen voor zijne zwaardere wapens, namelijk Jet en Nephriet, steenen die in Azië gevonden worden, verschaft hebben.

Wel heeft nog onlangs Traube eene dier steensoorten nabij Jordansmühl in Silezië ontdekt, maar de laag, waarin ze zich bevindt, schijnt vroeger niet aan den dag te zijn gekomen, daar geen der praehistorische werktuigen uit den daar gevonden Nephriet vervaardigd is.

Had de mensch, die in de wouden van den voortijd op den aueros en het rendier jacht maakte, die den holenbeer bevocht en den holenleeuw durfde aanvallen, het bewustzijn zijner waardigheid als mensch, wist hij, dat hij eene onsterfelijke ziel bezat, die met dit leven niet ophield te bestaan?

De zorg voor zijne dooden, die hem aanzette om hunne overblijfselen in grotten te begraven en den in-

gang met zware steenen zoo goed te sluiten, dat de dieren des wouds er niet in konden binnendringen, die hem aan de zijde van het lijk levensmiddelen deed plaatsen en wapenen, alsof de doode die ook na zijn sterven nog noodig kon hebben, geven ons alle recht om te veronderstellen, dat deze kennis hem niet ontbrak.

Ziedaar dan het beeld van den Oer-Europeaan, van de eerste bewoners, die Europa bevolkten gedurende de archaeolithische periode, het tijdperk van den ouden steen. Met volle recht mag hij aanspraak maken op den naam mensch; neen, hij is geen hooger ontwikkelingsvorm van de eene of andere diersoort, hij staat als bestrijder, maar ook als overwinnaar tegenover de reuzendieren, die de bosschen bevolken; zijn verstand wijst hem den weg bij het vervaardigen zijner wapens, bij het leggen der hinderlagen, die de bewoners der wouden in zijne handen zullen leveren of onder het bereik brengen van zijn boog of werpspies; zijn geest — in hoe ruwen en onbeschaafden vorm dan ook — heeft het bewustzijn, dat met dit leven niet alles geëindigd is.

De verbindende tusschenvorm, die den mensch aan het dier moest vastketenen en dien men in deze menschen meende gevonden te hebben, is niet onder de fossielen opgedolven.

Tot zooverre de resultaten der opgravingen; met het oog echter op de minder loffelijke eigenschappen en de ondeugden, die toch ook niet onduidelijk in de oorkonden zijner geschiedenis te lezen zijn, mogen we ook op hem het woord toepassen des dichters:

„L'homme est un dieu tombé, qui se souvient du ciel".

Rolduc. J. M. L. KEULLER.

(*Wordt vervolgd.*)

VERSCHEIDENHEDEN.

OVER VISCHETEN EN OVER JESUÏETEN BIJ SHAKESPEARE.

Onder de belangrijke aanteekeningen, waarmede Dr. L. A. J. Burgersdijk zijne meesterlijke vertalingen van Shakespeare opluistert, komen enkele voor, die het bewijs wederom leveren, hoe de meening, welke den dichter onder de Hervormers van zijn tijd opneemt, tot geheel onjuiste verklaringen kan leiden. Ziehier een paar opmerkenswaardige voorbeelden uit het dezer dagen verschenen achtste deel.

In *Koning Lear* (I, 4, 18) antwoordt de vermomde Kent op de vraag van Lear: „Wat doet gij voor den kost? Wat wenscht gij van ons?" — „Mijn doen is, heer, dat ik niet minder ben dan ik schijn; dat ik een trouw dienaar ben van wie mij zijn vertrouwen schenkt; dat ik bemin wie braaf is; dat ik verkeer met wie wijs is en weinig zegt; dat ik Gods gericht vrees; dat ik vecht als het niet anders kan; en *dat ik geen vischeter ben* (and to eat no fish)".

Bij dit laatste woord teekent Dr. B. aan: „Warburton zegt hiervan: „In Koningin Elisabeth's tijd werden de Catholieken, en niet zonder reden, voor vijandig gestemd jegens de regeering gehouden. Vandaar het spreekwoordelijk gezegde: *Hij is een eerlijk man en eet geen visch*, om aan te duiden: hij is een vriend van de regeering en een protestant". Dyce oordeelt, dat Warburton met deze verklaring misschien gelijk had. Door de vrees van in zijn stuk een anachronismus te begaan, heeft Sh. zich zeker niet laten weerhouden van dit zeggen. Het zeggen beteekent dus: ik ben een trouw aanhanger van mijn vorst. — Capell meende, dat de uitdrukking zou beteekenen: ik ben een flinke kerel, die van geen mageren dieet houd. Indertijd bedongen dienstboden meermalen, dat zij niet te dikwijls visch zouden moeten eten."

Tot zoover de aanteekening van Dr. B. Zij zou juist kunnen

zijn, indien in Koningin Elisabeth's tijd het onderhouden van de vastendagen werkelijk het uitsluitend kenmerk der „Papisten" ware geweest. Dat is echter het geval niet. Koningin Elisabeth zelve was zeer streng in het onderhouden der vastendagen, gelijk zij in de Katholieke Kerk waren voorgeschreven. Somwijlen gaf zij dispensatie: o. a. in Maart 1564 liet zij voor het diocees van Winchester den Woensdag als vastendag vervallen, zeer waarschijnlijk op verzoek van den Puriteinschen bisschop Horne 1).

Onder Eduard's regeering werd in een Parlementsacte uitdrukkelijk geboden zich van vleeschspijzen te onthouden op de Vrijdagen en Zaterdagen, op de quatertemperdagen, de vooravonden van feestdagen, en in de groote vasten 2).

De twisten onder de predikanten en het volk over het onderderhouden der vastendagen, tijdens deze regeering en later, mogen wij als genoeg bekend beschouwen. De openbare meening was zeer verdeeld. De vrouwen der „nieuwe leer" waren, met geringe uitzondering, gunstig voor het vasten gestemd. Anderen zeiden, dat vasten „een voorschrift was van den Paus en daarom weg er mede". Anderen wederom verklaarden zich voor het vasten, maar... niet als godsdienstig gebruik. De nieuwe predikanten veroordeelden het als eene Paapsche uitvinding. In de bierhuizen werd de vastenkwestie meer dan levendig behandeld; maar de meerderheid van het volk schijnt er voor te zijn geweest „om het oud gebruik te behouden". Koning Eduard zelf was er zeer streng op. Toen hem door zijn geneesheer werd aangeraden wegens den zwakken staat zijner gezondheid de vastendagen niet te houden, gaf hij met eene ernst, ver boven zijne jaren, ten antwoord: „Hoe, wat zal mijn volk van mij denken, als *hoofd der kerk*, wanneer ik vrijwillig de vasten overtreed? Ja, zij zullen zeggen, dat ik den *brandstapel* verdien als een wellustige. Neen, ik zal nooit de wet schenden. Er mag geen goede sier gemaakt en geen spijs gebruikt worden op de dagen door *mijne* kerk voorgeschreven" 3).

Het is dus duidelijk, dat het houden der vastendagen, het „vischeten", niet tot de uitsluitende kenmerken van een „Papist"

---

1) Zie: *Historical Portraits of the Tudor Dynasty and the Reformation period,* by S. Hubert Burke, II, p. 64.

2) Men kan deze acten vinden in Dodd's *Church History*, vol. I, p. 400—403.

3) Zie Burke. *Hist. Portr.* II, p. 383—390.

behoorde, en wij recht hebben om Warburton's spreekwoord als een eigen vinding van hem zelven aan te merken. Indien Kent's gezegde, dat hij „geen vischeter" is, op de vastendagen als zoodanig moest slaan, dan zou het, in 't licht der historie beschouwd, niets anders kunnen beteekenen dan: „ik ben een Puritein", want deze waren het hevigst tegen de vastendagen gekant. Dat was in Shakespeare's tijd onder het volk algemeen bekend. Maar nu zal geen Shakespeare-verklaarder willen aannemen, dat de dichter zijn *edelen* Kent wil voorstellen als een *Puritein*, daar de Puriteinen toch niet tot 's dichters vrienden behooren, en ook zeker niet de lievelingen van Elisabeth en hare regeering genoemd mogen worden.

De verklaring, die Kent tot Protestant en daarom een trouw vriend des vorsten maakt, heeft derhalve geen zin. Van deze meening schijnen ook Charles en Mary Cowden Clarke te zijn geweest, toen zij bij deze plaats aanteekenden: „Wij denken, dat Kent hier, in zijn eigenaardige aangenomen wijze van spreken, zeggen wil, dat hij niet al te streng is in het onderhouden der onthoudings- en vastendagen".

Maar dan vragen wij nog, wat beteekent dat hier?

En vooral in den samenhang?

Ik neem de vrijheid hier eene andere verklaring te geven, die èn met de historie èn met den samenhang van dit gesprek en dezen toestand juister overeenstemt.

Men moet namelijk weten, dat de hoogere klassen van het Engeland dier dagen in de kostbaarheid van hun keuken de weelde der Romeinsche patriciërs navolgden, vooral op het stuk van vischmaaltijden, aan welke liefhebberij men niet kon toegeven, tenzij men zeer gefortuneerd was. Tijdens dè regeering van Eduard I was de prijs van jonge snoek (jack) op de Londensche markt veel hooger dan die der beste zeevisch. In de dagen van Eduard III werd de snoek met groote zorg bewaard en in daartoe ingerichte vijvers gemest. Chaucer spreekt met lof van „een avondmaal van snoek, besproeid met ouden sekwijn". Onder de regeering van Hendrik VIII kostte een klein snoekje meer dan een vette kapoen. Jaren en jarenlang had snoek een eereplaats op den koninklijken disch, en was ook een geliefkoosde schotel bij de bisschoppen. Toen „King Hal" door Cranmer eens ten avondmaal genoodigd werd, en uit jokkernij naar de „bill of fare" vroeg, noemde Dr. Cranmer het eerst „een smakelijken schotel snoek". „Dat zal keurig zijn", zeide de koning.

Van oudsher was het geven van kostbare vischdiners zeer in de mode, en was in de hooge kringen snoek de gezochte visch. De ongelukkige Hendrik VI in den Tower „kwam uit zijn tranen tot een glimlach", toen zijn oude Cumberlandsche kok „een schotel smakelijken snoek" voor den maaltijd van den armen gevangene aankondigde. Karel V woonde een vischmaaltijd bij te Windsor, waarbij de snoek werd „*served up in royal style*", in de tegenwoordigheid van den koning en de koningin Hendrik en Katharina. De oude Isaac Walton geeft in zijn boek „*A compleat Angler*" voorschriften om snoek zóó te koken, dat het een schotel wordt „too good for any but anglers or very honest man". Er zijn handschriften, waarin men de recepten kan vinden, die in de voornelijke keukens drie honderd en zestig jaren lang dienden voor het toebereiden van snoek en andere riviervisch.

De vischmaaltijden der koningin Elisabeth bestonden uit acht verschillende soorten van visch, op de wijze dier tijden gekookt.

Onder de papieren van den geleerden tafelschuimer Roger Asham is een kopie te zien van een verzoek aan den aartsbisschop Cranmer, om „op sommige bijzondere vastendagen vleesch te mogen eten, op grond zijner zwakke gezondheid". Cranmer was echter zeer streng op het onderhouden der vastendagen en het schijnt, dat hij het verzoek niet inwilligde. In een anderen brief aan een vriend, wiens naam niet genoemd wordt, schrijft de lekkerbek Roger: „God vergeve mij het breken van de *vasten op den vorigen Vrijdag;* ik werd in bekoring gebracht door een lekkeren vetten kapoen" 1).

Meer dan genoeg, dunkt mij, tot bewijs, dat men in die dagen in de hoogere kringen van Engeland veel van smullen hield en de voornaamste en *kostbaarste* smullerij bestond in het *vischeten.* Als wij dan Kent tot Koning Lear zich hooren aanprijzen, dat hij „een eerlijk man" is en „geen *vischeter*", dan zullen wij de laatste uitdrukking het best verstaan in den zin van: „Ik ben geen *lekkerbek*", die kostbare schotels voor zijn onderhoud behoeft.

Deze verklaring past ook zeer juist in den samenhang van het gesprek en den toestand des konings. Want Lear vraagt terstond, nadat Kent gezegd heeft, dat hij „geen vischeter" is: „Wat zijt gij?"

KENT.

„Een oprecht eerlijke kerel, en even *arm als de koning.*

---

1) Zie Burke's *Hist. Portr.* II, p. 383 vv. en IV, p. 168 en p. 64.

LEAR.

„Als gij een even arm onderdaan zijt, als hij een arm koning, dan zijt gij arm genoeg. Wat begeert gij?

KENT.

„Een dienst."

Wel *arm* was Koning Lear, daar hij alles aan zijne beide dochters had weggeschonken, die, als ondankbare monsters, hem van zich verstieten, zoodat de nar de waarheid spreekt, als hij tot Kent van den Koning zegt, dat de inkomsten van zijn land zooveel zijn „als iets dat niets is". Hij kan dus geen dienaar onderhouden, die de weelde van een vorstelijke tafel gewoon is, geen vischeter, geen smuller, geen lekkerbek. Kent, de trouwe vriend des konings, offert zich voor hem op, en bevreesd, dat het met Lear niet goed zal gaan, dat smart en woede hem tot waanzin zullen brengen, wil hij zich vermomd in zijn dienst begeven; om nu zijne aanneming tot 's vorsten dienaar te verzekeren, geeft hij de verklaring, dat hij bij alle andere goede eigenschappen ten laatste ook deze heeft van goedkoop te kunnen onderhouden worden. Dat komt den armen Lear het best te pas. En het is wel het toppunt van edelmoedigheid, dat een man met zooveel uitmuntende hoedanigheden, als Kent opnoemt, niet eens duur is, maar met gewoon voedsel te onderhouden. Daarom laat Shakespeare Kent het laatst zeggen, dat hij geen vischeter is.

Ik durf mij vleien, dat door deze verklaring ook deze plaats van den grooten dichter niet verzwakt wordt.

Tegenover de aanteekening van Dr. B. dat „*indertijd* [wanneer? en waar?] dienstboden meermalen bedongen, dat zij niet te dikwijls visch zouden moeten eten", stel ik, ten slotte, het wel bekende gezegde, „dat alle lekkerbekken veel van visch houden". Dat is van oudsher zoo geweest en zal nog wel zoo wezen. Maar Kent was geen vischeter, d. w. z. geen lekkerbek, en Lear kon in zijn armoede geen lekkerbekken voldoen, de arme vorst kon geen vischmaaltijden aanrichten. En zoo kunnen de „Papisten" hier buiten spel blijven, en wie hier een bewijs (!) voor Shakespeare's Protestantisme meende te vinden, moet het toch voor de geschiedenis en den logischen en rhetorischen samenhang opgeven.

Mijn tweede aanmerking geldt MACBÉTH II, 3, 5.

Na het schriktooneel van den moord, op den koning gepleegd door zijn gastheer Macbeth, geeft de dichter, gelijk meermalen bij

dergelijke tooneelen, den toeschouwer eenige ontspanning en bereidt de krachtiger werking van het volgende voor, door het optreden van den half dronken, uit zijn roes opgeschrikten portier, die zich, hier zeer treffend, verbeeldt portier van de hel te zijn. Dr. B. vertaalt:

> PORTIER. Dat is daar een geklop, waarachtig! Als iemand portier van de hel was, zou hij zoo aardig vaak den sleutel hebben om te draaien. (*Geklop.*) Klop, klop, klop! wie is daar, in naam van Beelzebub? — Dat is een pachter, die zich verhing om het vooruitzicht op een overvloedigen oogst; juist van pas! maar heb meer zakdoeken bij je, dan dien eenen om den hals, want je zult hier zweetdroppels genoeg laten. — (*Geklop.*) Klop, klop! — Wie is daar, in naam van den anderen Satan? Waarachtig 't is een *woordverdraaier*, die zijn eed leî in ieder van de schalen tegen de andere schaal, die verraad genoeg gepleegd heeft met Gods naam in den mond, maar die zich toch den hemel niet kon binnendraaien; kom maar binnen, woordverdraaier! — (*Geklop.*) Klop, klop, klop! Wie is daar? — Waarachtig daar is een Engelsche snijder — enz. —

Wie zou hier nu de Jesuïeten verwachten? En toch werden zij ook hierin betrokken. Wat hebben de Jesuïeten dan hier alweer gedaan?

Dr. Burgersdijk teekent aan: „*Een pachter* enz. Hij had nog veel in voorraad of hij had veel graan opgekocht en lijdt groot verlies door de daling der prijzen, of wel, hij vreest, dat zijn pacht zal opgeslagen worden. In 1606 waren de graanprijzen voorbeeldeloos laag. — In April van datzelfde jaar moest de Jezuïet Garnett, die beschuldigd was, van het buskruit-verraad kennis te hebben gedragen, zijne vorige ontkenning herroepen; hij verdedigde zich met de bewering, dat men voor den rechter dubbelzinnige (equivoque) antwoorden mocht geven. Deze leer van *equivocatie* werd, zooals men denken kan, door de protestanten scherp gegispt". — Tot zooverre de aanteekening van Dr. B.

Deze verklaring is het eerst door Malone gegeven, die daarmede het jaar der vervaardiging van den Macbeth meende te kunnen bepalen. Anderen zijn evenwel op goede gronden van meening, dat hier niet zoozeer de bijzondere opgenoemde gevallen bedoeld kunnen zijn als wel de pachters en de Jesuïeten *in het algemeen.* Ook Dr. B. geeft toe, dat de gronden voor zijn vermoeden zwak

te noemen zijn. Maar het meest wijze woord wordt wel door Dryden in het midden gebracht — aangehaald door Charles en Mary Cowden Clarke — dat niet alleen Jesuieten equivocaties kunnen gebruiken: „Not only *Jezuits* can *equivocate*". Daarop komt het hier juist aan.

Over de zoogenaamde „equivocatie-leer der Jesuieten" zal ik geen woorden verkwisten; onnoodig te zeggen, dat ik er evenmin iets van aanneem als b. v. van het bestaan eener pausin Joanna; maar indien wij ons eens op het standpunt plaatsen van hen, die dergelijke fabelen gaarne als onbetwistbare waarheden huldigen, dan mogen wij hier toch beweren, dat evenmin als het vischeten het uitsluitend kenmerk van een „Papist" was, ook het woordverdraaien een uitsluitende eigenschap van „Jesuïeten" kon zijn. Wat immers zou het zeker maken, dat zij en zij alleen hier bedoeld kunnen zijn? Het jaartal? Maar dat is eenvoudig een *petitio principii:* uit de aanduiding het jaartal, en het jaartal uit de aanduiding. Het zou dán alleen eenigen zin hebben, wanneer men bewijzen kon, dat geen anderen dan Jesuïeten ten tijde van Shakespeare woordverdraaiers konden zijn. Of men moest bewijzen kunnen, dat Shakespeare het zóózeer overal in zijne stukken op de Jesuieten gemunt heeft als woordverdraaiers, dat men, als slechts het woord van *equivocator* door hem ergens genoemd wordt, aan geen anderen dan alleen aan dezen te denken heeft. Op dat bewijs zullen wij lang kunnen wachten.

Evenwel zou men, aannemende dat de Protestanten van dien tijd de Jesuïeten hun aangewreven equivocatie-leer zoo kwalijk namen, eenigen grond hebben om te zeggen: *zij* zouden hier toch door Shakespeare bedoeld *kunnen* zijn.

Maar dat zou niet zeer aannemelijk wezen. Daartegen pleiten de volgende redenen.

De groote dichter is niet gewoon de Jesuïeten lastig te vallen. Moeielijk zal men eene plaats bij hem vinden, waarin hij ze met name noemt of zulk eene duidelijke toespeling maakt op deze Katholieke geestelijken, dat er geen gegronde twijfel overblijft.

Maar wel is Shakespeare gewoon de Puriteinen aan te vallen; en zijne schimpscheuten en toespelingen op de veile rechters zijner dagen, zijn legio. Ook de hovelingen zijn zeer dikwijls het mikpunt van zijn spot. Noemt hij niet een zijner Puriteinen *Mar-text:* tekst*verdraaier?* En is een der nieuwere schrijvers over de Puriteinen, een man, dien men hier wel niet van partijdigheid zal

verdenken, niet gedwongen te erkennen, dat het „Puriteinisme viel door het bederf onder de Puriteinen zelven", een bederf zoo groot, dat het „onmogelijk was den *heilige* en den *huichelaar* te onderscheiden, zoodra de *godzaligheid voordeelig* was geworden"? — „Honest old Churchman" Pepys, die dit volkje lang van nabij gekend had, spreekt van deze Puriteinen als „*profane swearing fellows, and much given to hypocrisy*". Maar men kan boekdeelen vullen met de getuigenissen tegen deze mannen, op welke de woorden van den helportier meer dan volkomen toepasselijk zijn.

Wat de rechters en hovelingen betreft, leze men maar één hoofdstuk van Burke's *Historical Portraits:* „Corruption amongst the Judges" (II, p. 365—382), om zich te overtuigen, dat de mannen, die den schoen des dichters kunnen aantrekken, ontelbaar zijn. Doen we een enkele greep onder die schurken. Daar is Thomas Godrich, opvolger van een anderen schurk Lord Rich: hij teekende alle despotieke decreten, door den Raad voorgelegd, had deel in het verraad tegen Maria en Elisabeth, begroette, bij den dood van Eduard VI, Jane Dudley als Koningin van Engeland, teekende den volgenden dag een stuk, waarin Maria werd bevolen hare valsche titels op de kroon op te geven en zich te onderwerpen aan hare wettige en onbetwijfelde souvereine Koningin Jane, maar verliet een paar dagen later Lady Jane's partij en gaf de grootzegels aan de Lords Arundel en Paget over om ze Koningin Maria aan te bieden, „nederig vergiffenis smeekend voor zijn verraad".

Daar is Cecil, die „den eed aflegde aan Koningin Jane en de nieuwe Protestantsche Constitutie", en tien dagen daarna „zijn eed en zijn eer schond", toen hij tot Maria overging, en in *alles*, Mishooren en communiceeren en biechten enz., zich voordeed als een ijverig Katholiek, terwijl een zijner geschiedschrijvers, die hem hoog verheft, verklaart, „dat deze man in dit alles niet uit bijgeloovigheid handelde maar uit *zuivere, onvervalschte huichelarij: pure unmixed hyprocisy*".

Vergeten wij Winchester niet en zijne trawanten, eerst de „wettige en gezworen onderdaan van Koningin Jane", die tien dagen later den eed aflegde voor Koningin Maria, met de verklaring, dat *hij altijd haar trouwe onderdaan geweest was.* Is dat niet allerduidelijkst „zijn eed leggen in ieder van de schalen tegen de andere schaal, en verraad genoeg plegen met Gods naam op de lippen"?

Wil men 't nog duidelijker — er is meer dan overvloed van *deze* woordverdraaiers — neem dan Dr. Watton, in wiens lofrede (?) deze getuigenissen voorkomen: „Deze was de zeldzame man, die voor alles bekwaam was — *zoo handig!* Deze was degene, die voor alle tijden geschikt was — *zoo meegaande!* Deze was het, *die leefde als Doctor van beide wetten en stierf als Doctor van beide Evangelies*". Onder Maria's regeering werd hij eenvoudig getolereerd, en hij keerde vóór zijn sterven tot het oude geloof van Engeland terug. Of hij zich nog „den hemel heeft kunnen binnendraaien"?

Van den meineedigen Cranmer en zijne medehelpers spreken wij niet eens. Maar zeker is het, dat onder de regeering van Elisabeth en haren opvolger Jacobus I het bederf onder de rechters, zoo mogelijk, nog verschrikkelijker was.

„Het is dwaas — schrijft Mr. Green — Sir William Cecil of de menigte van Engelschen, die zich met hem achtereenvolgens conformeerden naar den godsdienst van Hendrik, Eduard, Maria en Elisabeth, te beschuldigen van laagheid en huichelarij. Zij volgden de aangenomen leer van den tijd — dat ieder rijk, door zijne regeerders, het eenig recht had te bepalen, wat de vorm van godsdienst moest zijn binnen zijne grenzen. Ieder Engelsch onderdaan wist, dat hij zijn geweten zoowel als zijn gedrag had te regelen naar de afwisselende politiek van den Staat" 1).

Wij zouden niet eindigen; genoeg echter om hier te kunnen vragen, of in dien tijd van veile rechters, omgekochte getuigen, ontelbare meineedigen, van de massa schurken, die met den wind mededraaiden, van Puriteinen, bij wie men den heilige niet kon onderscheiden van den huichelaar, zoodra de godzaligheid voordeelig was geworden — de zoogenaamde „equivocatie-leer der Jesuïeten" wel zulk eene verontwaardiging onder deze brave mannen kan gewekt hebben, dat een dichter slechts het woord *equivocator* had te noemen om daarmede de Jesuïeten aan de kaak te stellen. Dat is waarlijk niet aan te nemen. Voor het minst zou men hier nog met P. L. Courier kunnen zeggen: „*Quand tout le monde est larron, le meilleur est celui qui ne tue pas*".

Denken wij nog hierbij, hoe Shakespeare zijne Katholieke geestelijken altijd met groote onderscheiding behandelt, dan hebben wij

1) Zie voor de aangehaalde plaatsen: Burke, *Histor. Portr.* III, p. 152, 162, 189, 195, 202, 210, 230, 264 enz. enz.

recht om deugdelijker gronden te eischen voor de bewering, dat de *woordverdraaiers* in dit tooneel alleen op de Jesuïeten kan slaan, of ook maar dat zij mede ingesloten zouden zijn. Men late de Jesuïeten doen wat men wil, maar dit hebben ze alvast toch niet gedaan!

De buskruit-geschiedenis zelve is al te dikwijls weerlegd om die kwestie hier op nieuw te bespreken. „*Time unveils all truth.*"

F. J. POELHEKKE.

DE FACULTATE DOCENDI SEU DE SCHOLIS INSTITUTIONES JURIDICAE 1).

Daar is niets in de geheele maatschappij met al hare instellingen en wetten en rechten, of de Kerk kan en moet het ten bekwamen tijde bezielen met haren geest, en vervullen met hare rijke vruchtbaarheid. Zoo dikwijls als ons de geschiedenis in de verschillende tijden en landen de katholieke Kerk aan het hoofd der volkeren vertoont, bewonderen wij telkens de heilzame vruchten, die hare macht in de wereld voortbrengt. Maar niet altoos wordt het gezag der Kerk geëerbiedigd, en aan hare gezegende werking de noodige vrijheid gelaten. Dikwerf worden hare rechten verkort en met voeten getreden, wordt hare weldadige invloed belemmerd en tegengehouden. Dan vooral is het de taak der kerkelijke wetenschap om het gezag der Kerk te verdedigen, hare rechten te handhaven en in eer te herstellen.

Bij al de onrechtvaardigheden, die thans tegen de Kerk worden gepleegd, is er misschien geene zoo verderfelijk en zoo ver strekkend in gevolgen als de schennis van haar heilig recht ten opzichte van het onderwijs in zijn verschillende vertakkingen, en daarom is de verdediging van dit recht een zeer voorname plicht van de katholieke geleerden, een plicht, dien wij dan ook met den meesten ijver zien vervullen.

Een uitnemende plaats onder hetgeen in onzen tijd over het

---

1) Scripsit Alphonsus Jansen, Congregationis SS^{mi} Redemptoris Presbyter ac in Collegio Wittemiensi Philosophiae Professor. Parisiis apud P. Lethielleux. Buscoduci et Zwollae apud W. van Gulick VIII et 208 pag.

onderwijs geschreven is, komt toe aan het werk van den Eerw. P. Jansen, hierboven vermeld. De hulde eener waardeerende bespreking, die wij gaarne reeds vroeger aan den schrijver gebracht hadden, worde ook thans nog welwillend door hem aanvaard.

Van katholiek-philosophisch standpunt behandelt P. Jansen de verschillende quaesties, die omtrent het onderwijs kunnen gedaan worden. Men heeft echter zijn boek niet op te vatten als een strijdschrift, waarin de toon van het verhitte gemoed wordt gehoord, ook niet als een proeve van politiek program, waarin de eischen en concessies eener partij worden aangeduid, maar als een zuiver wetenschappelijk werk, dat de ware begrippen verklaart, die voor het verstaan der onderwijs-quaesties noodig zijn, en door een klemmend betoog de beginselen verdedigt, waarvan moet worden uitgegaan. Het is de samenvoeging en rangschikking van hetgeen de schrijver oorspronkelijk voor zijne leerlingen in de wijsbegeerte bestemd had. Hieruit evenwel leide men niet af, dat het in den eigenlijken zin een schoolboek is, of dat een zekere mate van wetenschappelijke opleiding het lezen daarvan overbodig maakt. Al zou iemand in de onderdeelen alles weten, wat hier als vrucht van uitgebreide studie is samengevat, dan nog zal hij dit boek met genoegen lezen, om de ordelijkheid en volledigheid, waarmede de zaken behandeld zijn.

Maar het werk van P. Jansen heeft nog meer dan wetenschappelijk nut. Door zijn systematisch en helder betoog, door duidelijke uiteenzetting en verklaring ontwerpt de schrijver een volkomen en afgewerkte beeltenis van de katholieke school. En al kan, gelijk op ieder gebied zoo ook bij het onderwijs, de katholieke waarheid niet overal en niet aanstonds haar volle toepassing vinden op het leven, het is toch van het hoogste belang, dat zij in al den glans haar eigen wordt voor oogen gesteld. Het boek van P. J. laat duidelijk zien, op welken grond de katholieke Kerk zooveel belang stelt, en krachtens haar wezen stellen moet in alle takken van onderwijs; het verklaart, hoe de school beschouwd wordt door de Kerk als iets heiligs, als behoorende tot het veld van hare aanhoudende, onvermoeide werkzaamheid voor het hooge einddoel der Christenen, in één woord tot de *piae causae*. Het laat den lezer de wijsheid inzien van de kerkelijke voorschriften en leerstellingen omtrent dit punt, en overtuigt hem van de gebiedende noodzakelijkheid, dat de Katholieken niet anders dan katholiek onderwijs ontvangen.

Uit deze algemeene beschouwingen moge blijken, van hoeveel nut het werk van P. J. is voor hen, die het publiek in zaken van het onderwijs moeten voorlichten: voor den priester, den staatsman, den dagbladschrijver. Zij vinden er een onschatbare verzameling van alles, wat zij ieder in hunnen kring behoeven.

Nu blijft ons nog over tot eenigszins nadere kennismaking een vluchtige schets van den inhoud te geven. Het is echter niet mogelijk om in een beperkte ruimte de bewijsvoeringen van den schrijver weder te geven; wat wij pogen kunnen is: eenig begrip te doen vormen van de orde, die de schrijver gevolgd heeft, en van de voornaamste theses, door hem meer of minder uitvoerig bewezen.

Het boek bevat twee hoofddeelen. In het eerste: *Over het onderwijs* worden de begrippen ontwikkeld van onderwijs en school, en hun verband met den godsdienst. De school is tweevoudig: de lagere, die bestemd is voor de eerste opleiding van iedereen, en de hoogere, die verschillend is naar de verschillende bedieningen, waartoe zij den leerling bekwaam maakt. De lagere school omvat een aanzienlijk deel van de eerste opvoeding der kinderen. Opvoeding nu moet de vermogens van het kind helpen ontwikkelen en eischt eene bijzondere zorg, omdat zij op de ziel de eerste indrukken brengt, die er even gemakkelijk ingeprent als duurzaam bewaard worden. Het doel der opvoeding is den mensch te bekwamen om zijn tijdelijk en zijn eeuwig geluk te bereiken. Daartoe ontwikkelt de school het verstand vooral, en heeft er eene eigenaardige geschiktheid voor, omdat zij meerdere kinderen te gelijk opleidt. Haar werkkring bepaalt zich tot de lagere wetenschappen, en daarom mag zij de kinderen niet overladen met overbodige dingen, maar moet zich schikken naar hunne bijzondere behoeften, en in vijf of hoogstens zes jaar haar taak afwerken. Echter, al ontwikkelt zij het verstand vooral, zij kan noch mag zonder invloed blijven op het gemoed en den wil, mag de godsdienstige opleiding niet uitsluiten, gelijk de neutrale school voorgeeft te doen. (Aldus n^rs 1—13.) In n^rs 14—25 wordt nu als eerste thesis verdedigd: „De godsdienstige onderrichting en opvoeding uit „de school te verbannen is een goddeloos stelsel". De bewijsvoering is kort en zakelijk, krachtig en scherp. De tegenwerpingen worden flink onder de oogen gezien, en overtuigend wederlegd. Zeer te pas wordt de bewijsvoering geeindigd met eene aanhaling uit den *Syllabus*, waarin deze stelling veroordeeld wordt: „Katholieken

„kunnen die wijze van onderrichting der jeugd goedkeuren, welke „afgescheiden is van het katholiek geloof en van de macht der „Kerk, en welke slechts de kennis der natuurlijke dingen en het „gebied van het aardsche maatschappelijke leven op het oog „heeft" *Syll.* XLVIII.

Na deze beschouwing van de lagere school wordt de lezer bekend gemaakt met den aard en de noodzakelijkheid der verschillende scholen van hoogeren rang en meer uitvoerig met de universiteiten. Dat hier en elders als van zelf de kerkelijke bescherming en bevordering der wetenschappen glansrijk uitkomt, behoeft niet te worden gezegd (26—55).

Het tweede hoofddeel: *Over het recht van onderwijs* begint met een algemeene behandeling van het begrip recht, en bespreekt vervolgens het recht om te onderwijzen in het algemeen, voor zoover dit ieder individu heeft (56—81).

Nu zijn, om zoo te spreken, de grondslagen gelegd om te beginnen aan de hoofdvraag die P. J. behandelt. Welke *autoriteiten* hebben recht over het onderwijs, en hoe ver strekt dit recht zich uit? Afzonderlijk wordt behandeld het recht der Kerk, het recht van den huisvader en het recht van den staat.

In de *eerste sectio* over het recht der Kerk.

De mensch moet zijn hoogste bestemming bereiken door bemiddeling der Kerk. Daarom heeft deze gezag over de wereld ontvangen, en wel — wat hier voor de bewijsvoering voldoende is — een leerend gezag. Welke rechten volgen hieruit, ten eerste omtrent *de leer*, ten tweede omtrent *de scholen?*

Omtrent de leer. De Kerk moet de bovennatuurlijke waarheden voorhouden en ook de natuurlijke, voor zoover zij met deze in betrekking staan. Zij moet dus ook de dwalingen tegen deze waarheden veroordeelen en door hare censuren de veiligheid der wetenschap verzekeren. Daarmede echter verhindert de Kerk geenszins de onderwijzing en het betoog van die talrijke waarheden, welke, ofschoon tot de openbaring behoorende, nochtans voor het menschelijk verstand toegankelijk zijn. Maar het openlijk leeren van zuiver bovennatuurlijke waarheden komt alleen aan de Kerk toe (Thes. VIII).

Omtrent de scholen. Zooals uit den aard der zaak en uit de geschiedenis blijkt, bestaat er een innig verband tusschen de Kerk en het geheele schoolwezen. Dit wordt weder afzonderlijk nagegaan voor de lagere en voor de hoogere scholen.

Wat de *lagere scholen* betreft, hebben de bedienaars der Kerk het recht om de zedelijke opvoeding der kinderen te leiden. De Kerk heeft recht van bestuur op alle scholen, waar katholieke kinderen worden onderwezen (Thes. IX en X). Hier zij het ons vergund een enkele aanmerking in het midden te brengen. De aard van dit bestuur wordt in het eerste scholion bij de X^{e} stelling aldus omschreven: „. . . .hoc involvit, ut ejus ministri una cum „scholae praesidio judicent de capacitate ac moralitate magistri; „ut libros, quibus ille in schola utatur, examini subjiciant; ut „methodum pro variis partibus praefiniant atque demum juxta „prudentiae regulas ipsam scholam invisant". De plicht der geestelijken omtrent de opvoeding der kinderen is de eenige grond, waarop hunne rechten over de besproken scholen steunen, en daarom gaat daar hunne taak niet verder, dan de belangen van godsdienst en zedelijkheid strikt vorderen. Naar onze bescheiden meening had de schrijver deze beperking duidelijker kunnen aangeven, door te laten uitkomen, dat de taak der geestelijken zich bepaalt tot datgene, wat godsdienst en zedelijkheid raakt, en zich niet uitstrekt tot die punten, welke den mannen van het vak ter beslissing kunnen overgelaten worden.

Terzelfder plaatse verwijst P. J. naar het Concilie van Trente (Sessio XXII, Cap. VIII), hetwelk de scholen noemt onder de *loca pia*, waarop de bisschop visitatie-recht heeft. Het Concilie heeft echter een uitzondering gemaakt met deze woorden: „. . . non tamen „quae sub regum immediata protectione sunt, sine eorum licentia". Nu de schrijver naar het Concilie van Trente verwees, had hij o. i. de verklaring van deze uitzondering moeten geven, al was het slechts met eene verwijzing naar de *Istoria del Concilio di Trento* van Palavicini, Libr. XVIII, Cap. VI, 11.

Maar vervolgen wij onzen weg. De „neutrale" scholen worden terecht door de Kerk afgekeurd, en zij heeft volle vrijheid om zelve lagere scholen op te richten (Thes. XI en XII).

Na deze theses bewezen te hebben, bespreekt schrijver de *scholen van hoogeren rang*, en in het bijzonder de seminaria en de universiteiten. Wij zullen hem niet in bijzonderheden volgen, maar geven liever bij wijze van voorbeeld, het eerste der zes bewijzen, waarmede de volgende thesis wordt verdedigd: „Ecclesiastica auctoritas jus habet erigendi et propria facultate dirigendi studia generalia".

„*Probatur* I. Ecclesiastica auctoritas officium habet non solum „gentes veritates a Deo revelatas docendi; sed et illos refellendi

„errores, qui divinam fidem labefactare hominesque a veræ salutis „tramite abducere possint. Quod munus ut efficaciter prosequatur, „Ecclesia optimum jus habet excolendi et ipsam sacram doctrinam „et ceteras omnes scientias, ut detegat, quo hæ cum illa ligentur „nexu. Nisi enim ejus ministri eruditi sunt in omni scientiæ genere, „atque auctoritate in sapientum ordine fulgent, impar plane erit ad „fidei inimicos refellendos. Hinc in Ecclesia præter presbyteros, qui „sedulo animarum curæ quotidie incumbant, ordo esse debet erudi- „torum sacerdotum, qui, in omni genere scientiarum versati, et „scientiæ supernaturalis systema perpetuo colant, et ejus innumera „vincula cum ceteris scientiis scrutentur „ad fidei introductionem, „„et introductæ provectionem, et provectæ defensionem, et defensæ „„confirmationem." S. Bonaventura. *In III sent. dist.* 35. *dub.* 2. „At nonne tales homines, uti sub vetere lege, prophetarum ad „instar subito incedent? Aut iterum Deus hanc scientiam infundet, „uti præstitit Apostolis in Ecclesiæ exordio? Frustra sane utrumque „expectabitur. Seminaria quoque illi fini assequendo ordinarie im- „paria sunt, nisi indolem ipsorum destruere eaque a nativo fine „abducere velis, quippe quum primario id agant, ut pastores, non „doctores educent. Utrumque autem non sine unius detrimento „obtinent. Exiguum enim tempus, quo pastoris educatio debet „absolvi, aliaque methodus, qua sunt erudiendi, plane prohibent, „quominus scientiæ cunctæ rite excolantur. Deinde inane erit votum, „sine schola fundare in Ecclesia ordinem sapientum, qui, singulis „eruditis in quodam scientia, conjunctim sunt in omni scientia „præstantes. Superest ergo, ut ecclesiastica auctoritas studia erigat „universalia, in quibus, tamquam in centro, radii omnis scientiæ „in punctum unum colligantur. Ergo jure optimo Ecclesia sibi „vindicat jus erigendi Universitates, solumque in ea facultate api- „cem obtinet juris docendi, quo ipse Deus, qui est *scientiarum* „*Dominus*, eam investivit."

De *tweede sectio* handelt over het recht van het vaderlijk gezag. Uit het geheel bijzondere karakter van dit gezag wordt bewezen, dat aan de ouders de meest volkomen vrijheid moet gelaten worden in de opvoeding en dus ook in de onderwijzing hunner kinderen en dat zij zelven het recht hebben om lagere scholen op te richten (143—158).

De *derde sectio* behandelt de rechten van den staat (159—300). Na de macht van den staat in het algemeen bewezen en omschreven te hebben — voor zooverre het onderwerp zulks vorderde —

verdeelt de schrijver deze sectio in twee hoofdstukken. Het eerste beschouwt de rechten van den staat over het onderwijs in het algemeen. De staat kan hen tegengaan, die verderfelijke leeringen verspreiden. Hij kan verder de wetenschap door geldelijken steun nuttig zijn, en haren beoefenaars somtijds tegemoet komen. Maar het onderwijs der burgers eigenmachtig te regelen, voor zichzelf het uitsluitend recht op het geven van onderwijs te eischen behoort niet tot de bevoegdheid van den staat (Thes. XXV—XXIX).

Het tweede hoofdstuk handelt over de rechten van den staat op de scholen, en wel vooreerst op de *lagere*. Hierbij moet vooral gelet worden op de vrijheid, die de staat moet laten aan het huisgezin. Wel mag hij optreden tegen ouders, die aan hunne kinderen het strikt noodzakelijke onthouden, wel kan hij onwillige ouders dwingen om in de noodzakelijke behoeften hunner kinderen te voorzien; maar daarom heeft hij nog geen recht op de opvoeding van kinderen, die nog onder het ouderlijk gezag zijn. De ouders moeten in de wijze van opvoeding geheel vrij zijn. De staat pleegt onrecht door hen te verhinderen om zelf lagere scholen op te richten, of door de onderwijzers dier scholen examen af te nemen, of door zich het toezicht over die scholen aan te matigen. Ook kunnen de ouders niet met geweld worden gedwongen hunne kinderen ter school te zenden. Al kan de staat het gebrek aan scholen aanvullen, hij moet zooveel mogelijk zorgen, dat zij bekostigd worden uit het schoolgeld der kinderen (Thes. XXX—XL).

De verhouding van den staat tot de *hoogere* scholen wordt eerst in het algemeen en vervolgens tot de priesterseminaries en de universiteiten in het bijzonder besproken. Hierna volgt nog een zeer belangrijke paragraaf over het recht van den staat op de openbare ambten en bedieningen, die een voorafgaand onderwijs veronderstellen, en daarmede is de taak des schrijvers geëindigd.

De schrijver heeft getoond, dat hij voor die taak volkomen bekwaam is. Hij heeft zich door zijn werk een waardig leerling betoond van den *Doctor angelicus*, en blijkbaar is hij getreden in het voetspoor van die mannen, welke Z. H. Paus Leo XIII prijst met de woorden: „Conquisitis incredibili studio Thomae „voluminibus immortalibus, angelicae sapientiae ejus sese non tam „excolendos, quam penitus innutriendos tradiderunt". Door heldere voorstelling, waar iedere schijn van hartstocht vreemd aan is, door alles afdoende bewijzen, waarmede iedere stelling verdedigd wordt, door aanvoering van talrijke uitspraken, zoowel van wetenschap-

pelijk als kerkelijk gezag heeft P. Jansen een krachtig pleidooi gevoerd voor de rechten der Kerk en van het huisgezin, tegenover de aanmatiging en rechtsverkrachting, waarmede het ongeloof de scholen aan zich dienstbaar maakt. Geheel dit pleidooi doet het belang uitkomen der katholieke school, en den innigen band tusschen haar en de Kerk.

En wie dit belang beseft, en vertrouwen heeft in de toekomst der Kerk, hij is er zeker van: als de schoolpaleizen des ongeloofs, met het geld der verdrukte burgers opgebouwd, reeds lang in puin verkeerd en weggestoven zullen zijn, dan zullen altoos nog de katholieke scholen staan, en zal de stem van den katholieken onderwijzer samenklinken met die van den priester en geloofsprediker.

Hageveld. A. J. HOLIËRHOEK.

DE BRUID DES KONINGS 1).

Dat dit werkje van Pater W. van Nieuwenhoff voor velen aantrekkelijk is geweest, bewijst de tweede, herziene druk, welke dezer dagen verschenen is. Geen wonder ook. Het bevat de „wonderbare en aantrekkelijke" levensgeschiedenis eener uitverkoren bruid van den Koning der koningen, Margareta Maria Alacoque, zoo rijk aan ootmoed en heldhaftige deugd, zoo zwaar door Hem beproefd en zoo hoog begenadigd, de vertrouwelinge van Zijn H. Hart, die het heilig vuur, daar ontstoken, over de geheele aarde verbreid heeft. Bij uitstek is dit boekje geschikt om ons te toonen, hoe wonderbaar God is in Zijne uitverkorenen: wonderbaar in de wijze, waarop Hij hen langs Zijne wegen voortgeleidt, wonderbaar in de gunsten, welke Hij hun schenkt, waarvan vernedering en lijden de kern zijn, wonderbaar in de groote dingen, die Hij door hunne geringheid, in weerwil van allerlei tegenkanting, tot stand brengt. En ofschoon al dat wonderbare, zooals vanzelf spreekt, niet aan een ieder zonder onderscheid ter navolging wordt voorgesteld, de eenvoud waarmede eene zoo hoogbevoorrechte ziel zich aan de leiding van hare overheden onderwierp,

---

1) Margareta-Maria en drie harer tijdgenooten van Paray-le-Monial. Door W. van Nieuwenhoff S. J. Tweede herziene druk. Amsterdam, G. Borg, 1885.

is zeker een toonbeeld voor allen. Dubbel aantrekkelijk wordt zulk een levensgeschiedenis, wanneer zij beschreven wordt met het talent van Pater W. van Nieuwenhoff. Reeds in de eerste uitgave had de eerw. schrijver gelegenheid gehad eenige tijdgenooten der gelukzalige, die invloed op hare levensgeschiedenis hebben uitgeoefend, in het licht te plaatsen, en inzonderheid het aandeel te schetsen, dat de voortreffelijke Pater de la Colombière aan hare leiding had; aan de nieuwe uitgave zijn bovendien ter voltooiing van het beeld nog de portretten van drie harer tijdgenooten uit Paray-le-Monial toegevoegd. Daardoor heeft de levensbeeltenis aan volledigheid en belangrijkheid gewonnen.

De uitgever zorgde voor een duidelijken druk en netten omslag of linnen band; eene bijzonderheid is, dat het werkje geen bladwijzer heeft: althans in het exemplaar, dat ons werd toegezonden, hebben wij er geen aangetroffen. Of is dit misschien een voorbehoedmiddel tegen haastige recensenten?... Hoe het zij, de acht hoofdstukken zullen met veel stichting gelezen worden en zijn ook zoo groot niet van getal en omvang, dat zij tot overzicht van het geheel en ter recapitulatie een bladwijzer noodzakelijk vereischen.

Moge deze levensschets velen een blik vergunnen in dat inwendige leven van eene reine ziel met God, dat verborgen blijft voor de wereld, en toch zoo rijk is aan wondervolle werkingen der genade. C.

LETTERLOOVER.

DE TOEKOMSTIGE HEERLIJKHEID VAN SION.

ZESTIGSTE HOOFDSTUK VAN ISAÏAS.

Rijs glansrijk op uit uw verneêren,
Jerusalem, uw dag breekt aan:
De heerlijkheid des Heeren Heeren
Is troostend voor u opgegaan!
Gehuld is de aarde in donkre wolken,
Een zwarte nacht hangt op de volken,
Maar over u verrijst de Heer!
Op u doet Hij Zijn glorie dalen,
De volkren wandlen in uw stralen,
En naar uw morgenschittring talen
De koningen van heinde en veer!

Hef de oogen op en zie in 't ronde,
Deze allen zijn te zaam vergaard
En kwamen, ter gezette stonde,
U toegesneld van 't eind der aard'!
Van verre komen uwe zonen,
Op uwer dochtren frissche koonen
Straalt vreugd bij 't wandlen aan hun zij;
Gij zult hen zien en u verblijden,
Uw hart zal zich van vreugd verwijden,

Wanneer gij hen ziet voorwaarts schrijden
En te uwaart hupplen rij aan rij!

Wanneer de rijkdom aller zeeën
Geheel op u wordt uitgestort;
Wanneer, ten troost van al uw weeën,
De kracht der Heidnen de uwe wordt;
Wanneer, in breede drift, de keemlen
Langs markten, pleinen, straten weemlen;
Als Midjans, Epha's karavaan
Haar dromedarissen onttoomen;
Als die van Saba allen komen,
Hun wierook en hun goud doen stroomen
En bieden God hun loflied aan!

Voor u verzamelen de stammen
Van 't rijke Cedar al hun vee;
Nabájoth offert u zijn rammen
En deelt zijn overvloed u meê!
Op 't outer van Mijn welbehagen
Wordt gansch die rijkdom opgedragen;
Ik-zelf verheerlijk op dien dag
Mijn Gloriehuis voor aller oogen!....
Wie zijn 't, die komen aangevlogen,
Als wolken langs de azuren bogen,
Als duiven vliegend naar heur slag?

Zij zijn 't, wier ziel op verre kusten
Naar Mij verlangend heeft geschreid;
Die brandden om te mogen rusten
In schaduw van uw heerlijkheid!

Hun schepen trilden van verlangen
Uw kindren in hun schoot te ontvangen;
Zij voeren goud en zilver aan,
Om 't op den blijdsten aller dagen
Aan Isrels Heilige op te dragen,
Een offer aan Gods welbehagen
Ten dank voor de eere, u aangedaan!

Dan worden door der vreemden zonen
Uw muren weder opgerecht;
Hun vorsten leggen staf en kronen
Ter neêr en dienen u als knecht!
'k Heb u geslagen in Mijn woede,
Erbarming plaatste u weêr in hoede
Der liefde Mijner majesteit:
Ontdoe uw poort van grendelboomen,
Opdat de volkeren niet schromen
Bij dag en nacht tot u te komen
Met hunner vorsten heerlijkheid!

Want volkeren en koninkrijken,
Die u niet dienen, gaan te niet.
Der Heidnen macht zal spoorloos wijken,
Een woestenij wordt hun gebied.
De roem der Libanonsche toppen
Zal nederzijgen voor het kloppen
Der aaksen, u ten dienst gewet:
Olm, denne en beuk zal, op Mijn wenken
Mijn Huis ten siersel, herwaart zwenken;
Ik zal der plaatse glorie schenken
Waar 'k, u ten roem, Mijn voeten zet.

Dan zullen buigend u begroeten
De zonen uwer dwingelands;
Dan kussen d' indruk uwer voeten
Degeen, die u bespotten thans.
Dan noemt men u de stad des Heeren
Men zal u als het Sion eeren
Des Heiligen van Israël:
Wijl gij gehaat waart en verlaten,
Wijl niemand wandelde op uw straten
Wordt gij de glorie aller staten
In eeuwigheid, naar Mijn bevel!

De melk der volkren zult gij zuigen,
De borst der koon'gen zal u voên;
En gij zult weten en getuigen
Dat Mijne handen u behoên.
Dat Ik uw Heiland ben, uw Heere;
Ik, Jacobs Heilige, wiens eere
Geen stervling straffeloos weerstaat:
Ik zal voor koper goud u geven;
Voor ijzer zilver, rijk gedreven;
Voor hout en steenen, om het even,
Metaal of brons, dat niet vergaat!

'k Zal uw bestuurders vreedzaam maken,
Rechtvaardig al uwe overheên:
Nooit ziet gij de oproervlam meer blaken
Als keer op keer in 't zwart verleên.
't Geluk zal in uw muren wonen,
De vreugde als wachteresse tronen
Bij uw gestaag ontsloten poort.

Geen zon zal u des daags belonken,
Geen maan zal aan den hemel pronken,
God-zelf, uw eeuwig licht, zal vonken
En u doen glanzen immervoort!

Dan zult ge u nimmermeer beklagen,
Dat zonnegloed of maanglans zwicht:
Voleindigd zijn uw droefheidsdagen,
De Heer wordt u ten eeuwig licht.
Gij zult een volk van heilgen wezen;
Uw kroost zal eeuwig, zonder vreezen,
Bezitter zijn van zee en land:
Ze zijn het werk van Mij, den Heere,
Een schoon plantsoen, Mijn naam ter eere,
Voor 't aanschijn van heel de aard' geplant.
Het kleinst gezin wordt een geslachte
Van duizenden; de diep verachte
Een roemrijk volk; en Mijne krachte
Brengt al dit grootsche snel, te zijnen tijd, tot stand

Gymnasium Sittard. G. JONCKBLOET

KEIZER JUSTINIANUS I.

Het volgende gedicht is een fragment uit „Aja Sofia".

In de *Byzantinische Geschichten* van Gfrörer, uitgegeven door Weiss, leest men: „Van al de gebouwen door Justinianus gesticht zal ik slechts één enkel in 't bijzonder vermelden. Constantius, de zoon van Constantijn den Groote, had in 360 de door zijn vader begonnen Sofia-kerk te Constantinopel voltooid. Sedert brandde de kerk tweemalen af, voor 't eerst bij den opstand ontstaan door de verbanning van den patriarch Johannes Chrysostomus, waarna zij hersteld werd door Basileus Theodosius II, en voor de tweede maal bij het vreeselijk oproer, dat de circus-partijen, de blauwen en de groenen, in het begin van 532 deden ontvlammen. Veertig dagen na dezen laatsten brand beval Justinianus een nieuwen bouw op grootere schaal. Tien duizend arbeiders werkten daaraan gedurende zes jaren. De inwijding had plaats op 27 December 539. Bij deze gelegenheid riep de Basileus uit: „Eere zij God, die mij waardig achtte zoo grootsch een werk te voltooien", en op deze vrome woorden liet hij volgen: „ik overwon u, o Salomon!" 1).

Bij het oproer in 532 gaf de keizerin Theodora, de

1) *Byzantinische Geschichten*, II, 330 ff.

door Justinianus ten troon verheven tooneelspeelster, blijk van echten heldenmoed.

Gfrörer is zeer gestreng in zijn oordeel over Justinianus. Dit echter schijnt men zonder onbillijkheid te mogen zeggen, dat Justinianus in menig opzicht zeer gelukkig is geweest, in Belisarius en Narses groote veldheeren vond, in Tribonianus een groot rechtsgeleerde. Door en met hen heeft hij roem gewonnen, maar dankbaarheid jegens zijn helpers heeft hij nooit getoond. Zelfzucht en ijdelheid zijn de sprekende trekken van zijn karakter.

Keizer Justinianus volgde zijn oom Justinus in de regeering op. Even als deze was hij van zeer gewone afkomst, maar hij werd, nog jeugdig, reeds voor den troon bestemd.

KEIZER JUSTINIANUS I.

„Ik triomfeer, o Salomon!"
Schel juichend als de kreet der koningsadelaren,
Door wolk en neevlen heengevaren
Bij 't eerste staren in de zon,
Zoo schoot het trotsche woord in jubelende noten
Den Basileus * van 't hart,
Hoog boven 't zilvren lied bazuinen uitgestooten,
Hoog boven 't vleien van zijn grooten,
Hoog boven 't psalmgezang in volksrumoer verward.

„Ik triomfeer, o Salomon!" —
Eerst God den Heere dank, den Gever aller gaven,
Door Wien hij 't werk zoo grootsch volwrochten kon, —
Maar dan, — in 't midden van zijn slaven,
Die aan zijn trotschen blik hun brandend dorsten laven
Naar eer, naar macht, naar goud,
In 't midden van de pracht, die aan gewelf en bogen
De blikken trekt en houdt,
In 't midden van een volk ten hoogtij uitgetogen, —
Is 't wonder, dat een Justiniaan
Het harte hooger voelde slaan,

* In Basileus wordt de tweeklank *eu* uitgesproken als *ui*.

Dat uit het diepst der ziel de stoutste droom zich repte
Met onbedwingbaar trotschen zwier,
En ruischend door de lucht met breede vleuglen klepte:
Ik zegevier, ik zegevier! —

„Ik triomfeer, o Salomon!"
Wel mocht, o Basileus, het woord uw borst ontstroomen,
Het was de gouden draad der droomen,
Die, jonger eens, uw eerzucht spon,
Toen, uit uw Dacisch dorp ter stede heengekomen,
U 't leven meêvoerde in zijn gang,
Maar niet beheerschte, niet verwarde, niet deed dwalen
Door heeten hartstocht, dwazen drang;
Neen, meester in het kunstvol dralen,
Deedt g' ieder uur een tol betalen,
Wie overwint wacht nimmer lang.
Schoot nooit het bloode bloed met sneller slag door de aadren,
Of wekte 't stijgen van der wereldgolven vloed
Geen storm in uw gemoed?
Neen, kalm en onverwrikt zaagt Gij hun kruinen naadren,
Als brachten zij het erfdeel uwer vaadren,
Een cijns naar recht aan uwen voet.
Gij waart geen worstlaar met het lot,
Gij hadt geen strijd gezocht in heeten lust tot strijden,
Gij hadt voor geestdrift zelfs geen spot,
Maar al de heldenkracht, 't genie van uwe tijden
Deedt Ge aan uw dienst zich wijden,
Gij huldigt in U-zelven God,
En 't eerste en 't laatste woord van heel uw rijkshistorie
Is Caesar Justiniaan, is Justinianus' glorie,
Zijn heerschappij en zijn genot!

Toch hebt Gij eens gebeefd, 't was toen der groenen woede
De renbaan uit langs plein en straten joeg
En, door uw killen spot geprikkeld tot den bloede,
De hand aan uwe krone sloeg;
't Was toen des oproers kreet dreunde om den Gouden Horen:
„Gevloekt Sabatius, uit wien hij is geboren!"
De Aja Sofia in de vlammen ging verloren,
En 't grauw uw leven vroeg!
Toen peinsdet Gij op vlucht, toen klonk het aan uw zijde:
„Wat vluchten, vluchten nooit!"
En Theodora rees hooghartig: „neen ten strijde,
En strijdend vallen met het purperkleed getooid.
Nooit vluchten! Van de wieg is ons het graf beschoren,
Wie sterft heeft stervenseer,
Wie vlucht om d'ijdlen dag heeft eer en naam verloren,
Hem drukt des levens lust, de last der schande neêr!
Nooit vluchten, nooit! Vlucht Gij, o Caesar, gunstge winden
Ontvoeren U, en voeren U ter straf —
Mij zal de dood, mij op mijn zetel vinden,
Mij is de troon het heerlijkst graf!"
Toen siddrend voor de vlucht, zijt siddrend Gij gebleven,
Tot Belisarius U vrede en macht hergaf.
Kondt Gij dat uur slechts wisschen uit uw leven,
Dat uur, als Theodora U gebiedt, —
Gij kunt haar wulpsche drift, haar Venusdienst vergeven,
— Gij wist wat deerne Gij ten zetel hadt verheven —
Haar leeuwenmoed vergeeft Gij niet!

Nu staat Gij op uw hoogen dag,
Een wolk van glorie wemelt om uw slapen,

Gij hebt het rijk herschapen,
De majesteit hersteld van 't oud-Romeinsch gezach;
Gij hebt het heer van hen, die tot uw grenzen kwamen,
Gebreideld in uw greep,
Uw' naam volgt heel de rij dier volken in hun namen,
Een lange purpren mantelsleep;
Met uwer helden zwaard hebt Gij de macht gebroken
Der jonge stammen, of hun drift
Vergiftigd door het goud hun eerloos toegestoken,
Terwijl Ge in 't goud der kroon uw eeretitels grift;
Vandalen, Perzen staan om uwen troon gebogen,
In sidderenden deemoed krom;
De wereld luistert stom
Naar 's Keizers hoogen wil, het levende alvermogen,
Zich openbarende in de Wet
Den volken tot een zuil gezet,
Een zuil van licht, die de eeuwen door zal stralen,
Als aller praalgebouwen pracht,
Waarvan Procopius den nazaat kan verhalen,
Verzonk in eeuwgen nacht.

Nu draagt uw rijk zijn krone!
De tempel rees uit puin, in glorie ongekend,
Des Vaders levend Woord, den ongeschapen Zone,
Der Wijsheid monument.
Een visioen van licht, een wereldrijk van kleuren,
Van vormen reuzig stout,
Van koepels, die elkaâr vermetel hooger beuren,
Tot éene koepel 't al dekt met zijn hemelgoud.
Hoog wolkt de wierook op langs wondere gewelven,
Hoog stijgt der psalmen toon den eeuwgen God ter eer,

Maar hooger klinkt de stem des Caesars: „Eer mijzelven,
O Salomon, ik triomfeer!"

„Ik triomfeer, o Salomon!"
Wat echo wekt die kreet, een echo, dien het ruischen
Der stemmen niet verdooven kon,
Een echo, hoorbaar als bij 't bruischen,
Bij 't loeien van de zee der noodklok snelle schal;
Wat echo overstemt en psalmen en gebeden?
„Ik, Koning Salomo, ik zag het grootsch heelal,
De vaste pracht der aard, der heemlen heerlijkheden, —
O ijdelheid der ijdelheden!"

DR. SCHAEPMAN.

DE DORDTENAAR-WINDESHEIMER HENDRIK MANDE,

EN EEN GEDEELTE VAN EEN ZIJNER NOG NIET TERUGGEVONDEN WERKJES.

(Vervolg en slot van bldz. 89 vv.)

II.

Behalve door zijne openbaringen en visioenen heeft Mande zich eene groote vermaardheid verworven door zijne geschriften.

Hij schreef, naar de getuigenis van Busch, altijd „*Teutonice*", in het Nederduitsch, het Hollandsch. Was hij misschien het Latijn niet machtig genoeg om zich daarin gemakkelijk uit te drukken? Wellicht, doch zeker is, dat hij ook door andere redenen er toe geleid werd om de landtaal te bezigen. Hij zocht zijn publiek niet onder de geletterden, hij wilde door ongeletterden, leekebroeders, geestelijke zusters, eenvoudige vrome lieden in de wereld worden gelezen. Daarbij, wat alleen reeds genoeg was, Ruysbroek had het voorbeeld gegeven, Ruysbroek, dien hij vereerde als zijnen meester, wiens werken hij aanhoudend las en bestudeerde, wiens denkbeelden niet alleen, maar wiens zegswijzen ook, hij zich zoodanig eigen had gemaakt, dat men, hem lezende, dikwijls zou meenen een geschrift van Ruysbroek voor zich

te hebben. Natuurlijk nam hij uitsluitend Zuid-Nederlandsche woorden van zijnen meester niet over, maar verving ze door Noord-Nederlandsche. Toch is hij, de meer kalme Hollander, doorgaans voor een gewoon sterveling verstaanbaar, terwijl de Brabantsche meester met zijn onstuimig gemoed en zijne stoute verbeelding niet zelden eene vlucht neemt, waarbij men duizelt en wel eens in verzoeking komt om te betwijfelen, of hetgeen hem uit de pen vloeide hem zelven wel recht helder was. Hoe hoog 's Windesheimers pennevruchten, vooral sommige, hier te lande gewaardeerd werden, blijkt uit het getal handschriften er van, welke ondanks de Hervorming bewaard zijn gebleven. Prof. Acquoy vermeldt een aantal manuscripten, en gaandeweg werden er nieuwe ontdekt; drie, uit verschillende oorden bijeengebracht, heb ik te dezer stede gevonden; één, naar het schijnt uit de abdij van Sibkulo herkomstig, bezit het aartsbisdom van Utrecht. De *Navolging van Christus* wordt in ons vaderland, geloof ik, niet door zooveel handschriften vertegenwoordigd. Opmerkelijk is, dat Mande nergens als schrijver genoemd wordt, zoomin als in onze Nederlandsche handschriften de Imitatie-boeken met den naam van Thomas à Kempis voorkomen. Men kende de schrijvers, men achtte het onnoodig hunne namen te vermelden. Het meest gelezene van Mande's werkjes was wel, blijkens het grooter getal kopieën, welke er nog van bestaan, zijn boekje *Van drieën staten eens bekeerden menschen,* met drie onderdeelen, die ook wel afzonderlijk verschijnen: *Van enen werkenden leven, Van enen geesteliken of ynnigen leven,* en *Van enen scouwenden leven.* Zeer verbreid waren ook het even vernuftig als stichtend

allegoriseerende werkje: *Van der bereydinghe ende vercieringhe onser inwendigher woeninghen*, en twee zeer korte, even roerend, het eene getiteld *Een corte mynlike claghe der mynnender zielen tot hoeren brudegom*, het andere *Samensprake der mynnenden zielen met den mynliken Here*. Eerstgenoemde vier werkjes heeft prof. Moll in zijn *Johannes Brugman* publiek gemaakt; later vond hij twee manuscripten, thans eigendom der universiteit van Amsterdam, bevattende laatstgenoemd opstel en nog drie andere boekjes, te weten: *Van den lichte der waerheit*, *Spiegel der waerheit* en *Van den zeven gaven des heiligen Geest, ende eerst van der gave der smakender wijsheit*. Nog niet gevonden zijn de werkjes, wier titels in het Latijn bij Busch luiden: *Quomodo veterem hominem cum actibus suis exuere debemus et Christo nos unire; De intimis Domini nostri Jesu Christi et septem viis quibus itur ad ea; De perfecta amoris altitudine et de viis ad eam perveniendi; De raptibus et collocutionibus cum Deo et Dei secum*. Van het laatste werkje, gelijk ik reeds zeide, heeft Busch een kapittel medegedeeld in het Latijn, een ander kapittel zal men aan het einde van dit opstel in de oorspronkelijke taal kunnen lezen.

Vraagt men, hoe de hoog gewaardeerde en veel gebruikte werkjes van Mande zoozeer in vergetelheid konden geraken, dat zij letterlijk opnieuw ontdekt moesten of nog moeten worden, men zou even goed kunnen vragen, waarom nagenoeg hetzelfde heeft plaats gehad met die van Suso en Ruysbroek. Voor mij, ik weet het niet uit te leggen tenzij door den meestal hoog mystischen stempel dier geschriften en de weldra gevolgde Hervor-

ming. Een vreeselijk realistisch Protestantisme overweldigde schier geheel noordelijk Europa; het maakte, vooral in Nederland, zich meester van de pers en van de taal; het blies zijn kouden adem ook over de trouw gebleven kinderen der Kerk. Schrijvers als Ruysbroek en Mande werden, zelfs waar zij „Van enen werkenden leven" en „Van enen geesteliken leven" handelden, weldra door het groote publiek niet recht meer begrepen, en wat zij „Van enen scouwenden leven" zeiden klonk haast in aller ooren als Hebreeuwsch. Het mystieke in de devotie onderging een gelijke eclipse als in de theologie het speculatieve element. De theologie is thans wederom tot beter gedachten gekomen, God zij dank: de H. Thomas zit weder op den leerstoel; wie weet? de tijd is misschien niet ver meer verwijderd, dat schrijvers als Ruysbroek en Mande ook wederom zullen worden genoten.

Voor onzen Windesheimer was overigens het samenstellen zijner genoemde werkjes slechts eene bijzaak, zijne hoofdbezigheid bestond in monnikenwerk. De hofschrijver was bevorderd tot kloosterschrijver van den eersten rang. „Hij was", zegt Busch, „een goed en zeer vaardig verluchter onzer boeken." Als zoodanig had hij de door anderen met zwarten inkt geschreven beginletters der volzinnen met rooden inkt te doorstreepen, de opengelaten eerste letters der boeken en hoofdstukken rood of blauw zelf in te vullen, de groote beginletters van boeken bovendien met dikwijls ver naar beneden loopende arabesken te versieren. Een „onzer boeken" heb ik vóór mij liggen: 't is een omstreeks 1420 door Johannes Scutken geschreven codex, bevattende, gelijk er voorin staat, „drie sermone" en een „devoet epistel van brueder Johan van Scoon-

hoven" benevens „een boeken van geesteliken vermaninghen *Qui sequitur me*", het Eerste Boek der Navolging van Christus. De flink en sierlijk gevormde roode, soms wit omzoomde beginletters met hare los getrokkene zwierige en weelderige, laag op de randen nederdalende groene of blauwe arabesken, aan het hoofd der verschillende boekjes geplaatst, zijn volkomen den gewezen hofschrijver waardig. De meeste vlijt werd besteed aan missalen, bijbel en gezangboeken: hier moesten niet alleen gewone arabesken geteekend, maar ook op onderscheidene plaatsen, zoo mogelijk, bloemen, dieren, gedrochten, phantastische en historische voorstellingen worden geschilderd. Mande wist het penseel zoowel als de pen uitmuntend te hanteeren: dertig jaren was hij „magnarum litterarum Missalium, Bibliae et librorum cantualium optimus pictor et paginator". Jammer dat wij van zijn talent als „pictor et paginator", door Busch die binnen- en buitenslands in dit soort veel schoons gezien had zoo geroemd, ons niet meer met eigen oogen mogen overtuigen: bedoelde boeken zijn alle jammerlijk te loor gegaan.

Biddende alzoo en contempleerende, wanneer zijne gezondheid het toeliet ijverig mede ten koor gaande, geestelijke werkjes samenstellende, met pen en penseel „verluchtende", sleet de vrome broeder te Windesheim rustige en gelukkige dagen. In de samenleving was hij, volgens zijnen biograaf, de eenvoudigheid, de bescheidenheid, de goedheid zelve, en, natuurlijk, waar het hart vol van was daar liep de mond van over: nooit sprak hij over wereldlijke, altijd over goddelijke dingen. Het geestelijke leven, de vooruitgang in deugden, de middelen tegen bekoringen, vooral de liefde voor

„God en den naaste" waren schering en inslag zijner gesprekken. In uren van uitspanning schaarden jongere en ook wel oudere broeders zich gaarne rondom hem en stelden hem vragen over hunne gewetensaangelegenheden; hij antwoordde dan zeer liefderijk, maar tevens zoo gepast en op zoo stelligen toon dat het was, alsof hij de harten der vragers haarfijn en helder had doorschouwd 1).

Er stond geschreven, dat hij zijne dagen niet te Windesheim maar in zijn geboorteland zou eindigen.

Een jaar voor zijn overlijden deed hij eene reis door Holland; Busch was hem door de overheid als metgezel toegevoegd. Zij kwamen o. a. bij „de regulieren te Delft, die toen nog in de stad woonden" en, naar Lindeborn bericht, den Derden Regel van St. Franciscus volgden, doch weldra, in 1433, de orde der reguliere kanunniken omhelsden 2). Waarschijnlijk hadden dezen genegenheid getoond om zich aan te sluiten bij het Kapittel van Windesheim, en waren onze beide Windesheimers, Mande, van ouds te Delft bekend, en Busch, reeds als kloosterhervormer werkzaam, afgevaardigd, om daarover met hen in onderhandeling te treden. Men is het niet eens kunnen worden, immers de Delftenaars aanvaardden den regel van St. Augustinus op eigen hand en stichtten in 1433 buiten de veste het klooster Sion, dat weldra zelf aan het hoofd stond eener nieuwe vereeniging, het „Kapittel van Sion" of ook wel het „Hollandsche Kapittel"

---

1) „Multum charitative, in medio eorum stans, debite et formaliter respondere solebat, ac si corda singulorum intus et in cute clarissime pervidisset."

2) *Historia Episcopatus Daventriensis*, p. 107.

geheeten. Genoeg, terwijl Mande te Delft bij hen vertoefde, werd hij zoo krank dat hij het bed moest houden. Op Kerstdag werd in zijne kamer de H. Mis gelezen door Busch, die ook zijne biecht hoorde en hem de H. Communie reikte. Onder die bedrijven was het, dat hij bovenvermeld visioen ontving, hetwelk hij bij den maaltijd zijnen reisgezel mededeelde. „Hij was, zeide hij, in den geest verrukt geweest en had zich bevonden onder de hemelingen. O. a. had hij, met de innerlijke oogen des geestes een overgrooten optocht van Heiligen aanschouwende, Jesus, den Zoon Gods, den Hoogepriester der Kerk, aldaar de Mis zien celebreeren, terwijl de apostel Petrus diaken en de evangelist Johannes subdiaken was. Hij had ook gezien, hoe twee of drie zielen van aldaar overleden reguliere zusters in groote blijdschap en heerlijkheid mede optrokken, doch twee andere zielen van eveneens aldaar onlangs gestorven zusters nog niet geheel bevrijd waren, maar nog harde straffen hadden te lijden."

Het zal wel geweest zijn, toen de Windesheimsche ziener te Delft aan bed of kamer was gekluisterd, dat hij door Busch aan de groote zieneres en lijderes te Schiedam, Lidwina, „een zijner werkjes deed bezorgen, opdat zij het zich zou laten voorlezen". De reismakker bracht het gesprek op Mande's visioenen, waarvan de mare ook haar wel moest ter oore zijn gekomen, en vroeg haar oordeel dienaangaande. Zij antwoordde zonder aarzelen: „Ik houd het er voor, dat zijne visioenen en heilige openbaringen bepaald van God zijn".

Vermoedelijk stond Mande's reis ook in verband met de belangen van het kort te voren door Busch en Gode-

fridus van Tiel te Beverwijk begonnen klooster. „Het was begonnen", zegt de kroniekschrijver, „met zijnen raad en zijne hulp".

De zoo gevierde hofschrijver was namelijk in Holland nog gansch niet vergeten; in zijne geboorteplaats bijzonder leefden nog van zijne vrienden. Opmerkelijk dan ook, dat een der allereersten, die te Beverwijk werden ingekleed, een priester van Dordrecht was met name Hugo, „zoon eener zeer rijke moeder, die de broeders te Beverwijk in hunne nooden dikwijls ondersteunde" 1). Misschien hadden dezen het ook wel aan Mande te danken, dat de groote weldoener, een Ridder van Assendelft, zich bij hen kwam vestigen 2).

Hetzij de toestand zijner gezondheid hem de terugreis naar Windesheim verbood, hetzij men te Beverwijk misschien zijn raad en daad nog verder behoefde: genoeg, hij bleef hier en eindigde hier het volgende jaar — in 1431 — zijne loopbaan. „Zes en dertig jaren had hij geduldig en godvruchtig in de orde doorgebracht", zegt zijn biograaf. Blijmoedig zal hij van deze wereld gescheiden zijn om eeuwig nog geheel anders te schouwen dan hij hier beneden zoo dikwijls „in den spiegel der waerheit" had „gescout". Aan Holland, dat hem het aanzijn geschonken had, verbleef zijn stoffelijk hulsel.

III.

Het stukje van Mande, dat ik ga mededeelen uit zijn werkje *De raptibus*, gelijk het door Busch wordt geti-

1) Dit getuigt Busch in zijn werk *De reformatione monasteriorum* etc. p, 481 en 807.

2) l. c. p 481.

teld, ontdekte ik in een manuscript der „Emmanuelshuizen" hier ter stede. Het boekdeeltje, uit 317 blaadjes zeer klein 12mo bestaande, werd in de tweede helft der 15de eeuw, blijkbaar door eene vrouwenhand, geschreven en bevat kennelijk het „rapiarium" eener geestelijke zuster, die tot den Derden Regel van St. Franciscus behoorde. Den inhoud vormt eene menigte van dikwijls heerlijke en treffende gebeden; midden en achter vindt men ook spreuken en eenigszins langere stukjes, aan kerkvaders en andere ascetische en mystische schrijvers ontleend. Zoo ontmoet men er een stukje „uut der wysheit", d. i. uit het *Horologium sapientiae* van den gelukzaligen Suso, geheel zijn sermoen over „Lectulus noster floridus", stukjes uit Ruysbroek, een stukje uit de *Navolging* met het opschrift „suete troestinge". Het eenige, waarbij een naam wordt genoemd, is „uut Conradus", te weten „Conradus van Pruciën", waarmede, evenals in een ander handschrift der Emmanuelshuizen, Johannes Taulerus bedoeld is. Bij het stukje van Mande staat eenvoudig „exempel", maar dat het van hem is en uit zijn werkje *De raptibus*, lijdt geen den minsten twijfel: zoo sprekend gelijkt het naar inhoud en vorm op het gedeelte van dit werkje, 't welk Busch in zijn *Chronicon* vertaald heeft medegedeeld. Ik geef dat stukje gelijk het voor mij ligt: het zoete en naieve van Mande's taal zou, vrees ik, voor een deel te loor gaan bij eene overbrenging in ons tegenwoordig Nederlandsch. Voor lezers, die met ons Middel-Nederlandsch minder bekend mochten zijn, heb ik sommige vormen en uitdrukkingen tusschen haakjes vertolkt; ook heb ik mij hier en daar veroorloofd blijkbare vergissingen der afschrijfster, zonder opgave van wat zij

schreef, te verbeteren en woorden door haar uitgelaten met gespatiëerde letter in te vullen. Het stukje luidt als volgt:

„Op Sante Poncius dach soe geschiede dat een broeder in een cloester sat des avents in sin celle ende begeerde van onsen lieven Heren toe weten, waert dattet sin lof ende sin eer waer, van sommygen susteren, die gestorven waeren uut eener vergaederinghe 1), hoe dattet met hem [haar] waer, ende of dat leven dat die susteren leyden hem behaechlic waer; niet van curioesheit, mer opdat die name Godes daervan mochte gelovet weerden ende die geestelike menschen verwect tot vuericheit ende totter mynnen ons lieven Heren. Des selven nachtes nae der metten, doe hi sat na sinre ghewoenten om hem selven toe verenyghen myt onsen lieven Heren, soe waert hi haestelic in den gheest ghetoegen, alsoe dat hi met openen oghen niet en sach dat bi hem was, mer hi sat onberoerlic. Alse hi aldus sat, soe waert hi ghetoegen voer die tegenwoordicheit ons lieven Heren. Doe sach hi die susteren, die gestorven waeren van der vergaederinge daer hi om ghebeden hadde, in alsoe groeter claerheiden staen, dattet onbegrypelic is enigen menschen, die des niet ghesien en heeft of dient van onsen lieven Heren niet gheopenbaert en is. Niet alle die susteren mer alle die susteren, dic uut ener devoeten vergaederinghen ghestorven waeren, die stonden voer die teghenwoordicheit ons lieven Heren blenkende als die sonne ende hadden palmen in hoeren handen ende alte schoene hoeden op hoeren hoefden van blenkende bloemen, dat waeren godlike doegde die in Gods eer gewrocht waeren. Oec sach hi, dat hoer vyngeren daer si mede

---

1) Waarschijnlijk weder die van „Meestergeertshuus" te Deventer. Thomas à Kempis meldt in zijn *Chronicon Montis Sanctae Agnetis* (p. 43), dat ten jare 1421 Deventer, Zwolle, Kampen en de naburige steden door eene felle pest geteisterd werden, die eene menigte slachtoffers ten grave sleepte. Het werkje *De raptibus* is een der laatste, welke Mande heeft geschreven, misschien wel het laatste. Wat Busch er van mededeelt werd blijkbaar na den dood van Johannes Vos — 1424 — te boek gesteld.

ghearbeyt hadden overmits [door] ghehoersamheit blencten als duerbaer [kostbare] steene oft bernende keersen. Doe dyt die broeder sach, verwonderde hi hem, dat sye palmen in hoeren handen hadden, want [wijl] dat den martelaeren allene toehoert. Doe hi aldus dachte, quam ene maghet uutter vergaederinge daer hi voer badt. Die was alsoe claer als hem dochte, dat hi hoer herte doersach ende sach daerin ghescreven mit gulden vuerigen letteren den sueten name ons lieven Heren Jhesu Christi, want sie in hoeren leven sinre passiën ende sinre armoeden mit begheeren naghevolget was. Dese suster sprac tot desen broeder: „Ghi hebt wonder, dat wi palmen draeghen in onsen handen, want dat den martelaeren toebehoert: ghi soelt voerwaer weten, dat alle dieghene, die hem [zich] in der tyt met begheerten geven in ghehoersaemheit ende onderworpenheit, ende hem pinen [zich beijveren] haer natueren ende synlicheit toe sterven ende toemaele [ten eenemale] uut hem selven gaen in den sueten willen ons lieven Heren, ende dieghene die hoer vleisch crucen mit pynlicheiden ende mit vechten teghen hoer ghebreken ende begheerlicheiden des vleisches, ende hem selven pinen alle daghe toe offeren onsen mynliken Heren ene levendige offerhande, dat is, dat sie volstandich bliven totter doet — die werden alle ghereckent in dat ghetal der martelaeren voer onsen mynliken Heren". Oec sprak sie: „Of al onse susteren ende alle devoete menschen wysten die glorie die denghenen bereyt is die hierin volstaen: hem [hun] en solde gheen tyt lanc duncken noch gheen arbeyt swaer die sie daerom doen mochten. Mer laet minre suster segghen: sie heeft groete begeerte toe comen bi hoeren ghemynde, mer noch en is die tyt niet gecomen; sie moet in lydsamheit hoer siele besitten, als onse ghemynde ons gheleert hevet. Segghet hoer, dat si hoer hande toe werke sette, diewyle dattet tyt is, ende dat sie niet en vertraege, want die Heer zal schier [spoedig] coemen".

Doe hoerde die broeder ene stemme comen van den throen die sprac: „Volherdet in der dysciplinen, ende God sal u al kynderen hem offeren als een vader; dyt is die wech, wandert daerin". Doe dat geschiet was, sach hi hoe dat onse mynlike Here mitten armen sinre onsprekeliker mynnen alle die sielen in hem [zich] toech [trok], ende daerin versonken sie in onsprekeliker vrouden [vreugde] ende ghenoechten, also dat die broeder die dat sach van hoeren blyscap mede gevoelde alsoe voele als hem moeghelic was nae den wille ons lieven Heren. Oec voelde hi alsulke sueticheit

dat hem dochte, al hadde hi seven jaer also gheseten, dat en hadde hem niet gedocht een oghenblick.

Doe sach hi voert, dat die heilige sielen stonden voer die teghenwoerdicheit Godes recht [even] als een yser, dat ghegloeyt is ende uut den vuer comet; ende die gaeven hoer glynsteren [vonken] ende radien [stralen] der mynnen al weder in den mynliken Heren daer sie of [door] ontstoken waeren.

Hie sach oec, hoe dat ene suster uutter voerghenoemder vergaederinge, die seer crancklick dyckwile ghestaen had overmits [door] becoeringe, die sie leet myt blyder herten ende vueryghen aensichte, sprac: „Lof, eer ende weerdicheit di, Heer, die my van dynre groeter barmherticheit ghewyst ende gheleyt hevest in der stat ende vergaederinge, daer ic di dienen mochte, ende dattu mi behoedet hebste van menichvoldicheit der becoeringhe, die mi ombevangen hadden".

Hiermede quam die broeder tot hem selven ende sach, dat die keerse, die hi bi hem hadde laeten staen, binae verbrant was. Niet lange hi en [of hy] waert weder inghetoegen: doe sach hi, hoe dat alle die heilighen magheden mit vuerighen aensichte ende bernenden herten stonden opgherychtet tot onsen lieven Heren, ende mit alte [zeer] mynliken stemmen songhen sie dit Respons in Latyn „Regnum mundi", daer dyt die sin of is: „Dat rike der werlt ende alle troest der creatueren heb ik versmaet om der mynnen myns Heren Jhesu Christi", ende sie neygden alle mytten hoefde tot onsen lieven Heren. Ende doe songhen sie voert: „Dien ic ghesien hebbe, dien ic ghemynt heb, daer ic in gheloeft heb, dien ic lief heb". Doe stonden daer een deel ende songhen dyt Vers: „Ick heb meer vercoeren versmaet toe wesen in den huse myns Godes dan toe woenen in den tabernakulen der sunderen". Doe songhen alle die anderen myt mynliker stemme weder: „Om der mynnen myns Heren Jhesu Christi". Doe quaemen een deel anderen, die songhen alte seer lustelick ende bequaemelic, alsoe dat scheen ene vlamme toe vlieghen uut hoeren monde in hoeren ghemynden, dat Vers: „Myne siele heeft uutvercoeren een oprechte ende myn ghebeente den doet". Doe songhen die anderen voert mit blyden ende vuerigen begeeren: „Om der mynnen myns Heren Jhesu Christi". Doe waeren daer noch een deel, die songhen ende rychten hoer palmen ende hoer oghen op totten ghemynden Heren ende riepen: „Alle dinghe heb ic gherekent als dreck, opdat ic Christum ghewynnen mochte". Doe songhen die anderen: „Dien

ic ghesien heb, dien ic ghemynt heb, daer ic in gheloeft heb, dien ic lief ghehadt hebbe".

Doe dese broeder dat ghesien ende ghehoert hadde, doe quam ene stemme ende sprac: „Wee, wee, wee den gheesteliken menschen, die bi tweën weghen ingaen willen, want men en mach Gode niet behaegen ende der werlt". Hiermede quam die broeder tot hem selven, ende daerna des daghes bestont hi daer op toe dencken dat hi ghehoert hadde: „Weest volherdich in der dysciplynen". Doe waert hi weder opghetoegen, ende hem waert gheandtwoerdet: „Dat in allen gueden ghewoenten een yegelic naeme, nae dat hi van Gode gheropen is, stantachtig blive tent [tot] in den doet: dat is my behaechlic. Voert soe wie om die mynne Godes ende om sine gebreke te verwynnen enighe pinlicheit des lichaems aennemet hetzy in dysciplynen, in vasten, in waken, myt bescheidenheit om hem selven toe vernederen ende in williger armoeden om sinen willen, daerin behaeget hi my, mer alsoe dat hierin nyement en sette die hogheste volcomenheit, noch denghenen niet en ordele die dese uutwendige herdicheit niet lyden en mogen [kunnen] of die ghewoente niet en hebben, mer een yeghelic sal volghen den ropen [de roeping], daer hi in gheroepen is van Gode, ende hem daerin pinen voert toe gaen. Mer sonderlinge is onsen lieven Heren behaechlic eendrachticheit in doegden in allen vergaederingen, ghelaetenheit [verzaking] des eyghenen willen, ghehoersamheit, dysciplynen in woerden ende in ghedachten. Ende dat een yeghelic pine den anderen voer toe gaen in waerachtiger oetmoedicheit ende sonderlinge in vueriger mynnen tot onsen mynliken Heren". Hiermede quam die broeder tot hem selven ende waert alsoe seer screyende dattet wonder was omdat hi hier noch moste blyven".

Dat door zulke visioenen „geestelicke menschen tot vuericheit ende totter mynnen ons lieven Heren verwect" moesten worden, gelijk Mande het wenschte, zal men gereedelijk toestemmen.

O. A. SPITZEN.

DE EERSTE BEWONERS VAN EUROPA EN AMERIKA.

(Vervolg van bldz. 114 vv.)

IV. DE OUDHEID VAN DEN MENSCH.

Hoevele jaren zijn er verloopen, sedert Europa voor 't eerst door menschen bevolkt werd?

Deze vraag wenschen we nu ... te beantwoorden?

Neen, niet rechtstreeks althans, want daartoe ontbreekt het ons aan een deugdelijken, in alle gevallen te gebruiken praehistorischen chronometer; maar we wenschten die vraag toe te lichten, en te beproeven, of er mogelijkheid bestaat eene benedenste grens voor die oudheid te bepalen.

We wilden dat liever hier ter plaatse doen dan daarmee tot na de volgende periode der historie van het menschdom te wachten, omdat het eerste tijdvak tamelijk scherp van het volgende gescheiden is, en dit volgende onmerkbaar in het historische overgaat 1).

Het staat vast, dunkt ons, dat de mensch in Europa een tijdgenoot is geweest van verscheidene diersoorten, waarvan er eenige zijn uitgestorven en andere naar hoo-

1) De onzekerheid der tijdrekening, welke steunt op delta-vormingen, opheffingen van vastelanden enz. vindt men in de studie van L. H. Borking in *De Katholiek*, Dl. LXV, bldz. 87 vv. reeds aangetoond.

ger of lager breedten verhuisd zijn. De gevonden afbeeldingen, de beenderen, door den mensch òf gespleten om er het merg uit te halen òf bewerkt om tot wapen of sieraad te dienen, maken ons den twijfel onmogelijk.

Tot de uitgestorven dieren behooren, om slechts de meer algemeen bekende te noemen, de holenbeer, holenhyena, holenleeuw, het reuzenhert, de mammouth en zijn onafscheidelijke metgezel de kroesharige neushoorn, de wisent en de oer-os; naar meer noordelijke gewesten verhuisden het rendier en de eland, terwijl de Afrikaansche olifant en het nijlpaard zich zuidwaarts terugtrokken.

Onder de dieren, welke nu nog op die plaatsen leven, waar men ze ook fossiel aantreft, moeten genoemd worden: gewone beer, das, wolf, vos, edelhert, damhert, ree, haas, konijn enz.

Ook sommige planten, die toen ter tijde in Midden-Europa groeiden, komen nu slechts in zuidelijke streken voor zooals b.v. de laurierboom, de pistacia lentiscus e. a.

Vreemd genoeg, is de periode, gedurende welke de zuidelijkere dieren en planten in Midden-Europa leefden en groeiden, juist die, welke met recht den naam ijstijd draagt.

De vraag naar de oudheid van het menschdom dienen we nu te splitsen in twee andere: 1°. welke tijdruimte scheidt ons van den ijstijd? 2°. hoeveel tijd is voor de uitsterving of verhuizing der genoemde diersoorten noodig geweest?

1°. *De ijstijd.*

Op bergtoppen, die zich boven de sneeuwlinie (in de Alpen ± 2700 M.) verheffen, is regen eene zeldzaam-

heid, sneeuw daarentegen de gewone vorm, waarin de vochtigheid van den dampkring neerslaat: geen losse, vlokkige sneeuw, maar vaste, harde sterren of ijsnaalden. De zonnewarmte is, hoewel ze ook op den top van den Mont-Blanc de sneeuw nog aan de oppervlakte gedurende den dag doet smelten, toch niet in staat den invloed der koude luchttemperatuur te overwinnen en daarom blijven de bergreuzen der Alpen in een mantel van eeuwige sneeuw gehuld.

Waar een zacht hellende bergvlakte er gelegenheid toe aanbiedt, verzamelen zich geweldige sneeuwmassa's, die door hunne zwaarte dalwaarts voortdringen. Komt de sneeuw nu in lagere en daarom warmere luchtstreken, dan ondergaat zij eene eigenaardige verandering. Het smeltwater, dat gedurende den dag gevormd wordt en in te groote hoeveelheid ontstaat om, vastgevroren, een dunne ijskorst te kunnen vormen, zooals op de toppen, dringt dieper in de sneeuwmassa door; de groote drukking doet echter deze doorweekte sneeuw opnieuw bevriezen, en daardoor krijgt zij den vorm van ronde korrels, die aan elkander door ijs verbonden zijn; het sneeuwveld is in een zoogenaamd „firnveld" overgegaan. Ook de firnsneeuw volgt de wetten der zwaartekracht en dringt onophoudelijk naar beneden voort; hoe verder zij afdaalt in warmere luchtstreken des te krachtiger is het ontdooien en weder vastvriezen, en uit den firnstroom ontstaat een ijsstroom, een gletscher.

Zulk een gletscher schuift diep beneden de sneeuwgrens in 't dal voort en houdt dáár op, waar de zon jaarlijks zooveel ijs doet wegsmelten als er van de hoogten naschuift.

Valt er gedurende een jaar veel sneeuw, dan nemen deze ijsstroomen in lengte toe, in het tegenovergestelde geval nemen ze af; de uiterste stand wordt dan door de zoogenaamde eind-moraine aangewezen.

Door de beweging der gletschers worden namelijk de rotsstukken en het steengruis, die van de bergen op het ijs neervallen en rechts en links de ijsvlakte met een steenwal bedekken (zijde-morainen), voortgeschoven, en aan het benedeneinde van de zoogenaamde gletschertong breiden zich die steenmassa's gelijkmatig over de geheele oppervlakte uit, vallen bij het wegsmelten van het ijs op den grond neer en vormen op die wijze de eind- of front-moraine.

Die steenen zijn meestal scherpkantig, omdat ze rustig op den rug des gletschers voortgedragen en niet door wrijving afgerond worden.

De bodem, waarover de gletscher heenschuift, wordt door de in het ijs vastgevroren steenstukken en het steengruis als afgevijld, en de richting dier krassen geeft ook de bewegingsrichting van het ijs aan.

De geologische ijstijd nu is eene periode geweest, die zich door groote uitgestrektheid der gletschers onderscheidde; de oude morainen, de afgeslepen steenen, de groote, meestal scherpkantige rotsblokken, die op de helling der bergen liggen, maar niet tot het gesteente behooren, wat zich in de onmiddellijke nabijheid bevindt, en niet dan op den rug dier ijsstroomen daarheen kunnen gevoerd zijn, toonen duidelijk aan, dat gedurende dit tijdvak Zwitserland bijna geheel en al met die ijsvelden overdekt was.

Sporen van zulke eertijds aanwezige gletschers vindt

men eveneens in de Pyreneeën, in de Vogesen, de Cevennen enz.

De Scandinavische gletschers daalden toen, zooals we reeds vroeger opmerkten, tot aan zee af; de door het water ondermijnde ijsstukken braken af, en op die ijsbergen werden de erratische blokken voortgedragen, die we in 't noorden van Duitschland en hier te lande vinden.

Volgens eenige geologen zouden we minstens van twee ijstijden dienen te spreken, en de oudste sporen van den mensch zouden gedurende de warmere periode, die beide van elkander scheidde, zijn achtergelaten.

Dat er twee ijstijden moeten geweest zijn, zou volgen uit het bestaan van beddingen bruinkool, die bedekt zijn door kennelijk van een gletscher afkomstige steenlagen en eveneens op zulke lagen rusten. De boomen, welke de bruinkool vormden, zijn die, welke ook thans nog in Zwitserland groeien, de overblijfselen van dieren behooren tot een olifant- en een rhinocerossoort, tot holenberen e. a. Nabij Wetzikon, in het kanton Zürich, vond Rütimeyer in zulk eene bruinkolenbedding een uit kleine, aan het eind toegespitste dennentakken vervaardigd vlechtwerk, dat slechts 't werk van menschen of van bevers kon zijn. Omdat echter hoegenaamd geene sporen van de knaagtanden der bevers te ontdekken zijn, schrijft men het aan den mensch toe en besluit daaruit, dat de mensch gedurende de interglaciale periode in Europa leefde.

Een ander bewijs ten minste voor de gelijktijdigheid van den mensch met de gletschers kan men op deze wijze formuleeren:

Zooals we in Nieuw-Zeeland zien, waar de gletschers

zich dieper beneden de sneeuwgrens uitstrekken dan in 't noordelijk halfrond op dezelfde breedte, is niet zoozeer eene groote koude voor een ijstijd gevorderd, maar eer een vochtig insulair-klimaat met veel atmosferische neêrslagen en kunnen deze voorwaarden zelfs met een hoogere gemiddelde jaartemperatuur gepaard gaan.

Zulk een klimaat moet gedurende deze periode in Europa geheerscht hebben om èn de gletschers mogelijk te maken èn het samenleven der verschillende dieren.

De mensch nu maakte jacht op deze dieren. Derhalve was hij er gedurende den ijstijd.

Hoelang is dat geleden?

„Lang, lang ist's her; lang, lang ist's her" zingen de meesten; 11137 jaren (op ultimo Januari 1885) beweert Adhemar.

Ten gevolge van de praecessie ontstaat op de beide halfronden om de beurt eene toe- en afneming der gemiddelde temperatuur. In het jaar 1248 viel de najaarsnachtevening samen met den kleinsten afstand tusschen aarde en zon, en ontving de noordelijke helft van den aardbol het meeste licht en de meeste warmte. Daar de periode, die er moet verloopen, eer volkomen dezelfde toestand weer ontstaat, 21000 jaren bedraagt was 10500 vóór 1248 juist het tegendeel het geval, en bevond zich onze aardhelft in een toestand, bij uitstek geschikt voor vergletschering, en zal in het jaar 11748 een nieuwe ijstijd aanbreken.

Neen, beweert de engelsche astronoom Croll, 't is op zijn minst eene kleine 200,000 jaren geleden. De vorm der aardbaan is immers niet onveranderlijk en gelijkt nu eens meer op een cirkel dan weder meer op eene ellips. Op 't oogenblik is het verschil van afstand in het *perihelium*

of het *aphelium* ongeveer 800, maar voor 200,000 jaren bedroeg het ongeveer 3000 aardstralen. Daar, zooals bekend is, de aarde 's winters 't dichtst bij de zon zich bevindt en 's zomers 't verst van haar af, moeten voor 200,000 jaar, toen het onderscheid in afstand zooveel grooter was, de winters veel minder koud, de zomers veel minder warm zijn geweest, juist het rechte weer voor gletschervorming.

Die verklaring door kosmische perioden is echter niet houdbaar. Vooreerst vordert ze een regelmatig terugkeeren der verschijnselen, en daarvan vinden we in vroegere geologische perioden nergens de sporen, en ten tweede eischt ze een tegenovergestelden toestand voor het noordelijk en het zuidelijk halfrond, en nu hebben ongelukkigerwijze de waarnemingen aan het licht gebracht, dat zulk eene tegenstelling niet bestaan heeft.

Sterker nog dan C. Vogt, aan wien wij het bovenstaande ontleenden, spreekt zich J. F. Campbell, die sedert 1836 tot in 1877 de verschillende werelddeelen bezocht met het doel om door eigen aanschouwing den toestand der aardoppervlakte te leeren kennen, tegen het aannemen van kosmische ijstijden uit: hij verklaart nergens de bewijzen van algemeene vergletschering gevonden te hebben en is van meening, dat alle ijsperioden slechts locale zijn geweest en aan plaatselijke oorzaken, zooals o. a. eene andere verdeeling van land en water, te danken zijn.

Maar zelfs wanneer men kosmische ijsperioden aanneemt, volgt daaruit volstrekt niet, dat men plaatselijke ijstijden moet loochenen en dat de sporen van de grootere uitgestrektheid der gletschers noodzakelijk tot zulk een verafgelegen tijdstip behooren.

Zoeken we de oorzaken van den ijstijd, zooals het tegenwoordig algemeen geschiedt, in een insulair klimaat met minder warme zomers, minder koude winters en meer atmosferische neerslagen, dan moeten we ons, om tot eene tijdsbepaling te komen, afvragen, hoelang òf de opheffing boven òf de verzinking van sommige landstreken beneden het oppervlak der zee geduurd heeft.

Zooals de lezers van *De Katholiek* uit een artikel van L. H. Borking 1) weten, is het ook langs dezen weg niet gelukt tot een maar in 't minst vertrouwbaar resultaat te komen. Een teeken echter, dat de ijstijd niet zooverre achter ons ligt als vrij algemeen wordt aangenomen, dat hij wellicht veel nader aan de historische tijden grenst dan wij vermoeden, is volgens Dr. Pfaff het duidelijk zichtbaar zijn der „Gletscherschliffe" en der „Felsenpolitur".

Wie het Hasli-dal in Zwitserland bezocht heeft, herinnert zich zonder twijfel, dat de weg hem, op ongeveer een half uur afstands van de Handegg, over gladde, min of meer afgeronde granietplaten gevoerd heeft; de gids of Bädeker hebben er hem opmerkzaam op gemaakt, dat hier „Gletscherschliffe" te zien zijn, en toeziende heeft hij zeker opgemerkt, dat die granietrots met eene menigte evenwijdig-loopende en ingegraveerde strepen bedekt is; in de nabijheid van het Grimsel-Hospitz heeft hij dan eveneens gezien, dat de rotswanden, die het dal insluiten, overal een bolvormig-afgeslepen uitzicht hebben, en hij zal weten, dat de gletschers, die zich hoog in het dal hebben teruggetrokken, in een vroeger tijdstip over die „Helle Platte" voortschoven en met het zand en de

1) Dl. LXV, bldz. 87 vv.

steenen, die, in het ijs vastgevroren, de onderzijde der stroomen tot een reuzenvijl maakten, de „Gletscherschliffe" vervaardigden.

Scheidde ons een zoo lange tijd van de gletscherperiode als de geologen beweren, dan moesten deze en soortgelijke „Schliffe", die overal in de Alpen te vinden zijn, reeds lang door verweering zijn verdwenen.

Uit de door Pfaff genomen proeven meent hij te mogen besluiten, dat niet gepolijst graniet jaarlijks 0,0076 millimeter aan zijne oppervlakte verliest, eene vermindering meer dan voldoende om de „Gletscherschliffe", die, zooals men aan de pas door het ijs der huidige gletschers verlaten rotsen gemakkelijk en met zekerheid kan waarnemen, slechts zeer ondiep zijn, binnen betrekkelijk korten tijd te doen verdwijnen.

Veel spoediger dan het harde graniet wordt de kalksteen door koolzuurhoudend water aan de oppervlakte opgelost; gedurende een tijd van 3 jaren hadden kalksteenen, die na zorgvuldige weging aan de lucht werden blootgesteld, zooveel aan gewicht afgenomen, dat over de geheele oppervlakte, indien het verlies gelijkmatig geweest ware, een laag van 0,04 millimeter dikte zou verdwenen zijn.

En toch vindt men „Gletscherschliffe", die van de eerste ijsperiode afkomstig zijn, in den kalksteen van het Juragebergte in de nabijheid van Neufchâtel 1).

't Is waar, het gesteente is aldaar door eene laag teelaarde bedekt en derhalve eenigszins aan den invloed van

---

1) Andere sporen der eerste gletscherperiode zijn de *åsar* (steenwallen), welke men in Zweden aantreft.

den dampkring onttrokken; het regenwater, dat door de leemlaag heen er in doordringt, komt er minder tot bevriezing, en het splijten en schilferen der rots, ten gevolge van de uitzettende kracht van het ijs, is er minder sterk of ontbreekt geheel, maar de oplossende kracht van het water blijft bestaan en wordt wellicht nog versterkt doordat het bij het doorsijpelen door de teelaarde meer koolzuur opneemt.

De ijstijd en het verschijnen der eerste menschen in Europa kan derhalve zoolang niet geleden zijn, en het is volstrekt geene onmogelijkheid, dat beide samenvallen met eene periode, die voor andere volken tot het gebied der geschiedenis behoort.

20. *De uitgestorven of verhuisde dieren.*

Tegen het einde der glaciaire periode kreeg Europa door rijzing van den bodem zijne tegenwoordige gedaante; hierbij werd de verbinding met Afrika opgeheven, terwijl in plaats van de meer gelijkmatige temperatuur nu strengere winters en warmere zomers heerschten.

Beide oorzaken werkten mede tot het uitsterven der dieren, welke niet, zooals mammouth en neushoorn, door eene dichte vacht tegen het gure winterklimaat beschut waren, en deden die soorten, welke de zomerhitte niet konden verduren, meer naar het noorden, die, welke tegen de strengere winterkoude niet bestand waren, naar het zuiden terugwijken. Eene derde oorzaak voegt zich hierbij, namelijk de uitroeiing door den mensch, vooral van dat wild, wat zijne gedunde rijen niet meer door nieuwen toevoer uit zijn eigenlijk vaderland kon aanvullen.

Toch heeft het Balkan-schiereiland nog in den historischen tijd leeuwen gekend, en leert ons Herodotus, dat Thessalië rijk aan leeuwen was; 't behoeft dus zoolang niet geleden te zijn, dat ook in noordelijke landen van Europa jacht op leeuwen gemaakt werd en de „Leu", dien Siegfried doodde, kan nog een ware leeuw geweest zijn.

In hoeveel tijd de mensch bij machte is eene diersoort uit te roeien, kan moeielijk gezegd worden, maar als men weet, dat van de Stellersche zeekoe, in 1741 ontdekt, reeds 27 jaren later het laatste exemplaar gedood werd,, zal men voor de geheele verdelging van den holenbeer, den grootsten vijand van den Oer-Europeaan, toch geene duizenden jaren noodig achten, te meer omdat die vijand een zeer smakelijk wildbraad leverde.

Wanneer de mammouth en de rhinoceros tichorhinus van het tooneel zijn afgetreden, is niet na te wijzen; in de paaldorpen der volgende periode vindt men hunne overblijfselen niet meer; zij schijnen vroeger dan rendier en eland zich naar het noorden te hebben begeven en daar uitgestorven te zijn.

Het reuzenhert heeft waarschijnlijk nog na het begin onzer tijdrekening in Ierland geleefd.

De naar hoogere breedten uitgeweken dieren waren in Midden-Europa nog lang tijdgenooten van den historischen mensch. In het *Nibelungen-lied* heet het, dat Siegfried „einen Wisent, einen Elch, starker Ure viere" doodde. De Wisent, waarvan hier gesproken wordt, is de bison europaeus, die nog in de wouden van Lithauwen leeft en, door de jachtwetten beschermd, voor geheele uitroeiing behoed wordt. De Ur, bos primigenius, is de vermoedelijke stamvader der zware runderossen. De Elch, het eland-

dier, waarvan de Latijnsche naam *alces* aan het Duitsche woord ontleend is, wordt door Caesar en ook door Plinius beschreven, ofschoon deze laatste de kenteekenen van het rendier met die van den eland vereenigt.

De oorkonden van Keizer Otto (943) verbieden zonder verlof van den bisschop Balderich in de wouden van Drenthe en aan den Nederrijn herten, beren, everzwijnen en die wilde dieren te jagen, welke in het Duitsch Schelo of Elo genoemd worden; dit verbod vindt men eveneens in eene oorkonde van Hendrik II (1006) en in een andere van Koenraad II (1025). In Galicië werd het laatste elanddier in 1760 geschoten. Het rendier bevolkte nog ten tijde van Caesar het Hercynische woud en daalt ook heden in Rusland gedurende den winter tot 58° N. B., in Amerika zelfs tot 45° N. B. af; zijn terugtrekken naar het noorden moet zoowel aan het veranderd klimaat als aan den vooruitgang der kultuur geweten worden 1).

De periode, waarin de mensch voor 't eerst in Europa op deze dieren jacht maakte, behoeven we ons dus volstrekt niet als zich verliezende in den nacht der tijden voor te stellen.

Rolduc. J. M. L. KEULLER.

(*Wordt vervolgd.*)

1) Vgl. Brehm, *Thierleben; Stimmen aus M. Laach*, Th. XV.

Mr. BOHL'S DANTE-VERTALING.

Men weet, dat Cervantes de vertaling van dichtstukken bij de keerzijde van tapijtwerken heeft vergeleken. En niemand zal ontkennen, dat op vele mislukte vertalingen deze vergelijking volkomen van toepassing moet worden geacht. Wie een meesterwerk waardig vertolkt moet zelf een meesterwerk voortbrengen. De rijke kleurschakeering van het tapeet, om bij dit beeld te blijven, eischen wij van zijne hand, geen ruwe en vormlooze rafeldraden.

Doch het is niet zeer gemakkelijk te bepalen van welken aard het meesterwerk des vertalers behoort te zijn. Mag een goede vertaling niets anders dan een zuivere en heldere spiegel wezen van wat door haar in een andere spraak wordt overgebracht of moet zij buiten het gebied harer taalvormen ook zelve op iets oorspronkelijks kunnen bogen? Vergt men dit laatste van haar, dan dient men tevens een antwoord gereed te hebben op de vraag: binnen welke perken moet het eigene, het geheel oorspronkelijke eener vertaling bepaald blijven?

Het verdient ongetwijfeld onze aandacht, dat er onder de grootste dichters, naar volkomen willekeur beschikkend over de schatten hunner taal, gevonden worden, die zich zeer ongunstig over het zoogenaamd getrouw vertalen van een schoon dichtstuk uitlaten. Dante aarzelt niet te zeggen, dat een gedicht niet in een andere spraak kan worden overgebracht zonder al zijn bekoring en harmonie

te verliezen. Daarom kan volgens hem Homerus niet uit het Grieksch in het Latijn worden vertaald. Bilderdijk beweert, dat het onmogelijk is van een gedicht der oudheid een nauwkeurig denkbeeld in een vertaling te geven. Men kan, zoo oordeelt hij, den inhoud van het geheel, de opvolging der gedachten, de afwisseling der verschillende soorten van stijl uitdrukken, en het toppunt van volkomenheid is door den vertaler bereikt, wanneer hij den ouden dichter in een vreemde taal doet spreken, alsof deze daarin zelf gedacht en geschreven had. Door dergelijke uitspraken van deze groote meesters mogen wij ons echter niet van het spoor laten brengen. Wij moeten haar verklaren uit het krachtige, het gebiedende der subjektiviteit, waardoor dichters als Dante en Bilderdijk worden gekenmerkt. Zulke geesten voelen er zich als door een innerlijken drang toe genoopt en gedreven, om de denkbeelden van anderen, die zij in zich opnemen, met een hooger levenskracht te bezielen. Leveren zij een vertaling, het is er niet eene in den gewonen zin van dat woord. Wordt het oorspronkelijke er in herkend, het is toch ook iets geheel anders geworden: daar zijn andere omtrekken, andere vormen, andere gestalten. Ligt er een meesterstuk voor ons? Zeer waarschijnlijk; maar 't is zeker het meesterstuk van den oorspronkelijken dichter niet.

In het algemeen kan men zeggen, dat een vertaling, die in der daad vertaling wil blijven en geen min of meer vrije navolging worden, niet moet pogen te schitteren door eigen oorspronkelijkheid. Een dichter, die als vertaler optreedt en als vertaler wenscht gehoord te worden, onderwerpe vóór alles zijn geest aan de tucht van een moedig zelfbedwang. Is het hem niet mogelijk

een dichtstuk in zijne taal over te zetten zonder telkens de gedachten van het oorspronkelijke te wijzigen, uit te breiden, te vervolledigen, in een nieuw licht te plaatsen, hij biede zijn voortbrengsel niet ter lezing aan als een vertaling. Bilderdijk heeft getoond, welk een meesterschap er kan worden voldongen, wanneer men een gedicht niet slechts in een andere taal, maar tevens in een zuiverder, edeler, hooger kunstvorm durft overbrengen; wanneer men als in den gloed eener blakende geestdrift het onbeduidende, kleingeestige, halfslachtige eener gedachte wegloutert en daar een grootsch en verrassend denkbeeld voor in de plaats stelt. Doch wie zal het geniaal omscheppen van een gedicht tot een eigen, nieuw meesterwerk een vertaling noemen?

Het zelfbedwang, waardoor de gedachten van den vertaler als in toom worden gehouden, moet krachtiger gebieden naarmate het dichtstuk, dat vertolkt wordt, een hooger vlucht neemt en voortreffelijker eigenschappen bezit. Men wane niet, dat Bilderdijk Milton's *Paradise lost* met dezelfde vrijheid en zelfstandigheid, om het dus te noemen, in het Nederlandsch zou hebben overgebracht, waarmee hij dit Pope's *Essay on man* of Delille's *L'homme des champs* heeft gedaan.

Als tolk van den „Koninklijken Bard" zou hij hebben doen blijken, dat hij er zich van bewust was gebleven tegenover een dichterlijken evenknie te staan.

Daar kan kunstschennis gepleegd worden door een vertaler, wanneer deze, zooals een groot dichter het uitdrukt, met vermetele hand in de gedachten grijpt van een verheven geest, die gedachten durft ontzenuwen of verminken, ja zelfs verstrooien en wegwerpen,

als waren zij bestemd tot een spel voor den wind. Wie den moed mag bezitten om zijn landgenooten in de ideeënwereld van een groot dichter binnen te voeren, toone hun die wereld zooals zij is: haar vollen morgen- en middagglans, haar zachte, bekoorlijke avondschemering; haar golvende en bruischende zeeën, haar spiegelende meeren; haar afgronden en bergspitsen; haar bloemengeur en haar nachtegalenlied. Hij scheppe geen ruischende beek in de plaats van een woest-schuimenden bergstroom, maar ook geen loeienden storm in de plaats van eene koele, verfrisschende beweging der lucht. De harmonie der deelen van een grootsch geheel zij hem onschendbaar. Hij spreke, hij gevoele, voor zoover mogelijk, zooals zijn dichter. Hij rijze en dale, hij schertse en toorne, hij zuchte en juiche met hem.

Wij behoeven niet te zeggen, dat op de eischen, die den vertaler van een groot dichter behooren gesteld te worden, meer dan ooit gewicht moet worden gelegd, wanneer iemand het waagt voor zijn landgenooten als tolk van Dante's *Divina Commedia* op te treden. Het meesterwerk van den grootsten dichter der middeneeuwen, wereldgedicht beide en wereldgericht, streng wetenschappelijk en stout fantastisch, even ontzachlijk en grootsch als teeder en aandoenlijk; in de ziel grijpend en het geweten schokkend als de wrake Gods, waarvan het de onverbiddelijke tolk is, en het hart roerend als de wonderlieflijke stem der moeder, die aan de lijdenssponde waakt van haar dierbaarst kind: dit meesterwerk, aan welks vlekken men geen anderen naam dan dien van zonnevlekken mag geven, moet met een gevoel van diepen eerbied in een andere taal worden overgebracht.

Geen vertolker achte zich gerechtigd om Dante, als ware het, anders te doen denken dan hij met zijn hoogen, diepen geest gedacht heeft. Ieder denkbeeld in de *Commedia* staat daar *sua mole;* het heeft alles, wat het volkomen maakt; niets meer, maar ook vooral niets minder. Zooals het daar gevonden wordt, moet het blijven. Men kan het mismaken door er iets aan toe te voegen evenzeer als door een zijner deelen te schenden. En gelijk ieder denkbeeld op zich zelf is, zoo zijn zij allen in hun verband en samenhang. Een vertaling, die één schalm uit de gouden keten der *Commedia* wegrukt, is een verminking van het schoonste poëem.

Nederland mag er sedert eenigen tijd roem op dragen een vertolking van Dante's dichtstuk te bezitten, waarin de denkbeelden van het oorspronkelijke zóó getrouw bewaard zijn gebleven als dit in een rhythmische vertaling, de *Commedia* ook in de maat- en rijmschakeering op den voet volgend, mogelijk is. Mr. Bohl heeft tegen geen studie, geen vermoeiende krachtinspanning des geestes opgezien. Hij wilde Dante leeren kennen, Dante, den alzijdigen, diepdenkenden middeneeuwschen dichter. Hij wist, dat er gezwoegd moest worden, om door te dringen tot de diepte van zulk een geest, en dat geen oppervlakkige kennisneming hier iets kon baten. Hij heeft gezwoegd en met fierheid na het *luctor* zijn landgenooten het *emergo* mogen toeroepen. De schat, dien hij zocht, is werkelijk door hem veroverd, en voor geen goud of kronen, gelooven wij, zou hij het genot hebben willen prijsgeven, dat er voor hem in gelegen moest zijn het vaderland deelgenoot te maken van wat er door zijne hand schoons en kostbaars was opgediept.

Na de vertaling van den *Inferno* geeft Mr. Bohl met vrijmoedige en bezielde welsprekendheid rekenschap van wat een goede Dante-vertolking naar zijn oordeel behoort te wezen. Het kan ons niet bevreemden, dat een leerling, die zooveel schoons en voortreffelijks, zooveel geest- en hartverheffends in zijn meester heeft mogen waardeeren en bewonderen, zich zelf als vertaler de hoogste eischen stelt. „Wie dat reusachtige antieke beeld in was boetseert", roept hij uit, „wachte zich voor krenking der geringste lijn." Iedere vertaling, die slechts benaderend den zin der *Commedia* wil geven, wordt door hem dan ook onvoorwaardelijk veroordeeld. Vóór alles trouw aan het oorspronkelijke! Alles is in dit dichtstuk op zijn plaats: daar mag niets aan verplooid of verschikt worden. „Zes eeuwen hebben uitspraak gedaan en dit werk goddelijk genoemd, om hare bewondering ten krachtigste te uiten."

Bij het lezen van Dante zal de bewondering stijgen, naarmate de dichter beter gekend en er dieper in zijn geest wordt doorgedrongen. Vele dichters bekoren aanvankelijk hunne lezers door een welluidende taal; doch hen herhaaldelijk lezende, ontdekt men, dat de streelende klanken hunner verzen maar zelden de dragers zijn van grootsche of treffende denkbeelden. Bij Dante, zoo verklaart zijn tolk, heeft juist het tegenovergestelde plaats. „In weerwil van zijn heerlijken stijl, sleept hij niet dadelijk onweerstaanbaar mede: door zijne forschheid heeft hij iets afstootends. Nauwelijks echter is men eenige schreden met hem voortgewandeld, of zijne tooverkracht doet zich gelden. Tallooze schoonheden verrukken onophoudelijk het oog; diep gevoelde waarheden treffen het gemoed;

een grootsch karakter dwingt tot bewondering. Waar en hoe vaak men hem opsla, overal en altijd is hij nieuw. Eene eeuwige jeugd ligt over het werk."

De kunstvorm der *Commedia* is volkomen aan haar inhoud geëvenredigd. Iedere gedachte wordt weergegeven zooals zij leeft in de ziel van den dichter: vol, edel en schoon. Nergens een zweem van praalvertooning. Wat er schittert, schittert als de zon, door eigen glans. Het hoogste zieleleven van den kunstenaar openbaart zich in bijna tallooze vormen, en onder al die vormen is het één.

Mr. Bohl heeft dit diep gevoeld. Dante bezit volgens hem het groote geheim steeds het woord te kiezen, dat volkomen zegt wat hij wil uitdrukken. Hij kent de fijnste schakeeringen der taal en weet, dat elk harer woorden een bepaalde waarde heeft. „Daarom moet de vertaler niet rusten voor hij in zijne taal het woord gevonden heeft, dat dezelfde kracht, waarde, beteekenis en fijnheid bezit van het oorspronkelijke. Het Italiaansche woord mag slechts vertegenwoordigd worden door zijn buitenlandschen tweelingbroeder."

Het blijkt, dat hier naar het hoogste gestreefd wordt, en zoo behoort het. Dante's diktie stelt die van alle nieuwere dichters geheel in de schaduw. Zij kan door geen woorden kenmerkend genoeg bepaald worden voor hen, die den dichter niet hebben gelezen. Gelijk in de ordening en den samenhang der denkbeelden de *Commedia* een bewonderenswaardig geheel is, dat men keer op keer bij een gothischen dom heeft vergeleken, waarin ieder deel een eigen bestemming heeft en tevens de eenheid der verhevenste kunstuiting helpt vertegenwoordigen, zoo behoort ook haar stijl tot de hoogste orde der schoon-

heid. Doch laat ons niet vergeten, dat we in een kunstwerk de denkbeelden nooit geheel mogen scheiden van de vormen, waardoor ze worden uitgesproken. De laatsten worden bezield door de eersten. Zij moeten ons den geest van den kunstenaar, maar geadeld door hooger gevoel en aanschouwing, als toespiegelen.

De diktie der *Commedia* is eenig. Men kan haar „kernachtig-kort" noemen, doch daarmee is slechts één harer eigenschappen oppervlakkig aangeduid. Daar is gezegd, dat zij iets fiers en gebiedends heeft, zoodat wie de *Commedia* leest zich telkens kleiner gevoelt. Had men niet liever moeten zeggen, dat zij op de hoogte harer denkbeelden staat en dat die denkbeelden ontzach en eerbied afdwingen?

Daar kunnen punten van overeenkomst aangewezen worden tusschen Dante's stijl en dien van de grootste meesters der oudheid en van den nieuweren tijd; maar de Florentijn heeft daarenboven een geheel eigene zeggingskracht, die men vruchteloos onder woorden poogt te brengen. Daar bestaat ongetwijfeld geestverwantschap tusschen den dichter van *Prometheus* en dien van den *Inferno*. Geen wonder, dat de koenheid van Aeschylus, maar in nog meer sarrende vormen, indien we aldus mogen spreken, in de *Commedia* het woord voert.

Naast die koenheid van taal en in een zeer natuurlijk verband met haar verrast ons een frissche spontaneïteit, alleen door die van Homerus geëvenaard. Misschien kan men ook zeggen, dat Tacitus en Shakespeare, de eerste om zijn forsche en aangrijpende uitdrukkingskracht, de tweede om het hoog-tragische van zijn pathos,

op éénen dag met den dichter der *Commedia* genoemd mogen worden.

Doch men houde in het oog, dat het Heelal door Dante voor onzen geest wordt gevoerd, en dat de dichter, zich zelven als kunstenaar steeds gelijk, den lezer geen enkele teleurstelling bereidt.

Niets verbaast ons meer dan Dante's zelfbeheersching, waar hij zijn gedachten in beeld brengt. Deze koning in het rijk der poëzie gebiedt in de eerste plaats als koning over de vormen zijner kunst. En het blijkt waarlijk, dat ieder gebod hier van een koning uitgaat. Dante's stijl is in den hoogsten zin des woords koninklijk door zijn grootschen eenvoud. Overal rijkdom; nergens een zweem van overlading.

Geen sieraden om te schitteren: die veracht deze vorstelijke geest.

Het schoone moet schoon blijken, is zijne leus.

Vóór alles beheerscht Dante zijne eigene geestdrift, zoodat haar gloed zijne woorden weldadig doortintelt. De hartstocht van den dichter kan op politiek gebied van tijd tot tijd in het wilde zwieren, zelfs bruischen en woeden; maar zijn geestdrift is edel en ontaardt nooit. Zij bezielt de denkbeelden geheel en volkomen, en gevoelt, dat daarin de adel bestaat der hoogste kunst. Daarom is het waar, dat de wetenschap in de *Commedia* geen onverteerde stof, geen ballast mag worden genoemd. Iedere waarheid wekt de geestdrift op van Dante, en die geestdrift wordt op hare beurt een nieuw leven der aanschouwde waarheid. Zoo mogen wij het den heer Gunning nazeggen, dat de *Commedia* een overheerschende kleur van „verstandelijkheid" vertoont naast

een diepe, ingehouden geestdrift, en dat deze vereeniging aan het geheel een plechtigen ernst geeft, door de eindelooze golving der welluidende terzinen verhoogd.

Wordt er niet inderdaad naar het hoogste gestreefd door een vertaler der *Commedia*, die niet rust voor hij het woord heeft gevonden, dat het oorspronkelijke in „kracht en waarde", in „beteekenis en fijnheid" evenaart? „De eenvoud", zegt Mr. Bohl, „moest hier wezen in zijne volmaaktheid", en daarom begrijpen wij, dat „ontelbare malen het juiste woord, de gepaste uitdrukking, als de parel van den bodem der golf, moest opgedoken worden". Wien bevreemdt het, dat dit „een ijzeren inspanning van jaren kostte"? En we zeiden reeds, dat ook de versmaat van het oorspronkelijke door den vertaler werd behouden.

De terzinen golven hier in het Nederlandsch.

Nadat daarover zoo vaak en zoo veel geschreven werd, behoort al wie verzen leest te weten, wat Dante's *terza rima* is 1). Men weet ook, welk een vinnige pennestrijd

---

1) De heer Huet heeft er zeer waarschijnlijk sedert 1880 ook wel iets meer van vernomen.

In dat jaar kende hij de vertaling van Mr. Bohl nog maar alleen van „hooren zeggen". Wel jammer, want het drieledig staand en slepend rijm, waarin de dichter Ten Kate den *Inferno* vertaalde, was ongelukkig allerminst de *terzina* van Dante. En toch was de heer Huet overtuigd, dat hij niemands verdienste „onzeker maakte" door op magistralen toon te verklaren, dat, , zoo iemand, de heer Ten Kate in staat was Dante over te brengen in het Hollandsch, *met behoud der versmaat van het oorspronkelijk.* Zijn talent [was] voor dit ondankbaar werk als uitgezocht. Ondankbaar ja, maar tevens nuttig". Niet zóó nuttig evenwel, dat de heer Huet er de *terza rima* uit kon leeren kennen! Met welk oog moet onze kritikus toch wel de *Commedia* gelezen hebben?

daarover voor eenige jaren tusschen Mr. Bohl en den dichter Ten Kate werd gevoerd. Of was het een spiegelgevecht? Voor de eer der beide strijders zou men het wenschen. Doch hoe dit zij, weinigen zullen beweren, dat Ten Kate in dien strijd lauweren heeft gewonnen.

Wij schatten den dichter Ten Kate als vertaler hoog, zeer hoog. Zijn heerschappij over de taal, vooral waar deze haar rijkdom, haar glans en weelde moet ten toon spreiden, is betooverend. Maar Dante is zijn dichter niet. Tasso kan door hem onnavolgbaar schoon in onze taal worden overgebracht, ook Milton, inzonderheid wat het schitterende der poëtische diktie betreft; Dante niet. Ieder woord dat in een vertaling der *Commedia* wordt opgenomen, behoort streng getoetst te worden. Het moet in den regel een wijsgeerige of theologische gedachte met onwraakbare nauwkeurigheid en bepaaldheid vertolken. En het taalvermogen van Ten Kate boeit en verrukt het meest, wanneer het zich geheel vrij en dwangeloos mag uiten. Uit zonnestralen kan het zich wieken ter hemelvlucht scheppen, niet uit wijsgeerige denkbeelden. Het zou zich ook geweld moeten aandoen, om zijn kracht te zoeken in de soberheid.

Met deze eigenaardigheid van dicht- en taalvermogen hangt naar onze meening op het nauwst en innigst samen, dat Ten Kate weinig of niets schijnt gevoeld te hebben voor het treffend symbolische van Dante's terzinen. Daar is dikwerf — en niet het minst in de *Commedia* — meer diepte van gedachten dan uiterlijke schittering in de symboliek. Hare meerdere of mindere verhevenheid wordt in de eerste plaats bepaald door de meerdere of

mindere verhevenheid der denkbeelden, die zij voor geest en gemoed uitspreekt.

Mr. Bohl stelt het symbolische, waarvan we hier gewagen, in een helder licht. Reeds het eerste drietal regels der *Commedia* heeft, volgens hem en volgens de oudste verklaarders van Dante, door de symboliek der versmaat, als ware het, den grondslag in zich van het gansche dichtstuk. Iedere regel der vijfvoetige jamben met slepend eindrijm telt elf lettergrepen, zoodat de drie regels te zamen op deze wijs het getal drie en dertig vormen. Ziedaar de levensjaren van onzen Zaligmaker door Dante gesymboliseerd! Dit is te meer zinrijk en treffend, omdat de geheele *Commedia* het verheven epos moet worden genoemd der door Christus gestichte Kerk. Deze zelfde symboliek is ook in iedere *Cantica* vertegenwoordigd door de verdeeling in drie en dertig zangen. Men neme daarbij in aanmerking dat de eerste zang van den *Inferno* slechts inleiding en voorbereiding is 1).

Deze drie verzen van telkens elf lettergrepen moeten nog behalve de levensjaren van Christus het leerstuk der H. Drieëenheid voorstellen. Dante heeft de drie Goddelijke Personen willen aanduiden door drie verzen, die een gelijk getal van lettergrepen hebben. De éénheid des Wezens in de Goddelijke Personen wordt daardoor verkondigd, dat de drie versregels niet meer dan ééne *terzina* uitmaken.

Is het niet schoon, dat zelfs het bloot stoffelijke, het louter mechanische van Dante's versbouw een zoo ver-

1) De inleiding mocht maar één zang zijn, omdat de drie liederen der *Commedia* honderd zangen moesten bevatten. Honderd is het zinnebeeld der volkomenheid.

heven bestemming heeft? Wie gevoelt niet, dat het Katholieke leven der middeneeuwen den geest van den grooten dichter geheel had doordrongen? Zijn epos moest tot zelfs in het getal der versklanken de heerlijke taal spreken van die rijke en diepzinnige symboliek, wier hemelglans, als een dageraad van hooger, onvergankelijk levenslicht, alle christelijke domkerken doorstraalde. Mystieke getallen inzonderheid hadden voor Dante een diepen zin. Ze waren hem symbolen van het verborgene, onzichtbare, bovenaardsche. Niet alleen in den naam van zijne Beatrix vond hij een geheimzinnig getal, maar ook in het feit, dat hij haar op zijn negende jaar ontmoette. Nu moest hij haar bezingen op zijn achttiende.

Men wane dus niet, dat men hier slechts met een gedachtenspel te doen heeft, waarvan de waarde ook door den vertaler der *Commedia* zeer betwistbaar kan worden geacht. Het symbolismus heeft een onwraakbaar recht van bestaan, vooral op het gebied der gewijde kunst. Dante's gedicht ademt in al zijn deelen den geest der middeneeuwen, zoo onuitsprekelijk rijk en verscheiden in verheffende zinnebeelden en roerende toespelingen. Iedere openbaring van dien middeneeuwschen geest moet, zoo het mogelijk is, in een vertaling der *Commedia* bewaard blijven: iedere openbaring, hetzij ze als van zelve hoorbaar en voelbaar tot ons spreke in klanken en beelden, hetzij ze, mystisch en symbolisch, maar toch licht erkenbaar, zich in getalmerken vertoone. Een vertaling, waarin staand en slepend rijm afwisselen, spreekt niet de geheele taal van Dante's symboliek. Zij is in haar versbouw voor het aanbiddend geloof van den Katholieken lezer geen zinnebeeld meer van het goddelijkst

aller Mysteriën: de H. Drieëenheid. Daar is derhalve geen twijfel aan: wie verklaart, dat hij de *Commedia* overzet met behoud der versmaat van het oorspronkelijke, moet den Florentijn laten spreken in de hem eigene *terza rima*. Ieder staand eindrijm vernietigt de symboliek van Dante's verzen.

Mag men hiertegen aanvoeren, dat de terzinen in het Nederlandsch te eentoonig zijn, om in een gedicht van langen adem geduld te kunnen worden? Mr. Bohl antwoordt ontkennend. Hij beroept zich op het proza, dat dikwerf zeer welluidend blijkt, hoezeer er vele vrouwelijke uitgangen onmiddellijk op elkander volgen. En inderdaad, men zorge slechts dat men, bij het lezen der terzinen van onzen Dante-tolk, aan de verzen, als zoodanig, den vollen eisch geve; dan zal niemand zich over hun eentoonigheid beklagen. De klanken en wederklanken van het rijm mogen voor niets meer dan een onderdeel gehouden worden van de algemeene melodie, welke in de verzen moet heerschen. Deze melodie zal, wanneer de verzen goed gelezen worden, niet bij deelen maar geheel en harmonisch tot haar recht komen. De muziek der rijmen, zegt Mr. Bohl terecht, moet gevoeld worden, niet als hoofdzaak maar als begeleiding. Is het dan ook waar, dat verzen als proza behooren gelezen te worden? Voorzeker. Doch men leide daar niet uit af, dat zij geen andere werking dan proza doen. Een bepaalde samenklank van tonen brengt in de poëzie niet minder dan in de toonkunst bepaalde akkoorden voort. Daarin moet de taalmuziek der verzen, dewijl zij haar tonen naar vaste wetten schakeert en regelt, het krachtigst en welluidendst proza verre overtreffen. Wil men

nu weten, of deze taalmuziek in een verzenreeks de vereischte uitwerking voortbrengt, men leze den geheelen volzin naar den eisch der denkbeelden. Het krachtige moet door den invloed van de tot ééne melodie samenvloeiende voetmaten krachtiger worden, het aandoenlijke aandoenlijker: de verzen moeten rijzen en dalen, forsch zijn of teeder, hun vaart versnellen of vertragen naar de velerlei beweging der gevoelsuiting. Ziehier b. v. de verzen, waar de eerste zang van *Het Vagevuur* bij Mr. Bohl mee aanvangt:

> 't Schip van mijn geest, zoo wreede zee ontvaren,
> Hijscht thans de zeilen om vooruit te dringen
> In beter water en op kalmer baren.

Deze regels zijn even schoon als het oorspronkelijke:

> Per correr miglior acqua alza le vele
> Omai la navicella del mio ingegno,
> Che lascia dietro a sè mar si crudele;

zoo ze goed gelezen worden:

> 't Schip van mijn geest,
> Zoo wreede zee ontvaren,
> Hijscht thans de zeilen
> Om vooruit te dringen in beter water
> en op kalmer baren.

Geest eischt hier den vollen toon met een zeer voelbare versrust. *Zoo wreede zee ontvaren* mag — en dit worde bij het lezen gehoord — slechts ten overloop strekken tot *hijscht thans de zeilen*, dat met nadruk

moet worden uitgebracht. *Om vooruit te dringen in beter water* worde met een nauw merkbare rust en iets sneller uitgesproken dan *hijscht thans de zeilen*, doch vooral minder snel dan *en op kalmer baren.*

We moeten hier, wat dit punt betreft, met een enkele vingerwijzing volstaan. 't Zou anders niet moeilijk vallen bladzij aan bladzij te vullen met sprekende bewijzen, dat Mr. Bohl's versifikatie over het geheel evenzeer uitmunt door rijke verscheidenheid en afwisseling als door welluidendheid en kracht. Ja, ook door welluidendheid. Deze uitspraak wordt geenszins gelogenstraft door een betrekkelijk gering aantal verzen, waaruit blijkt, dat de taal een enkele maal bij de keel is gegrepen, al behoefde haar geen „rauwe kreet of bange snik" ontwrongen te worden. Dat kon wel bezwaarlijk anders in een zoo uitgebreid werk, waar in bijna iederen versregel met angstige nauwgezetheid moest worden gewaakt voor het behoud der denkbeelden van het oorspronkelijke. Men begrijpt derhalve ook, dat het belachlijk zou zijn de aandacht der lezers op eenige zoogenaamde *rimes riches* te vestigen, die in deze honderd zangen zijn ingeslopen, of al te luide te verkondigen, dat onder al die vrouwelijke rijmklanken er hier en daar optreden in een min gewonen taalvorm. Mr. Bohl is ontegensprekelijk meester van de taal 1). Hij weet, dat voor een vertaler van Dante de kracht

---

1) Toch zal het menigeen bevreemden, dat in een zoo voortreffelijk werk als deze Dante-vertaling woorden gevonden worden als *wrochten, daarstellen, tijgen* (in de beteekenis van gaan) enz. Onder onze goede en beste schrijvers zijn er altijd nog die dit laatste woord met *tiegen* verwarren. Wil men *tijgen* weder in de taal invoeren, dan mag er geen andere beteekenis dan die van *zeggen* aan gegeven worden

der spraak moet gelegen zijn in juistheid en soberheid. Daarom laat hij zich niet verblinden door het blinkende of het schitterende. Hij weegt de gedachte van zijn dichter, weegt haar nog eens en nog eens, en weegt daarna even zoovele malen het woord zijner moedertaal, dat haar moet vertolken. „Het Italiaansche woord", hoorden wij hem verzekeren, „mag slechts vertegenwoordigd worden door zijn buitenlandschen tweelingbroeder." Dit beteekent voor het minst, dat er niets mag verloren gaan van wat door het Italiaansche woord wordt uitgedrukt.

De groote Dante-geleerde Karel Witte heeft iederen vertaler der *Commedia*, die de *terza rima* van het oorspronkelijke behoudt, den weg voorgeteekend, dien hij behoort te volgen. — Dante moet getrouw vertaald worden. Dit kan men in tweeledigen zin opvatten. Daar is een getrouwheid, die overal, waar de beide talen het toelaten, èn den inhoud èn de woorden weergeeft. Het is blijkbaar, dat deze niet dan in een proza-vertaling kan worden geëischt. Het volstrekt woordelijke der vertolking komt dus den vertaler zoowel als den lezer op het verlies van den rhythmus te staan. Dat dit verlies niet gering is, ziet ieder. Daar is een tweede getrouwheid, die de woordelijke overeenkomst van de vertaling en het oorspronkelijke, waar dit gebiedend gevorderd wordt, aan de eischen der versmaat ten offer brengt, maar de denkbeelden wat het wezenlijke van hun inhoud betreft, in een andere taal uitspreekt. Wie de *Commedia* in rijmlooze jamben vertaalt kan reeds niet alles woordelijk overzetten, wat door Dante gezegd wordt, hoeveel minder de vertaler, die ook de *terza rima* wil bewaren! Geen taal ter

wereld is zoo vrij en onbeperkt in haar woordenkeus, dat ze bij zoo ontelbaar vele vrouwelijke rijmklanken nooit een andere richting aan haar uitdrukkingen zal behoeven te geven dan de oorspronkelijke dichter aan de zijne gegeven heeft. Het komt bij den vertaler slechts op wetenschap, dichterlijk gevoel en takt aan, om die uitdrukkingen te kiezen, welke Dante in zijne taal als de vormen zijner gedachten had kunnen bezigen. Een paar voorbeelden.

Genaderd aan het keerpunt van ons leven,
Geraakte ik in een duister woud aan 't dwalen,
Want 'k had mij op 't verkeerde pad begeven.

Zoo vertaalt Mr. Bohl de verzen:

Nel mezzo del cammin di nostra vita
Mi ritrovai per una selva oscura,
Chè la diritta via era smarrita.

Niemand zal ontkennen, dat de denkbeelden van Dante in het Nederlandsch volkomen goed uitgedrukt zijn, ofschoon in het Italiaansch niet woordelijk gezegd wordt, dat de dichter in een duister woud *aan 't dwalen geraakte* en dat hij zich op *'t verkeerde* pad *had begeven.*

De dag vlood heen; de scheemring, die zich spreidde,
Onthief de wezens, die op aarde leven,
Van 't harde zwoegen, en slechts ik bereidde

Mij tot dien strijd, waartoe ik werd gedreven,
Zoo met den weg als met het mededoogen,
En dien mijn geest getrouw zal wedergeven.

Zoo luidt de vertaling van:

Lo giorno se n'andava, e l'aer bruno
Toglieva gli animai, che sono in terra,
Dalle fatiche loro; ed io sol uno

M'apparecchiava a sostener la guerra
Si del cammino e sì della pietate,
Che ritrarrà la mente che non erra.

Wie zal zich hier belachlijk willen maken met aan te merken, dat het Italiaansch eigenlijk niet spreekt van het *heenvlieden* van den dag, noch van wezens, die op aarde *leven*, noch van *'t harde zwoegen*, noch van een geest, die *getrouw zal wedergeven*?

Iedereen gevoelt terstond, dat de vertaler met zijne uitdrukkingen alles voor geest en verbeelding voert, wat Dante heeft willen voorstellen, en dat er van de aanschouwelijkheid der oorspronkelijke voorstelling niets is verloren gegaan.

Dat men zich met dat al geen illusiën scheppe! Nooit zal een vertaling van een meesterstuk, hoe voortreffelijk zij ook geslaagd mag heeten, dat meesterstuk als geheel evenaren. Onder alle vertalingen zal die steeds de kroon spannen, waarvan men naar waarheid kan getuigen, dat zij door juistheid en nauwkeurigheid, door kracht en meesterschap van taal en uitdrukking de meeste punten van overeenkomst vertoont met het oorspronkelijke. Hoe overvloedig ook de kennis en wetenschap is, die een vertaler bezit, hoe innig de gemeenschap met het gansche karakter van den oorspronkelijken dichter, die hij zich eigen heeft gemaakt, niemand is zoo volkomen in-

gewijd in de aandoeningen van eens anders zieleleven, dat hij een geruimen tijd zijne individualiteit kan doen zwijgen. Daarbij mag niet vergeten worden, dat na duizend en meer pogingen, om haar gedwee en onderworpen te doen zijn, de taal, waarin vertolkt wordt, nu en dan weerbarstig en onbuigzaam kan blijven. Eén uitdrukking, één woord moet zij geven, en alles is gered: het oorspronkelijke zal zich in haar afspiegelen met zijn vollen schoonheidsglans; maar zij weigert. Wat zij ten beste geeft zegt niet alles, wat er gezegd moet worden; het zegt te weinig en misschien in een ander opzicht te veel.

We hebben boven gezegd, dat in de vertaling van Mr. Bohl de denkbeelden van het oorspronkelijke zoo getrouw bewaard zijn gebleven als dit in een overzetting, die de *terza rima* behoudt, mogelijk is. Daar volgt echter niet uit, dat we, dit werk lezende en met het Italiaansch vergelijkende, nergens iets meer of iets anders zouden wenschen dan ons gegeven wordt. Nog minder, dat het voor Mr. Bohl zelven niet hier en daar te wenschen overlaat. Zoo iemand, hij moet er van overtuigd zijn, dat ook het Nederlandsch wel eens gehoorzaamheid weigert.

Ziehier de vertaling van het vreeselijk opschrift, door Dante boven de hellepoort geplaatst:

> Door mij gaat m' in de stad der jammerklachte;
> Door mij gaat m' in het wee, dat de eeuwen tarte;
> Door mij gaat m' onder 't reddeloos geslachte.
>
> Regtvaardigheid bewoog mijns Scheppers harte:
> De Macht, de Wijsheid zonder evenaren,
> En de Eerste Liefde stichtte me in de smarte.

De voor mijn tijd geschapen dingen waren
Voor de eeuwigheid — ook ik moet eeuwig leven:
Laat alle hoop, gij, die mij intreedt, varen.

Deze vertaling is zeer geroemd, en terecht. Misschien zal geen dichter in Nederland haar, zoo hij in terzinen moet spreken, verbeteren. En toch gevoelt men, dat het vers van Dante: *Per me si va nell' eterno dolore* niet vol en krachtig genoeg weerklinkt in: *Door mij gaat m' in het wee, dat de eeuwen tarte.* De wenschende of toelatende vorm in het laatste woord is een te zwakke weergalm van het eenvoudig, maar hier zoo ontzettend *eterno.* Ook de uitdrukking: *stichtte me in de smarte* heeft hier minder waarde dan Dante's *fecemi*, waardoor de voortbrenging der Hel als *città dolente* en *eterno dolore* uitdrukkelijk als het werk der H. Drieëenheid genoemd wordt. Dat wordt door *in de smarte* wel niet uitgesloten, maar 't zou dichterlijker zijn, zoo het ingesloten werd. — Heeft *ook ik moet eeuwig leven* hier de kracht van *ed io eterno duro?* Ik zou het durven ontkennen. Het woord *leven* verhoogt den indruk niet, die moet worden voortgebracht. *Voor mijn tijd* heeft hier bepaaldelijk iets van een wanklank.

Heeft men begrepen wat wij bedoelden, of wenscht men het nog door andere voorbeelden gestaafd, dat de taal niet altijd gehoorzaamt? In den eersten zang van den *Inferno* verhaalt Dante, dat eene wolvin hem terugdringt tot daar, *dove il Sol tace.* Mr. Bohl vertaalt: *waar 't daglicht kust de westerzoomen.* Deze vertaling is door hem met kracht tegen Ten Kate's berisping in bescherming genomen; doch ik houd het er voor, dat zeer velen hier

het oordeel van dezen dichter zullen onderschrijven. Het is waar, dat men in het Hollandsch niet kan zeggen: *waar de zon zwijgt* — ofschoon misschien even goed als: *stom van licht* — maar daarmee is niet bewezen, dat de uitdrukking *de westerzoomen kussen* op deze plaats den toets kan doorstaan. Pietro Fraticelli heeft volkomen gelijk, wanneer hij zegt: „*tacere* è lo stesso che cessare della consueta operazione, almeno figuratamente". Doch welke denkbeelden wekt dat ophouden van de werking der zon niet op, zoo kenmerkend door dat ééne *tacere* uitgedrukt! Dat zinrijke van het oorspronkelijke ontbreekt in de vertaling. De *westerzoomen kussen* is een uitdrukking, waar men het desnoods mee doen kan, wanneer men niet vertaalt. Hoe weinig zij zegt, blijkt reeds daaruit, dat men haar even goed van de opgaande als van de ondergaande zon kan bezigen, zoo de *westerzoomen* maar eerst *oosterzoomen* geworden zijn. — Waarom we hier zooveel nadruk leggen op het overzetten van dat woord *tacere*? Omdat Dante's dichterkracht zich keer op keer zoo treffend openbaart in één enkel woord, vol diepen zin en hooge beteekenis.

In den tweeden zang van den *Inferno* wordt Dante door Beatrice genoemd: *L'amico mio, e non della ventura.* In de vertaling lezen wij: *Mijn vriend, dien de onspoedsnevelen omhullen.* Zij, die beweren dat de Italiaansche woorden hier beteekenen: *amico mio vero ed immutabile*, moeten de overzetting onjuist noemen. Doch al onderstellen wij, dat Mr. Bohl den zin juist heeft opgevat, de vertaling voldoet ons niet. De weldadige geur van Dante's eenvoud is in die *omhullende onspoedsnevelen* verdwenen. Ditzelfde moet gezegd worden van:

'k Was nauw in dit gebied gekomen,
Of 'k zag een magtig Heerscher nederdalen,
Omstraald van Glorie- en Victorie-stroomen.

Die Heerscher is Christus, nedergedaald ter helle, volgens Dante's uitdrukking: *con segno di vittoria incoronato.* Voor deze grootsch-eenvoudige schildering geeft de vertaling ons een vers, dat den indruk maakt, alsof het pralen wil.

Het zou geheel nutteloos zijn dergelijke aanhalingen ter vergelijking van de vertaling en het oorspronkelijke te vermenigvuldigen. Daar zou niets anders door bewezen worden dan dat ook de beste vertaler zich zelf niet altijd voldoen kan. Mr. Bohl erkent zelf, dat *De Hel* de meeste verzen bevat, welke alleen den zin teruggeven, zonder het woordenkleed van Dante. Wij zeggen hem dankbaar na, dat die verzen toch niet zeer talrijk zijn.

(*Wordt vervolgd*).

P. F. Th. van Hoogstraten.

VERSCHEIDENHEID.

GLOSSAIRE ARCHÉOLOGIQUE DU MOYEN-ÂGE ET DE LA RENAISSANCE.

Gaarne vestigen wij de aandacht van allen, die in historische en archeologische studiën belang stellen, op deze veelomvattende uitgave, waarvan reeds eenige afleveringen zijn verschenen, die ten volle aan de hooge verwachting beantwoord hebben en in vele buitenlandsche tijdschriften met hoogen lof besproken zijn. Inderdaad dit werk getuigt van uitgebreide kennis en veel talent, aan onvermoeiden arbeid gepaard, en heeft den geleerden schrijver Victor Gay vele jaren van geduldige nasporing op velerlei plaatsen gekost. Bewonderenswaardig is de menigte van documenten, die hier in allerlei vorm ten bate der onderzoekers samengebracht zijn: gedenkteekenen, authentieke oorkonden, teekeningen, opheldérende commentaren wedijveren met elkander in verscheidenheid en belangrijkheid. In alphabetische orde vindt men hier vele weinig bekende uitdrukkingen en zaken toegelicht en verklaard; de gegeven verklaringen worden gestaafd uit authentieke oorkonden, meer dan dertig duizend in getal; dikwerf worden er afbeeldingen, aan gelijktijdige monumenten ontleend, bijgevoegd; en onder die oorkonden en afbeeldingen zijn er velen, die tot heden nog nimmer openbaar werden gemaakt. Ook voor de kunst en als voortbrengsel van kunst heeft het werk hooge waarde. Met recht wordt het een „oeuvre hors ligne" genoemd, dat een eereplaats verdient zoowel in openbare bibliotheken als in de bijzondere boekverzamelingen van geleerden, kunstenaars en boekenkenners. Wanneer de uitgave voltooid is, zal zij twee deelen groot octavo beslaan van ongeveer 750 bladzijden, opgeluisterd door 1200 afbeeldingen. Zij verschijnt in 10 afleveringen van 10 vel druks, die ieder tegen 9 francs geleverd worden. Zoodra echter de twee deelen compleet zijn, wordt de prijs tot 120 francs verhoogd. De uitgave geschiedt bij de Société générale de librairie Catholique, Rue des Saints-Pères 76, Paris.

DE DIPLOMATIEKE ONDERHANDELINGEN OVER HET COADJUTORSCHAP VAN MGR. VON GEISSEL.

Een verstandig veldheer — zegt Görres in zijn beroemd strijdschrift *Athanasius* — rekent het zich niet tot oneer, als hij den voet op ongunstig terrein heeft gezet, in tijds terug te trekken en de begane fout te herstellen. — Geheel anders handelde de Pruisische regeering, toen zij den onvergeeflijken misslag had begaan, in den avond van den 20 November 1837 den eerbiedwaardigen aartsbisschop van Keulen, Clemens August, gevangen te nemen en als een hoogst gevaarlijken staatsmisdadiger naar de vesting Minden te voeren. Reeds den volgenden morgen trachtte zij het gepleegd geweld te rechtvaardigen in een door drie ministers (Von Altenstein, Von Kamptz en Von Rochow) onderteekend *Publicandum*, waarin tegen den aartsbisschop de zwaarste beschuldigingen van meineed, trouwbreuk, oproer en landverraad onbewimpeld werden uitgesproken. En de minister van eeredienst, de reeds genoemde Von Altenstein, ontzag zich niet het domkapittel aan te schrijven, dat het, als stond de zetel ledig, overeenkomstig de voorschriften van het kerkelijk recht, maatregelen had te nemen, waardoor in het bestuur van het diocees ten

spoedigste werd voorzien. Helaas! wij moeten er bij voegen: de kanunniken, hun plicht vergetend, schaarden zich aan de zijde der regeering en benoemden weinige dagen later een hunner ambtgenooten tot bestuurder van het bisdom.

Maar het gaat niet aan, zegt wederom Görres, „sich über alle Form hinaus in die unförmlichste aller Formlosigkeiten mit einem Sprunge herein, und mit einem anderen wieder hinaus zu versetzen", en, nadat men eerst de wet met voeten heeft getreden, op hetzelfde oogenblik diezelfde wet te hulp te roepen, als ware er slechts sprake van eene kleine onregelmatigheid, die het niet de moeite waardig schijnt nog verder te gedenken 1).

---

1) *Athanasius*, 2e Aufl. S. 3. — Om eene vergelijking met de hedendaagsche leer van het „*Staatsgefährlich*" gemakkelijk te maken laten wij de beschuldiging der Pruisische regeering tegen den aartsbisschop hier volgen, zooals zij door Görres in het kort werd samengevat: „Das Ministerium hat gegen den Erzbischof die folgende Vorwürfe articulirt. Im *Publicandum:* er habe sich nicht gescheut, zuletzt auch selbst Schritte zur Aufregung der Gemüther zu thun; und im *Erlasz* an das Capitel: er habe sich nicht gescheut, mit Verschweigung der wahren Sachlage das Verfahren hinsichtlich der gemischten Ehen, als den eigentlichen Grund des ihm angedrohten Verfahrens der Regierung hervorzuheben, und dadurch die Gemüther aufzuregen. Wenn solche grosze und schwere Thatsachen, fährt der *Erlasz* darauf fort, an sich die Einschreitung der landesherrlichen Macht gebieterisch hervorgerufen, so dürfe es auch nicht unbeachtet bleiben, dasz diese ganze Handlungsweise des Erzbischofs, nach unverkennbaren Spuren, mit dem feindseligen Einflusse zweier *revolutionärer Partheien* zusammenhänge, welche die Gemüther aufzuregen, die Gewissen zu verwirren suchen, um ihre zerstörenden, weitgreifenden Plane durchzusetzen. — Die Anklage geht also auf Aufwiegelung und Verrath, gleich jener, die gegen seinen Meister vorgebracht worden: *Er regt das Volk auf, von Galiläa angefangen, bis hieher!*" S. 7.

IJdel bleken dan ook alle pogingen door het ministerie aangewend, om zoowel den H. Stoel als de publieke opinie te misleiden, en zelfs Protestanten aarzelden niet voor het goed, maar geschonden recht der Katholieken op te treden en volledig herstel voor het gepleegde geweld te eischen.

Aan dit zoo algemeen uitgesproken verlangen werd echter eerst voldaan, toen de dood bijna gelijktijdig den koning Frederik Wilhelm III en den minister Von Altenstein uit het leven had weggerukt. Den 7 Juni 1840 volgde de kroonprins onder den naam van Frederik Wilhelm IV zijn vorstelijken vader op den troon en eene der eerste daden van zijne voor de Katholieke Kerk in Pruisen zoo zegenrijke en vruchtbare regeering was eene welgemeende en welgeslaagde poging om den vrede tusschen Kerk en Staat te herstellen. Hij zond namelijk in het geheim een zijner meest vertrouwde hovelingen, den graaf Von Brühl, naar Rome om te vernemen, langs welken weg aan den steeds moeielijker geworden toestand een einde zou kunnen gemaakt worden.

De bezwaren toch, die eene goede oplossing zoo al niet geheel verhinderden dan toch grootelijks belemmerden, waren in de drie jaren, welke sedert de gevangenneming des aartsbisschops waren verloopen, hand over hand toegenomen. Wel was het hem vergund geworden de vesting Minden te verlaten en op het voorvaderlijk riddergoed in de nabijheid van Munster verblijf te houden; maar zijne gezondheid was te diep geschokt en zijne krachten hadden te veel geleden, om aan een spoedigen terugkeer naar Keulen en vooral aan een persoonlijk besturen van zijn uitgestrekt diocees te mogen denken. Daarenboven zou

hij, weergekeerd in zijne bisschoppelijke stad, iemand vinden, in wiens handen hij met vertrouwen een deel van zijn opperherderlijk gezag konde nederleggen? Even onmogelijk echter was het voor den hoogbejaarden belijder, met het oog zoowel op het verledene als op de toekomst, om tot den H. Vader het verzoek te richten, dat hij zijne laatste levensjaren in stille rust mocht doorbrengen en zijn herdersstaf aan jeugdiger hand mocht worden toevertrouwd. Van alle zijden toch vorderden de Katholieken in het zoo bij uitstek katholieke Rijnland openlijk herstel van het onrecht, dat ook zij in den persoon van hunnen oppersten en hoogvereerden Herder hadden geleden, en in het belang zijner dierbare kudde mocht hij zelfs den schijn niet op zich laden, als bezweek hij nog in de laatste ure voor de overmacht van het geweld. Hij moest in den strijd volharden tot de overwinning was behaald — want zijne overwinning zou ongetwijfeld de zegepraal worden der katholieke zaak in geheel Pruisen.

Er bleef derhalve voor den Paus slechts één enkele uitweg open: aan den koning van Pruisen het voorstel te richten, dat Clemens August tot zijnen dood aartsbisschop van Keulen blijven, maar, indien hijzelf er in wilde toestemmen, een coadjutor ontvangen zou, die als Administrator Apostolicus het aartsbisdom zou besturen. Die coadjutor evenwel zou benoemd worden met recht van opvolging (*cum jure succedendi*) en deze laatste bepaling werd door den Paus — en later ook door den aartsbisschop — van zoo groot gewicht geacht, dat de geheele overeenkomst en de voortzetting der onderhandelingen van de aanneming dezer ééne voorwaarde wer-

den afhankelijk gemaakt 1). De H. Vader wilde namelijk voorkomen, dat het domkapittel, hetwelk zich tegenover zijn aartsbisschop zoo onwaardig had gedragen, eenigen invloed zou uitoefenen op de keuze van diens opvolger, en op die wijze verhinderen, dat na korter of langer tijdsverloop opnieuw in gevaar werd gebracht, wat met zooveel moeite en opoffering was behouden.

Gelijk wij boven zagen, zou de toestemming van den aartsbisschop gevraagd worden, eer de benoeming van een coadjutor werd vastgesteld. Met die zending van zoo kieschen aard werd door den H. Vader de vroegere rector der Propaganda belast, Mgr. Von Reisach, toen bisschop van Eichstätt, later aartsbisschop van Munchen en kardinaal. Hij begaf zich naar Munster en vond Clemens August — van wien zijn evenbeeld in onze dagen, Mgr. Martin van Paderborn, schrijven kon: „Er stand, wie ein Fels im Meere, an dem die schäumenden Wogen sich brechen, nicht weichend und nicht wan-

---

1) De pauselijke Nuntius te Munchen, Mgr. Viale-Prelà kon dan ook met recht schrijven: „La chose, que le Saint-Siège reconnait comme essentielle et tout-à-fait indispensable, est celle d'assurer la succession de Cologne, et le Saint-Siège a insisté décidément pour obtenir un Coadjuteur avec succession." — En de bisschop van Eichstätt, Mgr. Von Reisach: „Es handelt sich, dem Erzbischof einen Coadjutor *cum jure succedendi* zu geben, und diesz wurde deszhalb von Rom und vom Erzbischof gefordert, weil auf diese Weise auch für die Zukunft gesorgt ist, und dem fatalen Kapitel dadurch die Wahl genommen wird. Die ganze Einigung in Bezug auf die Beendigung der Sache beruht auf diesem Punkte, da nur wegen der Vortheile einer solchen Coadjutorie Rom und der Erzbischof zur Unterhandlung sich herbeigelassen." — *Dipl. Corr.* S. 55, 59.

kend" 1) — eenvoudig als een kind, ten volle bereid om den wensch zijns vaders te volbrengen. Ook de instemming van den koning van Pruisen was inmiddels verkregen.

Hoe gunstig en snel het verloop der eerste onderhandelingen ook geweest was, er deed zich echter thans eene vraag voor, wier beantwoording tot de allermoeielijkste en meest ingewikkelde punten der geheele oplossing moest gerekend worden. Aan wien namelijk zou de waardigheid van coadjutor worden opgedragen? Wie zou in staat zijn dezen schier bovenmenschelijken last op zijne schouderen te nemen? Voorzeker niet iemand, die tot de geestelijkheid van het Keulsche aartsbisdom behoorde. „Zoo een", schreef Mgr. Von Reisach, „kan onmogelijk de verwarde toestanden van het diocees weder in orde brengen; hij zal in meerdere of mindere mate van anderen afhankelijk wezen of ten minste den schijn op zich laden dezen of genen persoon naar de oogen te zien." Maar, waar iemand te vinden, die als vreemdeling onder de zijnen komende, zoo vele en zoo veelzijdige gaven van geest en hart kon ontwikkelen, dat hij terzelfder tijd èn de gunst des konings, èn het vertrouwen des aartsbisschops, èn de liefde zijner onderhoorigen zou winnen, zonder ooit aan den H. Stoel de minste reden van vrees in te boezemen, dat de mildheid en zachtheid van zijn bestuur in schuldige zwakheid en ongeoorloofde toegeeflijkheid zou kunnen ontaarden? — Maar de Kerk van Jesus Christus is niet alleen eene

1) *Zeitbilder* von Dr. Konrad Martin, Bischof von Paderborn. 2e Auf. Mainz, Fr. Kirchheim, 1879. S. 147

heilige, eene zeer wijze, maar zij is ook in weerwil van al hare beproevingen eene hoogst gelukkige Moeder. Zij vindt steeds in alle omstandigheden van haar veelbewogen leven onder hare zonen mannen, op wie zij zich veilig kan verlaten en aan wie zij zonder schroom hare heiligste belangen kan toevertrouwen. Zoo werd dan ook nu spoedig de man gevonden, van wien Mgr. Martin met vaste hand het getuigenis durfde nederschrijven, dat hij — menschelijker wijze gesproken — de eenige was, die een Clemens August mocht vervangen en waardig kon bevonden worden om na dezen grooten belijder den opperherderlijken zetel van Keulen te bestijgen 1). — Die uitverkorene der goddelijke Wijsheid was de bisschop van Spiers, Joannes Von Geissel.

De mededeeling van de benoeming, die hem te wachten stond, vernam Mgr. Von Geissel het eerst uit een vertrouwelijk schrijven van zijnen vorst, koning Lodewijk I van Beieren 2). De graaf Von Brühl had op zijne door-

---

1) *Zeitbilder* S. 154, 155. „Nach dem ruhmwürdigen Bekenner, Clemens August, durfte, menschlich gesprochen, auf den erzbischöflichen Stuhl von Coln nur ein Von Geissel kommen; es durfte einen Clemens August nur ein Mann ablösen, der von der nämlichen Festigkeit in den Grundsätzen und nämlichen unerschütterlichen Treue gegen die Kirche und den heiligen Apostolischen Stuhl, wie er, und wie er bereit, der Kirche und der Reinerhaltung des kirchenlichen Glaubens jedes Opfer zu bringen, der daher, ganz in seine Fuszstapfen tretend, das von ihm begonnene Werk weiter zu führen und zu vollenden im Stande war."

2) Wij geven hier de voornaamste bronnen, waaruit wij bij deze studie aanhoudend hebben geput: Baudri, *Der Erzbischof von Köln, Johannes Cardinal Von Geissel und seine Zeit,* Köln, J. P. Bachem. 1881. —

reize naar Rome dezen een brief overhandigd van zijn zwager, den koning van Pruisen, die hem dringend verzocht al zijn invloed aan te wenden bij den bisschop van Spiers om dezen tot het aannemen van het coadjutorschap te bewegen. Het kabinetsschrijven — waaraan 's konings hand o. a. deze woorden had toegevoegd: „*nur* Geissel eignet sich zu dieser Stelle nach des Königs von Preuszen, Meines Freundes, Ansicht und nach meiner" — was van den 7 Juli 1841 en werd een dag later gevolgd door een even vertrouwelijk schrijven van den minister Von Abel, die den prelaat onbewimpeld verklaarde: dat eene weigering van zijne zijde het welslagen der onderhandelingen in het grootste gevaar bracht. Toch meende Mgr. Von Geissel de hem aangebodene waardigheid niet te mogen aannemen. In een allertreffendst antwoord aan koning Lodewijk telt hij de bezwaren op, die hem moeten weerhouden. Voor het aangezicht des Heeren, aan den voet des altaars, in aanhoudend gebed heeft hij zijn besluit herhaalde malen gewikt en gewogen. En na met helderen blik den toestand te hebben overzien, vat hij de beweegredenen zijner weigering in het volgend zestal punten samen:

1. Vóór alles wordt de rampzalige strijd beheerscht door de

Schriften und Reden, Koln, Du Mont-Schauberg. 1869. — *Die kirchlichen Zustände in Preuszen und die Berufung und Thätigkeit des Herrn Von Geissel als Colner Oberhirte,* Freiburg, Herder'sche Verlagshandlung, 1880. — *Preuszen und die Katholische Kirche.* Von Julius Bachem. 3e Aufl. Köln. Bachem, 1884. — Hergenröther, *Kirchengeschichte.* 1e Aufl. 2e Th. — Dumont: *Diplomatische Correspondenz.* Freiburg, Herder'sche Verlagshandlung, 1880. — *Journal historique,* Tom 4 et 5, Liège, P. Kersten.

verschillen over de inzegening der gemengde huwelijken. Wel is in den laatsten tijd het dwangbevel, waardoor van de zijde der regeering de katholieke priester verplicht werd elk gemengd huwelijk in te zegenen, teruggenomen. Maar de geheime overeenkomst (*Convention*) der bisschoppen van den 19 Juni 1834 en de daarop gebouwde instructie aan de vikarissen-generaal van den 8 October 1834 zijn blijven bestaan. En zoolang nu de pauselijke breve van den 25 Maart 1830 en de instructie van kardinaal Albani niet tot grondslag gelegd zijn bij de behandeling der gemengde huwelijken, moet alle hoop op een duurzamen vrede tusschen de Kerk en den Staat in Pruisen worden opgegeven.

2. De bisschop moet krachtens zijn heilig ambt de trouwe bewaarder zijn van de geloofsleer der Kerk. Een noodzakelijk gevolg hiervan is, dat hij vrij en ongehinderd moet kunnen beschikken over de middelen om het godsdienstig onderricht in de scholen en opvoedingsgestichten — ook al zijn deze staatsinstellingen — te regelen en te bewaken. Hij moet aandeel hebben in de benoeming van degenen, die met het geven van dat onderricht belast worden, en toezicht houden over hunne handelingen, in zooverre deze de Kerk en den godsdienst raken. Wel meent hij zich gerust te kunnen stellen omtrent de betrekking, waarin de pastoors van het aartsbisdom tot de lagere scholen geplaatst zijn, maar hij heeft geen voldoende zekerheid omtrent het aandeel, dat den opperherder geschonken wordt in het benoemen van godsdienstleeraars bij de kweekscholen van onderwijzers, de gymnasien en andere inrichtingen van hooger onderwijs.

3. De bisschop is al verder aan God en aan de Kerk verantwoording schuldig voor de opleiding en toelating van bekwame kandidaten voor den geestelijken stand. Dit punt is van het allerhoogste belang en voor de Kerk eene ware lèvensvraag, die hare gansche toekomst omvat. Nu bestaat hieromtrent in het aartsbisdom eene geheel onnatuurlijke verhouding. Het is toch van algemeene bekendheid, welke verwarring er heerscht in de theologische faculteit te Bonn, in het theologisch convictorium aldaar en in het priesterseminarie te Keulen; een toestand des te beklagenswaardiger, omdat hij geboren en gegroeid is uit een stelselmatig verachten van het bisschoppelijk gezag. Het kan en mag voor den bisschop geen onverschillige zaak zijn, welke geestelijken met het onderwijs in de theologische wetenschappen aan de universiteit belast of met het toezicht over het convictorium vertrouwd zijn, en

evenmin, op wat wijze en in welken geest zij hun onderricht geven. Maar het allermeest geldt dit van de mannen, die zijn priesterseminarie besturen, die laatste en alles beslissende oefenschool der jeugdige levieten; het moet in zijn ganschen omvang aan het gezag des bisschops zijn toevertrouwd en ieder andere verhouding is onnatuurlijk en met het doel der instelling in lijnrechten strijd.

4. Eene niet minder zware verantwoordelijkheid draagt de bisschop voor de ambtelijke bediening en het zedelijk leven zijner onderhoorige geestelijkheid, alsmede voor het naleven der kerkelijke wetten door de aan zijne herderlijke zorg toevertrouwde kudde. Ook op dit gebied derhalve moet hij zijn gezag ongestoord kunnen uitoefenen. Hij moet niet alleen de pastoors en succursaal-geestelijken kunnen benoemen — behoudens eerbiediging der patronaatsrechten, waar deze geldig zijn — maar ook toezicht kunnen houden over de wijze, waarop zij het geloovige volk leeren en hunne priesterlijke functien waarnemen, over hunnen handel en wandel, over hunne tekortkomingen en overtredingen. Hij moet hen vrij kunnen berispen, bedreigen, zoo noodig bestraffen en door verplaatsing of afzetting trachten te verbeteren. Eveneens moet het hem vrijstaan de kerkelijke tucht ook op de leeken toe te passen en vooral omtrent de huwelijken volgens de kanonieke wetten te beslissen.

5. In nauwen samenhang met het voorgaande staat de vrijheid om met het Opperhoofd der H. Kerk, als den hoogsten wachter en rechter in alle geestelijke zaken, evenals met zijne onderhoorige geestelijken en geloovigen ongehinderd gemeenschap te kunnen onderhouden. Den bisschop moet dus het recht toegekend worden, in het belang van het geregeld bestuur zijns bisdoms, vikarissen-generaal, geestelijke raden, dekens enz. te kunnen kiezen en aanstellen, en deze waardigheidsbekleeders moeten op hunne beurt slechts aan hem verantwoording schuldig zijn. Maar ook hem moet volle vrijheid worden gelaten zich tot den Paus te wenden en diens beslissingen en bevelen, evenals zijne eigene voorschriften aan de priesters en de geloovigen van zijn diocees mede te deelen. Dat deze vrijheid in het aartsbisdom in de meeste gevallen niet bestaat, weet een ieder, en het zij voldoende hier te herinneren aan hetgeen gebeurd is met de pauselijke breve betreffende het Hermesianisme. Wel heeft de koning van Pruisen nu kort geleden het schriftelijk verkeer met den H. Stoel

voor geoorloofd verklaard; maar het bekend maken van bisschoppelijke voorschriften blijft nog altijd aan de drukkendste bepalingen onderworpen.

6. Eindelijk bestaat er nog een bezwaar, dat hij slechts even wil aanroeren: de verhouding namelijk van den coadjutor tot den aartsbisschop, alsmede — doch dit is hem een punt van geheel ondergeschikt belang — de vaststelling der dotatie. Hij persoonlijk wordt daarenboven in Spiers teruggehouden door de liefde voor zijne vijf en zeventigjarige moeder, die reeds veertien jaren sinds den dood zijns vaders zijne woning met hem deelt, en door den verzwakten staat zijner gezondheid, die op de laatste rondreizen in het gebergte onherstelbaar, vreest hij, is verloren gegaan.

Voorzeker, zoo vervolgt de prelaat, een betere tijd is aangebroken, waarin een rechtvaardig en zachtzinnig vorst al zijne onderdanen met vaderlijke liefde omvat ten gemeenschappelijken vrede. Die vrede zal terugkeeren, zoodra men zonder vooroordeel en partijdigheid den keizer toekent wat des keizers — maar ook aan God geeft wat Godes is. En moeielijk zal die billijke en gelijkmatige verdeeling niet vallen, indien men slechts van weerszijden elkander met openhartigheid en vertrouwen nadert en het gemeenschappelijk doel goed in het oog houdt. Die staatslieden moeten toch wel bij hunnen tijd geheel ten achteren zijn en door de herinneringen aan eene verouderde school geheel beneveld worden, die ook nu nog het zich tot hooge wijsheid aanrekenen in iederen katholieken bisschop een tegenstander ex officio, een vijand van den Staat, een malcontent, een oppositieman, een frondeur te zien en zich verplicht rekenen hem met nooit inslapend wantrouwen te moeten bewaken, bespieden en binnen de engst mogelijke grenzen te moeten insluiten. — Het smart hem het voorstel des konings niet te mogen aannemen, maar hij vertrouwt, dat de vorstelijke welwillendheid jegens hem om die weigering niet zal verminderen.

In dat vertrouwen zag de bisschop zich niet bedrogen. In plaats van te verminderen was de liefde en hoogschatting, die koning Lodewijk hem reeds sinds vele jaren toedroeg, nog vermeerderd. In een geheel eigenhandig schrijven onder dagteekening van den laatsten Juli 1841 trachtte de vorst aan al zijne bezwaren te gemoet te komen

door een nieuw voorstel. Zijn bisdom van Spiers namelijk, het voorwerp zijner opperherderlijke liefde en het schouwtooneel van zijn rusteloozen ijver, zou vier jaren open blijven en in dat tijdsverloop door een wijbisschop bestuurd worden. Zoo werd hem de gelegenheid aangeboden om, na te Keulen den gewenschten vrede tot stand gebracht of naar zijn best vermogen bevorderd te hebben, tot de hem zoo dierbare kudde terug te keeren.

Thans meende Mgr. Von Geissel niet langer te mogen weigeren. „Wel bestaat er", zegt hij in zijn antwoord van den 5 Augustus, ,,groote waarschijnlijkheid, dat ik, eenmaal te Keulen coadjutor geworden, niet licht naar Spiers zal teruggaan, want het is mij eene vaste gewoonte met hart en ziel mij toe te wijden aan ieder ambt, dat ik eenmaal aanvaard heb. Ook durf ik in allen ootmoed mij vleien met de hoop, dat de bijstand Gods niet zal ontbreken en mijn arbeid zal gezegend worden. Maar er kunnen toch onvoorziene omstandigheden en hinderpalen voorkomen, die het mij tot een gewetensplicht zouden maken om af te treden. God moge dat verhoeden, om wille van de H. Kerk, van het gemeenschappelijke vaderland en van mijzelven — want het zou een ware ramp zijn — doch de wijsheid vordert hier ook op het mogelijke bedacht te blijven."

„Ik ben dus wel bereid om te gaan", zoo eindigt hij, „maar ik kan het mijnen koning niet verbergen, dat ik dit besluit mijzelven slechts na hevigen tweestrijd heb kunnen afdwingen, omdat het mij bitter zwaar valt en een onuitsprekelijk groot offer van mij vordert."

Met een gevoel van de levendigste vreugde — het zijn weder zijne eigene woorden — had de koning het antwoord des bisschops ontvangen en onverwijld zich aan den arbeid gezet, om in overleg met zijn minister Von Abel de zaken betreffende het bisdom van Spiers overeenkomstig bovenstaand voorstel te regelen. De geheele Augustusmaand was reeds daarmee voorbijgegaan, toen eensklaps de zaak van het coadjutorschap eene wending nam, die den vurigsten wensch van Mgr. Von Geissel scheen te zullen bevredigen. Juist hield hij zich bezig met de laatste hand te leggen aan een schrijven, waarin hij zijn boezemvriend, den domdeken Dr. Weisz als den meest waardigen voor het ambt van wijbisschop, den minister Von Abel aanbeval, toen hij van dezen onder dagteekening van den 2 September eene korte mededeeling ontving, dat niet hij, maar de Triersche pastoor Arnoldi door den H. Stoel aan het hof van Berlijn als coadjutor was voorgedragen. De H. Vader hoopte namelijk langs dien weg het geschil, dat met de Pruisische regeering over het bezetten van den bisschopszetel te Trier gerezen was, te kunnen beslechten en eene nieuwe verkiezing aldaar mogelijk te maken.

„De Heer zij geprezen!" antwoordt de prelaat, „Hij doet alles goed! Ik gevoel mij als iemand, die na eene hevige benauwdheid weder vrij en krachtig kan ademen, en met blijden en helderen blik staar ik in de toekomst, die eerst zoo droevig scheen, nu echter naar alle zijden is opgeklaard."

Zijne vreugde mocht echter niet van langen duur zijn. Reeds den 25 September ontving hij van den Nuntius te Munchen, Mgr. Viale-Prelà, de officiëele

kennisgeving, dat de H. Vader hem tot coadjutor wenschte en wel zonder eenig voorbehoud of uitzicht op een mogelijken terugkeer naar Spiers 1).

(Wordt vervolgd.)

H. W. J. VAN HERTUM. PR.

---

1) „Il ne peut pas être question de retenir le diocèse de Spire, il s'agit par contre que Votre Grandeur dût se déclarer prête a résigner son diocèse, si le Saint-Père le croyait opportun. Tout ce qu'il y aurait de mieux à faire serait, à mon avis, que Votre Grandeur déclarait d'être disposée de faire en tout la volonté de Sa Sainteté. — Le Roi de Bavière regretterait sans doute de perdre pour son Royaume un si digne Evêque, mais je suis sûr que Lui aussi fera un pareil sacrifice. J'attends, Monseigneur, avec impatience Votre réponse et je ne doute pas qu'elle ne soit affirmative."

DE H. NORBERTUS EN RUPERTUS.

Ik wist niet, dat ik eene zoo zware taak op mij nam, toen ik op het einde van mijn artikel: *De H. Norbertus en zijne biografen* 1) beloofde, den strijd tusschen Norbertus en Rupertus, abt van de Benedictijner abdij van Duitz bij Keulen, te zullen beschrijven. Ik meende toen nagenoeg op de hoogte te zijn van hetgeen ik den belangstellenden lezer dacht mede te deelen, maar sedert stuitte ik op zoo vele bezwaren, dat ik gewis den arbeid gestaakt had, wanneer de volharding niet noodzakelijk ware geweest voor eene volledige levensbeschrijving van mijn H. Patroon.

Intusschen werden door de navorsching van alle destijds geschrevene werken verscheidene moeilijkheden overwonnen en vele duistere punten opgehelderd, die zoo ver ik weet, tot nog toe voor niemand duidelijk waren.

Het zal dienstig zijn, dat ik, alvorens den *status quaestionis* bloot te leggen, een kort resumé geef van hetgeen ik in mijne voorgaande artikelen 2) gezegd heb.

Sinds het begin der zeventiende eeuw vloeide uit de tallooze abdijen, ter verheerlijking van den stichter, die tot dusverre, onverklaarbaar genoeg, in de geschiedenis

---

1) *De Katholiek*, Dl. LXXXVI, bl. 143 vv.

2) *De Katholiek*, t. a. p. en verder Dl. LXXXVI, bl. 310 vv.; Dl. LXXXVII, bl. 147 vv., onder den titel: *De twee oude biographieën van den H. Norbertus.*

was miskend geworden, een stroom van geschriften in allerlei vorm, in dicht en ondicht, als overwegingen, verhalen, predikatiën, twistredenen enz. en die stroom bleef vloeien, totdat de Fransche revolutie de bronnen zelve met heiligschennende handen stopte en de abdijen, die meesterstukken van Christelijke kunst, die scholen van Christelijke beschaving, ophief en vernielde.

In den laatsten tijd hebben, gewis niet zonder beschikking der goddelijke Voorzienigheid, de Duitschers zich met de navorsching van Norbertus' geschiedenis beziggehouden, niet om den Heilige te huldigen, maar om den grooten hervormer en staatsman te kennen en te doen kennen. Met de grondstoffen, door Dr. Wilmans in de *Monumenta Germaniae* geleverd, schilderde de predikant Frans Winter een voortreffelijk en sprekend portret 1), maar Dr. Rosenmund wierp eenige vlekken op dat schoone beeld, en na hem kwam Dr. Hertel met Bernhardi in den arm, schonk onvoorwaardelijk geloof aan den vertoornden Rupertus, doopte zijn stift in den giftigen koker van den twistzieken Abeilardus, en bekladde de heerlijke schilderij zoodanig, dat alleen nog de omtrekken eener groote gestalte zichtbaar bleven. Norbertus scheen nu een groot man, doch slechts in eerzucht, afgunst, hardvochtigheid en huichelarij.

Laat ons beproeven met zachte hand de onwaardige bezoedeling weg te wisschen en het beeld in zijne oorspronkelijke schoonheid te herstellen. De Heilige, wiens eer het geldt, zal ons gewis behulpzaam zijn.

---

1) Nochtans met eene vlek op bl. 30 en 31, die echter grootendeels wordt weggenomen door bl. 14 en 15.

I.

De bittere spotternij van den afgestraften Abeilardus, en van alle wonderschuwe schijngeleerden, die zich in deze bij hem aansluiten, heeft voor ons geene waarde, dan om daardoor juist de zuiverheid van Norbertus' geloof en zeden te bevestigen, doch iets anders is het als de welsprekende Rupertus voor de balie verschijnt om den grooten man te beschuldigen, wiens persoon tot nog toe onschendbaar was.

Wie was Rupertus? Rupertus, ook Robertus geheeten, was van zijne prilste jeugd opgevoed en onderwezen in het klooster van Sint Laurentius te Luik, alwaar de hervorming van Cluny vroegtijdig werd aangenomen 1). Volgens zijn eigen getuigenis ontving hij de gave van goed te schrijven door bemiddeling van de H. Maagd Maria 2), en toen hij in 1110 of 1111 de priesterlijke wijding ontvangen had, maakte hij weldra een begin met de lange reeks van commentaren op de H. Schrift, die thans duizenden van bladzijden vullen 3).

Zijn stijl is veelal zoo boeiend, zoo schoon, dat Bossuet hem als een kerkvader eerde en menige schoone gedachte aan zijne studiën ontleende 4). Wat den inhoud betreft, zijne werken ademen de innigste en reinste godsvrucht, doch zijne verklaringen zijn „meestal allegorisch en willekeurig, meer schoon van stijl dan degelijk van inhoud" 5).

---

1) *Gesta Abbatum Trudon.* apud Migne CLXXIII, p. 12.

2) *De gloria et honore filii hominis*, Lib. XII.

3) Bij Migne CLXVII—CLXX.

4) Zie Rohrb. XV, S. 342.

5) Hergenröther, I, 968—982; III, 299 (295).

Vasquez, Gregorius de Valenzia, Baronius en vooral Bellarminus hebben hem van grove dwalingen beschuldigd opzichtens de leer van de H. Eucharistie, doch de Benedictijnen, Gerberon 1) en de schrijvers van de *Histoire littéraire de la France* 2) hebben duidelijk genoeg aangetoond, dat hun ordebroeder omtrent dit Hoogheilig Sacrament dacht gelijk het de beste Katholiek nog heden doet. De laatsten gaan echter te ver, als zij beweren, dat Bellarminus in dezen onrechtvaardig en willekeurig zou gevonnisd hebben 3), daar Rupertus, hoe rechtgeloovig hij zich op de meeste plaatsen zijner thans uitgegevene geschriften ook toone, op andere vooral in zijne eerste pennevruchten zich, op zijn zachtst gesproken, minder nauwkeurig uitgedrukt 4) en alzoo wezenlijk tot kwade vermoedens aanleiding gegeven heeft.

Hij overleed den vijfden Maart 1135 bij Keulen in de abdij van Duitz, die hij 15 jaren als abt heeft bestuurd 5). Gelenius noemt hem *gelukzalig* (beatus), Bucelinus vereert hem zelfs in zijn *Menologium Benedictinum* met

---

1) Bij Migne CLXVII, col. 24—194.

2) XI p. 422, bij Migne CLXX, 738, 780—782, 766—769.

3) Gerberon: „Si Ruperti fides vel dubia vel obscura cui videtur ipsi sane terra nutat et sol tenebras habet." *ib.* col. 738 — *Hist. litt.* „Il a fait peu d'usage de ses lumières." col. 780 et 782.

4) Dit zal hierna bewezen worden. Het wordt toegegeven door de *Hist. litt.* reeds op dezelfde bladz. col. 782 en 789, alsook door Gerberon bij Migne CLXVII, 140—150 en vooral 160 vv., waar hij de duistere en dubbelzinnige plaatsen van Rupertus tracht op te helderen.

5) *Hist. litt.* XI, p. 424, bij Migne, col. 707. — *Boll.* ad 4. Martii p. 297. Zijn opvolger Rudolfus, volgens *Chronicum Tuitiense* een *intrusus*, komt in het *Urkundenbuch* van Lacomblet reeds voor in 1130. N°. 308 vv.

den titel van *Heilige en Kerkleeraar* (Sanctus et S. R. E. Doctor), doch den Bollandisten bevalt dit niet, zij plaatsen hem onder de *praetermissi* 1). Wij zullen daarover geen oordeel vellen, maar ons alleen bepalen bij de discussie van hetgeen de ontegenzeggelijk geleerde, ijverige en godvruchtige man, hetzij als eenvoudig priester en monnik (1110—1120) hetzij als abt, met betrekking tot den H. Norbertus gedaan en geschreven heeft.

II.

Daar Rupertus den H. Norbertus nergens noemt, staan wij al aanstonds voor de vraag, *wat* hij over hem geschreven heeft. Wij moeten dus op de eerste plaats onderzoeken, *welke* zijner geschriften op den Heilige betrekking hebben, en volgens de gewone regels der redeneerkunde moeten wij beginnen met diegenen, voor welke de meeste zekerheid te vinden is.

In het eerste boek zijner verklaring van den regel des H. Benedictus 2) vaart Rupertus geweldig uit tegen een *groot predikant*, die nog onlangs van een wereldsch leven was bekeerd 3) en zijne veroordeeling had uitgesproken over een volzin in Rupertus' boekje: *De divinis officiis*. Deze aanval is tegen Norbertus gericht, die zoo duidelijk wordt aangewezen en omschreven, dat de vermelding van zijn naam overbodig kon schijnen. Bovendien is

---

1) *Boll. ib.*

2) Bij Migne CLXX, col. 478—498.

3) Magni nominis ... praedicator ... de vita saeculari noviter conversus, *ib.* col. 490, 492.

de naam van den predikant, die zich in September en November van het jaar 1121 door het verkondigen van Gods woord en het vinden van lang verlorene reliquieën te Keulen groot en beroemd maakte, aangevuld door Rodulfus van St. Truyen 1), die destijds het klooster van St. Pantaleon te Keulen als abt bestuurde, een boezemvriend van Rupertus was, en den 14 September van het volgende jaar 1122 aan zijne broeders van St. Truyen met een begeleidend schrijven reliquieën zond, welke door toedoen van „den dienaar Gods en *grooten predikant* Norbertus" 2) ontdekt waren.

Alle kenteekens, door welke Rupertus zijn tegenstander aanduidt, vinden wij in Norbertus. Uit de biographieën weten wij, dat de Heilige goed bekend was aan den abt van Siburg, tot wien Rupertus de woorden richt: „Unus ille, quem nosti, vir bonae conversationis, sed novae conversionis, magni nominis sed dubiae opinionis, jam praelatus et praedicator sed fere nunquam subditus sive auditor". Wij weten, dat Norbertus nog kort geleden (ten minste in het oog van Rupertus) was bekeerd 3), dat hij zich een wijle onder de leiding bevond van ge-

1) Aan dezen Rodulfus droeg Rupertus zijn boek op: *Dialogus inter Judaeum et Christianum*, Migne CLXX, 797 en Jaffé, MG, XII, 627. Beiden werkten aan de bekeering der Joden. Zie *Gesta abbatum Trud.* bij Migne CLXXIII, en Hermannus Judaeus: *De conversione sua, ib.* CLXX, col. 810.

2) „Petente quodam Dei servo et magno praedicatore Norberto", Migne CLXXIII, col. 433. Zie dat schrijven ook in MG, X, 330 — *Bol.* 10 Oct. — Surius, 24 Nov

3) Volgens de biografen was Norbertus reeds bekeerd in 1115, zes jaren voor dat deze gebeurtenis plaats had. Rupertus overdrijft dus, want dat dit gezegd is van het jaar 1121, zal hierna bewezen worden.

noemden abt, dat hij plotseling de heilige wijdingen ontving, aanstonds tegen de misbruiken der geestelijkheid begon te prediken en deswege in 1118 is aangeklaagd op het concilie van Fritzlar 1), waarbij voormelde Rodulfus 2) en zeer waarschijnlijk ook Rupertus 3) tegenwoordig waren, en waar beiden zich naar allen schijn bij de beschuldigers van Norbertus hebben aangesloten 4).

Norbertus was genoodzaakt aanstonds het aartsbisdom te verlaten, schonk al zijne goederen weg, nam den pelgrimsstaf in de hand, en ging naar Frankrijk, waar zich de Paus in ballingschap bevond, machtiging vragen om overal te kunnen prediken. Hij stichtte in 1120 zijne nieuwe orde te Premonstreit en keerde eerst in het volgende jaar naar Keulen terug, overal het woord Gods verkondigende en alle geestelijken aansporende deel te nemen aan de hervorming, welke hij in Frankrijk had begonnen 5).

Dienovereenkomstig schrijft Rupertus: „Nescio tamen unde illum offendissem, nisi quod non mihi per omnia placebat vel satis cautum videbatur [te Fritzlar?] quod, cum esset juvenis 6) et de vita saeculari noviter conversus,

---

1) Zie de *Vitae*, het *Chronicum Ursperg.* etc.

2) Zie *Gesta abbatum Trud.*

3) Tijdgenooten getuigen, dat alle naburige bisschoppen, abten en geleerden tegenwoordig waren. Aldus de *Vitae; Gesta abb. Trud.; Chron. Ursp.* etc. Rupertus woonde destijds te Siburg. Zie hierna.

4) De *Vitae* en *Chron. Ursperg.* zeggen: „Ipse [Norbertus] contra omnes et omnes contra eum".

5) De biografen voegen er bij, dat hij te Keulen, ten minste op de reis naar Keulen, omtrent dertig leerlingen aanwon. *Vita* B, cap. XXIII.

6) Rup. noemt ook zich zelven nog *juvenculus* in het jaar 1117 (Migne

repente expetito sacerdotio, publicum arripuisset praedicationis officium 1) asserendo, ut ferebatur, quod cum auctoritate apostolica 2) undecim suscepisset praedicationis remedio curandos episcopatus".

Rupertus voegt er nog bij, dat Norbertus zijn boekje afkeurde en zeide, dat de wereld vergaan zou, omdat dergelijke dwalingen geschreven werden 3). De waarheid vinden wij onvervalscht in de *Annales Paderbornenses*, alwaar wij bij het jaar 1117 lezen, dat de Heilige den ondergang der wereld aankondigde, indien er geen einde kwam aan de misdrijven van de geestelijkheid en van het volk 4).

Zoo zien wij, hoe alles wat Rupertus aanvoert, op Norbertus toepasselijk is, en dat Mabillon, de *Histoire littéraire* en Jaffé terecht den stichter der Premonstratensers herkennen in den persoon, tegen wien Rupertus zijne beschuldiging instelt 5).

Volgens Phil. Jaffé 6) is het werk, waarin die beschul-

CLXX, 482), ofschoon hij toen reeds zes of zeven jaren priester en dus 37 jaren oud was

1) Over dit punt is op het concilie te Fritzlar gehandeld. *Vita* A, cap. IV — B, cap. VIII.

2) Norb. verkreeg eerst pauselijke jurisdictie, *na* het concilie van Fritzlar in Nov. 1118. Dit gerucht is dus valsch, tenzij het geplaatst worde in 1121.

3) „Et hinc apparerem haereticus et quod idcirco periret mundus, quia talia scriberentur". Migne CLXX, 492.

4) „Tantus denique terror homines invasit, ut mente propemodum attoniti novissimam mundi mortem conspicerent. Quod idem Dominus Nortbertus denunciasse ferebatur, nisi scelera cleri et populi corrigerentur".

5) Mabillon in *Annal. Bened.* lib. LXXIII, tom. VI, p. 19. *Hist. litt.* apud Migne, col. 791 — Jaffé, MG, l. c.

6) MG, XII, 624.

diging te lezen staat, geschreven in 1125, toen een groote hongersnood heerschte ten gevolge van de scherpe koude, die omtrent Kerstmis 1124 alle wijngaarden vernield had. Over dien harden winter spreekt Rupertus zelf 1), niet in het eerste, maar in het derde boek, zestiende hoofdstuk. Het eerste boek kan dus een weinig vroeger, vóór zijne reis naar Italië in December 1124, geschreven zijn. Daar zegt hij, dat zijn schutsheer Cuno, abt van Siburg, wien het werk is opgedragen, „dit geheele jaar" op de verklaring van eenige punten uit den regel des H. Benedictus heeft aangedrongen 2), en dat hij diensvolgens zijn werk: *De gloria et honore filii hominis*, hetwelk hij tot aan het vijfde hoofdstuk van Mattheus had voortgezet, heeft moeten staken 3).

Ik vestig op dit laatste werk de aandacht, omdat in deszelfs voorrede — die evenals de eerste hoofdstukken reeds geschreven was, toen hij den regel behandelde — hetzelfde punt wordt aangeroerd, dat hij later in zijn eerste boek over den regel heeft uitgebreid.

Naar mijn inzien duidt hij Norbertus aan met de woorden: „Quia scripta mea sic plerique legunt ut insidientur mihi. . . . Poteram hic jam ego in capite sermonis *illi, quem bene nosti,* respondere juxta quod meruit, qui quoniam non simplici oculo legit, *ambulavit in tenebris,* et

---

1) Migne, col. 523. „Praesenti anno, die Natalis Domini, quando in his regionibus acerrimum frigus vineas nostras fere omnes peremit (quod nunc universa haec provincia deplorat), cum essem Romae grandina, tonitrua et tempestas fuit valde importuna". Deze hongersnood was door Norbertus voorzegd. *Vita* B, app. cap. II.

2) Migne CLXX, 479.

3) *Ib.* 479, 489 et 538.

ita offendit ut seipsum non solum *invidum* verum etiam demonstraret satis *imperitum*. Maledictis, quae in me concitavit, non injustum elogium scripto redderetur, sed: mihi vindicta, ego retribuam, dicit Dominus" 1).

Rupertus verklaart hier, dat hij over het aangedane onrecht geen wraak wil nemen; dat hij echter niet gezwegen heeft, bleek uit het bovenstaande.

Hetzelfde onderwerp meen ik nog eens terug te vinden in de voorrede van de verklaring op de laatste zes profeten, opgedragen aan Ekkenbertus, abt van Corbië of Corwey in Saksen 2).

In dezelfde termen als boven klaagt hij hier over onwetende nijdigaards in het algemeen, doch hij duidt Norbertus niet nader aan, omdat hij aan den Saksischen abt geheel onbekend was. Hij schrijft: „Habes partem nullam *tenebrarum*, quales patiuntur nonnulli, qui nullam lucernam quamvis clare lucentem videre possunt, *invidendo aliis quod ipsi assecuti non sunt*. Causa haec est, cur opus illud intermisi, quia videlicet difficultas, quasi de praesumptione redarguens, animum defessum reddidit" 3).

Vervolgens verhaalt hij, dat Cuno, die in den waan

---

1) Migne CLXVIII, 1307. In het eerste boek *In regulam* luidt het: Quid magis in hoc asperneris, *inscitiamne* an *invidentiam*? Hij vergelijkt zich verder bij David, die den hoon van Semeï stilzwijgend verdroeg.

2) Aldus *Hist. Litt.* — *Nieuw-Corbié* (Oud-Corbie ligt in Picardie in het bisdom van Amiens) lag eigenlijk in Westfalen tusschen de diocesen van Paderborn en Brunswijk, zegt Moreri. De aartsbisschop van Keulen gaf in 1120 een charter uit ten gunste van Erckenbertus, abt van Nieuw-Corwey. Zie Migne CLXVI, 1352.

3) *Ib.* col. 526.

verkeerde, dat hij ook de zes laatste profeten reeds had uitgelegd, hem heeft aangespoord een boek te schrijven *De victoria verbi Dei*, en dat hij, toen dit bijna voltooid was, door Ekkenbertus' schrijven is opgewekt om de verklaring der twaalf profeten voort te zetten. De zes eerste had hij onmiddellijk vóór de bewerking van zijn boek *De victoria verbi Dei* uitgelegd en den aartsbisschop van Keulen opgedragen 1).

Weten wij nu, wanneer deze brieven of voorreden geschreven zijn, dan kunnen wij met meer juistheid bepalen, in welken tijd Norbertus tegen het boekje van Rupertus predikte en wanneer deze zich verdedigde.

Het boek *De victoria verbi Dei* is geschreven naar aanleiding van een gesprek, dat Rupertus in *zijne* abdij met den abt van Siburg gehouden heeft, hetgeen hij zelf in de voorrede getuigt 2). Rupertus nu werd tot abt verkozen tusschen 11 September 1119 en 6 Januari 1121. 3) Bovendien heeft hij na 1117, toen hij het werk:

---

1) In de editie van Keulen van 1527, fol. CLIII, bij Migne CLXVIII.

2) Migne CLXIX, 1215. „Nuper cum tu *hospes* optabilis Chuno pater caenobii Sigebergensis *nostrum* praesentia tua serenares habitaculum, nos more solito semoti a caeteris, conferebamus aliqua". Dit kan niet geschreven zijn vóór zijne benoeming, want toen woonde hij volgens Jaffé (MG, l. c.) te Siburg, 't geen met veel waarschijnlijkheid is op te maken uit de voorrede van *Vita S. Heriberti*, bij Migne CLXX, 390 en 496, waar hij zegt: „Cum patriae tribulatio vehemens prope jam adesset [April 1119] nie dissimulante exire [Leodio] et reverti ad te [Cuno] quo me magnopere invitabas . . . Angelus Domini eduxit me, dum sanctae memoriae Fredericus [Leodiensis † 27 Mei 1121] in Episcopum electus ... secum huc ad Agrippinensem metropolim cum electionis suae testibus adduxit me Ex tunc obedienter hic ego passus sum detineri".

3) Jaffé, *ib.*

De Trinitate aan Cuno opdroeg 1), en vóór hij het boek: *De victoria verbi Dei* aanving 2), nog geschreven de verklaring van de *Apocalypsis*, het leven van den H. Herbertus — waarmede hij bezig was, toen hij 3) in 1119 uit Luik naar de omstreken van Keulen terugkwam — en een commentaar op de eerste zes profeten 4). *De victoria verbi Dei* kan daarom niet voltooid zijn vóór het jaar 1121, en dat het niet na 1122 bewerkt is, blijkt hieruit, dat Rupertus na dit werk de laatste zes profeten voor Ekkenbertus verklaarde, en reeds in 1124 een nieuw werk onder handen nam: *De gloria et honore filii hominis.* Daarenboven schijnt ook de *Dialogus inter Judaeum et Christianum* voor zijn vriend Rodulfus vervaardigd te zijn in de jaren, dat deze te Keulen vertoefde (1121—1123) en aan de bekeering der Joden werkte 5).

---

1) Zie de voorrede bij Migne CLXVII, 195.

2) Zie de catalogen welke Rup. zelf van zijne boeken heeft opgemaakt in de voorrede bij *De divinis officiis*, *Ad regulam S. Benedicti* en *Epist ad Rom. Pont*, voor het werk: *De glorif. Trinitatis.*

3) Jaffé, *ib.* — Migne CLXX, 390. Rupertus zegt in den toewijdingsbrief tot Hartwicus, die toen nog abt van Duitz was: „Dignum quippe te, cui *obaudire deberem*, existimavi, licet monachicam sub tuo regimine militiam professus non fuerim. Tu namque, de *caenobio Sigebergensi* assumptus et . . . in Ecclesiam ejusdem B. [Herberti te Duitz] transplantatus, sanctae religionis, quae *illic* pene exaruerat, fructum redividum protulisti". Dit schijnt te Siburg geschreven kort vóór den dood van Hartwicus.

4) Zie ook den *Catalogus* van Gerberon, de *Hist. litt.* en Jaffé.

5) Zie hiervoor bij Migne CLXX, 559. De voorrede luidt: „Tu [Rodulfe, cf. *Gesta Abb. Trud.* et Jaffé *ib.*] animadvertisti, quia quae scripsi vel quae scribo non sunt sine spiritu Dei et omnia quae objecta sunt per contrarium libris nostris ab hominibus [Norberto?] malae voluntatis,

Hieruit volgt dat de brief aan Eckenbertus, geplaatst aan het hoofd van den commentaar op de laatste zes profeten, geschreven is in het jaar 1122 of 1123, en weinig tijds daarna de voorrede van den *Dialogus inter Judaeum et Christianum*, van *De gloria et honore filii hominis* en van de verklaring des Regels.

In deze vier achtereenvolgende brieven, die eene inleiding, voorrede of toewijding voor genoemde werken uitmaken, wordt min of meer duidelijk gewag gemaakt van het geschil met Norbertus over het boekje: *De divinis officiis*, terwijl het voorgaande werk: *De victoria* daarvan zwijgt; waaruit wij kunnen afleiden, dat dit geschil ontstaan is in het jaar 1121, toen Norbertus, na een driejarige afwezigheid te Keulen weergekeerd, aldaar met goed gevolg predikte en reliquieën vond, zooals boven gemeld is. Dat het niet vroeger plaats had, kan nader bewezen worden uit de woorden van Rupertus, die zegt, dat Norbertus reeds „praelatus" was en „magni nominis", toen hij het boekje ter leen vroeg; dat hij, zoo men zeide, met *apostolisch gezag* predikte, dat hij zelfs op geleerde mannen van het buitenland zulk een invloed uitoefende, dat zij, door hem gewaarschuwd, te Keulen lieten vragen, of Rupertus werkelijk dwalingen leerde 1). Zulk een gezag kan aan den

---

ex radice pullularunt amaritudinis. . . Tu qui ad diu optatum me compellis opusculum . . . quod nostris poterit prodesse *tirunculis*" etc.

1) Aldus het eerste boek *In regulam* bij Migne CLXX, 490, 492. Praelatus zou hij desnoods kunnen genoemd worden om de stichting van Furstenberg in 1116 of 1118, of ook om zijne prediking; dat hij pauselijke machtiging had kon een loos gerucht zijn; en ook het laatste punt kan worden uitgelegd door Rupertus' lust tot overdrijving en

H. Norbertus vóór het jaar 1121 of 1122 niet worden toegekend.

Rupertus kan zich over dit punt niet vóór 1122 tegen Norbertus hebben uitgelaten, want eerst na vele dagen kwam hem ter oore 1), dat zijn boekje door Norbertus, die in October en November van 1121 in de stad en de omstreken van Keulen vertoefde 2), was veroordeeld. Dit komt overeen met hetgeen wij gezegd hebben van het tijdstip, waarop Rupertus in zijne geschriften die zaak begon aan te roeren.

Tusschen den H. Norbertus en Rupertus heeft dus werkelijk een strijd bestaan naar aanleiding van het boek: *De divinis officiis*, dat Rupertus in 1111 geschreven had. Tegen dat boekje begon Norbertus te prediken in 1121, en Rupertus verdedigde zich in drie of vier werken, die hij van 1122 tot 1124 achtereenvolgens uitgaf, vooral in zijn boek over den Regel van den H. Benedictus.

Thans komen wij tot een geschil dat eenige jaren vroeger plaats greep, maar dat ik tot hiertoe heb verschoven, omdat het minder bekend is en gedeeltelijk uit het voorgaande moet bewezen worden: het is een strijd waaraan

---

alzoo van vroegere jaren gezegd zijn, doch veel waarschijnlijker moet dit alles in den natuurlijken zin worden verstaan, vooral als men de voorgaande bewijzen in aanmerking neemt.

1) „Post multos dies [Norbertus] librum remisit nihil dicens aut rogans boni sive mali. Cum ecce post dies complures audio et a multis mihi nuntiatur et ab exteris quoque civitatibus fratres eruditi mittuntur ad me interrogandum, ad inquirendum utrum verum esset an non, quod de me fama longe lateque disperserat".

2) Zie de biographieën en den brief van Rodulfus van 13 Sept. 1122, bij *Boll.* 10 Oct. p. 58.

niet alleen Norbertus en Rupertus, maar bijna alle geleerden van dien tijd hebben deelgenomen.

Mei 1885. FR. G. VAN DEN ELSEN,
Ord. Praem.

(Wordt vervolgd.)

Sinds ik dit schreef zijn weder drie levensbeschrijvingen van den H. Norbertus uitgegeven, een in November door P. Geudens te Orowle in het Engelsch, een in Januari door den taalkundigen Abt van Tongerloo in Latijnsche versmaat, en een in Februari in het Fransch door G Madeleine. De laatste schrijver, die zijn werk critisch behandelt en dien ik in den herfst in België ontmoette, vroeg mijn oordeel over de twee oude biographieën. Ik verhaalde hem wat ik daarvan in dit tijdschrift voor twee jaren had geschreven, dat ik echter — en dit is de reden, waarom ik het hier mededeel — in één punt van gevoelen veranderd ben. Hoe warm voorstander ik — met Wilmans, Rosenmund, Hertel, Mühlbacher en genoemden franschen schrijver — ook was van de prioriteit van *Vita* A, ben ik toch na een driejarige studie tot de overtuiging gekomen, dat wij allen hebben gedwaald, dat Friedberg, Bernheim en Van Reeth in dit punt gelijk hebben. G. Madeleine heeft zich nu daarmede vereenigd en de redenen van ons gevoelen zal men gedeeltelijk vinden in zijn zooeven verschenen werk (p. 18, 19), een prachtexemplaar van 560 bladz. in 8°. Ons eindoordeel is: „On peut lui [à l'auteur de la vie A] reprocher des inexactitudes, soit quand il copie d'autres historiens, soit quand il raconte d'après ses données personnelles; mais sa narration demeure vraie et authentique dans son ensemble, et l'historien de S. Norbert pourra (et devra) en user comme d'une source complémentaire" (p. 191.

Maart 1886.

PATER BERNARD.

Machtig in werk en woord voor God
en al het volk. Luc. XXIV, 19.

Wellicht zijn bovenstaande woorden van de Emmausgangers nooit met meer recht op iemand toegepast, dan op den pater Redemptorist, wiens naam aan het hoofd van dit opstel is geplaatst. Machtig was hij in werken: want duizenden en tien duizenden heeft hij tot God bekeerd en den hemel ingevoerd; onbeschrijfelijk veel en aanhoudend heeft hij gearbeid aan de uitbreiding en den bloei zijner orde, zoowel in Oostenrijk als in Duitschland, zoowel in Amerika als in Engeland, zoowel in België als in Nederland. En machtig vooral was hij in woorden: want de verkondiging van Gods woord was bij uitnemendheid gedurende geheel het priesterlijk leven zijn dagelijksche taak. Met zeldzame kracht, met buitengewone welsprekendheid, met innige en overweldigende overtuiging en met al den gloed en het vuur van een minnend hart en een van ijver voor het zielenheil brandende ziel kluisterde hij, zelfs meermalen op een dag, ontelbare scharen van geloovigen als aan zijn leerstoel vast.

Ja, wij zien hem nog voor ons staan, de krachtige, breedgeschouderde man, met dat hoog gewelfde voorhoofd, dat vriendelijk en blij gelaat, dat open en schitterend oog, die volle, heldere, maar soms ook donderende

stem, die breede en sprekende gebaren.... Hij boeide u niet alleen, hij overtuigde u niet slechts, maar hij trok, hij sleepte u, ondanks uzelven, mede tot waar hij u hebben wilde. En als hij dan den predikstoel in stillen eenvoud afklom, dan zaten de honderden, de duizenden als verpletterd neder onder den indruk der eeuwige waarheden, of weenden overluid van berouw, van verteedering en heilige ontroering. Wat men van den beroemden heidenschen redenaar, die het volk tot de wapenen opriep, verhaalt, namelijk dat het weerbare volk reeds onder de redevoering wegliep, de wapenen haalde en ten strijde was uitgetrokken, terwijl hij nog stond te spreken, dat zelfde geschiedde vaak dagelijks met pater Bernard. De kamp tegen den hellevorst, tegen de verleidelijke wereld en het eigen bedorven hart werd reeds geleverd onder de predikatie, en bij het einde daarvan was de overwinning reeds bevochten en de bekeering vaak volkomen.

Bernard Hafkenscheid werd geboren te Amsterdam den 12^den^ December 1807, begon zijne studiën in het seminarie Hageveld en zette die, bij de wederrechtelijke sluiting van het seminarie, te Amsterdam voort door het nemen van privaatlessen, in vereeniging met zijnen vriend, den later beroemden Leuvenschen hoogleeraar, Dr. Beelen. Drie jaren brachten zij aldus in hunne geboortestad door en voelden zich meer en meer tot den priesterlijken staat getrokken. Daar zij echter geweigerd hadden, hunne voorbereidende studiën aan het door de Kerk veroordeelde *Collegium philosophicum* te doen, konden zij geen toegang erlangen tot het theologisch seminarie te Warmond en moesten dus naar het bui-

tenland vertrekken, om de godgeleerdheid te bestudeeren. Spoedig was hun besluit genomen: Rome, werwaarts reeds veel Hageveldsche vrienden waren vertrokken, was de stad hunner keuze. Nog geen twee jaren volgden de twee vrienden de lessen in het *Collegium Romanum*, toen aan beiden een leerstoel in de weder geopende seminariën van hun vaderland werd aangeboden; beiden meenden echter, èn om hunne jeugdige jaren èn om den korten tijd hunner studiën te Rome, voor die vereerende opdracht te moeten bedanken, en zetten met den meesten ijver en het schitterendst gevolg hunne studiën voort. Tevens oefenden zij zich volhardend in het geestelijk leven en bereidden zich onder de leiding der Jezuïeten tot het priesterschap voor. Den 17^{den} Maart 1832 ontving pater Bernard de heilige priesterwijding en droeg twee dagen daarna, op den feestdag van den H. Joseph, het eerste Misoffer vol godsvrucht en dankbaarheid op, na den graad van *Baccalaureus*, van *Licentiaat* en eindelijk dien van *Doctor* in de heilige godgeleerdheid behaald te hebben.

Reeds sinds langen tijd had de nieuwe priester de begeerte in zich voelen opkomen en vermeerderen, om zich nog nauwer aan den Heer der Kerk te verbinden en in de congregatie der Redemptoristen te treden. Na veel overweging en raadpleging en na zelfs herhaald uitstel, mocht hij eindelijk zijn voor de derde maal uitgesproken verlangen vervuld zien, en trad, na zijne ouders en talrijke vrienden in het vaderland bezocht en vaarwel gezegd te hebben, den 2^{den} November 1832 het noviciaat in te Weinhaus, op een uur afstand van Weenen gelegen. Als novice trachtte hij al aanstonds de liefde

tot de congregatie en hare regels in zich op te wekken en te versterken, maar vooral om zich de gevoelens eigen te maken, die den H. Liguorio bezielden, toen deze de congregatie stichtte. Daartoe schreef hij in zijn zakboekje de treffende woorden van den H. Alphonsus over en herlas die onophoudelijk: „Ik ben verzekerd, dat Jesus Christus met een minzaam oog op deze kleine vereeniging nederziet; dat Hij haar liefheeft als den appel van zijn oog. Ik heb het vaste vertrouwen, dat onze kleine kudde altijd meer en meer zal toenemen, niet in rijkdommen of in eer, maar in het bevorderen van Gods glorie en in het bewerken, dat Jesus Christus door anderen gekend en bemind worde". Ofschoon hij meermalen verzocht had, dat men hem toch minstens een vol jaar zou beproeven, werd pater Bernard reeds tien maanden na zijne inkleeding geprofest als de eerste Nederlandsche Redemptorist.

Toen de voormalige regent en leeraar van Hageveld, Mgr. Van Bommel, bisschop van Luik, op zijn herhaald verzoek eindelijk Oostenrijksche Redemptoristen in zijn bisdom mocht ontvangen, vroeg hij tevens de gunst, dat zijn oud-leerling en vriend, dat de eenige Nederlandsche Redemptorist hem zou worden toegezonden. Immers hij meende, dat juist pater Bernard de man zou zijn, om met jeugdige kracht en ijver de vestiging der congregatie in het bisdom Luik en vervolgens in geheel Zuid- en Noord-Nederland te bewerkstelligen. Zoo betrad pater Bernard weder den vaderlandschen bodem en werd te St. Truyen als professor in de dogmatische theologie aangesteld. Die werkkring was echter te eng voor den krachtigen en ijvervollen priester, met zooveel gaven door God bedeeld. Als missionaris, als boetprediker zou hij

eerst ten volle kunnen mededeelen wat er in hem stak; en zoo begon hij den 29sten Augustus van het jaar 1834 in de kleine parochie van Themister, bij Luik, die lange reeks van missiën, retraites en andere geestelijke oefeningen, welke schier onafgebroken werd voortgezet tot den 2den September 1865, toen de dood zijn lippen, helaas! voor altijd kwam sluiten.

Van nu af bezat de groote man, om zoo te spreken, geen vaste verblijfplaats meer. Slechts van tijd tot tijd werden hem eenige en vaak zeer weinige dagen vergund, om zich uitsluitend met zijne eigene zaligheid in overweging bezig te houden, of tot eene nieuwe gewichtige missie of retraite voor te bereiden. Rust mocht hij schier niet meer kennen: de eene missie volgde de andere op, retraites op retraites voor geestelijken, religieusen en studenten van de bisdommen Luik, Roermond, Den Bosch, Haarlem, Breda, Munster en de aartsbisdommen Keulen, Utrecht en Mechelen; driemalen stak hij de zeeën over, om in Amerika de congregatie en het werk der missiën te grondvesten, uit te breiden en te besturen; en als daar zijn taak zegenrijk was voltooid, dan trok hij naar Groot-Brittanië en Ierland, om daar als overste de nog kleine congregatie te besturen en aan Ieren en Schotten de heilrijke genade van missiën te schenken. In niet minder dan 26 bisdommen heeft hij gearbeid en gepredikt, zoodat hij naar waarheid den grooten Apostel mocht nazeggen: „door menigvuldige reizen, door gevaren op rivieren, door gevaren van roovers, gevaren van mijn geslacht, gevaren van de heidenen, gevaren in de stad, gevaren in de woestijn, gevaren op zee, gevaren onder valsche broeders, door arbeid en zwoegen, door menigvuldig waken, door hon-

ger en dorst, door aanhoudend vasten, door koude en naaktheid".

Een forsch en gespierd lichaam, een krachtig en gezond gestel, eene ronde, volle en welluidende stem waren hem geschonken om dien reusachtigen arbeid jaren achtereen niet alleen te verrichten, maar ook op de volkomenste wijze en met het vruchtbaarste gevolg ten einde te brengen. Vooral als volksprediker in de missiën was hij eenig en onnavolgbaar. Dan wist de geleerde doctor in de heilige godgeleerdheid het ongeletterd, het eenvoudig en onwetend volk als aan zijn predikstoel vast te snoeren; dan verkondigde hij hun de verschrikkelijke eeuwige waarheden van dood, oordeel, hel en eeuwigheid, en deed hunne zielen rillen en sidderen van angst en beving. Maar sprak hij hun dan weder van Gods liefde en barmhartigheid, van Jesus' zoendood aan het kruis, van het aanbiddelijk Sacrament of van de Moeder des Heeren, dan wist hij diezelfde zielen te doen trillen van aandoening en verteedering, dan ontvlamde hij in haar de liefde tot God, en kneedde aller harten als was, om hun de gelijkenis terug te geven met Hem, die gezegd heeft: Weest heilig, omdat Ik heilig ben; weest volmaakt gelijk uw Hemelsche Vader volmaakt is.

Geloof en liefde waren de grondtoon van geheel zijne prediking. Wij zien hem nog voor ons, wanneer hij den predikstoel had beklommen en daar, met het kruis op de breede borst, de rozenkrans aan den gordel, de bonnet in de hand, een oogenblik zijn talrijk gehoor met den hem eigen, scherpen en aangrijpenden blik overzag. Dan werden zijne forsche, ik zou bijna zeggen, majestueuze gestalte en zijn schoon mannelijk gelaat ontzaglijk indrukwekkend en

overweldigend; en op hetzelfde oogenblik heerschte er eene ademlooze stilte onder de opeengedrongene scharen van toehoorders. Van heinde en verre, soms uren ver langs ongebaande en moeielijke wegen, waren de geloovigen toegesneld, zoodra het gerucht ging, dat pater Bernard zou preeken; aanzienlijken zoowel als armen, geleerden zoowel als eenvoudigen verdrongen zich om zijn kansel en hingen aan zijne lippen. En al spoedig was hij zijn gehoor geheel meester en voerde het als met arendsvleugelen omhoog; zijne woorden werden als die van den profeet „aan vuur gelijk en als een hamer, die rotsen verbrijzelt". In ąltoos klimmenden gloed gaat zijne prediking voort: al de vermogens zijner ziel, al de krachten zijns lichaams zijn in beweging, en zijn stem rolt als een ratelende donder langs de gewelven des tempels, om ook in den versten hoek duidelijk en verstaanbaar te worden gehoord. Eenvoudig, duidelijk, helder was zijne taal, zonder opsmuk, maar ook zonder platheid. Nooit daalde hij af tot de platheid van het volk, maar steeds trok hij de lager staanden tot zich op; dorre bespiegelingen, abstracte waarheden vermeed hij zorgvuldig, ook zelfs als zijne taal het sublieme bereikte; want, zonder de meer beschaafden uit het oog te verliezen of te kwetsen, wilde hij bovenal door het volk verstaan en begrepen worden. De beelden, die hij gebruikte, waren altijd ontleend aan het dagelijksch leven: men zag geen kabbelende beekjes vlieten, men voelde geen fluisterende zefirs suizen, men hoorde geen zangerige vogels kweelen, men vergastte zich niet aan bloeiende rozen of geurige bloemen; maar eensklaps voelt gij als een electrische schok u door ziel en lichaam gaan, die uw geheele gemoed in

beweging zet, die uw gevoel allergeweldigst aandoet, die u een koude rilling door de leden drijft . . . . pater Bernard heeft weder een dier eigenaardige trekken zijner welsprekendheid gebruikt, weder een dier verrassende slagen gedaan, waarmede hij op het onverwachts, maar altoos op het juist gekozen oogenblik, zelfs de meest versteende harten wist te treffen. En al was de kamp tegen den hellevorst nog zoo fel, al waren de gemeenten nog zoo bedorven, al waren de harten nog zoo weerbarstig of versteend: van wijken, van gewonnen geven wist hij niet; al moest de missie dan ook eenige dagen verlengd worden, al moest hij eenige malen méér den kansel beklimmen — tranen moest hij zien, tranen moest hij hooren, eer hij zijn doel bereikt had. Maar dan ook riep hij in geestvervoering uit: „Tranen hoor ik u storten, ik hoor u zuchten en weenen: o, gezegend die tranen! God zij lof en dank!" En dan brak hem zelven het hart, hij weende met de snikkenden, werd zoo mogelijk nog welsprekender, als hij met tranen in de stem op Gods oneindige barmhartigheid en liefde wees, en vol medelijden den heilrijksten balsem van troost en bemoediging en vertrouwen in de gewonde en geopende harten goot.

Ook in het geven van retraites voor geestelijken was pater Bernard eenig en ongeëvenaard. Dan was hij vooral de aangewezen man om de conferentiën te houden en die altijd zeer practisch, leerrijk en aangenaam te maken. Wie der oudere priesters herinneren zich nog niet levendig en dankbaar zijne prachtige conferentiën over het gebed des Heeren, de acht zaligheden en de zeven gaven van den H. Geest? 't Was een dooreengeweven stuk van teksten uit de Heilige Schriftuur en van aanhalingen uit de HH. Va-

ders; zoodat men vaak niet wist, wat meer te bewonderen: zijne uitgebreide en gezonde bijbelkennis of zijne veelomvattende studie der HH. Vaders. Dan vooral bleek het, welke buitengewone geestesgaven hem door God geschonken waren; en was hij voor het volk doorgaans Joannes de Boetgezant, voor de priesters was hij de beminde leerling des Heeren, die met arendswieken tot het sublieme opwaarts snelde en hen in de hoogere en heilige sfeeren van Gods geheimenissen rondvoerde.

Als feestprediker heeft pater Bernard ons nooit zoo buitengewoon getroffen; het kwam ons voor, alsof hij zichzelven dan niet op zijne plaats gevoelde en den vollen teugel niet durfde geven aan de hem eigenaardige welsprekendheid. Dan was hij nooit de gevierde pater Bernard der missiën en retraites.

De weinige weken of dagen, die de groote missionaris in het klooster mocht doorbrengen, besteedde hij aan het gebed, aan de overweging en aan de studie der HH. Vaders. Aan al zijne medebroeders strekte hij ten voorbeeld van stipte gehoorzaamheid en diepe nederigheid; terwijl zijn altijd opgeruimd karakter, zijn echte humor, zijne schalksche geestigheid de uren van ontspanning voor allen aangenaam maakten.

Helaas! niet rijk aan jaren, maar zooveel te rijker aan verdiensten en goede werken, is pater Bernard van ons heengegaan. Zijn veelomvattende, zijn voor duizenden en tien duizenden vruchtbare en heilgevende taak was volbracht, eer hij zijn 58ste jaar had bereikt. Hij gaf zijne groote ziel vol onderwerping en vol vertrouwen aan den Heer, dien hij diende, weder op Zaterdag 2 September 1865.

Een waardig gedenkteeken is den grooten volksman op-

gericht door zijn neef, den eerwaardigen Hageveldschen leeraar M. I. A. Lans. Voorzeker, zijne gedachtenis leeft nog in de harten van duizenden en tien duizenden, die na God aan hem de genade van bekeering of godsdienstigen levenswandel danken; de eenvoudige dorpers van talrijke gemeenten verhalen nog aan hunne kinderen van den grooten volksman, die daar eens dagen achtereen predikte en biechthoorde; de priesters, die het geluk hadden hem te kennen, vergeten den hartelijken en opgeruimden pater nooit; maar dat was niet genoeg voor het dankend hart van zoovelen.

„Al spoedig na het afsterven", getuigt zijn biograaf, „werd van verschillende zijden de wensch geuit, dat men toch de bijzonderheden van P. Bernards verdienstvol leven en zegenrijke werken zou bijeenverzamelen en openbaar maken; en zij die wisten, dat wij in het bezit waren van eene zeer groote menigte brieven, door P. Bernard van het jaar 1828 af aan zijne familie toegezonden, gaven ons niet zelden de vereerende blijken van hun ongeduld."

Aan dat verlangen, aan dat ongeduld heeft de Eerw. Heer Lans op uitstekende wijze voldaan, door eene zeer volledige, zeer boeiende en zeer schoone levensbeschrijving onder den titel: *Het leven van Pater Bernard, Priester van de Congregatie des Allerheiligsten Verlossers, Doctor in de H. Godgeleerdheid.* 1).

Binnen weinige jaren was de eerste uitgaaf uitverkocht, en werd in 1884 gevolgd door eene goedkoope volksuitgave van buitengewoon groote oplaag. Een jaar daarna was wederom alles uitverkocht en verscheen een

---

1) Door M. I. A. Lans, R. K. Priester en Leeraar aan het Seminarie Hageveld te Voorhout. Zwolle, P. J. van Spijk, 1877.

derde druk als volksuitgave te Maastricht ter drukkerij van de St. Paulus-vereeniging. Twee vertalingen, eene in het Duitsch en eene in het Fransch, zagen weldra het licht, en door den HoogEerw. Provinciaal der Redemptoristen werd laatstgenoemde opgedragen aan Z. H. Paus Leo XIII, die de levensbeschrijving van pater Bernard, zijn voormaligen studiegenoot, met groote welwillendheid aanvaardde.

't Was voorzeker geen gemakkelijke taak, die de Hageveldsche leeraar op zich nam. Immers de bouwstoffen, welke hij in de brieven zijns ooms verspreid vond, moesten — gelijk hij in de voorrede zelf getuigt — nog met een groot aantal worden vermeerderd; en wat hij in die belangrijke verzameling kon opsporen moest uit brieven van anderen, uit berichten van dagbladen en tijdschriften, uit herinneringen en aanteekeningen van P. Bernards ordebroeders en andere getuigen zijner missiën worden verduidelijkt en aangevuld. En daar de groote Redemptorist in Amerika, Nederland, België, Engeland en Duitschland gedurende meer dan dertig jaren onafgebroken het missiewerk heeft voortgezet, kostte het ontzaglijk veel tijd en moeite, om de voornaamste bijzonderheden van dat leven èn bijeen te verzamelen èn tot een geregeld verhaal te vereenigen. Maar de geleerde schrijver heeft glansrijk al die moeielijkheden overwonnen en ons een boek geschonken, dat volkomen waardig is den man, eenmaal zoo MACHTIG IN WERK EN WOORD VOOR GOD EN AL HET VOLK.

J. J. v. d. HORST.

VERSCHEIDENHEDEN.

BLOEMENSIER VOOR KERK EN ALTAAR.

Die Pflanzenwelt als Schmuck des Heiligthumes und Fronleichnamsfestes im Allgemeinen und Besonderen für Geistliche und Laien, von Arnold Rütter, Pfarrer in Erfweiler bei Blieskastel (Pfalz). Mit 53 Abbildungen. Mit oberhirtlicher Druckerlaubnisz. Regensburg etc. Pustet 1883. Mk. 1.40.

Die besten Altarblumen im Topf und ihre Spezialcultur, von Arnold Rütter etc. Mit 68 Abbildungen. Regensburg etc. 1885.

Menigmaal hebben ijveraars voor den luister van het Huis des Heeren, en meer bijzonder zij, die bij dien luister ook de eischen van goeden smaak en liturgie niet verwaarloosd willen zien, een goed woord gesproken ten gunste van de *levende* bloemen als sier van 's Heeren tempelen en altaren. Maar, terwijl alle theorie dor en droog is, komt hier de rechte man, die in het volle leven aanpakt, en alle bezwaren en uitvluchten van onkunde, lastigheid en kosten kort en goed opruimt, met te zeggen: ziet, zóó doe ik; en zóó gedaan, kost het noch veel plantenkunde, noch veel moeite noch veel geld. En hij schrijft een paar handige boekjes, geheel voor de practijk ingericht en met een goed aantal afbeeldingen verrijkt.

Met dezen arbeid van pastoor Rütter wenschen wij de lezers van *De Katholiek*, vooral onze Eerw. medepastoors, te doen kennismaken, in de hoop dat menigeen hunner zal worden aangespoord, om zich voortaan door den bloemenkundigen collega te laten onderrichten.

De schrijver is pastoor in eene landelijke parochie van den Paltz, bisdom Spiers. De lessen zijner ondervinding zullen dus

het best van toepassing zijn in buitenpastorieën, alwaar tijd, plaats en gelegenheid is voor den geestelijke, om iets aan bloemenliefhebberij te doen. Nochtans zullen ook in de steden vele der gegevene wenken uitmuntend te stade komen.

Behalve de twee bovengenoemde, reeds verschenen werkjes, heeft de schrijver nog een derde in bewerking, hetwelk den titel dragen zal van: *Die besten Altarblumen im Garten*, over de bloemen die het geschiktst zijn om in den vollen grond te worden gekweekt.

Het eerste werkje vervalt in twee afdeelingen. De eerste (I THEIL. *Schmuck aus der Pflanzenwelt im Allgemeinen*) geeft in dertien kapitteltjes eene gepaste inleiding, en leert ons aanstonds, waarom de planten een zoo heerlijk sieraad zijn in Gods Huis: vooreerst omdat ze door God zelven zoo geëerd zijn geworden in het Oude en Nieuwe Testament (*Kap.* 1, *Die Pflanzen in der heiligen Schrift*), vervolgens wegens de diepzinnige beteekenis, welke voor het oog des geloofs aan boomen, bladeren en bloemen te vinden is (*Kap.* 2, *Symbolik der Pflanzenwelt*), ja, die zoowel in de profane als geestelijke wereld, zelfs reeds in het oude heidendom, zich als eene zoogenaamde bloemenspraak heeft doen kennen (*Kap.* 3, *Die Blumensprache*), welke telkens ons herinnert aan Christus en Gods lieve Heiligen, terwijl de kleuren der bloemen zich grootendeels aansluiten aan de welbekende kerkelijke kleuren. Zelfs afgezien van hoogere wijding en zinnebeeldige beteekenis, is het niet meer dan allernatuurlijkst en smaakvolst, dat wij den Schepper huldigen met Zijne eigene heerlijke en zoo oneindig verscheidene gaven (*Kap.* 4, *Berechtigung der Pflanzenwelt als Schmuck des Heiligthums*).

In de twee volgende hoofdstukken (*Kap.* 5, *Geschichtliches uber diesen Gegenstand* en *Kap.* 6, *Vorschriften der Kirche*) spreekt de schrijver even zaakrijk als beknopt over den ouderdom en de ontwikkeling der planten- en bloemensier door den loop der Christelijke eeuwen, alsmede over de voorschriften, door de Kerk dienaangaande gegeven. Als de schrijver hier echter zegt, dat de versiering van kerk en altaar met *planten* (in tegenoverstelling van *bloemen*) niet tot de grijze oudheid opklimt en eerst uit de middeleeuwen dagteekent, daar toch de teksten die voor de *planten* aangevoerd werden, niet voor de critiek bestand zijn bevonden: dan spijt het ons wel, dat pastoor Rütter zijne bron, het Munstersche *Pastoralblatt*, niet met jaartal en bladzijde aanhaalt. Gaarne toch zouden wij die critiek nader leeren kennen, omdat

hetgeen bij Martigny 1) voor het tegenovergestelde wordt aangevoerd, ons nog al overtuigend voorkomt.

Wel scherpzinnig heeft de schrijver aan den tekst van het *Caeremoniale episcoporum* (Lib. I, Cap. XII, N. 11): „Ipsum vero altare majus in festivitatibus solemnioribus, aut Episcopo celebraturo, quo splendidius poterit, pro temporum tamen varietate et exigentia" („nach Verschiedenheit und Forderung der Jahreszeiten") een bewijs ontleend voor de versiering met *levende* bloemen. Wij moeten echter eerlijk bekennen, wel eenige vrees te hebben, of er niet vertaald zou kunnen worden: naar den eisch der verschillende hoogtijden. Intusschen blijft de andere tekst van het *Caeremoniale* (l. c. N. 12): „[Inter ipsa candelabra] vascula cum flosculis frondibusque odoriferis" (dus *levende* bloemen en bladeren) „seu serico contextis" (dus ook geen gemaakte van papier, doek of zink) „studiose ornata, adhiberi poterunt", naar de alleszins gegronde opmerking van pastoor Rutter, aan de levende bloemen den voorrang verzekeren. En het „studiose ornata" — eigenlijk alleen van de bloem*vazen* gezegd — moeten we ongetwijfeld, met den schrijver, voor een niet minder duidelijken dan fijnen wenk aanzien, opdat men begrijpe, dat de versiering altijd met overleg en goeden smaak geschieden moet en het altaar, gelijk uit eene instructie voor het bisdom Eichstätt wordt medegedeeld, meer *gesierd* dan *belast* moet worden. En als het, zoo betoogt de auteur verder, door de decreten van de H. Congregatie der Riten verboden is, reliquieen op het tabernakel of voor de tabernakeldeur te plaatsen, dan geldt dit verbod nog meer de bloemensier. De eenige plaats voor bloemen, op het eigenlijke altaar, blijft alzoo die tusschen en achter de kandelaren. Maar dat is, zegt de schrijver, voor ons doel ook juist plaats genoeg. „En als men zich eenmaal streng aan de kerkelijke voorschriften houdt, dan duurt het niet lang, of men vindt het eindelijk zelf ook zóó het fraaist; want, waarlijk, niemand kan het schooner uitdenken en verzinnen, dan de Kerk het lang vóór ons uitgedacht, verzonnen en voorgeschreven heeft."

(*Kap.* 7, *Der Blumenfreund.*) „Hier gaat de schrijver", zoo schreef indertijd de recensent van den *Litt. Handweiser*, (1883,

---

1) *Dictionn. des Antiq. Chrét.* art. Fleurs. Paris, 1865, pag. 277—78. Of heeft Martigny soms in de latere editie, die er van zijn werk bestaat, dit artikel veranderd?

N. 342, S. 506) „op zijne Eerw. confraters los om ze allen, als gloeiend „van ijver voor Gods eer, tot bloemenliefhebbers te maken" 1). Wij gelooven met den recensent, dat men niet iedereen een patent als bloemkweeker kan opdringen; want daar zullen er altijd zijn die, ook met den besten wil, alle planten verknoeien. Onmogelijk echter kan men den Eerw. pastoor ongelijk geven, als hij in *Kap.* 8, *Der Ordner des Schmuckes*, betoogt, dat, wie er zich ook met de bloemensier bemoeien, misdienaars, kosters, vrome zieltjes, klopjes en zelfs religieusen — bij den pastoor altijd het oppercommando behoort te blijven, wil alles eerbiedig en smaakvol en naar de kerkelijke voorschriften gaan.

Op wat wijze er nu met goeden smaak en volgens de kerkelijke voorschriften versierd zal kunnen worden, vinden we door beknopte, practische regelen aangegeven in de vier volgende hoofdstukjes (*Kap.* 9, *Geschmack und Grundsätze. Kap.* 10, *Vertheilung des Schmuckes auf die Feste und Zeiten. Kap.* 11, *Vertheilung des Schmuckes auf dem Altar*, en *Kap.* 12, *Dauer des Schmuckes*): gulden kapitteltjes, waarin de man van jarenlange ondervinding, men bemerkt het telkens, uit zijnen overvloed ronddeelt met eene goede en vastgedrukte en geschudde en overloopende maat. De opschriften der hoofdstukken zeggen reeds duidelijk,

---

1) Wil de lezer hier den „Blumenfreund" eens in volle kracht aanschouwen? — „Kaum gibt es eine Schönere und unschuldigere Freude als die Blumenzucht, aber kaum gibt es auch eine dankbarere und lohnendere Täglich ergötze ich mich am Anblick meiner Blumen, und wenn ich in der Ferne bin, habe ich eine wahre Sehnsucht nach denselben. Hier gedeiht ein Ableger, hier entwickelt sich eine Knospe, hier bricht eine Blüthe auf, hier steht ein Stock in hellen Flor, hier gesellt sich eine Blume zur andern, und mein Blumengärtchen und meine Fensterbank stehen bereit, wenn ein Festtag kommt, zur Gottes und meiner Gemeinde Freude, den Altar des Herrn zu umzieren und zu umduften.

„Ein lieber Freund von mir pflegt zu sagen: Wer die Blumen liebt, hat Herz, Mitleid und Gemüth. Denn wer kein Blumenfreund ist, ist in der Regel ein griesgrämiger, hypochondischer, selbstsüchtiger Charakter. So oft ich zu jenem Freunde komme, ist die erste Frage: Was machen die Blumen? Und eh' noch Stock und Hut abgelegt ist, wird oft an allen Fenstern die Runde gemacht, und über alles Schöne der Verwunderung Ausdruck gegeben, und von allem Seltenen, was ich noch nicht habe, ein Ableger mitgenommen."

dat er aan alles gedacht is; en menig Eerw. confrater zal, bij het lezen, hier en daar een *mea culpa* moeten spreken.

Eindelijk: *Kap.* 13, *Der Kostenpunkt.* Dit is, zegt de schrijver, helaas, óók een punt, maar, bij goed overleg, van niet zooveel beteekenis als men denkt. En als pastoor Rütter ons verzekert, dat zijne 200 potplanten hem, in vijf of zes jaren tijd, op niet meer dan 40 of 50 Mark in het geheel zijn te staan gekomen, maar ook al lang hunne rente tot eer van God gedragen hebben: dan zal niemand, die dit hoofdstuk gelezen heeft, hem niet gaarne gelooven.

Hiermede zijn wij gekomen aan het II THEIL. *Die Pflanzenwelt als Kirchenschmuck im Besondern.* Eerst over de bloemen zelven (*Kap.* 14, *Künstliche Blumen*). Hier wordt natuurlijk, uitgezonderd alleen wat uit zijde of edele metalen vervaardigd is, „der ganze Plunder der Papier-, Nessel-, Cattun-, Glas-, Porzellan-, Zink- und Blechblumen- Sträuse und Kranze" als onwaardig verworpen. Redenen waarom liggen voor de hand. Armzalige namaak als ze zijn van Gods rijke en heerlijke gaven, zijn ze daarenboven onpassend wegens nietswaardigheid van stof en stijfheid van vorm, verder onpractisch wegens gebrek aan afwisseling, moeielijkheid om ze droog en rein te houden, gevaar van brand, en eindelijk lastig wegens — maar dit leze men het best in het origineel — „Betschwesterei". — (*Kap.* 15, *Getrocknete Blumen.*) Deze kunnen, bij gebrek aan levende bloemen, des winters dienst doen, bij voorkeur de immortellen en grassen. Wij zouden hier echter die gedroogde bloemen of grassen willen uitzonderen, die na de kunstmatige droging nog met helle en schreeuwende kleuren geverfd worden; immers dan overschreeuwen zij al het andere op eene hinderlijke wijze. —(*Kap.* 16, *Wilde Blumen.*) Zeker, en waarom ook niet? Laten we dankbaar datgene op 's Heeren altaar brengen, waarmede Hij zelf zoo kwistig Zijne heerlijke schepping getooid heeft. Is de „gemeenste paardebloem" niet oneindig hooger van waarde dan de kunstigste gemaakte? En hebben onze eenvoudige wilde bloemen — ook in ons land zijn er zoo veel schoone onder — in hare originaliteit en onverbasterdheid zelfs niet een voorrang boven zoo vele hybridische voortbrengselen van onze kweekerijen? Deze toch hebben hare gevuldheid niet verkregen dan tegen het verlies van de edelste deelen der bloem.

Thans worden ons (*Kap.* 17, *Einjährige Gartenblumen. Kap.* 18, *Zweijährige Gartenblumen* en *Kap.* 19, *Perennirende Gar-*

tenblumen) geheele reeksen van bloemen, waarvan velen afgebeeld zijn, te kust en te keur, voor de oogen gevoerd, desgelijks (*Kap.* 20, *Ziersträucher und Topfbäume. Kap.* 21, *Topfpflanzen für das Kalthaus. Kap.* 22, *Topfpflanzen für den Winter. Kap.* 23, *Topfpflanzen für das Warmhaus*) voor allerlei behoeften, heesters en struiken, kleine boompjes ter versiering, planten voor kouden en warmen bak, en eindelijk een uitgezocht stel voor den kouden en droeven wintertijd, waarna (*Kap.* 24, *Ueberwinterung* en *Kap.* 25, *Pflege der Pflanzen in der Kirche*) alweder even beknopt als goed, geleerd wordt, waar en hoe men zijne planten in den winter bewaren zal, alsook wat men in acht te nemen heeft, zoo lang de planten in het kerkgebouw prijken.

Vijf kapitteltjes worden nu gewijd aan de bloemensier voor den H. Sacramentsdag. (*Kap.* 26, *Das Fronleichnamsfest. Kap.* 27, *Material. Kap.* 28, *Die Kirche am Fronleichnamstage. Kap.* 29, *Die Procession und die Altäre. Kap.* 30, *Triumphbögen und Maien* en *Kap.* 31, *Häuser und Straszen.*) Niet alles hiervan komt, helaas! overal in ons vaderland te pas. Toch zijn het, ook voor ons gebruik, nog zeer practische hoofdstukjes, want vooreerst, meer dan wel onder ons gewoonte is, kan op den H. Sacramentsdag het *schip* der kerk gesierd worden; vervolgens is veel van hetgeen gezegd wordt uitvoerbaar in lanen en dreven van kerkterrein en kerkhof; en ten laatste komt veel van hetgeen hier geleerd wordt uitmuntend te pas bij gelegenheden van bisschoppelijk bezoek, kerkwijding, zilveren en gouden jubilé enz.

En als wij eindelijk vermelden, dat de laatste hoofdstukken getiteld zijn: *Kap.* 32, *Der Maialtar; Kap.* 33, *Die Krippen und das heilige Grab* en *Kap.* 34, *Der Kirchhof*, dan is daarmede in eens gezegd, dat er aan alles gedacht, voor alles gezorgd is.

Wie nu nog nader en zelfstandig de materie bestudeeren wil, vindt in *Kap.* 35, *Litteratur*, wat hem van dienst kan zijn; en *Kap.* 36, *Preisverzeichnisz der in diesem Buche vorkommenden Pflanzen* doet, tot besluit, den lezer alle spookbeelden van het „Kostenpunkt" flink in het gelaat zien, om er geen oogenblik meer bang voor te blijven.

Het tweede werkje: *Die besten Altarblumen im Topf und ihre Spezialcultur* handelt uitsluitend over hetgeen men, voor kerk en altaar, het best in potten en tobben zal kunnen kweeken. Als men hier echter een geheel boekje aan de *pot*bloemen gewijd ziet, mag men niet uit het oog verliezen, dat er nog een derde

volgen zal over de planten voor den vollen grond, van welke dus alleen de *afgesneden* bloemen gebruikt worden. Immers de schrijver zelf heeft vroeger in het elfde kapittel van zijn eerste deel gezegd, dat „een altaar met veel schoone en smaakvolle bloemruikers, die, fraai gerangschikt, in heerlijke vazen prijken, naar zijne beschouwing wel de schoonste altaarversiering is, en dat men overigens de versiering meestal gemengd zal moeten aanbrengen, met afgesnedene bloemen in vazen en met potbloemen". Wij voor ons nu zouden voor de versiering, die in de onmiddellijke nabijheid des tabernakels geplaatst wordt, de potbloemen slechts in zeer bescheidene mate en bij uitzondering en tevens met bijzondere voorzorgen voor de reinheid willen aanwenden, te meer omdat, gelijk Schneider zegt 1), de bloemen die het altaar moeten sieren, als offer beschouwd worden, en zij dit in volkomener en hooger zin zullen wezen, wanneer zij geplukt zijn, dan wanneer zij met bloempot en al op het altaar worden gezet.

Na dit voorbehoud, laten we ons met alle weetgierigheid door onzen practicus onderrichten, vooreerst, natuurlijk, (*Kap.* 2, *Blumenerde*) over de beste aarde, want alle aarde is maar niet voor alle bloemen geschikt; vervolgens (*Kap.* 3, *Blumentöpfe und Topfhalter*) over de bloempotten: gewone en versierde. Van de laatsten wordt zelfs een zestal in afbeelding gegeven, zooals men ze tegenwoordig vaak in onze salons gebruikt ziet, op hooge ijzeren standaards, verguld en gebronsd. Toch zouden wij liever zien, dat onze hedendaagsche „kerkelijke" koper- en ijzersmeden ook hieraan hunne kunst eens wilden toonen, dat zij ons voor de wufte salonvormen strengere verschaften, die beter voor de kerk passen.

En zoo kunnen we nu aan het verpotten en verplanten gaan (*Kap.* 4, *Umtopfen und Verpflanzen*) en afleggers maken en stekjes snijden (*Kap.* 5, *Ableger und Stecklinge*); we zullen in acht weten te nemen, hoe en met welk water we begieten en op welke wijze we den kouden broeibak gebruiken zullen (*Kap* 6, *Gieszwasser und Dungwasser. Kap.* 7, *Mistbeet und Benützung*). Eindelijk worden we door onzen Eerw. hortulanus langs zijne lievelingen heengeleid (*Kap.* 8—42), langs primula's en auricula's, pelargoniums en begonia's, langs knol- en bolgewassen, langs lelien en rozen, coniferen en palmen, dracaena's en yucca's en wat al niet meer, ja zelfs

1) *Kirchenschmuck* von Laib und Schwarz, 1870, S. 40.

langs potplanten met schoone vruchten; en bij elke daarvan geeft hij, uit den schat zijner ondervinding, zijne onderrichtingen, opmerkingen en menigmaal noodige waarschuwingen ten beste.

Hier in bijzonderheden te treden ware onbegonnen werk. Eén kapitteltje echter moge dienen tot bewijs en te gelijk tot proef van schrijvers trant en manier. Het geldt den aan allen bekenden Aaronskelk: *Kap.* 11, *Calla (aethiopica).* „Van alle planten, voor altaarversiering geschikt, houd ik de Calla voor verreweg de beste. Zij is mijne lievelinge. Zij alleen is met blad en bloem steeds voorhanden gedurende den tijd, waarin de meeste feesten invallen. Ik gebruik haar van Kerstmis tot H. Sacramentsdag, haast bij elke gelegenheid. Maar och, Heer! daar is wel geene plant, aan welke men zich meer bezondigt en die meer uit onverstand mishandeld wordt. Hier is het hoog noodig te toonen, op welke bijzondere manier deze plant gekweekt moet worden; en dan eerst zal men haar weten te waardeeren, gelijk ze verdient. Wat kan er schooner zijn dan de aanschouwing van hare fraaie, pijlvormige, saprijke, glanzend groene bladeren, en hare verblindend witte, op het fijnste leder gelijkende, welriekende bloemscheede, met de krachtig daarbuiten uitkomende goudgele bloemkolf? Haar geur is wel de fijnste van alle bloemen der aarde.

„Om haar nu op eene gepaste manier te behandelen, moeten we eerst den grondregel in het oog houden, die voor alle planten geldt, dat we namelijk eene manier van kweeking aanwenden, die zoo dicht mogelijk nabijkomt aan haren natuurlijken toestand op de oorspronkelijke groeiplaats. Laat ons derhalve eens zien, hoe zij in haar eigen land leeft. Zij groeit wild in vele streken van Afrika, aan ondiepe rivieroevers en in moerassen, die in het heete jaargetijde min of meer uitdrogen en in den regentijd weder onder water komen. Door de groote hitte en het gebrek aan water, komt haar wasdom tot stilstand: de bladeren verwelken; alles, wat van de plant boven den grond uitkomt, verdort het een na het ander, en zij behoudt het leven alleen door den dikken vleezigen wortelstok, die in den modder te slapen ligt en daar zijne zuigwortelen de diepte indrijft. De gloeiende hitte van den Afrikaanschen bodem verwerkt die sappen in den wortelstok om ze geschikt te maken voor het hoogste doel eener plant, voor de vorming van bloem en zaad. Eindelijk nadat bijna de laatste druppel sap is ingedroogd en alles een vaste knol geworden, komt de regentijd van den winter; de wateren zwellen en door-

dringen den bodem; dan werken zich splinternieuwe wortels met volle kracht uit den knol naar buiten en voeren nieuwe sappen aan; de bladeren beginnen met de weelderigste volheid te groeien, en weldra schieten de bloemstelen manshoogte naar boven. Uit het gezegde volgt: dat de Calla eene groei- en eene rustperiode heeft. De juiste tijd, waarop de laatste beginnen moet, is gemakkelijk te bepalen, want het is noodzakelijk dán, wanneer ook bij ons de grootste hitte heerscht, en woud en veld naar regen dorsten, alzoo de tijd der hondsdagen in Juli en Augustus. De wasdom der Calla staat omtrent dezen tijd in den regel van zelf stil, en geeft te kennen, dat zij rust behoeft. Men heeft derhalve niets anders te doen dan de begieting langzamerhand te verminderen en na 14 dagen volkomen te staken. Beginnen de bladeren nu te verwelken, dan moet men de bloempotten op eene plaats brengen, waar ze aan den sterksten zonneschijn blootgesteld zijn, en dan keere men ze allen het onderstboven om en late ze liggen, opdat ook de hemel met geen regen meer kunne begieten. In dezen toestand blijft de plant, totdat alle bladeren tot het laatste toe verdord en verdroogd zijn; wij stellen: tot half September of begin van October. Trekt men nu alle bladdeelen af, zoo bevindt men dat de wortelstok een nieuwen, korten, groenen scheut vertoont. Nu is het tijd om aan het werk te gaan. Vóór alles is het noodig de plant geheel uit den pot te halen, alle aarde volkomen af te schudden en alle verdroogde wortels te verwijderen, zoodat er geen enkele aanblijft. Men breekt dan den geheelen wortelstok uiteen en verwijdert de vele kleine knolletjes, die zich tegen den grooten hebben aangezet. Daardoor verkrijgt men nu een langwerpigen vleezigen knol, somwijlen meerdere, grooter of kleiner, dikker of dunner. Nu gaat men daarmêe onder de pomp en wascht dien zuiver en netjes af, legt hem op papier en laat hem opdrogen. Inmiddels maakt men zijne potten klaar, allen van matige grootte, doch meer diep dan wijd. Zijn ze niet nieuw, dan wascht men ze van binnen en van buiten. Boven de opening onderin legt men eene groote potscherf. Wie oude baggeraarde heeft, doe daar voor een derde zand bij, en zette daarin den Calla-knol zóó, dat het spitse gedeelte nog even er uit steekt. Wie geen baggeraarde heeft, die make ze, met in Mei de goot te ledigen, en de slib den zomer over te laten staan, opdat ze brokkelig worde bij herhaald omkeeren; dan kan hij die baggeraarde expres voor

zijne calla's afzonderen, evengoed met zand gemengd. De knollen zet men, met de diksten te beginnen, zooveel men er gebruiken kan, elk in een eigen pot. Van de allerkleinsten kan men er meerderen bijeenzetten. Nu plaatst men de potten bij de andere bloemen buiten, en laat ze daar zoo lang als de weersgesteldheid toelaat. Wanneer ze om de vorst naar binnen moeten, plaatst men de krachtigste exemplaren maar aanstonds in het warme woonvertrek, vlak voor het hellichte venster, alwaar gelucht kan worden; en hier begint nu de Afrikaansche winterpracht, wel te verstaan wanneer er dagelijks en rijkelijk begoten wordt. Te veel begoten kan er niet worden. Nu ontplooit zich het eene blad na het andere, snel en in weelderig groen. Na het vijfde blad verschijnt geregeld bij krachtige planten de statige bloem. Heeft de plant vroeger nog niet gebloeid, dan komt er in den regel slechts ééne bloem; heeft zij reeds eenmaal gebloeid, dan kome er in de volgende jaren twee en drie en nog meer. De bloem houdt het gewoonlijk vier weken uit. Exemplaren die meermalen bloeien, moeten na de eerste bloem nog weer drie nieuwe bladeren krijgen, vóórdat de tweede komt; dikwijls echter komt er dan uit de scheede der eerste bloem nog eene tweede en derde haar gezelschap houden, zoodat menige plant twee bloemen tegelijk heeft. Zulke zijn dan modelplanten. Hoe dikker de knollen zijn hoe beter zij in den rusttijd ineengedroogd zijn, hoe zuiverder zij van nieuwe knolletjes gehouden worden: des te rijkelijker komen de heerlijke bloemen voor den dag. Het product van de zoo even door mij beschrevene kweeking staat daar vóór mij in twee reuzenexemplaren, van welke ieder zeven kolossale bladeren heeft. Beide schonken mij in Januari te gelijkertijd bloemen, als eene hand zoo groot, en staan gereed om weldra weêr ieder met twee bloemen te gelijk te pronken, die nog wel met Paschen den ochtend van 's Heeren verrijzenis aan het altaar zullen opluisteren. Men vraagt: maar hoe krijgt ge dat toch gedaan? Antwoord: precies zoo als het hier beschreven is. Deze plant kan een ieder zonder moeite en zonder kosten houden, doch niet in een donkeren hoek, maar aan het helste venster; niet met gestadig broeien, maar met rusttijd. Zonder deze behandeling brengt men er niets meê over dan jammer en ellende. Elk jaar echter moeten alle planten, groot en klein, het heele proces doorloopen. Daarom, handen aan den arbeid gij bloemenliefhebbers! en de bewoonster der Afrikaansche moerassen zal in korten

tijd u aller lievelinge worden. Wie naast de groote Calla nog eene kleinere verlangt, welke zeer aan te prijzen is voor ons doel, hij koope de fraai gedrongene *Calla aethiopica compacta.* Eene bontbladerige heb ik ook nog, het is de hier afgebeelde *Richardia albo-maculata.* Zij bloeit echter later. En eindelijk zij ook nog de *Richardia hastata* met *gele* bloem vermeld; tegen deze ben ik echter, wegens mijne ondervinding, een beetje wantrouwig gestemd. Daarom eerst eens de gewone, dan de compacta en dan de maculata. Naar ik hoop, zal deze beschrijving er toe bijdragen om mijne lieveling in eere te brengen, gelijk zij verdient."

En laten ook wij, met eene dergelijken wensch, de hoop koesteren, dat ons verslag menigeen onder onze lezers opwekke om zich pastoor Rutter's voortreffelijken arbeid zelf aan te schaffen. Dan, gewis, zullen niet alleen de Aaronskelken beter en rijker bloeien, maar dan zal ook en voornamelijk de pastoreele bloemtuin of warande of bloemtafel beter gedijen, minder teleurstellingen baren, en, wat het voornaamste is, dan zal de bloemensier van tempel en altaar ongemeen winnen aan sierlijkheid en goeden smaak, echtheid en degelijkheid.

Ouderkerk, a/d Amstel. J. J. GRAAF. Pr.

EEN NIEUWE CURSUS SCRIPTURAE SACRAE.

Toen in het jaar 1871 Dr. Aug. Rohling, destijds professor aan de Academie van Munster, zijn werk in het licht gaf: *Die Psalmen, übersetzt und erklärt*, bevatte de voorrede het verblijdend bericht, dat door hem in vereeniging met verschillende katholieke Duitsche geleerden eene nieuwe vertaling van het geheele Oude Testament zou worden bewerkt, verrijkt met opheldering en noten, waarin ook van de resultaten der nieuwere Oostersche studien een passend gebruik zou worden gemaakt. Verschillende omstandigheden, waartoe ook de *Culturkampf* wel het zijne zal hebben bijgedragen, zijn evenwel oorzaak geweest, dat dit veelomvattende plan wel niet in de geboorte gesmoord is, maar toch geen volledige uitvoering kreeg 1). Niettemin bleef bij het hooge belang aan de studie der Heilige

---

1) Behalve de Psalmen werden door Rohling nog bewerkt: de profeten ISAIAS en DANIËL; door Gutberlet: *Het boek Tobias* en *Het*

Schrift verbonden, bij de tallooze ontdekkingen in de laatste jaren gemaakt op het gebied der Egyptische en Assyrisch-Babylonische archeologie, bij de voortdurend toenemende neiging der ongeloovige wetenschap, om van alles, wat maar even bruikbaar schijnt, een wapen te smeden ter bestrijding van het gezag der H. Schrift, de uitvoering van Dr. Rohling's plan hoogst wenschelijk. Hoe rijk de katholieke exegetische litteratuur van vroegere eeuwen ook is, andere tijden hebben andere behoeften en stellen daarom ook andere eischen. Afzonderlijke pogingen om in die behoeften te voorzien, kunnen aanspraak maken op verdiensten, en gewis zijn van katholieke zijde in de laatste jaren verschillende boeken der H. Schrift op zeer verdienstelijke wijze exegetisch behandeld. Maar, gelijk licht begrijpelijk is, waar ieder voor zich afzonderlijk handelt, wordt het eene boek vergeten, terwijl aan een ander meervoudige opmerkzaamheid wordt geschonken.

Het was daarom een verblijdend verschijnsel, dat een gelijk plan, als in Duitschland mislukte, in Frankrijk met beteren uitslag werd ondernomen en voortgezet. Sinds 1869 toch, verschijnt te Parijs bij Lethielleux: LA SAINTE BIBLE, *texte de la Vulgate*, *traduction française en regard*, *avec commentaires théologiques*, *moraux*, *philologiques*, *historiques etc. rédigés d'après les meilleurs travaux anciens et contemporains.* Het plan dezer uitgave ging uit van den abbé Paul Drach te Parijs, zoon van den bekenden Joodschen bekeerling David Paul Drach 1), die het werk opende met eene verklaring der Brieven van den Apostel Paulus. Deze grootsche onderneming, welke een schitterend bewijs levert, dat ware liefde en degelijke ijver voor godgeleerde studiën in Frankrijk zijn herleefd, moet onder alle opzichten een gelukkig teeken des tijds worden geheeten, en het is zeer te hopen, dat deze uitgave, welke reeds vijftien of meer deelen telt, zoo gelukkig mag worden voltooid, als zij is begonnen 2).

Toch begroeten wij met nog grooter blijdschap de verschijning van een nieuwen CURSUS SCRIPTURAE SACRAE; niet alleen, omdat

---

boek der Wijsheid; door Neteler; *de Kronijken* en door Zschokke: *Het boek Job.*

1) Zie over dezen Rosenthal: *Convertitenbilder,* III, I, S. 48—65.

2) Verg. over *La Sainte Bible* het artikel van Hundhausen in de *Liter. Handw.* 1880, S. 69 ff. en 101 ff.

wij geen reden hebben te twijfelen aan het woord van Cornely 1), dat verval en bloei der godgeleerde studien, zooals hunne geschiedenis bewijst, altoos samenvallen met het verval en den bloei van de studie der H. Schrift, maar ook omdat deze nieuwe *Cursus*, in het Latijn geschreven, gemakkelijker overal toegang vinden zal en bovendien in de personen der schrijvers den zekersten waarborg biedt, dat wij een meesterwerk mogen verwachten. Frankrijk en Duitschland deelen, alhoewel op ongelijke wijze, samen in de eer dezer uitgave. De uitgever is dezelfde Lethielleux als van *La Sainte Bible;* de schrijvers zijn, althans voor zoover zij genoemd worden, Duitsche paters Jesuïeten, vroeger professoren van hun gewezen studiehuis te Maria-Laach, thans door den *Culturkampf* overal heen verspreid. De algemeene titel: CURSUS SCRIPTURAE SACRAE, *auctoribus R. Cornely, J. Knabenbauer, F. de Hummelauer aliisque Soc. Jesu presbyteris*, noemt drie schrijvers slechts met name. De beide laatste hebben op exegetisch gebied reeds door verscheidene werken van kleineren of grooteren omvang een gevestigden naam verworven 2); de eerste toont door zijn *Historische en Critische Inleiding*, welker eerste deel den *Cursus* opende, dat hij volkomen hun evenknie is.

Deze nieuwe *Cursus* zal uit twee verschillende afdeelingen bestaan. De eerste afdeeling zal, behalve een algemeene inleiding en eene bijzondere op al de boeken der H. Schrift, al die tractaten bevatten, welke op het gebied van archeologie of taalkunde tot beter begrip der H. Schrift bevorderlijk zijn. De tweede afdeeling zal bestaan uit de commentaren op de afzonderlijke bijbelboeken 3).

---

1) *Hist. et Crit. Introductio*, I, p. 1.

2) De lezers der *Stimmen aus Maria-Laach*, als ook zij, die den commentaar van Knabenbauer op Isaïas kennen, zullen dit wel volmondig toestemmen.

3) Volgens aankondiging van den uitgever zal het geheele werk uit meer dan dertig deelen in groot 8°. bestaan. De prijs is 12½ cent per vel druks, zeker niet te hoog. Een eigenlijke inteekening is niet geopend, zoodat ieder deel afzonderlijk is te verkrijgen; alleen is men, waar meer deelen bijeen behooren, gelijk b. v. de *Introductio* uit drie deelen bestaat, gehouden dat geheele gedeelte te nemen. De uitgave zal zonder onderbreking worden voortgezet, zoodat altoos meer deelen te gelijk zich op de pers bevinden. Een vaste orde wordt bij de uitgave niet gevolgd.

Tot nu toe zijn twee deelen verschenen, uit elke afdeeling één Het eerste is de *Introductio Generalis* van Cornely, het tweede de commentaar van Knabenbauer op het Boek Job. Als eerstvolgende worden gemeld het tweede en derde deel der *Introductio* en de commentaren op de Kleine Profeten en de Boeken der Koningen.

De beide reeds verschenen deelen leveren het bewijs, dat de gunstige verwachting, vóór het verschijnen gekoesterd, niet te hoog was gespannen en dat F. Gohier in den *Univers* niet ten onrechte getuigde: „Aujourd'hui la province d'Allemagne [de l'illustre Compagnie de Jésus] fournit son contingent d'ouvriers dévoués à édifier pour les Livres saints *le monument le plus complet et le plus adapté à nos temps qu'on ait encore vu paraître*".

Met het eerste deel der *Introductio* van Cornely willen we nog even nader kennis maken.

Nadat de tegenwoordige professor der H. Schrift aan de Gregoriaansche Universiteit te Rome in de *Prolegomena* de noodzakelijkheid der *Inleiding* heeft uiteengezet en een overzicht heeft gegeven harer geschiedenis, bespreekt hij wat al of niet tot de inleiding behoort en komt daarbij tot een slotsom, waarvan wij de wettigheid wel niet willen betwisten, maar die niettemin ons teleurstelt. Hij verdeelt zijn werk in drie deelen, waarvan het eerste de algemeene inleiding, het tweede en derde de bijzondere inleiding op de afzonderlijke boeken van het Oude en Nieuwe Testament omvat. De algemeene inleiding, de inhoud van het verschenen eerste deel, bestaat uit drie groote dissertatien. De eerste bevat de geschiedenis van den canon der beide Testamenten; de tweede handelt over de geschiedenis en het gezag der oorspronkelijke teksten en der oudste vertalingen; de derde geeft de geschiedenis der uitlegging van de H. Schrift, voorafgegaan door de regelen der katholieke uitlegkunde. De leer over de inspiratie alzoo, en dit is het punt wat ons teleurstelde, blijft buitengesloten. Wij geven gaarne toe, dat dit punt in de dogmatiek thuis behoort, maar blijven toch meenen, dat in een *Cursus Scripturae Sacrae* dit zoo gewichtig leerstuk ook verdient besproken te worden; te meer, daar in den jongsten tijd het niet aan controverse omtrent dit punt heeft ontbroken, en er van sommigen, alhoewel met de beste bedoeling, stellingen zijn opgezet en verdedigd, waarvan de houdbaarheid minstens zeer twijfelachtig is 1).

1) Wij maken van deze gelegenheid gaarne gebruik om de aandacht

De eerste dissertatie is in vier capita verdeeld. Na in het eerste caput (p. 19—36) over de onderscheidene namen, de indeelingen en de volgorde der verschillende bijbelboeken te hebben gehandeld, wijdt de schrijver het tweede hoofdstuk aan de geschiedenis van den canon van het Oude Testament (p. 37—144). Eerst bespreekt hij den canon bij de Joden, den canon van Esdras of den Palestijnschen, en den Alexandrijnschen of die der Grieken; dan gaat hij met groote zorgvuldigheid de geschiedenis na van den oudtestamentischen canon in het Nieuwe Verbond. In het bijzonder komen daarbij alle vragen ter sprake, welke betrekking hebben op de deuterocanonische boeken. Het derde hoofdstuk behandelt even degelijk de geschiedenis van den canon van het Nieuwe Testament (p. 145—195). Het laatste hoofdstuk (p. 196—230) houdt zich bezig met de apocryphe en verloren gegane boeken van beide Testamenten, en geeft bij de voornaamste apocryphen een korte critische verhandeling over hun oorsprong en waarde.

De tweede dissertatie handelt in haar eerste sectie, die twee hoofdstukken bevat, over de geschiedenis en het gezag van den oorspronkelijken tekst van beide Testamenten (p. 231—318). Dit gedeelte heeft tot hoofddoel het bewijs te leveren, dat de oorspronkelijke tekst der H. Schrift, ook van het O. T., in het wezen der zaak ongeschonden en onverdorven tot ons is gekomen, en dat alzoo zoowel de Hebreeuwsche tekst van het O. T. als de Grieksche van het N. T. voor ons zijn een „authenticus revelationis fons". De tweede sectie, gewijd aan de oude vertalingen van beide Testamenten, handelt in een derde hoofdstuk (p. 319—393) over de Grieksche vertalingen van het O. T. en over de verschillende oude vertalingen, uit de Septuaginta afgeleid. In het bijzonder komen hier ter sprake de Septuaginta, of de Alexandrijnsche vertaling van het O. T. zelf, van welke hij getuigt: „Immerito a nonnullis dicta est inspirata, at authentica jure dicitur", en de oude Itala, wier Afrikaanschen oorsprong hij verdedigt. Het vierde hoofdstuk (p. 394—418) bespreekt de verschillende onmiddellijke Oostersche vertalingen van het O. T. Het vijfde (p. 419—495) is geheel gewijd aan de Vulgata en verdient eene bijzondere vermelding.

---

te vestigen op het degelijk werk van Dr. Franc. Schmid, professor aan het Seminarie te Brixen: *De Inspirationis Bibliorum vi et ratione*, het vorige jaar te Brixen bij Weger verschenen.

Nadat eerst de oorsprong der Vulgaat, haar aard en verbreiding, de geschiedenis van haren tekst tot aan het Concilie van Trente besproken is, wordt in een afzonderlijke paragraaf het Trentsche decreet over het gezag van de Vulgaat zeer grondig en alzijdig behandeld. Om het hooge belang, aan dit decreet verbonden, willen wij de resultaten van Cornely's onderzoek hier in het kort weergeven, zonder echter daaromtrent in discussie te treden; wij bepalen ons tot een eenvoudige mededeeling, gedeeltelijk met de eigen woorden des schrijvers.

1. In het bedoelde decreet wordt alleen gesproken van de verschillende Latijnsche vertalingen, welke destijds in omloop waren, en van deze wordt uitsluitend de Vulgaat authentiek verklaard. De oorspronkelijke tekst, de Septuaginta, of andere oude vertalingen, welke eeuwen lang bij de Kerk in gebruik waren, worden zelfs niet genoemd, veel minder met de Vulgaat in vergelijking gebracht. De Trentsche Vaders hebben daarom door hun decreet de Vulgaat niet gesteld boven den oorspronkelijken tekst, noch boven genoemde oude vertalingen: „Nec textibus primigeniis nec antiquis versionibus, quae semper in Ecclesiae usu erant, Vulgatam praetulerunt". Evenmin hebben zij door de Vulgaat tot authentieke bron der Openbaring te verklaren, die authenticiteit aan den oorspronkelijken tekst of aan genoemde oude vertalingen ontzegd: „Manet igitur illis eadem prorsus, quam antea habuerunt, auctoritas et *intrinseca* et *extrinseca*", p. 442, 443.

2. Door het Trentsche decreet is de Vulgaat niet verklaard vrij te zijn van elke zoodanige fout of vlek, welke het geloof en de zedenleer niet raakt, p. 448.

3. In dien zin is de Vulgaat authentiek verklaard, dat zij een ware en echte bron der Openbaring kan en moet genoemd worden, en wel zoo, „ut non tantum nulla falsa doctrina fidei vel morum regula erronea ex illa legitime deduci possit, sed ut etiam omnia illa, quae ad verbi divini scripti substantiam pertinent, fideliter exprimat", p. 453.

Nu stelt Cornely een andere vraag: „Num *omnes* quoque et *singuli textus*, quibus dogma vel morum regula continetur, perfectissimo modo autographis sacris sint declarati conformes?" p. 455.

Om haar te beantwoorden maakt hij de volgende drie opmerkingen:

a. De Trentsche Vaders hebben niet verklaard, dat de Vulgaat die conformiteit met het autograaf bezit, welke van de dogmatische

teksten elke „*modalis* discrepantia" uitsluit. Onder „modalis discrepantia" verstaat hij „non eam solam, qua clarius vel obscurius, magis minusve diserte et explicite dogma aliquod verbis Vulgatae, quam verbis autographis, enuntiatur, sed illam quoque, qua idem quidem dogma in utroque textu, sed sub diverso aspectu aliaque ratione exprimitur; ita quidem ut quae in autographo directe de Messiae regno et indirecte tantum de ejus persona intelligenda sunt, in versione directe ad ejus personam referantur et indirecte de regno intelligantur" etc.

b. Evenmin hebben de Trentsche Vaderen willen verklaren, dat die dogmatische teksten, welke reeds vroeger critice twijfelachtig waren, met het autograaf overeenstemmen, noch hun een hooger gezag willen toeschrijven, dan zij tot destijds toe bezaten. Zij hebben de Vulgaat boven alle andere Latijnsche vertalingen authentiek verklaard, „quia longo tot saeculorum usu in Ecclesia probata est", maar daarom ook „*quatenus* eodem usu probata est". Als voorbeeld diene 1 Cor. XV, 51, waar beide lezingen: „Omnes resurgemus" en „Omnes dormiemus" geoorloofd blijven.

c. Ten slotte schijnt de authentiekverklaring der Vulgaat niet zóó te moeten worden verstaan, dat er zoodanige overeenkomst tusschen haar en het autograaf bestaat, dat volstrekt alle teksten, welke eens in het autograaf werden aangetroffen, nu ook in de Vulgaat worden gevonden. Weshalve het niet geoorloofd is den goddelijken oorsprong te loochenen van enkele teksten, welke oude Vaders hebben gebruikt in hun strijd met de ketters, omreden, dat zij nu in de Vulgaat niet worden aangetroffen, p. 455—458.

Uit het bovengezegde leidt Cornely nu als *corollaria* de volgende regelen af over het dogmatisch gebruik van de Vulgaat, alsook van den grondtekst en de andere door de Kerk goedgekeurde vertalingen:

„1. Tuto semper theologus Vulgatam ceu fontem genuinum revelationis adhibere potest atque ex omnibus textibus dogmaticis, de quorum constanti usu dogmatico constat, legitimum deducere argumentum.

„2. Minime tamen ei interdictum est, quominus quoque primigenios antiquasque versiones usu Catholicarum ecclesiarum approbatas adhibeat et argumenta ex illis legitime desumta eadem gaudent certitudine *intrinseca*, qua argumenta ex Vulgatae verbis derivata.

„3. Si ex critica investigatione constat textum Vulgatae textui primigenio esse conformem nec ulla est in verbis latinis ambiguitas, ex sola Vulgata legitimum argumentum *scripturisticum* efficitur, verba autem primigenia, si sunt ambigua, secundum sensum Vulgatae sunt interpretanda.

„4. Si vero Vulgata et textus primigenius verbis quidem consentiunt, verba autem latina ambigua sunt, ex textu primigenio, si hic non est ambiguus, desumendus est sensus verborum latinorum.

„5. Si forte textus inveniatur in Vulgata, qui in hodierno textu primigenio aliisque versionibus desit, hic quoque legitimum praebet argumentum, atque hoc argumentum erit *scripturisticum*, si constans hujus textus in ecclesia catholica usus demonstrari potest", p. 458, 459.

Hierna bespreekt de schrijver in het kort sommige opwerpingen, ook nu nog door protestanten tegen het decreet van het Concilie van Trente gemaakt, om vervolgens de geschiedenis van den Vulgata-tekst voort te zetten, tot dat onder Clemens VIII in 1592 de uitgave verscheen, welke nog altoos geldt als *editio typica* voor alle volgende uitgaven, p. 460—479.

De laatste paragraaf van dit hoofdstuk geeft een overzicht van de nieuwere vertalingen der H. Schrift naar de Vulgata in de verschillende Europeesche talen, waarbij die, welke voor 1520 zijn gemaakt, afgescheiden van de latere worden behandeld. Ook ons vaderland wordt hier niet vergeten; zoowel de eerste uitgave, te Delft verschenen in 1475, als de vertaling van Nicolaas van Wingh, de latere der Leuvensche theologen, die van Smits en van Hove en de jongste van Lipman en Beelen worden herdacht, p. 486. Een scholion behandelt de bijbelvertalingen van on-katholieken, p. 489—495.

Het laatste hoofdstuk der tweede dissertatie heeft tot opschrift: *De usu critico textuum primigeniorum et versionum antiquarum.* In de eerste paragraaf bespreekt Cornely kort en degelijk en voor 't gewone gebruik meer dan voldoende de regelen der bijbelsche critiek. Meer dan één regel, onbedacht door katholieken soms overgenomen van protestantsche critici, of bij profane critiek van kracht, wordt hier grondig en terecht afgewezen. Zoo, om één enkel voorbeeld te noemen, bewijst Cornely, dat de regel bij profane schrijvers gevolgd, om aan een moeielijker lezing boven eene gemakkelijkere de voorkeur te geven, bij de H. Schrift geen toepassing vinden kan. Want is bij profane schrijvers de menigte van varianten dikwerf gevolg van de zucht der afschrijvers, om

den tekst te verbeteren of te verduidelijken, bij de afschrijvers der H. Schrift is zulks niet aan te nemen. Joden toch zoowel als Christenen, die met dat afschrijven zich onledig hielden, stelden den tekst der gewijde bladeren te hoog, dan dat zij er geen gewetensbezwaar van zouden hebben gemaakt eigenmachtig verbetering aan te brengen. Alleen oogenblikkelijke onoplettendheid of onwetendheid kan gelden als oorzaak, dat het afschrift in lezing verschilde met het afgeschrevene, p. 496—504. Een tweede paragraaf handelt over de hulpmiddelen der gewijde critiek, p. 504—512.

De derde dissertatie, over de uitlegging der H. Schriften, is in twee afdeelingen verdeeld. De eerste behandelt (p. 513—593) de uitlegkunde der H. Schrift; de tweede (p. 594—732) geeft een historisch overzicht der exegese.

In de eerste afdeeling komt allereerst de vraag ter sprake over den meervoudigen zin der H. Schrift. Cornely verdedigt met groote beslistheid, dat er slechts één letterlijke zin in de H. Schrift kan worden aangenomen, welke in de eerste plaats moet worden bepaald, om als grondslag te kunnen dienen voor een mogelijken typischen, allegorischen en anagogischen zin. Moeilijk zal men zijne uiteenzetting over dit punt kunnen lezen, zonder er mee in te stemmen. Vooral wat hij opmerkt omtrent de beteekenis der dikwerf gebruikte uitdrukkingen: sensus plenior, abundans, consequens (p. 528), is zeer geschikt, om, wat er bij de ongelukkige benaming van een meervoudigen woordelijken zin goeds bedoeld werd, binnen de juiste grenzen terug te brengen.

Wat in de nu volgende twee paragrafen over den geestelijken zin (p. 530—543) en de accommodatie der H. Schrift (p. 543—549) wordt uiteengezet, zal niemand zonder groote voldoening lezen.

Het tweede hoofdstuk dezer afdeeling geeft de regels der hermeneutica, in twee klassen verdeeld. De eerste klasse omvat al datgene, wat moet worden in acht genomen bij de grammatisch-historische uitlegging van het Schriftwoord (p. 550—569); de tweede klasse, wat de katholieke exegeet heeft voor oogen te houden bij de verklaring der H. Schrift. Deze toch is door God geïnspireerd en aan de Kerk ter bewaring en uitlegging toevertrouwd. Van zelf komen hierbij de bekende decreten ter sprake der Trentsche en Vaticaansche Concilièn [1]), p. 570—593.

---

1) Conc. Trid. Sess. IV, Decr. de editione et usu S. Libr.; Conc. Vatic. Const. de fide Cath. c. II.

De tweede afdeeling der laatste dissertatie geeft een uitvoerig overzicht van de geschiedenis der exegese. Met groote zorgvuldigheid en zaakkennis worden hier achtereenvolgens behandeld de joodsche (p. 594—607), de katholieke (p. 608—701) en de protestantsche (p. 702—732) bijbelverklaarders. De voornaamste exegeten, of althans verschillende groepen hunner, worden met een kort woord gekarakteriseerd en tegelijk wordt op de grootere of geringere waarde hunner werken gewezen 1). We hebben hier een stuk litteratuurgeschiedenis, zooals wij, voor zoover mij bekend is, in de katholieke litteratuur nog niet bezaten.

Het werk wordt besloten door drie tabellen, waarvan de eerste het ontstaan en de veranderingen der Semitische schrijfteekens aanduidt, de tweede en derde specimina vertoont van oude Grieksche, Hebreeuwsche en Latijnsche codices. De inhoudsopgave aan het einde is zeer uitvoerig en geeft een gemakkelijk en duidelijk overzicht van het geheel.

Wij stemmen volkomen in met de woorden, waarmede de Mainzer professor Hundhausen het werk van Cornely karakteriseert. 2) Het is een zeer overvloedig, maar tegelijk ook zeer goed geordend en grondig doorgewerkt materieel, wat ons P. Cornely in zijne *Introductio Generalis* aanbiedt. Hij heeft het verstaan, om met ruimen blik en gezond oordeel alles wat kerkvaders, latere katholieke theologen en exegeten, en protestantsche bijbelvorschers omtrent de door hem behandelde stoffen hebben gedacht en geleerd in het rechte licht te stellen, te benuttigen en tot één groot geheel te verwerken. In het bijzonder zijn wij hem dank verschuldigd, dat hij behalve de kerkvaders ook de godgeleerden en schriftverklaarders uit de middeleeuwen en de schrijvers der 16e en 17e eeuw, vaak ook door katholieken niet genoeg gewaardeerd, op passende wijze heeft benuttigd. Ook de stelling door den schrijver ingenomen tegenover de protestantsche inleidingswetenschap verdient met lof te worden genoemd. Voor het goede en

---

1) Op p. 697 is onze Hollandsche bijbelvertaler en verklaarder Wilhelmus Smits in Petrus Smets herdoopt. Hij wordt hier gerangschikt onder de schrijvers „minoris auctoritatis". Toch zegt Cornely, waar hij p. 486 van zijne bijbelvertaling gewaagt, dat hij deze „una cum *eximio* commentario edere coepit".

2) *Liter. Handweiser*, 1885, S. 554

bruikbare, wat op dit gebied geleverd is, toont hij steeds een open oog; de afdwalingen, welke zich hier zoeken in te dringen, wijst hij met klare en krachtige argumenten terug. Een zeer aangenamen en verheffenden indruk maakt de lezing van Cornely's *Inleiding* ook daardoor, dat de schrijver de vele, dikwerf zeer minutieuse, historische en critische vraagstukken der algemeene bijbelsche inleiding wel uitvoerig en met de grootste zorgvuldigheid behandelt, maar toch niet, gelijk het in de protestantsche litteratuur al te dikwerf geschiedt, de behandeling dezer vraagstukken tot de hoofdzaak maakt. Bij de lezing van Cornely wordt men telkens weer er aan herinnerd, dat men bij de inleiding op de H. Schrift niet alleen te doen heeft met interessante historische en critische onderzoekingen, maar boven alles met het Boek der boeken, het goddelijke Boek des Bijbels.

Moge onder den zegen des Hemels, de nieuwe CURSUS SCRIPTURAE SACRAE, door het eerste deel van Cornely's *Introductio* geopend, rasschen voortgang maken, vele lezers vinden en bij vermeerderden eerbied en verhoogde liefde voor 's Heeren woord overvloedige vrucht voortbrengen.

Loosduinen P. A. DE BRUIJN.

Die festo S. Chrysostomi, 1886.

LEVENSSCHETS VAN P. JOANNES PHILIPPUS ROOTHAAN, GENERAAL DER SOCIETEIT VAN JEZUS [1]).

Bij het beschouwen van hetgeen er in de katholieke Kerk omgaat, kan het niet onopgemerkt blijven, dat de leden der verschillende geestelijke Orden niet enkel kenbaar zijn aan het onderscheidend kleed, hetwelk zij dragen, maar dat zij ook, behalve het kenmerkende hunner persoonlijkheid, eene eigenaardige vorming van het karakter vertoonen, naarmate der Orde, waartoe zij behooren. En geen wonder. De kloosterling immers gevoelt zich op geheel bijzondere wijze met zijn ordebroeders verbonden. Hij wordt op dezelfde wijze als allen opgeleid, stelt zich geheel zijn

---

1) Met bijlagen, portret en facsimile, door J. Alberdingk Thijm. S. J. Amsterdam, C. L. van Langenhuijsen; Brugge en Rijssel, Desclée, De Brouwer en Cie.

leven een zelfde doel voor, hetwelk hij met dezelfde middelen tracht te bereiken, en leeft geheel naar dezelfde regelen, die in de kleinste bijzonderheden voorzien. En die regelen zijn voor hem geen doode letter, integendeel, de geestelijke volmaaktheid, waarop hij zich volgens zijne roeping dagelijks toeleggen moet, brengt er hem geheel zijn leven voortdurend mede in aanraking. In gebed, in studie, in gesprekken, kortom ieder oogenblik van zijn leven heeft hij het voorbeeld, de vermaningen en raadgevingen van zijn geestelijken vader, den stichter zijner Orde, voor oogen. Hij hoort daarover van zijn overheden en medebroeders, om er door woord en voorbeeld wederom anderen over te onderhouden, zijn aandacht is er onafgebroken op gespannen, iedere arbeid wordt er door geregeld. Geen wonder, dat de leden van iedere geestelijke Orde kenbaar zijn aan de eigenaardige trekken, die gelijkelijk op hun persoon worden gedrukt door de gelijkheid van levensdoel en streven.

Daarom dan ook vereert de Katholiek in de verschillende Orden op bijzondere wijze de deugden van hare stichters. Wie erkent b. v. niet den waren zoon van Franciscus aan zijn nederigheid, den getrouwen volgeling van Alphonsus aan zijn zielenijver? Maar op gelijke wijze houden de vijanden der Kerk voor de verschillende Orden hunne eigenaardige lasteringen gereed. Sinds hoelang b. v. is niet in veler mond en oor, het woord „*Jesuiet*" synoniem met de sluwste huichelarij en allerlei smadelijke hoedanigheden! Velen zien, wat roem den edelen zonen van Ignatius toekomt als opvoeders der jeugd en als mannen van wetenschap, maar daarom juist wordt die opvoeding gekozen tot het voorwerp hunner smaadredenen, wordt de wetenschap der Jesuïeten als boosaardige sluwheid met de schrilste kleuren door hen geschilderd. Dezulken te willen genezen zou naar een Sisyphus-arbeid gelijken. Immers het is maar al te waar, wat wij in het nommer, waarmede het volstrekt niet katholiek gezinde tijdschrift *Nederland* 1) den jaargang 1886 opent, met belangstelling gelezen hebben: „Het is regel", zoo vinden wij daar, „dat niet alleen de beminnaars, maar zelfs de beoefenaars der „Nederlandsche letteren bij uitzondering kennis nemen van hetgeen „op letterkundig terrein door R. C. schrijvers wordt verricht. Men „kent de tijdschriften „De Dietsche Warande", „Onze Wachter", „De Wachter" bij naam 2); men beziet de platen, de fraaie gra-

1) Onder redactie van Prof. Dr. Jan ten Brink enz.

2) *De Katholiek* niet eens bij naam?

„vuren van „De Katholieke Illustratie"; men weet de namen van „Alberdingk Thijm, Schaepman, Joan Bohl, B. van Meurs, Brou„wers en Banning met meer of minder bekendheid op te noemen, „doch van een geregelde lectuur van poezy en proza door R. C. „litteratoren is geen sprake bij lezers van allerlei kerkelijke of on„kerkelijke protesteerende richting. De militante kerkelijken gru„wen — behalve in staatkunde — van den Roomschen geest; de „verdraagzame geloovigen zoeken minder gekleurde litteratuur; resten „de ongeloovigen, die in zeer kleinen getale enkele producten uit „R. C. pennen gevloeid de moeite hunner aandacht waardig keuren."

De bekentenis is zeker gewichtig, maar is niettemin in volkomen overeenstemming met de feiten. Moet echter daarom de stem der waarheid zwijgen? Neen, waardig maar luide moet zij hare stem verheffen boven het gedruisch der lasteringen en smaadredenen uit. „Quod dico vobis in tenebris, dicite in lumine: et quod in aure „auditis, praedicate super tecta."

Het is zeker niet de kleinste verdienste van het boek, welks titel wij hierboven schreven, dat het een luisterrijke verdediging is van een der grootste katholieke mannen uit den laatsten tijd. Een man, die Jesuïet was niet alleen, maar die zelfs vele jaren aan het hoofd der geheele Jesuïeten-orde stond, „wiens hooge wijsheid en deugd, wiens vruchtbaar voorbeeld en woord, wiens arbeid en lijden hem den eerenaam van vader der herboren societeit hebben verdiend", leeren wij kennen in het meest intieme van zijn godvruchtig leven. Door uitgebreide onderzoekingen, die onder gunstige omstandigheden werden ingesteld, en met onverdroten ijver volbracht, was de Eerw. P. Alberdingk Thijm in staat om zijn schets kleur en leven bij te zetten en hooge belangstelling er voor te wekken. De schrijver, zelf lid der Orde, wier geestelijken vader hij teekent, verhaalt over hem met al de pieteit van een vromen zoon, met al den gloed, dien hem de liefde voor een overste, beroemd land- en stadgenoot, inboezemt. Men meene echter niet, dat de waarheid geleden heeft onder den eerbied, dien P. Alb. Th. den Generaal der Jesuïeten toedraagt. Want het zijn onwederlegbare argumenten, waarmede de schrijver zijn levensbeschrijving staaft, zoodat wij dikwerf P. Roothaan meer zelf handelend zien optreden en aldus in zijn werken een beeltenis van zich zelven vertoonen, dan dat zij door de pen des schrijvers geteekend wordt. De kleinste bijzonderheden worden met groote zorg medegedeeld, en met fijnen tact de teederste zaken behandeld. Een

bewijs van groote nauwkeurigheid zien wij in de talrijke rectificatiën van vele andere schrijvers. Enkele trekken, die wij aan P. Alb. Th. ontleenen, mogen een denkbeeld geven van het geheel.

Bijzonder gelukkig voelde zich P. Roothaan, dat hij de Orde van den H. Ignatius was ingetreden. „Invenisse mihi videor", zoo schrijft hij daaromtrent, „pretiosam adeo margaritam, ut etiamsi totum „mundum pro ea tradidissem, maximum lucrum fecisse me existi- „marem" 1). En elders: „Verwondert u niet, beminde ouders, „dat ik altijd zoo zeer van mijn geluk spreeke: *daar het hart vol „van is, daar loopt de mond van over.* Niemand kan dit begrij- „pen, als die het ondervindt". In allen tegenspoed wist hij het vertrouwen op God en de Christelijke opgeruimdheid te bewaren. In Rusland moetende vluchten, noemt hij het zijn grootste troost „van de Goddelijke Voorzienigheid nu geheel en gansch alleen af „te hangen. O hoe aangenaam was het te denken: nu kan ik mij „zelfs niet verbeelden wat er van ons worden zal". Een ongeval hem bij Parijs overkomen verhaalt hij aldus: „Tien uren van Parijs „nog af zijnde trof ons een klein ongelukje. De wagen, die onze „eigene was, viel om, en de kast van de wagen, (of hoe heet men „dat ding, daar men in zit?) viel gansch uit malkander, zoodat het „onmogelijk was dezelve te repareeren. Zoo waren wij genoodzaakt „de *brokken* van het rijtuig bijna voor niets te verkoopen. Het „had ons meer gekost aan reparatie... Maar *patientie!* God dank, „dat wij er zelfs nog *heel en gansch* zijn uitgekropen, zonder armen „of beenen, of den hals gebroken te hebben!" 2)

De man, die zijne dierbaren verliet, en dit offer met de grootste bereidvaardigheid bracht, behield nochtans een hoogst teedere liefde voor de zijnen. Men vergeve onze aanhaling uit een brief, welken P. Roothaan schreef, toen hij voor het eerst na zeventien jaren de zijnen weder ontmoet had: „Ons laatste afscheid heeft „mij innerlijk getroffen, ik zoude bijna zeggen, meer als toen ik „voor 17 jaaren van UE vertrok. Ik weet niet, hoe dat kwam; „'t zij dan dat ik eene zoo rijke genade Gods nu niet had, als „toen, daar ook toen ongetwijffeld eene grootere noodig was; 't „zij dat ik in UE en in vader en verdere familie zulke gezinningen „gevonden had, die met de mijne overeenkwamen, en die mij „aldus bezonders met u verbonden; 't mag zijn, als het wil, maar

---

1) Bldz. 233. 2) Bldz. 65.

„ik kan wel zeggen, dat ik tegen mijnen wil meer geroerd ben „geweest bij dit laatste afscheid, als ik volgens mijnen staat zoude „hebben moeten zijn. Inderdaad, ik kon mijne oogen niet beletten „nat te worden, en het middel, dat ik gebruikte, was, mij van „het gezelschap voor eenige minuten weg te maaken, en voor het „autaar den gevoelens van mijn hert vrijen loop te geven, en den „lieven God te bidden, dat Hij zich gewaardigde dit offer mijns „zelven op een nieuw aan te nemen, en mij de genade te geven, „dat ik Hem na zo veel omloopen in deze elendige waereld, in „de eeuwigheid vinden moge, en daar met diegenen vereenigd „worde, die mij dierbaar zijn, en die ik om Zijnentwille, alleen „om Zijnentwille, gaarne verlaate. — Zoo keerde alle tevredenheid „wederom terug, en de gerustheid van geest, die voor een korten „tijd door de gevoelens van de natuur een weinig was gestoord „geweest, kwam weder. — God zij dank!" 1)

Den zachtzinnigen aard van P. R. bewonderen wij vooral in de vergevensgezindheid, waarmede hij de ergste lasteringen zijner vijanden verdraagt. „Wat ons betreft: geduld en vrede. *Justum „et impium judicabit Deus, et tempus omnis rei tunc erit.* Dat „de Heer zich over allen ontferme." Elders lezen wij: „Oui, *sursum „corda!* c'est la seule consolation contre tous ces *mensonges*". En aan zijn oud-professor D. J. van Lennep drukt hij zich in deze zachte woorden over Prof. Kist uit: „Pace tua dicam, Vir claris- „sime, Kistium et πολυίστορα, et πολυμαθῆ, et φιλόλογον esse „lubens equidem agnoverim, ast an aeque φιλαλήθης sit, dolens „dubitare cogor, quem videam in suis *Historiae Ecclesiasticae „Archivis* de veritate parum sollicitum".

Maar wij eindigen, den lezer aanradende om zelf den geheelen bloemhof te doorwandelen, waaruit wij slechts een klein tuiltje verzamelen konden. Inderdaad, de *Levensschets van P. Roothaan* doet de beminnelijkheid der deugd, de waarachtige poezie, die zij over het geheele leven spreidt, ten duidelijkste voor den lezer uitkomen. Moge zij menig Christelijk huisgezin verkwikken, en velen dwalenden een beter begrip van den edelen en grooten Nederlander geven. Het sierlijk kleed, waarin zij gestoken is, verhoogt hare schoonheid.

A. H.

---

1) Bldz. 63.

HOE DR. HOEDEMAKER ZICH DEN TEGENWOORDIGEN TOESTAND DER NEDERLANDSCHE HERVORMDE KERK VOORSTELT.

Dr. Ph. J. Hoedemaker is hoogleeraar aan de vrije universiteit op gereformeerden grondslag te Amsterdam en heeft zich bevoegd geacht een *Advies in zake de Amsterdamsche Lidmaten-kwestie* uit te brengen, *met een woord aan de Kerkeraden der Nederlandsche Hervormde Kerk.* Dat advies regelt zich naar de wijze, waarop hij zich den toestand der Nederlandsche Hervormde Kerk voorstelt.

Hoedanig stelt hij zich dien toestand voor? Het is bekend, hoe weleer Dr. ter Haar ons de Nederlandsche Hervormde Kerk voorstelde, als een onbepaald getal afzonderlijke vertrekken of kamers, maar door *denzelfden* kroonlijst verbonden en op *denzelfden* grondslag rustende, om bij de innige verdeeldheid nog eenigen schijn van eenheid te behouden, hoe moeilijk het ook is zich eene menigte kamers, door *denzelfden* kroonlijst verbonden en op *denzelfden* grondslag rustende, te verbeelden. Dr. Hoedemaker daarentegen ziet in de Nederlandsche Hervormde Kerk niets dan verwarring, eene verlorene eenheid, die men weder herstellen moet.

Allen zijn, volgens Dr. Hoedemaker, van den waren weg afgedwaald. Omnes declinaverunt, simul inutiles facti sunt. Zij zijn verdwaald geraakt in een bosch of woud, waar ieder langs verschillenden weg of pad uitkomst zoekt, maar geen van al die wegen of paden leidt tot het doel; men raakt meer en meer in het bosch verdwaald en weet ten laatste niet meer, hoe er uit te komen.

Als voorbeeld diene, wat Dr. Hoedemaker op bl. 17 van zijn *Advies* over den vierden weg schrijft: „De *vierde* weg, dien ik ter sprake bracht, is eigenlijk geen weg, d. w. z. geen opzettelijk aangelegde en gebaande weg, maar doet zich aan het oog voor als een verward geheel van paden, als had men getracht — zooals dit bij een boschrijk terrein, vooral in een bijna ondoordringbaar woud, wel meer wordt gezien — zoowel een weg te banen als vinden, hier dwars door de struiken, daar met een omweg, maar altijd zoo, dat het den indruk geeft, dat hier een gezelschap geweest is, dat wel één doel heeft gehad, zich

althans in dezelfde richting bewoog, maar zoo, dat ieder wandelaar afzonderlijk een goed heenkomen zocht, zonder zich al te zeer aan zijne metgezellen te storen, wat ten slotte hierop neerkwam, dat zij zich in drie, vier groepen verdeelden, die ieder een eigen spoor hebben nagelaten. Het zal dus wel moeilijk zijn van dezen weg een ook maar in de verte voldoende beschrijving te geven. De paden kruisen zich telkens" enz.

Men ziet het duidelijk, de verwarring is zoo groot en men is zooverre van elkander en van den rechten weg afgedwaald, dat Dr. Hoedemaker inderdaad er geen raad mede weet en als eenigst redmiddel *terugkeer naar het begin* aangeeft: „*Wij keeren eenvoudig op onze schreden terug* ten gevolge van de voor de hand liggende overweging, dat men, op een dwaalweg gebracht of gekomen, het punt moet vinden, waar de afdwaling begon, dat de kennis van ellende aan die van verlossing voorafgaat", bl. 39.

En dan vraagt hij: „Hoe zijn wij in het woud gekomen? Waar hebt gij den ingang van het woud?" Dien ingang meent hij te vinden in 1816, in de nieuwe organisatie door koning Willem I ingevoerd. „Het zou ons weinig moeite kosten", schrijft hij op bl. 41, „te bewijzen, dát en aan te toonen hóe, alle reglementaire struiken, die van nu af op het terrein van de nieuwe „organisatie" opgroeiden, voortkwamen uit stekken, die uit het onbijbelsch en onprotestantsch beginsel waren gesneden" enz.

Het schijnt echter nog al moeilijk te zullen zijn, om uit dat woud te komen. Want al herhaalt Dr. Hoedemaker: *Wij willen uit het woud, wij moeten het woud uit;* het schijnt toch, dat velen dat woud niet uit willen en de meesten, wellicht allen, niet weten, hoe en op wat wijze uit dat woud te komen, zelfs niet na de voorlichting van Dr. Hoedemaker. Hoe is het ook mogelijk allen te bevredigen: Modernen, Irenischen, Orthodoxen? Ongelukkige Hervormde Kerk, die telkens ongedaan moet maken, wat gedaan is, en steeds van nieuws af aan moet beginnen, om iets te zijn.

Vragen wij echter, wat Dr. Hoedemaker wil, dan is het antwoord op deze vraag gemakkelijk te geven. Hij en zij allen zoeken naar de verlorene eenheid, die men in de zestiende eeuw door afscheiding en scheuring heeft verbroken.

Eenheid, dat gevoelen zij, ligt in de natuur en het wezen der Kerk van Christus. Zij staat onder één Hoofd, Christus, op aarde

zichtbaar vertegenwoordigd door den wettigen opvolger van den H. Apostel Petrus, den Paus van Rome. Zij heeft slechts één leering, de leer van Christus, door het van Hem ingestelde gezag uitgesproken en verklaard.

Hoedemaker is het niet eens met van Duyl, die, op bl. 11 zijner brochure, schrijft: „Ik meen, dat wij ons niet behoeven te begeven in de vraag, wie, of wat eigenlijk de Kerk is. Voor de katholieken moge zij één en ondeelbaar zijn, in den geest van het protestantisme ligt die soort van eenheid niet".

Voor Hoedemaker bevat de Hervormde Kerk thans „belijders" en „bestrijders" der waarheid. „Er bestaan", schrijft hij op bl. 2 van zijn *Advies*, „redenen te over, waarom de „belijders" en de „bestrijders der waarheid" niet zouden samenwonen in *éénzelfde Kerk*". Hij geeft toe (bl. 1), „dat zij, die de waarheid belijden en zij, die haar bestrijden, in éénzelfde wereld, in hetzelfde land, zelfs in één huisgezin kunnen en mogen samenwonen". Maar niet, gelijk wij boven zagen, in *éénzelfde Kerk*. „Haar oorsprong, haar wezen, haar doel brengt dit mede. De Kerk toch is eene vereeniging van geloovigen, die geroepen en verplicht zijn *te belijden*, en zich daartoe aaneensluiten.... Eene Kerk, die ophoudt te belijden, houdt daarmede op eene *Kerk* te zijn" (bl. 2).

Maar nu verder. Zeker uit dat beginsel volgt, dat de „bestrijders" de Kerk uit moeten. Wie echter zijn de „belijders" en wie de „bestrijders" der (hervormde of gereformeerde) waarheid? Immers van geen andere waarheid is hier sprake. Wie zal hier beslissen? De Synode of eenig ander bestuur? Dr. Kuyper, Dr. Hoedemaker of Dr. Westhoff?

B. A. van Doorn schrijft op bl. 20 zijner brochure: *De kerkelijke kwestie van liberale zijde beschouwd:* „Door de invoering eener bindende kerkleer, moet de kostbaarste van alle bezittingen, de vrijheid van geweten, verloren gaan en plaats maken voor letterdienst en priesterheerschappij. Als protestanten zijn wij verplicht daartegen te protesteeren. Te protesteeren op grond van wetenschap en historie. Te protesteeren in het belang van onderzoek en overtuiging" enz.

De geest der Hervorming, die de Hervorming en later de Hervormde Kerk voortbragt en steeds nog bezielt, is de geest, die altijd ontkent, protesteert en hervormt. Op te houden met ontkennen, protesteeren en hervormen is met dien geest geheel in strijd. De oorsprong, het wezen, het doel dier Kerk, zeggen wij, brengt dit mede.

De partij van Kuyper en Hoedemaker zelve, wat zoekt zij. Eerst „*re*organisatie", zegt Hoedemaker, dan „*re*formatie".

En wie zijn nu het verst gegaan in ontkennen, protesteeren, hervormen? Zijn dat niet de modernen, de echte, ware hervormers, die geen gezag boven zich willen erkennen, zelfs niet van den Bijbel, en alle waarheid willen putten uit hun eigen ik?

Zeker, wat Dr. Hoedemaker wil is eene allerbeste zaak, éénheid van leer, éénheid van gezag. Doch buiten de Katholieke Kerk is die niet te vinden. Het kenteeken van Christus' Kerk kan niet het kenteeken der dwaling zijn.

Van de Hervormde Kerk zal het altijd waar blijven: zooveel hoofden, zooveel zinnen. R.

UIT DEN VREEMDE.

In het voorlaatste nummer der *Civiltà Cattolica*, 6 Febr. 1886, werd van de Aegyptologie een zaakkundig overzicht gegeven, wat wel de aandacht verdient ook om hetgeen daar in betrekking tot ons vaderland voorkomt.

„Het Museum [Rijks Museum van Oudheden] te Leiden", zoo lezen wij bldz. 324, „is rijk aan allerkostbaarste monumenten, maar deszelfs lokalen zijn beperkt en ongeschikt, zoo zelfs dat er in de benedenzaal nauwelijks ruimte genoeg is voor een behoorlijken doorgang tusschen de monumenten. De geachte directeur, Dr. Leemans, wien de Aegyptologische en Grieksche studien zooveel verschuldigd zijn, ziet na herhaalde aanzoeken bij de regeering zijn vurigst verlangen en den wensch van zoovele jaren nog niet bevredigd, dat er namelijk een gebouw verrijze in waardige overeenstemming met de kostbare en allerzeldzaamste verzamelingen van Aegyptische oudheden, welke verzamelingen een ware glorie zijn voor het Hollandsche volk."

Ook Dr. Pleijte, den conservator van ons museum, vinden wij in de *Civiltà* met eere genoemd als den geleerden medewerker van Prof. Rossi te Turijn in de uitgave van meerdere Aegyptologische werken.

Op de volgende bladzijde wordt de catalogus van ons museum, al is hij van het jaar 1840 en dus niet meer volledig, hoog geprezen, en wederom is die lofprijzing eene hulde aan den vervaardiger, Dr. Leemans. Terwijl immers overal de catalogi nog in wording zijn, althans niet ten dienste van het algemeen gepubliceerd werden, „maakt het museum van Leiden hierin eene uitzondering, en dit danken wij aan de onvermoeide zorgen van den verdienstelijken directeur Dr. Leemans".

Het doet goed ons klein land zulk een eereplaats te zien innemen op het gebied der wetenschap. D.

OUDE CHRISTELIJKE OORKONDEN.

Dr. Lechler, Hoogleeraar aan de Leipziger universiteit, heeft onlangs ter gelegenheid der overdracht van het rectoraat eene verhandeling het licht doen zien, waarin hij de voornaamste Christelijke oorkonden der eerste eeuwen, die van 1835 tot 1875 zijn ontdekt geworden, vermeldt en bespreekt.

1. In 1837 vond de Duitsche geleerde A. Dressel in de Vaticaansche bibliotheek een handschrift der zoogenaamde Pseudo-Clementijnsche Homilieen, dat beter en volledíger is dan alle vroeger bekende manuscripten; uit dit handschrift blijkt nu duidelijk, dat de schrijver der Homilieën het Evangelie van den H. Joannes gekend heeft.

2. De Gottingsche Hoogleeraar Waitz gaf in 1840 een handschrift der Parijsche bibliotheek uit, dat onder andere geschriften eene aanhaling uit de werken van Auxentius, Bisschop van Dorostorus (thans Silistria) bevatte. Auxentius was de leerling van den beroemden Bisschop der Gothen Ulfilas, en spreekt over hem in de nu gevonden aanhaling; door haar worden verschillende omstandigheden in het leven van Ulfilas toegelicht.

3. In 1842 was het handschrift van Hippolytus' *Wederlegging van alle ketterijen* te Parijs gekomen, maar dewijl het eerst in de veertiende eeuw geschreven was, bleef het langen tijd onopgemerkt. In 1850 gaf E. Miller het uit. Hippolytus stelt zich in dit werk ten doel alle ketterijen tot op zijnen tijd te weerleggen,

en tracht te bewijzen, dat zij allen aan de wijsgeerige stelsels der heidensche Grieken ontleend zijn; in dit betoog heeft hij lange uittreksels uit de werken der klassieke oudheid bewaard. Zijn geschrift is ook van groot gewicht voor de kennis der gnostische stelsels.

4. Het Britsch Museum verkreeg 1839—1847 meer dan vierhonderd Syrische handschriften. Zij werden gevonden in een klooster der zoogenaamde Nitrische woestijn in Egypte, en grootendeels waren zij er bewaard gebleven, sedert de geleerde abt Moses ze in de tiende eeuw uit Bagdad had meêgebracht. De belangrijkste dezer manuscripten zijn door Cureton uitgegeven en bevatten geschriften van Bardesanes, van den H. Athanasius van Alexandrie, en van Joannes van Ephesus.

5. De gewichtigste vondst van dit tijdperk werd 4 Februari 1859 gedaan, toen de geleerde Tischendorff in het klooster van de H. Katharina op den Sinaï den beroemden *Codex Sinaiticus* ontdekte.

6. Een volledig afschrift van twee brieven van den H. Clemens Romanus werd, 1875, door den metropoliet van Serrae in Macedonië, Philotheus Bryennius 1) in de bibliotheek van het H. Graf te Constantinopel ontdekt.

Dr. Lechler heeft nu nog in een tweede verhandeling de ontdekkingen op dit gebied van 1875 tot heden te bespreken.

M.

CURSUS VAN OOSTERSCHE TALEN TE ROME.

Zijne Heiligheid Leo XIII heeft onlangs een nieuw blijk zijner hooge belangstelling gegeven in den cursus van Oostersche Letterkunde, die sedert eenige jaren in het Romeinsche seminarie door de H. Congregatie der Propaganda is opgericht en onder de leiding

---

1) Deze is dezelfde, welke uit dienzelfden codex in 1883 de *Διδαχή* uitgaf (*Kath.* Dl. LXXXVI, bl. 58, 112, 211 vv.) en thans genoemd wordt als candidaat voor den patriarchalen zetel van Constantinopel der Schismatieken.

staat van den geleerden Pater Augustinus Ciasca O.S.A. Dit Oostersch college, waarvan genoemde Augustijn de ziel is 1), had reeds leerstoelen in het Arabisch, Coptisch, Hebreeuwsch, Grieksch, Syrisch en Armenisch; daaraan is thans een college toegevoegd van Assyriologie en Egyptologie, toegepast op de H. Schriftuur, dat zal gegeven worden door een jeugdig Fransch priester, den Abbé Henri Hyvernat, die als geleerde en Orientalist reeds naam heeft gemaakt en onlangs het eerste deel in het licht zond van zijn *Essais* over Coptische handschriften, een werk van hooge letterkundige waarde.

Het doel, dat deze cursus van Oostersche Letterkunde beoogt, is niet alleen onderricht te geven in de talen, maar ook in de kerkelijke gebruiken en gewoonten van het Oosten, waar reeds verscheidene van de professoren vele jaren op kosten der Propaganda doorgebracht hebben, om hun kennis aan de bron zelve te putten. De studenten zullen door die opleiding in staat gesteld worden om aan de Kerk en aan de Propaganda inzonderheid gewichtige diensten te bewijzen als vertolkers, eene taak, die tot dusverre uitsluitend aan Oosterlingen moest overgelaten worden.

Dit alles, zegt men, moet een voorbereiding zijn voor een volledigen letterkundigen en wetenschappelijken cursus, die langzamerhand te Rome zal gesticht worden door de mildheid van Leo XIII, vorstelijk beschermer van wetenschap en kunst.

(*The Tablet.*)

---

1) In het vorige jaar gaf hij uit: *Sacrorum Bibliorum Fragmenta Copto-Sahidica Musei Borgiani*, een werk, dat ontzaglijk veel arbeid gekost heeft en van zeer hoog belang is voor de studie der H. Schriftuur en voor de waardeering der oudste codices.

DE DIPLOMATIEKE ONDERHANDELINGEN OVER HET COADJUTORSCHAP VAN MGR. VON GEISSEL.

(Vervolg van bldz. 209. vv.)

II.

Den 25sten September alzoo van het jaar 1841, op het oogenblik, dat het gevaar, gelijk wij zagen, afgewend scheen, zond de Nuntius te Munchen, Mgr. Viale-Prelà, aan Mgr. Von Geissel de kennisgeving, dat de H. Vader hem onvoorwaardelijk tot coadjutor te Keulen wenschte. De Nuntius begreep, hoe groot het offer was, dat van den prelaat geëischt werd. „Monseigneur", schreef hij, „j'attends un *fiat* de Votre part; je comprends que ce mot doit Vous coûter beaucoup; mais Jésus-Christ au Mont des Olives le prononçait, Lui aussi, en se résignant à faire la volonté de Son Père éternel."

Niet minder dringend bad en smeekte hem de bisschop van Eichstätt, twee dagen later, om toch den wensch van den H. Vader te bevredigen en zich onvoorwaardelijk bereid te verklaren tot alles, wat Z. H. beslissen zou. „Laat u toch niet", zegt hij, „door de moeielijkheden afschrikken. Zij zijn niet zoo groot, als

gij misschien wel denkt. Er is in het aartsbisdom nog veel goeds, en gij bezit vastheid van karakter en wilskracht genoeg om het voor de goede zaak vruchtbaar te maken. De Staat zal, geloof mij, veel voorzichtiger zijn, en naar mijne wijze van zien is het veel gemakkelijker strijd te voeren tegen eene protestantsche regeering dan tegen eene katholieke."

Beide brieven waren echter nog niet in handen gekomen van Mgr. Von Geissel op het oogenblik, dat de Nuntius onder dagteekening van den 6^{den} October een tweede schrijven aan hem richtte van den volgenden inhoud:

Reeds had ik de eer aan Uwe Hoogw. het verlangen van den H. Vader kenbaar te maken met betrekking tot uwe bestemming om het aartsbisdom van Keulen te besturen in hoedanigheid van coadjutor met recht van opvolging. De H. Vader had gewenscht uwe toestemming te kunnen afwachten, alvorens U tot deze waardigheid te benoemen en dien last op uwe schouderen te leggen; maar omstandigheden van hoogst ernstigen aard hebben zich voorgedaan, en deze hebben Z. H. in de noodzakelijkheid gebracht om zonder eenig uitstel tot den maatregel over te gaan, dien zij onvermijdelijk achtte, namelijk Uwe Hoogw. definitief tot coadjutor van den aartsbisschop van Keulen te benoemen *cum jure succedendi*. — De H. Vader, Monseigneur, heeft rekening gehouden met uwen welbekenden ijver en uwen geest van opoffering. De wil van God openbaart zich op schitterende wijze en maakt zich kenbaar door de stem van den Opperherder der Kerk. Kende Uwe Hoogw. al de omstandigheden, die met deze zaak in verband staan, zij zou hiervan hoe langer hoe meer overtuigd worden.

Er blijft, Monseigneur, niets anders over dan dat Uwe Hoogw. zich geheel aan den goddelijken wil onderwerpt. Gij zult daardoor een zeer grooten dienst bewijzen aan de Kerk en aan geheel Duitschland. Eene weigering van uwe zijde, waarvoor bij mij niet de minste vrees bestaat, zou verwikkelingen in het leven roepen, wier gevolgen niet te overzien zijn.

Overigens heeft de H. Stoel de verzekering ontvangen, dat Uwe Hoogw., met kracht en voorzichtigheid, *suaviter et fortiter*, handelend, in uw bestuur niet zal belemmerd worden.

De breve der benoeming van Uwe Hoogw. tot het bestuur van Keulen is reeds afgezonden. De kardinaal Lambruschini heeft mij niet doen weten, op welke wijze hij U die reeds heeft of nog zal doen toekomen; hij heeft mij slechts een afschrift toegezonden, dat ik mij tot plicht reken hierbij te voegen.

Monseigneur, het geldt hier het welzijn van de Kerk; die Kerk zelve vraagt uwe toestemming en eischt van U dit offer. Ik koester het volste en volmaaktste vertrouwen, dat Uwe Hoogw. het brengen zal, hoe groot het ook moge wezen.

Het eerste schrijven van den Nuntius was den bisschop ter hand gesteld op een der meest afgelegen plaatsen van zijn diocees, waar hij zich met de wijding eener kerk bezig hield. Onverwijld huiswaarts gekeerd, wilde hij zijn antwoord gereed maken, dat slechts een allerdringendst verzoek zou geweest zijn om dien heiligen, maar zoo zwaren last toch niet op zijne schouderen te laden, toen de bovenstaande tweede brief van Mgr. Viale-Prelà hem kwam berichten, dat zijne toekomst reeds beslist was. „Il m'est impossible", schreef hij aan 's Pausen gezant, „de Vous exprimer l'inquietude, qui m'a saisi. Le Saint-Père m'a nommé Coadjuteur de Cologne! — De l'un coté je sais bien apprécier cet acte et l'auguste autorité de laquelle il provient — Roma locuta est. — Mais de l'autre je ne connais que trop la situation épineuse d'un Coadjuteur futur, semblable à celle de l'Apôtre: pericula ex gentibus, pericula in civitate, pericula in falsis fratribus, in labore et aerumna, in vigiliis multis." — Het is hem, zoo gaat hij voort, niet mogelijk reeds nu een afdoend besluit te nemen, en het kan hem toch niet ten kwade geduid worden, indien met al den

diepen eerbied en de volkomene onderwerping jegens den H. Stoel, die zijn hart ten allen tijde zullen vervullen, hij de zoo noodige opheldering meent te mogen vragen, alvorens zich tot iets te verbinden, waarbij de belangen der Kerk oneindig meer dan de zijne betrokken zijn. Zonder uitstel zal hij zich dus op reis begeven om met den Nuntius de zaak te bespreken en te overleggen.

Den 16den October kwam de prelaat te Munchen aan en werd er met de meeste onderscheiding bejegend niet alleen door den Nuntius, den bisschop van Eichstätt en den minister Von Abel, maar vooral door den koning, die hem aan zijn disch noodigde en bij die gelegenheid aan zijne zuster, koningin Elisabeth van Pruisen, voorstelde.

Van de besprekingen tusschen Mgr. Von Geissel en deze hooge staatslieden is ons niets bewaard gebleven; maar wel bezitten wij het uitvoerig verhaal van een mondgesprek, door den prelaat gehouden in zijn bisschoppelijk paleis te Spiers met den buitengewonen gezant van den koning van Pruisen bij den H. Stoel, den graaf Von Brühl 1). Het draagt den titel: *Resumé der Unterredung des Bisschofs Joannes Von Geissel von Speyer mit den Oberstlieutenanten a. D. Grafen Von Brühl* en komt ons, als door den bisschop zelf opgesteld, be-

1) Deze werd door den Nuntius den bisschop aanbevolen als „un homme d'honneur, un cavalier éminent, franc et loyal", en in denzelfden brief aan Mgr. Von Geissel voegt Mgr. Viale-Prelà er bij: „Avec Monsieur le comte De Bruehl Vous pouvez parler avec une entière franchise, et Vous serez satisfait de celle que Vous trouverez en lui." — Ook van zijn kant noemt Mgr. Von Geissel den graaf: „un homme d'honneur, de franchise et de loyauté". — *Dipl. Corr.* S. 86. 101.

langrijk genoeg voor om in zijn geheel aan onze lezers te worden medegedeeld. Het draagt de dagteekening van den 5den November 1841.

Dezen morgen meldde de graaf Von Bruhl zich bij mij aan en reikte mij de volgende stukken over:

a. de breve van den Paus, *b.* den brief van kardinaal Lambruschini, *c.* een eigenhandig schrijven van Z. M. den koning van Pruisen, *d.* eene missive van den minister Eichhorn, *e.* het koninklijk besluit van mijn ontslag, *f.* een brief van den minister Von Abel, *g.* een schrijven van den Nuntius.

Na een weinig beduidend onderhoud, dat ruim een uur duurde, gaf ik den graaf te kennen, dat ik de verschillende stukken wenschte te lezen om in den namiddag den inhoud er van met hem te bespreken. Wij kwamen overeen, dat hij tegen vier uur zijn bezoek zou herhalen.

Toen de heer Von Brühl op den gestelden tijd zich bij mij bevond, besprak ik naar aanleiding der gelezene en voor ons liggende stukken met hem de volgende punten:

1. In de pauselijke breve wordt gezegd: ik ben benoemd *cum assensu archiepiscopi.* Ik stelde de vraag: hoe is deze *assensus* tot stand gekomen? Graaf Von Brühl antwoordde: dit was hem niet bekend. Uit Rome echter wist hij en ook uit de breve bleek het, dat de aartsbisschop zijne uitdrukkelijke toestemming gegeven had, zoowel omtrent de benoeming van een coadjutor als omtrent de keuze van mijn persoon.

2. Vervolgens vroeg ik: of de regeering wilde, dat de aartsbisschop mij als coadjutor zou installeeren en dientengevolge naar Keulen komen. Het antwoord van den graaf luidde: dit punt zou de regeering niet toegeven, omdat het eene daad van jurisdictie gold, en deze door den aartsbisschop na zijn terugtreden te laten uitoefenen was hoogst bedenkelijk, omdat men niet wist, waarheen het toelaten ook slechts voor eene enkele maal voeren zou. De aartsbisschop heeft den koning zijn woord gegeven, dat hij zonder bewilliging van den vorst niet naar Keulen zal gaan. Zoodra de nieuwe coadjutor zich te Keulen gevestigd en het geheele bestuur voor goed heeft overgenomen, zal door den koning aan den aartsbisschop zijn woord worden teruggegeven. Alsdan staat het hem vrij naar Keulen te gaan, waar hij met de hem ver-

schuldigde eerbewijzen zal ontvangen worden. Ook is het hem van dat oogenblik geoorloofd kerkelijke functien aldaar uit te oefenen; doch hij is gehouden zich zorgvuldig alle daden van bestuur te ontzeggen, die voor het vervolg uitsluitend door den administrator kunnen verricht worden.

Ik merkte hiertegen aan, dat het toch zeer gewenscht zou zijn, ten einde den coadjutor vertrouwen te verwerven, dat de aartsbisschop naar Keulen kwam, of minstens een herderlijken brief, zij het ook van slechts weinige regelen, uitvaardigde, waarin hij aan de geestelijkheid en het geloovige volk kenbaar maakte, dat hij aan de benoeming des administrators zijne volle goedkeuring gehecht had, en hen tevens op het hart drukte, dat zij aan dezen hun volle vertrouwen en gehoorzaamheid hadden te schenken. Die wensch was destemeer gerechtvaardigd, omdat anders velen zouden beweren, dat men den aartsbisschop zedelijkerwijze geweld had aangedaan, en anderen gelooven, dat de coadjutor de behulpzame hand had geleend om den grijzen opperherder te verdringen en den mijter, die hem ontvallen was, op zijn eigen hoofd te plaatsen. Ik wilde openhartig mijn gevoelen zeggen en kon niet langer verbergen, dat ik in de laatste acht dagen ongeteekende brieven uit Keulen had ontvangen, waarin ik gewaarschuwd werd mijne medewerking niet te verleenen en vooral niet zonder uitdrukkelijke bewilliging des aartsbisschops als coadjutor op te treden.

De graaf bracht hiertegen het volgende in: voorzeker bestond er in de Rijnlanden eene partij, welke hare vertakkingen door Beieren heen naar Oostenrijk had uitgebreid en katholieker wilde zijn dan de Paus; ongetwijfeld zou het moeielijkste deel mijner zending zijn het vertrouwen van deze partij te winnen. Maar aan dergelijke ongeteekende brieven moest men geen gewicht hechten; deed men zulks, dan zouden deze lieden hunne oppositie voortzetten, ook in geval de aartsbisschop zijn herderlijken brief uitvaardigde. De regeering echter kan hem dit niet toestaan, wijl zulks wederom eene daad van jurisdictie zou zijn en men tevoren niet kon weten, waarheen dit in de toekomst leiden zou. Het besluit der regeering stond vast: Mgr. Von Droste was en bleef aartsbisschop, maar niet eene enkele daad van bestuur zou hij in het vervolg krachtens zijne waardigheid kunnen verrichten; juist om die reden was de coadjutor tot *apostolisch* administrator benoemd en aan deze uitspraak hadden alle katholieken, even goed als de aartsbisschop,

zich te onderwerpen, daar zij *ex plenitudine* [uit de volheid] van het apostolisch gezag was uitgegaan.

Overigens, zoo ging de graaf voort, bestaat er geen bezwaar voor den coadjutor om, zich schriftelijk met den aartsbisschop in betrekking stellende, hem nu reeds van zijne benoeming kennis te geven en terzelfdertijd de verwachting uit te spreken, dat hij zijne instemming met de keuze, evenals hij die aan den Paus had kenbaar gemaakt, ook nu onmiddellijk aan hem zal willen openbaren. Hieraan zal de aartsbisschop zeker gevolg geven, en dan kan de coadjutor in zijn eigen herderlijk schrijven hiervan evenals van de woorden der pauselijke breve „cum assensu Archiepiscopi" gebruik maken. Het een of het ander zal elken weldenkenden katholiek bevredigen.

3. Ik merkte al verder aan: het schrijven van den kardinaal Lambruschini legt mij de verplichting op over alles, wat de belangen der kerk van Keulen vereischen, mij met den aartsbisschop te verstaan. Op wat manier is dit te verwezenlijken?

De graaf Von Brühl antwoordde: deze opdracht is volstrekt in tegenspraak met hetgeen te Rome is overeengekomen; want daar is besloten, dat de door ziekte zoo verzwakte aartsbisschop zich van alle deelname aan het bestuur zal onthouden. Ook kan dit niet anders, wijl de aartsbisschop in het geheel niet meer kan weten, wat noodzakelijk gevorderd wordt, daar hij nu reeds vier jaren aan alle zaken en gebeurtenissen vreemd is gebleven. Ten anderen kan hem slechts door partijdige lieden zijn medegedeeld, wat hij sedert dien tijd mocht vernomen hebben. Eindelijk, indien hij den raad zou geven om op denzelfden weg voort te gaan, dien hij tot vóór vier jaren zelf in zijn bestuur bewandelde, de geheele strijd zou op nieuw ontbranden en vrede, rust en eenheid ver te zoeken zijn. De aartsbisschop moest zich derhalve van alle inmenging onthouden.

Toen ik nu onder de aandacht van den graaf bracht, dat een niet „in overleg treden" met den aartsbisschop van den kant des coadjutors zou gelijk staan met „een hem geheel op zijde schuiven" en zoo iets den coadjutor *a priori* van alle vertrouwen zou berooven, terwijl juist zijn plicht was het vertrouwen des aartsbisschops te winnen ten einde diens inzichten te vernemen, hernam hij: hiertegen bestaat geen bezwaar. De coadjutor zal wel, gelijk ook zeer gewenscht en voor den gang der zaken hoogst bevorderlijk is, zoo spoedig mogelijk naar Berlijn gaan, en dan kan hij óf op

de heen- óf op de terugreize zijn weg over Munster nemen om den aartsbisschop te zien en te spreken. Op die wijze kan men alle moeielijkheden ontwijken, en deze stap zal den aartsbisschop gewis geheel tevreden stellen. Hij voor zich zou nog verder over dit punt nadenken.

4. Wijders bracht ik in het midden: de brief van kardinaal Lambruschini zegt: den coadjutor zal *plena facultas sacra potestate propriisque ejus juribus utendi* verleend worden. Hoe zal de regeering die woorden *plena facultas* verstaan? Mag daaruit de gevolgtrekking worden afgeleid, dat den coadjutor vrije uitoefening van zijn bisschoppelijk gezag binnen de grenzen van het kerkelijk gebied verzekerd is?

Het antwoord van den graaf Von Bruhl luidde: in het algemeen moet dit aldus verstaan worden — het vrije en volle gezag, zooals dit in de geheele katholieke Kerk elken bisschop toekomt. De koning wil, dat het bisschoppelijk gezag zich op kerkelijken bodem tot welzijn der katholieken zal ontwikkelen. Op mijn verder vragen, of men den coadjutor de ongehinderde handhaving der kerkelijke tucht overeenkomstig de kanonieke wetten, bijzonder in betrekking tot de geestelijkheid, zou veroorloven, antwoordde de graaf: ongetwijfeld, zonder de minste belemmering, gelijk in alle andere katholieke bisdommen overeenkomstig de regelen der Kerk.

5. Ik merkte al verder aan: de brief van den kardinaal Lambruschini zegt op het punt der beloften, door den koning van Pruisen gedaan: *esse illud praecipuum, ut ratio agendi in mixtarum nuptiarum negotio unice pendeat ab episcoporum auctoritate, laico gubernio nullatenus adversante nec ullam sibi in id partem assumente.* Valt uit deze woorden te besluiten, dat men de behandeling der gemengde huwelijken geheel in de hand der bisschoppen stelt? Graaf Von Brühl antwoordde: men laat die geheel aan de bisschoppen over en van de zijde van den Staat wil men zich van alle inmenging onthouden wat het punt betreft, of en wanneer een gemengd huwelijk kerkelijk moet ingezegend worden.

6. Al voortgaande bracht ik in het midden: bedoelde brief zegt verder: *cautum est, ut damnata per Apostolicam Sedem Hermesii doctrina omni prorsus ejusdem gubernii patrocinio destituatur.* Hoe wordt dit van de zijde der regeering verstaan?

De graaf Von Bruhl gaf de volgende verklaring: bij de onderhandelingen te Rome, heeft men den eisch gesteld, dat aan de

Hermesianen geenerlei bescherming zou verleend worden. Hierop heb ik mijnerzijds verklaard, dat men van den kant der regeering zich hiertoe niet kon verbinden, wijl in den Pruisischen staat zelfs aan den misdadiger bescherming verzekerd was — zonder bescherming mocht in Pruisen niemand zijn. — Daartegenover heb ik in naam des konings de belofte afgelegd, *que le gouvernement ne favorisera pas la doctrine de Hermes en aucune manière* — en die belofte zal de regeering gestand doen.

Na dit eene hoogst verblijdende belofte te hebben genoemd, liet ik volgen, dat ik toch meende de volgende opmerking te mogen maken. Een leerstelsel is iets abstracts en als zoodanig voor vele lieden een afgesloten terrein; maar het wordt belichaamd en concreet in hen, die het aanhangen, verdedigen en naar alle kanten zoeken te verbreiden en bijgevolg als zijne dragers moeten beschouwd worden. Meer in het bijzonder is dit nog het geval met hen, die zich bij de verdediging of verspreiding er van op den voorgrond stellen en zich als hoofden der partij willen doen gelden. Nu beschouwde ik het wel bijzonder als mijn plicht op de allereerste plaats te trachten de Hermesianen door beter onderricht te winnen, en ik durfde mij vleien met de hoop, dat mijne pogingen bij het grootste deel zouden slagen. Maar voor het geval, dat zij, die in deze zaak tot nu toe in het eerste gelid gestreden en zich aan het hoofd der partij gesteld hebben, of dit in de toekomst doen zouden, zich eens niet lieten winnen — dan zou het toch wel noodig zijn voor het herstel der rust deze van alle kracht en invloed te berooven. En gesteld, dat dit laatste vroeger of later noodzakelijk bleek, dan zou zich toch de gewichtige vraag voordoen, of en in hoeverre de regeering van goeden wil is, om op voorstel van den bisschop hen, die niet slechts als volgelingen van Hermes optreden, maar zich opwerpen tot hoofden der school en aanvoerders der dwalenden, door ontheffing van hunne invloedrijke ambten en door verplaatsing naar eene even aanzienlijke maar meer onschadelijke betrekking van het tooneel te doen verdwijnen. — Mijne vraag is derhalve, of de regeering zulke hoofden en aanvoerders zal handhaven, of, wanneer de coadjutor hunne verwijdering noodzakelijk acht, hen door overplaatsing naar een anderen werkkring verwijderen zal? — Het zou misschien om vertrouwen te winnen en den vrede te herstellen wenschelijk zijn, dat aan twee of drie der Hermesianen, die zich het meest op den voorgrond gesteld en zich het ergst vergrepen hebben, eene andere plaats werd gegeven nog vóór

dat de coadjutor zijn ambt aanvaardt, opdat hij reeds bij het begin van zijn arbeid *table nette* vinde.

Tegenover deze vraag stelde de graaf eene andere, namelijk op welke personen ik bij dezen voorslag meer bepaaldelijk het oog had? — Ik antwoordde: op de professoren Achterfeld en Braun te Bonn. 't Is waar, ik kende hen niet zoo van nabij, dat ik mij reeds een eigen oordeel over hun persoon kon vormen en, al had ik professor Achterfeld eenige jaren geleden te Baden ontmoet, ons onderhoud had niet veel langer dan een kwartier geduurd. Maar vooral rekende ik mij niet in staat de werken dezer mannen te beoordeelen; daartoe ontbraken mij de gegevens. Beiden werden echter in het aartsbisdom als de twee voorvechters en hoofdverdedigers van het Hermesianisme beschouwd en waren als de aanvoerders der partij door de openbare meening gebrandmerkt. Nu deed zich derhalve de vraag voor, of de regeering geneigd was, in het belang van den vrede en om een einde te maken aan den strijd, beiden nog vóór de komst van den coadjutor te verplaatsen — zoo neen, of dan ten minste, nadat de coadjutor het bestuur aanvaard had en na eigen onderzoek op de verwijdering van dit tweetal bleef aandringen, de regeering bereid zou gevonden worden tot de uitvoering van dien maatregel de behulpzame hand te leenen.

Mijne kennis van het Hermesianisme, hernam graaf Von Bruhl, is te gering om het te mogen beoordeelen. Doch ik acht mij wel gerechtigd de meening uit te spreken, dat men in deze zaak onder menig opzicht te Rome met al te groote heftigheid heeft gehandeld. Ik geloof, dat eene hoogst gebrekkige vertaling van Hermes' geschriften hiervan de oorzaak is geweest; die vertaling toch was, zooals algemeen bekend is, het werk van een Pruisischen vluchteling, die zijn vaderland een kwaad hart toedroeg en zijne vijandelijke gezindheid al te veel in zijn arbeid heeft neergelegd. Ook wordt maar al te vaak iemand, die toch een hoogst voortreffelijk man is, voor een volgeling van Hermes aangezien — en onder diens aanhangers zijn er velen, die verlangend naar de komst des coadjutors uitzien als naar eene geschikte gelegenheid om zich te onderwerpen. Te Rome maakt men van het Hermesianisme veel meer ophef dan noodig is, en de aartsbisschop was gewoon zijn vertrouwen te ontzeggen aan een ieder, die hem als vereerder van Hermes was aangewezen. Meer dan eens hebben de Hermesianen hunne geschriften den aartsbisschop willen voorleggen met het eer-

biedig verzoek, dat hij te hunner onderrichting geliefde aan te wijzen, welke punten dwaalleer of ketterij bevatten; maar Mgr. Von Droste heeft dat verzoek nooit ingewilligd, integendeel al hunne stellingen *in globo* verworpen en elk aanbod om de leer van Hermes over en weder te bespreken van de hand gewezen. Evenzoo hebben zij uittreksels uit hunne collegie-lessen hem ter goedkeuring aangeboden en, toen hij de zaak liet rusten zonder eenig besluit te nemen, hem verzocht naar Bonn te komen en hunne collegiën bij te wonen, ten einde zich te overtuigen, dat hunne lessen niet met de katholieke geloofsleer in strijd waren. — Mijnerzijds bracht ik hiertegen in: dat de aartsbisschop naar mijne wijze van zien hierin overeenkomstig zijn plicht had gehandeld. Hoe toch kon hij, nadat het leerstelsel van Hermes te Rome veroordeeld was, met diens aanhangers nog samenspraken en twistredenen houden? Dat ware in strijd met zijne waardigheid geweest en had ten slotte tot geenerlei uitkomst geleid. De kerkelijke geschiedenis biedt immers voorbeelden in overvloed aan, waaruit blijkt, dat heele en halve ketters bijna altijd na de uitspraak van Rome den strijd willen volhouden onder voorwendsel, dat de H. Stoel wel met het volste recht veroordeeld heeft, wat door zijn vonnis werd getroffen, maar juist *dit* niet in het bedoelde werk staat, dat Rome het in geheel verkeerden zin heeft opgevat enz. Op dezelfde wijze hebben ook de Hermesianen gehandeld. En, dat Mgr. Von Droste het aangeboden overzicht hunner collegie-lessen niet heeft goedgekeurd, is zeer natuurlijk, wijl men hieruit het *pro* en *contra* niet kan beoordeelen. Eindelijk het zou in strijd zijn geweest met zijne waardigheid te midden der studenten op de schoolbanken te komen plaats nemen. Rome had uitspraak gedaan, en nu was het de plicht der Hermesianen zich zonder uitvluchten aan die uitspraak gehoorzaam te onderwerpen.

De graaf Von Bruhl hernam: wat Achterfeld betreft, tegen diens verplaatsing zouden op dit oogenblik geen al te groote bezwaren bestaan. Want hij had juist enkele weken geleden de onvoorzichtigheid gehad zijn katechismus, die reeds vroeger te Rome veroordeeld was, op nieuw aan het bevoegd gezag op te zenden met verzoek, dat hem tot in de kleinste bijzonderheden zou worden aangetoond, in welke punten hij met de leer der Kerk in strijd was. Hij, de graaf Von Bruhl, had zelf om die reden al vroeger den koning het voorstel gedaan om Achterfeld te verplaatsen, want hij staat te Rome aangeschreven als *la bête noire* — en

nog in de laatste dagen, terwijl hij te Munchen vertoefde, had hij zijn voorstel bij den koning herhaald, omdat de Nuntius aldaar Braun en Achterfeld als de hoofden van het Hermesianisme brandmerkte en op hunne verwijdering aandrong. Voor het overige was Braun hem zoo goed als onbekend en over diens geschriften was hij niet bij machte een oordeel te vellen.

Ten overvloede gaf de graaf mij den raad het verplaatsen dezer beide mannen bij den koning als voorwaarde te stellen voor het aannemen mijnerzijds van het coadjutorschap. Hij voor zich was overtuigd, dat ik zeer in het belang der zaak zou handelen, indien ik den koning schreef om hem de ontvangst der stukken te melden, hem te bedanken voor het in mij gestelde vertrouwen en openhartig te verklaren, dat ik in dat vertrouwen aanleiding vond de voorwaarde te stellen, dat Braun en Achterfeld van hun ambt ontzet werden voor en aleer ik het coadjutorschap aanvaardde.

Hiertegenover opperde ik de volgende bedenking: hoe bereid ik ook was om aan den koning te schrijven en hem voor het in mij gestelde vertrouwen te bedanken, toch kon ik mij niet met bovenstaand voorstel vereenigen, omdat ik bij gemis van de noodige gegevens voor mijn oordeel, mij tot het stellen van dusdanige voorwaarde niet gerechtigd achtte. Ik kende immers het doen en laten dier beide mannen niet uit eigen ervaring, maar slechts uit de publieke opinie, die hen voor de hoofden der partij hield. Op deze omstandigheid wilde ik de aandacht des konings vestigen en er bijvoegen, dat, zoo ik al niet hunne oogenblikkelijke verwijdering, hoe gewenscht dan ook, als voorwaarde stelde, ik dien maatregel zeker ten hoogste zou toejuichen en mij durfde vleien met de hoop, dat hij zou ten uitvoer gelegd worden, zoodra ik naar eigen onderzoek en oordeel dien als noodzakelijk zou voordragen. Overigens was het niet mijne meening, dat men allen, die voor aanhangers van Hermes te boek stonden, moest vervolgen, maar hen veeleer moest trachten langs den weg der verzoening te winnen, vooral wanneer zij met het leerstelsel hunner school niet in het openbaar optraden en geen nadeeligen invloed op anderen poogden uit te oefenen. Het was mij ook niet onbekend, dat er onder hen degelijke mannen werden gevonden. En volstrekt koesterde ik het plan niet om iemand hunner, zelfs niet de hoofden en aanvoerders door afzetting broodeloos te maken. Slechts dit hield ik voor verstandig en den vrede bevorderend, dat aan deze laatsten hun verderfelijke invloed werd ontnomen,

als zij voortgingen door hunne woorden of geschriften de dwaling te verspreiden, anderen tot hunne partij over te halen of tegen het wettig gezag op te hitsen. In dit geval zou de maatregel niet enkel voor den coadjutor maar ook voor de regeering hoogst voordeelig zijn, omdat beiden er het vertrouwen door zouden winnen, dat voor het herstel des vredes zoo noodzakelijk was.

7. Ook meende ik nog een ander punt niet met stilzwijgen te mogen voorbijgaan. Het priesterseminarie te Keulen namelijk eischt in geheel bijzondere mate de zorg en de aandacht van den coadjutor. Want in die laatste en hoogst belangrijke kweekschool moet aan de jeugdige geestelijkheid met de onvervalschte wetenschap tevens de ware liefde voor het heil der zielen worden ingeprent. Op den bisschop rust te dier zake zoowel tegenover de Kerk als tegenover den Staat eene zware verantwoordelijkheid. In beider belang heeft hij wel toe te zien, dat hij aan geen onwaardigen of onbekwamen de handen oplegt. Maar om dien duren plicht naar behooren te kunnen vervullen moet zijn invloed op het seminarie dan ook metterdaad een allesomvattende zijn. In het tegenovergestelde geval toch ziet hij zich verlaagd tot een blind werktuig voor het toedienen der wijdingen aan allen, die door anderen waardig en geschikt verklaard, hem ter handoplegging worden voorgesteld. — In Beieren en andere katholieke landen is deze gewichtige zaak aldus geregeld. Aan den bisschop is het onmiddellijk toezicht over zijn seminarie opgedragen: hij roept bekwame mannen tot het ambt van professor, houdt een waakzaam oog over hun onderricht en levenswandel en bezit het volle recht, zoo hij zulks noodig of nuttig oordeelt, hen door verplaatsing van hun ambt te ontzetten, zoo hun slechts door dien maatregel geen geldelijk nadeel wordt toegebracht. De regeering laat op dit punt den bisschop geheel de vrije hand, wijl hij het best in staat is te beoordeelen, of een professor én de vereischte geschiktheid én den noodigen goeden wil bezit en voortdurend blijft behouden, om de aanstaande priesters van zijn bisdom voor hun heiligen staat op te leiden en te vormen. Maar de regeering verleent ook hare medewerking door hare goedkeuring uit te spreken zoowel omtrent de benoeming als omtrent de afzetting, welke haar bij ieder voorkomend geval overeenkomstig haren wensch wordt medegedeeld. — Zoo is de toestand in katholieke landen. — Maar, hoe het te Keulen is, weet ik niet. Wel heb ik ooit gehoord, dat de regeering de professoren van het seminarie benoemt. Maar de

aartsbisschop, al zou hij nog zoo overtuigd zijn, dat het verplaatsen van een leeraar noodzakelijk gevorderd wordt door de belangen van het geloof en de goede zeden, hij zou tegen zulk een leeraar niets kunnen uitrichten: deze blijft in zijn ambt. Gesteld nu, dat dit alles waar is, dan is het een hoogst beklagenswaardige toestand. Want dan kan een of ander warhoofd of zedeloos priester, die eene aanstelling aan het seminarie heeft weten meester te worden, onnoemelijk veel kwaad stichten, geheele geslachten van jeugdige priesters bederven en eene ware ramp voor de Kerk worden. En dat alles zou de bisschop moeten aanzien, zonder bij machte te zijn aan dien heilloozen toestand een einde te maken! Ik heb er dus het grootste belang bij goed te weten, welken invloed men den coadjutor op het priesterseminarie te Keulen zal toestaan.

Graaf Von Brühl antwoordde: het was hem onbekend, hoe het met deze zaak te Keulen stond, en hij was niet bevoegd daarover uitspraak te doen of een voor de toekomst geldigen regel met mij vast te stellen. Daarenboven het ontbrak hem aan de noodige kennis zoowel van de theologie als van het kanonieke recht om hierover met grond te kunnen oordeelen. — Maar wat hij mij daar zooeven had hooren zeggen, was zoo eenvoudig en klaar en het recht, waarop ieder bisschop aanspraak maakt, zoo geheel uit zijn aard in overeenstemming met het belang van Kerk en Staat — beider welzijn toch vordert gebiedend, dat slechts kundige en brave priesters voor de heilige bediening worden opgeleid — dat hij zich niet kon begrijpen, hoe mijne eischen zouden worden afgewezen of de Pruisische regeering ongenegen zou zijn om mij in deze zaak met volle vrijheid te laten handelen. Hij was bijgevolg van gevoelen, dat ik ook dit punt onder de aandacht des konings moest brengen en al datgene eischen, wat een bisschop ten opzichte van de inrichting en het beheer van zijn seminarie rechtens toekomt. Ik behoefde volstrekt niet te vreezen, dat deze stap den koning zou mishagen, want die voortreffelijke vorst wenschte niets liever dan een krachtigen katholieken bisschop en eene goed beproefde en deugdzame geestelijkheid. Eveneens was hij vast besloten aan zijne katholieke onderdanen al die rechten te gunnen, welke voor den bloei hunner Kerk noodzakelijk zijn.

Nu legde ik de verklaring af, dat deze mededeeling mij evenzeer verblijdde als geruststelde. Ik zou dan in mijn schrijven aan den koning hierop aandringen en tevens het vertrouwen uitspreken, dat

men mij de uitoefening dezer voor mijn bisschoppelijk bestuur zoo noodzakelijke rechten zal willen waarborgen.

8. Ik vestigde al verder de aandacht van den graaf op de volgende woorden uit den brief van kardinaal Lambruschini: *praeter annuam pecuniae summam, ab Archiepiscopo Tibi relinquendam, Decanatu etiam Metropolitani Capituli ex ejusdem Archiepiscopi collatione potiaris.* — Hoe zal deze benoeming van den coadjutor tot deken van het metropolitaan kapittel door aanstelling des aartsbisschops tot stand komen?

Graaf Von Bruhl hernam: dit gezegde in den brief des kardinaals is weder volstrekt in tegenspraak met hetgeen te Rome met onderling goedvinden is vastgesteld. Want men is overeengekomen, dat het den aartsbisschop wel zal vrijstaan naar Keulen terug te keeren, maar de uitoefening van zijn bisschoppelijk gezag hem niet meer geoorloofd zal zijn. De zaak heeft zich aldus toegedragen. Mgr. Von Droste heeft den koning zijn eerewoord gegeven, dat hij zonder diens uitdrukkelijke toestemming niet naar Keulen zal gaan. Door deze belofte is de aartsbisschop gebonden. Nu zal de vorst hem zijn eerewoord eerst dan teruggeven, wanneer de coadjutor in de bisschoppelijke stad is aangekomen en de teugels van het bewind in handen heeft genomen. Omtrent dit punt is bij de onderhandelingen te Rome bepaald: als de aartsbisschop zich naar Keulen begeeft, *il pourra exercer des actes* RÉLIGIEUX, *mais aucun acte de* JURISDICTION. Bijgevolg kan niet hij den coadjutor tot domdeken aanstellen en, zoo hij zulks deed, zou de regeering hem dit niet toelaten, wijl het onherroepelijk bij haar vast staat geenerlei betrekking ambtshalve met hem te onderhouden.

Ik bracht hiertegen in: de woorden in het schrijven van den kardinaal staatssecretaris waren duidelijk en bepaald. Misschien stond nog een uitweg open, wanneer namelijk mijne benoeming tot deken wel van den aartsbisschop uitging, maar het besluit der benoeming in mijne handen werd gesteld. Dan zou het mijne zaak zijn de vereischte goedkeuring bij de regeering aan te vragen, zoodat zij dan geene betrekkingen met Mgr. Von Droste behoefde aan te knoopen, indien zij dan toch eenmaal vast besloten had die zorgvuldig te vermijden.

Graaf Von Brühl antwoordde, dat de zaak misschien wel op die wijze kon geregeld worden, maar dat hij het wenschelijk achtte dit punt nog eens later te bespreken.

9. Al verder stelde ik de vraag, of de toestemming der regee-

ring kan verwacht worden, indien ik den tegenwoordigen vikaris-generaal Iven ook tot mijn vikaris benoemde?

Volgens de verklaring van den graaf zou de regeering dit niet gaarne zien, omdat de heer Iven een zwak en dubbelzinnig man was, een *homo duplex*. Hij had toch aan alle handelingen van het kapittel, dat zeker in sommige opzichten de grenzen zijner rechtsmacht overschreden had, deelgenomen — maar dan later in het geheim het kapittel te Rome aangeklaagd en de noodige stappen gedaan om diens besluiten te doen vernietigen. Men wist met zekerheid, dat Iven der regeering vijandig gezind was, en, indien ik hem nu tot mijn vikaris koos, zou die daad als een bewijs van vijandschap en strijdlust worden aangezien.

Mijn antwoord was: ik kende den heer Iven niet, maar had vernomen, dat hij een deugdzaam en voorzichtig priester was. Een vikaris-generaal moest ik hebben, en ik kon toch niet voor dit ambt mijne keuze vestigen op iemand, die het vertrouwen der geestelijkheid miste of zich jegens den aartsbisschop onwaardig gedragen had.

Tot zooverre het *Resumé*. Een eigenhandige aanteekening 1) van den hoogwaardigen schrijver leert ons, dat de noodige tijd ontbrak om het te voltooien. Hij verwijst naar een schrijven, vier dagen later aan den minister Von Abel gezonden, waarin de ontbrekende punten worden vermeld. Zij betreffen de wijze, waarop de opengevallen plaatsen in het kapittel zullen aangevuld worden en het kiezen eener woning van den coadjutor in het mogelijke geval, dat de aartsbisschop zijn paleis te Keulen weder zou betrekken.

(Wordt vervolgd.)

H. W. J. VAN HERTUM. PR.

---

1) „Den weiteren Verfolg der Verhandlung schrieb ich nicht nieder, da mir die Zeit fehlte; die Punkte kommen aber in dem späteren Schreiben an den Minister Hernn Von Abel, d. d. Speyer, den 9 November 1841, alle vor, wo sie nachzusehen sind." — *Dipl. Corr.* S. 97.

MR. BOHL'S DANTE-VERTALING.

(Vervolg en slot van bldz. 185 vv.)

II.

Onder de verheugende verschijnselen, door onze letterkunde aangeboden, werd reeds door Potgieter de toenemende studie van Dante gerekend. En waarlijk een volk, dat vele zonen telt, die door de lezing der *Divina Commedia* hun geest trachten te veredelen, bezit nog meer dan gewone levenskrachten. We onderzoeken hier niet, of Nederland er inderdaad op mag roemen, dat de groote Florentijn door haar zonen meer gekend en gewaardeerd wordt; maar wij meenen er van ganscher harte in te mogen juichen, dat onze vaderlandsche letterkundigen in Mr. Bohl's Dante-vertaling van nu aan een der beste en uitnemendste studieboeken bezitten, die hun kunnen worden aanbevolen. Dante kan nu door allen in ons vaderland gekend worden, en zoo hij gekend wordt, zal er spoedig een invloed van hem uitgaan, die den geest onzer letterkunde met een edeler leven bezielt.

De poëzie der *Commedia* is poëzie in de hoogste beteekenis van het woord. Niets is haar meer vreemd dan het veinzen van gevoel. Van niets toont zij zich meer wars dan van gehuichelde geestdrift. De gloed, die haar

doorblaakt, is de weerschijn van een hemelsche vlam. Op de vleugelen dezer poëzie ontzweeft men de aarde en wordt men opgevoerd tot de hoogste wereldchoren. Van daar blikt men naar beneden en ziet de aarde, die men heeft verlaten, de stralen opvangen van den reinsten lichtglans der hemelen. Geen ongewijd dichter heeft ooit het bovennatuurlijke bezongen zooals Dante. Door hem zijn al de valsche kunsttheorieën beschaamd, die de beeldende kracht der poëzie binnen de omperking der stoffelijke verschijnselen willen bepalen. Voor iedere gedachte heeft hij beelden, vormen, kleuren. Alles wat hij schept, leeft, beweegt zich, spreekt en handelt. Wat van hem leven ontvangt is individueel en scherp geteekend. Iedere gestalte, die men aan zijne hand voorttredende, in Hel, Vagevuur of Hemel aanschouwt, grift zich voor altoos in den geest. De *Commedia* is de volle, grootsche uitdrukking van alles wat Dante, als denker op allerlei gebied en vooral als christen, heeft aanschouwd en gevoeld. Het aanschouwen wordt door hem zoo treffend en aangrijpend in beeld gebracht, omdat het volkomen en harmonisch in zijn gevoel is opgenomen.

Deze dichter vertolkt zijn zieleleven, zooals het zich geopenbaard heeft in zijn geest en zijn gemoed. Dat leven is onuitsprekelijk rijk en veelzijdig. Het omvat de geheele wijsbegeerte, de geheele wereldgeschiedenis, de geheele dogmenleer van het Katholicisme. Wij spreken hier nadrukkelijk van zieleleven. Geen voorbijgaande vervoering der geestdrift kan een werk als de *Commedia* voortbrengen. We zien in dit kunstgewrocht zich eene ziel afspiegelen, die het heelal in haar gedachtenkring houdt omsloten.

Dante's poëzie is waarlijk bij uitnemendheid gedachtenkunst.

Zij vertaalt voor onzen geest de werken der natuur en der genade, de waarheden der wetenschap en des geloofs. De hoogste kunstgave reikt hier de hand aan de hoogste bespiegeling. Wie de *Commedia* leest en herleest, gevoelt, dat de vermogens zijner ziel worden verhoogd en geadeld door een geheimzinnige kracht.

De geheele menschheid wordt ons door Dante voor oogen gesteld. Daardoor heeft zijn gedicht boven alle anderen een zoo hooge zedelijke waarde. De mensch moet de zonde leeren haten en in haar de diepste verlaging zien der met redekracht begaafde schepselen. Daarom plaatst ons de dichter in zijn eigen persoon voor de foltertooneelen der Hel. Zijn *poëma sacro* bedoelt niets minder dan door in het rijk der verworpelingen te treden hen, die nog op aarde leven, uit den toestand der ellende te redden en tot den staat der zaligheid te leiden. De allegorische vormen, door den dichter geschapen, om de tolken der treffendste zedelijke waarheden te zijn, tintelen van leven. Men heeft de allegorische beteekenis hier met het volste recht een los omgehangen kleed genoemd. Dante's figuren hebben eene ziel, door den dichter haar ingestort. Daar klopt een hart in haar met de meest verscheidene aandoeningen. Zij sidderen, beven, ontroeren, weenen en juichen.

De Hel, die ons door Dante geschilderd wordt, is een amphitheater of liever een trechter, waarvan het spits toeloopende einde zich juist in het middenpunt der aarde bevindt. Zij is verdeeld in negen kringen, die telkens nauwer van omvang worden. Dit bepaalde en afgemetene

is, heeft men gemeend, in onderscheiding van Milton en Klopstock eigenaardig kenmerkend voor een zuidelijken dichter.

Wij zouden liever zeggen, dat het, zooals alom in de *Commedia*, ook hier juist Dante kenmerkt al, wat hij aanschouwelijk wil voorstellen, in zijn geheel voor des lezers verbeelding te voeren. Doch behalve dat de beteekenis der hellekringen door Dante zelven in een wijsgeerigen zin verklaard wordt, valt hier nog aan een diepzinnige tegenstelling te denken van het rijk der duisternis en het rijk des lichts.

De hemelsferen zijn het grootst van omvang nabij den troon van God. Satan, de gevallen Lucifer, is, tot straf van zijn opstand tegen God, tot in het middenpunt der aarde neergeslingerd. Verst verwijderd van de bron en den troon des Lichts, wordt hij daar neergedrukt en geperst door het gewicht der geheele aarde en de hellekringen worden nauwer en nauwer, naarmate men meer van nabij nadert tot de folterplaats van het hoofd der verworpelingen. Iedereen gevoelt dus, welk een grootsch denkbeeld er aan de schildering van de plaatsruimte der jammeroorden ten grond ligt.

Nog meer. God heerscht in de hemelsferen door de vlekkelooze geesten, die zijne dienaren zijn. Ook Satan heeft zijn trawanten, werktuigen der boosheid en der zonde, folteraars der veroordeelde zielen in de verschillende kringen der Hel.

Virgilius, door Beatrice afgevaardigd, is Dante's geleider in het onderaardsch gebied der martelingen. In hem is de menschelijke rede, in de verheerlijkte vrouw, wier hartewensch door hem vervuld wordt, de hemel-

sche wijsheid naast de hemelsche genade voorgesteld. Deze gedachte heeft een diepen zin. Zij duidt niet aan, dat de werking des geloofs de werking des verstands moet voorafgaan, zooals men weleens beweerd heeft, maar zij verkondigt eene waarheid, die door alle Katholieken moet worden beleden, dat het bovennatuurlijk geloof door zijn licht de wegen bestraalt der menschelijke rede, om deze voor afdwalingen te behoeden. Virgilius mag Dante geleiden, doch op beiden rust het wakend en beschermend oog van Beatrice.

In het voorportaal der Hel ontmoeten de beide dichters de lauwen en tragen van hart, de onverschilligen, die naar Dante's voorstelling geleefd hebben zonder schande en zonder eer. Ze werden tot hun straf vereenigd met de booze engelen, die zich in den hemel wel niet bij de oproerigen aansloten, maar ook niet getrouw waren aan God, omdat zij slechts voor zichzelf bestonden.

> Verjaagd, opdat zij niet den hemel vlekten,
> Heeft hen de diepe hel ook niet ontvangen,
> Opdat zij niet ten roem der duivlen strekten.

Zij zwerven naakt in het rond en worden door vliegen- en wespenzwermen hevig gekweld en gestoken. Het bloed, dat van hun aangezicht ter aarde druppelt en zich met hun tranen vermengt, wordt door afzichtelijke wormen opgevangen. „Wegens hunne traagheid in het goede", zegt Mr. Bohl, „worden zij gestoken door de wespen, terwijl hunne laagheid wordt uitgedrukt door de wormen, die zich van hun bloed en tranen meester maken."

De lezer begrijpt, dat we hier met een bloote dichterlijke fiktie te doen hebben, waardoor Dante aan zijn

diepe verachting van alle onzijdige lafaards getuigenis geeft.

Van het voorportaal komt men tot de rivier Acheron, waar de veroordeelden naar de eigenlijke Hel worden overgevoerd.

Tusschen den Acheron en den Styx worden de slaven der zinnelijke hartstochten gestraft: de wellustigen, de zwelgers, de gierigaards en de verkwisters. Tusschen den Styx en den Phlegeton, in gloeiende graven, de scheurmakers, ketters en ongeloovigen, die het goddelijk licht des geloofs òf misbruikt òf versmaad hebben.

De zonden, die niet uit menschelijke zwakheid, maar uit boosheid voortspruiten, worden volgens Dante meest gepleegd door geweld of door bedrog.

Tusschen den Phlegeton en den Cocytus zijn de rampzaligen besloten, die jegens hun naasten, jegens zichzelven of jegens God en zijn natuur geweld hebben gepleegd: tirannen, roovers, zelfmoordenaars, godslasteraars en schuldigen aan onnatuurlijke zonden.

Het bedrog, waardoor de edelste vermogens des menschen worden misbruikt, is snooder dan het plegen van geweld. Onder de bedriegers zijn te rangschikken: verleiders, vleiers, simonisten, omkoopbaren, huichelaars, valsche raadgevers en anderen. Geen misdadiger bedrog dan het verraad. Daarom worden de verraders gemarteld in de onderste helledіepte.

In het scheppen der martelpijnen, naar den aard der bedreven zonden, openbaart zich de ongeëvenaarde kracht van Dante's fantazie. Men voelt waarlijk „aderen en polsen beven" bij het aanschouwen van de folteringen der eeuwig veroordeelden. Ontmomd en in haar ware

gedaante staan hier de zonden voor ons. Wat den zondaar in het aardsche leven zoo begeerlijk scheen, wat hem het hart zoo streelde en de zinnen zoo betooverde, alles, waaraan hij zijn voor God geschapen ziel verblind en begoocheld ten buit gaf, wekt hem nu afschuw en walging.

God is de hoogste Waarheid, het hoogste Licht, het hoogste Goed, het alverzadigend, onvergankelijk Leven. De ter Hel verwezenen hebben op deze aarde de waarheid gezocht buiten God. Zij hebben naar een ander licht gestaard dan het zijne. Het ongeschapen Goed had voor hen geene waarde. Zij droomden van een volheid des levens, met den zwijmelbeker van het zingenot in de hand en bedwelmd door den koortsgloed hunner driften. Nu ontvangen zij, eeuwig gescheiden van God, het volle loon hunner zonden. Dat loon is de logen in haar afschuwelijke naaktheid, de eeuwige duisternis in een tweeledigen zin, de eeuwige pijniging van ziel en van lichaam en de eeuwige dood.

Waar de zonden eeuwig worden gestraft is geen begoocheling meer. Onuitsprekelijke ellende, peillooze rampzaligheid blijkt daar de vrucht van het kwade. De tooverkracht van alles, wat door schijn kon bekoren, is verbroken. De zondaar is aan zijn eigen zonde ter prooi geleverd. Wat hem foltert in de Hel heeft hij zich ten einddoel gesteld in het leven.

We hebben eenigszins trachten voelbaar te maken, welke hoofdgedachte Dante's *Inferno* beheerscht. Gods rechtvaardigheid wordt in de verworpelingen gewroken. Daarom is voor hen alles verloren, wat het in dit leven den mensch mogelijk maakt tot het hoogste Goed, tot de hoogste

Waarheid en de hoogste Schoonheid op te stijgen. Daar is in de Hel geen geloof, als bovennatuurlijke gave des hemels. Daar is geenerlei hoop. Daar is geen genadewerking, geene liefde. De onzalige bewoners van het rijk der duisternis zijn verhard en bevestigd in de zonden.

Dante, naar wij zagen, vertegenwoordigt in de *Commedia* bij het aanschouwen van de eeuwige straffen der zonden voor ons de geheele menschheid. Het schoone doel, dat hem als dichter voor oogen zweeft, is den mensch uit den toestand der ellende te redden, waarin hij door de zonde gestort wordt. Vandaar dat hij afkeer van het kwaad poogt op te wekken door telkens het beeld der zonde te doen aanschouwen in haar eeuwige straf. Zoo worden b. v. de wellustigen in nacht en duisternis naar alle zijden om- en voortgezweept door een helschen orkaan. Die woeste storm is het beeld van de toomlooze hartstochten, waardoor in de slaven der zinnelijke lusten het licht des geloofs en der rede wordt verduisterd. De kring der zwelgers wordt bewaakt door den daemon Cerberus, bassend als de honden uit een drietal kelen. Dat monster is het beeld van den gulzigaard:

> Vuil, zwart van baard; 't oog, waarin vlammen spelen,
> En breed van buik, scheurt hij met scherpe pooten
> En vilt de geesten om ze in vier te deelen.

Ook in dezen kring heerscht eeuwige nacht, omdat door overdaad evenzeer als door wellust het redelicht wordt verduisterd. Daarenboven valt er een „eeuwige, vervloekte, koude, zware regen". Ook

Sneeuw, grove hagel en vuil water varen
In gierend dwarlen door de sombre luchten,
En stank spreidt de aard, die alles op moet garen.

De gaven des hemels, door de zwelgers en slempers op deze aarde misbruikt, worden door regen, hagel en sneeuw, die tot kwelling en straf zijn, voorgesteld. Het laatste beeld, dat de dichter hier bezigt, doelt op het walgelijke van wat voor de zwelgers hoogste genot is geweest.

Dante ziet de gierigaards en verkwisters zonder ophouden in een halven cirkel loopen en elkander ontmoeten, terwijl zij zware steenen met de borst voortstuwen:

Zij sloegen tegeneen, en daarna smeten
Ze elkander weer terug, terwijl hun vragen:
„Wat schraapt ge?" en: „Wat verspilt ge?" kwaad verweten.

„De straffen der hel", teekent Mr. Bohl hier aan, „zijn geene boeten, die zuiveren, maar eene voortzetting van die hel, welke de zondaren op aarde in hun binnenste droegen. In dit onophoudelijk wentelen van zware steenen herkent men de vermoeiende inspanning van de hebzucht en in de verwijtingen der gierigaards en verkwisters hun beider onzinnigheid, welke ten slotte op hetzelfde blijkt uit te loopen: misbruik van aardsch goed."

Zoo zijn bij Dante alom de hellestraffen een verhard en bevestigd zijn in het zedelijk kwaad. De zonde is in haar eigen boosheid haar eeuwige foltering. De zondaar, die niet meer mag hopen op de genade van God, is voor eeuwig zijn eigen beul. Zijn marteltuig is zijne eigene zonde.

Wij bedoelen met het schrijven dezer bladzijden niets anders dan den lezer op te wekken, met het werk van Mr. Bohl voor zich, de *Commedia* tot een voorwerp van ernstige studie te maken. De poëzie van Dante voedt, sterkt, verheft en adelt waarlijk den geest. Zij leert ons wat het is mensch te zijn. Op haar is allerminst het woord van Schiller toepasselijk, dat zij op het puin van verloren idealen haar tempel sticht. Zij verzoent ons met den strijd van dit aardsche bestaan door ons het oog der hoop te doen richten naar het eeuwig rijk der hoogste Waarheid en der hoogste Schoonheid. Zij stelt ons tastbaar voor oogen, dat er maar ééne ellende is, welke inderdaad dien naam moet dragen, de ellende, die het eeuwig loon is der zonde.

Met het werk van Mr. Bohl voor zich, zeiden wij. We hebben dit werk een uitstekend studieboek genoemd, zoowel met het oog op de vertaling der *Commedia*, die het ons aanbiedt, als op de verklaringen, welke den tekst begeleiden. De verklaringen van den *Inferno* zijn beknopt, duidelijk, degelijk en steeds ter zake. De schrijver heeft zeer juist begrepen, binnen welke grenzen dergelijke ophelderingen moeten worden beperkt. Dante is hem, zooals hij zelf getuigt, een dichter, die als heraut der menschheid aan het nageslacht blijft verkondigen, wie het verleden hebben beheerscht. Hij is de verpersoonlijking der middeneeuwen. Hij vereenigt alles in zich, wat zijn tijd aan weten en denken bevat, en schildert daarvan de tafereelen in onvergankelijke kleuren.

Wij kunnen dan ook zonder eenige overdrijving zeggen, dat de aanteekeningen, die de geschiedenis der middeneeuwen, voor zoover dit tot recht verstand van den

Inferno noodig is, in het licht stellen, over het geheel niets te wenschen overlaten. Alle beschaafde lezers, die ze met aandacht volgen, worden er door in staat gesteld om zich zonder veel inspanning te verplaatsen in Dante's tijd.

Wij behoeven niet te zeggen, dat Mr. Bohl met zijn gansche ziel een bewonderaar is van zijn lievelingsdichter. Dante is in zijne schatting buitengewoon groot als kunstenaar en geleerde, buitengewoon groot als mensch. Doch deze bewondering maakt hem geenszins blind voor de bijna woeste hartstochtelijkheid, waarmee de zanger van den *Inferno* vooral tegen zijn politieke tegenstanders vonnissen slingert, die hen schijnen te willen vernielen met de kracht des bliksems. Het doet Mr. Bohl eer, dat hij, om slechts dezen te noemen, Paus Bonifacius VIII herhaaldelijk tegen „de onverzoenlijke verbittering van den toornigen Dante" in bescherming neemt.

De aanteekeningen, die de vele mythologische beelden der *Commedia* verklaren, zijn zoo doelmatig mogelijk. Niet noodeloos uitvoerig, zeggen zij toch alles, wat de lezer behoort te weten, om zoowel de beteekenis van Dante's voorstelling of beeldspraak te bevatten als haar dichterlijke schoonheden te genieten.

Het meest echter moet men de wijsgeerige en theologische ophelderingen bewonderen. 't Is voorwaar niet gemakkelijk den diepzinnigen en diepdenkenden, den in de leer van den H. Thomas door en door geoefenden Dante in zijn bespiegelingen te volgen! En hoeveel moeilijker is het hem voor anderen te verklaren. *Hoc opus, hic labor.* Mr. Bohl heeft zich een waardig leerling getoond van zijn grooten meester. Wat hij op wijsgeerig en theologisch gebied ontvouwt tot verduidelijking van

den *Inferno* getuigt, dat er door hem vele dagen en nachten besteed zijn, om in de werken van den grootsten wijsgeer en godgeleerde der middeneeuwen den voortreffelijksten kommentaar der *Divina Commedia* te mogen lezen.

Voor we van het eerste deel dezer Dante-vertaling afscheid nemen, veroorlooven wij ons een paar vragen.

Waarom oordeelt Mr. Bohl, dat

de schim des laffen,
Die, 't grootsche weigrend, zich de ziel moest krenken,

de trage knecht van het Evangelie is, die het hem toevertrouwde talent in de aarde verborg? Mij dunkt, we mogen hier met een der nieuwste Italiaansche Danteverklaarders zeggen: „Le parole: *poscia ch'io ebbi alcun riconosciuto* indicano, che *l'ombra di colui, che fece per viltate il grand rifiuto*, era l'ombra di uno, che fu nella vita mortale da Dante conosciuto, perchè non è *riconosciuto* se non chi fu *conosciuto*". Het herkennen der bedoelde schim moet het gevolg zijn van een vroeger kennen. Daarom is het ook niet waarschijnlijk, dat de dichter aan Esau of aan Diocletiaan gedacht heeft, ofschoon sommigen dit gemeend hebben. De gewone verklaring, dat Coelestinus V bedoeld is, komt mij voor de meest verdedigbare te zijn. Zij strookt volkomen met Dante's „onverzoenlijke verbittering" tegen Bonifacius VIII. We houden ons echter overtuigd, dat de dichter niet aldus zou hebben gesproken, zoo hij den derden zang der Hel had geschreven na de kanonisatie van Coelestinus.

Waarom vinden we bij den vierden zang niet aangeteekend, dat Dante door eenige beroemde heidenen in den limbus te plaatsen afwijkt van de leer van den *Doctor*

Angelicus? Zij, die alleen met de erfzonde beladen uit dit leven scheiden, ondergaan in het andere leven naar het gevoelen der meeste godgeleerden „lijden zonder marteling", of zeggen wij liever: hunne straf bestaat daarin, dat zij God niet mogen aanschouwen. Doch volgens den H. Thomas kan niemand, die tot de jaren des onderscheids is gekomen, als niet gezuiverd van de erfsmet sterven, zonder tevens schuldig te zijn aan een persoonlijke doodzonde. Hij zegt: „Primum, quod tunc — d. i. wanneer iemand over het volle gebruik zijner rede kan beschikken — homini cogitandum occurrit, est deliberare de seipso. Et si quidem seipsum ordinaverit ad debitum finem, per gratiam consequetur remissionem originalis peccati; si vero non ordinet seipsum ad debitum finem, secundum quod in illa aetate est capax discretionis, peccabit mortaliter, non faciens quod in se est". Niet alle theologen verdedigen deze meening, maar het verdient de aandacht, dat Dante haar geheel over het hoofd schijnt te hebben gezien.

In den negenden zang wordt gesproken van de gezichtszenuw (nerbo del viso), die, zoo zegt Mr. Bohl, „in de hersenen ontspringt en zich in het netvlies van het oog straalvormig ontplooit". Dit is zeer nauwkeurig uitgedrukt. Maar nu laat de schrijver volgen: „Wij zien de voorwerpen niet als zoodanig, maar de indruk, dien de van hen uitgaande lichtstralen op onze gezichtszenuwen maken, wordt naar de hersenen voortgeleid en door ons waargenomen". Zou Dante deze verklaring tot de zijne hebben willen maken? Wij gelooven het niet. Volgens de leer der scholastieken zien wij werkelijk de lichamen. Wij worden daartoe in staat gesteld door een dusgenaamde

species intentionalis sensibilis, waardoor de gevoelsakt zoodanig is aangedaan, dat hij het zinnelijk waarneembare voorwerp in zich zelven uitdrukt. De stoffelijke indruk op ons oog wordt in het zintuigelijk kennen even weinig een waargenomen voorwerp als het door dien indruk in het zintuig voortgebrachte beeld.

Van de drie liederen der *Commedia* — wij zijn niet de eersten die het doen opmerken — is de *Inferno* het meest bekende, het meest gelezene. Er is iets zoo aangrijpend fantastisch in de door Dante gemaalde schriktooneelen. Daardoor worden vele lezers onweerstaanbaar geboeid. Alles wordt ons daarenboven zoo plastisch voor de verbeelding gevoerd, dat we het met onze oogen meenen te aanschouwen. De dichterlijke fiktie schijnt levende werkelijkheid te zijn geworden. Daar komt nog bij, zooals Hettinger zegt, dat de beelden van pijn en martelingen reeds uit hun aard bijzonder geschikt zijn om op ons in dit leven een diepen indruk te maken. Wij weten, hoe de vlam brandt en verzengt, hoe de koude het lichaam doet rillen, hoe het hart door angst en siddering geperst en beklemd wordt. Maar vooral: wij begrijpen in de Hel terstond de symbolen, want wij kennen de zonde. Een onoverzienbare reeks van ellenden, op onze aarde door de zonde voortgebracht, treedt ons als van zelve voor den geest.

Niettemin blijft het waar, dat wie slechts den *Inferno* heeft gelezen zich niet mag beroemen de volle schoonheid van Dante's poëzie te hebben gesmaakt. De *Commedia* is één grootsche schepping, wier deelen door één alles overschijnenden zonneglans schitteren. De lezer van den

Inferno aanschouwt dien zonneglans, maar als een verteerenden vuurgloed. Op den Reinigingsberg mogen wij hem door zachte, verrukkende stralen het oog zien bekoren. In het Paradijs worden wij er door opgevoerd tot voor den troon van het eeuwig en vlekkeloos Licht.

Het Vagevuur is in de *Commedia* een hooge berg op een door de wereldzee omgeven eiland. Deze berg, op het zuidelijk halfrond zich verheffend, moet gedacht worden als juist tegenovergesteld aan den heuvel Sion te Jerusalem. Onnoodig te zeggen, dat in deze voorstelling des dichters alleen waarde moet worden gehecht aan de symbolische beteekenis.

De Reinigingsberg heeft den vorm van een afgeknotten kegel met elf omgangen op zijne helling. Langs deze omgangen moet hij worden bestegen, wat in den aanvang veel inspanning kost, maar gemakkelijker wordt, wanneer men meer van nabij de kruin nadert, waarop het aardsche paradijs is. Ook hier moet het symbolische hoofdzaak worden genoemd.

Het kan ons niet bevreemden, dat vele protestantsche lezers, door vooringenomenheid misleid, wanneer zij den naam Vagevuur hooren, slechts met weerzin kennis nemen van dat gedeelte der *Commedia*, waarin het gezuiverd worden der zielen na den dood wordt bezongen. Des te meer verdient het onze aandacht en belangstelling, dat de heer J. H. Gunning Jr. niet geschroomd heeft met Dante den Reinigingsberg te bestijgen, en ook in de zuiveringsoorden het oor te leenen aan de verkondiging der treffendste zedelijke waarheden.

De hoofdgedachte van het Vagevuur is voor dezen Dante-geleerde het veraanschouwelijken van den idealen

mensch op den top des bergs, waar het aardsche paradijs ligt. Onze ziel moet terug worden gevoerd naar hare oorspronkelijke vrijheid, die zich vooral openbaart in het afwerpen van ieder verdrukkend en vernederend juk der zonde. Zij moet door een zwaren strijd de zinnelijke neigingen en hartstochten aan een hooger heerschappij onderwerpen. Daarom wast aan het strand der zee de lischhalm des ootmoeds en bewaakt Cato, als held der vrijheid door den dichter tot symbool verheven, den opgang van den berg. Al stijgende komen wij tot eene ruimte, die door een muur is omsloten en door een engel met vlammend zwaard bewaakt wordt. Slechts de goddelijke genade, door Beatrice vertegenwoordigd, verleent daar den toegang. De dichter ontvangt vergeving zijner zonden door goddelijke volmacht en bereikt, gereinigd en gezuiverd, ten laatste het aardsche paradijs. „Hier moet hem de zin voor de zaligheid des hemels worden opengesloten door geestelijke wijding, door het recht verstand der kerkelijke symbolen, door onderscheiding tusschen de zichtbare en onzichtbare kerk." De Lethe-rivier is hem het bad der geheele wedergeboorte. „Zelfkennis", zegt de heer Gunning, „boete en reiniging, ziedaar den voortgang, tot welken ons Dante door zijn drie groote afmetingen leiden wil. Houden wij dit in het oog, zoo hebben wij lichtelijk antwoord op een voorname bedenking, die tegen de aanspraak der *Commedia* op omvatting van het gansche leven des menschen zou kunnen ingebracht worden."

Daarna wijst de schrijver op den diepen zin, die er aan het afwisselen van dag en nacht in het Vagevuur moet gehecht worden. In de Hel daarentegen is slechts

een flauwe schemerflikkering, in den Hemel volheid van eeuwig-schijnend licht. Aan den voet van den Reinigingsberg wordt de planeet Venus aanschouwd, als symbool van hemelsche liefde en rechtvaardiging van den mensch. De lischhalm, beeld des ootmoeds, dient ter omgording, om in eenvoud en onderworpenheid den weg der boete te betreden. In de Hel was Dante slechts toeschouwer; in het Vagevuur treedt hij handelend op, boet voor zijne zonden en wordt gereinigd. De hoogste en gewichtigste vraagstukken der wijsbegeerte en der godgeleerdheid worden hier behandeld en we zien de gansche geschiedenis der christelijke Kerk in een verheven vizioen voorgesteld. Het beeld des aardschen levens met zijn strijd en worstelingen treedt hier op den voorgrond. „De opstijging langs den Reinigingsberg wordt dan een leerrijk beeld der zuivering en bevestiging des geestelijken levens."

Het is onloochenbaar, dat de zedelijke beteekenis der *Commedia* nog duidelijker tot ons spreekt in de straffen des Vagevuurs dan in de folterpijnen der Hel. Dit ligt zeker voor een deel aan het medehandelend optreden des dichters. Doch er zijn andere en hooger oorzaken van den veredelenden en diepen zedelijken indruk, dien onze ziel op den Reinigingsberg ontvangt. In de Hel stelt Dante zich ten doel haat en afkeer jegens de zonde op te wekken; in het Vagevuur moet de ziel, die de afschuwelijkheid der zonde heeft leeren kennen, door de liefde met haar God worden vereenigd. Deze vereeniging wordt voortgebracht door Gods bovennatuurlijke genadewerking. Niet het aanschouwelijk voorstellen van een idealen mensch in wijsgeerigen of zelfs dichterlijken zin is het hoogste,

wat Dante in het tweede deel der *Commedia* wil bereiken. De ideale mensch, die hem als toonbeeld van volkomenheid voor den geest staat, is de op bovennatuurlijke wijze door God beweldadigde, in wiens ziel het bovennatuurlijk leven eener vlekkelooze, alle lagere levensuitingen aan zich onderwerpende, heiligheid woont.

De dichter zelf, de menschheid vertegenwoordigend, is eerst zondaar, komt vervolgens tot boete en bekeering, en verkrijgt de hemelsche zuiverheid der ziel door de goddelijke schuldvergeving.

De poort des Vagevuurs is het symbool van het H. Sakrament der boetvaardigheid. Een engel, als zinnebeeld der rechterlijke macht een vlammend zwaard dragend, stelt den priester voor, die over den zondaar, nadat deze oprecht zijne zonden heeft beleden, de heilige absolutie uitspreekt.

De drie treden, die tot de poort des Vagevuurs leiden, beteekenen de gesteltenissen, waarmee de zondaar tot het Sakrament der boetvaardigheid moet naderen. De eerste trede is van zóó glanzend marmer, dat men er zich in kan spiegelen. Zij is het zinnebeeld van het gewetensonderzoek. De tweede, met haar meer donkere dan purperen kleuren, is van verkalkt gesteente, ruw gewrongen en zoowel ter lengte als overdwars gescheurd. Zij duidt des zondaars vermorzeld hart en waar berouw aan. De derde, van porfier, is vuurrood als het versche bloed, dat aan een aderbreuk ontspringt. Zij is het symbool des voornemens met zijn vaak zoo zware en pijnlijke offers.

Door de schuldvergeving is de mensch gerechtvaardigd. Nu treedt hij in het eigenlijke Vagevuur, om voor

de gevolgen zijner zonden de tijdelijke straffen, door haar verdiend, te gaan boeten. Daarom zijn den dichter zeven P's in het voorhoofd gegrift, die de zeven hoofdzonden — in haar gevolgen — aanduiden, en waarvan er op iederen omgang des bergs één wordt uitgewischt.

Het blijkt, dat in onderscheiding van die der Hel de boeten des Vagevuurs zuiveren. Zij bevestigen de ziel niet in de zonden, maar voeren haar telkens nader tot God. Daardoor zijn zij den dichter tevens een zoo sprekend zinnebeeld van de boeten, die de mensch voor zijne zonden ondergaat op deze aarde.

De zonden sterken en prikkelen steeds meer en meer de booze hartstochten in den zondaar. Wanneer de mensch zich nu tot God bekeert, wordt de kracht zijner bedorven driften en neigingen niet terstond gebroken. Het vleesch staat op tegen den geest en toont zich dag aan dag een gevaarlijken vijand. Hier is de weg der boete de weg van het geestelijk leven. Hier moet gestreden worden tegen de hartstochten. Die strijd is het bestijgen van den berg der zuivering. Op den top van dien berg is het aardsche paradijs, waar de eerste mensch heeft gewoond, de boven alle denkbeeld bevoorrechte gunsteling van Gods genade, die vóór zijn rampzaligen zondeval den kamp tusschen geest en vleesch niet kende: de ideale mensch van den zanger des Vagevuurs.

Het beklimmen van den Reinigingsberg is een beeld van het menschelijk leven in het meer en meer gezuiverd worden van de zonden en zondige neigingen; maar dat gezuiverd worden treedt overal in onmiddellijk verband met de genademiddelen, door God aan de katholieke Kerk geschonken. Denkt men de katholieke Kerk en hare

dogmenleer weg, dan verliezen de zedelijke waarheden, door Dante met onovertrefbaar meesterschap in beeld gebracht, haar grootsche beteekenis. Het ware leven des menschen is zijn bovennatuurlijk leven in God. Dat leven ontstaat voor ons in de Kerk van Christus op aarde, neemt toe in ontwikkeling en hemelschen bloei door de kracht der goddelijke genade en onze medewerking, en bereikt zijn volmaaktheid in het eeuwig paradijs.

Het tweede deel van Mr. Bohl's *Dante* stelt dit alles voor katholieke lezers in een helder licht. Het bevat inderdaad een historische, wijsgeerige, maar vooral theologische studie. De heer Gunning opent in zijn boek hier en daar schoone gezichtspunten; maar hoe onvolledig, hoe beperkt en bekrompen zelfs zijn de beschouwingen, die hij ons aanbiedt, zoo wij ze een oogenblik vergelijken met de toelichtingen van een katholiek Danteverklaarder, die zijn dichter begrijpt en bewondert.

De laatste zangen inzonderheid van het Vagevuur wedijveren in verheven gedachtenvlucht en edele poëzie met de schoonste van het Paradijs. Als in luchten vol hemelgeuren zweven de beelden ons te gemoet, die het bovennatuurlijk zieleleven voor ons stoffelijk oog moeten weerspiegelen. Bovenaardsche geestdrift schijnt den dichter te bezielen bij het bezingen van den zegepraal der Kerk van Christus. In Beatrice verschijnt ons, hemelschoon, de hemelsche wijsheid. Aan de rechterzijde van den zegewagen der Kerk, door Christus voortbewogen, staren we op de drie goddelijke deugden. Ter linkerzijde op de kardinale deugden, gekleed in purper, de kleur der hemelsche liefde. De zeven gaven van den H. Geest en

de zeven H. Sakramenten worden in dichterlijke beelden veraanschouwelijkt. En nergens wordt de harmonie ook maar een oogenblik verstoord tusschen de hemelsche wetenschap en de dichterlijke verrukking. De theoloog en de kunstenaar dingen in Dante om den voorrang. Men leze het Vagevuur, met de verklaringen van Mr. Bohl, en men zal er van overtuigd zijn.

Ook hier evenwel een paar bedenkingen.

De Reinigingsberg wordt, zooals boven reeds gezegd is, bewaakt door Cato Uticensis. Hoe is het mogelijk, vraagt men zich verbaasd af, dat deze republikein, deze vijand van Caesar en tegenstander van het wordend Romeinsche Keizerrijk, deze zelfmoordenaar door Dante in het Vagevuur wordt geplaatst? Het meest bevredigend antwoord op deze vragen schijnt wel dit te zijn: Cato is, naar de bedoeling des dichters, enkel het symbool van de vrijheid der deugd; de historische gestalte verdwijnt tot op zekere hoogte in het zinnebeeld. Het kan echter niet ontkend worden, dat Dante in zijn *Gastmaal* met buitengewone geestdrift den lof verkondigt van den historischen Cato en het zelfs doet voorkomen, alsof deze Romein op goddelijke ingeving een einde aan zijn leven zou hebben gemaakt.

Mr. Bohl zegt er van: „Dat Dante dezen heiden onder de behoudenen plaatst, mag niet bevreemden, dewijl de Kerk ten allen tijde, behalve den doop met water, ook een des bloeds en der begeerte aannam".

Bij Philalethes lezen wij bijna woordelijk hetzelfde: „Dass Cato, der Heide, zu den Erretteten gehört, darf uns nicht wundern; nahm doch die Kirche zu jeder Zeit neben der Wassertaufe auch eine Blut- und Begierdetaufe an".

Cato, de heiden. Maar nu Cato, de zelfmoordenaar? En wat kan hier verklaard worden door een doopsel der begeerte of des bloeds? Cato doorstak zich, „met Plato's Phaedo voor zich", in het jaar 46 v. C. Daar kan dus in geen geval van eén doopsel spraak zijn. Of wordt er bedoeld, dat Cato in Dante's voorstelling het symbool is van het doopsel der begeerte wegens zijn groote liefde voor de vrijheid? Doch, al zou dit verdedigd kunnen worden, wij behoeven niet te zeggen, dat de woorden der aanteekening, om door de lezers aldus te kunnen worden opgevat, geheel anders moesten luiden. Erkennen wij onbewimpeld, dat Dante, zooals elders meermalen, ook hier van het spoor is gebracht door zijn overdreven bewondering van de oude Romeinen.

In den zestienden zang van het Vagevuur zingt Dante (v. 85) van de wording der menschelijke ziel door schepping.

Mr. Bohl zegt daar: „De Scholastieken verklaren de menschelijke ziel voor een zuiveren vorm" — beter: voor een vorm, die in zich zelf zonder vereeniging met de stof bestaan kan —; „daar zij echter toch te gelijk eene zelfstandigheid is" — beter: daar zij juist om deze reden reeds op zich zelf een kompleete zelfstandigheid is — „en iedere zelfstandigheid buiten de Godheid geworden of door de mogelijkheid (potentia) in de werkelijkheid (actus) overgevoerd moet zijn, geraakte men in verlegenheid, wanneer men geen stof voor de ziel aannam, waaronder men juist een *ens in potentia* verstond. Men kon zich niet anders helpen, dan dat men de ziel als voortbrengsel van eene zuivere scheppingsdaad aanzag, waarbij men geen andere stof dan de zuivere gedachte van het zijn in het goddelijk wezen behoeft aan te nemen".

Deze noot zal voor velen duister zijn. *Potentia* kan bij de Scholastieken zoowel de zuivere (objektieve) mogelijkheid aanduiden als de reeds aanwezig zijnde vatbaarheid om dezen of genen wezensvorm aan te nemen. In de tweede beteekenis is *potentia* eenzelvig met de stof, waaruit iets wordt voortgebracht. Maar deze stof wordt juist bij de scheppingsdaad uitgesloten. Het goddelijke, voor ons onbegrijpbare, der schepping bestaat daarin, dat iets wordt voortgebracht zonder dat het uit een te voren bestaande stof voortkomt. Kan nu gezegd worden, dat wij bij de schepping der ziel de zuivere gedachte van het zijn in het goddelijk wezen als eene stof aannemen? Niet dan zeer oneigenlijk. Ons woord stof geeft niet de zuivere mogelijkheid te kennen, welke in het goddelijk wezen haar eenigen grond vindt.

In het derde deel der *Commedia* wordt de lezer overgevoerd naar het hemelsch Paradijs. „O Gij, roept Dante,

> O Gij, die, om te luisteren, vol verlangen,
> Met kleine boot gevolgd zijt in de voren
> Mijns vaartuigs, dat vooruit zeilt onder zangen,
>
> Keert weder om uwe oevers op te sporen;
> Steekt niet in de open zee, ligt zoudt ge ontwaren,
> Dat, mij verliezend, gij ook gingt verloren.

Wilt gij mij volgen, bedoelt de dichter, dan moet de hoogste, de hemelsche wetenschap uw gids kunnen zijn en gij in haar hemelsch oog durven staren. In het Paradijs is Dante van den aanvang tot het einde de groote dichter-theoloog. De dogmenleer der katholieke Kerk zingt hier de schoonste jubelhymnen, die er kunnen worden aangeheven. De wijsbegeerte knielt neder voor den troon

der goddelijke wetenschap, en ook zij stemt lofzangen aan in volmaakte harmonie met het lied der hemelen.

Het Paradijs is minder episch dan Hel en Vagevuur, ook, zoo men wil, minder dramatisch. Het is vóór alles lyrisch, en in een hoogeren zin dan waarin dit woord doorgaans gebezigd wordt, didaktisch. Er wordt in geleeraard, maar op zoo verhevene wijze, dat de verkondigde leering de ziel des lezers geheel vervult en vermeestert.

De dichter, in het Vagevuur gereinigd, stijgt met Beatrice naar de hemelsferen. Zijn hemelsche geleidster verklaart hem, dat hij zich zoo snel kan verheffen, omdat de geest, ontboeid van wat hem aan de aarde gebonden hield, met onweerstaanbare liefdedrift naar vereeniging met zijn God en Schepper streeft.

De negen hemelen — planeten, vaste sterren en *primum mobile* — blijken woonsteden der zaligen te zijn en de verschillende graden van zaligheid af te beelden, naar de meerdere of mindere mate hunner verdiensten genoten. Het hooger stijgen, van sfeer tot sfeer, is ook telkens een verhoogd worden voor Dante's geest. In allerlei beelden en gestalten, stralende van heerlijkheid en licht, wordt het bovennatuurlijke voor hem ontsluierd. Beatrice, zwevend aan zijne zijde en in iederen hemelkring van een hooger hemelsche schoonheid omschitterd, weerlegt zijn dwalingen, voorkomt zijn vragen, schijnt zijn twijfelingen te bespieden en ontraadselt hem het verborgene. In den kristallijn-hemel ziet de dichter haar oog stralen van een verrukkenden glans, weerkaatsing van een ondeelbaar lichtpunt, dat het beeld is der Godheid. Deze lichtweerspiegeling kenmerkt haar als hoogste

symbool der goddelijke wetenschap. Als volmakende genade schittert haar glans in het Empyreum. Daar is zij zoo schoon, dat de dichter haar in geen kleuren of beelden meer kan afmalen. De volmakende genade moet den mensch tot de aanschouwing van God opvoeren, daarom straalt haar volle heerlijkheid in den hoogsten hemel.

Dante ziet nu een stroom van licht:

'k Zag licht alsof het een rivier was pralen,
Wier bliksems tusschen haar twee oevers blonken,
Waarop de lente wondren wist te malen.

En uit dien stroom nu spatt'en helle vonken,
Die overal zich mengden in de bloemen,
Gelijk robijnen in het goud geklonken.

De vonken zijn de engelen; de bloemen de zielen der gezaligden.

Gelijk de man, die 't masker heeft verloren,
Als hij 't gelaat, waar 't zijne in was verzonken,
Ter zij stelt, tot een ander schijnt herboren,

Zoo wisselden de bloemen en de vonken
Voor mij tot hooger feest, waardoor mij 't staren
Op 's hemels beide hoven werd geschonken.

O luister Gods! waardoor ik mocht ervaren
De hoogste zege van het rijk der waarheid,
Geef kracht ter melding, hoe ik 't mocht ontwaren.

Licht is daar boven, dat in volle klaarheid
Den Schepper door het schepsel laat aanschouwen,
Dat slechts den vrede oogst in Zijne openbaarheid.

En 'k zie het zich een kringgestalte bouwen
Zoo verre, dat zijn omtrek voor de zonne
Een al te wijden gordel zou ontvouwen.

Geheel zijn aanschijn is een stralen-bronne
Ter kruin des eerst bewoognen uitgeschoten,
Dat daaruit leven zich en krachten wonne.

Gelijk in 't water, aan zijn voet gevloten,
De heuvel spiegelt, als om na te oogen,
Hoe rijk hem groen en bloemensier ontsproten;

Zoo zag ik, om het licht in 't rond gebogen
Zich spieglend, op ruim duizend rangen gaderen
Al wie van ons gekeerd zijn naar den hoogen.

Ziet zooveel licht de laagste rang zelfs nadren,
Hoe groot moet dan wel de uitgebreidheid wezen
Van deze roos in hare verste bladeren.

Mijn blik, naar breedte en hoogte heengerezen,
Is niet verdoold; maar heeft de groote mate
En 't hoe van deze zaligheid gelezen.

De dichter ziet nu in den vorm der paradijsroos eene heirschaar, die Christus in zijn bloed zich tot bruid heeft verkoren. Hij ziet de engelen, die in het eeuwig Licht staren en de glorie zingen van Hem, voor wien zij blaken van hemelschen liefdegloed.

Met levend vuur is hun gelaat beschenen,
De vleugels zijn van goud, zoo blank de leden,
Dat zelfs de sneeuw zich nooit dat wit mag leenen.

Zij stijgen op tot God en putten telkens uit zijne aanschouwing leven en liefde.

Dante heeft den algemeenen vorm van het Paradijs aanschouwd, zonder dat zijn blik op eenig bijzonder deel gevestigd is gebleven.

Hij brandt van verlangen, om uit den mond der verheerlijkte jonkvrouw aan zijne zijde nieuwe waarheden op te vangen, en wendt zich tot haar:

Toen 'k de een bedoelde, is 't antwoord voorgedragen
Door d' ander; 'k dacht Beatrix; 'k zag een grijze,
Wien 't kleed der zegepraal was omgeslagen.

Beatrice is verdwenen en heeft hare plaats hernomen in de witte roos. De grijze, die nu in hare plaats op des dichters vragen antwoord geeft, is de H. Bernardus. Deze verklaart, als verheven mystikus, de paradijsroos en verkrijgt door de voorbede der H. Moedermaagd, de Hemelkoningin, voor wie hij „in liefde ontbrandt", voor Dante de genade der aanschouwing van God zelven.

Men dwaalt grootelijks, wanneer men Dante's Paradijs minder schoon noemt dan de twee andere deelen van zijn gedicht. Het derde lied, dat de kroon zet op de *Divina Commedia* door haar te voltooien in den hemel, spant ook waarlijk de kroon als meesterstuk van onovertroffen poëzie.

Daar is beweerd, dat al de toestanden, die wij in de hemelsferen ontmoeten, als uit licht zijn geweven en daardoor eentoonigheid veroorzaken.

Die bewering overdrijft. Daar openbaart zich in het Paradijs, even veelvormig als treffend en schoon, een leven van geest en gemoed, waarbij niets in aardsche toestanden, hoe verheffend en dichterlijk ook geschilderd, kan vergeleken worden. Maar zie eens, hoe er door den dichter met zijn licht is getooverd, welke hemelsche gestalten daaruit worden gebootst: hoe rijk en verscheiden, in wat edele en bekoorlijke vormen, hoe klaar en doorzichtig! Iedere speling des lichts, mogen we zeggen, vereeuwigt in Dante's Paradijs een grootsch denkbeeld. Daar is geen zweem van verwarring in die lichttafereelen. Overal erkennen wij de eenige meesterhand,

die steeds maat houdt en wonderen werkt door strenge soberheid.

In symbolische vormen, door de reinste mystiek gedacht en bezield, wordt de eenheid van liefde en zaligheid vertegenwoordigd bij het eeuwig aanschouwen en beminnen van God. Alle zaligen beminnen elkander, omdat zij allen ademen in de levensstroomen der ongeschapen Liefde. Daar is ééne harmonie in duizende liefdehymnen.

Zweven wij met den dichter de hemelkringen door, zoo is er naar waarheid gezegd, dan zien we op den starrenbodem voor onzen voet alom de diepste en heerlijkste waarheden, als doorblinkende goudaderen. Goudaderen ja, in de eerste plaats voor iederen katholieken lezer, die gevoelt, dat die starrenbodem een stralende weerschijn is van de verheven leer zijner Kerk en van wat de edelste zonen dier Kerk hebben gedacht en gesproken. In het Paradijs is Dante waarlijk de dichter van het ideaal. Dat ideaal is geen fiktie der kunst. 't Is het door God zelf aan al zijn dienaren beloofde rijk van waarheid en schoonheid, gezien door het geloof, vurig verbeid en afgebeden door de hoop. De kunst streeft hier naar het hoogste op de vleugelen van een heilig verlangen.

De scholastieke wetenschap gehoorzaamt in het Paradijs aan al de wenken van Dante. Zij schijnt opgetogen van blijdschap, dat zij het kleed mag aandosschen, haar toegereikt door zijne hand. Maar welke triomfen mag zij ook vieren! Zij ziet de door haar verkondigde waarheden als flonkersterren schitteren aan den hemel der eenige *Divina Commedia*. Zij zelve wordt belichaamd in

de meest hemelsche gestalte, die het genie van den grootsten dichter heeft geschapen.

Mr. Bohl heeft zijn reuzenwerk waardig gekroond. Met de fakkel der geschiedenis in de eene hand en de *Summa Theologica* van den *Angelicus* in de andere, is hij Dante gevolgd tot in de hoogste sfeer van het hemelsch Paradijs. De hoogste wijsgeerige en theologische 1) vraagstukken hebben daar onverpoosd zijn aandacht geëischt.

Eenige lezers zullen ongetwijfeld nu en dan uitvoeriger theologische verklaringen wenschen dan hun door Mr. Bohl gegeven worden. Doch de schrijver moest zich wel perken stellen. Wie in de theologie geheel en al een vreemdeling is kan den zanger van het Paradijs niet volgen, al worden hem ook eenige zeer uitgebreide opheldèringen gegeven.

Daar mocht en moest door den kommentator op voorbereidende studiën ten aanzien van zijn lezers gerekend worden. De groote verdienste zijner theologische toelichtingen bestaat daarin, dat men er door in staat wordt gesteld om in Dante's beelden keer op keer een helderen en zuiveren spiegel te zien van verheven en diepe gedachten.

Wij herhalen met nadruk wat wij reeds elders hebben gezegd, dat Mr. Bohl door zijn Dante-vertaling en Dante-

---

1) Op bladz. 106 van het Paradijs wordt in eene aanteekening gezegd: „De menschelijke natuur in Christus stamde wel volgens de stof van Adam, maar volgens hare schepping was zij een onmiddellijk werk Gods". Volgens de stof stamde zij van Adam, ja, maar in een zeer bepaalden zin, niet *viâ generationis humanae*. Dat had er hier bijgevoegd moeten worden, omdat de *generatio* de erfzonde op Adams nakomelingen overbrengt.

verklaring de Nederlandsche letteren met een schoon werk verrijkt heeft, en dat de meeste letterkundigen van ons vaderland, zoo zij oprecht willen zijn, volmondig zullen moeten erkennen, dat het hun betaamt zich tegenover dezen leermeester met aandacht onder de leerlingen te scharen.

Dante kan nu gekend worden. „Al schijnt de gestalte" — 't zijn woorden van onzen Nederlandschen Dante-tolk — „al schijnt de gestalte, welke uit den nacht der eeuwen opdoemt, vreemd, streng, terugstootend, zij zal weldra, door hare grootschheid, niet slechts overweldigen, maar ook genegenheid en verknochtheid wekken en gaarne doen instemmen met den geheimzinnigen geest, die bewonderend fluistert:

ONORATE L'ALTISSIMO POETA!"

P. F. TH. VAN HOOGSTRATEN.

DE EERSTE BEWONERS VAN EUROPA EN AMERIKA.

(Vervolg van bladz. 173 vv.)

V. HET TIJDVAK DER METALEN.

Het onderscheid tusschen dit tijdvak en het voorafgaande bestaat in een op ieder gebied te bespeuren vooruitgang, hetzij dat die vooruitgang geheel aan eigen kracht en ontwikkeling te danken was, hetzij, dat beschaafder volksstammen zich in Europa kwamen vestigen en de leermeesters werden der oorspronkelijke bewoners.

10. *Woningen.*

In het zuiden van Frankrijk, in het dal van de Gardon (nevenrivier van de Rhône) en in de Pyreneën van het departement Ariège zijn het nog de natuurlijke grotten, welke de mensch tot zijn verblijf kiest, maar in het noorden van dit land, in het dal der Petit-Morin (Departement Marne) hebben de bewoners zelve in de krijtrotsen hunne woningen uitgekapt.

Eenige dezer grotten hebben tot begraafplaats, andere tot woonstede gediend. De ingang, die meestal zoo ge-

legen is, dat hij gemakkelijk gemaskeerd kan worden, bevindt zich hooger dan de begane grond en kan door in den steen gekapte trappen bereikt worden; eene sponning rondom de opening toont aan, dat de woning door eene valdeur of een steen gesloten werd. Eene vooruitspringende steenplaat werd als rek gebruikt; de Baye, die meer dan honderd zulke woningen doorzocht, vond daarop nog in vele plaatsen schelpen, sieraden en vuursteenen, welke de vroegere bezitter had achtergelaten. Hier en daar was zelfs de rots op zoodanige wijze behouwen, dat er haken, tot het ophangen van kleedingstukken of gereedschappen, waren uitgespaard.

De muren van enkele dezer verblijven zijn bedekt met verheven beeldwerk; voor het grootste gedeelte zijn het bijlen, welke in den steen uitgebeiteld zijn, maar op drie plaatsen vindt men relief-figuren, welke eene vrouw voorstellen. Een dezer beelden draagt een sterk vooruitspringenden neus en is met een halsband gesierd, waaraan een geel gekleurd maar niet meer te herkennen voorwerp is vastgehecht; een ander, in de grot van Courjonnet gevonden, is de afbeelding eener vrouw met een vogelkop, maar voor 't overige stemt dit met het voorgaande uit de grot van Coizard overeen; de Baye vermoedt, dat deze figuren huisgoden zijn.

In dit tijdvak plaatst men ook den oorsprong der steden, omgeven door muren, welke even als die van Tiryns en Mycene uit groote steenen zonder mortel opgetrokken zijn, waarvan de ruïnen de hoogvlakten van het departement Puy du Dôme bedekken.

Voor Zwitserland is deze periode de tijd der paaldorpen, dorpen of vereenigingen van woonplaatsen te

midden van het water op palen gebouwd 1). Deze verblijfplaatsen zijn in Zwitserland, bij een buitengewoon lagen waterstand van het meer van Zürich (1853/54), het eerst ontdekt, maar later in bijna alle Zwitsersche meren zoowel als in de Bovenitaliaansche gevonden. Verder treft men ze in Beieren (Starnberger See), in Frankrijk en in Duitschland langs den rechter oever der Elbe tot in Lijfland aan.

Verwant met de paalwoningen zijn de Ierlandsche *Crannogs* en de Italiaansche *Terramaren.*

Crannogs zijn kunstmatige terpen of heuvels, aan de oevers der rivieren en in ondiepe wateren of moerassen aangelegd, om tot bouwplaats voor woningen te dienen. Deze terpen bestaan uit steenen, die somtijds met leem en zand vermengd zijn en door zware horizontale balken samengehouden worden, terwijl deze dwarshouten tegen in den grond ingedreven palen steun vinden.

Terramaren zijn werkelijke paalwoningen, maar in moerassen of in opzettelijk gegraven bassins aangelegd. De vervaardigers, welke waarschijnlijk over de Alpen naar Italië zijn getrokken, behielden ook in de ondiepe wateren of moerassen de gewoonte om allen afval door een luik in het water te werpen; daardoor verhief zich onder de woning een voortdurend aangroeiende heuvel van keukenafval, die volkomen gelijkt op de Deensche *Kjökkenmöddinger,* welke eveneens tot deze periode gerekend worden.

Dat ons vaderland gedurende dit tijdvak bewoond is geweest, lijdt geen twijfel; de werktuigen uit gepolijsten

---

1) Zie *De Katholiek*, Dl. LXV, bl. 99 vv.

steen vervaardigd, welke op vele plaatsen gevonden worden en de groote reuzengraven of hunnebedden bewijzen het.

In zijn werk *Description géologique et paléontologique du sol du Limbourg* (1879) sprak C. Ubaghs het vermoeden uit, dat de volksstam, waarvan men de sporen in zuidelijk Limburg aantreft, tijdgenoot was van de paalbewoners van Zwitserland en hij voegde er bij: „Nous ne serions nullement étonnés, si quelque jour le hazard faisait découvrir, dans nos environs, des traces de ces habitations primitives". Dat toeval is den onvermoeiden en oordeelkundigen navorscher gunstig geweest, en in eene voor een paar jaren verschenen brochure beschrijft hij ons: *L'homme préhistorique et ses ustensiles de la station lacustre près Maastricht.*

We hebben hier met een *Packwerk* of een *Knuppelbau* te doen, waaraan echter de vertikaal in den grond geheide palen ontbreken, en die overeenkomst heeft zoowel met de Crannogs als met de Terramaren; ook de keukenafval ontbreekt er niet. Een op deze plaats gevonden schedel is dolichocephaal en behoort tot den arischen typus.

Een raadsel voor de archaeologen blijven nog de *Brocks* der Shetland- en Orkney-eilanden, de *Picts' houses* van Schotland en de *Nurhaghi* van Sardinië.

De *Picts' houses* zijn kegelvormige gebouwen van geringe hoogte met zware muren en een langen, engen ingang. De *Brocks*, ook *burgs* of *broughs* genoemd, zijn ronde torens van 16 tot 24 meter middellijn. De muren dezer torens zijn 4 à 5 meter dik en tot op eene hoogte van 4 meter massief; van daar af vormen ze twee

concentrische kringen, waartusschen zich eene gaanderij bevindt, welke door een trap in den muur kan bereikt worden; tot de kleine kegelvormig overwelfde kamers in de muren heeft men van de binnenzijde dier burchten toegang. Wat de *Nurhaghi* betreft: zooals de naam zoude aanduiden — *nur hag* of *nur chag* d. i. rond huis — bestaan ook deze cyclopische gebouwen, waarvan men er op Sardinië 3000 à 4000 aantreft, hoofdzakelijk uit een ronden toren, nu eens hooger dan weder lager, met eene of meer verdiepingen. Elke verdieping bevat één vertrek; eene wenteltrap verbindt alle kamers met elkander en met de lage deuropening in den benedenmuur; eene andere trap aan de buitenzijde voert naar een tweeden veel ruimeren toegang op de eerste verdieping.

Eenige onderzoekers schrijven de Shetlandsche en de Sardinische gebouwen aan dezelfde bouwmeesters toe, andere loochenen elken samenhang en willen enkel de *Talaycoti* van het eiland Minorca, eene soort van *nurhaghi* met slechts eene verdieping, als één van oorsprong met de *nurhaghi* aannemen.

2°. *Leefwijze.*

Terwijl de brough-bewoners, in weerwil van hun aanleg voor de bouwkunde, nog op een lagen trap van beschaving stonden en zelfs verdacht worden zich aan kannibalismus te hebben schuldig gemaakt, terwijl eveneens de Kjökkenmöddinger-menschen nog weinig vooruitgegaan waren op den weg der ontwikkeling, leefden in het overige gedeelte van Europa toen ter tijd ware „Fortschrittsmänner".

Bronzeglocken bimmelen
Und die Heerden wimmelen
Nun in dicht geschlossnen
Zug herbei,
Und auf schmaler Brücke
Kehren sie zurücke
Nach dem See umflossnen
Pfahlgebau.

Veeteelt en landbouw waren eene bron van welvaart. In geen enkel der talrijke paaldorpen heeft men een spoor van de groote dikhuidige dieren der vorige periode aangetroffen; zelfs schijnt het, dat de eland en de oer-os slechts zelden het toen reeds vrij dicht bevolkte dal tusschen de Alpen en het Jura-gebergte bezocht hebben en er de prooi zijn geworden van een of ander gelukkigen jager. Daarentegen vinden we op alle plaatsen den mensch in het bezit van huisdieren.

In de grotten der Pyreneën, waar, zooals asch en afval aanduiden, niet meer de geheele stam zich om een enkel vuur schaarde, maar elke familie een eigen haard bezat, vinden we twee runderrassen (bos primigenius, var. frontosus en bos brachyceros), eene schapensoort, het tamme varken, de hond enz. Dat de runderen als huisdieren gehouden en niet op jacht gedood werden, blijkt daaruit, dat de schedels dezer dieren met zware steenknodsen, welke men er naast vindt liggen, verpletterd zijn.

Glad gepolijste en scherp geslepen bijlen uit leisteen, serpentijn of ophiet, zware granieten knodsen, goedbewerkte beenen priemen, scharen en naalden, beenen lepels, uit schouderbladen gesneden, en grof gebakken aardewerk zijn een teeken, dat de bewoners der berg-

grotten van het departement Arrièg meer behoeften hadden dan de ruwe jagerstammen der eerste periode en in die behoeften wisten te voorzien. Granen heeft men er wel niet gevonden, maar de granieten maalsteenen doen toch aan het gebruik dezer levensmiddelen denken.

In de paalwoningen daarentegen worden half verkoolde graankorrels in groote menigte tusschen de overblijfsels der waarschijnlijk door brand vergane dorpen aangetroffen. Het brood, dat den naam „Pfahlbau-pumpernikkel" gekregen heeft, werd echter niet uit meel maar uit grof gekneusde tarwe- en gierste-korrels gebakken. Een paar planten, welke tusschen de granen voorkomen maar overigens in Zwitserland niet inheemsch zijn, leeren ons, langs welken weg de graanbouw ingevoerd is. Het zijn namelijk de silene cretica, welke langs alle kusten der Middellandsche Zee groeit, en de korenbloem (centaurea-cyanus), waarvan het oorspronkelijk vaderland Sicilië is. Onder de levensmiddelen der paalbewoners noemen we nog: gedroogde appelen en peren, pastinaken, penen, erwten enz.

Tot het bewaren dier levensmiddelen dienden groote vaten van gebakken aardewerk. De paalbewoners gebruikten ongeslibd leem en vermengden dit met grof graniet- of kwarts-gruis, en ofschoon ze het gebruik van het pottebakkerswiel niet kenden, wisten ze toch het leem in de meest verschillende vormen te kneden, hunne potten en pannen met rechte en gebroken lijnen te versieren en met oker en graphiet te kleuren.

Dat naast het vleesch der huisdieren en het wildbraad, dat de jacht opleverde, ook nu en dan een schotel visch werd opgediend, is bij menschen, die zonder een voet te verzetten den geheelen dag door met hengel, net of

peurstok visschen konden, niet te verwonderen. Men vindt dan ook zoowel de vischgraten als de beenen angels in de „Fundschichten" der Zwitsersche meren. Behalve het graan en de andere vruchten, welke tot wintervoorraad moesten dienen, verbouwden de paalbewoners ook vlas, de grondstof voor hunne kleederen. Ofschoon men aan de in de Zwitsersche musea bewaarde stukken reeds sedert lang gezien had, dat de weefkunst tot zekeren trap van ontwikkeling gebracht was, bleef de wijze, waarop de weefstoel was ingericht, lang een raadsel, totdat het aan Paur, bandfabrikant te Zürich gelukte een zeer eenvoudig getouw te vervaardigen en daarop alle in de paalwerken gevonden dessins te weven.

Welk tijdverdrijf den paalbewoner gedurende de lange winteravonden onledig hield, is niet bekend, maar gedurende den winterdag is zeker menig uurtje met schaatsenrijden gesleten. In het museum der stad Bern zijn er schaatsen uit paardenbeenderen te zien, welke nabij Moosseedorf gevonden werden; ook in Zweden en in ons vaderland (o. a. in den terp van Hyum en te Irnsum) zijn zulke præhistorische schaatsen opgegraven. Overigens is het zoo lang niet geleden, dat men nog beenen schaatsen gebruikte. In Engeland kende men ze nog in de 16e eeuw, op IJsland nog voor 30 à 40 jaren. In Holstein even als op menige plaats in ons vaderland is de herinnering er aan bewaard gebleven, en heet het „ge moogt op ribbetjes" of „op knoken" rijden, als de kinderen te vroeg om schaatsen vragen.

3o. *Steen, brons en ijzer.*

Men heeft gedurende langen tijd de eerste periode der

geschiedenis van het menschdom in Europa in een steen-, brons- en ijzer-tijdvak ingedeeld en deze tijdvakken streng van elkander gescheiden. In het steen-tijdvak onderscheidde men dan verder eene palæolitische en eene neolitische afdeeling, de eerste gekenmerkt door het gebruik van ruw behouwen, de tweede door het gebruik van glad geslepen en gepolijste steenen. Het is echter niet mogelijk zulke scherp afgebakende grenslijnen te trekken.

Vooreerst is het zeker, dat steen en metaal op menige plaats gelijktijdig in gebruik zijn geweest. Op het slagveld van Alesia, waar Vercingetorix door Caesar werd verslagen, heeft men steenen zoowel als bronzen en ijzeren wapens gevonden; in het door St. Ouen beschreven leven van den H. Eligius († 659) is van steenen bijlen sprake; steenen wapens droegen de Engelschen in den slag van Hastings (1066) en gebruikten de Schotten van Wallace nog in het jaar 1298, terwijl tot voor korten tijd de Iersche kopersmeden zich van steenen hamers bedienden 1).

Steen, brons en ijzer vindt men zoowel in de „Fundschichten" der paaldorpen als in de megalithische gedenkteekenen, de dolmens 2), en het is niet uit te maken, of eene nederzetting, die rijk is aan bronzen voorwerpen, van ouderen datum is dan eene andere, waar men vooral ijzeren aantreft.

Rijk aan ijzer zijn de paaldorpen in de mark Brandenburg, terwijl de onderzoekingen, op het „station Wismar" (Mecklenburg) in het werk gesteld, geen ijzer aan het licht

---

1) Wij beperken ons tot Europa. Dat in sommige streken buiten ons werelddeel de steenperiode ook heden nog voortduurt even goed als het tijdvak der paalwoningen, is bekend. Vgl. *De Katholiek*, t. a. p.

2) Hierover later.

brachten. En toch waren — naar den algemeenen indruk te oordeelen, dien de voorwerpen, in beide nabij elkander gelegen verblijfplaatsen gevonden, maken — beide dorpen gelijktijdig bewoond, en zien de archaeologen beide voor zeer oud aan.

Tweesnijdige ijzeren zwaarden, scheeden, lansen, werpspiesen vindt men in menigte in een paaldorp, dat aan het noordelijk uiteinde van den Neuenburger See in eene ondiepe plaats „la Tène" gelegen is; brons is hier zeldzaam, maar komt in andere „Culturschichten" des te menigvuldiger voor.

Maken de resultaten der opgravingen het moeielijk, zoo niet onmogelijk, de strenge afscheiding der perioden overal toe te passen, de bezwaren tegen die indeeling, welke de Zweedsche archaeologen in zwang hebben gebracht, worden nog grooter, wanneer men de bewerking der ertsen in aanmerking neemt. Niet alleen vindt men het ijzer in gedegen toestand in de meteoorsteenen, maar ook is de bereiding uit de ertsen zoo eenvoudig en zijn die ertsen zoo zeer verspreid, dat zelfs de zeer weinig ontwikkelde negerstammen in Afrika eene ijzer-industrie hebben en staal weten te vervaardigen. Brons daarentegen is veel moeielijker te verkrijgen; de twee metalen, koper en tin (somtijds ook koper en lood), waaruit het is samengesteld, komen slechts op zeer weinige plaatsen naast elkander voor; elk dezer beide metalen moet op afzonderlijke wijze uit de ertsen worden afgezonderd, en bij het vermengen moeten bepaalde verhoudingen in acht genomen worden. Daarbij komt, dat ijzeren voorwerpen in vochtige lucht geheel en al tot ijzerroest overgaan en op die wijze verteren, terwijl het brons zich

slechts met eene dunne korst (de patina) bedekt en verder onveranderd blijft.

Het brons is dan ook door den handel naar Midden- en Noord-Europa gekomen en wel, naar het schijnt, langs een tweevoudigen weg. Sven Nilsson spreekt in zijn werk: *Die Ureinwohner des Scandinavischen Nordens* de meening uit, dat de Pheniciërs, die zelve de bewerking van de metalen bij de Egyptenaren geleerd hadden, het brons naar Noord-Europa brachten om daarvoor het barnsteen der Oostzee in te ruilen en op den terugweg tinertsen mede te nemen. Wij kunnen hier de verschillende redenen, welke die schrijver voor zijn gevoelen geeft, niet bespreken; eene enkele willen wij echter mededeelen.

In de nabijheid van Peccatel (Mecklenburg) werd in eene grafkamer, en nabij IJstad (Zweden) in een vijver een bronzen onderstel van een vierwielig wagentje gevonden, hetwelk den vorm heeft, die in het derde Boek der Koningen (VII, 27 vv.) beschreven wordt. Te Peccatel droeg het gestel den daarbij behoorenden cylinder, en deze weder eene groote sierlijke vaas; te IJstad ontbraken deze laatste stukken, maar was het toch duidelijk, dat ze er vroeger aan bevestigd waren geweest. De vazen waren niet groot genoeg om veel versiering toe te laten, maar de gelijkenis met die, waarvan het Boek der Koningen spreekt, en welke door Hiram, uit Tyrus en derhalve een Phenicië̈r, gegoten werden, was zoo treffend, dat Nilsson niet aarzelt ze aan een Phenicischen bronswerker toe te schrijven.

Een tweede middelpunt der brons-industrie was Etrurië. De bewoners dier streek hadden tinmijnen in hun eigen

gebied en koper in hunne onmiddellijke nabijheid; de kunst van het gieten en bewerken van bronzen wapens, halssieraden, spangen enz. was er in vollen bloei, en er werd zelfs, met het oog op den export-handel, rekening gehouden met den verschillenden smaak der „barbaren". Eénzelfde soort zwaarden en dolken, waarvan het gevest in een aan weerszijden naar boven gewonden spiraal eindigt, en welke men van Italië uit, in Zwitserland, Frankrijk, tot in Zweden toe aantreft, maakt het mogelijk den ouden handelsweg na te gaan. Bronzen voorwerpen van kennelijk Etrurischen oorsprong vindt men eveneens in ons vaderland; o. a. te Eygenbilsen 1) en in de Friesche en Drentsche terpen 2). Het ijzer was intusschen den Etruriërs niet onbekend, hoewel zij het minder verwerkten.

De drie perioden, wij kunnen het Joly volkomen toegeven, zijn niet overal na elkander, maar dikwijls gelijktijdig met elkander verschenen. Hoewel het drie trappen der volksontwikkeling zijn, volgt daaruit nog niet, dat alle volken op denzelfden tijd dezelfde hoogte bereikten. De indeeling in perioden heeft daarom niet altijd eene volstrekte, maar somtijds slechts eene betrekkelijke locale waarde 3).

In plaats van de neolitische kunnen we deze periode gevoegelijker die der metalen noemen, ter onderscheiding van de vorige, waarin uitsluitend steenen werktuigen

---

1) *Publications de la société historique et archéologique dans le duché du Limbourg.* T. XI.

2) Zie Dr. W. Pleyte: *Nederlandsche Oudheden.*

3) *L'homme avant l'âge des métaux.*

gebezigd werden en de cultuur nog op een veel lageren trap stond.

Ook de ruw behouwen of de gepolijste steenen zijn niet altijd een teeken, dat we met voorwerpen uit het zoogenaamde archaeolitische of neolitische tijdvak te doen hebben. In de grot Durruthy nabij Sordes (Depart. Basses-Pyrénées) vond men een dolk uit bruinen vuursteen, waarvan de eene vlakte met groote zorg bekapt, de andere glad gepolijst is, naast vele andere wapens, welke zich in niets van die uit het zoogenaamd archaeolitisch tijdvak onderscheiden. De fauna, waarin de groote roofdieren en zelfs het rendier ontbreken, doet ons gelooven, dat we met eene bevolking te doen hebben, welke in de zoogenaamde neolitische periode leefde. De vindplaats te Meilgaard, welke in de neolitische periode gerangschikt wordt, levert slechts ruw behouwen steen; „le trou de Goyet" bevatte goed bewerkte geweistukken, sierlijk gevormd aardewerk, maar aan de steenen werktuigen scheen veel minder zorg besteed; geheel verwaarloosd was de steen-industrie in het „trou de Chaleux", waar we ons toch op neolitisch terrein bevinden, daar holenbeer, mammouth en neushoorn volkomen ontbreken. „Uit de Nederlandsche steengroeven", zegt Dr. W. Pleyte, „is behalve zeer ruw aardewerk tot nog toe slechts ééne soort van fijn aardewerk voor den dag gekomen, uit vele dier graven zoowel glad gepolijste bijlen en beitels en fraai bewerkte vuursteenen pijlspitsen als veel ruwer bewerkte. Men moet dus aannemen, dat de ruw bewerkte of halfgeslepen voorwerpen tot denzelfden tijd behooren en dat er dus voor een palaeolitisch of oudsteenen tijdperk

van beschaving in ons land geen bewijzen uit zijn te trekken" 1).

Bij het in gebruik komen van metaal zal op vele plaatsen de steen-industrie in verval geraakt zijn, en voor het steen-tijdperk zelf zal het dikwijls van de samenstelling der steensoort afgehangen hebben, aan welke bewerking de voorkeur werd gegeven. Steenen met schelpachtige breuk leveren door klieven en splijten scherpe krabbers en snijdende messen; steenen met onregelmatige breukvlakte moeten door slijpen gescherpt worden.

Wij eindigen met de woorden van Von Hellwald: „Men kan gevoeglijk niet meer van een steen-tijdperk spreken. Wij komen tot de overtuiging, dat het aannemen van streng gescheiden, duizenden van jaren van elkander verwijderde steen-, brons- en ijzer-perioden geheel en al te verwerpen is; dat veeleer van af een bepaald tijdstip steen, ijzer en brons naast elkander in gebruik waren. Voor zooverre onze kennis reikt, kunnen we in 't algemeen de scheiding niet verder dan tot een tijdvak vóór het gebruik der metalen en een tijdvak der metalen uitstrekken, waarbij nog op te merken valt, dat herhaaldelijk, b.v. in Duitschland, het eerste in het laatste overgaat".

Rolduc. J. M. L. KEULLER.

(Wordt vervolgd.)

1) *Nederlandsche Oudheden.*

VERSCHEIDENHEDEN.

HET LIJDEN EN STERVEN VAN ONZEN HEER JESUS CHRISTUS 1).

Twee afleveringen van het onder bovengenoemden titel uitgegeven werk zijn verschenen; voorloopig alzoo moeten wij ons tot een enkele aankondiging bepalen.

Die afleveringen, welke wij met genoegen gelezen hebben, omdat zij een degelijken inhoud met een netten vorm vereenigen, zijn ons een waarborg, dat de sinds jaren gunstig bekende schrijver het gewichtigste aller onderwerpen, het lijden en sterven van onzen Heer Jesus Christus, zoo klaar en duidelijk, zoo boeiend en indrukwekkend voor onze oogen ontvouwen zal, dat wij de heerlijkste vruchten van die lectuur in de harten der geloovigen mogen verwachten. Immers uit het tot dusver gegevene blijkt reeds, dat de schrijver het „overschoone boekje" van L. de la Palma met groote zorg bewerkt: een uitvoerig verhaal geeft hij ons, dat van alle zijden door grondige studie is toegelicht, zonder daarom vertoon van geleerdheid te maken, en met dat verhaal gaat steeds eene godvruchtige overweging gepaard, waarbij ruimschoots gebruik wordt gemaakt van het beste wat Gods Heiligen en vooral de HH. Kerkvaders ons nagelaten hebben.

Daarom, en ook omdat de ZEw. schrijver is te werk gegaan met het edel doel om — gelijk ZEw. zich nederig uitdrukt — eenige steenen te kunnen leveren voor den bouw van een R. K. gasthuis te Amsterdam, meenen wij de Katholieken van Nederland en vooral die van Amsterdam, onzen gelukwensch te mogen aanbieden met de verschijning van dat werk, en het ieder Katholiek huisgezin te mogen aanbevelen.

Moge dit kostelijk werk, waarvan wij kunnen zeggen dat het in

---

1) Uitvoerig verhaald en overwogen door H. I. H. Ruscheblatt, rustend pastoor en oud-leeraar aan het Seminarie te Hageveld, ten voordeele van het te stichten R. K. Gasthuis te Amsterdam.

eene behoefte van de Katholieke huisgezinnen voorziet, niet bij honderd- maar bij duizendtallen door het land verspreid en gelezen worden, zóó dat na de verschijning van het geheele werk — vóór de vasten van 1887 vertrouwen wij — een tweede druk weldra volge.

Het zij ons toegestaan, nog een anderen wensch hier bij te voegen, dat namelijk, zoo het mogelijk is, de volgende afleveringen, elke aflevering afzonderlijk of meer afleveringen vereenigd, mogen sluiten met het einde van een hoofdstuk.

A.

SANCTI ANSELMI CANTUARIENSIS ARCHIEPISCOPI MARIALE 1).

Een treffend schoon werkje, dat onder alle opzichten om degelijkheid van gehalte, om schoonheid van vorm, om keurigheid van uitvoering den meesten lof verdient: het is smaakvol voor het oog, in welluidende versmaat, verheffend voor geest en hart. In den eigenaardigen, rhythmisch rijmenden dichtvorm van de Latijnsche poëzie der middeleeuwen geeft het, de Onbevlekte Moedermaagd ter eer, een schat van innig vrome gebeden en lofzangen, die gevloeid zijn uit het hart van een Heilige, en wel van een Heilige, zoo hoog begaafd als Kantelberg's beroemde aartsbisschop Anselmus.

Met alle recht mocht de *Praevia Meditatio* aanheffen:

Omni die
Dic Mariae
Mea, laudes, anima:
Ejus festa
Ejus gesta
Cole splendidissima.

Doel en inhoud zijn hiermede aangegeven: het bundeltje biedt aan de vereerders van Maria een keur van liefelijke, ongekunstelde poezie, waarin zij iederen dag en onder de meest verschillende om-

---

1) Editio secunda. Tornaci Nerviorum. Sumptibus et typis Societatis Sancti Joannis Evangelistae. Desclée, Lefebvre et Soc. Edit. Pont. MDCCCLXXXV.

standigheden, maar inzonderheid op de feesten van de „Minnelijke Moeder" voedsel voor hun godsvrucht kunnen vinden. En al aanstonds is het een niet geringe aanbeveling, dat deze poezie den naam van den H. Anselmus tot waarborg heeft en dagteekent uit de elfde eeuw, toen de geheele Christenheid nog eenstemmig *labii unius* was in den lof van de gezegende onder de vrouwen, door alle geslachten zalig geprezen; toen de monsterachtige bewering nog geen ingang had gevonden, alsof de hulde aan de Moeder, strijdig kon zijn met de aanbidding van den Zoon, die haar zelf boven allen tot zijne vlekkelooze moeder uitverkoor, in haar de innigste betrekking der natuur door de hoogste bevoorrechting der genade heiligde, en haar maakte tot een toonbeeld van al wat rein en liefelijk en beminnenswaardig is in de natuur, en hoogeerbiedwaardig om de wondervolste verheffing en verheerlijking daarboven.

Een eerste uitgave, die deze schoone gedichtjes weder aan de vergetelheid ontrukte, werd in het jaar 1884 te Londen bezorgd *studio et cura P. Ragey, societatis Mariae, olim theologiae professoris*, en verscheen met eene goedkeuring en welsprekende aanprijzing van Z.Em. kardinaal Manning. Deze uitgave, die op eene vergelijking van acht handschriften steunde, was met eene voorrede en met aanteekeningen verrijkt, waarin het auteurschap van den H. Anselmus werd vastgesteld; want, zonderling genoeg, het gedicht, waarvan wij hierboven de eerste strophe afschreven, was in omloop geraakt als een hymne van den H. Casimirus, sedert een afschrift daarvan werd gevonden in het graf van dien Heilige, toen dit in 1604 werd geopend; en ofschoon de Augustijn Hommey reeds in 1684 uit een handschrift van de *Bibliothèque Nationale* bewees, dat het gedicht veel ouder moest zijn, en het dientengevolge door sommigen aan den H. Bernardus, door anderen aan den H. Thomas werd toegeschreven, bleef toch de naam van den Poolschen Heilige, bij overlevering, er aan verbonden; zelfs de dichterlijke vertaling, welke Z.Em. kardinaal Wiseman in 1859 uitgaf, draagt nog den titel: *Hymne van den H. Casimirus.* Thans echter is door P. Ragey het auteurschap van den H. Anselmus voor dit gedicht en voor het geheele *Mariale* buiten twijfel gesteld.

Evenwel, het critische gedeelte van de eerste uitgave is in deze tweede, Doorniksche, te recht weggelaten: nu eenmaal de oorsprong voldoende opgehelderd is, wordt ons het *Mariale S. Anselmi*, overeenkomstig de oorspronkelijke bestemming, hoofdzakelijk als een werkje van godsvrucht aangeboden. Dat het daartoe uitne-

mend geschikt is, zal geen vereerder van de Moedermaagd, die het in handen neemt, een oogenblik betwijfelen. Vijf *Indices*, die het werkje indeelen voor de dagen der Meimaand, voor de feesten van Maria, voor novenen enz. verhoogen die geschiktheid nog.

Bovendien hebben de kunstvaardige uitgevers er een hoogst aantrekkelijk uiterlijk aan gegeven, dat hunne pers alle eer aandoet. Het is een klein gulden boekske in 48° formaat, „véritable bijou typographique", met een scherpe Elzevier-letter op geelachtig getint papier gedrukt; iedere bladzijde is omlijst door een smalle roode lijn, waar een bladfestoen van licht blauwe kleur sierlijk omheen is geslingerd; vele vignetten daarenboven luisteren den aantrekkelijken tekst door kleine afbeeldingen en symbolische voorstellingen op.

Aan deze korte beschrijving hebben wij alleen dit nog ter aanbeveling toe te voegen: het Latijn is zeer gemakkelijk verstaanbaar zelfs voor nog weinig ervarenen, en het keurige boekje is, gecartonneerd, voor den geringen prijs van 1 fr. 25 c. verkrijgbaar gesteld, terwijl gebonden exemplaren in rijke keuze en verschillende prijzen voorhanden zijn. Ook daardoor is het bij uitnemendheid geschikt voor de studeerende jeugd onzer seminarien en gymnasien. Voor jeugdige Latinisten zal men bezwaarlijk een passender Meimaand-geschenkje vinden dan dit gulden boekske: zoowel hun schoonheidszin als hun godsvrucht, hun liefde voor de Onbevlekte Moeder, *Mater pulchrae dilectionis*, zal er door opgewekt worden, en wij zijn overtuigd, dat het weldra voor velen van hen een hooggewaardeerd *Vade mecum* worden en blijven zal.

C.

CHARITAS PIRKHEIMER.

„Ik moet het dankbaar erkennen — gij hebt niet gehandeld naar de gewoonte van zooveel geleerden, die in hun dwazen hoogmoed alle woorden, uitspraken en daden van vrouwen met minachting bejegenen, alsof beide geslachten niet éénen Schepper en Verlosser hadden; maar wijselijk volgdet gij het voorbeeld van den grooten Hiëronymus, die wel verre van ons zwak geslacht te versmaden, er zelfs niet tegen opzag om godvruchtige brieven op verzoek van godvruchtige maagden saam te stellen." Deze woorden vinden wij in een schrijven van de gevierde kloostervrouw, wier naam ik boven dit opstel heb geschreven, in dank voor het toezenden der dramatische gedichten van Roswitha, welke Celtis, een gelauwerd humanist uit het begin der XVI^{de} eeuw, der vergetelheid ontrukte en met fijnen tact aan Charitas Pirkheimer opdroeg. Want deze arme Clarisse van Neuremberg werd niet slechts om het vloeiend Latijn, waarvan zij zich in hare brieven bediende, door geleerde vrienden en tijdgenooten geprezen, doch ook hare scherpzinnigheid en rijke geestesgaven wekten de algemeene bewondering. In Sapphische dichtmaat roemt dezelfde Celtis haar als het sieraad der Duitsche gouwen: „Virgo Germanae decus omne terrae"; en Christophus Scheurl, een

voornaam rechtsgeleerde en syndicus aan de hoogeschool van Bologna, aarzelt niet te verklaren, dat hij in zijn veelbewogen leven „nog slechts twee vrouwen heeft leeren kennen, die door aanleg en rang, wetenschap en fortuin, deugd en schoonheid zóó uitblonken, dat zij met de dochters van Lelius en Hortensius op één lijn verdienden gesteld te worden, te weten Cassandra Fedele — eene hooggevierde dichteres in Venetië — en Charitas Pirkheimer te Neuremberg". Overigens welk aanzien zij genoot onder de eerste vernuften harer dagen, blijkt wel uit de bezielde lofspraak van den Nestor der Humanisten, Erasmus, die verklaarde: „Heeft Engeland zijnen Morus, Duitschland heeft zijne Charitas Pirkheimer!"

Het is mijn voornemen om op de volgende bladzijden het karakter dezer belangwekkende vrouw naar vermogen te schetsen, en ik zal mij beijveren om zooveel mogelijk haar zelf of hare tijdgenooten te laten spreken. Haar leven valt samen met een veelbewogen tijdperk, wat aanvankelijk zich kenmerkte door een drang naar wetenschap en algemeene ontwikkeling; doch deze veelbelovende beweging, op verkeerde banen geleid, voerde met andere hoogst onedele drijfveeren tot een omwenteling in Kerk en Staat, welke Duitschland jarenlang met een naamloos wee en ellende heeft vervuld. Het schitterend betoog, wat Johannes Janssen in deze zaak voerde en in het onlangs verschenen vierde deel van zijne *Geschichte des Deutschen Volkes* met zoo wonderbare belezenheid en in keurige taal heeft voortgezet, staat nog immer onwrikbaar pal. Karakters als de hoogbegaafde Charitas ondervinden steeds in hooge mate den invloed van zulke stroomingen; ja zij leveren de scherpste uitdrukking van

hetgeen er in hoofd en hart van duizenden harer tijdgenooten woelt.

En daarom laat zich deze karakterschets geleidelijk in twee deelen splitsen. In het eerste tijdvak van haar leven weerspiegelt zich de rust en afzondering van het kloosterleven eener vrouw, die als leermeesteres der novicen en later als abdis van het St. Clara-klooster zich voor alles aan haar verborgen taak wijdt, maar het daarom niet versmaadt elke gelegenheid aan te grijpen om hare kennis te vermeerderen, met dankbaarheid Latijnsche overzettingen van Plutarchus en Gregorius Nanzianzenus ontvangt en doorleest, ja er zelfs toe overgaat om haar nederigen schroom te overwinnen en op zoeten drang van haar begaafden broeder Willibald Latijnsche brieven te schrijven aan geleerden, die haar hunne werken hadden opgedragen. De voornaamste bron voor dit tijdvak haars levens zijn de werken van Willibald Pirkheimer, Raadsheer der beide keizers Maximiliaan en Karel V, Senator en Patriciër van Neuremberg. Zij werden uitgegeven te Frankfort in het jaar 1610, en een exemplaar van dit thans zeldzame werk bevindt zich op de koninklijke bibliotheek te 's-Gravenhage. De verzamelaar, Melchior Goldast, heeft daarin ook brieven van de Neurembergsche abdis opgenomen, welke zij — gelijk het voorbericht aangeeft — niet voor de openbaarheid bestemde, maar wat voor ons hunne waarde nog verhoogt. Ook het schrijven van mannen als Celtis, Scheurl, Reuchlin en Erasmus, aan Charitas gericht of op haar betrekking hebbende, is door den uitgever bij den brievenbundel en overige taal- en geschiedkundige nalatenschap van Willibald gevoegd.

Reeds vroeg kreeg de nieuwe leer te Neuremberg de overhand en de stad werd een der machtigste bolwerken van het Duitsche Protestantisme. Moest men aan de getuigenis veler niet katholieke geschiedschrijvers geloof schenken, dan waren de Hervormers bovenal hier wars van allen gewetensdwang en slechts op leering en overreding bedacht, zoodat men met het oog op deze snelle en vreedzame zegepraal van het onvervalschte woord Gods wel mocht uitroepen: „Digitus Dei est hic!" De onwraakbare bescheiden, welke ons het tweede gedeelte van Charitas' leven leeren kennen, zijn met zulke beweringen in lijnrechte tegenspraak. Zij zijn tevens de droeve lijdensgeschiedenis van een zestigtal weerlooze vrouwen, uit de edelste geslachten van haar vaderstad gesproten, wien men geen andere fout kon voorwerpen dan dat zij de eenmaal bezworen geloften trouw bleven en hare overtuiging niet wilden prijsgeven. Haar eenigste steun, terwijl alles wankelde, was de moed en het beleid der abdis Charitas, die zoowel mondeling als schriftelijk de haar toevertrouwde stichting verdedigde. En tegenover de list of het schaamteloos geweld harer vijanden stond zij nagenoeg alleen, want de geleerde vrienden van weleer hadden met hun eenzijdige beoefening der classieken het geloof verloren of althans de kracht eener overtuiging er bij ingeboet.

Op den duisteren achtergrond dier treurige tijden komt het beeld van deze kloeke vrouw des te schooner uit; de wetenschap, welke zij in rustiger dagen vergaarde; dient thans ter verdediging van haar recht en haren godsdienst, ook in de moeilijkste omstandigheden en tegenover de meest geduchte tegenstanders schiet hare scherpzinnigheid nimmer

te kort, en meermalen zien wij in haar betoog tegen onverdraagzame ijveraars vonken van echt vrouwelijk vernuft glinsteren. Zoo vinden wij in dit tweede tijdperk van haar leven dezelfde vrouw met gelijke gaven weder, maar door verdrukking en lijden geadeld: *Palma sub pondere crescit.* En vergelijkingen met de dochters van Lelius of Hortensius zijn hier zwak en kleurloos; ons rijst veeleer voor den geest het beeld van één dier Joodsche heldinnen, welke naar het zwaard greep, terwijl mannen door schrik verbijsterd waren of lafhartig hun post verlieten. Tot aan den laatsten snik heeft Charitas met hare nonnen, hoewel alle troostmiddelen van den godsdienst haar ontbraken, volhard; slechts de dood kon zulke dapperen vellen; maar wie zal zeggen, wat haar voorbeeld voor latere geslachten heeft uitgewerkt!

Wij danken de kennis dezer tragische lotgevallen aan Dr. Höfler, die om zijn noesten arbeid vooral ten opzichte van onzen Paus Adriaan sinds tot den adelstand werd verheven en in de *Verzameling van oorkonden voor de geschiedenis van Frankenland* het dagboek, de brieven en smeekschriften van Charitas Pirkheimer voor het eerst heeft uitgegeven. Eenige brieven, welke door zusters van hetzelfde St. Clara-klooster in die bange dagen geschreven zijn en in verschillende jaargangen van de *Historisch Politische Blätter* werden uitgegeven, zullen ons verder voorlichten bij dit tweede gedeelte van onze taak.

I.

In zijne, helaas! onvoltooide, *Histoire des Moines d'Occident* wijdt de Montalembert eene schoone bladzijde

aan de vriendschap der kloosterlingen, „vrij gelijk hun roeping, rein als hun heilige staat, teeder en edelmoedig als hunne jeugd".

Ook het leven van Charitas Pirkheimer biedt ons al dadelijk het hartverheffend schouwspel der christelijke vriendschap. Toen zij, als twaalfjarige, tot voltooiing van hare opvoeding het Clarissen-klooster van Neuremberg binnentrad (1478 of 1479), om er later — het jaar is onbekend — den sluier aan te nemen, vertoefde daar reeds eenige jaren Apollonia Tucher, gelijk Charitas uit een der voornaamste geslachten der rijksstad gesproten. Een neef van haar was Christoph Scheurl, om zijn geleerdheid en beleid de „Cicero van het gemeenebest" geprezen, en die als ijverig bevorderaar der nieuwe studiën met de voornaamste mannen in briefwisseling stond 1). Een zijner brieven meldt ons, hoe Apollonia op elfjarigen leeftijd het verlangen in zich voelde opkomen om Clarisse te worden en, vreezend wegens haar jeugd geen verlof van hare ouders te zullen ontvangen, heimelijk zich bij de Minderbroeders ter opname had aangemeld. „Zij die haar kenden", zoo vervolgt hij, „vertrouwden, dat Apollonia zich nimmer aan een zware zonde had schuldig gemaakt." Ditzelfde getuigenis herhaalt hij ook later in een gedenkboek, aan de leden der familie Tucher gewijd, en prijst daar de sinds overledene als „een godvreezende en heilige vrouw, die den godsdienst en zijne bedienaren oprecht liefhad, een voorbeeld van deugd en de kroon van haar convent". Met deze vrome kloostermaagd,

1) Christoph Scheurl's *Briefbuch*, belangrijk ook voor de kennis van het eerste tijdvak der Reformatie, werd bijeenverzameld en uitgegeven in twee deelen door Soden en Knaake, Potsdam 1867 en 1872.

die later priorin van het klooster werd, sloot onze Charitas aanstonds een band van vriendschap, zóó nauw dat beiden als „één van lichaam en ziel" door tijdgenooten werden aangeduid, en zóó bestendig dat eerst de dood van Charitas, drie en vijftig jaren later, ze kon verbreken.

Wij zouden ons met dit weinige omtrent beider edele vriendschap moeten tevredenstellen — wijl de bescheiden van de eerste twintig jaren, welke Charitas in het klooster doorbracht, geheel ontbreken — ware het niet, dat de briefwisseling van een derde met de beide nonnen, eerst na dit tijdvak aangevangen, meer licht kwam werpen over hare verbintenis. De schrijver dezer gelukkig voor ons bewaarde brieven was Sixtus Tucher, een neef van Apollonia, en sinds 1497 proost van St. Lorenz te Neuremberg. Na aan de meest vermaarde hoogescholen van Italië zijne studiën in het kerkelijk recht te hebben volbracht en als gevierd hoogleeraar aan de universiteit van Ingolstadt werkzaam te zijn geweest, waar hij reeds op dertigjarigen leeftijd het rectoraat vervulde, nam hij het aanbod van zijne vaderstad aan, welke den beroemden zoon gaarne binnen hare muren zag, en werd proost van een der beide hoofdkerken van Neuremberg. Zijn verblijf te Pavia, Padua en Bologna had hem tot een vlijtig beoefenaar der classieken gevormd, en hij deelde die voorliefde met de edelste geesten van zijn tijd. Met de ouderen Humanisten bleef Sixtus Tucher bij al zijn studiën een trouwe zoon der Kerk, een ernstig Christen in handel en wandel; om de schoonheden, welke Latium hem bood, zag hij den hoogeren schat der geopenbaarde waarheid niet over het hoofd en vergat nog veel minder de zedenleer van het Evangelie, maar de beschaving der

Ouden was hem het middel om dieper door te dringen in de kennis en waardeering der goddelijke openbaring. De bloedverwantschap, waarin onze proost tot Apollonia stond, voerde hem na zijn komst te Neuremberg al spoedig naar het spreekvenster van het Clarissen-klooster, en zoo leerde hij ook de boezemvriendin van zijne nicht kennen en hoogschatten. Charitas had op het tijdstip, waarvan wij nu spreken, reeds geruimen tijd hare geloften afgelegd, en het onderwijs van jeugdige dochters uit de stad was haar toevertrouwd; Apollonia vervulde sinds drie jaren den gewichtigen post van priorin. Wij kunnen begrijpen, dat het onderhoud met een man als Sixtus Tucher, die de volheid der wetenschap van zijne dagen in zich had opgenomen zonder iets van de innigheid van zijn priesterlijk hart daarbij in te boeten, aantrekkelijk moest wezen voor deze beide vrome en leergierige kloostervrouwen. Ook Sixtus schepte er behagen in haar met zijn wetenschap en deugd voor te lichten. Behalve het mondelingsch verkeer ontspon zich allengs eene briefwisseling tusschen de nonnen en haar vaderlijken raadsman, waarbij het voorbeeld van Hiëronymus met Paula en Marcella den proost voor den geest zweefde, gelijk hijzelf in één zijner brieven aan Charitas te kennen geeft. Een veertigtal brieven van Sixtus werden door den reeds vroeger vermelden Scheurl, zijn bloedverwant, uit het Latijn omgezet en uitgegeven, terwijl Dr. Wilhelm Loose ze voor het eerst in zijne dissertatie 1) rangschikte en talrijke uittreksels mededeelde.

---

1) *Aus dem Leben der Charitas Pirkheimer.* Inaugural-Dissertation. Dresden, 1870.

Uit deze brieven zien wij, met welk een trouw en deelneming Sixtus zijne kloostervriendinnen terzijde stond. Reeds in den eersten brief, welke tot ons gekomen is, toont hij zich bezorgd voor de wankelende gezondheid van Charitas. Ook heeft hij zijne nicht Apollonia schriftelijk antwoord gegeven op een vraag, doch in alle haast en niet in het Latijn: „wil haar dus behulpzaam wezen, waar zij mijn antwoord niet geheel kan lezen of verstaan". Wanneer haar broeder Willibald uit den strijd tegen de Zwitsers is wedergekeerd, hoopt Charitas, dat de proost haar niettemin als zijne zuster zal blijven beschouwen, en in antwoord daarop wenscht hij, dat „hunne vriendschap, in de stormen van deze wereld aangevangen, tot in het toekomstige leven moge voortduren; en vermeerdere zij onzen troost bij wederwaardigheden hier beneden, en onze glorie in het eeuwige vaderland".

Om de nederige kloosterling, die tegen den geleerden en aanzienlijken man opzag, te bemoedigen, schrijft hij:

„Lieve zuster, ik groet u. Ik weet u niets te schrijven, daarom bid ik u, geef mij door uwe brieven aanleiding daartoe. Of gij al zegt, dat de stof u ontbreekt — zulk eene verontschuldiging neem ik niet aan, want gij, die steeds in de school van den H. Geest verkeert, zijt met heilzame leering en vermaning rijkelijk vervuld, en bij dezen overvloed behoort ge mij te onderrichten, wat ik doen en laten moet, die midden op deze wereldzee door de golven heen en weder geslingerd word. Wees echter niet bezorgd voor sierlijke taal, maar bedien u van een kunsteloozen en gelijkmatigen stijl, gelijk ook ik wil doen, want eene zaak, welke uit zichzelve schoon is en vlekkeloos, gelijk de H. Schrift, behoeft geen versiering en omkleeding. Vaarwel en bid met uwe leerlingen God, dat Hij mij mijne zonden moge vergeven."

Als de vader van Charitas gestorven is en Sixtus vreest, dat zij zich aan onmatige droefheid zal overgeven, richt

hij tot haar een troostbrief vol christelijken ernst en deelt haar mede, dat hij de begrafenis van den vromen man heeft bijgewoond en hem aan het altaar zal blijven gedenken. Een ander maal geeft hij wenken over de juiste opvatting van den regel, roept Apollonia op tot het vlijtig bestudeeren der Latijnsche taal, lost de gewetensbezwaren van beide godvruchtige nonnen op, troost ze bij innerlijken strijd en beproevingen, meent haar al te grooten ijver somwijlen te moeten matigen. Hij doet dit ten opzichte van het overmatig vasten „in naam van Hem, die ons aller gezondheid" is. Aan Charitas verklaart hij met het oog op de brieven, welke zij hem schreef — maar nog niet teruggevonden zijn — „vol bewondering te wezen over het zinrijk vernuft en de kunstvaardigheid van het vrouwelijk geslacht"; maar voorzichtig voegt hij er aan toe: „toch wil ik niet, dat gij daarom eenigen ijdelen lof nastreeft, maar het Hem toeschrijft, van wien iedere gave, de beste niet uitgezonderd, en elk geschenk komt. Tot Zijn eer en ten nutte der zusters, ook tot heil van uzelve zult gij deze gave gebruiken en daarbij de gulden woorden van den Apostel niet vergeten: de kunst maakt hoovaardige menschen, maar de liefde werkt nut in hen"

Soms zond hij haar nuttige boekwerken. Wanneer in 1502 de Neurembergers een zware nederlaag hebben geleden onder de muren hunner eigene stad, ontvangen de vriendinnen „de klaagrede, welke Augustinus gehouden heeft tijdens de belegering van Hippo" Een andermaal zendt hij haar te gelijk met Bonaventura's *Leven van St. Franciscus*, dat zij hem „uitgeleend hadden", de wonderbare geschiedenis van eenige extatische nonnen uit die

dagen; nog later een Latijnsche verklaring van kerkhymnen, waarbij hij aanmerkt: „ik heb gemeend dat voor u, die in God één hart en ééne ziel zijt, ook één boek voldoende zou wezen". Als hij twee vergulde lantaarnen voor de kapel ten geschenke aanbiedt, wijst hij er op, dat „het licht van dezen haar zou vermanen den evenmensch met goede werken voor te lichten", terwijl de gouden kleur „tot zinnebeeld van den verheven maagdelijken staat" moest strekken: „grootsch, ja wonderbaar is het de vonken der begeerlijkheid, welke spatten van de fakkels der jeugd, met geestkracht uit te dooven". Charitas moest echter niet gelooven, dat het kloosterleven alleen voor den Hemel genoegzaam is: „het eeuwige vaderland kan slechts door een vlijtig onderhouden van alle goddelijke geboden verdiend worden"; of gelijk het elders heet: „de zwarte sluier alleen, en het grauwe kleed maken nog geen kloosterzuster, doch de liefde". Hij schrijft haar deze dingen niet: „daarom, wijl ik meen, dat ze u onbekend zijn, of omdat gij aan mijn onderricht behoefte hebt, die de H. Schrift beter kent dan ik, maar het schaadt toch niet bekende dingen, bijzonder zoo zij ons heil betreffen, in het geheugen terug te roepen; en u meer dan aan andere zusters; want zoo gij de overigen in verstand en begrip van de H. Schrift te boven gaat, zult gij ook in deugden niet achterblijven". Ook de zusters lieten het niet ontbreken aan bewijzen van toegenegenheid. Tucher's brieven bevatten meermalen toespelingen op kleine gaven, welke zij met het nieuwe jaar of op „Sint Martini-dag" den proost aanboden; veelal echter zijn ze duister, wijl het begeleidend schrijven van Charitas en Apollonia verloren is geraakt. Wanneer Sixtus een reis moet aanvaarden of

iets gewichtigs heeft te vervullen, dan bidden de vriendinnen God vuriglijk om goeden afloop, en als hij eenmaal ziek ligt, haasten zij zich hem versnaperingen en medicijn toe te zenden, op welks bereiding de Clarissen zich bijzonder toelegden, gelijk uit de hartelijke brieven van een harer zusters Felicitas Grundherr blijkt. Sixtus bekleedde slechts zeven jaren zijn ambt aan St. Lorenz; daarna leefde hij nog eenigen tijd in stille afzondering voor God en stierf in 1507, eerst acht en veertig jaren oud. Met een voorgevoel van zijn vroegtijdig sterven had hij in het jaar van zijn aftreden als proost aan de nonnen geschreven: „Bidt toch den Zaligmaker, opdat ik waardig worde eenmaal het vaderland te zien, waar wij niet door een spreekvenster, maar van aangezicht tot aangezicht ons mogen onderhouden". Voor beide kloostervrouwen was alvorens nog eene langdurige en zware levenstaak weggelegd.

Na Sixtus Tucher is degene, die het meest op de vorming, vooral op de wetenschappelijke ontwikkeling van Charitas invloed heeft gehad, haar broeder Wilibald Pirkheimer. Johannes Janssen noemt hem in zijne *Geschichte des deutschen Volkes:* „den meest grootmoedigen Maeceen aller wetenschappen en kunsten; gelijkelijk van beteekenis als rechtsgeleerde, staatsman, taalgeleerde, geschiedschrijver en redenaar; ook als legeraanvoerder in dienst van Maximiliaan I alom bekend". Zijn huis te Neuremberg, op de markt tegenover de Schöne Brunnen gelegen, en met boeken zoowel als kunstschatten opgevuld — de smaragden, ringen, pauweveeren en Perzische tapijten bezorgden Albrecht Dürer te Venetië hoofdbreken genoeg — was „de

verzamelplaats aller Duitsche vernuften", waar zij door den rijken patriciër en raadsheer gul geherbergd werden. Mocht hij den proost van St. Lorenz in geleerdheid overtreffen, in zedelijken ernst was Wilibald zijn mindere. Dürer's brieven 1) bevatten toespelingen op „Liebschaften", welke voor de nagedachtenis van den lustigen weduwenaar minstens gevaarlijk zijn. Bovendien liet hij zich door zijn bloedrijk gestel overheerschen; en even gul als hij was tegenover zijne letterkundige vrienden, even vrijgevig betoonde hij zich — maar in krakeel en smaad — voor dengene, die hem in iets durfde te wederstaan. Wie zijne breede, ineengedrongen gestalte aanschouwt, zooals Dürer hem op het koper heeft vereeuwigd: den machtigen kop, door leeuwenmanen omgeven, een oogenpaar, groot en scherp, de diepe plooien in het vleezig gelaat en om den trotschen, vooruitstekenden mond — zal zich hierover niet verbazen 2). Doch waar hier vooral de nadruk op dient gelegd, en wij voeren nogmaals Janssen's gezaghebbende uitspraak aan: „zijne opvatting der classieken was — in tegenstelling van Sixtus Tucher en zoovele anderen — reeds eenigermate lijdende aan dezelfde gebreken, welke later in den strijd der jongere Humanisten van Duitschland tegen het geopenbaard Christendom zoo treurig en verderfelijk aan het licht kwamen; gelijk Erasmus greep hij de kerkelijke wetenschap der middel-

1) Moriz Thausing: *Dürer's Briefe, Tagebücher und Reime.* Wien, 1872.

2) Het rijksmuseum bezit eene copie, naar deze gravure geschilderd en volgens den catalogus van 1880 onder nº. 517 te vinden. Thausing's *Dürer: Geschichte seines Lebens und seiner Kunst* bevat de afbeelding eener profielteekening van Wilibald met Grieksch bijschrift, zóo obsceen dat de beschrijver het niet waagt een vertaling te geven.

eeuwen niet slechts in den vorm maar in haar wezen aan, en gaf daardoor aan het opkomende geslacht der vrijdenkers een gevaarlijk voorbeeld". Van zijne beste zijde leeren wij hem kennen in betrekking tot de nonnen van St. Clara; haar droeg hij het verdienstelijkste van hetgeen hij voor de kerkelijke wetenschappen gedaan heeft op, en uit zijne brieven blijkt, dat hij zijne beide zusters in het klooster — want ook eene jongere, Clara geheeten, was zestien jaren na Charitas aldaar ingetreden — oprecht liefhad en hoogschatte. Aan hem is de oudste brief gericht (1502), welken wij van Charitas bezitten 1) en aldus luidt:

„Jesus, rijk aan genaden, en Zijne Moeder Maria mogen op alle wegen u begeleiden. Ik zend u, zeer lieve broeder, de vrome gedichten van den christelijken Prudentius terug, welke mij zeer behaagden en waarin ik vele hymnen aangetroffen heb, welke wij door het jaar in ons koor zingen, hoewel ik tot heden den dichter niet kende. Doch het boek van den H. Hiëronymus wensch ik, zoo het u goeddunkt, langer te behouden. Want ik geloof een meer dan kostelijken schat gevonden te hebben, wanneer ik zijne overzoete werken lees, welke hem boven alle Heiligen voor mij beminnelijk maken, die door zijn leerrijke geschriften en grooten arbeid zooveel nut aan de Kerk heeft bewezen, en een zoo bijzondere vriend der geestelijke maagden is geweest, dat hij op haar aanhouden het grootste deel der H. Schriften uit het Hebreeuwsch in de Latijnsche taal heeft overgebracht. En u dank ik in vereeniging met onze zuster Clara, dat gij ons dagelijks met heilige boeken vertroost, waarin wij ons verlustigen als iemand, die een rijken buit machtig wordt, want daarin is vervat de ware vreugde, de schat des levens, het goddelijk heil. Hoewel wij beiden, gelijk gij weet, slechts eenvoudig en ongeletterd zijn, zoo lezen wij toch — zooveel als wij het mogen bevatten — met groote gretig-

1) Deze Latijnsche brieven aan Wilibald en de later te vermelden aan Conradus Celtis hebben wij vertaald uit: *Wilibaldi Pirckheimeri opera*. Francofurti, 1610.

heid hetgeen geschreven is tot ons heil. Verontschuldig mijn onbedreven taal en wees indachtig, dat ik dezen brief heb opgesteld om u gelegenheid te schenken tot verbetering van mijn onbeholpen Latijn, wat ik geenszins volkomen machtig ben. Bedenk ook, dat ik geen onderwijzer heb gehad behalve u, mijn allerliefste broeder, dien ik niet slechts met zusterlijke liefde omhels, maar ook als een vader en trouwen leeraar hoogacht, aan wiens oordeel ik mij in alles nederig onderwerp. Vurig smeek ik u, wanneer de gelegenheid zich aanbiedt, tot ons te komen en mij te onderrichten; want hoewel ik door Gods goedheid en uwe hulp iets van de H. Schrift meen te verstaan, zoo kan ik ze toch niet in die mate aan de jonkvrouwen, mijne scholieren, verklaren, als ik zelf wenschte. Voorwaar het zou grootelijks zijn nut hebben, wanneer begaafde jonkvrouwen, die dag en nacht aan den dienst van God zich toewijden, zulk een leermeester mochten hebben, die haar wees honing uit de rots en olie uit den harden steen te verzamelen; want gij kunt u voorstellen, hoe zwaar het moet vallen dikwerf psalmen te zingen zonder de vrucht er van te kunnen plukken. Onderwijl smeek ik den Allerhoogste, dat Hij u de vervulling van al uwe goede wenschen schenke. Vaarwel in de genade van God en gedenk mijner."

Alvorens verdere bescheiden mede te deelen, moeten wij op eene gewichtige gebeurtenis in het leven van Charitas wijzen, welke de volgende stukken voorafging. Op den 20sten December van het jaar 1503 werd zij, na vijf en twintig jaren in het klooster doorgebracht te hebben, eenstemmig tot abdis verkozen. Een der eersten, die haar met deze waardigheid, „hoe ongaarne ook en slechts onder gehoorzaamheid" aanvaard, gelukwenschte, was Sixtus Tucher. De goedhartige man bood zichzelven schertsend aan „als haar gewilligen kapelaan ten allen tijde". Over de keuze kon hij „niet treuren, maar slechts jubelen", en de trouwe vriend sprak meer waarheid dan hij op dat oogenblik kon vermoeden en bij zijn vroegen dood mocht ondervinden. Doch ook reeds uit het tijdperk, wat de

Hervorming voorafging, zijn ons getuigenissen van haar liefderijk bestuur bewaard gebleven. Een der nonnen, de naïeve Felicitas Grundherr 1), schrijft in 1511 aan haar „herzlieben" vader: „Ik heb eene trouwe, vriendelijke, lieve waarde Moeder aan haar, meer dan ik zeggen kan, zoodat ik bij mijn leven geen verandering begeer". Straks zullen wij ook het getuigenis van haar zuster Clara hooren. En met welk eene offervaardige liefde zij haar plicht vervulde, blijkt ons uit de brieven van Sixtus zelf, die haar „bij de barmhartigheid Gods" smeekte om, toen in 1505 de heerschende pest ook een harer zusters had aangetast, zich toch niet verder bloot te stellen aan het gevaar der besmetting. Hoewel Charitas anders de raadgevingen van Sixtus hoog op prijs stelde, en zijn drangredenen aan de eischen van een hooger orde ontleend waren, bleef zij haar kranke zuster trouw bezoeken, en de bezorgde vriend richtte zich zelfs tot haar geestelijke overheid, welke echter in dit geval niet schijnt tusschenbeide getreden te zijn.

Wij keeren terug tot hare verhouding jegens Wilibald. In het jaar 1513 vertaalde hij, onder den druk van vijandelijkheden in den raad, Plutarchus' verhandeling: *Over degenen, wier tuchtiging de Godheid uitstelt.* Het werkje droeg hij aan Charitas op, en in de voorrede leest men:

„Niet slechts daarom, lieve Charitas, zijt ge mij dierbaar, wijl gij mijne zuster en uit dezelfde ouders gesproten zijt, maar ook omdat gij, behalve de plichten van uw staat, u aan de wetenschap toewijdt en een buitengemeen verlangen naar de schoone

1) G. W. K. Lochner deelde deze briefwisseling met haar vader voor zooverre zij bewaard gebleven is en in den oorspronkelijken vorm mede. Zie: *Hist. Pol. Blätter*, Bd. 44.

letteren koestert. Aan ons geslacht was door Gods goedheid het heerlijke voorrecht toegelegd om, behalve door eereposten en rijkdommen, zoowel door een lange reeks van beschaafde en vrome mannen als door deugdzame en geletterde vrouwen opgeluisterd te worden. Wat toch zag deze stad geleerder en meer volmaakt dan onze oudtante [Katharina], wier gelukkige aanleg zoo voortreffelijk door u weerspiegeld wordt dat men uit de leerling het beeld der meesteresse kan opmaken." En hij besluit: „Opdat gij zoudt erkennen wat zelfs die menschen, in wie niet de geest maar het vleesch de heerschappij voerde, over het langzame wraakgericht Gods bij de bestraffing der boozen gedacht en opgeteekend hebben, zoo trachtte ik dit boekje van Plutarchus zoo goed mogelijk te vertalen, en heb het aan uw roemrijken naam toegewijd (tuo clarissimo nomini dicare volui). Voor wie immers zou mijn geest zich liever willen inspannen? Neem derhalve dit papieren geschenk — niet geheel waardeloos, naar ik hopen durf — aan. Vaarwel, allervoortreffelijkste zuster."

Op deze onderscheiding antwoordt Charitas met den volgenden schoonen brief:

Charitas, abdis van St. Clara te Neuremberg, aan haar broeder Willibald Pirkheimer:

Vrede en blijdschap zij met u, mijn vader en dierbaren broeder. Onder groote vreugde en bewondering ontving ik kortelings een onvergelijkelijken schat, te weten: het werkje van Plutarchus. Voor alles dank ik den almachtigen Schepper, die met Zijne gewone mildheid uwen zoo scherpzinnigen geest verlichtte, en genadiglijk de kostelijke parel liet vinden, welke zoo lang verborgen lag op den bodem der Grieksche letteren. Laat anderen vrij naar goud en zilver graven en uit verscholen aderen schatten te voorschijn brengen. Gij hebt voorwaar een overheerlijk edelgesteente, kostbaarder dan alle goud en zilver, uit de verborgenheid aan het licht gebracht, niet slechts mij ten voordeel, naar ik hoop, maar ook om zoo te zeggen, tot nut der gansche Christenheid. Want allen, die godvruchtig willen leven, moeten naar het woord van den Apostel vervolging lijden; geduld is alzoo noodzakelijk, en hiertoe wekken en dringen de leerstellingen van dien allergeduldigsten Plutarchus, wiens bewijzen als vurige schichten zijn, ons diep in het hart dringende. Want hij schrijft hier niet als een ongeloovige heiden, maar als de beste godgeleerde en als navolger der evan-

gelische volmaaktheid — eene wonderbare omstandigheid, welke mijn vreugde en tevens mijne verbazing heeft gaande gemaakt. Ik meende een tweeden Job te hooren, zoo standvastig van zin is hij, hoe ook beproefd. Ik weet, dat er niet minder beleid gevorderd wordt om van den doornigen struik eene bloem te plukken dan een edelen boom zijne vrucht te ontnemen. Waarlijk, gij hebt welgedaan, lieve broeder, het u vertrouwde talent niet te begraven. Want naar het getuigenis van den H. Ambrosius worden wij door de H. Schrift veroordeeld, tenzij wij om niet uitdeelen wat wij om niet hebben ontvangen. Een grooten dienst hebt ge mij bewezen en zijt waardiglijk een navolger geworden van Teophrastus Hieronymus. Overigens moet ik u bekennen nog meer beschaamd dan verwonderd te zijn geweest bij het lezen der voorrede, omdat ge mij daar prijst in zaken, welke ik volstrekt niet bezit. Want, gelijk gij zelf weet, ben ik geen geleerde maar slechts een vriendin van geleerden, ben ik geen geletterde doch schep alleen behagen in hun onderhoud en geschriften. En daarom erken ik mij onwaardig de opdracht van zulk een kostbaar geschenk te aanvaarden; schoon gij — om de volle waarheid te zeggen — wel gedaan hebt boven dit voortreffelijk werk den naam van Charitas te plaatsen; want Charitas is de milde deugd, welke alle goederen gemeen maakt. Die Charitas alzoo, welke de H. Geest zelf is, verleene u in mijne plaats onvergankelijken dank hier en in de eeuwigheid, waar goede daden een kostelijke vrucht zullen opleveren. Moge — O! moge dit geschieden.

In een naschrift volgen nog de groeten van hun gemeenschappelijke zuster en berichten omtrent Catharina, Wilibald's vijftienjarige dochter, welke het hart van den bedrukten vader moesten verheugen. Zij was eerst kortelings in het klooster gekomen, doch om haar gaven en inborst de lieveling van het gansche convent. Charitas voorspelt zich veel van dat meisje. Had zij eens kunnen weten, dat dezelfde haar eenmaal als abdis zou opvolgen en dertig lange jaren — tot aan den laatsten snik — haar strijd zou voortzetten! Zij eindigt aldus:

Leef wel, eenige broeder, helft mijner ziel! Verontschuldig mijn

schrijven, want ik heb veel omhanden, en tijd noch begaafdheid voor zulke brieven. Nogmaals vaarwel, in eeuwigheid en daarboven uit, vaarwel!

De hartelijke vriendschap, welke Wilibald met de bewoonsters van St. Clara verbond, blijkt ook uit de geschenken, welke bij feestelijke gelegenheden over en weder worden gewisseld. Franz Binder deelt ons in zijne keurige monographie 1) van Charitas eenige nog onuitgegeven bescheiden daaromtrent mede. Op een nieuwejaarsdag schrijft de zooeven vermelde Catharina: „dat het gebak, wat vader ontvangt, door haar zelve bereid is"; een andermaal zendt zij uit naam der Eerwaarde Moeder een koek en: „ik zelf heb de bedekking voor uw beker gemaakt, neem haar aan tot gedachtenis van uw kind". Wanneer de vrijgevige broeder na een slecht wijnjaar zijn kelder in de heete zomermaanden voor de Clarissen ontsluit, en haar te gelijk een groote bokaal ten geschenke aanbiedt, dan lezen wij in een brief van dankbetuiging door zijne zuster Clara geschreven:

„Het doet ons goed aan het hart, dat gij ons gedachtig zijt geweest. En de Eerwaarde Moeder heeft een bijzonder genoegen in het schoone en groote wijnglas. Zij meent, dat gij eene ingeving van boven hebt ontvangen, welke u verkondigde, dat zij juist thans bij het warme weder zoo dorstig was. Had de bokaal ook het voorrecht om even als het vaatje van St. Othmar steeds gevuld te blijven — wij zouden ons dikwerf daarheen wenden! Nog moet ik u een aardigheid mededeelen: het gansche convent heeft uit uw glas gedronken! Meerdere zusters zeiden: dat het hoofd haar begon te duizelen van zijn omvang. Zij vreesden er in te zullen vallen."

Eenmaal echter — in het jaar 1519 — dreigde de vriendschappelijke verstandhouding tusschen Charitas en haar

1) Franz Binder: *Charitas Pirkheimer* Freiburg, 1878.

broeder voor immer verbroken te zullen worden. De volledige toedracht is niet bekend, maar een verdichte samenspraak tusschen *Veritas* en *Charitas*, in Willibald's gezamenlijke werken opgenomen, en uittreksels van Clara's brieven bij Binder geven toch eenig licht.

In den dialoog wordt aan de *Liefde* verweten, dat zij door overdreven bezorgdheid al te gul is met hare vermaningen, zich in de zaken van anderen mengt en lichtvaardig het oor leent aan kwaadsprekers en lasteraars. „Ik weet", zoo besluit de *Waarheid* haar vinnig betoog, „dat volslagen haat hem gemakkelijker te dragen valt dan eene zoo lastige liefde." De hartstochtelijke man, die uiterst spoedig gekrenkt en dan zeer moeilijk te verzoenen was, en wiens inborst door toenmalig jichtlijden niet milder gestemd werd, bleef een vol jaar van het klooster verwijderd, maar moest toch zwichten voor den echt vrouwelijken tact en de christen-grootmoedigheid, waarmede Clara op herstel van vrede bleef aandringen. In den eersten brief schrijft zij aldus:

„Lieve broeder, ik heb een brief van u ontvangen, welken ik niet begrijp, want gij schrijft mij, hoe de Eerwaarde Moeder met u twist en krakeelt — en nu weet gij toch zelf wel, dat er bijkans een jaar verloopen is, sinds gij bij ons kwaamt. Ook weet gij, hoe dikwerf wij u om vergiffenis gevraagd hebben voor datgene, wat bij het trouwen van Barbara is voorgevallen; en ik had gemeend — al ware het ook een zaak van meer gewicht geweest — dat wij vergiffenis zouden gekregen hebben van God en van u. En daarom smeek ik u nog van harte, om wille van den Verlosser, die vrede tusschen God en de menschen in deze wereld is komen brengen, laat deze zaak uit wezen. Wanneer Onze Lieve Heer zoo barmhartig is, dat Hij niemand, die er Hem om vraagt, iets weigert, hoeveel te eerder zullen wij dan toegevend zijn, die voortdurend veel zonden en kwaad doen, en dagelijks bidden: et dimitte nobis debita nostra. Ik wil u borg blijven, dat de Eerwaarde Moeder u

niet meer kapittelen zal, en laten we nu in liefde en vriendschap leven. Wie weet, hoe kort dit nog zal duren! Ik geloof, wij hebben den langsten tijd reeds achter den rug. Gij hebt hier voorwaar de beste en getrouwste vriendinnen op aarde, men zegge van ons wat men wil. Ik bid u alzoo, laat uw hart niet zoo verbitterd jegens ons blijven, want ik ben er zeker van, dat die gramstorigheid uw ziekte erger maakt. Ik geloof ook vastelijk, dat gij, uw geweten ondervragend, de zaken niet zoo zult bevinden als gij thans schrijft; want hoewel ik niet altoos tegenwoordig was bij uwe gesprekken met haar, heb ik toch al de brieven gelezen, welke zij u zond. Ik kan mij dan ook niet genoeg verwonderen, dat het aldus geloopen is." — Na hem deelneming in zijn lijden betuigd te hebben, eindigt zij aldus: „Allerliefste broeder, ik kan u op mijn woord verzekeren den brief alleen, uit mijn eigen brein, en zonder eenig bevel of ingeven van de Eerwaarde Moeder, geschreven te hebben. Alleen heeft zij mij gelast u vriendelijk te groeten, en overigens troost zij zich met de gedachte, dat God haar onschuld kent, en dat zij niet in het hart ronddraagt wat gij haar toeschrijft."

Nog was de verbittering niet geweken, maar „door stekelige en scherpe antwoorden" laat Clara zich niet afschrikken; in haar tweede schrijven brengt zij een nieuwen bondgenoot in het vuur. Daar heet het o. a.:

„Beoordeel dit schrijven, lieve broeder, naar de liefde, welke het heeft ingegeven, en waar ge op iets onbehoorlijks of onaangenaams stuit, wijt het daar aan niemand dan aan mijne onbedrevenheid, en vergeef mij, zoo ik u te ruw heb aangevat; we leven thans immers juist in de hondsdagen en mogelijk hebben „Sant-Mariën-Wurmlein" 1) mijn hoofd in verwarring gebracht."

Tegen zulk eene belegering kon geen veste op den duur bestand zijn; hoewel onwillig, gaf de manschap zich over en, om het laatste overblijfsel dezer veete weg te nemen, schrijft Clara in een derden brief, welke tevens een schoon getuigenis voor de oudere zuster aflegt:

---

1) Zij denkt hier wellicht aan de insecten, welke bij schapen de draaiziekte veroorzaken.

„Om uw schrijven heb ik recht hartelijk moeten lachen. Het geeft mij meer troost, dat ik een zoo vervaarlijk man van zijn koppig opzet heb weten af te brengen, dan wanneer ik den markgraaf zelven onder de knie had, en bijzonder verheug ik mij er over, dat gij mijn brief zoo goed hebt opgenomen en mij bericht niet kwaad op mij te kunnen worden. Mijn blijdschap is echter nog niet volmaakt, en ik meen, dat gij nog niet zoo geheel met de Eerwaarde Moeder verzoend zijt als ik het gaarne wenschte. Ik rust dus nog niet, althans zoo het billijk is, dat ik mij haar aantrekke, gelijk zij voor mij heeft gedaan; want niemand ter wereld bewees mij ooit meer liefde en trouw! Vijf en twintig jaren wonen wij nu te zamen in zulk een liefde en vriendschap, dat alle blijdschap en ook alle wederwaardigheid van de eene de andere meer ter harte gaat dan haar eigene aangelegenheden."

Ten bewijze, dat alle verschil geweken was diene, dat in het jaar der verzoening Wilibald de werken van den H. Fulgentius, onder vele zorgen bijeenverzameld, aan de abdis opdroeg: „Leef gelukkig, goede zuster", zoo eindigt hij, „met uw gansche gezin van jonkvrouwen, eerwaardig zoowel om degelijke wetenschap als om reinheid van zeden en vroomheid des levens". En wanneer hij een drietal jaren later de leerredenen van St. Gregorius Nazianzenus in het Latijn begint uit te geven, dan heet het wederom, ditmaal in een brief aan Wenceslaus Link, „dat hij dit werk niet voor geleerden maar voor jonkvrouwen heeft ondernomen, zijne zeer beminde zusters Charitas en Clara". Gelukkig het oogenblik, dat het drietal weêr te zamen voerde! Reeds naderde de storm, waarin de weerlooze vrouwen zijn hulp zullen noodig hebben, en de wankelende en weifelende Wilibald zich in haar voorbeeld van trouw aan het voorvaderlijk geloof zal sterken.

Wilibald was een der meest vertrouwde vrienden van Albrecht Dürer, den „Apelles van Duitschland". In

1518 trok de laatste naar den rijksdag van Augsburg, om aldaar den ridderlijken Maximiliaan „in zijn kamertje hoog op den Pfalz", gelijk onder de oorspronkelijke teekening geschreven staat, af te beelden. Hem vergezelden twee voorname Neurembergers, Caspar Nützel en Lazarus Sprengel, als zaakgelastigden voor den rijksdag. De eerste beheerde de tijdelijke goederen van het Clarissen-klooster, de tweede nam een gewichtigen post bij de regeering der stad waar. Van Augsburg uit deelden zij, blijkbaar in goeden luim, hunne bevindingen aan de abdis van het Clarissen-klooster mede, waarop deze schalksche brief tot antwoord volgde:

Alle goed van den boven alles Goede wensch ik u toe, als blijden groet aan u, wijze, ervaren, welwillende Heeren, en bovendien mijne goede vrienden, verwanten en beschermers. Uw vriendelijk schrijven heb ik met bijzondere blijdschap ontvangen, en ik las met zulk eene aandacht, dat de tranen mij meermalen over de oogen liepen — wel meer door het lachen dan van ontroering. Hoogst dankbaar, dat uwe wijsheid bij zulke gewichtige zaken en bij zooveel vermaak mij niet vergeet; en zelfs mij — arm nonnetje — met zooveel ijver wilt onderrichten in het kloosterlijke leven, waarvan gij thans een helderen spiegel voor oogen hebt. Ik maak daaruit op, dat een goede geest voorwaar u, mijne welmeenende en lieve Heeren, naar Augsburg heeft geleid: opdat gij namelijk aan de rondborstige Schwaben een voorbeeld zoudt nemen hoe ons, arme, gevangen zandhaasjes [zoo werden spottend de Neurembergers geheeten om het vele zand, waarvan hun stad omringd is] te onderwijzen en te regeeren. Immers wanneer onze trouwe Heer Regent als vriend der geestelijkheid gaarne een degelijke verbetering wil helpen aanbrengen, moet hij noodzakelijk eerst een voorbeeld van heilige opvatting des regels in den Schwabischen Bond aanschouwen. Ook Heer Lazarus Sprengel onderrichte zich wel aangaande het apostolische, gemeenschappelijke leven, opdat hij bij de jaarrekening ons gelegenheid en raad verschaffe, hoe wij alles zullen opmaken zonder dat er ook maar iets overblijve. Evenzoo moet Heer Albrecht Dürer, die een meester met de teekenpen

en zulk een genie is, de statige gebouwen maar eens scherp opnemen, ten einde ons, wanneer wij eenmaal het koor gaan verbouwen, met raad en hulp bij te staan om breede zijvensters aan te brengen, zoodat wij ons de oogen niet geheel en al bederven. Ik wil u niet lastig vallen om een afschrift, waaruit wij *in figuris* zouden leeren zingen; want daar ons hier thans zoo zuur is, vrees ik dat de drab in de vier pijpen of stemmen zou blijven steken, en dan kon het wel zoò klinken dat de honden uit de kerk zouden loopen. Alleen moet ik u ootmoedig smeeken: kijkt toch uw oogen niet uit aan de Augsburgsche eksters [Dominicanessen, die een wit kleed met zwarten mantel dragen], zoodat gij later uw grauwe wolfjes van Neuremberg [de Clarissen dragen een grijs habijt] niet weer zoudt kennen. Al mijn leven heb ik van de geestige Schwaben gehoord; doch men dient nog meer van hen te houden, nu zij met zulk een wijze voorzorg bij den keizer zich moeien, opdat het apostolische leven niet verstoord worde. Daaruit kan men wel zien, dat zij vrienden der geestelijkheid van een gansch andere soort zijn dan de Hooge Heeren alhier. Verontschuldig lieve, welwillende Heeren, dit schertsend schrijven van mij; het geschiedt toch alles in charitate — in liefde. Summa summarum: het eind van dit alles is mijn wensch, dat gij weldra gelukkig en welvarend, na de u toevertrouwde zaken goed volbracht te hebben, hier wederkeert; en daarvoor bid ik met mijne zusters God dag en nacht. Wij alleen kunnen het echter niet tot stand brengen — en daarom raad ik u een beroep te doen op die vrome en reine harten [der Dominicanessen van Augsburg] opdat zij hoog in achtste noten zingen, en zoo de zaak een gelukkig beloop hebbe. Vaartwel.

Gegeven te Neuremberg, 3 September, 1518.

Zuster Charitas. Onnutte abdis van St. Clara.

Ook met de voornaamste geleerden van Europa onderhield Wilibald vriendschappelijke betrekkingen; zijne briefwisseling strekte zich uit zoowel over Italië, Frankrijk en Engeland als over Duitschland; en, wanneer de gelegenheid zich aanbood, wees hij zijn vrienden met trots op de religieusen van St. Clara. Zoo schreef hij — om slechts één voorbeeld te noemen — aan Erasmus in 1516: „Mijne beide zusters groeten u; zij hebben immer uwe

geschriften in handen en scheppen vooral behagen in uw Nieuw Testament. Ook zouden zij u in het Latijn antwoorden, weerhield haar niet het gevoel van onwaardigheid om aan zulk een man te schrijven". Uit het brievenboek van Scheurl, die reeds te Bologna een stichtelijk boekje aan Charitas had opgedragen, en uit talrijke getuigenissen bij Binder en Loose blijkt, dat de faam van hare godsvrucht en geleerdheid zich verre buiten Neuremberg's muren had verspreid. Diezelfde roep bracht ook een man binnen den kring van het klooster, die in aanleg en karakter veel verschilde van de heilige bewoonsters. Wij hebben Charitas in verkeer gezien met Sixtus Tucher, den even vromen als geleerden priester, bij wien de schoone letteren middel, geen einddoel waren; vervolgens met Wilibald, die door het eenzijdig bestudeeren der Ouden zijn christen zin en zeden in gevaar bracht, maar een krachtig tegenwicht vond bij zijne zuster; in Celtis trof zij een beoefenaar der classieken aan, begaafder nog dan de beide vorigen, maar wiens denken en leven geheel opgegaan was in het heidendom.

Conradus Celtis Protacius, oorspronkelijk Conrad Bickel geheeten, keerde op een zijner vele zwerftochten, welke hij voor de wetenschap ondernam, en wel in het jaar 1502, te Neuremberg weder, en nam zooals vroeger zijn intrek bij „den gastheer aller Duitsche vernuften". Door dezen kwam hij ditmaal voor het eerst persoonlijk in aanraking met Charitas, welke op dat tijdstip, gelijk wij weten, nog tot geen waardigheden was opgeklommen. Deze kennismaking moet bij hem veel hoogachting hebben gewekt, want al spoedig zond hij haar een kostbaar boek-

werk ten geschenke in begeleiding van een vleiend schrijven. Het boek bevatte de letterkundige nalatenschap van Roswitha, welken schat hij in het klooster van St. Emmeran te Regensburg wedergevonden en in het vorig jaar te Neuremberg uitgegeven had. In de voorrede, door hem in het huis van Wilibald zelven opgesteld, had hij een uitbundige lofspraak aan Charitas gewijd. Dit zinrijk geschenk nu bood hij de standgenoote der dichterlijke non van Gandersheim 1) aan. Het schrijven, wat dit geschenk vergezelde, is ons niet bewaard gebleven. Uit het antwoord van Charitas kunnen wij echter opmaken, dat hij naar den trant der zijnen niet spaarzaam zal geweest zijn met loftuitingen, en bovendien zien wij daaruit, dat hij haar een ongeval had medegedeeld, wat hem op zijn jongsten tocht naar Neuremberg wedervoer: er waren twee roovers op den niets vermoedenden geleerde toegeschoten, hadden hem vreeselijk geslagen en van al zijn kostbaarheden beroofd. Gelukkig voor hem bleken deze straatroovers meer belust op zijn beurs en kleedingstukken dan naar 's mans handschriften, want, zooals wij straks zullen zien, bezorgde hij weldra een deel zijner werken — uit Weenen medegevoerd — te Neuremberg op de pers. Wilibald voelde zich door Celtis' huldeblijken in zijn familietrots gestreeld, en eischte van Charitas, die nederig als zij was, aanvankelijk daarvoor terugschrok, dat zij haar dank in het Latijn zou uitbrengen. Eigen-

1) Roswitha was non te Gandersheim en dichtte omtrent 980, in navolging van Terentius, Latijnsche *Comoediae* of liever gedramatiseerde Heiligen-legenden van stichtelijke strekking, alsook een dichterlijk verhaal in Latijnsche hexameters, dat de daden van Otto I en den oorsprong van haar klooster bezingt.

aardig steekt dit antwoord af in eenvoud van vorm en rijkdom van zin bij veel, wat hare geleerde vrienden en bewonderaars ons hebben nagelaten. Haar brieven aan Celtis zijn te uitvoerig om hier in hun geheel te worden opgenomen: wij deelen ze dus in hoofdzaak mede, maar zooveel mogelijk toch met haar eigen woorden.

Zij begint met haar verbazing uit te spreken, dat een gevierd leeraar en philosophus als Celtis zich aflaat tot een onbeduidend nonnetje, zonder eenige verdienste, en haar zelfs met een schrijven vol lofprijzing vereert. Doch zij begrijpt, dat hij gehandeld heeft naar de raadgeving van den wijze: hoe grooter gij zijt, verootmoedig u des te meer in alles. Verder moet zij uitdrukking geven aan haar medelijden, want een zwaard doorboorde haar hart, toen zij in dienzelfden brief las, dat hij door straatroovers was uitgeschud en gruwelijk geslagen. Zij twijfelt echter niet, of hij behoort tot het getal der ware wijzen, die bij alle ongeluk hunne gelijkmoedigheid bewaren, en wanneer het vergankelijke hun wordt ontnomen, zich troosten met het bezit der kostbare wetenschap. Immers wat hebben die roovers, uw goed ontnemende, anders gedaan dan u van de zorg voor stoffelijke goederen ontlast? En u slaande, wat anders dan gelegenheid geschonken uw zielskracht te oefenen? Zij durft echter hopen, dat hij niet slechts een uitstekend geleerde, maar — wat nog voortreffelijker is — een ware leerling zal zijn van Hem, die smaad, geeseling, berooving Zijner kleederen en zelfs een allerbittersten dood heeft ondergaan, en wiens navolgers de rampen van dit leven niet slechts met geduld, maar zelfs met blijdschap dragen. Dit te overwegen heet St. Bernardus de echte wijsheid en met het oog op deze wetenschap zeide de leeraar der volken en het uitverkoren vat in bijzijn van Grieksche, Latijnsche en andere geleerden: niets te kennen dan Jesus en dezen gekruist. Zij gelooft, dat door eene bijzondere beschikking dit ongeval hem juist in den heiligen tijd moest overkomen, waarin 's Heeren lijden herdacht wordt, om aldus niet slechts Zijne smarten te overwegen, maar ook daarin te deelen. Voor eenige dagen ontving zij de liefelijke geschriften van Roswitha, die zoo geleerde jonkvrouw, door Zijne Hooggeleerdheid haar — arme — toegedacht; waarvoor zij hem altijd dankbaar zal blijven. Want het verheugde haar, dat de Uitdeeler van de gaven des ver-

stands niet slechts aan hooggeleerde mannen den rijkdom Zijner wijsheid schenkt, maar ook het zwakke geslacht en lieden van kleinen rang eenige kruimpjes van de tafel der rijke leeraars laat ten deel vallen. In deze rijkbegaafde jonkvrouw heeft zich het woord van den Apostel vervuld, dat het zwakke somwijlen wordt uitverkozen om het sterke te beschamen. Zij dankt dus den H. Geest, die deze jonkvrouw met zooveel kennis en ijver heeft toegerust, maar prijst ook Celtis om de zorg, welke hij zich verwaardigde te besteden aan het verzamelen en drukken van hare gedichten, hierdoor toonende het zwakke geslacht niet te minachten noch den nederigen staat van een nonnetje. Hij beschaamt aldus ook die geleerden of liever hoovaardigen, voor wie alles, wat uit het brein van vrouwen komt, nietswaardig is; alsof beide geslachten niet éénen God tot Schepper en Verlosser hadden. Deze echter heeft den sleutel der wetenschap in handen, aan iedereen uitdeelend gelijk Hij wil en zonder aanzien des persoons. „Vergeef bid ik U de stoutheid, waarmee ik het waag Uwe Hooggeleerdheid dit vrouwelijk en onbedreven geschrijf onder de oogen te brengen. Voorwaar schaamte en verwarring hebben daarbij mijn aangezicht bedekt, doch ik deed het uit liefde jegens mijn dierbaren broeder, die u bijzonder genegen is, en dien hij bemint moet ook ik liefhebben. Die charitas alzoo, welke alles verdraagt, verontschuldige om de goede meening dit mijn dwalen. Vaarwel."

De hooggeleerde bleek echter volstrekt niet verstoord op de beminnelijke schrijfster. Integendeel. Hoewel een vrijdenker en epicurist, was hij niet zoo diep gezonken, dat medelijden en godsvrucht van een rein en edel vrouwenhart hem onverschillig lieten; de gelauwerde poëet — want voor eenige jaren was hij op den hoogen burgt van Neuremberg gekroond — greep zelfs naar zijn speeltuig en dichtte een bezielden lofzang op Charitas. Hij zond haar deze ode tegelijk met een deel zijner werken, zoo even gedrukt, waarin ook een gedicht op St. Sebaldus voorkwam, Neuremberg's schutsheilige — wiens bronzen praalgraf van Peter Vischer nog heden daar bewonderd wordt — alsmede een geschiedkundig overzicht van Neu-

remberg, op welk gebied Celtis een baanbreker verdient genoemd te worden. Dit ter opheldering van de ode, welke wij hier laten volgen:

Ad Charitatem de Familia Pirkheimerorum Sanctimonialem Ordinis S. Clarae Norembergae Professsam Conradi Celtis Carmen 1).

Virgo Romana benedocta lingua,
Virginum clarum jubar et corona,
Hoc meum parvum, rogo, fronte laeta
Suscipe donum,

Quo tuae laudes patriae videbis,
Et leges, quanto niteat decore,
Qualis et sancti fuerit beata
Vita Sebaldi.

O soror! nostris merito camenis
Digna et aeterno mihi vincta amore,
Charitas, lingua mihi dans latina
Candida verba.

Teutonis rarum decus es sub oris,
Virgo Romanis similis puellis,
Quas vel Hispanis tenuit vel olim
Gallia claustris.

---

1) Ode aan Charitas Pirkheimer, Clarisse te Neuremberg, van Conradus Celtis.

Jonkvrouw, wel onderwezen in der Romeinen taal, glanzende morgenster en kroon der maagden, aanvaard, bid ik U, met vriendelijk gelaat dit mijn klein geschenk,

Dat u wijst op de loffelijke daden van uw vaderland, en waarin gij zult lezen, door welk een roem uitschitterde en hoe godvreezend het leven is geweest van den H. Sebaldus.

O zuster! onze zangen overwaardig en door onvergankelijke liefde mij verbonden, Charitas, die in Latijnsche taal mij goedgunstige woorden wijdt.

In Duitsche gouwen zijt gij een zeldzaam sieraad, jonkvrouw, Romeinsche maagden gelijk, welke Spanje en Gallië eertijds in hunne kloosters borgen.

Docta tu doctum sequeris parentem,
Qui fuit legum canonum et peritus,
Praesulum charus ducibusque nostris
Saepe patronus.

Docta tu fratrem Vilibaldum in urbe
Norica doctum sequeris pudica,
Graeca qui claro ingenioque miscet
Scripta latinis.

Nuper in diros cecidi latrones,
Aurum et argentum mihi qui auferebant
Et dabant nostro truculenta saevi
Verbera tergo.

Dulce solamen mihi epistola mox,
Virgo, reddebas variis medelis,
Quae mihi tristes pepulere et acres
Mente dolores.

Hinc tibi grates meritas rependo,
Virgo, germanae decus omne terrae,
Charitas, nostro recolenda semper
Pectore virgo.

Met nog meer schroomvalligheid zal Charitas deze nieuwe hulde hebben aanvaard. Dankbaar voelde zij zich

---

Zelve geleerd, volgt gij uw geletterden vader na, die in wetten en kerkelijk recht ervaren, aan bisschoppen dierbaar en onzen vorsten dikwerf ten schutsheer was.

Zelve geleerd, volgt gij met maagdelijken schroom uw broeder Wilibald na, Neuremberg's geleerde, die door helder vernuft Grieksche letteren met de Latijnsche vereenigt.

Onlangs ben ik wreede roovers in handen gevallen, die goud en zilver mij ontnamen en als woestaards onzen rug teisterden met grimmige slagen.

Dra kwam uw brief mij zoeten troost schenken met keur van heilmiddelen, welke de droeve en vlijmende pijnen uit mijne gedachte verdreven.

Daarom brenge mijne dankbaarheid u haar cijns, jonkvrouw, die het sieraad zijt van gansch Duitschland, Charitas, steeds dierbaar aan ons hart.

ook gestemd voor het aangeboden boek, waarin de geschiedenis van haar vaderstad was opgeteekend. Dit laatste gevoel kon echter ten opzichte van het gansche boekwerk niet onvermengd zijn, want Celtis had in dit eerste deel zijner werken ook de *IV Libri amorum* — zijne minnedichten — opgenomen, waar geheel andere zanggodinnen dan „de kroon der maagden" den wulpschen dichter voor den geest hadden gezweefd. Alles gebood haar te antwoorden op dit vreemdsoortig eerbewijs: welwillendheid, hoogachting en dankbaarheid jegens den gever, ontzag voor den geweldigen Wilibald; echter de kracht en moed harer overtuiging, alsmede die machtige drang, aan iedere vrouw van karakter eigen, om de reddende armen naar een verdoolde uit te slaan, voor wien zij overigens achting koestert, eischten tevens, dat dit antwoord zonder dubbelzinnigheid en haar houding zoo beslist mogelijk zou wezen. Charitas heeft deze moeilijke taak vervuld op een wijze, welke eerbied en bewondering afvordert! Haar betoog is helder en toch warm; vrijmoedig en tevens eerbiedig; getuigt voor een kloeken geest en niet minder voor een vindingrijk, fijnvoelend vrouwenhart.

Met dankbaarheid, zoo vangt Charitas haar schrijven aan, heeft zij het tweede boekgeschenk en zijn minzaam schrijven ontvangen. Daar zij arm is en voor zulk een groote gift niets in de plaats kan stellen, zal zij Hem, van wien alle goede gave komt, smeeken om haar taak over te nemen door zijn [Celtis'] hoogvliegenden geest met nog meer licht te bestralen: met het licht der ware wijsheid, opdat hij niet slechts smaak vinde in het aardsche en zichtbare, maar ook in het eeuwige en onzichtbare. Zij bekent gaarne, dat de beschrijving en lofprijzing van het vaderland hier beneden [vervat in zijn *Libellus de origine, situ, moribus et institutis Norimbergae*] haar ten zeerste had behaagd; evenwel de roem van het

hemelsch Jerusalem ware nog zoeter en behagelijker haar geweest. „Waarlijk — zoo vervolgt zij — Uwe Hooggeleerdheid kent mij als uwe onwaardige leerling, bijzondere vereerster, en ik durf zeggen — als minnares van uw zieleheil. Derhalve zou ik van ganscher harte en onvermoeid u willen smeeken de wijsheid der wereld wel niet ter zijde te willen stellen, doch deze tot hooger waardij om te stempelen, d. i. u van de schriften der heidenen tot de Heilige Boeken, van het aardsche tot het hemelsche, van het schepsel tot den Schepper te richten. Hoe zakt ons immers al het geschapene onder de voeten weg, wanneer wij door den Schepper worden losgelaten, wat ons lichtelijk kan overkomen, wanneer wij — het zij verre van ons! — de schepselen boven hun Maker stellen. Hoewel geen wetenschap noch ervaring van welk ding ook te minachten zij — want van God zelven, die alles geregeld heeft, ontvangen ze hun waarde, zoo gaat toch de mystieke theologie en een goed, deugdzaam leven steeds daarboven uit, en dient hooger geacht te worden; want het menschelijk verstand kan falen, het ware geloof en een goed geweten nimmer. Daar nu volgens den wijzen man alles ijdelheid is onder de zon behalve God te dienen, zoo hechte men zich niet aan die ijdelheid, maar neme aanstonds zijn toevlucht tot de onfeilbare waarheid, in de H. Schriften vervat, waar de kostelijkste parels te vinden zijn."

Tot overweging van Gods wet noodigt zij hem derhalve uit, en dit met de teederste liefde jegens hem, als haar voornaamsten leermeester en haar gebieder, dien zij zoo gaarne groot zou zien ook in de oogen van God, en zij smeekt hem dit niet uit te stellen, want „morgen" is een onzekere dag. Gedreven door datzelfde gevoel van vriendschap, vermaant zij hem ook niet meer te verheerlijken die schandelijke verzinsels van Diana, Jupiter, Venus en — voegt zij er naief aan toe — van al die overige verworpenen, wier zielen thans in het hellevuur zijn. Hun gedachtenis moet verfoeilijk wezen voor een geloovig man, die geacht wordt Christen te zijn. Maak u veeleer in dit leven de lieve Heiligen Gods tot vrienden, opdat gij door hen te verheerlijken en na te volgen tot het andere leven geholpen moogt worden. O, moge dat geschieden! „Dit alles — zoo besluit zij schuchter — heb ik meer om wille van vriendschappelijken kout, dan ten einde u te onderrichten neergeschreven. Ben ik te ver gegaan, of heb ik den eerbied jegens u niet genoeg in het oog gehouden, zoo kome rechtens op hem de schuld en

straf neer, die mij, onervaren en onkundig meisje, onder straf van ongehoorzaamheid heeft opgelegd u te schrijven. Mijne nederige gehoorzaamheid verontschuldige dan — bid ik u — mijn dwalen." Ten slotte wordt nog stilgestaan bij de schoone beteekenis van haar naam, dien zij zegt onwaardig te dragen; en zij haalt dan het getuigenis van Gerson aan, dat de beschouwende godgeleerdheid niets anders is dan de kunst der liefde (amoris vel charitatis), de kunst om God in de wetenschap lief te hebben: „wetenschap zonder die liefde is eerder te veroordeelen dan prijzenswaard, naar het woord van den Apostel: wetenschap maakt hoovaardig, de liefde echter bouwt op, want de letter doodt, maar de geest maakt levend. Mijne zuster Clara en ik hopen, dat gij steeds welvarend zult zijn, nu en in eeuwigheid."

In deze laatste aanhaling vinden wij den sleutel voor een goed deel van Charitas' levensgeschiedenis. Bij al den drang naar wetenschap, welke haar kenmerkte, verloor zij geen oogenblik de dingen die „van boven" zijn uit het oog, doch de vermeerdering van haar kennis werd steeds dienstbaar gemaakt aan een hooger doel, moest strekken om God meer te mogen bewonderen, Hem inniger te kunnen liefhebben. Scire est amare! Daardoor werd zij vooreerst gevrijwaard tegen ijdelheid en hoovaardij bij het lofgedreun van hare geleerde vrienden en bewonderaars. Zoo konden zich ook hare schoone gaven van geest en hart vrij en harmonieus ontwikkelen, en ontweek zij het gevaar om een hoogere beschaving met de teederste gevoelens van het vrouwelijk hart te koopen — een treurige ruil voorwaar! En vervolgens schonk het haar nog een klaren, onbenevelden blik op den loop en het gewicht der gebeurtenissen, die reeds in voorbereiding waren. Uit den brief aan Celtis blijkt ons, dat zij volkomen begreep, waartoe een wetenschap buiten God om en zonder zedelijken ernst in hare beoefenaars

moest leiden. En wanneer twintig jaren na deze uitspraak de storm losbarst en een deel der geleerde vrienden nog meent dat het „monnikengetier" geldt of wel het barbaarsch Latijn der school en niet de pit, de kern der zaak zelve; een ander deel radeloos niet weet, waarheen zich te wenden of wel zijn trouw verzaakt — dan kiest Charitas aanstonds beslist partij, en wijkt tot aan haar dood geen duimbreed van den ingeslagen weg, een pad met doornen ruimschoots bezaaid.

DR. A. H. L. HENSEN.

DE HEER J. TER GOUW OVER DE MIRAKELKIST VAN AMSTERDAM.

Toen na langdurigen tegenstand de hoofdstad van ons vaderland eindelijk in de handen der nieuwgezinden viel, en, na de verdrijving der oude, de nieuwe magistraat de bezittingen der Katholieken aan hare oorspronkelijke bestemming en wettige eigenaren ontnam, om ze den aanhangers der nieuwe leer over te leveren, werden de goederen, rentebrieven en stukken van waarde, behoorende aan de toenmalige *Heilige Stede* (thans de N. Z. Kapel in de Kalverstraat), onder het beheer gebracht der regenten van het Burgerweeshuis. Bij die gelegenheid geraakte de welbekende Mirakelkist in evengenoemde stichting en is daar tot heden bewaard gebleven.

Wagenaar, die in zijne *Geschiedenis van Amsterdam* eene vrij getrouwe afbeelding en nauwkeurige beschrijving van dit oude gedenkstuk heeft gegeven, legt bovendien het getuigenis af: „Deeze kist werd van de Roomschgezinden, die dezelve nog dikwijls kwamen zien, gehouden voor dezelfde, waarin de wonderdaadige hostie gelegd geweest was" 1).

Zoo ik mij niet bedrieg zijn er, noch vóór noch na Wagenaar, ernstige en onwederlegbare bedenkingen tegen de echtheid der Mirakelkist ingebracht. Weshalve het

1) Wagenaar II, 121.

wellicht menigeen zal bevreemd hebben, toen hij in het onlangs verschenen *Tweede Stuk* van Ter Gouw's *Geschiedenis van Amsterdam* de verzekering las, dat die oude kist in het Burgerweeshuis onmogelijk de Mirakelkist kan zijn, waarvoor de overlevering haar tot heden gehouden heeft 1).

Ik acht mij evenwel in staat om aan te toonen, dat geen der bewijsgronden, waarop de heer Ter Gouw zijne bewering vestigde, den toets eener gezonde critiek kan doorstaan.

Het zal velen lezers niet onbekend zijn, dat de heer Ter Gouw zich zeer verdienstelijk heeft gemaakt door het verzamelen van een rijken schat van bijzonderheden, rakende de geschiedenis van Amsterdam. Jammer echter dat dit kostbaar materiaal niet aan andere handen ter bewerking werd toevertrouwd. Gaarne willen wij zijne groote verdiensten als verzamelaar erkennen en gunnen hem van harte de jaarlijksche toelage, hem door de stedelijke regeering dankbaar aangeboden; maar als geschiedschrijver mist hij de onmisbaarste eigenschappen. Mannen als professor Moll en Acquoy behooren ongetwijfeld tot de zeldzaamheden; maar ik spreek de taal mijner innige overtuiging, wanneer ik beweer, dat geen onzer hedendaagsche protestantsche geschiedschrijvers in zoo hooge mate met het euvel der partijdigheid is behept als de heer Ter Gouw. Katholieke personen en gebeurtenissen schijnen op hem denzelfden indruk te maken als de roode doek van den *chulo* op de Andalusische stieren in de *Plaza di toro* te Madrid. Van kalmte en zelfbeheersching,

---

1) J. Ter Gouw, *Geschiedenis van Amsterdam*, Deel V, 2e Stuk, blz. 169.

van ernst en degelijkheid zelfs geen spoor. Met kwinkslagen, misplaatste aardigheden en grievende spotternij ruimt hij wat hem in den weg staat op, en poseert dan op de hoogste sport van de ladder der geschiedschrijvers.

Wij behoeven bij dit alles juist niet te denken aan kwade trouw en boozen toeleg. Waar de partijzucht den schrijver in het bloed is gevaren, mist hij de noodige geestkracht om de grens van zijn eenmaal getrokken beperkten horizon te overschrijden, zich in den toestand van vroegere tijden te verplaatsen, personen en feiten in het licht hunner eigen omgeving te beschouwen en te beoordeelen. Hoe ware hij er anders toe gekomen, om de voormalige bewoners onzer bloeiende en scheeprijke Amstelstad voor te stellen als ellendige slachtoffers van heersch- en hebzucht? Of wie zou anders kunnen verklaren, waarom juist de heer Ter Gouw over het hoofd ziet wat aan niemands waarneming onttrokken wordt? Hij vertelt immers, dat „thans nog de Amsterdamsche beggijnen op haar hof wandelen langs een *bleekveld in een bruin habijt met wijde mouwen*"!

Het oordeel moge hard zijn, ook van protestantsche zijde werd een ernstig protest ingebracht tegen de „felste partijzucht", waardoor zich de werken van den heer Ter Gouw kenmerken. Met een gevoel van dankbaarheid en hooge waardeering, veroorloof ik mij een dergelijk getuigenis aan te voeren en de volgende regelen af te schrijven, voorkomende in een artikel van *De Gids* van het jaar 1878 1):

---

1) *De Zegepraal der Hervorming te Amsterdam*, door D. C. Meijer Jr. *De Gids*, April 1878, blz. 102.

Wij zijn dan ook door al de smaadredenen, die de heer Ter Gouw over 't hoofd der „Spaansche factie" te Amsterdam uitstort, niet overtuigd, dat er voor hare onmiskenbare beginselvastheid geen ander motief te vinden is dan lage baatzucht, domme heerschzucht en kleingeestig egoïsme.

Is het dan zóóver gekomen in onzen tijd, dat godsdienstige overtuiging zoo weinig geteld wordt, dat zij door den geschiedvorscher zelfs over 't hoofd wordt gezien, waar hij zoekt naar beweegredenen voor de handelingen van mannen uit de zestiende eeuw?

Is het religieuse gevoel zóó bij ons uitgestorven, dat we er zelfs niet aan denken, dat het mogelijk zou kunnen zijn, dat een zestiende-eeuwsch burgemeester het heil van de zielen zijner burgers hooger zou gesteld hebben dan den bloei der commercie, dat hij, waar het gold zijn vaderstad voor de alleenzaligmakende Kerk te behouden, zou vergeten hebben angstvallig te tellen, hoeveel schepen er daardoor minder zouden aankomen uit de Oostzee? En terwijl het niet te ontkennen valt en de uitkomst geleerd heeft, dat iedere concessie aan de staatsgezinde partij een stap nader was tot het bederf der Roomsche religie, pleit het dan niet voor het doorzicht der Amsterdamsche regenten, dat ze geen stap wilden doen op dien weg, zoolang ze er niet toe gedwongen werden, en voor hun standvastigheid, dat ze hun terrein verdedigden voet voor voet, en in de laatste schans met eere zouden gesneuveld zijn, als hun tegenpartij zoo bloeddorstig geweest was om hun dood te eischen? Neen, zij waren geen schande voor Amsterdam, die burgemeesters van 1572 tot 1578, want zij hadden eene overtuiging en beginselen en zij verdedigden die. En aan ons is het, daarvoor eerbied te hebben, al deelen wij die overtuiging niet, en al zouden wij ook van onze zijde goed en bloed hebben opgezet, om die beginselen te bestrijden!

In deze woorden ligt het getuigenis van een eerlijk schrijver, die valsch wapentuig afwijst, en in den strijd met zijne tegenstanders zich daarom niet gerechtigd acht hunne goede bedoelingen te miskennen en hen van karakterloosheid te betichten. Een feuilletonist heeft daarvan soms weinig, een caricaturist hoegenaamd geen begrip; maar een geschiedschrijver moet zich streng aan de wet

der eerlijkheid houden, anders kan hem onder verdienstelijke mannen geene plaats worden aangewezen. De heer Ter Gouw moge, niet zelden met meesterachtig vertoon en uit de hoogste hoogte, nederzien op onzen geschiedschrijver Wagenaar, hij heeft ons van de *Geschiedenis van Amsterdam* wel eene veelvermeerderde, maar geenszins eene *verbeterde* uitgaaf bezorgd.

Na deze tamelijk lange voorafspraak, strekkende tot eene waarschuwing aan mijne katholieke stadgenooten, ga ik een enkele bladzijde uit het werk van den heer Ter Gouw aan een critisch onderzoek onderwerpen. Het geldt de Mirakelkist, waarvan zoowel in Wagenaar als in Pluym eene getrouwe afbeelding voorkomt.

Van dit eeuwenoud gedenkstuk zegt de heer Ter Gouw het volgende:

Het Burgerweeshuis bezit eene oude kist, voorzien van drie ijzeren sloten en beschilderd met hostien in de vlammen en knielende engelen, van welke men de afbeelding bij Wagenaar vinden kan 1). Pluym verhaalt — ofschoon natuurlijk zonder eenig bewijs, ja, zelfs zonder de kist gezien te hebben — dat het dezelfde is, „waarin het Heilig Sacrament in den jare 1345 in het huis van den zieke is bewaard geworden" 2); maar wie het meubel beschouwt, kan er zulk eenen hoogen ouderdom niet aan toekennen. De verklaring dezer kist is eigenlijk vrij eenvoudig en er is niets miraculeus bij. De drie sloten bewijzen hare bestemming en eene Vroedschaps-resolutie heldert op, hoe zij in het Weeshuis gekomen is.

De godshuizen en gilden hadden, tot berging hunner rentebrieven en andere stukken van waarde, eene kist. Deze kisten worden meermalen in oude aanteekeningen genoemd; bij voorbeeld, in een vijftiende-eeuwsch renteboek van het Sint-Pietersgasthuis: „nae

---

1) Wagenaar, *Amst.* D. II, bl. 121.

2) Pluym, a. v. bl. 87.

inhout der brieven, die daer of legghen in Sinte Pieters kist" 1). Zulk eene kist was gemerkt met het *signum* of teeken van het godshuis of het gild: de figuur van den patroon of zijn attribuut, — en voor de Heilige Stede was dit: de hostie in de vlammen, aangebeden door engelen. En waarom zijn er drie sloten aan deze kist? Omdat er drie kapelmeesters waren, die ieder eenen sleutel bewaarden. Nu heeft de Vroedschap den 10n Maart 1579 „alle den goeden ende renten, die voors. Capelle toebehoort hebbende", aan het Burgerweeshuis gegeven 2); dientengevolge werd de kist met de brieven overgebracht naar het Weeshuis, en daar staat de ledige kist nu nog 3).

Zooals men ziet, berust het eerste argument des heeren Ter Gouw op diens xylologische kennis: *wie het meubel beschouwt, kan er zulk een hoogen ouderdom niet aan toekennen.*

Die bewering staat daar *natuurlijk zonder eenig bewijs* en wel in denzelfden volzin, waarin over Pluym, die om zijne groote belezenheid, zijn nauwkeurig onderzoek en zijne ijverige bronnen-studie eene plaats verdient onder onze beste critici — een meedoogenloos vonnis wordt geveld.

Nu zal het denkelijk ons niet als onbescheidenheid worden aangerekend, als wij op onze beurt ook den heer Ter Gouw naar *bewijzen* vragen. Het viel hem zeer gemakkelijk te beweren: *wie het meubel beschouwt kan*

---

1) *Renteboek* A. fo. 16. — Ook gilden hadden zulke kisten, waar hunne rentebrieven in lagen, en die in de sacristie der kerk of kapel geborgen werden. Zie eenen brief van 20 Januarij 1579 in het archief van het Burgerweeshuis, lade 6.

2) *Res. Vroedschap* No. 4, 10 Maart 1579.

3) Ter Gouw. *Gesch. v. Amst.* Deel V, Stuk II, blz. 169.

er zulk een hoogen ouderdom niet aan toekennen; maar ziet hij zich ook in staat die stellige verzekering op goede gronden te staven? Hij neemt toch eenmaal aan, dat de kist in 1579 naar het Weeshuis werd overgebracht en dus meer dan drie eeuwen telt; maar waaruit blijkt dan, dat zij geen paar honderd jaren ouder kan zijn? Men behoeft haar slechts te beschouwen, zegt hij; jawel, maar een bloote beschouwing brengt ons niet verder, zoolang hij ons niet met zijn onfeilbaar criterium bekend maakt. Ik zelf heb nog onlangs, op den 8n April 1886, de Mirakelkist in het Burgerweeshuis niet alleen beschouwd, maar bovendien nauwkeurig onderzocht, en toch dat onderzoek heeft mij geenszins de overtuiging bezorgd, dat de kist niet van 1345 kan dagteekenen. Nu ben ik wel geen xyloloog; ik heb zelfs van de houtkunde hoegenaamd geene studie gemaakt; maar dit schijnt volgens den heer Ter Gouw ook volstrekt niet noodig te zijn; men behoeft, volgens hem, slechts te *beschouwen*, en dan moet het dadelijk in het oog vallen, dat men aan de kist zulk een hoogen ouderdom niet kan toekennen. Welk een maatstaf moeten wij hier bezigen; welke onderscheidingsteekenen raadplegen? Ingeval de kist met eenig beeld- of snijwerk ware voorzien, er zou wellicht kans bestaan den tijd der vervaardiging zoo al niet met zekerheid, dan toch bij benadering vast te stellen; maar daar is op geen enkele zijde der kist, noch van binnen, noch van buiten, ook maar het minste spoor van beeld- of snijwerk te ontdekken. Zij bestaat louter uit rechte, onbewerkte planken; en om nu, bij eene bloote beschouwing, zoo maar dadelijk uit te maken, dat die planken wel drie- of vierhonderd, maar geen vijfhonderd jaren

kunnen tellen, daartoe wordt eene hoogst zeldzame ervaring en ontwikkeling op het gebied der xylologie gevorderd, zoo men ten minste niet tot minder vleiende veronderstellingen zijn toevlucht wenscht te nemen. Maar in elk geval mogen wij den heer Ter Gouw wel beleefd uitnoodigen, ons de gronden voor zijne onfeilbare uitspraak meê te deelen, en ons met het criterium te willen bekend maken, waardoor wij in staat worden gesteld de metamorphosen na te gaan, waaraan oude planken in de verschillende eeuwen van haar bestaan zijn blootgesteld. Mocht hij daartoe niet in staat zijn, dan heeft het allen schijn, dat hij er maar naar geslagen heeft als een blinde naar het ei.

De overige argumenten, gebezigd om de echtheid der Mirakelkist te betwisten, zijn wel eenigermate met redenen omkleed, maar getuigen niettemin veeleer van groote oppervlakkigheid dan van ernstige navorsching.

„De verklaring dezer kist — zegt de heer Ter Gouw — is eigenlijk vrij eenvoudig"; en dan levert hij vervolgens eene verklaring, deels zóó onvolledig, deels zóó onjuist, dat zij den naam van verklaring geenszins verdient.

Zijne redenering komt in 't kort hierop neder: de *Heilige Stede* bezigde tot berging harer rentebrieven en andere papieren van waarde eene kist. Die kist was geteekend met het *signum* of merk der *Heilige Stede*. Zij was daarenboven van drie afzonderlijke sloten voorzien, waarvan de drie kapelmeesters de sleutels hadden. Het Burgerweeshuis kreeg in 1579 al de goederen en renten der *Heilige Stede*, dus ook de kist, waarin de rentebrieven geborgen waren; *die* kist staat nu nog in

het Weeshuis en heeft men verkeerdelijk voor *de* Mirakelkist gehouden.

Alles doodeenvoudig en geleidelijk — zal wellicht menigeen zeggen; maar, helaas, vele zaken zijn in de werkelijkheid bij lange zoo eenvoudig niet als zij op het papier worden beschreven. En dit is ook het geval met de geschiedenis der Mirakelkist.

Wijden wij eerst onze aandacht aan het *signum* der *Heilige Stede*. De heer Ter Gouw zegt, dat dit bestond uit „een hostie in de vlammen, aangebeden door engelen", maar voert daarvoor wederom geen bewijzen aan. Wél vindt men de voorstelling der „vlammende hostie met biddende engelen" op oude schilderijen en gravures; men behoeft zich slechts de keurige houtsnede te herinneren, onlangs door den heer P. J. Arendzen naar J. C. van Oostzaan vervaardigd; maar als *signum* of merk, enkel strekkende om aan te wijzen, dat het geteekende voorwerp aan de *Heilige Stede* behoorde, komt alleen de vlammende hostie *zonder* biddende engelen voor. Daarom zijn dan ook de vier kussens, die uit de *Heilige Stede* afkomstig zijn en nog op het Beggijnhof bewaard worden, geteekend met vlammende hostiën *zonder* biddende engelen, hoezeer dan ook de keurig geborduurde schilden, die er als ornamenten op zijn aangebracht, de biddende engelen vertoonen. Waar de engelen voorkomen, heeft men veeleer aan eene versiering dan aan een eenvoudig *signum* of eigendomsmerk te denken.

En nu stel ik verder de vraag: waarom worden op de Mirakelkist niet slechts één, maar ZES vlammende hostiën aangetroffen; terwijl men toch met ééne enkele afbeelding had kunnen volstaan? Eéne staat er op de

voorzijde 1), één aan elke zijde, en op het deksel ziet men er zelfs drie naast elkander. Bovendien prijkt dan nog de voorzijde met de afbeelding van twee zwevende biddende engelen. Als men een eenvoudige kist, uit rechte planken bestaande en enkel dienende om rentebrieven te bewaren, van alle kanten beschilderd ziet, zou men dan niet mogen besluiten, dat die kist zelve eene geheel bijzondere belangstelling en waardeering heeft gevonden bij hen, die er deze versieringen op lieten aanbrengen? En zou het dan voorbarig mogen heeten, als wij, een stap verder gaande, juist op grond dier hooge belangstelling en waardeering, tot het besluit werden gebracht, dat wij hier niet met eene gewone maar met eene buitengewone kist te doen hebben, bij name met *de* Mirakelkist?

Ik stel deze vraag niet aan den heer Ter Gouw, maar aan den onbevangen lezer, die niet door felle partijzucht gekweld en beneveld wordt.

Niet zonder belang zijn verder de opmerkingen, door den heer Ter Gouw gemaakt, met betrekking tot *de drie sloten*, die aan de voorzijde der Mirakelkist zijn aangebracht, hoezeer de besluiten, door hem uit de gestelde praemissen getrokken, geenszins daaruit volgen.

Het valt uiterst moeilijk aan te nemen, en niemand zal beweren, dat de Mirakelkist reeds in het jaar 1345, toen het wonder plaats greep, van drie sluitingen was

1) Wagenaar zegt *twee*, maar hij vergist zich, tenzij er vroeger nog één mocht hebben gestaan op het beslag van het middenslot; wat ik echter voor zeer onwaarschijnlijk houd, omdat er niet het geringste spoor van te ontdekken valt.

voorzien. Zij strekte eenvoudigen burgers tot berging hunner kleedingstukken, waartoe een enkel slot voldoende kan geacht worden. Deze meening wordt bovendien bevestigd door twee oude schilderingen, die onder mijne berusting zijn en waarop de kist slechts van een enkel slot is voorzien. De twee sloten naast het middenslot aan de voorzijde der kist zijn daar dus later aangebracht.

Waarom? Mijn antwoordt luidt: omdat de kist en hare inhoud onder de bewaring werd gesteld van de drie kapelmeesters der *Heilige Stede*, die elk een afzonderlijken sleutel bezaten; zoodat geen kapelmeester zonder de medehulp zijner beide ambtsbroeders in staat was de kist te openen.

Tot zoover zal vermoedelijk de heer Ter Gouw met mij instemmen; maar in hetgeen nu volgt loopen onze gevoelens aanmerkelijk uiteen. Dit blijkt aanstonds uit de beantwoording der vraag: voor welk doel hebben de kerkmeesters de kist gebezigd?

De geschiedenis bewaart hieromtrent het stilzwijgen. Mij althans is, na vele nasporingen, tot heden geen enkel archiefstuk onder de oogen gekomen, waaruit, met betrekking tot de voormalige bestemming der Mirakelkist, eenig zeker besluit kan worden getrokken. Zoo het hier echter geoorloofd is een persoonlijk gevoelen uit te spreken, dan aarzel ik niet te verklaren, dat naar mijne meening, de Mirakelkist in katholieke tijden gediend heeft als bewaarplaats van zoodanige voorwerpen, die met het Mirakel in nauw verband stonden, b. v. de heilige vaten, de linnen doeken, waarin de ongedeerde hostie gewikkeld werd, de overblijfselen van het haardvuur enz. De Mirakelkist was daarvoor het aangewezen

meubelstuk, en de evengenoemde voorwerpen waren den Katholieken zoo dierbaar, dat zij de Mirakelkist en haren inhoud onder de veilige hoede der kapelmeesters stelden, die op de gebruikelijke wijze den kostbaren schat achter drie sloten bewaarden.

De heer Ter Gouw denkt er echter geheel anders over. De Mirakelkist heeft drie sloten; bijgevolg kan zij — dus verzekert hij stoutweg — tot niets anders hebben gediend dan tot berging van rentebrieven en geldswaardige papieren; want kisten met drie sloten hadden geen andere bestemming.

Ik moet den heer Ter Gouw toegeven, dat de genoemde papieren van waarde steeds in kisten met drievoudige sluiting werden geborgen. Dit was niet slechts het geval in de *Heilige Stede*, maar ook in de beide parochiekerken der stad; niet slechts bij kerk- of kapelmeesters; maar ook bij de memoriemeesters. Juist dat drietal sloten was oorzaak dat in de Oude Kerk al de inkomsten der Memorie verloren gingen; want toen de plunderaars hunne baldadigheden in de Oude Kerk pleegden, konden de memoriemeesters hunne kist niet openen, wijl alleen Mr. Hermannus zijnen sleutel bij zich had, terwijl de beide anderen waren geborgen in de toen onbereikbare linnenkasten der kerk. Maar ook al geven wij gaarne toe, dat rentebrieven en stukken van waarde altijd achter drie sloten werden geborgen, dan volgt daaruit nog volstrekt niet, dat alle kisten met drie sloten ook uitsluitend voor dit aangegeven doel bestemd waren. Zoolang de heer Ter Gouw ons dit laatste niet kan bewijzen, blijven wij het er voor houden, dat de Mirakelkist zeer goed tot iets anders dan tot berging van rentebrieven kan gebruikt zijn.

Doch nemen wij eens aan, dat de heer Ter Gouw zich ditmaal niet heeft vergist, en dat de kist, die nog in het Burgerweeshuis staat, inderdaad tot berging heeft gediend van rentebrieven enz.

Volgt daar dan noodzakelijk uit, dat zij de Mirakelkist niet kan zijn? Welken grond heeft de heer Ter Gouw, om zulks met zijne gewone beslistheid vol te houden? Hij verkeert natuurlijk in den waan, dat de kapelmeesters, toen zij eene kist met drie sloten noodig hadden, haar doodeenvoudig nieuw hebben laten maken. Dat zij een oude kist zouden genomen en van de ontbrekende sloten voorzien hebben, acht hij volstrekt onmogelijk; zoodat hij op grond hiervan dan ook boud verzekert, dat die kist met de drie sloten de oude Mirakelkist niet *kan* zijn.

Aangenaam is het mij, den heer Ter Gouw de stellige verzekering te kunnen geven, dat wat hem onmogelijk voorkomt, toch in werkelijkheid geschied is. Die overtuiging zou hij ontwijfelbaar hebben gekregen, als hij zich de moeite had gegeven de kist in het Burgerweeshuis aan een nauwkeurig onderzoek te onderwerpen. Hij zou dan, evenals ik, tot de ontdekking zijn gekomen, dat de Mirakelkist — behalve de twee scharnieren, gevormd door de ijzeren banden, die de kapelmeesters hebben aangebracht — nog twee andere, onbruikbaar gemaakte, scharnieren bezit, die vroeger dienst deden, toen de kist nog slechts van eene enkele sluiting was voorzien. De vier scharnieren zijn nog duidelijk te zien. Uit deze bijzonderheid blijkt zonneklaar, dat de kist van het Burgerweeshuis reeds eene oude kist was, toen zij in de katholieke tijden door de kapelmeesters der *Heilige Stede* van eene drievoudige sluiting werd voorzien. Dit

pleit tevens voor hare oudheid en strekt ons tot eene nadere bevestiging, dat de kist van het weeshuis de oorspronkelijke Mirakelkist is.

Nog wensch ik, tot aanvulling van het bovenstaande, eene bijzonderheid mede te deelen, die voor de geschiedenis der kist niet van belang is ontbloot, en waarvan bij mijn weten door geen enkelen schrijver gewaagd wordt. Als men de Mirakelkist opent, ziet men links een afzonderlijk kastje, boven tegen de binnenzijde van den zijwand aangebracht; het heeft eene diepte en breedte van ruim een decimeter, en is even lang als het zijschot der kist.

Duidelijk blijkt hieruit, dat de kist vroeger heeft gediend tot kleerenkist; want een dergelijke inrichting van het binnenruim treft men bij oude en niet zelden thans nog bij nieuwe kisten aan, die tot berging van kleedingstukken gebruikt worden. Hiermede komt dan ook volkomen overeen hetgeen ons omtrent de oorsponkelijke bestemming der kist in de geschiedenis van het Amsterdamsche Mirakel verhaald wordt.

Aan den heer Ter Gouw meen ik te hebben aangetoond, dat de bezwaren, door hem tegen de echtheid der Mirakelkist opgeworpen, tegen eene ernstige wederlegging niet bestand zijn. Nu ik evenwel dit onderwerp in behandeling heb genomen, acht ik het niet overbodig ook een woord te wijden aan een anderen schrijver, die mede eene bedenking tegen de echtheid der kist in het midden heeft gebracht, maar die gelukkig, bij het behandelen van historische vraagstukken, als de tegenvoeter van den heer Ter Gouw kan worden aangemerkt. Aan zijne degelijkheid, aan zijne eerlijkheid zijn wij dan ook ver-

plicht met de door hem ingebrachte bezwaren rekening te houden.

De heer D. C. Meijer namelijk schrijft in zijne *Wandeling door de zalen der Historische Tentoonstelling* op blz. 129, o. a. het volgende:

> De kist [van het Burgerweeshuis] gelijkt weinig op die, welke voorkomt op de voorstellingen van de geschiedenis van 't mirakel, vervaardigd in een tijd, toen de kist nog in volle glorie in de „Heylighe Stede" bewaard werd.

Deze uitspraak des heeren Meijer heeft mijne bevreemding gewekt. Want, hoezeer ik niet weet welke „voorstellingen" hier door den schrijver bedoeld worden, moest zijne verzekering toch mijne verwondering gaande maken, omdat de beide oude afbeeldingen, die mij tot heden bekend en onder mijne berusting zijn, juist eene allertreffendste overeenkomst met de Mirakelkist hebben. Het kleine beslag uitgezonderd, hetwelk op één mijner schilderijen aan de benedenhoeken der kist is geschilderd, doch waarvan ik zelfs de indrukselen op de Mirakelkist niet heb kunnen ontdekken, vertoont overigens de schilderij eene zoo getrouwe gelijkenis, dat men bijna van „twee druppelen water" zou kunnen spreken. Zelfs de vorm der hengsels en de wijze, waarop zij aan de zijwanden der kist zijn bevestigd, kunnen een vergelijkend onderzoek met uitmuntend gevolg doorstaan.

Bestaan er derhalve, volgens den heer Meijer, oude afbeeldingen van de Mirakelkist, die weinig gelijken op de kist, welke nog in het Burgerweeshuis staat, er worden ook andere afbeeldingen aangetroffen, die daarmede eene groote overeenkomst bezitten.

Ik ben hiermede aan het einde van mijn artikel gekomen,

voor zoover ik de bedenkingen tegen de echtheid der Mirakelkist wilde wederleggen en mijn katholieke stadgenooten tot groote behoedzaamheid aanmanen, zoo dikwijls zij in de *Geschiedenis van Amsterdam* door J. Ter Gouw de bijna altijd verkeerde oordeelvellingen over katholieke personen en gebeurtenissen aantreffen.

Om echter niet den schijn op mij te laden, alsof ik mij lichtvaardig naar aanleiding van een enkel geval, tot eene algemeene veroordeeling had laten voeren, behoef ik slechts de eerste zinsnede de beste, waarmede de heer Ter Gouw de beschrijving der *Heilige Stede* aanvangt, hier over te schrijven:

Signa et mirabilia fecit apud me Deus excelsus stond in gulden letteren aan hare poort, want zij was de mirakel-kapel. Hare stichting dagteekende van het midden der 14e eeuw, maar het heeft lang geduurd, eer zij opgang maakte, en de *signa et mirabilia* hebben haar niet kunnen beveiligen, noch tegen het vuur, als de Kalverstraat in vlammen stond, noch tegen de kerkdieven, die op haar zilver vlamden. Eerst in 't laatst der 15e eeuw verkreeg zij roem en aanzien, hetgeen zij te danken had aan den Roomsch-koning Maximiliaan, en een bezoek van Karel V in 1540 zette haar nieuwen luister bij 1).

Behalve dat hier de spotternij tusschen de regels doorgrijnst, bevatten deze weinige woorden bovendien een zonderling mengsel van waarheid en logen.

Waarheid is: dat, toen de Kalverstraat in vlammen stond, ook de *Heilige Stede* afbrandde; maar de geschiedenis meldt er bij, dat de *signa et mirabilia* toen het H. Sacrament beveiligden.

Waar is, volkomen waar: dat de *Heilige Stede* niet is

1) Deel V, blz. 166.

beveiligd „tegen de kerkdieven, die op haar zilver vlamden". Dat hebben onze Amsterdamsche voorvaderen, helaas, maar al te zeer ondervonden, in den jare 1578, toen de „gezegende" Hervorming hier louter „geest en waarheid" kwam prediken.

Maar logen is: dat het lang geduurd heeft, eer de *Heilige Stede* opgang maakte, en dat zij eerst in 't laatst der 15e eeuw roem en aanzien verkreeg. Al bezitten wij ook geen statistische tabellen, waarop de duizendtallen vermeld staan, die van heinde en verre reeds in de 14e eeuw als pelgrims naar de *Heilige Stede* stroomden, daar bestaan onloochenbare historische feiten, die veel welsprekender zijn dan cijfers. Of zegt de *Heilige Weg*, het eigendom der *Heilige Stede* en kort na den bouw der kapel aangelegd, dan niet genoeg, hoe groot al aanstonds de opgang, de roem en het aanzien der *Heilige Stede* was; daar ten behoeve der pelgrims dit belangrijke werk werd ondernomen en de weg gebaand, die van de Kalverstraat totaan het dorp Sloten liep, om den beêvaartgangers der omliggende plaatsen de tocht naar de *Heilige Stede* mogelijk en gemakkelijk te maken? Mij dunkt dit feit getuigt onwederlegbaar, dat het volstrekt niet lang geduurd heeft, eer de stichting opgang maakte en dat zij reeds lang vóór het laatst der 15e eeuw roem en aanzien had verkregen.

't Is treurig, als partijzucht een schrijver bezielt en zijne pen bestuurt.

B. H. Klönne.

MATTHEUS KESSELS.

Den 28 Maart 1836 stierf te Rome een Nederlandsch kunstenaar, die tot de beste beeldhouwers van onzen tijd behoort en dien wij bij het halve eeuwgetijde van zijn overlijden hiermede eenigszins willen herdenken.

Mattheus Kessels werd den 20 Mei 1784 te Maastricht geboren als zoon van een schrijnwerker. Jong zijn vader verloren hebbende, werd hij door zijn oom bij een goudsmid te Venlo geplaatst en vervolgens voor zijne ontwikkeling in hetzelfde vak naar Parijs gezonden, in welke plaats hij tevens de lessen der teeken-academie bijwoonde. Door zijn aanhoudenden ijver ondermijnde hij zijne gezondheid en begaf zich dientengevolge naar Hamburg, waar zijn oudere broeder zich bijzonder in de bouwkunst onderscheidde. In 1806 verliet hij deze stad en vertrok naar St. Petersburg om zich acht jaar lang bij den Antwerpschen beeldhouwer Joseph Camberlain op de sculptuur toe te leggen 1).

In 1817 keerde Kessels naar Maastricht terug en boet-

1) Le sculpteur Joseph Camberlain naquit à Anvers le 16 Octobre 1756. Il alla à Paris, où il exécuta plusieurs ouvrages pour la Sorbonne et pour d'autres édifices publics. En Décembre 1805 il revint à Anvers qu'il quitta le 16 Mai 1806 pour aller se fixer à St. Petersbourg.

A St. Petersbourg il exécuta, en 1807, plusieurs groupes de colossale dimension. Elu, en 1806, membre de l'Académie de S. P. et successivement conseiller, sculpteur et architecte en chef du gouvernement russe en Géorgie, il partit pour Tiflis en Décembre 1816; il y mourut le 31 Janvier 1821. Peu après la bataille de Waterloo, Camberlain envoya de St. P. à Guillaume I roi des Pays-Bas un projet de monument pour perpétuer cette victoire. *Mémoire sur la sculpture aux Pays-Bas pendant les* 17e *et* 18e *siècles* par le Chevalier Edm. Marchal.

seerde er in was eene allegorie, de echtverbintenis voorstellende van den Kroonprins met de Prinses Anna Paulowna van Rusland. Daarna vinden wij onzen kunstenaar wederom te Parijs om de beeldhouwkunst te bestudeeren en eindelijk te Rome, waar hij zich nog eenigen tijd aan de leiding van Thorwaldsen toevertrouwde. Bij gelegenheid eener prijsvraag, door diens grooten Italiaanschen mededinger Canova uitgeschreven, behaalde Kessels tijdens het verblijf van den Deenschen meester in Kopenhagen den eersten prijs voor een beeld van den H. Sebastianus met pijlen doorschoten. Hij trok daardoor de aandacht van zijn geboorteland, en niet alleen vereerde de stad Maastricht, fier op het succes van haren zoon, hem een doos in goud met het opschrift: TRAJECTUM AD MOSAM M. KESSELS SCULPTORI OVANTI ROMAE ANNO 1819, maar ook verwierf hij zich een jaargeld van Koning Willem I om ongestoord in Rome zijne studies te kunnen voortzetten.

Verder ontving hij van het Nederlandsche gouvernement de bestelling van een kolossaal beeld van Mars voor het Paleis te Laken.

Het succes van zijn werk bezorgde hem later het Ridderkruis van den Nederlandschen Leeuw. Onder de bestellingen, welke hem alsdan toevloeiden, kunnen bijzonder genoemd worden het beeld van een slapenden discuswerper voor den Hertog van Alba, van een staanden schijfwerper voor den Hertog van Devonshire, van een Amor, die zijne pijlen wet, voor den Hertog van Pembroke, een Christusbeeld aan den geeselpaal voor de Gravin de Celles en andere groote en kleinere werken van uitstekende artistieke beteekenis.

Zoo vervaardigde hij onder andere nog voor den grooten kunstminnaar Jones de beroemde kolossale groep, den zondvloed voorstellende, eene compositie van drie figuren, een man, vrouw en kind in het meest tragische moment van hun toestand.

Op het hoogst geacht en bemind, zoo zelfs dat hij in het jaar 1829 tot President der Academie van St. Lucas werd benoemd, en gehuwd met de dochter van een oud-directeur der Administratie van het Italiaansche leger, stierf hij vroegtijdig zonder in de gelegenheid geweest te zijn voldoende voor zijne nagelaten betrekkingen te zorgen. Op zijn sterfbed vervulde hem de gedachte, zijn laatste bestelling, een kolossaal beeld van den Aartsengel Michael, den draak verpletterende, voor de stad Brussel niet te hebben kunnen voltooien, daar hij de hoop gekoesterd had met dit werk al zijne andere voortbrengselen te zullen overtreffen. Hij werd begraven in de kerk van den H. Juliaan der Belgen nabij het door hemzelven vervaardigde Mausoleum der Gravin de Celles. Zijn landsman, de beeldhouwer Van der Ven uit den Bosch, belastte zich met de uitvoering van zijn grafmonument.

Het Belgisch gouvernement heeft zijner weduwe een jaargeld toegekend voor de aanvaarding van al zijne nagelaten kunstschatten, bestaande in zijne verschillende modellen, schetsen en andere sculptuurwerken en aan deze in het Brusselsche Museum eene eereplaats geschonken.

Het karakter van zijne kunst draagt het kenmerk der herleving eener strengere en betere plastische behandeling der sculptuur. Hoewel leerling van Thorwaldsen, is hij minder streng stylist dan zijn meester en heeft hij, afwijkend van Pietro Tenerari, zijn medeleerling (gest. 1869

te Rome), in wien het karakter van den grooten Hellenist duidelijker te erkennen is, eene vrijere behandeling der sculptuur verkozen.

Eene meer gevoelvolle uitdrukking is daarvan het gevolg; hij is echter steeds strenger en meer plastisch gebleven dan het meerendeel zijner Fransche en Belgische tijdgenooten. Lübke, dien wij als een der grootste kunstrechters van onzen tijd gaarne aanhalen, gunt in zijne *Denkmäler der Kunst* onder al de werken der moderne sculptuur in de geheele Nederlanden slechts aan zijn „Zondvloed" en aan een werk van Geefs, Fraikin en Simonis een plaats.

Van Kessels' compositie sprekend, zegt hij: „Diese kunstvoll, wenn auch etwas zu malerisch aufgebaute, wahr und tief empfundene Gruppe, ist das Werk eines vorzüglichen niederländischen Bildhauers Matthias Kessels, der sich zu hoher Kraft, Freiheit und Reinheit des Stiles aufschwang. Sowohl religiöse als antike Stoffe wusste er meisterlich zu behandeln".

De heer Marchal, die in zijne reeds aangehaalde (door de Belgische Academie met goud bekroonde) *Mémoire* slechts de beeldhouwers der 17de en 18de eeuw behandelt, treedt, ter wille van Kessels alleen, buiten zijn plan en schrijft omtrent onzen beroemden meester: „Par son *Dis-*„*cobole debout* Kessels s'est élevé à la hauteur de la „statuaire des Grecs".

In de *Annales de l'académie d'archéologie de Belgique*, wordt aan hem eene uitgebreide bijzondere verhandeling gewijd en, wat meer zegt, Thorwaldsen zelf moet van hem de getuigenis hebben afgelegd, dat niemand in het toenmaals aan uitmuntende beeldhouwers zoo rijke Rome met hem in de uitvoering van een beeld gelijk stond.

In het Museum te Berlijn bevindt zich onder de afgietsels der beroemdste werken ook zijn „Discuswerper". In ons Rijksmuseum, waar de pleisterafdeeling nog in wording is, missen wij tot nog toe eene herinnering aan den grooten Maastrichtenaar.

Wij hopen dat deze leemte, waarin toch gemakkelijk voorzien zal kunnen worden, slechts tijdelijk zal wezen, en wellicht is het tijdstip niet ver meer verwijderd, waarop eene of andere reproductie het bewijs zal leveren, hoezeer deze Nederlander de gave der groote statuarische kunst bezat. Wij begrijpen niet goed waarom aan dezen kunstenaar geen plaats is gegeven in de rij der groote mannen, welke een sieraad onzer kunstwereld geweest zijn.

Men heeft dit voorrecht aan beeldhouwers geschonken, bij welker voortbrengselen het zwaartepunt meer in het architectonische dan in het statuarische element te zoeken is. En toch is het voor den bloei der beeldhouwkunst evenals der schilderkunst noodzakelijk te erkennen, dat beide niet uitsluitend een decoratief hulpmiddel der architectuur zijn. In dien zin heeft alleen de gothiek beide kunsten behandeld, maar daarom heeft de sculptuur evenmin als de schilderkunst in de landen der gothiek dien bloei bereikt, welke zij in Italië gekend hebben. Heeft niet aldaar de goede Renaissance, nog van den geest der middeleeuwen doortrokken, in de beeldende kunst, zoowel op profaan als godsdienstig terrein, de schoonste meesterstukken voortgebracht? De eenzijdigste bewonderaar der gothieke beeldende kunst zal onvoorwaardelijk toestemmen, dat Fra Angelico 1) de grootste van alle

1) Deze kunstenaar, zegt Lübke, „gehört mit seinem ganzen Wesen eigentlich noch der vorigen Epoche an. Seine Lebenszeit (1387—1455)

kerkelijke kunstenaars geweest is. Hierop zou in het bijzonder en met nadruk moeten gewezen worden voor de kerkelijke beeldende kunst in ons land.

In de ornamentale, archaïstisch wetenschappelijke behandeling zal toch zeker het innig godsdienstige karakter van een beeld niet gezocht behooren te worden.

Zelfs Violet-le-Duc, een der vurigste bewonderaars, wiens verhandelingen over de middeleeuwsche kunst wel tot het geniaalste behooren, wat over kunst in het algemeen geschreven werd 1), zegt: „Il ne faut pas demander à l'art de la sculpture du moyen âge des modèles à imiter, pas plus qu'il n'en faudrait demander aux arts de la Grèce. Ce sont les principes sur lesquels ces arts se sont appuyés, les vérités qu'ils ont su aborder, la manière de rendre les idées et les sentiments de leur temps. Faisons comme ils ont fait, non ce qu'ils ont fait. Il en est de cela comme de la poésie, celle-ci est toujours nouvelle et jeune, parce qu'elle réside dans le coeur de l'homme; mais tout attirail poétique vieillit, même celui de Virgile, même celui d'Homère".

Het archaïsme, zooals het somtijds in de kerkelijke kunst misbruikt wordt, zetelt niet in het hart, en zijn groote fout is juist het gemis aan poëzie.

Een Kessels heeft in zijne werken getoond van de poëzie doordrongen te zijn. Zijn „Christus aan den geeselpaal",

---

fällt jedoch in die Periode der Frührenaissance, und die späte Nachblüthe des mittelalterlichen Ideals, wie sie uns Fiesole's Werke in unmittelbarste Nähe mit den Schöpfungen der Bahnbrecher des modernen Stiles darbieten, gehört recht eigentlich zu der Signatur dieser merkwürdiger Uebergangszeit. — *Denkmäler der Kunst*, Tafel 67.

1) Article: *Sculpture*, pag. 278.

en, om met het oog op de kerkelijke kunst voor een oogenblik iets verder te gaan, de pietà en de kruisafneming in Munster van Achtermann te Rome, het hoogaltaar in de Liebfrauenkirche te Munchen door Prof. Knab'l, de sculpturen van het beroemde koorgestoelte te Antwerpen voltooid door De Bock en Van Wint, de beeldwerken van een De Vriendt in dezelfde stad (met het grootste onrecht, eenigen tijd geleden, van plagiaat beschuldigd) en godsdienstige voortbrengselen van anderen kunnen ons leeren, hoe de zienswijze van een Violet met goeden verstande is weer te geven. Het spreekt van zelf, dat wij zooveel mogelijk de stylistische eenheid met de architectuur gehandhaafd willen zien.

Om terug te keeren tot onzen artist: wij begroeten met vreugde de talrijke reproducties, welke in de pleistergalerij van het Museum zijn opgesteld, maar onder zoovele werken van architectonische, kunsthistorische en archaeologische beteekenis, in den grooten keten der kunstvorming, zal, dunkt ons, deze schakel niet mogen ontbreken.

Tegenover het overdadige naturalisme in het land van Rembrandt, zou men zeggen, dat het bevorderen van het klassieke element de grootste behoefte moest zijn, althans in de beeldhouwkunst en schilderkunst. Voorbeelden, zoo grootsch in dit opzicht behandeld als de werken van Kessels, kunnen machtig daartoe bijdragen om de liefde voor het schoone te bevorderen en den kunstsmaak te veredelen.

Haarlem, 28 Maart '86.

F. L. STRACKÉ JZ.

LETTERLOOVER.

HET WONDER VAN NAÏM.

HERDERSDICHT.

JACOB, MARTHA, RUBEN.

„Hij is het, vader! Ja, ginds bij het dennenwoud",
Roept Martha, die de hand vlak boven de oogen houdt
En in de verte staart, vanwaar met vlugge schreden
Een herder door het dal de hut kwam nadertreden,
Daar grijze Jacob met zijn dochter nederzat
En Rubens wederkomst verbeidde uit Naïms stad.
Op 't droevige berigt, dat weinig hoop meer restte,
En Simon, Rubens vriend, na lange smart, ten leste
Door 't lijden uitgeput, op zijn verscheiden lag,
Was hij er heengesneld nog op den eigen dag . . .
Was 't wonder, dat bij d'angst, die elken stond vermeerde
Daar 't zonlicht driemaal zonk, eer Ruben wederkeerde,
De grijsaard nu een kreet van blijde ontroering gaf,
Toen, onder vreugdbetoon en zwaaiend met zijn staf,
Hem Ruben nadertrad? „God!" riep hij, „ons hergeven,
Mijn zusters zoon niet dood!"

RUBEN.

Ja dood . . . . en weer in 't leven!
O, Vader! nooit heb ik een blijder dag beleefd!

JACOB.

Maar Ruben! — O mijn God! geheel mijn ligchaam beeft!
Zeg, wat verwarde taal, wat onzin doet ge ons hooren!
Is dan mijn ouden dag nog grooter ramp beschoren!...

RUBEN.

Neen, vader, heb geen vrees! Mijn geest is niet verward;
't Is overmaat van vreugd na diep gevoelde smart.
Doch zetten we ons terneer en laat mij adem halen;
Ik wil u dan terstond al het gebeurde malen.

Hij rustte toen een wijl, wischte met 't opperkleed
Van 't gloeiend aangezicht het nederpaarlend zweet
En ving dus langzaam aan:
Ik trad in Naïms wallen,
Toen reeds het zonlicht daalde en de avond was aan 't vallen,
En zag van verre aldra voor 't huis de droeve schaar
Van pijpers, reeds gereed voor 't treurig rouwgebaar,
En baande in haast me een weg tot de rampzaal'ge woning:
Ach, hoe beschrijf ik u die smartlijke vertooning!
Bij 't schijnsel eener lamp, die van de zoldring hong,
Waardoor het doodsch vertrek het schrale licht ontvong,
Zat daar mijn goede moei, als beeld der diepste ellende,
Zag wezenloos mij aan, en, toen zij mij herkende,
Deed mij een bange zucht geheel heur ramp verstaan.
Geen hoop, geen uitkomst meer! 't Was met mijn vriend gedaan;
Hij lag daar, uitgeteerd, de doodskleur op de wangen,
En 't bleek, de laatste strijd was voor hem aangevangen.
Toch sloeg hij 't goedig oog nog eenmaal flaauw in 't rond,
En speelde een lieflijk lachje om zijn verbleekten mond,
Toen hij mij zag. Hij scheen voor 't laatst zijn kracht te zaamlen,

Want 'k hoorde fluistrend nog „dank... goede... Ruben" staamlen.
Nu noemde hij nog eens den zoeten moedernaam,
Wees ons ten hemel heen, bragt stil de handen zaam,
Neigde het matte hoofd, en ... de adem was verdwenen.
O God, wat oogenblik! Dat hartverscheurend weenen,
Dat kermen mijner moei, die, bij het lijk geknield,
Het koude hoofd heurs zoons in beide handen hield,
't Met kus op kus bedekte, en, machtloos neergeslagen,
Dra in het naast vertrek op 't rustbed werd gedragen;
Dat droevig lijkbestel, die drukte, dat geween,
Dat snerpend treurgepijp, dat huilen en gesteen
Der vrouwen, die heur klagt aan 't treurig sterfhuis bragten,
Die rustelooze dag en eind'loos lange nachten,
En dan .... die jammervolle togt naar 't verre graf ....
'k Weet naauw hoe ik 't doorleefde en wat me er kracht toe gaf.
Maar toen .... O groote God! na zooveel smartlijk lijden,
Wat zalige ommekeer! Wat overgroot verblijden!
Wat vreugd, die nooit gedacht, niet te beschrijven is!

JACOB.

Nu wordt het me opgeklaard! Zijn sterven was gewis
Slechts schijn: men stond gereed hem levend te begraven?

RUBEN.

Neen, vader, 't was geen schijn! Ach! al de teeknen gaven
Ons 't droevigste bewijs. Die koude als marmersteen,
Die lijkkleur, reeds verspreid om heel het ligchaam heen,
Die onuitstaanbre reuk!... Doch — wilt mij verder hooren!
De laatste droeve pligt was ons nu nog beschoren:
Daar lag hij op de baar, in 't doodskleed uitgestrekt,
't Aanminnig wezen met den zweetdoek overdekt,
En zag men vriend en maag al weenend zich vergaren,

En schier de halve stad zich in den rouwstoet scharen.
Want, ja gij weet, mijn moei, ze is algemeen geacht.
Zoo werd dan 't jeugdig lijk het sterfhuis uitgebragt.
Zij volgde in stil geween, een sluier omgeslagen,
Min door mijn arm gesteund dan wanklend voortgedragen.
Dus trokken wij bedrukt tot buiten Naïms poort.
Hier wordt de lange togt op 't onverwachts gestoord:
Wat gaat er momplend rond? Langs een der akkerwegen
Kwam Jesus, zoo ik hoorde, ons met zijn Jongren tegen.
Bij 't noemen van dien naam, verzuchtte ik in den geest:
„Och goede Meester! waart Gij vroeger hier geweest!"
Dan zie .... met kalm gelaat, den volkshoop doorgetreden,
Rigt Jesus tot mijn moei nu langzaam zijne schreden,
En legt bedaard de hand op haren schouder neer,
En spreekt vol medelij .... „ween, vrouwe! ween niet meer!"
Hij naderde de baar, en door die aan te raken
Deed Zijn gebiedend oog op eens het dragen staken.
't Stond alles met den blik naar Jesus heengerigt,
Die nu beveelt, dat men van 't lijk de windsels ligt'
En ook de zweetdoek van 't gelaat worde opgeheven.
Maar hoe, daar wij met schrik 't ontbloote lijk omgeven,
Rees op dit oogenblik de ontsteltenis ten top,
Als Jesus sprak: „Ik zeg u, jongeling, sta op!"
O God! daar zagen wij den doode zich verheffen!
Neen, vader, Martha, neen! het is niet te beseffen,
Wat schrik om 't harte ons sloeg en ons versteend deed staan!
En Simon? .... Hij zag ons met strakke blikken aan,
Vroeg wat hem was geschied en alles zoo deed treuren;
Tot Jesus, die gebood hem van de baar te beuren,
Van een der Jongeren den ruimen mantel vroeg,
Dien Hij aan Simon om de naakte schoudren sloeg,

En hem met eigen hand tot zijne moeder leidde.
Wat schouwspel, toen mijn moei heur armen openspreidde,
Haar pas herboren kind aan 't minnend harte sloot,
En hem met kus op kus en tranen overgoot,
En eindlijk, met heur zoon aan Jesus voet gelegen,
Heur redder snikkend dankte en smeekte om Zijnen zegen.
Nog staat al 't volk verstomd; daar breekt in jubeltoon
Op eens de geestdrift los: „Hosanna Davids Zoon,
Gezegend Jesus! Hij, die kwam in naam des Heeren!"
Zoo galmt het door de lucht bij 't juichend stadwaarts keeren
Met Jesus aan het hoofd. Een zegestoet gelijk,
Stroomde al het volk te zaam, uit iedere straat en wijk,
En voerde ons in triumf 't nu blijde sterfhuis binnen
Om daar weer 't jubelfeest der liefde te beginnen.
't Was meng'ling van ontzag en nooit gekende vreugd,
Omhelzing, heil'ge vrees en schreien van geneugt;
Elkeen wou Simon zien, betasten en bevragen,
Om weer met luider stem van 't wonder te gewagen!
Neen, vader, dat tafreel wordt nooit naar eisch vermeld
Noch in wat zielsverlangst ik hier ben heengesneld.

Reeds lang na Ruben zweeg, zat Jacob in verrukken
En wist zijn zielsgevoel, zijn vreugd niet uit te drukken;
Gaf toen zijn boezem lucht in dit bezielend woord:
„Van eeuwigheid — mijn God! neen, is dit nooit gehoord!
Een doode, die herleeft! In Juda is voor dezen
Geen magtiger Profeet dan Jesus ooit verrezen.
't Moet de Messias zijn, zoo lang door ons verwacht!
Ja, nu herrijst mij weer die wondervolle nacht,
Ruim dertig jaar geleen, toen ons op Bethlems velden
Uw englen Zijn geboorte in jubelzangen meldden,

En ik het godlijk Kind daar in Zijn kribbe aanbad ....
Maar, Ruben, weet gij ook, bleef Jesus nog in stad?"

RUBEN.

Hij toog naar Thabor heen, doch zou op 't smeekend vragen
Van Simon nog zijn reis een enklen dag vertragen.

MARTHA.

Naar Naïm dan gespoed! Zoo zullen wij misschien
Met Simon, die herrees, ook den Messias zien!
Ach, vader, dacht gij ooit dien zegen te beleven?

JACOB.

Ja, kindren, morgen vroeg gaan we ons op reis begeven;
Komt, eerst den goeden God oprechten dank gezegd,
En in de zoetste hoop ons dra ter rust gelegd.

MARTHA.

Wat zal 't een vreugde zijn! Ik brand al van verlangen!
Och! waar' die blijde dag van morgen aangevangen!

MR. J. F. A. LEESBERG.

De Katholiek.

GODSDIENSTIG, GESCHIED- EN LETTERKUNDIG
MAANDSCHRIFT.

Gedrukt ter „Utrechtsche Drukkerij" te Utrecht — Jeruzalemsteeg

De Katholiek.

GODSDIENSTIG, GESCHIED- EN LETTERKUNDIG MAANDSCHRIFT.

NEGENTIGSTE DEEL.

NIEUWE REEKS. TWEEDE DEEL.

1886.

Multum facit qui rem bene facit. Bene facit qui communitati magis quam suae voluntati servit.
(*Onze Wachter.*)

Vindicamus hereditatem patrum nostrorum. 1 Mach. XV, 34.
(*De Katholiek.*)

Wanten te Romen in de poert
Sergius die Pauwes benediede
En hine Aertsche Biscop wiede.
Melis Stoke.

LEIDEN,
J. W. VAN LEEUWEN.
Antiq. Boekhandel.

UTRECHT,
Wed. J. R. VAN ROSSUM.

1886.

INHOUD VAN HET NEGENTIGSTE DEEL.

NIEUWE REEKS. — TWEEDE DEEL.

HOOFDARTIKELEN.

Bldz

Thomas du Jardin.

I 1

II 69

N. VAN HASSEL.

Diplomatieke onderhandelingen over het coadjutorschap van Mgr. Von Geissel. (Vervolg van Dl. LXXXIX, bladz. 281 vv.)

III 18

IV 121

H. W. J. VAN HERTUM.

De eerste bewoners van Europa en Amerika. (Vervolg van Dl. LXXXIX, bladz. 327 vv.)

V 37

VI 363

J. M. L. KEULLER.

Lodewijk de Geer, een Katholiseerend Protestant in de zeventiende eeuw.

I 88

II 209

W. F. N. VAN ROOTSELAAR.

Guy Patin over Hugo de Groot.

CHR. PHILIPPONA 142

Bldz.

Bijbelsche Geschiedenis des Ouden en Nieuwen Testaments, door J. C. H. Muré.
TH. L KOXHOORN 150

De Nederlanders bij den Paus.
J. J. VAN DER HORST 174

Het goed recht der renaissance.
I 234
F. J. POELHEKKE.

Bessarion en zijn tijd.
I 281
II 374
P. L. DESSENS.

Schaepman's Aya Sofia.
F. J. POELHEKKE. 309

Gooiland. Een krans van sonnetten.
J. A. DE RIJK. 349

CHRONICA.

I. Quack's „Studien en Schetsen". — Uit Gottfr. Keller's „Maarten Salander".
E. L. C. 335

II. Renan's „Abesse de Jouarre". — „Verisimilia" van A. PIERSON en S. A. NABER. — Woltjer, Overlevering en Kritiek.
E. L. C. 402

BOEKBEOORDEELING.

De voorloopers der hervorming.
DR. PAUL ALBERDINGK THIJM . 45

Stanley's Reizen.
CHR. PH. 62

Pater Herman, de ongeschoeide Karmeliet. Een bekeerling uit de Joden.
A. 114

Bldz.

De Patroon.
MR. ALPHONS VAN RYCKEVORSEL. 256
Les origines de la civilisation moderne.
DR. PAUL ALBERDINGK THIJM . 270
Het St. Josephsblad.
CHR. PHILIPPONA. 343

VERSCHEIDENHEDEN.

Decreten van de H. Congregatie der Aflaten, omtrent de „Benedictio in articulo mortis". 119

Verboden boeken. 120

Een berijmde levensschets van Geert Groote.
V. BECKER 197
Fransche literatuur over de vrijmetselarij.
C. 207
Hoe het vaderland voortaan zal geregeerd worden.
R. 274
De roomsch-katholieke academie van St. Petersburg. . 279

Nog iets over de HH. Martelaren van Gorcum.
FR. G. V. D. ELSEN, Ord. Praem: 412
Het West-Vlaamsch Idioticon.
K. DE BRUYNE 419

LETTERLOOVER.

Tu es Petrus.
P. ZWART. 64

THOMAS DU JARDIN.

't Is reeds zeven jaar geleden, dat de *Studiën* 1) het verlangen te kennen gaven naar een „monografietje" van pater Thomas du Jardin, S. Th. D. Het geduld van den Eerw. Schrijver in dat maandschrift is wel op een zware proef gesteld, daar tot op dezen dag, in ons land, niemand zulk een levensschets beproefde.

De jongste gedachtenwisseling over den invloed, die van verschillende zijden op Vondel's bekeering inwerkte, heeft den naam en de werken van den vermaarden Predikheer in veler gedachtenis teruggeroepen: een goede gelegenheid, meenden wij, om pater Thomas' beeld in dit maandschrift te teekenen. Terecht mocht de Eerw. Schrijver in de *Studiën* zeggen: „Hij verdient een monografietje!" Immers, hij was Nederlander; een voorbeeldig kloosterling en priester; een geleerd en vruchtbaar schrijver; een pittig controversist; een ijverig provinciaal en prefekt der Hollandsche Dominicanen-missie.

I.

Johannes Philippus du Jardin, (in het klooster Thomas geheeten) werd in 1653 te 's Gravenhage geboren uit

1) XIII[e] jaarg. blz 438.

2) Geb. te Breda, 2 Juni 1620; gest. te Gent, 1671.

het huwelijk van Nicolaas du Jardin 2) en Françoise Agnes Helman 1). Hij was van twee zonen de jongste 2). De namen zijner twee zusters kennen wij niet.

De du Jardins behoorden tot een aanzienlijk geslacht en stonden in hoog aanzien bij verschillende souvereinen. Zoo was Thomas' oudovergrootvader Philippe te Amsterdam ambassadeur van den koning van Denemarken. Zijn overgrootvader Philippe bekleedde dezelfde waardigheid te Dantzig voor den koning van Polen 3).

Misschien pleiten hun Fransch-klinkende naam en de omstandigheid, dat Thomas' overgrootvader en grootvader de „ketterye van Calvin" beleden, voor hun verwantschap met de Fransche Hugenooten 4). Toch mogen wij met recht beweren, dat de du Jardins, zoowel door hun echtverbintenissen met voorname Nederlandsche familiën, als door hun langdurig verblijf in de Nederlanden, tot de Nederlandsche geslachten behooren.

De schrijvers van het meesterwerk *Scriptores Ordinis Praedicatorum* maken de opmerking, dat pater Thomas een schitterend toonbeeld is van Gods Voorzienigheid en Voorbeschikking. Indien het verstand zijns vaders niet op bovennatuurlijke wijze door het licht des geloofs was bestraald, de Katholieke Kerk zou in haar strijd tegen Calvinisme en Jansenisme een geduchten kampvechter minder geteld hebben. De ketterij was in zijn

---

1) Dochter van Pieter Helman en Maria Vermeiren, Heer en Vrouwe van Muylkerke.

2) De oudste was Petrus, geb. 2 Aug. 1648 in Den Haag.

3) Zie *Annuaire de l'Université Catholique de Louvain* a°. 1854, p. 196; *Spoore der Catholycke* enz, blz. 1075.

4) Zie *Dietsche Warande* 1876, blz. 420.

familie reeds „voortghekropen" tot den vierden graad. Onder de gereformeerden, vooral te Amsterdam, stond die familie hoog aangeschreven. Dit blijkt o. a. uit het huwelijk van Philippe du Jardin met eene dochter van Amsterdams burgemeester Adriaan Reinierse Cromholt, kwalijk bekend door het geweld, dat hij pleegde tegen de katholieken dier stad. Ook Thomas' vader werd in het Calvinisme geboren en opgevoed. Een samenloop van velerlei omstandigheden of beter eene bijzondere beschikking Gods deed hem het katholiek geloof omhelzen. Hij was, getuigt zijn zoon 1), „keurigh om de landen te besien". Zoo begaf hij zich op twintigjarigen leeftijd (1640) op reis naar Italië. Te Rome, het middelpunt der christenheid, ging het licht des geloofs voor hem op. „Hy sagh de Roomsche Kerck aen als de Moeder van de waere Gheloovighen, aenmerckende dat in haer t'alle tyden was overghebleven met de Successie van Pausen en Leeraers, „de Successie van de Apostolijcke Leere; vermidts men „niet kan aenwijsen, dat, sedert den tijdt der Apostelen, „in haer oyt eenighe veranderinghe soude gheschiet zijn, „oock weghens één Gheloofstuck alleen" 2). Wie de waarheid dezer woorden inziet, heeft reeds een gewichtige schrede gezet op den weg naar 't katholiek geloof. Zóó diepen indruk maakte deze ernstige beschouwing op den edelen jongeling, dat hij zijn verstand gevangen gaf tot de gehoorzaamheid aan Christus. Op zijn terugreis naar Holland zwoer hij (omstreeks 1641) in de sacristie der Notre-Dame te Parijs zijn dwaling vrijwillig af, deed

1) *Spoore*, blz. 1075.

2) l. c. blz. 1075.

belijdenis van het roomsch geloof, biechtte zijne zonden en ontving met innige godsvrucht de H. Communie. Den hemel in het harte, begaf zich de gelukkige bekeerling naar Den Haag, waar zijne ouders woonden. Zijn vurigste bede was, ook hen aan zijn heil deelachtig te maken. Jaren smeekte hij den hemel — tot eindelijk zijn gebed werd verhoord. Den 30n November 1651 trad zijn vader de ware Kerk van Christus binnen. Zijne moeder bekeerde zich eerst op haar laatste ziekbed. Vol vertrouwen op Gods barmhartigheid ontsliep zij in het roomsch geloof, den 23n Januari 1654 1). Philippe volgde haar reeds den 5n Maart in het graf.

Omstreeks zes jaren na zijn bekeering, den 21n October 1647, trad Nicolaas du Jardin in den echt. Het geslacht, waartoe zijn echtgenoote behoorde, was het oud geloof altijd trouw gebleven. Toen God zijn huwelijk met kinderen zegende, achtte hij het zijn plicht nauwlettend te waken, dat hun de schat des geloofs niet ontviel. Men ziet dikwijls, dat bekeerlingen de onschatbare waarde des geloofs beter beseffen, dan zij, die reeds bij hun geboorte die bovennatuurlijke gave ontvingen. Zoo ging het ook Thomas' vader. Hij achtte het protestantsche 's-Gravenhage gevaarlijk voor het geloof zijner kinderen. Dit deed hem besluiten met geheel zijn huisgezin naar Mechelen te vertrekken. Den 30n Juni 1655 vestigde hij zich daar metterwoon. Dit verblijf was echter voorloopig. Toen zich een gunstige gelegenheid aanbood om zijn goederen in Holland te verkoopen, maakte hij ze te gelde en kocht voor de opbrengst

---

1) Zie de treffende bijzonderheden van dit sterfbed: *Spoore* enz. l. c.

daarvan andere bezittingen in Vlaanderen. Onder deze behoorde ook de heerlijkheid Hansegem en Hemsrode, waarvan hij den titel voerde 1). Zijn vertrek naar Gent, den 5n April 1659, was het gevolg van dezen koop. Gedurende zijn dertienjarig verblijf in die stad verwierf hij, door zijn voorbeeldig godsdienstigen wandel, aller achting. Bij zijn dood werd hij begraven in het klooster te Gent 2).

Nog twee jaar had Nicolaas de vruchten mogen plukken der godsdienstige opvoeding van zijn jongsten zoon. Deze vooral toonde reeds vroegtijdig, welk een vroom hart er in hem woonde. Ofschoon eenige vrienden het

---

1) Den 14n Februari 1659 ontving hij adelsbevestiging van Filips IV. Volgens het *Nobiliaire* van Vegiano is het wapen der du Jardins te blazoeneeren: van sabel met vier sterren van goud; helmkam: een eenhoornkop van zilver; schildhouders: twee gouden leeuwen. — Rietstap voegt er in zijn *Armorial général* nog bij: den staart tusschen de pooten. — Pater de Jonghe, in zijn *Bat. desol.* p. 161, geeft het wapen van Pater Thomas aldus: van sabel met vier sterren van zilver met het devies: *In tenebris lucent.* Twee gekruiste veders en een doctorsmuts kronen het wapen. Waarschijnlijk was dit zijn wapen als Doctor S. Theologiae. — Zie ook *Annuaire*, 1854, p. 197.

2) In het linkerkoor vond men eertijds het graf en het opschrift: Nobili ac generoso Domino D. Philippo du Jardin, domino de Vrijehoeff, defuncto 5 Martii 1654, conjugi suae Sarae de Raet, dominae de Vrijehoeff, defunctae 23 Januarii 1653, hoc monumentum olim posuit Lugduni Batavorum in ecclesia S. Pancratii horum filius unicus nobilis et strenuus D. Nicolaus du Jardin, eques toparcha de Hemsrode, defunctus 14 Januarii 1672, qui cum conjuge sua Francisca Helman, domina de Hemsrode, defuncta 21 Maii 1698, hic ante chorum sepultus est. Requiescant in pace (*Belg. Dom.* p. 45). Hier zijn enkele fouten ingeslopen, die men gemakkelijk zal verbeteren naar het bovengezegde omtrent Thomas' familie. Nog heden vindt men in de Oude Kerk den grafsteen.

laakten, vroeg hij, na zijn voorbereidende studies, het habijt der Dominicanen. Hij was wel jong, maar zonder twijfel voldeden de paters van Gent gaarne aan zijn verzoek, daar zij het echt christelijk huisgezin kenden, waaruit Thomas voortkwam. Den 4n November 1669 ontving hij het Predikheeren-habijt met den kloosternaam Thomas. Een jaar later deed hij de plechtige geloften 1). Zeker geen geringe troost voor zijn ouders, die hun oudsten zoon Petrus den 28n September 1664 de Sociëteit van Jesus wel zagen intreden, maar niet volharden 2).

Frater Thomas maakte zijn noviciaat met een ijver, een geoefend kloosterling waardig. Hij was allen een voorbeeld van strenge tucht en blonk door zijn deugden onder al zijn medebroeders uit. Kort na het afleggen der geloften zonden zijn oversten hem naar Leuven en Parijs, om daar zijn wijsgeerige en godgeleerde studiën te maken. Zóó duidelijk kwam er de heerlijke begaafdheid zijns verstands aan het licht, dat hij nog vóór zijne priesterwijding werd geroepen om de H. Schrift in het Predikheerenklooster te Leuven te verklaren. Dit pleit voor zijn grondige kennis; vooreerst omdat de studiën in die dagen op een hoog standpunt stonden; ten anderen wijl in de orde de gewoonte niet bestond, ook heden niet, het leeraarsambt op te dragen aan hen, die de heilige priesterwijding nog niet ontvingen. Een jaar was hij priester, toen het kapittel van Vilvoorden, den 30n April 1677, hem het professoraat der wijsbegeerte en godgeleerdheid oplegde. Ook buiten het klooster werd

---

1) *Professieboek* van Gent. fol. XXVI.

2) *Dietsche Warande*, 1876. blz. 426.

zijn theologische kennis hoog gewaardeerd. Zoo o. a. ontving hij den 21ⁿ Januari 1687, op vier en dertigjarigen leeftijd, in een plechtige zitting der Leuvensche universiteit, de teekenen der doctorale waardigheid 1). In 1686 had reeds het generaal kapittel te Rome hem den graad van *Baccalaureus* geschonken en hem benoemd tot *Regens primarius* van het studium-generale te Leuven. Drie jaren was hij er het middelpunt der studiën. Nog mocht Thomas den titel van *Magister S. Theologiae* niet voeren in de orde, daar de promovendus dien slechts trapsgewijze en na vele jaren kan verwerven. Zoo gebeurde het somtijds, dat iemand reeds jaren doctor der universiteit was, maar nog licentiaat in de orde 2). Eerst na eenige jaren schonk ook zij hem die waardigheid op verzoek van het kapittel der Nederduitsche provincie.

Thomas zeide dikwerf tot zijn vrienden, dat een ware zoon van den H. Dominicus zich tot aan zijn dood moest bezighouden met de verkondiging van Gods woord en de verdediging der waarheid in geschriften. Dien regel volgde hij zelf getrouw en letterlijk. Geheel zijn priesterlijk leven was onafgebroken gewijd aan de handhaving des geloofs. Waar een vermetele hand het geloof zocht te ondermijnen, verscheen pater Thomas, om den heiligschenner neer te slaan. Toen de dwaling, vooral in Vlaanderen, driester het hoofd opstak, verdedigde hij met apostolische vrijmoedigheid de katholieke waarheid in een reeks conferentiën. Toen daarna een gevaarlijk en vinnig bestrijder tegen hem in verzet kwam „spoorde"

---

1) Quétief en Echard zeggen ten onrechte aº. 1685: t. II, p. 813.

2) *Annuaire* etc. p. 200.

Thomas zich, en bedwong het „gestamp" van het weerbarstig ros met zijn scherpe „spoore". Een schijnheilige jonge dochter trachtte de eenvoudigen van harte te misleiden — maar nauwelijks heeft Thomas het gevaar bespeurd, of met vaste en krachtige hand rukte hij haar het mom van het aangezicht. De beruchte Quesnell stortte het vergif zijner jansenistische stellingen in ontelbare harten — maar Thomas stuitte, zooveel in zijn vermogen was, de vernielende werking daarvan.

Nog bij menige andere gelegenheid sprong pater Thomas in de bres om de katholieke waarheid te dekken. Wij maken echter voor het oogenblik alleen gewag van bovengenoemde feiten, omdat zij in verband staan met die geschriften, welke wij met meer breedvoerigheid wenschen te behandelen.

De algemeene achting, die hij genoot, zoowel buiten als in zijn orde, toonde hij zich volkomen waardig. Hij rustte zich uit tot den kamp, die vooral destijds den priester wachtte, door God met rijke talenten begiftigd. Onvermoeid bestudeerde hij de H. Schrift en de HH. Kerkvaders en smeedde daaruit een menigte wapenen, die hem later onoverwinnelijk maakten. Een schitterend pleidooi voor de katholieke leer voerde hij te Leuven in 1692 en later te Gent in 1693 en 1705. Voor een zeer groot getal toehoorders, zoowel onkatholieken als katholieken, predikte hij een reeks conferentiën. Kort na zijn laatste conferentie te Leuven, vertrok hij naar Gent. Misschien wenschte het klooster, dat den novice met zooveel zorg had opgekweekt, ook op zijn beurt de vruchten dier planting te plukken. Dit wordt waarschijnlijk, als wij Thomas weldra ook in die stad de „Geloofs-geschillen"

zien voordragen. Overigens is ons uit zijn vierjarig verblijf in dat convent niets anders bekend, dan alleen, dat hij zich voortdurend onledig hield met schrijven en prediken 1).

In 1697 kozen de paters van Mechelen hem als hun prior. Met een enkele bijzonderheid uit den tijd van dit prioraat moeten wij ons tevreden stellen. Zij betreft de zusters van St. Dominicus' derden regel. Deze zusters droegen wel het habijt der orde, maar niet in het openbaar. Ook leidden zij geen gemeenschappelijk leven. Op het feest van Joannes den Dooper, den 24n Juni, verzamelde pater Grondoni haar in één huis, hetwelk hij had laten optrekken naast de kerk en het klooster der Predikheeren. Ook had hij een begin gemaakt met een levensregel, maar de dood belette hem zijn werk te voltooien. Dit was zijn opvolger, pater Thomas, voorbehouden. Deze verrijkte den gewonen derden regel met vele wijze en heilzame bepalingen. De bisschop van Gent, Mgr. Humbertus de Precipiano, achtte deze congregatie zeer hoog en stelde alle pogingen in het werk, om van den generaal Antonius Cloche de goedkeuring en bevestiging der regels te verwerven. Met de meeste bereidvaardigheid willigde deze dit verzoek in; zelfs schonk hij de stichting zijn bijzondere bescherming, nam haar den 18n Juni 1701 onder de gehoorzaamheid der orde op en verrijkte ze met vele gunsten en privilegiën. Ook de bisschop van Antwerpen, Mgr. Reginaldus Cools, gaf haar menig blijk van zijn innige belangstelling en vereerde de zusters meermalen met zijn tegenwoordigheid 2).

---

1) Moulaert, *Levensschets* enz. blz. 7.

2) Goethals, *Histoire des Lettres*, 1844, p. 246. — *Belg. Dom.* p. 313. — *Annuaire*, p. 202.

Zijn eerste prioraat duurde drie jaar, waarna hij terugkeerde naar Gent. Viermaal viel daar op hem de keuze tot prior, zoodat hij er twaalf jaar die waardigheid bekleedde 1).

Te Rome bevindt zich onder de onuitgegeven *Regesta* der generaals een brief, die ons duidelijk toont, hoe hoogen dunk de eerbiedwaardigste mannen koesterden van pater Thomas' kennis, beleid en deugd. Kort vóór de eerste priorkeuze van Gent werd er tusschen den generaal en Mgr. Reginaldus Cools een belangwekkende briefwisseling gehouden. Uit het antwoord van den eersten blijkt, dat de naleving der orderegels in het Predikheerenklooster te Antwerpen eenigszins verslapt was. Daarenboven ging het convent onder zware schulden gebukt. Nu verzocht de bisschop, dat het den generaal mocht behagen pater du Jardin als prior aan te wijzen. Aan zijn verlangen kon echter niet voldaan worden, vooreerst omdat het provinciaal kapittel op handen was en ten anderen, omdat er „ook andere mannen gevonden werden, door wier ijver het Antwerpsch convent zijn schulden zou kunnen aflossen en de kloosterregels getrouw naleven". De keuze moest ook vrij blijven. Op het einde van den brief geeft de generaal te kennen, dat hij geheel en al zou voldaan zijn, indien de kiesgerechtigde paters du Jardin kozen „wijl hij [de generaal] in genoemd convent niets liever verlangde dan den bloei der wetenschappen en der tucht, vereenigd met een heilige kalmte des gemoeds" 2).

---

1) Van September 1703—1709; en van Sept. 1713 tot het begin van Thomas' provincialaat in 1719.

2) *Regesta.*

Dat alles dus kon pater Thomas, naar het oordeel van den generaal, tot stand brengen. Voorwaar, geen geringe lof!

Toch werd hij niet prior van Antwerpen, maar van Gent. Ofschoon nu belast met de zorgen zijner waardigheid, schreef hij desniettemin vele en belangrijke werken.

Al zijn werken uitvoerig behandelen, kunnen wij niet. Daarom bepalen wij ons tot vier zijner geschriften, die ons meer dan voldoende een blik geven over het uitgebreid veld, hetwelk hij heeft bewerkt, en die daarenboven met de dwalingen van zijn tijd ten nauwste verbonden zijn 1).

Den 9n November 1697 gaf de generaal aan pater Thomas de faculteit, om zijn werkje: *De officio sacerdotis* 2) te doen drukken, behoudens de goedkeuring van twee magisters der theologie. Het verscheen eerst in 1701 te Brussel. Het werd geschreven 3) om een werk 4) van Jan Opstraet te vervangen. Een buitengewoon gunstig onthaal viel het boekske ten deel. Niet minder dan dertien goedkeuringen leidden de eerste uitgave in. Zoowel de doctoren der universiteit van Leuven, als vrome en

---

1) Aan het einde van deze levensbeschrijving zullen wij de werken van pater Thomas opgeven, die ons bekend zijn.

2) Het draagt den titel: *De officio sacerdotis qua judicis et medici in Sacramento Poenitentiae. Instructio brevis in gratiam et commodum tironis theologi.* In 1802 verscheen een uitgave te Leuven en in 1816 te Mechelen.

3) *Histoire* etc. p. 250 en *Annuaire,* p. 204.

4) Getiteld: *Pastor Bonus, seu idea officium et praxis pastorum*, anno 1687. Het werd veroordeeld door het H. Officie den 27n Februari 1766. Zie over den schrijver en diens Jansenisme *Nomenclator literarius* etc. van H. Hurter S. J. t. II, p. 677.

geleerde mannen uit religieuze orden hechtten om strijd hun zegel aan Thomas' werk. De magister zond hem, zeker bij een latere editie, den 13n Februari 1704, een brief, waarin hij zijne hooge tevredenheid over Thomas' arbeid uitdrukt. De lof, aan dit werkje toegezwaaid, was niet overdreven, daar het de vrucht was van langdurige, grondige studie en beproefde menschenkennis. De leer, daarin voorgedragen, putte pater Thomas uit de „gezonde, rechtzinnige en veilige leer der H. Schrift, van de meesters der school, de HH. Augustinus en Thomas, en andere beproefde schrijvers" 1). Zij hield het gulden midden. Een heerlijke lofspraak op pater Thomas schreef de deken van het Mechelsch kapittel. Wij laten haar hier volgen, omdat zij ons leert, hoe Thomas zelf en zijne werken door de uitmuntendste en kundigste mannen op prijs werden gesteld. Daarenboven vinden wij er gewezen op die geschriften, welke wij uitvoeriger zullen behandelen.

»Het lust mij hier eenige regels bij te voegen tot lof van dezen hooggeleerden en zeer nederigen man (wiens jeugd vernieuwd moge worden als de jeugd des adelaars). Op roemrijke wijze heeft hij zich verdienstelijk gemaakt jegens de Kerk in Belgie, niet alleen door bovengenoemd werk, welks zaakrijkheid en nut alle zielzorgers, tot groot voordeel der geloovigen, hebben leeren kennen, maar ook door zijn uitmuntende verhandelingen, waardoor hij heeft neergeslagen en verpletterd den pseudo-bedienaar van Gods woord Jacobus Leydekker van Middelburg, dien ijdelen snapper en venijnigen lasteraar, getrouwen navolger en zulk een vader waardigen zoon van den aartslasteraar Calvijn; en daarenboven eenige woedende Quesnellisten, die hij allen op de vlucht sloeg en overdekt met wonden, zonder roem, uit het strijdperk heeft verjaagd. Mochten er in de religieuze orden en vooral aan de universiteit van

---

1) Uit de goedkeuring van den deken van Mechelen, a°. 1728.

Leuven meer zulke geesels van Calvijn en Quesnell gevonden worden, mannen, ontvlamd door een heiligen ijver, om zich tegen den stroom van ketterijen te stellen als een muur rondom het huis Gods en door vereenigde krachten en geschriften de hardnekkige vijanden der Kerk moedig te bestrijden, te beschamen en neer te slaan. Mochten er vooral zulke mannen gevonden worden aan de universiteit van Leuven, die naar de getuigenis der Pausen Pius IV en Gregorius XIII altijd de trouwe en krachtige verdedigster geweest is van het katholiek geloof en beroemd is door haar arbeid en inspanning om het katholieke geloof te beschermen en de goddelooze dwalingen der ketters te beschamen" 1).

Het boek is in twee afdeelingen gesplitst. De eerste beschouwt den biechtvader als rechter over de gesteltenis der biechtelingen. Zij wijst hem de wet, volgens welke zij, die in de naaste gelegenheid der zonde verkeeren of in dezelfde zonde hervallen, moeten beoordeeld worden. Het tweede gedeelte leert den jeugdigen priester, welke middelen hij moet aanwenden om de wonden der ziel te heelen of te voorkomen. Al deze punten worden beknopt maar kristalhelder uiteengezet, zoodat het boekje allen priesters tot gids strekken kan. Geen wonder, dat het bijna ontelbare malen herdrukt werd, niet alleen in België maar ook in Duitschland en Frankrijk. Dikwijls zelfs verscheen het gelijktijdig in verschillende landen.

Niet minder lof verdienen Thomas' *Geloofs-geschillen* 2). Reeds zeiden wij, dat hij deze „Geschillen" eerst te

---

1) Zie *Annuaire*, p. 218.

2) *Geloofs-geschillen*, in dewelcke de waerheyt van het Roomsch-Catholyck Gheloof tegens de dwalingen deser laeste tyden bondighlyck wordt verdedight, volgende naer elck eene Catholycke sedenbemerckinge tot de stichtinge van den Catholycken Leser door Fr. Thomas du Jardin der Predickheeren Orden enz. Te Ghendt. 1710.

Leuven en later te Gent voordroeg. Misschien zijn ze bij den druk omgewerkt. Laat hij ons zelf verhalen, hoe dit boek in het leven kwam 1):

„Ik offerde aan God, den vader des lichts, den gever van alle goede gaven, mijnen arbeid op, dien ik in zijnen wijngaard met eene zuivere meening besteed had, hem onophoudelijk biddende, dat hij, hetgeen ik in dien tijd en op andere stonden in de harten mijner toehoorders gezaaid had, zou believen met zijnen goddelijken zegen te begunstigen en den wasdom te verleenen. Verre was van mijne gedachten die gepredikte geloofs-geschillen door den druk gemeen te maken. Nochtans op het gedurig aanhouden van voortreffelijke, achtbare en geleerde mannen (wier vragen pramen was) liet ik mij voorstaan, dat misschien in die gepredikte geloofsgeschillen iets voordeeliger voor onze Nederlanden en voornamelijk voor mijne landgenooten zou schuilen, dan dat ik zelf oordeelde. Ik stelde ze op orde, en gaf ze den drukker in handen tot den druk. Maar nauwelijks waren ze afgedrukt, of buiten mijn eigen verwachting, werden ze altemaal op korten tijd uitverkocht, tegen het gemeen lot der boeken, die van geloofs-geschillen handelen. Ik giste, door het dapper afhalen van het boek, dat er de lezers smaak in vonden en dat er eenig voordeel voor de Katholieke Religie te verwachten stond voor de bekeering van eenige van onze verleide naburen, die uit deze geloofs-geschillen, na die zonder vooroordeel gelezen te hebben, haast zouden moeten bekennen, dat alleen de Roomsch-Katholieken door het hemelsch licht van het waar geloof bestraald worden, en dat zij [Lutheranen, Calvinisten, Mennonisten enz.] in de schaduwen des doods zitten. Men verzekerde mij, dat eenige der aanzienlijkste Calvinisten getuigden, dat zij door de lezing van mijn boek in hun geloof verlegen waren, en dat er een heimelijke spraak liep, dat tenzij het boek van Pr. du Jardin beantwoord werd, zij in hun geweten van de waarheid van het Katholieke geloof overtuigd werden. Hierover werd met de *Ministers*

---

1) Overgenomen uit de *Voorafgaende bemerkingen* van zijn boek: *Schole der waerheyd* of catholycke onderwysingen van een vader aen synen sone over de geloofs-geschillen, verhandelt tusschen P. Th. du Jardin en H. Jacob Leydekker. Gent, 1717. 2 vol. in 12 — De spelling is veranderd.

raad geslagen en Heer Jacobus Leydekker, een man verouderd in het schrijven, predikant tot Middelburg, werd door de *Classis* van Walcheren, in Maart 1710, aangezocht om mijn boek te wederleggen. Na beraad van eene maand nam hij het aan, en op den tijd van een jaar en half of daaromtrent was zijn boek gemaakt en gedrukt; maar alle lezers, die de rede plaats geven, oordeelden, dat het beter zou geweest zijn voor het belang van het Protestantendom, dat de ras-schrijver Heer Jacob Leydekker met zijn boek had daargebleven en men bekende in dezen vooral de waarheid van het gemeen spreekwoord: *Al te groote spoed, nooit of zelden goed*".

Het boek 1), waarin Leydekker den gevreesden Dominicaan te lijf gaat, is een mengelmoes van schriftvervalsching, leugen en laster. Katholieke en onkatholieke schrijvers reiken elkander de broederhand, om de aloude Moederkerk te bestoken. Men zou meenen, dat de HH. Vaders, die alle eeuwen door zijn beschouwd als steunpilaren der Katholieke Kerk, hare onvergankelijke leer hebben omvergeworpen, eerder dan gesteund. De immer strijdvaardige Predikheer vond dan ook in Leydekkers werk „bijna zooveel *lasterflitsen* als redenen". Hij dacht dien „lossen schrijver" niet beter tot zwijgen te kunnen brengen dan met „zweepen en spooren". Een omgewerkte uitgave zijner *Geloofs-geschillen* 2) was het

---

1) De titel reeds is niet malsch: *De Hervormde Kerk in 't ghemeen verdedight teghen het Pausdom, in 't bysonder teghen den hoon der Hervormers en hunne leer aenghedaen door den R. Priester Thomas du Jardin in syn boeck ghenaemt „Gheloofs-gheschillen"* enz. Vooraf zyn eenighe aenmerckingen over de Jansenisten, verkettert door dien Pater, als oock over de Jesuiten, ende hunne ruyme zedeleer, verfoeyt zelfs van de Rooms-ghesinde uyt hun eyghen scriften, 1711.

2) Onder den nieuwen titel: *Spoore der Catholycke*, ghescherpt door sestich pointen thegen het buytensporigh stampen van den Hr. Jacob Leydekker... in dewelcke de waerheyt van het Roomsch Catholyck Ghe-

gevolg. Zij is vermeerderd met één geloofsgeschil over den aflaat en met een verhaal van bekeeringen. Doorloopend wordt daarenboven Leydekker grondig weerlegd. Aan opdrachten is in dit boek geen gebrek, evenmin aan den gebruikelijken „Rijmgalm" en het woord van den drukker. „'t Is billik" — zoo zingt deze kreupele poëet den schrijver toe —

> 't Is billik, dat men 't Hoofd des Overwinnaers kroont,
> En dat sijn aerbeid naer verdiensten zy geloont;
> Sijn Naem is *Hof*, en schaft een menigte Laurieren,
> En Bloemen aengekweekt door Hemels Sonne-schijn,
> 't Steekyzer zal syn Boek altyd der Ketters zijn.

Zonder overdrijving mag men dit werk een meesterstuk noemen. 't Is een onuitputtelijk wapenhuis voor allen, die het katholiek geloof tegen zijn belagers moeten verdedigen 1). Bijna alle hoofdpunten der roomsche belijdenis, of beter alle controverspunten worden er degelijk behandeld. De HH. Sacramenten, de rechtvaardigmaking uit het geloof, de goede werken, de kenteekenen der ware kerk, het volslagen gemis daarvan bij de hervormden, de H. Schrift, de traditie, het vagevuur, de vereering der Heiligen, de aflaat — ziedaar in het kort

---

loof tegen de dwalingen deser laetste tyden bondighlyck wordt verdedight, eerst in het licht ghegheven anno 1710 ende nu andermael ghedruckt benevens de samenspraeck tusschen de Autheur derselve Fr. Thomas du Jardin enz. Gent, 1715, in gr. fol.

1) P. Hurter maakt de woorden van Quétif en Echard tot de zijne en zegt van dit werk: „Quidquid controversiarum hactenus catholicos inter et heterodoxos agitatum est aut etiam disputatur, clarissime resolvitur." l. c. p. 880.

den inhoud dier *Spoore*. In een helderen, ofschoon niet keurigen stijl en met een diepe godgeleerde kennis worden al deze stoffen verwerkt. Voorop staan een of meer stellingen, die meestal bewezen worden uit de H. Schrift, de Kerkvaders en Conciliën. Tegen wil en dank moeten ook dikwerf de tegenstanders des geloofs hun schatting aan de waarheid betalen.

Men meene echter niet, dat pater Thomas altijd even rustig en kalm zijn bewijzen aaneenschakelt. Hij kan ook toornen, als zijn tegenpartij de getuigenissen der H. Schrift of der Vaders verdraait, verminkt of ontwricht. Dan gloeit hij van verontwaardiging en onthaalt den „Minister" op eenige „*toenijpende spoorslagen*"; dan geeft hij hem „*slag op slag, steek op steek*". De waarheid verbloemen kan hij niet. Als een echte zoon zijner eeuw zegt hij rondborstig, wat hem op het hart ligt. Soms grijpt hij den geesel der satire, kastijdt den aanvaller zonder erbarmen of steekt den draak met diens zoutelooze snakerijen. Of de christelijke liefde altijd ongehavend uit den strijd trad, durf ik niet beslissen. Zeker is het, dat Jacobus Leydekker niet ingenomen was met du Jardins weerlegging. Hij beklaagde zich, dat de sporen met „*gal gescherpt*" waren. Thomas diende hem weer van antwoord in zijn *Schole der Waerheyd*, a°. 1717.

Gaarne zouden wij een enkel voorbeeld geven van de wijze, waarop de twee strijders soms handgemeen zijn. Maar wij zouden daartoe te veel plaatsruimte behoeven, en keeren dus in de volgende aflevering tot pater Thomas zelven terug.

(*Slot volgt.*)

p. fr. N. VAN HASSEL,
Ord. Praed.

DE DIPLOMATIEKE ONDERHANDELINGEN OVER HET COADJUTORSCHAP VAN MGR. VON GEISSEL.

(Vervolg van Dl. LXXXIX, bldz. 281, vv.)

III.

Zoodra de Nuntius een verslag ontvangen had van het hoogst belangrijk gesprek tusschen Mgr. Von Geissel en den graaf Von Brühl — in ons vorig artikel medegedeeld — aarzelde hij niet ten volle zijne instemming te betuigen met de houding door den prelaat tegenover 's konings afgezant aangenomen. „*Toute la conduite*", schreef hij, „*suivie par Votre Grandeur dans les conférences avec Monsieur le Comte de Bruehl a été parfaite et je Vous en félicite bien sincèrement.*" Hoe bemoedigend deze woorden voor den nieuwbenoemden coadjutor ook waren, zij konden evenwel de ongerustheid niet wegnemen, die geheel zijn hart had overweldigd, toen hij den graaf Von Brühl op zoo beslisten toon had hooren verzekeren, dat de Pruisische regeering ook voor geen enkel geval aan Mgr. Von Droste de uitoefening zijner bisschoppelijke rechtsmacht in de toekomst behoefde te veroorloven. Hier toch gold het de hoogst

gewichtige vraag, of de H. Stoel inderdaad de toegevendheid jegens de Pruisische regeering zoover had uitgestrekt, dat aan den doorluchtigen Belijder, die in zijn persoon, in zijne eer, in zijne waardigheid het grievendst onrecht had geleden, geen enkele vergoeding was voorbehouden.

Elke schrede voorwaarts op zijn toch reeds zoo doornig pad vorderde derhalve van Mgr. Von Geissel de uiterste voorzichtigheid: — de geringste misstap kon de geheele overeenkomst doen mislukken. De H. Vader toch had niets aan de Pruisische regeering willen toestaan zonder vooraf de uitdrukkelijke toestemming van den aartsbisschop te hebben verkregen. Maar stond het nu niet te vreezen, dat deze zijn gegeven woord zou terugnemen, zoodra de overeenkomst met den H. Stoel op een zoo belangrijk punt door den staat eigenmachtig werd gewijzigd? En zouden de harten der geloovigen in het aartsbisdom niet verbitterd en met wantrouwen tegen den coadjutor vervuld worden, indien zij hem nog vóór zijne aankomst zoo beslist de zijde der regeering zagen kiezen in strijd met de belangen van hunnen zoo hoog vereerden en zwaar verongelijkten opperherder?

Intusschen drong voor den prelaat de tijd om zich te moeten verklaren. Hij moest den koning schrijven, die vurig verlangde, dat nog vóór het aanstaande Kerstfeest het bestuur te Keulen door hem zou worden aanvaard. Hij moest den minister Eichhorn antwoorden, die zijne spoedige overkomst naar Berlijn dringend wenschte, opdat hij door het afleggen van den huldigingseed (*Homagial-eid*) zich voor goed jegens zijn nieuwen vorst zou verbinden. Hij moest den opperpresident Von Bodelschwingh een

bepaald besluit mededeelen, die zijn eerste ambtelijk schrijven, voor het domkapittel te Keulen bestemd, binnen weinige dagen te gemoet zag. Nog eer de maand November ten einde liep, had hij zich van al deze verplichtingen gekweten: op welke uitstekende wijze, blijkt uit het verslag, aan den Nuntius onder dagteekening van den 20sten November ingezonden.

In den brief aan den minister Eichhorn had de prelaat zich bepaald bij eene korte herhaling van de punten, die hij in zijn schrijven aan den koning van Pruisen breedvoerig had uiteengezet. Op de allereerste plaats had hij gewezen op zijne bereidwilligheid om, gehoorzamend aan het bevelend woord van den H. Vader, het herderlijk bestuur des aartsbisdoms te aanvaarden. Doch van den anderen kant had hij niet verzwegen, hoe noodzakelijk hij het achtte even onbevreesd als onbewimpeld aan den koning eenige wenschen kenbaar te maken, wier inwilliging voor zijn toekomstigen arbeid van het hoogste belang was. Zij golden hoofdzakelijk het vrije beheer over het priesterseminarie te Keulen, de benoeming van professoren in de theologische faculteit te Bonn enz. Eene gunstige beslissing van de zijde des vorsten durfde hij met des te meer vertrouwen te gemoet zien, omdat alleen op die wijze zijn hoogst gewichtig maar uiterst moeielijk ambt vruchtbaar kon gemaakt worden zoowel voor de Kerk als voor den Staat. Hij meende zijn vertrek naar Keulen te moeten uitstellen en het antwoord van den koning op de voorgestelde punten te mogen afwachten.

Ook op uitstel voor zijne afreize naar Berlijn bleef hij door tusschenkomst van den graaf Von Brühl aandringen. Het jaargetijde was zoo ongunstig en de overtocht —

een afstand van bijna driehonderd uren in aanmerking genomen — aan velerlei bezwaren onderhevig. Even goed kon die reis geschieden, als de winter voorbij was, en hij zou dus niet naar Berlijn gaan, tenzij zijne overkomst dringend noodzakelijk bleek of uitdrukkelijk gevorderd werd.

Aan den heer Von Bodelschwingh had hij geantwoord op diens vraag: „of het niet raadzaam zou zijn de officiëele kennisgeving zijner aanstelling tot coadjutor gelijktijdig aan het kapittel te Keulen te zenden met de aanschrijving des ministers, welke binnen weinige dagen werd te gemoet gezien, en bij die verzending tevens gebruik te maken van de tusschenkomst van hem, den opperpresident der Rijnprovincie?" — dat hij wel diens gevoelen kon deelen omtrent het *gelijktijdig* afzenden der bedoelde stukken, maar eerst de beslissing des konings wenschte af te wachten omtrent verschillende belangrijke punten in een schrijven aan den vorst uiteengezet. Zoodra dan alles geregeld was, zou hij zich met hem in betrekking stellen, hetzij door hem te Coblenz een bezoek te brengen, hetzij door hem uit Spiers op nieuw te schrijven.

In zijn brief aan Mgr. Viale-Prelà laat de prelaat op het verslag van deze onderhandelingen met volkomen gerustheid volgen:

Ziedaar, Monseigneur, een overzicht der briefwisseling, tot heden door mij gevoerd. Het zal u in staat stellen te oordeelen, of mijne handelingen in overeenstemming zijn gebleven met den toestand. Wat het voorstel van den heer Von Bodelschwingh betreft, dat ik mijne kennisgeving, voor het kapittel bestemd, aan hem zal opzenden, ik heb over dit punt, zooals Uwe Hoogw. zal opmerken, geen enkel woord gezegd. Ik ben toch van gevoelen, dat, als alles geregeld is, de toezending der stukken wel *gelijktijdig* kan ge-

schieden, maar acht het minder gepast, dat voor mijn schrijven de tusschenkomst van den heer Von Bodelschwingh worde ingeroepen. Het komt mij veel waardiger voor, indien ik zelf mij rechtstreeks tot het kapittel wend.

Nog altijd bleef echter voor Mgr. Von Geissel de pijnlijke onzekerheid bestaan, in hoeverre bij de onderhandelingen te Rome aan de Pruisische regeering het recht was toegekend om den aartsbisschop te beletten zijn coadjutor te installeeren of ten minste door een woord van aanbeveling bij zijne kudde in te leiden, en hem tevens — zooals den bisschop rechtens toekomt — tot deken van zijn kapittel aan te stellen. Beide punten waren door den prelaat in vereeniging met zijn boezemvriend, den domdeken Weisz, zorgvuldig overwogen, en de uitkomst van dit gemeenschappelijk overleg werd in de volgende regelen aan het oordeel van Mgr. Viale-Prelà onderworpen:

In mijn brief van 8 November had ik de eer, Monseigneur, U de ongerustheid kenbaar te maken, die in mij was opgewekt door de verklaring van den heer Von Brühl, dat de regeering aan Mgr. Von Droste niet zou toelaten een herderlijk schrijven uit te vaardigen, waarin hij bij mijne installatie te Keulen zijne onderhoorigen zou aansporen mij in het vervolg als zijn wettigen plaatsbekleeder te beschouwen. Ik heb voor Uwe Hoogw. niet verzwegen, hoezeer ik vreesde, dat vele Katholieken in dien maatregel eene krachtige beweegreden zouden vinden om in hun verzet te volharden en op mij den blaam te werpen, als had ik den eerbiedwaardigen grijsaard uit zijn ambt verdrongen, terwijl ik toch als een trouwe zoon gehoorzaam aan den uitdrukkelijken wil des H. Vaders, die mij naar Keulen heeft gezonden. — Ook op dit oogenblik ben ik nog niet van meening veranderd en stem ten volle in met hetgeen Uwe Hoogw. in uw laatste schrijven opmerkt: dat van den eenen kant de regeering zelf den invloed van Mgr. Von Droste bij de Katholieken moest dienstbaar maken aan de belangen van Kerk en Staat, door hem het uitvaardigen

van dien herderlijken brief te veroorloven; en dat van den anderen kant eene weigering de partij van bovenbedoelde lieden grootelijks zal versterken. De woorden, die de aartsbisschop tot de gelooVigen zou richten om hen tot gehoorzaamheid jegens mij te vermanen, zouden een onbeschrijfelijken indruk te weeg brengen en meer dan alle andere middelen in staat zijn de verontruste gemoederen te bedaren, mij het vertrouwen van allen te doen winnen en het laatste steunpunt te ontnemen aan hen, die, hetzij uit kwaden wil hetzij uit misplaatsen ijver, volharden in hun verzet. — Ik gevoel zeer goed al het gewicht van deze zoo juiste opmerking en zou van mijne zijde niets liever zien dan dat de zoo eerbiedwaardige aartsbisschop mij bij zijne kudde inleidde met een woord, dat mij aller vertrouwen voor goed verzekerde; maar bij eene nieuwe ernstige overweging van dit punt ben ik op tegenbedenkingen gestuit, die alle aandacht verdienen. Ik ga die aan Uwe Hoogw. voorleggen, zooals zij den heer Weisz en mij voor den geest zijn gekomen.

a. De breve des H. Vaders, waarbij ik tot coadjutor word benoemd, vergelijkende met den brief van Zijne Eminentie den kardinaal Lambruschini, treft men nergens eene uitdrukking aan, waarin rechtstreeks of zijdelings wordt aangedrongen of heengewezen op mijne installatie door Mgr. Von Droste of op een herderlijk schrijven van zijne hand bij deze gelegenheid. Er valt met recht hieruit af te leiden, dat de H. Stoel, indien het zijn verlangen ware geweest, de uitvaardiging van bedoeld schrijven zou hebben geboden. Dit ware toch in deze zaak van het hoogste belang. Wijl dit nu niet geschied is, blijkt hieruit ten duidelijkste, dat de H. Stoel noch installatie noch mandement gewild heeft.

b. Bij eene nadere beschouwing van beide stukken komt men zelfs tot de overtuiging, dat de H. Stoel eerder het tegendeel heeft gewenscht: dat ik namelijk het bestuur te Keulen zou aanvaarden zonder installatie of herderlijk schrijven van Mgr. Von Droste. In den brief immers van den kardinaal wordt mij uitdrukkelijk gelast, dat ik onmiddellijk naar Keulen zal gaan en onverwijld het bestuur aanvaarden. „*Sanctitas Sua vehementer optat, ut quamprimum Coloniam accedas et concreditam curae Tuae administrationem aggrediaris.*" — Er wordt mij slechts voorgeschreven de Apostolische Brieven aan het domkapittel mede te deelen: „*litteris apostolicis Capitulo exhibitis*".

c. Met deze opvatting stemt ook het gezegde van den graaf

Von Brühl volkomen overeen, dat de H. Stoel geen installatie of mandement heeft gewild om de eenvoudige reden, dat dit laatste geheel overbodig was, daar de aartsbisschop reeds zijne toestemming tot mijne benoeming had gegeven — „*habito jam illius consensu*" — en hetzelfde van mijne installatie moest gezegd worden, wijl de H. Vader mij heeft benoemd tot apostolisch administrator. Op eene tweevoudige wijze derhalve heeft de H. Stoel allen twijfel over de later in acht te nemen vormen willen opheffen en het ontstaan van nieuwe verwikkelingen willen voorkomen.

d. Dezelfde overeenstemming vind ik ook in den brief, dien de koning van Pruisen mij heeft gezonden. „Ik hoop", wordt daar gezegd, „dat gij aan het vertrouwen beantwoorden zult, dat de H. Vader, zoowel als ik, in u gesteld heeft, en wel bijzonder door uwen ijver, waarvan gij vooral kunt doen blijken door spoedig het nieuwe ambt te aanvaarden, dat u is toevertrouwd." — In denzelfden geest schreef mij ook de minister Eichhorn: „Ik veroorloof mij den levendigen wensch uit te spreken, dat Uwe Hoogw. zoo spoedig mogelijk in staat zal zijn om het bestuur des aartsbisdoms van Keulen in handen te nemen". — Hieruit blijkt wederom duidelijk, dat én de koning van Pruisen én zijn minister van gevoelen waren, dat de H. Stoel niets anders heeft gewild dan dat ik zonder het minste uitstel als bestuurder van het aartsbisdom zou optreden en wel zonder eenige verdere medewerking van de zijde van Mgr. Von Droste.

e. Voorzeker blijft het eene stellige waarheid, dat een herderlijk schrijven des aartsbisschops zeer gewenscht en voor mij hoogst voordeelig zou zijn. Ik zou er het vertrouwen van alle Katholieken door winnen, zelfs van hen, die het volledig herstel van Mgr. Von Droste in zijne waardigheid blijven vorderen.

Maar welk middel bestaat er om den aartsbisschop tot het schrijven van dien herderlijken brief te bewegen? En wie zal hem dien vragen, nu het duidelijk genoeg is gebleken, dat de H. Stoel dien niet van hem vordert? Zou het mij vrijstaan dit te doen? En zoo ik het deed, zou ik dan niet in strijd handelen met den uitdrukkelijken wil van den H. Stoel door moeielijkheden in het leven te roepen, die men met de grootste voorzichtigheid getracht heeft te vermijden? Immers, zoo ik tot den aartsbisschop dit verzoek richt, bestaat er dan te voren eenige zekerheid, dat hij het zal inwilligen? En indien hij eens weigerde, wat stond mij dan in zulk geval te doen? — Naar Keulen gaan zonder den brief, of eene afwachtende

houding aannemen, totdat weder te Rome dit punt van verschil zou zijn opgelost? En hoe zal dan op zijne beurt de H. Stoel handelen? Zal de H. Vader besluiten te wachten, totdat de aartsbisschop den gewenschten brief uitvaardigt, of mij zonder dezen naar Keulen zenden? En zal dan, indien het laatste geschiedt, de weigering van Mgr. Von Droste niet spoedig algemeen bekend worden en mijn toestand niet veel moeielijker zijn dan hij reeds was, voordat er van bedoelden brief sprake was? — Maar gesteld eens, dat hij het verzoek inwilligt, zal hij dan zijn herderlijk schrijven kunnen uitvaardigen zonder de toestemming der regeering te vragen en zal deze haar geven? Ongetwijfeld neen, volgens het beweren van den heer Von Brühl. — Maar hoe deze moeielijkheid uit den weg te ruimen? — En, al zou de regeering toestemmen, zou zij dan voor het minst niet eischen, dat dit schrijven aan het koninklijk *Placet* werd onderworpen; en zal de aartsbisschop dit willen aanvragen of aannemen? — Al verder, indien Mgr. Von Droste er toe overgaat die aanvrage te doen en de regeering eens in dien brief geheele volzinnen of enkele uitdrukkingen meent te vinden, die haar onaangenaam of vijandig toeschijnen, zal zij er dan niet op aandringen, dat deze weggelaten worden, terwijl de aartsbisschop daarentegen zal willen, dat zij onveranderd blijven? Zoo zou eene lange reeks van moeielijkheden in het leven worden geroepen en een nieuwe strijd ontbranden, veel heviger dan de pas volstredene.

Ik acht het bijgevolg eene onmogelijkheid nog langer op een herderlijken brief te blijven aandringen. Het is duidelijk, dat de H. Stoel dien niet heeft gewild en dit punt van geheel persoonlijk en ondergeschikt belang heeft opgeofferd aan de algemeene beginselen van veel hooger gewicht. De H. Vader heeft al de bezwaren, die er uit zouden voortspruiten, voorzien en die willen vermijden door dit punt met stilzwijgen voorbij te gaan. Eveneens is het aan geen twijfel onderhevig, of de Pruisische regeering zal het uitvaardigen van dien brief niet toelaten uit vrees, dat de aartsbisschop zich van al te scherpe uitdrukkingen zal bedienen en het vuur, dat zij wil uitdooven, in feller gloed zal ontsteken.

Maar hoe heb ik mij in deze omstandigheden te gedragen? Mag ik iets, waarop de H. Stoel niet heeft aangedrongen, van mijne zijde stellen tot eene *conditio sine qua non?* Mij dunkt, onmogelijk. Wel heb ik in mijn onderhoud met den heer Von Brühl de redenen ontwikkeld, waarom ik den brief van Mgr. Von Droste evenzeer in het belang achtte van de regeering als van mij zelven,

en hem op de moeielijkheden gewezen, die uit eene weigering voor mij zouden voortvloeien. Maar de graaf heeft op den meest stelligen toon geantwoord, dat dit punt nooit zou worden ingewilligd, en Rome het evenmin wilde als zijne regeering, omdat niemand de gevolgen voor de toekomst kan berekenen. Dit antwoord vervulde mijn hart met droefheid; doch ik heb het stilzwijgen bewaard, omdat ik geene tegenbedenkingen wist aan te voeren en mij niet gerechtigd achtte het volgen van mijne eigene zienswijze met al te groote vasthoudendheid tot eene beslissende voorwaarde te stellen. Ik rekende het mij tot plicht de groote beginselen, die hier eene levensvraag voor de Kerk beheerschen, uitsluitend in het oog te moeten houden en alles, wat mij persoonlijk betreft, ter zijde te moeten laten. Ik raakte bijgevolg het punt van den herderlijken brief niet verder aan en onthield mij zorgvuldig van al wat naar het uitspreken van een eindbesluit zweemde. Doch nu stel ik mijzelven de vraag, of ik op deze zaak moet terugkomen en haar als van zooveel gewicht kan beschouwen, dat mijn vertrek naar Keulen er van afhangt? Het is toch onmogelijk in dien geest te handelen zonder het wantrouwen der regeering op te wekken en den schijn op mij te laden, als ware ik gestrenger dan de H. Stoel zich heeft betoond. Men zal mij verdenken, alsof ik slechts beoogde nieuwe verwikkelingen te doen ontstaan, en mijne verhouding tot het staatsbestuur zal van den eersten dag meer gespannen zijn dan gewenscht of voordeelig is. Ik voor mij ben vast overtuigd, dat ik eene keuze moet doen: óf aan de mij opgedragen zending vaarwel zeggen, óf, indien ik haar aanvaard, zooveel vertrouwen aan de regeering toonen als slechts met de verhevene en eeuwig onveranderlijke belangen der Kerk bestaanbaar is. *Fortiter* in al wat de geloofsleer en de beginselen betreft, *suaviter* in al wat met de tucht en het ambtelijk verkeer in verband staat.

Het tweede punt, waarover Uwe Hoogw. mij in uw laatste schrijven spreekt, betreft mijne benoeming tot deken van het kapittel. — Reeds heb ik in mijne brieven van den 8sten en 11den November, alsmede in mijn antwoord aan den minister Von Abel de bezwaren uiteengezet, door den heer Von Brühl tegen mijne aanstelling door den aartsbisschop geopperd. Ook heb ik mijne bedenkingen op dit punt ontwikkeld. Thans neem ik de vrijheid, na alles opnieuw overwogen en den heer Weisz geraadpleegd te hebben, de volgende opmerkingen aan het wijze oordeel van Uwe Hoogw. te onderwerpen.

Het is boven allen twijfel verheven, dat het beweren van den graaf Von Bruhl omtrent dit punt in tegenspraak is met het uitdrukkelijk voorschrift van Zijne Eminentie den kardinaal Lambruschini. In duidelijke woorden zegt zijn brief: „*addere juvat, fuisse consultum, ut — praeter annuam pecuniae summam — decanatu etiam Metropolitani Capituli, modo vacante, ex ejusdem Archiepiscopi collatione potiaris*". — Er is dus van weerszijden overeengekomen, dat ik deken zal worden door aanstelling des aartsbisschops, en in het verdrag is uitdrukkelijk opgenomen, dat dit recht van benoeming door hem zal worden uitgeoefend. Ook uit een ander gezichtspunt beschouwd, blijkt het hoe billijk het is, dat hem dit recht toegekend worde. Door de uitoefening er van wordt hij in zijne eer hersteld en tevens openlijk erkend, dat hij ook nu nog de aartsbisschop is en het voor het vervolg blijven zal. — Het kan niet anders, of ik voor mij moet uit geheel mijn hart wenschen, dat die dubbele vertroosting den eerbiedwaardigen Belijder ten deel valle, die haar onder elk opzicht verdient. Tegelijkertijd zou mijne benoeming, zoo zij van hem uitgaat, tevens van zijn kant een bewijs van goedkeuring zijn, dat mij het vertrouwen doet winnen van alle Katholieken, terwijl ik voor mij er eene heilige verbintenis in zou zien, die den zoon met den vader vereenigt...

Maar hoe dit ook zij, het is toch volstrekt ongewenscht, dat die benoeming mij te beurt valt. Ik heb mijne meening hierover reeds uiteengezet in mijn brief aan den heer Von Abel en ik veroorloof mij er hier op terug te komen. — Uit deze benoeming toch zouden verscheidene zeer ernstige bezwaren voortspruiten. Reeds bij mijn eerste optreden zou ik al de leden van het kapittel kunnen kwetsen, daar misschien ieder van hen tot deze waardigheid hoopt verheven te worden en bijgevolg meenen zal in zijne rechten gekrenkt te zijn. Zoo ook zullen velen onder de pastoors ontevreden zijn, die hoop hebben den kanunnik op te volgen, die deken wordt. Al verder, indien mij die waardigheid opgedragen wordt, zal ik een nieuwen medewerker in het kapittel moeten missen, wat hoogst nadeelig zou wezen bij de behandeling der zaken van een zoo uitgebreid diocees. Eindelijk is mijne benoeming geheel onnoodig geworden, omdat de regeering hetgeen aan de dotatie ontbreekt heeft aangevuld. Uit dien hoofde geloof ik dus, dat het zoowel in het belang van het bestuur als van mijzelven is, dat mijne benoeming vervalt, en tevens dat

het niet voorzichtig zou zijn er bij de regeering nog verder op aan te dringen.

Na aldus mijne meening openhartig te hebben uiteengezet, die ook door den heer Weisz gedeeld wordt, moet ik aan Uwe Excellentie het volgende in overweging geven:

1. Ik acht het boven alle tegenspraak verheven, dat de H. Stoel geen herderlijk schrijven van den aartsbisschop gewild heeft. — Dit punt moet dus worden opgegeven.

2. Het komt mij eveneens voor, dat de H. Stoel niet uitdrukkelijk verlangd heeft, dat Mgr. Von Droste mij tot deken zou aanstellen. — Dit punt is ten minste niet in het verdrag opgenomen als iets, waarvan de geheele overeenkomst afhangt, en behoeft dus niet beschouwd te worden als eene *conditio sine qua non*. Ook betreft het slechts een geheel persoonlijk en zeer ondergeschikt belang, dat een veel minder ver strekkend gevolg heeft dan al de andere punten, in den brief van Zijne Eminentie' besproken. Deze toch zijn van het allerhoogste gewicht, te weten: de vrije uitoefening van het bisschoppelijk gezag door den coadjutor, de gemengde huwelijken, de Hermesianen, het seminarie, de theologische faculteit, de kerkelijke tucht enz. Ook hierin moet dus van allen drang bij de regeering worden afgezien.

3. Zelfs in de veronderstelling, dat ik mij omtrent dit laatste punt zou vergissen en de H. Stoel wel gewild heeft, dat Mgr. Von Droste nog voor dezen keer zijne bisschoppelijke rechtsmacht zou uitoefenen, dan ben ik toch van gevoelen, dat niet ik de aanvrage doen moet en zorgvuldig elken twist met de regeering moet vermijden. Immers men zou mij met wantrouwen ontvangen en zich ongeneigd gevoelen tot toegevendheid op punten van veel hooger belang. Indien ik verplicht ben naar Keulen te gaan, zal het boven alles noodzakelijk en hoogst verstandig zijn, dat ik mij zooveel mogelijk het vertrouwen der regeering weet te verzekeren ten einde de betwiste punten, die beginselen raken, in het belang der Kerk te regelen; maar dan moet ik ook het punt van den herderlijken brief en van mijne aanstelling tot deken geheel ter zijde kunnen laten. Maar wil men er op blijven aanhouden, dan moet men mij ten minste de onderhandelingen besparen. Het kan niet anders, of het aanknoopen dier onderhandelingen moet uitgaan, òf van Mgr. Von Droste, òf van den H. Stoel. Want zoo ik mijn bestuur moet aanvangen met de regeering te bestrijden, zal ik weinig hoop hebben den vrede te kunnen brengen. — Het spreekt van zelf, dat ik hier

uitsluitend het oog heb op deze twee punten van ondergeschikt belang. Wat toch de punten aangaat, die eenig beginsel raken, ik zou nergens tegenop zien, noch tegen twist, noch tegen strijd, en ik zou onwrikbaar pal staan voor alles, wat onvermijdelijk door de belangen der H. Kerk wordt gevorderd. Ik zou voor niets terugdeinzen, noch voor den aanval, noch voor de verdediging in den strijd.

Maar onder zulke omstandigheden is mijn toestand zeer ingewikkeld en vol bezwaren. Want het is te voorzien, dat ik binnen weinige dagen een antwoord van den koning van Pruisen zal ontvangen met den uitdrukkelijken last mij naar Berlijn te begeven. Immers uit al de gezegden van den heer Von Brühl kon ik het verlangen van den vorst afleiden, dat alles binnen het kortst mogelijk tijdsverloop zou geregeld worden. — Maar wat staat mij te doen, als van mij gevorderd wordt, dat ik naar Berlijn kom? Gij hebt mij gezegd in uw laatsten brief: *„que l'affaire doit rester dans l'état où elle se trouve maintenant"*. Hoe zal ik dan handelen? Moet ik niet gaan, als men mij roept, en moet ik nieuwe bevelen afwachten van den H. Stoel? — Ik voor mij zou meenen, dat zij niet moeten afgewacht worden, omdat er eigenlijk slechts één punt meer is, waarover verschil bestaat, mijne aanstelling tot de waardigheid van deken. Welnu in geval ik mij verplicht zou zien naar Berlijn te gaan alvorens het antwoord van den H. Stoel te hebben ontvangen, dan zou ik altijd kunnen zorgen, dat dit punt onbeslist bleef en ik mijne vrijheid van handelen voor de toekomst behield. Ik zou kunnen verklaren, dat ik mij onbevoegd acht eenige overeenkomst aan te gaan en Mgr. Von Droste te berooven van een recht, hem in het schrijven van Zijne Eminentie voorbehouden; dat men zich tot Rome heeft te wenden, en dat het uitsluitend den H. Stoel toekomt dit verschil in overleg met het kabinet van Berlijn op te lossen. Op die wijze zou ik mij tot niets verbinden en de geheele zaak aan de beslissing van den H. Vader overlaten. Ziedaar den weg, dien ik besloten heb te volgen, overtuigd dat hij in overeenstemming is met de omstandigheden.

Maar, zoo deze manier van handelen de goedkeuring Uwer Excellentie niet zou wegdragen en Uwe Hoogw. zou wenschen, dat ik eerst het antwoord van den H. Stoel afwacht, dan zal ik mij zeer gaarne aan uwe bevelen onderwerpen. Slechts zou ik Uwe Hoogw. verzoeken de goedheid te willen hebben mij een schrijven te doen geworden, dat ik toonen kan, en waarin mij uitdrukkelijk bevel

wordt gegeven elken stap te vermijden, zoolang dit punt van verschil niet door den H. Stoel beslist is. En voor het mogelijke geval, dat men van mij zou vorderen naar Berlijn te komen, zou ik eene geldige reden hebben om mijn vertrek uit te stellen, en dat uitstel kunnen verontschuldigen door het vertoonen van uwen brief. Want ik zou niets willen doen, wat ook maar in de geringste mate de eer en het belang van de Kerk en van den H. Stoel in gevaar zou kunnen brengen; maar van den anderen kant durf ik ook uwe hulp inroepen om mij tegenover de regeering te kunnen rechtvaardigen, wanneer zij vorderen zou, dat ik naar Berlijn kom.

Bovenstaand verslag was nog niet aan den Nuntius afgezonden, toen reeds gebeurde wat Mgr. Von Geissel met zooveel bezorgheid had te gemoet gezien. In een schrijven van den graaf Von Stolberg werd hem namens den koning bericht, dat hij tegen den 26sten November te Berlijn werd verwacht; de punten, met den heer Von Brühl mondeling behandeld en in den brief aan den vorst schriftelijk uiteengezet, zouden daar met den minister Eichhorn kunnen worden besproken en beslist.

Wel mocht de prelaat, toen hij deze tijding aan Mgr. Viale-Prelà mededeelde, met volle recht uitroepen: „*Me voilà donc dans la situation embarrassante et épineuse, que j'ai tant redoutée!*" — Reeds na verloop van zes dagen zou hij voor den koninklijken troon moeten staan om zich door den eed van hulde en trouw voor goed tegenover de Pruisische regeering te verbinden! Hij zou moeten vertrekken zonder uit Munchen een enkel woord te hebben ontvangen, waarnaar hij te Berlijn zijne woorden en daden — zoo beslissend voor zijne geheele toekomst — zou kunnen regelen!

Gelijk in alle andere moeielijke omstandigheden won hij ook nu den raad in van zijn vertrouwden vriend, den domdeken Weisz. Het kwam beiden voor, dat slechts

één uitweg openstond: de bemiddeling van den heer Von Brühl in te roepen en dezen te verzoeken den prelaat bij den koning te verontschuldigen, indien hij niet op den bepaalden tijd aan het hof verscheen. Een bisschop — zoo schreef hij — kon niet, wanneer hij zijn diocees voor goed ging verlaten, met zulk eene overhaasting van zijne kudde scheiden en, wijl zijne tegenwoordigheid te Spiers nog eenige dagen dringend gevorderd werd, zou hij waarschijnlijk niet vóór den 29sten November kunnen afreizen en, zijn weg over Munster nemende, om met den aartsbisschop te spreken, eerst tusschen 7 en 10 December te Berlijn kunnen aankomen. — Den Nuntius bad en smeekte hij om toch met den meest mogelijken spoed hem zijne zienswijze mede te deelen; twee dagen vóór zijn vertrek uit Spiers kon dan de brief nog in zijn bezit zijn.

Aan dat verzoek werd door Mgr. Viale-Prelà onmiddellijk voldaan. In korte maar duidelijke woorden verklaarde hij niet in staat te zijn den coadjutor te machtigen, naar Berlijn te gaan, alvorens een antwoord van den H. Stoel was ontvangen, en voegde hij er wederom met allen nadruk bij: „*je dois insister que l'affaire reste dans l'état où elle se trouve maintenant*".

Hoogst verrassend was voor Mgr. Von Geissel in die dagen van spanning en onzekerheid een schrijven, hem door den bisschop van Eichstätt onder dagteekening van den 23sten November toegezonden, waaruit wij met het oog op de hangende geschilpunten het volgende moeten mededeelen:

Door den Nuntius te Munchen heb ik kennis gekregen van uw onderhoud met den graaf Von Brühl en met de uiterste bevreemding diens gezegden vernomen omtrent uwe aanstelling tot deken

en het uitvaardigen van een herderlijken brief door den aartsbisschop. Mijne verwondering is des te grooter, omdat beide punten deel uitmaken van de overeenkomst, die te Rome tusschen den graaf en den kardinaal Lambruschini is gesloten.

Van den kardinaal ontving ik de volgende schriftelijke mededeeling: „Overeenkomstig het formeele, met den heer graaf Von Bruhl aangegaan verdrag zal het Mgr. Von Droste bij zijn terugkeer naar Keulen, na de installatie des coadjutors en administrators, ten volle vrijstaan aan de geestelijkheid en het volk het herderlijk schrijven te richten, waarover in het te Marienlohe onderteekend stuk gesproken wordt. Eveneens zal hij aan Mgr. Von Geissel, zijn coadjutor, de waardigheid van deken kunnen opdragen, welke is opengevallen door het overlijden van Dr. Hüsgen, gebruik makende van het recht, hem toegekend door de Bulle *De salute animarum*, en diensvolgens eene daad van jurisdictie uitoefenend" 1).

Uit brieven van den aartsbisschop — zoo meldt Mgr. Von Reisach verder — is hem gebleken, dat deze zich met de benoeming van Mgr. Von Geissel tevreden verklaart, maar zich hoogst ontstemd gevoelt over de bepaling, dat hij zich eerst *na* de installatie des coadjutors naar Keulen mag begeven, wijl zijn terugkeer onder zulke omstandigheden hem geheel doelloos voorkomt en de wenschen der geloovigen niet bevredigen zal. Door een betreurenswaardig misverstand, verzekert de prelaat, is men te Rome van meening geweest, dat de aartsbisschop zelf vóór zijn terugkeer de aankomst des coadjutors verlangde, en in die veronderstelling heeft men zijne goedkeuring gegeven aan dit punt van het verdrag, waaraan nu van de zijde der Pruisische regeering de hoogste waarde wordt gehecht. Zoo toch kan de staat zich zonder al te groote oneer uit de moeielijkheid redden, wijl op die wijze aan het terugkeeren des aartsbisschops het karakter van eene *restitutio in inte-*

---

1) „Secondo le formali intelligenze prese col Signore Conte di Bruehl Monsignore Droste tornando a Colonia dopo l'istallazione del Coadjutore ed Amministratore potrà libermente indirizzare al Clero ed al popolo la lettera pastorale, di cui è parlato nel foglio firmato a Marienlohe. Similmente potrà conferire a Monsignore Geissel suo Coadjutore il Decanato vacante per la morte del Dr. Huesgen, servendosi del dritto accordatogli dalla Bolla de salute animarum ed esercitando in consequenza un atto di giurisdizione." *Dipl. Corr.* S. 169.

grum geheel ontnomen wordt. Een schrijven van Mgr. Von Droste, waarin hij op deze vergissing de aandacht vestigde, kwam te laat; de graaf Von Brühl was reeds vertrokken. „In dezen stand der zaak", zegt Mgr. Von Reisach, „schijnt het mij van het hoogste gewicht, dat de aartsbisschop den herderlijken brief uitvaardigt en uwe aanstelling tot deken van hem uitgaat; en ik voor mij geloof, dat Rome deze beide punten niet zal loslaten."

Eindelijk den 6den December was het vurig verbeide antwoord uit Rome te Munchen ontvangen. De Nuntius haastte zich den graaf Von Brühl te melden, dat kardinaal Lambruschini de twee punten, waarover het geschil liep, moest beschouwen als mondeling tusschen hen beiden overeengekomen (*convenus verbalement*). De onderhandelingen te Rome toch hadden plaats gevonden op een oogenblik, dat deze voorwaarden niet in geschrifte konden vastgesteld worden, omdat de graaf nog altijd in onzekerheid verkeerde omtrent de juiste inzichten zijner regeering. Door hem was evenwel bij die gelegenheid de verzekering gegeven, dat van de zijde der Pruisische regeering het een noch het ander bezwaar zou ontmoeten, wijl reeds over den vermoedelijken inhoud van het schrijven des aartsbisschops van gedachten was gewisseld 1). En in een tweeden brief, drie dagen later geschreven, was de kardinaal op hetzelfde punt teruggekomen onder bijvoeging: de graaf had meer dan eens de verklaring afgelegd,

1) „Far d'uopo che L'avverta, che essendosi qui trattato col Signore Conte di Bruehl su questi due argomenti nel mentre che egli non potè formare il soggetto di altrettanti articoli in iscritto per la ragione che essendogli stati per la prima volta proposti nell' ultimo sua venuta in Roma, non aveva ricevuto analoghe instruzioni dalla sua Corte; assicuró non pertanto che l'una e l'altra cosa non avrebbe incontrato per parte del Governo prussiano alcuna difficoltà, tanto che seco Lui discorse anche sui termini, coi quali Monsignore Arcivescovo si proponeva di concepire la circolare." *Dipl. Corr.* S. 184.

dat geen van beide punten tot eenige moeielijkheid aanleiding kon geven, en men zich met des te meer gerustheid op deze verzekering mocht verlaten, omdat hij door zijn vorst met de uitgestrektste volmachten voorzien was 1).

Gij ziet hieruit, mijnheer de graaf — zoo vervolgt Mgr. Viale-Prelà — welk verschil van gevoelen er bestaat. Het zou tot hoogst gewichtige gevolgen kunnen leiden, daar de H. Stoel zich tegenover den aartsbisschop verbonden acht. Deze verhouding is zeker zeer te betreuren, doch de H. Vader evenals de kardinaal Lambruschini blijven bezield met dezelfde gevoelens jegens Zijne Majesteit den koning van Pruisen, die u zoo goed bekend zijn.

Er zou echter een middel zijn om tot de gewenschte overeenstemming te geraken, indien namelijk de H. Stoel besloot af te zien van de benoeming [tot deken] met het oog op het voorstel door u aan Mgr. Von Geissel gedaan [om namelijk de dotatie des coadjutors van staatswege te verhoogen], terwijl Zijne Majesteit de koning van Pruisen zich niet zou verzetten tegen het uitvaardigen door den aartsbisschop van het herderlijk schrijven — waarover hierboven gesproken is.

Ik voor mij geloof, dat het evenzeer in het welbegrepen belang van de zaak als van den staat zal zijn, dat de invloed van Mgr. Von Droste dienstbaar worde gemaakt aan de nieuwe wijze van bestuur. Het is u toch zeer goed bekend, dat niet allen in de Rijnprovincie ingenomen zijn met de getroffen overeenkomst en het den coadjutor zeer moeielijk zal vallen het vertrouwen dezer partij voor zich te winnen. Het eenige middel om daartoe te geraken is, door den aartsbisschop een mandement te laten uitvaardigen, waarin hij verklaart: onder ieder opzicht tevreden te zijn met de maatregelen door den H. Vader genomen, zich geheel en onverdeeld er aan te onderwerpen en de geloovigen te vermanen, dat zij zoowel aan den coadjutor als aan Zijne Majesteit den koning de verschuldigde gehoorzaamheid zullen bewijzen.

Wat mij betreft, ik moet u, mijnheer de graaf, de verzekering

---

1) „Il Signore Conte dichiarò in più conferenze che nè sull' uno nè sull' altro punto sarebbe incontrata difficoltà. E sulla sua franca dichiarazione potè contare con tanto maggior sicurezza, essendo egli munito dal suo Sovráno di pleni poteri." ib.

geven, dat ik niet kan inzien, hoe de Pruisische regeering iets hierbij zou kunnen verliezen. Integendeel, het komt mij voor, dat zij er slechts bij kan winnen. Zij zou alle mogelijke waarborgen kunnen ontvangen, dat het herderlijk schrijven niets zal bevatten, wat eenigszins de regeering zou kunnen hinderen. Mgr. Von Geissel toch zou op zijne doorreize te Munster met Mgr. Von Droste in overleg kunnen treden, en daarenboven zou deze uit eigen beweging de regeering in kennis kunnen stellen met den inhoud.

Het antwoord, dat Mgr. Viale-Prelà op dit schrijven ontving, was van zoo geruststellenden aard 1), dat hij thans Mgr. Von Geissel machtigen kon om aan den wensch des konings niet langer te wederstaan. Het vertrek uit Spiers werd dan ook op den 20sten December vastgesteld.

In korte maar heerlijke trekken schildert de prelaat

---

1) „Je n'ai pas manqué de mettre sous les yeux de Sa Majesté le Roi la lettre que Votre Excellence Révérendissime a bien voulu m'adresser en date du 6 courant, et je me trouve autorisé d'y répondre:

que si par l'entremise de Monseigneur l'évêque de Spire, pendant son séjour à Munstre, les affaires y fussent combinées de manière avec Monseigneur l'archévêque de Cologne que le gouvernement y trouvât toutes les garanties exigées par la prudence, que le mandement archiépiscopal ne contient rien qui pût blesser le gouvernement, ou qui fût contraire au but principal de l'arrangement stipulé, c'est-à-dire au rétablissement général de la paix et de la tranquillité des esprits, et que, comme le dit Votre Excellence Révérendissime, l'archévêque déclare, qu'il est en tous points satisfait des mesures adoptées par le Saint-Père, qu'il s'y soumet entièrement et qu'il inculque aux fidèles l'obéissance au coadjuteur ainsi qu'à Sa Majesté le Roi etc. etc.

le gouvernement non seulement ne s'opposera aucunement à la publication du susdit mandement, mais y verra avec satisfaction un moyen efficace de plus pour pacifier les esprits.

Pour ce qui regarde la nomination au décanat du chapitre de Cologne par Monseigneur l'archévêque, Sa Majesté désire qu'il soit abandonné à Monseigneur De Geissel ou de l'accepter (en comptant d'avance sur le consentement royal) ou de la décliner, selon ce que ce digne prélat jugera le plus favorable pour sa position future et la tâche aussi difficile qu'honorable qu'il est appelé à remplir." *Dipl. Corr.* SS 214, 215.

vóór zijne afreize de gevoelens, die zijn hart vervullen en hem beurtelings beangstigen of bemoedigen, nu het beslissend oogenblik voor hem is aangebroken. Te Berlijn — zegt hij in een schrijven aan den Nuntius — zal het hem evenmin aan voorzichtigheid als aan vastberadenheid mogen ontbreken. Doch zijn besluit is genomen. Vrijmoedig zal hij spreken en, vasthoudend aan hetgeen te Rome is overeengekomen, geen schrede achteruit wijken, waar het een der hoofdpunten zou gelden van zijn bisschoppelijk bestuur. „*Si le cabinet de Berlin veut un évêque catholique, il faudra bien qu'il accorde aussi des moyens pour que cet évêque puisse vivre et mourir avec la conscience d'un évêque catholique.*" — Evenwel hij ontveinst het niet, dat het hart hem dikwijls angstig klopt, als hij denkt aan hetgeen hem te Berlijn, maar vooral te Keulen, binnen zoo kort tijdsverloop te wachten staat. „*J'ai parfois des moments qui me serrent la poitrine et me découragent de sorte que je Vous avoue que, si je n'étais pas avancé si loin en cette affaire, je me retirerais pour rester à la place où je suis.*" — Maar aan een lafhartig terugkeeren wil hij niet denken; liever moed vatten en kracht putten, waar hij die zeker en in overvloed vinden zal: in zijn geloof en bij het kruis. „*Eh bien — vogue donc la galère sous la voile protectrice de Celui qui commande aux vents et aux flots! Je placerai la croix sur la hauteur du mât, la foi sera ma boussole, et le pilote de la Sainte-Eglise, Saint-Pierre en son successeur à Rome, m'aidera à tenir le gouvernail — et puis arrive ce qui voudra.*"

(*Slot volgt.*) H. W. J. VAN HERTUM, Pr.

DE EERSTE BEWONERS VAN EUROPA EN AMERIKA.

(Vervolg van Dl. LXXXIX, bldz. 327 vv.)

V. HET TIJDVAK DER METALEN (vervolg).

4°. *Reuzengraven.*

Over de geheele oude wereld vindt men eenzelfde soort monumenten, uit zware steenblokken gebouwd; de geschiedenis spreekt er niet van en de bouwmeesters zijn onbekend, maar de sage stempelt ze hier tot reuzengraven, hunnebedden (Hühne d. i. reus), dáár tot offersteenen der druïden, elders weder tot verblijf der kabouters, tot duivelssteenen of duivelspreekstoel.

In Algiers telt men ze bij duizendtallen, het midden en westen van Frankrijk is er mede bedekt, in Schotland, Ierland en Engeland treft men ze in menigte aan, in Duitschland en Nederland ontbreken ze evenmin als in de steppen van Rusland en in Midden-Azië, het land der Hindoes, Arabië en Palestina kennen ze, en zelfs in Amerika worden ze gevonden.

Omtrent de bestemming dier megalithische gedenkteekenen zijn de archaeologen het thans vrij wel eens;

de vraag, wie ze oprichtte, wordt op verschillende wijze beantwoord. De meest gewone vorm dier steengraven — want verreweg de meeste hebben, zooals uit de opgravingen blijkt, tot begraafplaats gediend — is de zoogenaamde *Dolmen.* Het woord „Dolmen" is door Lenoir in gebruik gekomen en bestaat uit het Bretonsche *taol* d. i. tafel en *men* d. i steen; Dolmens zijn groote, vlakke, tafelvormige steenen, welke op andere, vertikaal geplaatste, rusten, en op die wijze eene grafkamer vormen, waarin voor een of meer lijken plaats is. Meestal zijn dan die grafkamers door aarde bedekt, zoodat het geheel een heuvel vormt met zacht-glooiende helling. De ingang tot de graven werd door dien heuvel bedekt, of de grafkamer was door een gang met de buitenwereld verbonden, terwijl somtijds nog eene tweede, onbedekte Dolmen op den top van deze heuvels werd opgericht 1). Om de terp heen staat bij vele graven een kring groote steenen, de Cromlech; op andere plaatsen treft men ook den steen-ring aan zonder eigenlijke grafheuvels. Rijk aan Cromlechs is vooral Groot-Brittanje, ofschoon men er ook in Algiers, Zweden, Denemarken aantreft en de Russische Kurganen en Ceylonsche tempels door zulke steenrijen omringd zijn.

Het meest belangrijke dezer monumenten is Stonehenge nabij Salisbury. Het bestond oorspronkelijk uit een cirkelronden zuilengang van ongeveer 88 meter middellijn, welke een tweeden kring van langwerpige steenen of Menhirs (*hir* d. i. lang, *men* d. i. steen) omvatte; daarop volgde, altijd van buiten naar binnen voortgaande, een eivor-

1) Bestaat de heuvel uit steenen dan noemen de Schotten dien *Cairn*, de Bretagners *Galgal.*

mige ring van groote, drie aan drie in den vorm ⊓ geplaatste, steenen, en wederom een tweede eivormige kring van bovengenoemde langwerpige steenen of Menhirs. Aan de buitenzijde sloot op verren afstand een groote steenring den geheelen aanleg in, en de ruimte tusschen beide is met grafheuvels bedekt, welke alle even ver van het centraal gedenkteeken verwijderd zijn. Bekend is nog het groote steenveld van Carnac, waarop oorspronkelijk een tienduizendtal rechtop staande steenen in evenwijdige rijen naast elkander geplaatst waren, en waar nu nog 4000 dergelijke steenen aan de verwoesting des tijds en de vernielzucht des menschen hebben weerstand geboden.

Verwant met de Dolmens zijn de ganggraven en de hunnebedden. „Alle hunnebedden zijn oorspronkelijk met een heuveltje kleine keien en daarna met zand en heide overdekt geweest. Men plaveide den grond en stampte dien aan met kleine keien; op dezen grond werden eenige even groote steenen vertikaal in een langwerpig vierkant geplaatst, het zand aangevoerd tot een hellend vlak, de deksteen er op gerold en de heuvel er over gestort. Vooraf plaatste men rondom het graf, in een langwerpigen of ronden kring, groote keien op eenigen afstand; deze steenkring diende om het zand en de kleine keien, op het steengevaarte gestort, tegen te houden. Zoo zijn al de Sylter en al onze steengraven gemaakt. Enkele uitgezonderd, zijn de meeste steengraven in ons land gericht Oost-West met den ingang in het Zuiden, ongeveer midden in den wand; de ingang is zoo groot dat men er in kruipen kan op handen en voeten. De platte grond komt alzoo geheel overeen met dien der oude woningen

in den Denghoog op Sylt en deze weder met dien van enkele hedendaagsche noordsche volkeren b. v. der Eskimoos" 1).

De voornaamste hunnebedden van ons vaderland zijn die van Gieten, Midlaren, Loon, Rolde, Emmen, Borger en Tinaarlo.

Deze gedenkteekenen behooren tot het tweede tijdvak der praehistorie. Voor het grootste gedeelte bestaan de wapens, in de Dolmens enz. opgedolven, uit gepolijsten steen van de meest verschillende soorten, uit kwarts, achaat, dioriet en jet of jade, dat uit het verre Oosten afkomstig is; in andere terpen vindt men bronzen en gouden en zilveren sieraden. In het Westen van Frankrijk komt weinig, in het Oosten daarentegen veel brons voor. IJzer bevatten zelfs de oudste gedenkteekenen in Indië; in Algiers, in Ierland, in enkele grafheuvels in Frankrijk, in de steenkisten op Rügen enz. vindt men het evenzeer, en wanneer men niet van de meening uitgaat, dat er eene steen- brons- en ijzer-periode *moet* bestaan hebben, kan men deze indeeling niet uit de vondsten in die graven opmaken.

Hebben die monumenten hun oorsprong te danken aan één volk, dat op zijne tochten overal aan zijne voorvaderlijke gebruiken getrouw bleef, dat van het Zuid-Oosten in Europa binnendrong, overal de vroegere bewoners overwinnend, eerst Noordwaarts tot in Denemarken en Zweden doordrong, dan weder Zuidwaarts langs de Westkust van Frankrijk voorttrok, en door Spanje tot in Algiers zijne stammen voortzond? Of heeft het eene

---

1) Dr. W. Pleyte, op. cit.

volk die wijze van begraven van het andere overgenomen en tot de zijne gemaakt? —

De geleerden zijn het lang niet eens, op welke dezer vragen met ja geantwoord moet worden. Voor de eerste meening wordt gewezen op de groote overeenkomst tusschen de monumenten der verschillende landen, overeenkomst, die zich zelfs tot in sommige bijzonderheden uitstrekt; voor de tweede op de verscheidenheid, die in weerwil der groote overeenstemming toch op te merken valt 1).

Ook de wijze van begraven bracht tot heden geene voldoende klaarheid; hier werd de doode in zittende, neergehurkte houding begraven, daar werd het lijk languit neergelegd, elders werd het stoffelijk overschot der afgestorvenen verbrand en de asch in urnen in de grafkamer bijgezet. Hopen we, dat zorgvuldige en met orde voortgezette onderzoekingen langzamerhand een antwoord op de gestelde vragen mogelijk zullen maken.

Ook de paalbewoners begroeven hunne dooden en wierpen niet, zooals men langen tijd heeft gemeend, de lijken eenvoudig in het water. Nabij Auvernier aan den Neuenburger-See heeft men eene begraafplaats ontdekt, waar de lijken in steenen graven, niet ongelijk aan de steenkisten van Engeland, bijgezet, en deze dan door aarde bedekt werden; deze grafheuvels sluiten zich kennelijk bij de overige megalithische gedenkteekenen aan.

---

1) Wij spreken van de eersten dezer grafmonumenten; het is zeker, dat in lateren tijd verschillende volkeren dezelfde gedenkteekenen oprichtten. Zie volgend hoofdstuk.

5°. *Chronologie.*

Is Europa na de steen- en vóór de metaal-periode gedurende geruimen tijd onbewoonbaar geweest, omdat een aanmerkelijk deel zijner oppervlakte door water bedekt was? Ja! is het antwoord van sommigen en wel om de volgende redenen. Vooreerst is het onderscheid in ontwikkeling en beschaving tusschen de eerste bewoners en deze latere zoo groot, dat men den vooruitgang niet op rekening van eigen ontwikkeling kan schrijven, maar moet aannemen, dat een geheel nieuwe bevolking, waarschijnlijk uit het Zuid-Oosten komend, Europa is binnengedrongen en het onbewoonde land in bezit genomen heeft.

Onbewoonbaar, zegt men, is het geweest, want de natuurverschijnselen, welke de geheele dierwereld deden uitsterven en door eene nieuwe vervingen, moeten ook den mensch in Europa verdelgd hebben, en die verwoesting is te wijten aan een grooten watervloed. De bewijzen voor dien vloed vindt men in het zoogenaamde „roode diluvium", d. i. verward door elkander liggende lagen en beddingen löss, leem en zand met hoekige, weinig gerolde steenstukken.

Deze meestal door ijzerverbindingen roodachtig-bruin gekleurde beddingen bedekken de andere lagen, waarin menschenbeenderen en werktuigen werden gevonden, en bevatten zelve noch beenderen noch werktuigen, tenzij in enkele gevallen, waarin het waarschijnlijk is, dat ze er later mede vermengd zijn.

Anderen daarentegen houden de aangehaalde bewijzen niet voor afdoende, en o. i. terecht. Wel blijkt het, dat

er een nieuw volk in ons werelddeel is binnen gedrongen, maar de oude bewoners hebben in de eene streek niet dan na tegenweer den indringers het veld geruimd, hebben zich in andere streken waarschijnlijk goedschiks onderworpen en zijn met de veroveraars tot één volk samengesmolten. Want niet alleen zijn verschillende berggrotten voortdurend, van af het eerste tot in het tweede tijdvak bewoond geweest, maar ook laten anatomische bijzonderheden in den vorm der beenderen, volgens de meening der anthropologen, zoowel het voortbestaan der oudere rassen als het vermengen dezer met nieuwere duidelijk erkennen 1).

Ook de fauna is niet vernieuwd, maar door het uitsterven van eenige en wegtrekken van andere diersoorten slechts verarmd, terwijl de meeste dieren hunne oorspronkelijke standplaatsen behielden. Eindelijk is het tot heden niet mogelijk geweest de algemeenheid van eene overstrooming, die het „roode diluvium" zou veroorzaakt hebben, aan te toonen.

De sporen eener bedekking door water vindt men hoofdzakelijk in het Westen: in Frankrijk, Nederland, België en in het Noorden van Duitschland, en zelfs dáár zijn sommige grotten, zooals die van Arudi, Bize, Massat, Laugerie-Basse en vooral van Gourdan, geheel vrij van leem- of grint-lagen 2).

Het palaeolitisch tijdvak is dus niet door eene lange tusschenruimte van het metaal-tijdvak gescheiden, maar

---

1) Vgl. de Quatrefages, *Espèce humaine* (Duitsche uitg. 1878), Dl. II, Hfst. X: Nadaillac, op. cit. Hfst. IV, e a.

2) Nadaillac, p. 64.

beide grenzen aan elkander en volgen elkander onmiddellijk op. Maar daardoor komt het tijdvak van den ongeslepen steen in Europa veel nader bij de geschiedkundig bekende tijden, dan men gewoon is aan te nemen. De periode der paaldorpen hangt, zooals we vroeger zagen, met den bloei der Etrurische brons-industrie samen, en het Scandinavisch brons-tijdvak valt in den tijd, dat de Pheniciërs de voornaamste zeevaarders waren der toen bekende wereld 1); en daar het bloeitijdperk der Etruriërs in de zesde tot de achtste eeuw v. Chr. valt en dat der Pheniciërs omstreeks 1000 jaar v. Chr., is er niets, wat ons dwingt het begin der tweede periode vroeger dan ongeveer 1200 jaar voor onze tijdrekening te plaatsen 2).

Het bouwen van paalwoningen even als het oprichten van megalithische gedenkteekenen heeft tot in de Christelijke jaartelling voortgeduurd.

In de paaldorpen van den Starnberger-See zijn tusschen de keukenafval ook hoenderbeenderen gevonden; die dorpen waren dus nog in de tweede helft der zesde eeuw onzer jaartelling, toen de hoenders in Europa ingevoerd werden, bewoond. Chantre beweert, dat de paaldorpen van Paladru (Depart. Isère) tijdens de Karolingers nog bewoond waren, en het schijnt zeker te zijn, dat de zeedorpen in Pruisen tot in de dertiende eeuw bevolkt waren.

Is het duidelijk, dat sommige grafmonumenten vóór den tijd der Romeinen opgericht zijn, omdat we b. v.

---

1) Sven Nilsson op. cit. wil in Stonehenge een Phenicischen zonnetempel zien.

2) Vgl. O. Fraas, *Vor der Sündfluth.*

Menhirs in een Romeinschen muur ingemetseld vinden, even zeker in het, dat andere van veel jongeren datum zijn. In Schotland duidt een groote steen, een Menhir, de plaats aan, waar in de dertiende eeuw de slag van Largs geleverd werd; in Bretagne zijn op vele plaatsen de Menhirs door een kruis gekroond, dat blijkbaar tegelijk met den steen zelf is uitgekapt; in Ierland zijn, zooals uit de opschriften blijkt, nog na de aankomst van St. Patrick megalithen opgericht, en uit Dolmens zijn munten uit verschillende eeuwen na onze tijdrekening, tot zelfs van het jaar 1040, te voorschijn gekomen.

Het zou hier de plaats zijn, nog met enkele woorden van de rassen te gewagen, welke gedurende het tijdvak der metalen Europa bevolkten en van welke de tegenwoordige bewoners de afstammelingen zijn. Er heerscht echter nog weinig eenheid van gevoelen tusschen de anthropologen en ethnologen; en de uitkomsten der vergelijkende taalstudie, ofschoon ze in menig punt zeer gewenschte opheldering verschaften, hebben op andere punten den twijfel meer versterkt dan weggenomen.

't Is daarom niet mogelijk een kort overzicht van den ethnologischen toestand van Europa te geven; we laten dit liever achterwege, om ons in eene volgende aflevering met de eerste bewoners van Amerika bezig te houden.

J. M. L. KEULLER.

Rolduc.

(Slot volgt.)

BOEKBEOORDEELING.

DE VOORLOOPERS DER HERVORMING 1).

Johannes Jacobus Altmeyer, geboren te Luxemburg in het jaar 1804, doctor in de rechten en de wijsbegeerte, werd den 25n December 1834 tot hoogleeraar aan de nieuw gegronde vrije hoogeschool te Brussel aangesteld, en stierf in die hoedanigheid, den 15n September 1877. Zijne voornaamste werken zijn: *Histoire des relations commerciales et diplomatiques des Pays-Bas avec le Nora de l'Europe pendant le XVe siècle*", 1840; *Une succursale du tribunal de sang*, 1853. Verder nog: *Geschiedenis van den vrede van Munster*, eenige schoolboeken enz.

Altmeyer had de nederlandsche geschiedenis der zestiende eeuw tot het bijzonder voorwerp zijner studiën gemaakt en liet daarover een uitgebreid handschrift achter, hetwelk door de belgische regeering werd aangekocht.

Uit dit handschrift, wat geenszins tot den druk was voorbereid, werd door eene daartoe benoemde commissie het voor ons liggende gedeelte ter uitgave gekozen en aanbevolen.

Men zag het handschrift opnieuw door, liet zooveel mogelijk de „voorloopers der hervorming", die niet tot Nederland behooren, ter zijde, doch voegde van den anderen kant niets aan den tekst toe, welke „vóór alles het werk van den schrijver moest blijven".

Ook de titel van het werk, zegt de commissie van uitgave (Philippson, Potvin, Rahlenbeek en Ch. Ruelens), is door den schrijver zelven daaraan gegeven.

Ondanks dat laat Altmeyer een aantal personen optreden, welke met de geschiedenis van Nederland niet in betrekking staan.

Het eerste hoofddeel begint onmiddellijk met Nederland in de

1) *Les précurseurs de la réforme aux Pays-Bas*, par J. J. Altmeyer, professeur à l'université de Bruxelles. Bruxelles, Merzbach et Falk (Muquardt), 1886. Twee deelen, 8o. 346 en 309 blz. (*f* 5.75).

twaalfde eeuw en het is, denk ik, hoofdzakelijk het daaraan voor af gaande gedeelte, wat door de uitgevers ongedrukt is gelaten.

De vorm van den eersten volzin schijnt zulks ook te bewijzen. Maar ter zake. De schrijver geeft in deze twee boekdeelen een vrij volledig, schoon beknopt overzicht van de heretische bewegingen bijzonder in Nederland vóór de zestiende eeuw.

Hij bouwt zijn werk op de levensgeschiedenis van mannen, die hetzij met eenvoudigheid en reine bedoeling, hetzij door partijzucht, door hoogmoed of staatsbelang gedreven, opgestaan zijn tegen alle soort van misbruiken op kerkelijk gebied.

Het leven wordt verhaald van hen, die zich verzetten tegen de simonie, de zedeloosheid van geestelijke personen, de gierigheid en andere dergelijke fraaie zaken.

Doch dit niet alleen. Uitgaande van het denkbeeld, dat in alle vakken van wetenschap de rechte vorderingen eerst met de zestiende eeuw zijn begonnen, neemt de heer Altmeyer in zijn tafereel ook zulke mannen op, welke, ofschoon onderworpen kinderen der Roomsche Kerk, door kennis van wis- aardrijks- volkenkunde enz. vóór de zestiende eeuw aan Nederland dienst bewezen en in die wetenschappen uitgeblonken hebben.

Wij ontvangen aldus eene algemeene schets van den toestand op kerkelijk en wetenschappelijk gebied, die bijvoorbeeld door een ruimer gebruik der *Kerkgeschiedenis* van Moll, en van bijzondere werken als dat van Römer, Schotel, alsmede van Acquoy en vele anderen voltooid had kunnen worden.

Men kan er zich echter niet over beklagen, dat Altmeyer willens en wetens, uit partijzucht, zekere bronnen niet opgezocht of ongenoemd heeft gelaten. Wij vinden er uit alle landen, van alle geloof en staatkunde genoemd; al treffen wij dan ook altoos Gieseler en Neander, nimmer Damberger of Stolberg aan, voor de algemeene geschiedenis der Kerk; steeds Gregorovius en niet von Reumont, voor de geschiedenis van de stad Rome enz.

Bollandus bleef natuurlijk niet ongebruikt. Terwecoren en andere schrijvers uit de Jezuïetenorde werden niet over het hoofd gezien. Het tijdschrift *De Katholiek* werd zelfs doorbladerd, benevens het *Archief* van Kist en Rooyaards.

In 't algemeen kan men dus met de onpartijdigheid wellicht tevreden zijn. En in een werk, over welks uitgave eenige jaren na den dood des schrijvers verloopen zijn, is het geene groote fout, dat van Kampens *Geschiedenis der vereenigde Nederlanden* meer geldt

dan Arends werk en dat van vele andere latere geschiedkundigen. Ja, dat van Kampen alleen in de hoogduitsche vertaling aan den schrijver ten dienste stond, kan men ook desnoods verontschuldigen.

Zeldzaam vergeet Altmeyer den plicht van den geschiedschrijver door het bezigen van uitdrukkingen en uitroepen, die meer van genegenheid voor anti-kerkelijke dan voor kerkelijke beginselen getuigen, en niet genoegzaam gemotiveerd worden.

In de voorrede maakt ons de schrijver zijn standpunt duidelijk.

In de zestiende eeuw, zegt hij, „l'antiquité déchire le voile épais de la barbarie". „Eene nieuwe wetenschap", zoo gaat hij voort, „was geboren uit het werk der critiek en der oudheidkunde; die wetenschap onttroonde de godgeleerdheid.... De Renaissance baande den weg tot allerlei soort van hervorming (réforme)."

„Men verwierp de oude monnikskronijken met verachting, en leerde de ware geschiedenis van Thucydides en Tacitus; Guicciardini, Commines en Macchiavelli verschenen op 't tooneel. Men gaf zich met geestdrift over aan de studie van 't romeinsche recht"....

„Een der grootste mannen van de Kerk in de vijftiende eeuw, Aeneas Sylvius Piccolomini, later paus Pius II", wordt door den schrijver als hoofdgetuige zijner meening over de studie der oudheid aangehaald.

Een rustige kop, die de laatste middeleeuwen even goed verstaat als de beweging der zestiende eeuw, zal hier aan eene soort van reclame denken, die wij in eene inleiding over 't hoofd moeten zien.

Een geschiedschrijver, die de karolingische kronijken versmaadt, welke een der hoofdbronnen zijn voor de kennis van staat en maatschappij in de 8e en 9e eeuw; die zonder restrictie Macchiavelli aanhaalt, als getuige der waarheid; die in de negentiende eeuw onvoorwaardelijk het romeinsche recht aanprijst, alsof het voor onze dagen van decentralisatie uitmuntend paste; die Pius II als vertegenwoordiger der nieuwe denkbeelden van de Renaissance aanprijst, heeft blijkbaar de vroegste middeleeuwen weinig bestudeerd. Hij is minder doorgedrongen in de afgrijselijke gevolgen voor de vrijheid van geloof en volk, voortspruitende uit Macchiavelli's stelsel van opportuniteit; hij heeft niet leeren kennen, wat al ellende de juristen der zeventiende eeuw over Duitschland hebben gebracht, en geen afkeer gevoeld bij 't opkomen van den Venus-dienst en de Romulus-altaren te Rome zelf, aan 't einde der vijftiende eeuw; ja, hij heeft nooit overdacht, wat schatten van poezie van

1450 tot 1550 te niet zijn gegaan, en hoe de schoone kunst, hare bestemming van volkskunst verloochenende, aristocratische kunst werd, van wier genot het volk was uitgesloten.

De schilderkunst en de dichtkunst vooral worden sedert de zestiende eeuw meer en meer aan 't volk (aan het publiek) onttrokken. De groote volksdichten, door den schrijver zelven besproken als voortreffelijke uitingen der maatschappij van de 13e en 14e eeuw, gingen verloren, en werden door verhalen uit de heidensche oudheid vervangen, waarvoor het volk geenerlei medegevoel had.

Doch wij willen bij de bijzonderheden der inleiding niet langer stil staan.

Altmeyers werk levert ons in een zaakrijk verhaal een uitmuntend beeld.

Wij kunnen in zijn werk de volgorde niet roemen, want herhaaldelijk verstoort hij de opeenvolging der feiten, en behandelt dikwerf plotseling personen van een tijdperk, dat reeds is besproken, nadat men hen reeds sedert een paar honderd jaar gestorven achtte; doch er blijft nog genoegzaam te prijzen over, om dit gebrek aan tijdsorde te verontschuldigen.

Tanchelm, Tanchelinus van Antwerpen (1100) treedt allereerst op in het eerste hoofdstuk van het eerste deel, weldra opgevolgd door Alain van Rijsel omtrent 1150, Willem Cornelis van Antwerpen, gestorven in 't jaar 1248, en Simon van Doornik, uit het begin der 13e eeuw. Wij kennen Tanchelm genoeg uit Molls geschiedenis. Iedereen weet, dat hij door zijne prediking eenen diepen indruk maakte, vooral op het vrouwelijk geslacht. Doch bij de beoordeeling van dien ketter, bedenke men, dat zijne geschiedenis alleen geput kan worden uit geschriften van zijne tegenstanders, en wel voornamelijk uit een gebrekkig *Leven* van den H. Norbertus.

Moll herinnert er aan, dat wij, zonder Tanchelms bedoelingen te willen wegen, toch moeten bedenken, dat het een man was „zonder ware beschaving.... bezet met zelfbedrog en gevoel van eigen waarde.... allengs een demagoog, verblind door den voorspoed.... en verbitterd door den tegenstand" (II, 3, 57).

Altmeyer beschouwt Alain van Rijsel als een man, wiens rationalistische bewijsvoering te zwak is om de waarheid van den godsdienst door het verstand alleen aan te toonen, en laakt Willem Cornelis, die in zijnen dweepzieken zin meende: „qu'une courtisane

pauvre était préférable à une femme chaste qui possédait quelque chose".

Ook wil de schrijver niet zeggen, dat Alain niet pauselijk gezind was. Hij droeg zijn werk aan Clemens III op.

Van Simon van Doornik getuigt de heer Altmeyer, dat hij tot diegenen behoorde, welke de dialectische kunst *à tort et à travers* bezigen, en eindelijk alles als leugen bestempelen, wat zij niet kunnen bewijzen. Simon, zegt hij, was verblind door den goeden uitslag zijner lessen te Parijs. Hij beweerde: „door zijne (dialectische) kunst gemakkelijk het tegendeel over de H. Drievuldigheid te kunnen bewijzen van datgene, wat hij als waarheid onderwees" (I, 28).

De schrijver noemt nevens Simon ook Stephanus, bisschop van Doornik omtrent 1192, en verhaalt (I, 28), dat deze kerkvorst, wiens geslachtsnaam Orléans was, zich bekend maakte door de ontdekking van valsche pauselijke bullen, die in zijn bisdom werden vervaardigd. Hij bezat dus talent voor de diplomatie, in de beteekenis, welke dit woord, na de gewichtige studiën van Sickel, Stumpf, Wattenbach en vele anderen, in onzen tijd onder de geleerden heeft gekregen. Zorgvuldige nasporing maakt Simon inderdaad waardig op te treden onder diegenen, welke voor en na de hervorming licht en leven over de geschiedenis verspreidden, door de studie der archieven. Deze Simon is verder bekend door zijne *Brieven en Redevoeringen*, in 't jaar 1682 voor 't eerst in 't licht gegeven.

Altmeyer laat in de meeste gevallen niet na de redeneeringen van genoemde mannen met algemeene trekken te schetsen, en geregeld de werken op te geven, waaruit hij heeft geput.

Hij voert ons nu de meesters van den H. Thomas van Aquinen te gemoet, en teekent den invloed, welken deze groote wijsgeer op Nederland uitoefende. Van de andere zijde wordt Siger van Brabant behandeld, die te Parijs eenige van Thomas' meeningen wederlegde, en daarom eene plaats onder de *précurseurs* heeft verworven.

Daar de schrijver zelf herhaaldelijk zijn blikken werpt op het werken der „voorloopers" buiten Nederland, in Frankrijk, Duitschland, Italië enz., zij het ons vergund, ter staving van zijne eigène theorie, nog eenige eeuwen over de 12e eeuw heen in de geschiedenis op te klimmen.

Wij weten dat de simonie, waarover de voorloopers der hervorming klagen, reeds ontstond in den apostoltijd en door Petrus

streng wordt bestraft. Doch daarvan willen wij niet spreken, maar wel herinneren, dat bijvoorbeeld reeds op het groote concilie van Nicea in 325 maatregelen werden genomen tegen zulke mannen, welke ondanks een onzedelijk leven zich niet schaamden naar de priesterlijke waardigheid te dingen.

Wij zouden bisschop Hosius van Cordova uit de vierde eeuw kunnen noemen, die levendig optrok tegen geestelijke overheden, welke armen, weduwen en weezen verdrukten, en slechts wereldlijke voordeelen najoegen.

Men zou de leden der synode van Agde (in Languedoc) uit de zesde eeuw kunnen aanhalen, die zich sterk verzetten tegen zulke abten, welke meer dan een enkel klooster wilden bestieren. Gelijk vroeger werd ook op deze synode het onzedelijk leven der priesters berispt, en werden de bisschoppen, welke oorkonden vervalschten, met straf bedreigd. Men zou verder kunnen verhalen, hoe in 589 te Narbonne tegen de „purperen kleederen" der geestelijkheid en hare onwetenheid straffen werden uitgeschreven.

Wij zouden kunnen gedenken, hoe aan de priesters te Toledo in 623 het lezen der Heilige Schrift werd ingescherpt; hoe in de achtste eeuw in Engeland diegenen werden vervolgd, welke de taal des lands niet verstonden, en zedeloos leefden.

Er bestaan voorbeelden uit de negende eeuw, hoe aan de geestelijken examens werden opgelegd, zoowel omtrent hunne kundigheden als hunne levenswijze, en hoe zij verplicht waren zelfs geneeskunde te studeeren.

Ook werden er in 813 te Arles, Rheims, Mentz, Tours en Châlons zoogenaamde hervorm-synoden gehouden, waar maatregelen werden genomen tegen het onmatig toenemen der geestelijken en hevig tegen de verdorvenheid der kloosters en de wereldsgezindheid der geestelijken te velde werd getrokken.

Dat alles geschiedde in de negen eerste eeuwen des Christendoms. Nu daagden de tiende en de elfde eeuw op.

De voorschriften en andere pogingen tot verbetering van het kerkelijk leven verminderden niet; dat wordt onder anderen bewezen door het streng en gevolgrijk streven van Odilo van Cluny. (Men vergelijke de hierboven genoemde nederlandsche schrijvers, Römer, Moll enz.) Gregorius V trachtte in het korte tijdperk van zijn pausschap, aan 't einde der tiende eeuw, gedurig naar de hervorming van het kerkelijk leven.

En Gregorius VII zelf!... Hij was geweldig als Erasmus! Hij

duldde noch wanorde in de kloosters, noch eedbreuk en zedeloosheid der priesters, evenmin als het overwicht der wereldlijke macht.

Evenals de beroemde Rotterdammer, die later door Altmeyer uitvoerig wordt behandeld, verzette de paus zich tegen de haarklooverij van sommige orthodoxe godgeleerden of betweters.

Dit was bijvoorbeeld het geval tegenover Berengar van Tours. Toen deze geleerde aartsdiaken van Angers en „scholasticus" (d. i. hoofd der bisschoppelijke school) wegens zijne denkbeelden over het H. Sacrament des Altaars reeds verschillende malen voor het kerkelijke gerecht was gedaagd, en ten laatste nog eens voor de rechtbank van Gregorius VII moest verschijnen, werd zijn oorspronkelijke tegenstand wel niet verontschuldigd, doch Gregorius beval allen vijanden van Berengar dezen niet met nuttelooze verwaandheid te vervolgen. De uitkomst daarvan was, dat Berengar zich met de Kerk verzoende 1).

Op dezelfde wijze ried ook Erasmus, ten einde de godgeleerden tot ernst en zedelijkheid op te wekken, zich niet met nuttelooze, kleingeestige haarklooverij over de H. Drievuldigheid enz. bezig te houden, maar liever de hoofddeugden van het Christendom te beoefenen en de leerstukken met meer eenvoudigheid op te nemen.

Verzette zich Adriaan VI niet even uitdrukkelijk als de „voorloopers der hervorming", Geert Groote en zijne vrienden twee eeuwen vroeger, tegen het afschuwelijk leven (*horrenda et abominabilis*) van de bedelmonniken te Deventer, omdat zij zich aan allerhande schelmstukken (*scelera nefandissima*) schuldig maakten?

Doch alle deze pogingen tot hervorming hebben bijna uitsluitend betrekking op de tucht, zal men wellicht zeggen.

Aan het streven om de kerkleer zelve te hervormen was ook geen gebrek in de eeuwen, welke aan de twaalfde voorafgingen.

„Zij die de geschiedenis der ketterijen opmaken" — zegt Moll terecht (K. G. II, 3, 59) — „staan telkens in verlegenheid, wanneer het er op aankomt de vaders der secte te noemen .... en het pad te wijzen, waarlangs de geest der haeresie opkomt."

Men sla een blik op de geschiedenis van het arianisme.

Aan den dag gekomen in de vierde eeuw, liet het sporen in Nederland na tot in de negende, onder bisschop Frederik van Utrecht (Moll I, 373).

---

1) Men vindt de reeks van Berengars werken naar volgorde opgegeven bij Gfrörer, *Kirchengeschichte*, IV, S. 509.

Terwijl men in Rome streefde aan de eenmaal als waarheid verkondigde leerstukken grootere vastheid te geven, en die in den loop der eeuwen door nieuwe omschrijving te bevestigen, deed van de andere zijde reeds in de vroegste eeuwen de geest van verzet zich gelden.

Altmeyer geeft ons echter niet aan hoe die ketterijen samenhangen met de staatsgeschiedenis. Menigmaal moet de oorzaak van het zelfstandig, onafhankelijk optreden van eenen „voorlooper der hervorming" hoofdzakelijk in de ondersteuning gezocht worden, die hem door de wereldlijke macht uit staatszucht werd geschonken. Ook vreesden de europeesche volken, gedurende het tijdperk der volksverhuizing en nog lang daarna, met het opofferen van het heidendom of het aannemen van het Roomsche Christendom de onafhankelijkheid te moeten prijs geven.

Hoe is het anders te verklaren, dat Oost- en West-Gothen, Wandalen en andere daaraan verwante volksstammen zich tegen paus en keizer voor het arianisme uitspraken?

De oplossing is niet moeielijk.

Niet ongenegen in het verband van het oost-romeinsche rijk te treden, wanneer men hun zekere nationale vrijheden waarborgde, verzetten zij zich tegen het keizerlijk bevel van Theodosius ter handhaving van het concilie van Nicea.

De tegenstand wekte hunnen moed. De Oost-Gothen drongen Italie binnen. De keizer was verplicht hun die verovering toe te staan. De West-Gothen rukten naar de Pyreneen voort enz.

Het arianisme scheen meer en meer de waarborg hunner nationaliteit.

Hoe zou het in de daarop volgende eeuw aan de Saracenen mogelijk zijn geweest Egypte te veroveren, indien zij niet ondersteund waren geweest door de monothelieten, die uit afkeer van den byzantijnschen druk in de heterodoxie hunne onafhankelijkheid zochten?

Waarom wilde de friesche koning Radbod (schoon ik allen eerbied heb voor volksoverleveringen) niet door Wulfram, doch wel door Willibrord gedoopt worden, indien hij in den frankischen, door het hof bijzonder beschermden bisschop geene bedreiging voor de onafhankelijkheid zijns volks had gezien?

Waarom anders wilde Karel de Groote het beroemde *Filioque* in het *Credo* doen opnemen, dan met het doel om, gelijk Constantijn I, Justinianus, Theodosius enz. aan de wereld te verschijnen als

handhaver der christelijke leer niet onder, maar nevens den paus, gelijk hij ook *Roma* de voornaamste stad zijns rijks noemde.

Waaruit putte Berengar van Tours den moed als verbeteraar der kerkleer op te treden, indien hij niet gesteund ware geweest door den franschen koning Hendrik I?

De duitsche Saliërs bezaten toenmaals, in de elfde eeuw, macht genoeg om achtereenvolgens mannen op den pauselijken troon te brengen, welke voor alles aan het duitsche rijk gunstig zouden zijn. Reeds hadden de fransche bisschoppen tegen 't einde der tiende eeuw maatregelen genomen, opdat de geestelijke macht van den Stoel Petri „niet misbruikt wierd tot onderdrukking van vrije volken, daar Rome, door eenen barbaar onderworpen, naar diens willekeur moest leven" 1).

Om dit te voorkomen liet een deel van het fransche episcopaat, in naam des konings, het huwelijk der priesters toe, en wijzigde het vastengebod alsmede de regelen op het huwelijk der leeken.

Men sprak er over zich van Rome af te scheuren. 't Geschiedde niet. Maar eene halve eeuw later moest, met een dergelijk doel, de leer omtrent de H. Eucharistie aangegrepen worden, en Berengar daartoe de hand leenen.

Gfrörer heeft opgemerkt, dat deze beweging, onder den keizerlijken paus Clemens II ontstaan, weder ophield, toen de pauselijke troon bestegen werd door mannen, geheel canonisch en onafhankelijk van de duitsche staatkunde gekozen.

Wil men de beweging der Albigensen uit louter waarheidszin verklaren?

Is het niet de heerschzucht van eenige fransche vasallen, vooral van Raymond II van Toulouse, die hier het vuur stookte?

Van zulke zaken vernemen wij bij Altmeyer niets naders. De schrijver schakelt den eenen ketter aan den anderen, zonder dat wij het onderling verband der wereldgebeurtenissen leeren kennen.

Nadat de schrijver de dertiende eeuw reeds heeft behandeld, komt hij nogmaals van de twaalfde spreken, en verhaalt ons oprechtelijk, dat Petrus Waldus (Valdes) in 1160 te Lyon wel het Evangelie in de volkstaal overbracht of liet overbrengen — want hij zelf schijnt slechts *aliquantulum literatus* geweest te zijn — doch dat zijne volgelingen afweken van zijne leer, die rechtgeloovig was.

---

1) Woorden van den bisschop van Orléans op de synode van Reims in 991.

Tot deze leerlingen rekent de schrijver dan de vlaamsche „klompdragers" en ziet in den portugeeschen naaktlooper, met name Alphonsus, welke drie honderd jaar later, in 1459, te Rijsel verbrand werd, eenen volgeling van Petrus Waldus.

Wat de heer Altmeyer hier bijvoegt over de doopsgezinden te Almelo (*dans ces parages*), als waren zij, volgens Blaupot ten Cate, aan de Waldensen ontsproten, had wel door de commissie van uitgave toegelicht mogen worden.

't Is waar, dat Blaupot in 't jaar 1839 duidelijke punten van overeenkomst zag tusschen de noord-nederlandsche doopsgezinden en de vlaamsche Waldensen. Edoch in latere deelen zijner *Geschiedenis van de doopsgezinden*, tot in 1847, komt hij meer en meer van dit gevoelen terug.

W. Moll eindelijk toont uit het werk van Hoekstra over dit onderwerp (1863), dat de oorsprong der Mennonieten niet bij de Waldensen moet worden gezocht (I, 3, 55).

Daarna, terugkeerende tot de dertiende eeuw, verhaalt Altmeyer, dat Innocentius III in 1208 een verdelgingsoorlog (*guerre d'extermination*) tegen de Waldensen predikte.

De schrijver haalt echter de woorden van Innocentius niet aan. Wel zag de paus gevaren voor de kerkelijke leer in het prediken der Waldensen; van de andere zijde beval hij echter het ijverig lezen der H. Schrift uitdrukkelijk aan, met de woorden: „Desiderium intelligendi divinas scripturas et secundum eas studium adhortandi reprehendendum non sit, sed potius commendandum".

Doch Innocentius oordeelde, dat de geheime bijeenkomsten (*conventicula*) gevaarlijk waren voor onkundigen, op wie de regel van den apostel moest toegepast worden „sapere ad sobrietatem" 1).

Het stemt met de algemeene beginselen van Innocentius III omtrent de behandeling der ketters overeen, waarvan Altmeyer geen duidelijk begrip aan zijne lezers geeft.

De kerkhoofden worden ons al te zeer geschilderd als mannen, die niet anders verstaan dan vloek en verdoemenis.

---

1) De geheele brief is te vinden bij Bzovius, *Ann. eccl.* a°. 1199, n. VI, en bij Hurter, *Innocenz III*, II, S. 245 ff. W. Molls meening is: „Innocentius verbiedt den leeken het bijbellezen niet". Register, bl. 80; en II, 2, bl. 331: „Het is er verre van af, dat het gevoelen van lieden... die de vertolking van den bijbel tegenstonden, algemeen heerschende was."

Ook konde men bij deze gelegenheid nog de opmerking maken, dat de denkbeelden over de sacramenten, de eeuwigheid enz., gelijk die door de Waldensen werden verkondigd, veel ouder zijn dan Petrus Valdes. Ja velen zoeken daarvan den oorsprong in de geschiedenis van Claudius van Turijn, in de negende, anderen zelfs in het leven van paus Sylvester, in de vierde eeuw, waarover de geschiedschrijver Hazenberg heeft gehandeld, die in 1740 te Utrecht *Waldenses Petro de Waldo antiquiores* uitgaf.

Nog hadde Altmeyer wellicht de uitbreiding dier leer in de dertiende eeuw gedeeltelijk kunnen verklaren uit de deelneming, welke zij vond bij sommige fransche vasallen. 't Is eene zekere waarheid, dat de Waldensen onder den adel eenen aanhang wisten te verkrijgen.

Eindelijk is het niet zonder belang, dat de „voorlooper der hervorming" Alain van Rijsel, waarvan hierboven gesproken is, een der grootste vijanden der Waldensen was, en een geschrift *Contra Albigenses, Waldenses, Judaeos et Sarracenos* opstelde.

De heer Altmeyer doorloopt nu verder de geschiedenis der Lollarden, Flagellanten, Begarden enz. en verhaalt, dat ook de Franciscanen niet altoos eenstemmig met den paus handelden, eene opmerking, die eenigszins nuchter schijnt, want ten allen tijde komen er „katholieke" gezelschappen en personen voor, wier overeenstemming met de inzichten van het Hoofd der Kerk, in ondergeschikte zaken, te wenschen overlaat.

De meest kerkelijk-ascetische mannen, die hunne kracht inspanden om door leer en voorbeeld de geestelijkheid en het volk tot een godvruchtig leven en tot studie op te wekken, worden als „voorloopers der hervorming" geschilderd: zoo bijvoorbeeld Jan van Ruysbroek, zoo Geert Groete, Brinckerinck, Radewijns, Zerbolt, en eindelijk Thomas van Kempen.

De schrijver maakt de opmerking dat Ruysbroek niet gecanoniseerd is.

Thomas van Cantimpré, Maerlant en andere volksverlichters, die de misbruiken hunner eeuw verfoeiden, worden in dezelfde rij geschetst, onder den titel van: *Oorsprong der Renaissance.*

De cynische humanist Conrad Muth of Mutianus van Hamburg wordt bij Strauss vergeleken, en eindelijk verschijnt Erasmus in het midden zijner tijdgenooten. Twee hoofdstukken worden hem gewijd.

Altmeyer geeft ons een vrij volledig overzicht van het streven en den invloed des beroemden Rotterdammers. Hij verzwijgt geenszins, hoe onze Gerrit Gerritsz. door het hof van Rome beschermd werd; hoe paus Adriaan VI hem tot zich riep. Van de andere zijde wordt ook zijn hevig optreden tegen Luther in 't behoorlijk licht gesteld.

De schrijver, die de meeste andere levensberichten en verhalen uit bronnen van de tweede hand putte, klimt hier tot den oorsprong zelven op, dien hij, ten minste voor een groot gedeelte, heeft onderzocht.

Erasmus' persoonlijk karakter wordt evenwel niet besproken. Welke drijfveeren hem aanzetten tot zijne werkzaamheid, en in hoe verre wij al wat hij schreef als louter goud moeten betrachten, wordt niet nader onderzocht.

De buitensporige grofheid, waaraan de beroemde schrijver zich schuldig maakte, willen wij ten deele gaarne toeschrijven aan den algemeenen geest der polemiek van zijnen tijd.

Zijne ijdelheid willen wij door de vingers zien. Eigenaardig is zijne verhouding tot de broeders van het gemeene leven, die immers mede tot de „voorloopers der hervorming" behooren. Erasmus die eenige jaren in een fraterhuis had gestudeerd, was van meening, dat de broeders er zich op toelegden „de jongelingen van vurigen en levendigen aard... van dien vrijen en moedigen aard te berooven door slagen, gedurig gedreig en gekijf.... waardoor zij hen breken en ter neder drukken". Dergelijke ruwheden mogen voorgekomen zijn. Delprat, de geschiedschrijver der *Fratres communis vitae* bij uitnemendheid, onderwerpt deze schatting van Erasmus aan een koel oordeel, en bewijst, hoe de spottende criticus alleen in verband met zijn karakter, met zijn eerzuchtig streven kan verstaan worden (*Geert Groote*, bl. 265, vv.).

De heer Altmeyer geeft vervolgens een uitvoerig overzicht van *De lof der zotheid*, en verhaalt, hoe Erasmus aan de hoogeschool te Leuven studeerde, vervolgens er onderwees; hoe zijne lessen een vermeerdering van vele honderden studenten tengevolge hadden; hoe hij tot roem verstrekte aan het nieuw gegronde *collegium trium linguarum*, en sommigen (schoon ten onrechte) hem zelfs de gronding toeschreven van deze school, waaruit beroemd geworden geleerden hunne eerste en voornaamste kennis van het Latijn, het Grieksch en het Hebreeuwsch hebben geput. Later werd Erasmus door zijne vroegere collega's wegens zijne vrije

meeningen vervolgd, maar ook het college der drie talen verloor zijnen eersten glans.

Daarmede sluit het eerste deel. De schrijver doorloopt in het tweede de geschiedenis veler pedagogen, rechtsgeleerden enz., ook van zulken, die Luther overleefd hebben.

In de eerste plaats ontmoeten wij Louis Vivès, den grooten reformator van het hospitaal- en armwezen in West-Vlaanderen. Vervolgens verschijnen de rechtsgeleerden Busberg en Leoninus, Agrippa met zijne leerlingen en — een onderwerp herhaaldelijk door den schrijver besproken — het populaire hekeldicht.

De heer Altmeyer beschrijft den inhoud en de strekking van het uitgebreide satirische leerdicht *Das Narrenschiff* van Sebastiaan Brant (1458—1521) en zegt: „Comme les réformateurs il attaque les abus d'une érudition stérile et d'une théologie où le dogme étouffait la morale".

Hier heeft de schrijver evenwel verzuimd het werk zelven van Brant te lezen. Hij haalt althans als getuige uitsluitend Gervinus aan. Deze schrijver geeft (*Geschichte der deutschen Dichtung*, II, S. 355) alleen te verstaan, dat Brants overstrenge moraal niet gunstig werkte; zoo bijvoorbeeld zijne gisping van den dans, de mode en dergelijke wereldsche genoegens.

Onder de rubriek van *Satire populaire* worden ook de rederijkkamers geplaatst (II, 52) en van dezen gezegd, dat hare geheele organisatie niet hooger opklimt dan de vijftiende eeuw, terwijl toch uit Schotel, Hermans en andere schrijvers over dit onderwerp blijkt, dat haar geregeld bestaan zich reeds vóór 1400 vertoont.

Wel zijn de jaartallen der stichting van de meeste dier gezelschappen onbekend, doch de groote menigte, waarvan de bloei in het begin der 15de eeuw aan geenen twijfel onderhevig is, mag ons veilig doen besluiten, dat haar ontstaan en werken lang vóór 1400 begint.

De „gheselle van den spele", die wij in 1350 overal aantreffen, mogen gedeeltelijk tot de *Chambres de rhétorique* worden gerekend.

Later komt de heer Altmeyer zelf op zijne uitspraak terug, zeggende: „Leur organisation remonte généralement au quatorzième et au quinzième siècle".

De uitgevers hadden zich hier wel eene kleine wijziging van den tekst of eene noot mogen veroorloven, en niet te streng hun be-

sluit moeten toepassen: „Le texte doit demeurer avant tout l'oeuvre de l'auteur", zooals in de voorrede wordt gezegd.

„Ils [les rhétoriciens] avaient produit au seizième siècle", zoo gaat Altmeyer voort, „des légions de libres-penseurs"....

Menige lezer denkt daarbij aan diegenen, welke wij in onzen tijd „vrijdenkers" noemen.

De schrijver verduidelijkt echter zijne gedachten op blz. 161.

Nadat hij den inhoud eener dramatische moraliteit heeft medegedeeld, volgens de daarvan door pastoor Bets (*Histoire de Tirlemont*, II, p. 42—44) gegeven beschrijving, en getoond heeft, hoe hierin de katholieke geestelijkheid, of liever het monnikendom wordt bespot, voegt hij eraan toe: „Ils [les rhétoriciens] n'avaient jamais attaqué la base fondamentale de la religion chrétienne, car ils plaçaient constamment le Christ au-dessus de tout" (bl. 163).

Zoo noemt de schrijver op eene andere plaats (bl. 281) ook Erasmus *un libre penseur*, gehecht aan de beginselen, „les principes qu'il avait puisés à Deventer", in de fraterschool.

Deze beginselen (men kan er naar believen Delprat, Acquoy, Moll enz. bij opslaan) waren geene andere dan die der katholieke Kerk.

Doch de schrijver beweert tevens, dat Erasmus „avait de beaucoup dépassé la réformation", ondanks de bescherming des pausen (282, 291).

Het is ook minder juist, wanneer de schrijver zegt, dat vóór de 16e eeuw geene geestelijke liederen in de gezinnen werden gezongen (bl. 166). Het aantal feestliederen van half geestelijk half wereldlijk karakter, die tot ons gekomen zijn, geeft een bewijs van de dwaling.

De schrijver noemt op eene andere plaats de *Souterliedekens*.

Het schijnt hem onbekend te zijn geweest, dat die van Van Zuylen bijvoorbeeld in 't licht gegeven zijn met de goedkeuring der geestelijke en wereldlijke overheid, en dat de *Souterliedekens* in 't algemeen oorspronkelijk niet geschreven werden om den geest van opstand te bevorderen, maar om het onzedelijke wereldsche lied te verdringen (bl. 167).

Het ontstaan van het spel *Homulus* van Petrus van Diest, wat eene bewerking is van den naamloos gedrukten *Spiegel van Elckerlyc*, wordt niet in 't rechte licht gesteld.

't Is nog steeds eene vraag, of *Elckerlyc* oorspronkelijk in Engeland, onder den titel *Every-man*, is gedrukt en gespeeld, dan wel of het vooraf in 't Nederlandsch te Antwerpen verscheen en in

't Engelsch is vertaald. Tevergeefs heeft de ondergeteekende te Londen in het *British Museum* naar de oplossing gezocht 1).

Altmeyer gebruikt in 't algemeen nog al verjaarde bronnen, die bewijzen dat het handschrift van zijn werk jarenlang in de schrijftafel heeft gerust.

Dat Anna Byns eene losbandige dame is geweest, wordt zonder nader onderzoek, naar wijlen Jonckbloets getuigenis, volgehouden, ofschoon onze hooggeschatte geleerde, met meer vernuft dan kennis der sprake van het zestiende-eeuwsche ascetisme, de eenige is, die dit uit Anna Byns' geschriften heeft gelezen.

Wanneer Altmeyer verder zegt, dat de katholieke tijdgenooten van Anna Byns haar niet „als eene boetende Magdalena hebben beschouwd", breekt hij Jonckbloets opvatting plotseling weder af (bl. 173).

Nadat de schrijver zelfs de zeventiende eeuw heeft aangeroerd, keert hij nog eens tot het begin der vijftiende terug, vindt aldaar een middeleeuwschen humor, die later beklagelijk is verloren gegaan, beschouwt de koddigheden, onder ernst vermengd, weder als zaad voor de kerkhervorming (bl. 176), en noemt die luim een „vijandelijken geest."

Het belachen der geestelijkheid was evenwel toenmaals in geenen deele eene oorlogsverklaring aan de Kerk, en ook later niet altijd. De geestelijkheid duldde dien spot gemakkelijk. Ook is het geenszins algemeen waar, dat de geestelijken uit de mysteriespelen werden „détrônés par les laïques".

Van oudsher bestonden in België en ook in 't Noorden dramatische voordrachten van wereldlijken aard nevens dezulken, die door geestelijken werden gehouden.

In Italie zochten de geestelijken zelfs in de spelen van oorspronkelijk burgerlijken aard mede te werken om die te verbeteren. Doch wij blijven bij de Nederlanden.

Daarna treden de geschiedschrijvers op: Froissard, De Commines, Van Dynter, Van der Heyden (a Thymo), de Meyere enz.; aardrijkskundigen, als Mercator en Ortelius; penningkundigen enz., die allen vlijtig medewerkten aan de verspreiding der wetenschap, door de verbetering der drukkunst vergemakkelijkt. Dat een van Mercators werken: *De creatione et factura mundi*, door de commissie van den index is afgekeurd, heeft den grooten geleerde bij

1) Men vergelijke het tijdschrift *Muséon* van Mgr. De Harlez, 1884: *Le caractère international de l'ancienne littérature flamande*, door Paul Alb. Thijm.

de katholieken evenmin als bij de andersgezinden aan roem doen verliezen.

In de alinea voor ontleed- en kruidkunde wordt een dankbare blik geworpen op Desparts, Busen, Rembert Joenkens (Dodoneus) en anderen, wier gehechtheid aan de kerkelijke leerstukken daarom niet wordt betwijfeld, ofschoon zij door geleerdheid uitblonken (bl. 240).

Nog eenmaal wordt (in 't 15e hoofdstuk) op de vruchten der drukkunst en kortelijk op de verhouding tusschen Luther en Erasmus gewezen. Eenige niet onbelangrijke personen worden daarbij nog besproken.

Ten laatste wordt opeens Rubens genoemd als een der hoofdfiguren, welke uit de omwenteling in de wereld van godsdienst en kunst, uit de *renaissance* zijn voortgekomen, en besluit de schrijver op de volgende wijze:

„En terminant ce livre sur la Renaissance dans les Pays-Bas nous pouvons en embrasser l'ensemble.

„On voit se révéler l'esprit d'un peuple qui produira Grotius et Van Helmont, Rubens et Spinoza: Rubens qui dérobera aux cieux les pensées les plus sublimes du catholicisme et les traduira sur la toile en leur donnant une forme animée et vivante, avec cette richesse de génie et cette magie de pinceau qui firent de lui un artiste de premier ordre.

„Spinoza répudié par la seule femme qu'il aimât, maudit par la synagogue, excommunié comme hérétique etc. enfantera un des plus grands systèmes de la philosophie moderne (Sacher Masoch)".

Rubens en Spinoza zijn dus in Altmeyers oogen de hoofdvruchten, die uit de sermoenen van Tanchelm, Ruysbroek, Thomas van Kempen, de waarschuwingen van Muth, Erasmus en vele andere werkzame mannen zijn voortgekomen!

Leuven,
Octaaf
Van Maria B. '86.

Dr. PAUL ALBERDINGK THIJM.

STANLEY'S REIZEN. 1)

Deze vertaling der belangwekkende geschriften van den merkwaardigen Stanley, die uit hun aard voor een kring van eenigszins

1) Ontdekkingen en Lotgevallen in Midden-Afrika, Geïllustreerde uitgave. Amsterdam, Boekhandel van P. Maes, uitgever.

ontwikkelde lezers bestemd zijn, wordt ons aangeboden als eene „geïllustreerde uitgave" in groot formaat, met vele kaarten, houtsneden en fraai gekleurde platen versierd; aan deze wijze van uitgave beantwoordt ook de prijs der inteekening, die verhoogd wordt, zoodra de inteekening gesloten is; bovendien wordt zij bij het publiek ingeleid onder fiere verzekering, dat zij geschied is „met vergunning des schrijvers en der uitgevers". Met belangstelling sloegen wij derhalve het sierlijk uitgevoerde werk open; na eene aandachtige lezing echter meenen wij van zulk een vertaling, op zoo onbekrompen wijze uitgegeven, meer te mogen vorderen dan de heeren J. Scherpenzeel en G. van Rijn gaven, de eerste in Stanley's: *Hoe ik Livingstone vond*, de tweede in: *De Congo en de stichting van een nieuwen Vrijen-staat* door denzelfden schrijver.

Vreemde woorden en uitdrukkingen vinden we o. m.:

D. I, bl. 18, wanneer het zich handelt; 26, toen ik eensdaags; 36, van binnen werd elke zadel behoorlijk met wol uitgevoederd; 46, het handelde zich hier; 49, een rijkelijk uitgestoffeerden zetelstoel; 68, onrechtstreeks; 77, versprak; 112, ik hield echter zeer eraan die oorzaak te kennen; 188, ik had mij hieraan geenszins verwacht; 225, op die jacht zijn zij zeer verlust; 270, had zich een groote angst van het volk bemeesterd; 272, de boot kapseisde; 275, hij worstelde voort tegen den zoo ver overlegen vijand; 278, dat ik volkomen op mijnen schik zou zijn; 320, uiterst fantastisch waren de klaarten, welke die vuren verspreidden. . . . Enz.

Hoe te dikwijls gezondigd werd tegen taalregels blijke:

D. I, bl 21, of de Banianees alleen de palm verdient; 39, van een gemakkelijken inborst — met hen vieren; 49, met den krommen, turkschen sabel, den schild gewapend. . . Enz. D. II, bl. 23, van den steenen gedenkzuil; 56, laat den weg rechts leggen. . . . den raad, die ik u geef; 57, dit geld zoowel . . . .; 64, al is onzen weg lang; 68, het doel is de Congo te openen; 84, na een windstille dag; 89, op droge, zwarte, plantaardige grond; 90, kunt gij de rivier bespieden . . . zijn pruttelende gramschap openbarende: 92, voer ik haar [den stroom] af; 93, hebben een menigte rivieren hunne schatting; 94, zonder eenige geluid — door de koude wind . . . . Enz.

Bepaalde regels voor samenkoppelen van woorden, voor punctuatie, voor hoofdletters enz. schijnen niet gevolgd te zijn.

Verder vonden we voor onze Hollandsche ooren te veel gebruik

gemaakt van woorden en uitdrukkingen, die niet tot de beschaafde spreektaal behooren en zulk een vertaling en uitgave onwaardig zijn:

D. I, bl. 25, kapotte katten; 147, in een zeer beroerden toestand — venten als . . . .; 148, deze vervloekte vlakte; 155, dat verwenschte moeras; 197, de sultan was een kerel, een vent; 199, twee mijner ezels verrekten; 272, hare lieden zoeken het lekkerste op wat voor hunnen bek te krijgen is . . . . Enz.

Keurig kunnen wij deze vertaling niet noemen. Waarom ook, daar men toch met den schrijver correspondeerde, geen verlof gevraagd een en ander te mogen weglaten, wat zijn werk ontsiert, b. v. die al te fraaie beschrijving, welke Stanley geeft van een onthaal, hem door de paters van zeker missiehuis bereid (D. I, bl. 57, 58.)? Niet *fair* . . . . na eerst de weldaden der gastvrijheid, onder omstandigheden als daar beschreven worden, genoten te hebben, de gastheeren aan verdenking en bespotting prijs te geven. En dan het sarcastisch bespreken van dien pater op bl. 294 van het tweede deel! Waarlijk, hadden deze vlekken en een te losse uitdrukking hier en daar ons niet gehinderd, wij zouden met meer gerustheid de lezing dezer vertaling hebben aanbevolen 1); want Stanley woekert met zijn gave om in een boeiend, zeer helder verhaal het vele merkwaardige weer te geven, wat hij op zijn zeldzame tochten opmerkte, en blijft ook vrij getrouw aan den geloovigen groet, waarmee hij afscheid nam van den lastgever, die hem uitzond om Livingstone op te zoeken: „Daarom zegene mij God op dezen grooten verkenningstocht" (D. I, bl. 8).

Door den uitgever werden papier en letter gekozen, die aan eene *Geïllustreerde uitgave* passen; de gravuren, chromoplaten en kaarten, aan het werk toegevoegd, zijn in den regel schoon en munten uit door helderheid van voorstelling. Wij hoorden ook door Missionarissen verzekeren, dat de schetsen van de voornaamste typen der Afrikaansche rassen inderdaad *getrouw* zijn.

CHR. PH.

---

1) Over de Aflev. 19, 20 en 21 kunnen wij niet oordeelen, omdat zij ons, bij vergissing zeker, niet toegezonden werden.

LETTERLOOVER.

TU ES PETRUS.

Achttien eeuwen zijn vervlogen
Sedert Gods orakelwoord
Uit zijn eigen mond door Simon,
Zoon van Jona, werd gehoord:
„Gij zijt Petrus; op die steenrots,
Wat er wankle, wat bezwijk',
Zal mijn Kerk de hel trotseeren,
Onverganklijk u gelijk".
Onverpoosd heeft sinds die stonde
Satans wrok de rots bestookt,
Onverpoosd heeft zijn verschrikking
Dreigend er om heen gespookt: –
Stormen, huilende aangevlogen,
Beukten 't hooggetopt arduin,
Wolken, van vernieling zwanger,
Zweepten bliksems om zijn kruin;
't Wilde zeespook joeg zijn waatren
Ziedend ter verdelging aan
Met der gruwlen duizendtallen,
Uit de helkolk opgestaan.

Maar de stormwind spilt zijn krachten
Aan het ijzervast graniet;
Maar geen bliksemstraal, die teeken
Van zijn aanval achterliet;
En de baar, die schuimende aanjoeg,
Bruischend, buldrend opwaarts vloog,
Zinkt weer machtloos naar den afgrond,
Die haar uit zijn kaken spoog.
„Gij zijt Petrus", 't is de heilgroet,
Die door de eeuwen 't antwoord vindt
In den doodskreet der vertwijfling:
„Galileër, gij verwint".

Achttien eeuwen zijn vervlogen.
Vast en rustig op haar rots,
Boven 't lot des tijds verheven,
Staat zij pal, de stichting Gods.
Steden, lang na haar verrezen,
Zonken weer in puinen neer;
Koninkrijken zijn geboren,
En men hoort hun naam niet meer;
Maar geen steen ontviel den tempel,
Balk noch bint verzwikte of boog,
Maar nog rijzen ongeschonden
Front en torens fier omhoog,
Door Gods glorielicht omluisterd,
Met de rots ten voetschabel. —
Met vernieuwde kracht en woede
Jaagt de losgebroken hel
Weer haar fladdrende oproervanen
Huilend ter vernieling voort:

Tot de verste wereldgrenzen
Wordt haar wapenkreet gehoord!
Altoos hooger stijgt de laster,
Die het heilige eerloos noemt,
Altoos breeder groeit de schare,
Die het ware als waanzin doemt.
Nooit versaagden slaan verbleekend
't Schouwspel der verwoesting gâ:
Wat haar' voortgang durft weerstreven
Sleept ze alras verbrijzeld na —
Voort al voort, het einddoel nader —
En, op alverovring trotsch,
Stort zich heel 't geweld der boosheid
Op de heil'ge woonstee Gods.
Toch de muren staan onwrikbaar
Tot den felsten schok bereid,
In de hooge spits der geevlen
Praalt het opschrift: „Eeuwigheid".

Achttien eeuwen zijn vervlogen. —
Toekomst, wat omsluit uw nacht?
Wat geheimen? Spreek! wij luistren.
Plechtig klinkt het: „Ziet en wacht".
IJdel, ja, is 't angstig vragen!
Voor 't geweld der tijden boog,
Wat niet in vermeetlen waanzin
Aan de rots te plettren vloog.
Zij, de troon van recht en waarheid,
Door Gods eigen hand gesticht,
Tart den gruwel der verwoesting,
Door alle eeuwen aangericht.

Slechts haar wezen draagt den stempel
Der voorbijgaande eeuwen niet;
Fier blikt ze op de puinen neder,
Die de tijdstroom nederstiet.
Hij, die op haar hoogte zeetlend,
's Aardrijks worstling overschouwt,
Vast de teugels aller driften
In zijn greep omsloten houdt.
Hij, de Stedevoogd des Heeren,
Vorst van 't machtig hemelrijk,
Door Gods Zoon op aard gevestigd,
Blijft zijn oorsprong steeds gelijk.
Rustig staat hij, onbewogen,
Wat gevaar hem tegenwoed':
Midden onder 't strijdgedaver
Spreekt zijn mond den vredegroet;
In den lofzang aller talen
Klinkt zijn naam vol geestdrift voort,
Wordt hem liefde en trouw gezworen;
Zelfs in 't schimpend lasterwoord
Beeft de schrik, de zinkende onmacht
Van d'alouden oproergeest.
Waarom dan, mismoedig twijflaar,
Is uw klein geloof bevreesd?
Is de kroon der liefde minder
Dan een kroon van stoflijk goud?
Straalt een rijkstaf meer dan de oogslag,
Die den haat geketend houdt?
Kon de tijdgeest hem berooven
Van een aardschen koningsglans,
Des te voller straalt de luister

Van den hoogsten gloriekrans,
Die hem Oppervorst der vorsten,
Sleutelvoogd der heemlen kroont.
Noem geen heerscher ooit vervallen
Van zijn rijksmacht en onttroond,
Als de keur der aardsche machten
Voor zijn grootheid nederknielt,
En een woord, zijn mond ontvloden,
Heel den wereldloop bezielt.
Neen, de omlaag geboren wolken
Dooven 't hooge zonlicht niet,
Dat haar duisternis doortintelt,
Fonklend langs haar boorden schiet.
Ziet en wacht: straks drijft de stormwind
Van Gods ademtocht ze uiteen,
Jaagt ze in d'afgrond, die ze omhoog joeg,
Weer terug, gelijk voorheen.
„Gij zijt Petrus": machtig klonk het
Achttien wentlende eeuwen door,
't Overstemt onze onweersdagen,
't Schrijft zijn wet der toekomst voor.
Petrus' glorie is onsterflijk,
Eeuwig duurt zijn heerschappij,
Aarde en hemel zal voorbijgaan,
's Heeren woord gaat niet voorbij.

P. ZWAR

THOMAS DU JARDIN.

(Vervolg en slot van bldz. 1 vv.)

II.

Als afgevaardigde van zijn klooster was pater Thomas du Jardin ook tegenwoordig bij het provinciaal kapittel, den 3n Mei 1719 te Leuven vergaderd. Zulk een verdienstelijk en voortreffelijk man moest aller aandacht trekken. Het kan ons dus niet bevreemden, dat de stemmen der kiesgerechtigde paters zich vereenigden op Thomas du Jardin en hem aanwezen als *prior provincialis* der Nederduitsche provincie. De generaal bevestigde die keuze te gelijk met de *Acta Capituli*, den 3n Juni 1719 1). Terwijl de paters nog vergaderd waren, wilde de nieuwgekozen provinciaal plechtig getuigenis afleggen van de gehoorzaamheid zijner provincie aan het zichtbaar Opperhoofd der H. Kerk 2). Hij stelde hun voor, de bulle „*Unigenitus*" van Clemens XI, waarin Quesnels 101 jansenistische stellingen werden

---

1) *Reg. Mag. Gen.*

2) Zie het *Archief v. h. Aartsb. van Utrecht* anno 1881, blz. 216, waar de Eerw. Pater A. Hoogland een zeer belangrijk gedeelte uit de *Acta* gelicht heeft. Een ander gedeelte geven wij in Bijlage II.

veroordeeld, plechtig aan te nemen en met den Paus die leer te verwerpen en te doemen. De twee en vijftig aanwezige paters 1) onderteekenden bij die gelegenheid de beroemde bulle, geheel in overeenstemming met het kapittel van Vilvoorden, dat in 1717 een merkwaardigen brief van den generaal over de gehoorzaamheid aan Rome met buitengewone geestdrift ontving.

De generaal betuigde uit Rome, onder dagteekening van den 8n November 1721, zijn hooge ingenomenheid met deze openbare, zoo luid sprekende daad van onderwerping aan den H. Stoel 2).

Aan het provincialaat was ook de prefektuur van de Hollandsche Missie der Dominicanen verbonden. Den

---

1) Zij waren afgevaardigd door de kloosters van Gent, Leuven, Brugge, Antwerpen, Brussel, Maastricht, Calcar, Braine le Comte, Namen, Lier, Vilvoorden, Tongeren, Luxemburg, Mechelen, Sittard en van de Hollandsche Missie. Men telde er 16 leeraars der theologie, waaronder vier tot de universiteit van Leuven behoorden, drie licentiaten, drie professoren der theologie, één aartspriester der Hollandsche Missie, Joës van Bilsen, deken te 's Bosch.

2) De inhoud van dezen belangrijken brief is:

Adm. Rev. P. Mag. Prov. Salutem. Praecipuum illud, quod sacram nostram religionem singulariter commendabilem reddit, nempe Sacrae Sedi venerationem et semper hactenus observatam ac numquam interruptam parendi in omnibus voluntatem, in dilecta nobis Germaniae Inferioris provincia feliciter continuari summopere gaudemus. Quae religiosa suae hujusmodi obedientiae insigne praebuit exemplum, dum promulgatae sanctae memoriae Clementis XI Constitutioni, quae incipit „*Unigenitus*", ut par erat, se humiliter submisit, hanc submissionem deinde in subsecuto provinciali capitulo, Lovanii habito, unanimi Patrum Capitularium ibidem congregatorum consensu, in publicam catholicae fidelitatis vicario Christo merito praestandae contestationem, orbi universo palam manifestavit. Ex quo quantam gloriae vestrae accrevit

22n Juli 1719 ontving pater Thomas de brieven van het H. Officie, waarbij hem als prefekt o. a. werd toegestaan, aan zijn onderhoorige missionarissen de faculteiten te verleenen, die zij behoefden 1). Vijf maanden later (16 December) schreef hem de generaal, dat hij onverwijld, *indien zulks nog niet was geschied*, de bewijsstukken

---

provinciae .... [??] tam validum, reluctantibus adhuc ceteris quibusdam vicinis, tali constitutioni Apostolicae parere tergiversantibus, ad resipiscendum subministratum fuerat argumentum. Quod ut solidius roboretur, confidimus in experto jam vestro promovendorum ecclesiae statutorum et defendendae Summi Pontificis divinitus sibi concessae auctoritatis zelo, quo et se ipsos in professa Ecclesiae Romanae illiusque Supremi Capitis obedientia conservare, aliosque inde devios ad consonum verae fidei statum omni possibili conatu reducere satagetis. Et vel maxime eos, qui praefatae apostolicae constitutioni adversarios in patria vestra recenter suscitari fama prodit. Cedet hoc in gloriae ordinis copiosius augmentum, scholae Aquinatis nostri doctoris, cujus angelicae doctrinae omnia in praedicta Constitutione expressa sunt conformia, decoriosius fulcimentum, specialem vestrae provinciae recommendationem, et factae in praedicto Lovaniensi provinciali capitulo publicae contestationis, cujus exemplar nobis ad urbem quantocius mitti cupimus, seriam recommendationem, ac demum vestrae adm. Rev. pastoralis suae vigilantiae et exemplaris suae praelucentiae singularem demonstrationem.

1) De copie der suppliek vindt men in de *Regesta Mag. Gen.* Zij luidt aldus: Beatissime Pater. Fr. Antoninus Cloche, Mag. Gen. Ordinis Praedicatorum, pedibus Sanctitatis Vestrae humiliter prostratus, reverenter exponit, quod confirmaverit in Priorem provincialem Germaniae Inferioris canonice ibidem electum P. Thomam du Jardin. Quum in munere constituti dictae Germ. Inf. quadriennales provinciales a Summis Pontificibus praefecti super missionibus Ordinis in Hollandia et ditione Sylvae-ducensi clementissime instituti cum necessariis facultatibus et privilegiis hujusmodi praefectis concedi solitis provisi fuerint, pro benignissima talium facultatum et privilegiorum renovatione et confirmatione humillime supplicat. Quam gratiam etc.

zijner prefektuur moest opzenden aan den apostolischen vicaris der Hollandsche Missie, Johannes van Bijlevelt. Tevens drukte hij hem op het hart zich immer gehoorzaam te betoonen aan diens wettig gezag. Welke kan de rede dezer vermaning geweest zijn, terwijl het toch boven allen redelijken twijfel verheven is, dat Thomas in alles het gezag van den H. Stoel en diens wettige machthebbers erkende? Wij wagen eene gissing, die, dunkt ons, dit feit voldoende opheldert.

De verbanning van den uitmuntenden vicaris der Hollandsche Missie Johannes van Bijlevelt, den 23n Mei 1718, stelde geen geringe beletselen aan de vrije uitoefening zijner macht in Holland. Nu was hem door Rome een helper geschonken in den Brusselschen Internuntius Vincentius Santini, wiens volmachten voor de Hollandsche Missie door den Paus werden verlengd. Deze daad gaf aanleiding tot misverstand, zooals blijkt uit de belangrijke verhandeling van den HoogEerw. Heer J. F. Vregt 1). Daarin lezen wij o. a.: „Onder de regulieren waren er sommigen die, uit het verlengen der faculteiten van den Internuntius, meenden, dat van dezen nog even als vroeger het geheele bestuur der Missie uitging, zoodat zij er bezwaar in zagen het gezag van den vicaris te erkennen". Nu is het zeer goed mogelijk, dat deze houding van sommige regulieren ook den generaal was ter oore gekomen door de congregatie tot voortplanting des geloofs, zoodat hij het noodig achtte pater Thomas te wijzen op de verplichting, om zijn faculteiten door den

---

1) *Bijdragen voor de gesch. v. h. Bisdom v. Haarlem* 1874, 2e deel, blz. 16.

apostolischen vicaris te doen reviseeren, *indien zulks nog niet geschied was.* Dat er te Rome geklaagd was over de regulieren, blijkt o. a. duidelijk uit den brief van den Franciscaner-pater Aegidius de Glabbais 1). Ofschoon het nu mogelijk is, dat ook pater Thomas tot die „sommigen" behoorde, behoeft dit echter niet noodzakelijk te volgen uit het schrijven van den Magister. Dit blijkt nog duidelijker, als het bericht waarheid bevat, hetwelk wij in een aanteekening achter bovengenoemden brief lezen: „Quod mandatum videtur omnibus superioribus Ordinum, qui in Hollandia apostolicis missionibus applicati sunt, datum esse."

Hoe dit ook zij — zeker was deze aanmaning van den generaal niet nutteloos. Immers, volstrekte onderworpenheid aan den H. Stoel en diens plaatsvervangers was in die dagen dubbel noodzakelijk. Mannen, met uitstekende talenten begaafd, wierpen zich in de armen der Jansenisten. List en sluwheid waren de gewone middelen, waarvan deze weerbarstige lieden zich bedienden, om het gezag te ontkruipen. Bitter moesten *zij* het ontgelden, die hen ontmaskerden. Dit ondervond ook de „hevig anti-jansenistische" pater du Jardin. Menig schotschrift sleurde den waardigen priester op de onedelste wijze door het slijk. Openlijk en in 't geheim gingen de Jansenisten hem te lijf. 't Is waar, zij vonden ook een duchtig bestrijder in dien predikheer, zoo in merg en been „roomsch". De mannelijke daad bij zijn optreden als provinciaal was hun niet verborgen gebleven; bij menige andere gelegenheid, vooral wanneer het de vereering gold der H. Moedermaagd, trok hij tegen hen te velde. Doch wat wij

---

1) *Studiën*, 18e jaarg. blz. 478 vv.

hier vooral op het oog hebben, is Thomas' werkje: *Het aangewesen vergift* 1). Om te begrijpen, hoe zich tegen dit geschrift een aantal venijnige pennen der Jansenisten in beweging zetten, moeten wij de zaak van vroeger ophalen.

In 1672 gaf Paschasius Quesnel zijn *Réflexions* over de Evangeliën in het licht. Uit zijn congregatie gestooten, begaf hij zich naar Brussel, waar hij in 1687 zijn *Reflexions* opnieuw liet drukken. Deze strekten zich uit over geheel het N. Testament en werden in 1692, met verandering van titel, herdrukt. Het gif — merkt kardinaal Hergenröther op — werd in altijd grootere hoeveelheid toegediend en onder het volk verspreid. De eerste uitgave bevatte 5, de tweede reeds 53 en de derde 101 stellingen, die òf openlijk de veroordeelde leer van Jansenius predikten, òf de goddelijke deugden, de Kerk, haar tucht en HH. Sacramenten aanrandden. En geen wonder! Die „Réflexions" waren de vrucht van een hoovaardigen geest, die uit zijn congregatie werd geworpen, omdat hij volharden bleef in zijn verzet tegen het formulier van Alexander VII; naar Orleans werd verbannen om zijn opstand tegen den aartsbisschop van Parijs en Frankrijks koning; de Hollandsche Missie beroerde door zijn kuiperijen en machtigen invloed.

Daar zijn er geweest, ook onder de Katholieken,

---

1) *Het aengewesen vergift* van de 101 stellingen van Paschasius Quesnel gedoemt door Clemens XI etc. en de overtuyghde pligt aller Katholycken, om die leer-bulle, als zynde van onfeylbaer gesag, sonder *Appèl* aen-te-nemen door Fr. Th. du Jardin. 1724; tweede editie 1735; de Fransche uitgave 1730; de Latijnsche 1729 en 1736.

die Quesnel durfden voorstellen als een vroom en godsdienstig man. Terecht antwoordt hun de geschiedschrijver Mozzi, dat hij toch zeker die gehoorzame, nederige en leerzame vroomheid miste, waarvan de kerkelijke geschiedenis zulke heerlijke voorbeelden aanbiedt. Die zoogenaamde vroomheid openbaarde zich treffend bij de plechtige veroordeeling van Quesnels werk door de beroemde bulle „*Unigenitus*" van Clemens XI, den 8n September 1713 uitgevaardigd. Honderd-en-één stellingen uit Quesnels boek, volgens de latere uitgave, worden daarin verworpen en gebrandmerkt. De onstuimige grijsaard bewoog met zijn handlangers hemel en aarde, om deze bul te doen verwerpen. Helaas! al te goed slaagde hij in zijn boos opzet, om zijn geest van verzet over te storten in veler harten. Het doel heiligt de middelen — deed daarbij goede diensten. In Frankrijk hadden reeds velen appèl aangeteekend tegen Clemens' constitutie. Ook in Holland wakkerde Quesnel de weerspannigen aan. Vleitaal, list, gehuichelde vroomheid en sluwheid waren de wapenen, waarmee deze vrome man, althans gedeeltelijk, wist te overwinnen. Ook maar een vluchtige blik in zijn brieven aan van Heussen en van Erkel zal daarvan iedereen het bewijs geven 1). Toch mocht Quesnel het openbaar maken van het appèl der Hollandsche Jansenisten niet beleven; dit geschiedde eerst omtrent elf maanden na den dood van dezen „Pater Prior".

De Jansenisten hadden de 101 leerstellingen van Quesnel, zonder eenige toelichting, in de Nederlanden ver-

---

1) Mozzi, t. II, p. 70 vv.

spreid. De verderfelijke invloed van dit bedrog kon niet uitblijven. Om zooveel mogelijk het kwaad te beletten, verscheen reeds in 1714 een werkje 1), waarin het bedrog werd ontdekt. Pater Thomas was nog niet voldaan. Hij vatte de pen op, en weerlegde op streng dogmatischen grondslag de dwalingen van Quesnel. En zóó trad hij tegen dezen dwaalgeest in het krijt met zijn Vlaamsch strijdschrift: *Het aengewesen vergift*. Hij bevocht hem met de wapenen, die aan alle katholieke scholen gemeen zijn. „Wat betreft de stof der genade — zoo schrijft hij — ofschoon ik van belijdenis en van ganscher harte Thomist ben en dus de leer der *gratia per se et ab intrinseco efficax* vast aankleef, onderneem ik toch in dit werk tegen Quesnel, met de R. K. Kerk, alléén een tweevoudige inwendige genade van Christus te verdedigen, namelijk de daadwerkelijke en de voldoende genade." Op dat standpunt geplaatst, ziet hij iedere stelling onder de oogen. Hij dringt door tot het hart der vraag. Daar vindt hij dikwerf het zaad van nieuwe dwalingen. En omdat vele Jansenisten rondstrooiden, dat het voldoende was, Clemens' bulle aan te nemen als b. v. de geschriften van een Thomas a Kempis, betoogde Thomas, op het einde van zijn werk, in den vorm van twee samenspraken, dat het aller Katholieken plicht is, genoemde bulle zonder appèl aan te nemen „als zijnde van een onfeylbaar ghesag".

---

1) *Vergift van de* 101 *stellingen*, getrokken uyt de zedelyke opmerkingen van P. Quesnel over ieder vers van 't Nieuwe Testament in Nederduytsch kennelyker gemaekt aen de eenvoudige roomsche catholycken tot waerschouwing tegen het Nederduyts berigt tot groote verergernisse onlangs uytgestroyt in beyde de Nederlanden, door F. J. A. S. A°. 1714. in 12°.

Thomas' arbeid werd onder de Katholieken op zijn juiste waarde geschat. De bisschop van Gent, Mgr. Ph. E. van der Noot begunstigde de vertaling in het Latijn en steunde door belangrijke bijdragen in geld de Fransche uitgave. De Jansenisten zaten ook niet stil. Geen „eerbiedig stilzwijgen" meenden zij te moeten bewaren, ofschoon zij toch het feit niet konden ontkennen, dat Thomas' werk hoog geroemd werd. Zoo schrijft o. a. Vlaming in zijn achtsten brief tegen David Pierman: „Welk boekje men hoort dat 'er hier te lande onder de Zendelingen nog al geroemd word: hoewel het, zoo haest het uitquam, zoodanig in Braband is ten toon gesteld door de *Staeltjes van de misslagen, lasteringen enz. van P. du Jardin*, dat er die goede Vader en zijne Medebroederen, nae veel dreigens, stom op gebleeven zijn" 1). Nu, 't was dan ook geraden „stom te blijven" op zoodanig smaadschrift. 't Ware een moriaan schoon willen wasschen. Onedel en karakterloos wordt Thomas in dit pamflet geroskamd. In 1744 werden de Predikheeren door de Jansenisten onthaald op *Dominikaansche pastijen, opgedischt in miraculeuse schotels.* Rechtstreeks vielen zij den Rozenkrans aan, maar toch — pater Thomas konden zij niet vergeten, nog veel minder vergeven. „Had pater du Jardin de Historie van den Roosen-Crans eens doorzogt in plaats van de in de Bul gedoemde 101 Stellingen, hy zoude wat meer vergift daar in gevonden hebben" (blz. 7). Maar zij konden gerust zijn, de Jansenisten: het boekske zou hun niet schaden, ten

---

1) *De drie hoofdgeschillen tusschen de Rooms-Catholyken*, door Vlaming, 1e deel, blz. 227.

minste zoo schreven ze: „Maar Paters: zie hier wat klugtigers? Het boek van du Jardin dat wordt nu door den Cardinaal van Meggelen zelfs vernietigt, in opzigte van de onfeilbaarheid des Paus daar het op steunt." Thomas' werk was dus vernietigd, zou men meenen. Maar de Jansenisten dachten er metterdaad anders over. Het „vergif" joeg hun de nachtmerrie op het lijf — en nog dikwerf moest Thomas het ontgelden. Kwalijk verborgen woede, spot en schimp, leugen en laster waren in al die smaadschriften schering en inslag.

Wij zouden nog kunnen wijzen op de Latijnsche verhandeling over de bulle „*Unigenitus*", waartegen een Quesnellist te velde trok met eenige *Corte vragen*, een werkje, dat den 4n Mei 1723 „om syne onverdragelycke lasteringen, en goddeloosheden binnen Loven een scherp straf-vonnis heeft onderstaen". Dit weinige moge echter voldoende zijn, om den lezers van dit tijdschrift een denkbeeld te geven van pater Thomas als onvermoeid kampvechter tegen de dwalingen der Jansenisten.

Meerdere gegevens omtrent zijn werkkring gedurende het provincialaat ontbreken ons bijna geheel. Alleen vermeldt Goethals 1), dat de Orde der Predikheeren, vooral door du Jardin den lof verwierf, dat zij België en vooral Vlaanderen deed volharden in de gehoorzaamheid aan Rome. Ook verdient Thomas' ijver, om de godsvrucht tot den H. Rozenkrans te verspreiden, onze aandacht. De generaal spoorde hem den 7n Februari 1722 aan, voort te gaan op den ingeslagen weg, om overal het koorgebed en de votief-mis van den

1) Goethals, p. 249.

H. Rozenkrans in te voeren. Vooral wendde hij als provinciaal zijn invloed aan, om de zusters van het Groot-Begijnenhof te Gent over te halen, om den H. Rozenkrans zóó te bidden, gelijk dit door de Koningin der Hemelen was aangewezen 1). Het schijnt, dat zij op eigen gezag daarin verandering hadden gebracht, zoodat zij de aflaten, aan dat gebed verbonden, niet verdienden. Thomas beschouwde de godsvrucht tot Maria als een voornaam middel ter zaligheid. Daarom liet hij niets onbeproefd, om haar overal, tot in de kleinste bijzonderheden, te doen kennen en beminnen 2). Zoo vervaardigde hij o. a. in verschillende talen vele werkjes om de godsvrucht tot den H. Rozenkrans onder het katholieke volk te bevestigen. Hijzelf bad trouw iederen dag zijn Rozenkrans, innig overtuigd, dat zijn woord geen vruchten zou dragen, indien de overwinnares aller ketterijen haar machtige voorspraak niet deed gelden bij haar goddelijken Zoon.

Toen het provincialaat geëindigd was, trok pater Thomas zich terug in het klooster te Gent, dat hij niet meer verliet. Maar rust kende hij niet. Nog tien jaren levens bleven hem over. Hij woekerde er mee voor zijn eigen heil en het belang der geloovigen. Al dien tijd besteedde hij aan het verkondigen van Gods woord en het schrijven vân godvruchtige werken. Toen in 1726 de gelukzalige Agnes de Monte Politiano onder het getal der heilige maagden werd opgenomen, vierden de Dominicanessen van Gent acht dagen lang feest. De grijze Thomas sprak bij die gelegenheid eene feestrede uit, die ons bewijst,

---

1) *Reg. Mag. Gen.*

2) Goethals, p. 250.

dat hij niet alleen de krijgstrompet kon steken, maar ook het eenvoudig en godsdienstig hart treffen; o. a. zeide hij:

De H. Agnes is in onze tael zooveel als het heylig lammeken, en dit lammeken, volgens hetgeen in het boek der veropenbaring geschreven staet, heeft het goddelyk lammeken overal getrouwelyk gevolgd en byzonderlyk in zeven plaetsen, in de woestyn, om te vasten; op den berg der acht zaligheden, dat is in het klooster; op den berg der vyf brooden en twee vischkens, wanneer zy by mirakelen spyze aen hare religieuzen bezorgde; op den berg Thabor, wanneer zy in het gebed door allerley buytengewoone weldaden begunstigd wierd, opgeheven wordende van de aerde en omringeld van vurige stralen, Maria tot haer ziende naderen en uyt hare handen het kindeken Jesus ontvangende; in den hof van Olyven, door de pynen, die zy onderstond; op den berg van Calvarien, door hare geestelyke dood in het uytspreken der kloosterlyke beloften en nadien door hare heylige dood in het jaer 1317; eyndelyk in den hemel.

Een jaar voor zijn dood zette hij zich voor het laatst aan het werk om de dwaalleer van „zekere nieuwe leermeesteresse van 't vervalscht inwendig leven" te weerleggen uit de H. Schriftuur, de Pausen en HH. Vaders. Reeds vroeger (1706—1710) schreef hij een dergelijk werkje. Daar stond eenige jaren later een vrouw in België op, die de dwaling van het Quiëtisme, reeds vroeger door de Kerk veroordeeld, een nieuw leven trachtte in te storten. Door woord en geschrift verspreidde zij, vooral in de omstreken van Kortrijk, haar verderfelijke leer. Zij trachtte een soort van congregatie te stichten, doch haar pogingen leden schipbreuk. Toch wist zij, door gehuichelde vroomheid en zedig uiterlijk velen te misleiden. Zij werd bij de kerkelijke overheid aangeklaagd en deze wist geen beter middel om het Quiëtisme in zijn geboorte

te smoren, dan pater Thomas uit te noodigen tot het schrijven van een werkje, dat den grondslag der dwaling zou ondermijnen. Thomas was reeds 79 jaar oud — maar nog klopte zijn hart met feller slag, als het gold de Kerk van Christus te verdedigen. Onmiddellijk gordde hij zich tegen deze geslepen leermeesteresse ten strijde aan — en met het beste gevolg. Zoowel de universiteit van Leuven als de godgeleerden der geestelijke Orden keurden zijn arbeid goed — en de dwaling stond ontmaskerd in al haar afzichtelijkheid.

Goethals zegt 1), dat pater du Jardin de „dupe" geworden was van deze huichelaarster en eerst de oogen opende toen de universiteit hem wees op haar bedrog. 't Is waar, dat de duivel soms de gedaante aanneemt van een engel des lichts. Maar het stuit ons tegen de borst, om wille van één enkele getuigenis aan te nemen, dat een man, zóó doortrokken van het geestelijk leven als pater Thomas, door deze bedriegster misleid werd. Pater Moulaert maakt dan ook van deze omstandigheid geen gewag; alleen zegt hij, dat pater Thomas door den deken der stad op het gevaar gewezen werd en aanstonds bereid was de schijnheilige te ontmaskeren.

Den 15n Juni 1733 nam dit verdienstelijk leven een einde. Toen mocht hij rusten van zijn arbeid, om in den hemel te aanschouwen, wat hij op aarde vast geloofd, onbeschroomd beleden, kloekmoedig verdedigd had. In de kloosterkerk te Gent werd hij begraven. Al verheerlijkt geen pralend grafschrift zijn nagedachtenis — zijn werken volgen hem.

---

1) p. 248.

Wij sluiten deze schets met het eenvoudig maar treffend doodsbericht uit het register van het klooster te Gent 1):

„Het jaer 1733, den 15 Juny, overleed Fr. Th. du Jardin, oud 80 jaren, leeraer in de Godheyd van de Universiteyt van Leuven, en van het Orden, jubilaris van het kloosterlyk leven, van priesterdom en byna van doctoraet; vermaerd door zyne schriften, voortyds eerste Regent der studie te Leuven, eens Prior van het klooster van Mechelen, en dry mael van dit van Gent, verscheyde mael Diffinitor by de provinciale kapittels, als ook eens Prior Provinciael van deze Nederlandsche Provincie."

Huisen, 1886.

p. fr. N. VAN HASSEL,
Ord. Praed.

---

1) Zie P. Moulaert, *Levensschets.* blz. 49

BIJLAGE I.

De Werken van Pater Thomas Du Jardin

1°. De officio Sacerdotis, zie blz. 11.

2°. Sermoon van de devotie tot den lydenden Jesus, uytgebeelt in 't portraict van 't groot miraculeus Beelt van de vermaerde abdye tot Gembloux, ghepredickt in de collegiale kercke van S. Pharaïldis tot S. Nicolaes binnen Gendt 1703 den 26 February etc.

3°. Catholyke bemerkinghen op seker schrift, uytgegeven den 28 April 1707, onder den naem van de Godts-geleerde Faculteyt tot Helmstadt, wegens het alsdan aenstaende, nu aengaende houwelyck van Syne Majesteyt van Spaignien Carel den III. Met de doorluchtighste Princes van Wolffenbuttel. In welcke bemerkinghen wordt betoont valsch te zyn dat het gheloof der Protestanten in den grondt over-een-komt met het catholyck gheloof, buyten het welck gheen saligheyt is te bekomen, Ghendt, 1708. in-8vo. 40 blz.

4°, Geestelycke t' Saemen-spraecken tusschen Philaletes en Philothea.... waerin de voornaemste mis-slaegen van het vervalscht inwendig leven worden ontdeckt en wederleyt en de voornaemste *Maximen* van het oprecht inwendig leven worden aangewesen... 1710. 2 dln. 136 en 200 blz.

5°. Geloofs-geschillen enz. Zie blz. 13.

6°. Een verbeterde uitgaaf der overzetting van geheel de Heilige Schriftuur in het Nederduitsch. Zij draagt den naam der Paters du Jardin en D'Enghien, beiden Doctoren van Leuven. 1714. Zij is bijna in alles gelijkvormig aan de vermaarde overzetting in 1598 gedrukt bij Jan Moretus.

7°. Brief aan Heer Leydekker. 12 blz. 1715.

8°. Spoore enz. Zie blz. 15.

9°. Schole der waerheyt enz. Zie blz. 17.

10°. De indulgentiis ac septem vitiis capitalibus, 1719.

11°. Verclaeringe van den aflaet onlancx door S. H. Clemens XI vergunt tot vervoorderinge van de meditatie. 1719.

12°. Vergift enz. Zie blz. 74.

13°. Rosetum Jesu-Marianum 1725; Rosier spirituel 1726, Geestelyken Rooselaer, met een deel vermeerdert door B. d'Hooghe 1780.

14°. Lofsermoen van de H. Agnes de Monte Politiano, etc. etc. Zie blz. 80.

15°. Geestelyke samen-spraeken tusschen Philalethes en Philothea... waerin de dwael-leeringen van sekere nieuwe Leermeesteresse van 't vervalscht inwendig leven in 7 artikels begrepen, worden wederleyt. 1732. 146 blz. en 1742. Zie blz. 81.

16°. Geestelyke samenspraeken... wegens de goddelyke liefde, dry soorten van inwendig gebedt, Meditatie, Aspiratie en Contemplatie, de versterving, de dorrigheden, de biegte, de H. Communie en de misse. 1733. 168 blz.

17°. Dissertatio theologica de Bulla Unigenitus, in qua compendiose ostenditur Bullam, ut primum Romae edita fuit, ab omnibus fidelibus propter infallibilem Romani Pontificis authoritatem, acceptandam fuisse, praeveniendo etiam acceptationem Ecclesiae. Dato, sed minime concesso.... Romanum Pontificem in docendâ fide non esse infallibilem: interim illi, tamquam supremo ecclesiae visibilis capiti obediendum, Bullamque ab omnibus necessario sequendam fore, quamdiu ab Ecclesiâ non rejicitur et falsitatis non convincitur eamdem Bullam Unigenitus, cum jam omnium totius Europae Episcoporum (si paucos Appellantes Gallos exceperis) calculo recepta et probata sit, hodie saltem a nemine sine manifestâ haereseos notâ posse rejici aut improbari: proinde omnes teneri eam tamquam certissimam optimi Dei regulam admittere. Gent, 1723.

18°. Responsio brevis apologetica F. Thomae Du Jardin etc. ad Interrogata Brevia cujusdam anonymi. 1723. Zie blz. 78.

19°. Vanus Quesnellistarum Triumphus ex Brevi S. D. N. D. Benedicti, divinâ Providentia Papae XIII ad universos FF. Ordinis Praedicatorum professores Romae dato 6 Nov. 1724, adversus calumnias doctrinae SS. Augustini et Thomae intentatas; iterum verus Triumphus Thomistarum ex eodem brevi per etc. Gent, 1725.

BIJLAGE II.

Na vermeld te hebben hoe de Nederduitsche Provincie der Predikheeren altijd innig vereenigd is gebleven met den H. Stoel, gaan de paters van het kapittel aldus voort;

Atque eadem nostra, nostrorumque omnium mens est unanimis: haec erga Romanae sedis, et Ecclesiae universalis Verticem, Patrem, et Pastorem nostra est subjectio, quam medullitus exoptamus, ut (sicuti semper nobis impressa fuit) ita nostris, et omnium pectoribus, ad unitatis fideique tutelam, et errorum omnium interitum, aeternum impressa maneat. Et quis nobis tribuat, ut scribantur hi sermones nostri? Ut exarentur in libro stylo ferreo, et plumbi lamina, vel celte sculpantur in silice? Etenim licet Protestantium nomen, quo pervicaces quosdam et Romanae Sedi refractarios in luctuosis his rerum circumstantiis non immerito notari vidimus, eo quo par est odio et insignatione prosequamur; in hac tamen erga Romanum Pontificem obedientiae protestatione vivere eique immori animitus exoptamus omnes.

Nec singularem nostram aut Provinciae nostrae hanc esse sententiam; sed totius etiam Praedicatorii Ordinis eundem esse spiritum, securi asseverare possumus neque de re ista ulli, qui nos nostraque noverit, potest esse dubium. Unam nunc exhibuisse epistolam juverit, quam in hac ipsa causa die 26 Februarii 1717 ad nos misit Reverendissimus totius Praedicatorii Ordinis Magister Generalis. Quae quidem epistola, dum a biennio Vilvordiae capitulariter essemus congregati, publice nobis praelecta est, et mirum qua gratulatione et applausu ab universis sit excepta. Verum quia silentibus tunc adhuc caeteris, nondum videbatur advenisse loquendi tempus, in hoc tempus distulimus nostrum de ea patefacere gaudium, quando et Belgii Antistites classicum adversus novantes et S. Sedi rebelles intonant et Christianae submissionis zelatores generosis sane laudandisque conaminibus ad erroris et pervicaciae exterminium enituntur. Igitur hac Capituli Provincialis habita opportunitate, et nobis etiam loqui fas, imo silere nefas judicavimus, et ad Belgii aedificationem, omniumque, qui adversus sanctum Domini, seu in Galliis seu terrarum alibi, caput extulerunt con-

fusionem, manifestare et quae Reverendissimi nostri Generalis de rebus, per paucos quosdam hodie turbatis, sententia, quae nostra erga Superiorem vigilantissimum ejusque epistolam filialis obedientia et erga Romanum Pontificem sit submissio.

In de *Acta* volgt hier de brief van den generaal, waarvan wij zooeven melding maakten.

Daarna gaat het kapittel in dezer voege voort:

Hic unicuique videre licet, quis Reverendissimi Patris Magistri Generalis nostri, hac in parte sit animus, et quam pretiosa eidem sit suorum erga Sanctam Sedem debita obedientia, quantumque ea Ordini Praedicatorum cordi sit: utpote cui, ut Reverendissimus loquitur, proprium semper fuit Ecclesiae jura Summique Pontificis auctoritatem tueri, et qui nunquam hactenus eam notam subiit, qua violatae obedientiae crimine insimuletur. Patet insuper, quae esse debeat, non nostrae tantum, sed omnium nostrorum erga Summae Sedis decreta, constitutiones, atque eam nominatim, quae incipit „Unigenitus" etc. veneratio, ac quam rigoroso non monito tantum, sed etiam praecepto ad eandem constringamur omnes. Sed o gratissima, liberrimaque vincula, in quae lubentes gaudentesque ferimur! O suavia, quae eo nos ducunt, quo nostra sponte jam ipsi ferebamur! Ostenderunt istum volentis animi sui impetum Patres, et Generale studium Conventus Lovaniensis, dum summa alacritate praevenientes Excellentissimi et Reverendissimi Archiepiscopi rogationem Constitutionem „Unigenitus" unanimi calculo sua sponte acceptarunt. Ostenderunt Dominicani illi, quorum conventus in Archidioecesi Mechliniensi siti sunt, dum ad rogationem sui tunc Dignissimi Provincialis eidem constitutioni volentes et laeti, ad unum usque, omnes subscripserunt. Ostendent haud dubie caeteri omnes, si eandem subscriptionem et acceptationem ab eis levissimo quovis nutu vel signo Superiores requisierint. Patet denique quam a nobis alienus sit, et esse debeat, ille, qui quorumdam, timentium sane ubi non est timor, [fertur esse metus] scilicet: ne per centum et unius propositionum condemnationem concidat, laedatur, vel difficilioris defensionis fiat illa per se efficax gratia et praemotio, quam propugnamus, et quam luculenter adeo totiesque S. Thomas exposuit. Quin potius tantum abest, ut vel hanc, vel ullam scholae nostrae sententiam per dictam Constitutionem laedi existimemus aut infirmari, ut potius totum Thomisticae doctrinae systema magis magisque per eam stabiliri nobis persuasum sit.

Etenim dum quesnelliani articuli proscribuntur, bajani, janseniani aliique his vicini errores, quos cum sequelis suis detestatur schola nostra, amplius corruunt, et radicitus extirpantur: adeoque validiora nobis subministrantur tela adversus eos, qui sub nomine nostro propria sua solent obtrudere et, Thomistica velati larva, imperitis illudere.

Norunt siquidem in re theologica non omnino peregrini, quantum Thomistarum dogma principiis et consecutionibus suis ab illo systemate differat, ex quo damnati errores deduci solent. Norunt, quam alte semper inclamaverimus, horum auctores, non solum a scholae nostrae principiis aberrare, sed etiam in catholicae theologiae, fideique principia impingere, atque ut utriusque hostes exagitandos ac fugiendos esse. Sic scripto et ore semper testati sunt professores nostri, et, prout nobis licuit et potuimus, semper scivit orbis, quam nobis invitis nostro sese pallio obtegere nonnunquam conati sunt, tam Angelici Doctoris quam Romanae sedis adversarii. Intrepridi igitur de editae Constitutionis „Unigenitus" beneficio nobis applaudimus, et cum jam ante laudata Belgii Episcoporum epistola in Domino gaudemus, quod tam opportuno remedio renascentes quotidie et ex obtritis olim haeresibus repullulantes errores, falce ad radicem missa, per eam Constitutionem penitus extirpati sint. In cujus rei testimonium alacres et unanimi consensu omnes, qui ex tota Germaniae Inferioris Dominicana Provincia Lovanii capitulariter congregati sumus, sequenti formulae subscribendum duximus:

Infrascripti humillima veneratione ac omnimoda obedientia Constitutioni Apostolicae S. S. D. N. Clementis Papae undecimi, quae incipit „Unigenitus Dei Filius", datae 8 Septembris anno 1713, nos per omnia subjicimus, omnesque propositiones ex libro Gallico, cui titulus: Nouveau Testament avec des réflexions morales etc. excerptas et per eam damnatas, in sensu quo damnatae fuerunt, simpliciter et sincere damnamus, rejicimus et anathematizamus, atque agnoscimus quod, ut in Constitutionibus Apostolicis caeteris, ita et in hac, Petrus per Clementem locutus sit. Ita sancte profitemur, et juramus hac 3 Maii Anni 1719.

LODEWIJK DE GEER,

EEN KATHOLISEEREND PROTESTANT IN DE ZEVENTIENDE EEUW.

I.

Bij den boekhandelaar en uitgever A. M. Slothouwer te Amersfoort is, in den loop van het jaar 1885, in het licht verschenen de vertaling van een beknopte levensschets van Lodewijk De Geer. Het werkje heeft den volgenden, ietwat wijdloopigen titel: Een Patriciër in de XVIIde Eeuw. *Lodewijk De Geer, Eene biographische studie door Pierre de Witt, in het Nederlandsch vertaald door A. M. Kollewijn Nz.*

Omtrent den persoon van den schrijver worden door den vertaler enkele bijzonderheden medegedeeld, die wij hier laten volgen. Pierre de Witt, zoon van Cornelis de Witt, oud-lid der Nationale Vergadering, gehuwd met een dochter van Guizot, stamt in rechte lijn af van Pieter de Witt, schoonzoon van den Amsterdamschen burgemeester Joost Buyk, welke Pieter de Witt, onder beschuldiging van ketterij, door den schout van Amsterdam in 1568 onthalsd werd. Wat de vertaling betreft— over het geheel schijnt de vertaler zich zéér goed van zijn niet altijd gemakkelijke taak gekweten te hebben. Fransche

uitdrukkingen in Hollandsche woorden hebben ons bij de lezing niet gehinderd; slechts een enkelen keer hebben wij een zinsnede ontmoet, voor welke een andere wending wenschelijk werd geacht, of een uitdrukking, die ons minder juist gekozen scheen.

Het heeft ons niet weinig getroffen, dat Lodewijk De Geer door den schrijver, dus ook door den vertaler, eenvoudig een Patriciër geheeten werd. Hoe nu! Een man als De Geer — niet meer dan een Patriciër! Is dat de hoogste lof, dien de schrijver weet te schenken aan een man, zóó vol van vertrouwen op de goddelijke Voorzienigheid, zóó vol van Christelijke overtuiging, zóó overvloeiend in goede werken? Met dat koude, weinig zeggende titelwoord stemt het voorbericht van den schrijver volkomen overeen. Ook daar vindt men van 's mans waarachtigen en hoogen ziele-adel, zijn voortdurenden toeleg op navolging van zijn Verlosser met geen enkel woord melding gemaakt. Koud en koel zegt ons Pierre de Witt:

> Ik heb getracht het leven te schetsen van een aanzienlijk, Hollandsch koopman van vóór twee honderd jaar, van een koopman van goed ras [*sic*] en met een stamboom.

't Is van belang.

Maar maakt dan 's mans godsdienstige gezindheid, datgene, wat niet alléén het kenmerkende geweest is, maar wat ook door hem zelven als de meest belangrijke zaak van zijn leven geschat werd, niet het voornaamste deel uit van datzelfde leven?

Pierre de Witt vervolgt:

> Hij [die koopman] denkt wel aan zijn schepen en houdt zich steeds op de hoogte der vrachtprijzen, maar zijn bezigheden blijven daarbij niet beperkt. Hij kent Gustaaf Adolf en houdt

briefwisseling met Christina van Zweden; hij gaat als afgezant naar andere staten, rust soldaten uit voor vorsten, ondersteunt geleerden en letterkundigen, laat hunne boeken op zijne kosten uitgeven en verleent hulp aan verdrukten in geheel Europa.

Geen woord van God of godsdienst! Geen enkele syllabe van 's mans onwankelbaar geloof in God of van zijn liefde tot Christus. 't Is of Lodewijk De Geer geleefd heeft, geheel en al zonder God, zonder Christus.

Het woord is weder aan Pierre de Witt:

Bovendien is hij een goed echtgenoot en huisvader; hij voedt zijne kinderen met zorg op, en bedriegt niet onbarmhartig de vrouw, die hem getrouw blijft.

Foei, hoe schandelijk! Hoe is het mogelijk, dat iemand zulk een getuigenis durft af te leggen, terwijl hij weet, dat Lodewijk De Geer en zijne echtgenoote elkander met de teederste liefde hebben bemind, van het eerste oogenblik af, dat zij met elkander verbonden waren, tot aan hun beider laatste levensstonde. Zulke taal doet aan Zola denken. Onmiddellijk na die zéér platte woorden, laat Pierre de Witt volgen:

Hij [De Geer] betaalt stipt zijn schuldeischers en betoont zich niet gestreng jegens zijn gekroonde schuldenaars.

Opmerkelijk is de uitdrukking, waarmede de schrijver deze samenvatting van zijn studie besluit. 't Is alsof hij zelf gevoeld en begrepen heeft, dat het beeld, door hem geschetst, zooals hij dat heeft gelieven te doen, weinig bewonderaars zal vinden:

Maar dat is een vervelende held, zal men zeggen, toch, hoop ik, zal men niet ontkennen, dat hij oorspronkelijk is.

Deze woorden bevatten slechts voor het eerste gedeelte

waarheid. Wij zijn er zeker van, dat in de zestiende en zeventiende eeuw duizenden en duizenden geleefd hebben, trouwe evenbeelden van Lodewijk De Geer: werkzame, ijverige lieden, die boven alles godsdienstige Christenen wilden zijn. Dat De Geer boven velen heeft uitgemunt door den ongekenden voorspoed, dien hij genoot, en het gebruik dat hij van zijn schatten maakte — zulks verleent hem nog niet dat geheel eigenaardige, wat wij gewoon zijn oorspronkelijk te noemen. — Vervelend, o ja, zulk een levensschets van zulk een man is zéér vervelend! Waarom? Omdat daarin bijna geheel en al ontbreekt het ééne noodzakelijke, d. i. het ware leven, de ziel. Het hoofdmoment van De Geer's leven en handelingen is niet, althans niet in voldoende mate op den voorgrond geplaatst. Datgene, wat De Geer van zijn eerste levensjaren af heeft gekenmerkt, het godsdienstig element, dat al zijn daden bezielde en beheerschte, is te veel op den achtergrond geraakt, of liever: het wordt te veel gelijkgesteld met zijne handelsondernemingen en andere tijdelijke zaken. Niet alsof er van die godsdienstige gezindheid in het geheel geen melding wordt gemaakt. O neen, hier en daar, op verschillende plaatsen, is er aan die gezindheid een welverdiende hulde bewezen, ook wel in ondubbelzinnige bewoordingen, die niet den minsten twijfel toelaten. 't Viel dan ook uiterst moeielijk, ja, het was letterlijk onmogelijk met volstrekt stilzwijgen omtrent die godsdienstige gezindheid, een levensschets van een zóó bij uitstek godsdienstig man te schrijven.

Maar diezelfde godsdienstige gezindheid had alles beheerschende hoofdzaak moeten wezen, en zij is tot nevenzaak verlaagd. Zij had, om zoo te spreken, als de ziel, als het leven van De Geer's leven voorgesteld moeten zijn, en

er wordt daarvan hoogstens met evenveel belangstelling gesproken, als van 's mans handel in wapenen en ijzerwaren. In plaats van het beeld van een held, die bij al wat hij deed de oogen naar den hemel hield gericht, en in zijn kring met alle krachten van ziel en lichaam er naar streefde, om zijn godsdienstig ideaal zooveel mogelijk te verwezenlijken, schildert ons de schrijver een prozaïsch handelaar, wien het in de eerste plaats, bij alles, om „de dubbeltjes" te doen was; die ook wel, 't is waar, zeer veel aan de armen schonk, maar zelfs die liefdadigheid tot handelsartikel verlaagde, waartoe hij met de Voorzienigheid een soort van contract of, zooals wij op bldz. 28 lezen, een „soort van debet- en credit-rekening gesloten had". Uitdrukkelijk waarschuwt ons de schrijver, om ons over dat godsdienstige geschacher met de Voorzienigheid niet „vroolijk te maken". Is het wonder, dat zulk een levensgeschiedenis, die zoo weinig opwekkends bevat, of liever, waarin het opwekkende zoo *en passant* behandeld wordt, vervelend is? Wij hebben behoefte aan iets beters, iets hoogers, dan het slijk van het dagelijksch leven. Van gewone proza-zielen, ijverig om geld te verdienen, die ook wel wat kunnen missen voor kerk en armen, is de wereld overvol.

Vatten wij dat voorbericht, waarin de schrijver, kort en krachtig, naar zijn meening, de voornaamste karaktertrekken van Lodewijk De Geer heeft medegedeeld, te zamen, dan komt, wat daar te lezen staat, neer op het volgende: Lodewijk De Geer is geweest een man van goeden huize, die, bijzonder begunstigd door de fortuin, in betrekking kwam met gekroonde hoofden, en daardoor

een niet onbelangrijken invloed wist te verkrijgen. Gelijk dat iemand betaaamt, die een goede opvoeding heeft ontvangen, leefde hij in vrede met vrouw en kinderen, betaalde zijn schulden, en trachtte op zijn beurt zijn rekeningen betaald te krijgen, terwijl hij, zéér verstandig, geen dwaze stappen deed, om gelden te innen, als hij wist, dat die nimmer uitbetaald zouden worden. Aan mannen van wetenschap, vooral ook aan hulpbehoevenden schonk hij belangrijke ondersteuning. Zoo heeft hij in vrede geleefd, en is hij in vrede gestorven. *Mein Liebchen, was willst du noch mehr?* Die man heeft fatsoenlijk geleefd, geheel en al overeenkomstig zekere wereldbeschouwing, die geen hooger ideaal kent, dan dat men zich in alles gedraagt, zooals dat welopgevoede lieden betaamt.

Met den schrijver komt de vertaler in zijn voorwoord vrij wel overeen. Volgens hem is De Geer:

een dier mannen, die bewijs leverden, dat de mensch in de eerste plaats niet door zucht naar genot, maar door innerlijke kracht tot werkzaamheid wordt gedreven; dat het hem eene behoefte is, niet alleen voor zichzelven, maar ook voor anderen te arbeiden.

Wij laten die woorden geheel en al voor rekening van den vertaler. Alleen merken wij op, dat ook voor hem het hoofdkarakter van De Geer, zijn handel en wandel, niet heeft bestaan in 's mans innige piëteit.

II.

Il faut juger les écrits d'après leur date. 't Gaat niet aan de mannen der zestiende en zeventiende eeuw te beoordeelen naar zekere negentiende-eeuwsche begrippen, die, Gode zij dank, nog in lange niet algemeen heerschend zijn geworden.

't Gaat niet aan de mannen van die dagen, die uit en door het geloof in Christus geleefd hebben, te berooven van dezen, hun hoogsten, roem en glorie, ten einde hun leven en daden pasklaar te maken voor theorieën, die door hen, indien zij die gekend hadden, met afschuw zouden verworpen zijn. Dat woord van „Patriciër", als hoogste lofprijzing aan Lodewijk De Geer toegekend, is geen hulde, maar een blaam. Dat woord beteekent geen verheffing, maar is een vernedering van den man, wiens eerste woord, bij het intreden van zijn openbaar leven, toen hij nog slechts twintig jaren oud was, een bede geweest is tot God, om den voortdurenden bijstand van den Heiligen Geest, geheel en al in overeenstemming met het laatste woord door hem, vol van smarten op zijn sterfbed, gesproken: „O Christus, gij hebt nog meer geleden!" Hoe zou het Lodewijk De Geer gepijnigd hebben, wanneer men hem tijdens zijn leven geen hooger eeretitel, dan dien van Patriciër geschonken had! Met den gloed der heiligste verontwaardiging zou hij zulke hulde als een beleediging afgewezen hebben, om met Paulus uit te roepen, dat hij in niets anders verlangde te roemen, dan in Christus en dien gekruist.

Neen, Lodewijk De Geer is niet bloot een Patriciër geweest, een fatsoenlijk man, die veel gewerkt, met vrouw en kinderen in vrede geleefd, de wetenschap bemind, de armen ondersteund heeft, en in vrede gestorven is. Oneindig meer dan een Patriciër, is Lodewijk De Geer een geloovig Christen geweest, naar naam en belijdenis een Protestant, naar leven en handelingen een Katholiek. 't Is daarom, dat wij aan het hoofd van dit opstel hem een Katholiseerend Protestant genoemd hebben.

Lodewijk IV De Geer, oudste zoon van Lodewijk De

Gaillardmont en Johanna de Neelle, werd den 17den November 1587 te Luik geboren. De familie ontleende haar naam aan een klein riviertje, de Geer of Jeker, die de provinciën Limburg en Luik doorstroomt, en te Maastricht in de Maas valt. Ten einde zijn Protestantisme in vrijheid te kunnen belijden, nam Lodewijk (de vader) in 1595 het besluit, om zijn vaderland te verlaten. Daar, om zijn groot vermogen, aller oogen op hem gevestigd waren, vreesde hij, bij de uitvoering van zijn plan, als dat bekend mocht raken, tegenwerking te zullen ondervinden. Het gelukte hem echter onopgemerkt Luik te verlaten. Hij vestigde zich te Dordrecht, waar hij in 1602 overleden is. Zijn zoon Lodewijk was, tijdens deze vlucht zijner ouders, reeds genoeg in leeftijd gevorderd, om zich de bijzondere omstandigheden, die er bij plaats hadden, steeds levendig te kunnen herinneren. Zooals wij met zekerheid ook omtrent zijn vader kunnen aannemen, was onze Lodewijk De Geer lid van de Waalsche kerk of gemeente. Hij was later ouderling van die kerk te Amsterdam, en besteedde veel zorg aan het weeshuis, waarvoor hij zich zéér aanzienlijke uitgaven getroostte (bldz. 106). Als man van de praktijk schijnt hij zich minder bekommerd te hebben, of liever heeft hij zich minder bekommerd om de verschilpunten, die de Protestanten verdeeld hielden. Het was hem genoeg Protestant te zijn, en al stonden de Calvinisten lijnrecht tegenover de Lutheranen, hij toonde zich volstrekt niet genegen, om aan dien strijd deel te nemen, maar reikte de behulpzame hand overal, waar hij meende de belangen van het Protestantisme te kunnen bevorderen. Zijn levensbeschrijver zegt daaromtrent:

Hij [Lodewijk] liet zich niet beheerschen door een bekrompen secte-geest. Een ijverig, geloovig Protestant, was hij vóór alles een Christen, en bovenal hechtte hij, gelijk een zijner lofredenaars zegt, aan het heil en welzijn van alle Christenen, van de geheele menschheid (bldz. 105).

Geheel en al hiermede overeenkomstig, lezen wij (bldz. 25), dat

niemand meer dan Lodewijk De Geer door handelsbetrekkingen de nauwere aaneensluiting van de twee Protestantsche volken [Hollanders en Zweden] bevorderde. Hij streed zijn geheele leven voor het Protestantisme en spaarde, om het te doen zegevieren, tijd, moeite, noch geld. Hij had te Norköping altijd een predikant bij zich, die hem overal moest volgen (bldz. 106).

Hij was innig geheeht aan het geloof zijner vaderen [lees: van zijn vader], zonder dat zijn godsdienstijver iets bekrompens had (bldz. 25).

In zijn testament vermaande hij zijn kinderen, om dat geloof niet te verzaken (bldz. 106). Bij het uitdeelen van zijn giften, volgde hij dezen regel:

„Wij moeten in de eerste plaats zorgen voor de Waalsche kerk [in Nederland natuurlijk], vervolgens voor de onderdrukte kerken in Duitschland en Frankrijk, en verder voor alle, op welke de hand Gods mocht drukken. En daar er aanzienlijke sommen voorhanden zijn, zouden die ook kunnen dienen, om eenige jongelieden in hunne studiën te steunen. Mocht ik dit voornemen, eer ik sterf, niet kunnen ten uitvoer brengen, dan beveel ik mijnen erfgenamen aan, er acht op te geven, voor zoover zij het passend zullen oordeelen".

Hij liet zijn huis te Amsterdam aan zijn oudsten zoon, Laurens De Geer, op voorwaarde, dat deze gedurende veertig jaar, nadat het legaat hem ten deel zou zijn gevallen, eene som van duizend gulden jaarlijks zou betalen ter ondersteuning van Waalsche predikanten en studenten (bldz. 106).

Ondanks dit alles was hij met diepe en weloverwogen bewondering vervuld voor den grooten staatsman [Gustaaf Adolf], die het gewicht van Zweden had doen medetellen in de weegschaal van Europa (bldz. 25), en zag hij in dezen [Gustaaf Adolf] den kampioen

voor de vrijheid van Europa, en het bolwerk van het Protestantisme (bldz. 28). Door Gustaaf Adolf, die hem eerlang tot zijn zaakgelastigde in Nederland benoemde, werd hem dikwijls opgedragen in zijn naam leeningen te sluiten, troepen te werven en schepen te koopen (bldz. 27).

Zóó groot was Lodewijk De Geer's ijver voor de verdediging van het Protestantisme, dat hij „aan Wallenstein", wien de verdediging der Katholieke belangen was toevertrouwd, ondanks dat „zijn godsdienstijver niets bekrompens had" en hij gemakkelijk aanzienlijke voordeelen had kunnen behalen, „geen dienst zou hebben willen bewijzen" (bldz. 27).

Een merkwaardig voorbeeld van die „volstrekt niet bekrompen" opvatting van het Protestantisme, en de eigenaardige plaats, die de Waalsche kerk daarbij innam, levert ons de streving van De Geer „om de beide groote takken van het Protestantisme (Calvinisten en Lutheranen) te vereenigen".

Daarom dan ook was hij het voorwerp van den toorn der onverdraagzamen. Hij had te Norköping een predikant en een schoolmeester aangesteld, ten behoeve van de Waalsche werklieden, die hij naar die stad had doen overkomen. De bisschop van Linköping zag met een nijdig oog neer op die aan Calvinisten toegestane vrijheid en beklaagde zich met bitterheid over het gedrag van De Geer. Deze had weldra gelegenheid om wraak te nemen over die aanvallen. De Zweedsche Luthersche kerk brandde af. Hij bood zijn eigen huis aan om er godsdienstoefening te houden. Niet tevreden met dit aanbod, dat niet werd afgeslagen, verkreeg hij in 1641 voor de Duitsche Lutherschen in die stad de machtiging om een kerk te bouwen en onderhield hij op eigen kosten den predikant, die er aan verbonden werd (bldz. 105).

Aanzienlijke geldsommen heeft De Geer ter bereiking van godsdienstige en liefdadige doeleinden uitgegeven :

Uit het onderzoek van zijn boeken, na zijn dood, bleek, dat hij in den tijd van drie en twintig jaar, van 1628 tot 1651, aan de armen van verschillende landen van Europa een som van meer dan 50.000 gulden had uitgedeeld, en in dat cijfer zijn op verre na niet al zijne liefdegiften begrepen. Als men de kerkelijke geschiedenis van Berniera mag gelooven, offerde hij eenige honderd duizenden guldens om de armen van de Hervormde kerk in geheel Duitschland te ondersteunen, vooral die van de Paltz (bldz. 106).

De hoogleeraar Hendrik Alting, die een werkkring had gevonden aan de hoogeschool te Groningen, nadat hij uit Heidelberg, dat door den oorlog verwoest was, had moeten vluchten, door De Geer aangesteld tot algemeen uitdeeler van de voor Duitschland bestemde giften, noemt hem „den grooten weldoener van de kerken in de Paltz, en van de andere kerken, die onder het kruis zuchten" en verklaart, „dat hem een eeuwige eer te beurt zal vallen voor zijne waarlijk christelijke weldadigheid". Lodewijk De Geer liet het er niet bij een ijverig beschermer te zijn van predikanten en studenten (bldz. 107).

Voor de Protestanten in Zevenbergen, Bohemen en Slavonië wenschte De Geer eene Protestantsche Slavische overzetting van de H. Schrift.

Hij richtte te Rotterdam een boekdrukkerij op, die voorzien was van Slavische letters, en liet op zijne kosten eene vertaling in folio uitgeven van de Heilige Schriften, waarvan duizenden exemplaren om niet werden verspreid.

Ook te Maastricht trad De Geer als boekdrukker op. De predikant Samuel Desmarets was met eenige Katholieke priesters van Luik in een zeer levendigen twist geraakt over godsdienstige vraagstukken. Ten einde dezen verdediger der Protestantsche leerstellingen het voeren van den strijd gemakkelijker te maken, richtte De Geer te Maastricht een boekdrukkerij op (bldz. 108).

III

Daar zal wel niemand gevonden worden, die niet vol-

mondig erkent, dat deze man, althans naar geloof en belijdenis, een ijverig Protestant is geweest. 't Is waar, dat er reeds tijdens zijn leven gevonden werden, die, streng vasthoudend aan hun beginselen, hem zijn vredelievende gezindheid jegens de Lutherschen ten verwijt gemaakt hebben. 't Schijnt, dat daartoe voor hen reden genoeg bestaan heeft. Aan theoretische verschilpunten tusschen de Protestanten onderling, zelfs al waren die van invloed op de praktijk, schijnt Lodewijk De Geer al zéér weinig waarde gehecht te hebben. Voor hem, den praktischen handelsman, die in verdeeldheid een bron van ellende, in eenheid alléén behoud en kracht in den strijd tegen de Katholieke Kerk erkende, waren die verschilpunten, bij zooveel, dat aan beide partijen gemeen was, van minder belang. Zonder twijfel hebben op die gunstige gezindheid jegens de Lutheranen zijn verschillende betrekkingen met de Zweden een belangrijken invloed uitgeoefend. Ook was hij de eenige niet, welke in dien tijd aan een vereeniging van beide partijen werkzaam was. Boven alles was Lodewijk De Geer, gelijk reeds werd aangestipt, een man van de praktijk; het kwam bij hem voornamelijk aan op daden: het zedelijk en vroom Christelijk leven van den mensch. Hier nu, waar het de praktijk betreft, zien wij Lodewijk De Geer, dien wij als een zoo ijverig Protestant, in zooverre zulks het geloof en de belijdenis betreft, hebben leeren kennen, geheel en al handelen, overeenkomstig en naar de leer der Katholieke Kerk omtrent de goede werken. Verscheidene goede Katholieken worden er gevonden, die zich minder dan hij op het verrichten van goede werken hebben toegelegd. Of De Geer zelf zich over dit onderwerp meer in het bijzonder heeft

uitgedrukt in de geschriften, door hem nagelaten, is ons ten eenemale onbekend. Wij hebben alléén het oog op De Geer's handelingen, zooals ons die door zijn levensbeschrijving worden medegedeeld; en deze, de voornaamste zijner handelingen, die ook door hem zelven de meest belangrijke van zijn leven geacht werden, zijn niet alléén geheel en al vreemd aan Protestantsche leeringen, maar bovendien zóó eigenaardig Katholiek, dat zij niet anders dan als gevolg en vrucht van een bloeiend Katholiek gemoedsleven beschouwd kunnen worden. De Geer dacht over de goede werken, en hechtte er waarde en kracht aan, geheel en al overeenkomstig de Katholieke beginselen, en wel op zoodanige wijze, dat een Katholiek over de goede werken, die hij verricht, niet anders kan denken en denkt, dan De Geer gedaan heeft. 't Is daarom, dat wij hem een Katholiseerend Protestant genoemd hebben, d. i. met den mond Protestant, met de daad Katholiek.

De lezer oordeele.

IV.

Toen Lodewijk De Geer als jongeling besloten had zich aan den koopmansstand te wijden, begaf hij zich naar Rochelle, om er den handel te leeren. Over dat eerste optreden in het openbaar leven heeft hij zelf zich op de volgende wijze uitgelaten:

„Toen ik in 1608, jong en nog ongetrouwd, te La Rochelle was en daar zaken begon te doen, heb ik mij tot God gewend en Hem gesmeekt, mij met Zijn Heiligen Geest te willen bijstaan, mij te bewaren voor slecht gezelschap en alle bedrog, mij geen overdadigen rijkdom te schenken, die mij den Heer zou doen vergeten, maar boven alles mijn hart te vervullen met Zijne vreeze en Zijne liefde. Met dit doel heb ik de gelofte afgelegd, het tiende deel

van alles, wat de Heer mij zou doen verkrijgen, aan God te wijden" (bldz. 13).

Met angstvallige nauwgezetheid is De Geer aan deze gelofte, door hem op twintigjarigen leeftijd afgelegd, tot aan zijn dood getrouw gebleven.

Tot aan zijn dood toe is hij die vereerende gelofte nagekomen, en de sommen, die hij aldus voor verscheidene liefdewerken heeft gestort, zijn verbazend. Hetzij eene onderneming slaagde of niet, toch achtte hij zich verplicht de armen te doen deelen in de winsten, die hij behaalde, of had kunnen behalen (bldz. 28).

Gelijk men ziet, heeft De Geer meer gedaan dan waartoe hij door zijn gelofte streng verplicht was. Hij had zich verbonden, om alleen het tiende gedeelte te geven van de winsten, die hij behaald had. Hij gaat verder, en geeft ook het tiende gedeelte van de winsten, die hij had kunnen behalen.

Zulks was echter den innig godsdienstigen man niet voldoende:

Hij had ook een eigenaardig stelsel van assurantie bedacht op de wisselvalligheid van den handel, door met God een soort van debet- en credit-rekening te openen.

Hij schreef den 15den April 1628: „Wij smeeken God, dat Hij onze schepen wil behoeden, en behouden in de haven doe binnenloopen, en wij beloven als premie van verzekering duizend gulden aan de armen. De stuurlieden zijn Jacob Adriaanse en Jurriaan Bruyn van Straalsund" (bldz. 28).

Zijn levensbeschrijver heeft gemeend deze handeling, die zóó geheel en al overeenkomt, met wat meermalen door Katholieken gedaan wordt, op de volgende wijze voor bespotting of minachting te moeten vrijwaren. Blijkbaar heeft hij geen redelijke verklaring van deze handelwijze van De Geer weten te geven. Ieder

Katholiek kind had zulks op voldoende wijze kunnen ophelderen.

De lezer make zich niet vroolijk over de nauwgezetheid, waarmede Lodewijk De Geer de namen van de bevelhebbers zijner schepen meende te moeten opgeven. Hij beschuldige hem vóóral niet van gebrek aan eerbied jegens de Voorzienigheid, door zulk een contract met haar te sluiten. Hij, door wien die regels geschreven zijn, werd geroemd om zijn voorzichtige wijsheid en zijn verstand (bldz. 28, 29).

Geheel en al in overeenstemming met het feit, dat hij die gelofte gedurende zijn leven getrouw is nagekomen, was Lodewijk De Geer doordrongen van de waarde en kracht van zulke geloften:

„Ik bad God mijn eerste optreden te zegenen", zegt hij zelf, „en mij kinderen en middelen om hen te onderhouden te schenken, gelijk Hij mijnen voorouders had gedaan". God had zijne wenschen overvloedig vervuld. „Ik heb God gesmeekt", schreef hij eenige jaren later, „die ons niet slechts goederen, maar ook kinderen heeft geschonken, Zijn Heiligen Geest te willen uitstorten over de kinderen, die Hij ons reeds heeft gegeven of nog geven zal, en Zijne vreeze en Zijne liefde in hunne harten te prenten, opdat zij, Zijne wegen volgende, eens het eeuwige leven deelachtig worden. Met dit doel heb ik de gelofte afgelegd, ieder jaar tweehonderd gulden aan de armen te geven voor ieder mijner kinderen" (bldz. 94).

Men heeft in zijn papieren eene aanteekening teruggevonden, die aanwijst, hoe hij die gelofte is nagekomen: „ik heb voor u eene gelofte aan den Eeuwige afgelegd", deelde hij zelf aan zijne kinderen mede, „en daar Hij getrouw is in Zijne beloften, ben ik overtuigd, dat Hij mijn wensch zal verhooren, tenzij gij door een slecht leven Zijn toorn u op den hals haalt en Zijn zegen in vloek doet verkeeren." (*Ibid.*)

Lodewijk De Geer geloofde onwrikbaar in de macht van zulke geloften. Zijne boeken maken er op bijna iedere bladzijde gewag van, dat hij iets aan God belooft, en daarover Zijne hulp en ondersteuning in ruil vraagt. Maar tevens is hij overtuigd, dat de

mensch zich zelven moet helpen, en dat zijn eigene inspanning noodig is, om den goddelijken bijstand te verwerven" (bldz. 94).

Reeds hebben wij gezien, dat De Geer meer gaf dan waartoe hij, uit kracht zijner gelofte, om een tiende van zijn winst aan de armen te geven, verplicht was.

Zelfs wanneer hij verloor, wilde hij niet dat zijn weldadigheid er onder leed.

„Ik kan het geduldig dragen", schreef hij, „maar de armen kunnen en mogen niets missen."

Hij gaf niet alleen veel, hij wilde ook de ijverige beheerder zijn van het geld, dat hij voor goede werken afzonderde. Uit eigen middelen had hij „een fonds voor armen" gesticht. Het fonds voor armen besloeg in zijn koopmansboeken eene eigene plaats.

„Ik betaal zes en een kwart percent van de fondsen, die voor de armen bestemd zijn, voor zoover ik ze in mijn handel gebruik", schreef hij in 1619, en hij voegde er bij: „wanneer een onzer bloedverwanten tot armoede mocht vervallen, kan hij naar omstandigheden uit deze fondsen worden geholpen". En eenige jaren later: „Als ongelukken ons treffen, zullen wij uit onze fondsen en niet uit die der armen tot den laatsten penning betalen. De Almachtige God moge er ons voor behoeden, als Hij het noodig oordeelt; maar als onze zonden zulk eene kastijding van Zijn kant noodzakelijk maken, zullen wij ons voor God en de geheele wereld verootmoedigen. Dan, en niet eerder, zal het ons geoorloofd zijn van het fonds der armen te leven" (bldz. 29, 30).

Ieder, die leest, dat Lodewijk De Geer zulke geloften aflegde en zulke werken verrichtte, vol van geloof in de waarde en kracht van die geloften en werken, is wel gedwongen te erkennen, dat hij handelde geheel en al buiten de Protestantsche leer om, of liever: volkomen in strijd met de Protestantsche leer, en daarentegen volkomen in overeenstemming met de Katholieke leer omtrent de goede werken. Het hoofdbeginsel van het Protestantisme: „het geloof alléén maakt zalig", door den een meer, door

den ander minder streng opgevat, is in 't algemeen in dezen zin te verstaan, dat de rechtvaardiging, door dat geloof teweeggebracht, geen waarachtige verandering in 's menschen binnenste veroorzaakt. De inwendige toestand van den mensch, voor of na die rechtvaardiging, biedt geen wezenlijk verschil aan. Het onderscheid bestaat alléén in iets uiterlijks, hierin namelijk: de gerechtvaardigde gelooft en houdt er zich vastelijk van overtuigd, dat de rechtvaardigheid en de verdiensten van Christus hem worden toegerekend. Om de gerechtigheid en verdiensten van Christus wordt de zondaar vrijgesproken van de zonden en de eeuwige straffen. Met dat al is hij volkomen dezelfde gebleven: eenige verandering in zijn binnenste heeft er niet plaats gehad.

Men kan zich daarvan het best een denkbeeld vormen door een voorbeeld:

Twee personen verzoeken tot den koning te worden toegelaten. Beiden zijn met melaatschheid geslagen. Beiden, overdekt met wonden, afzichtelijk om te zien, verschijnen voor den koning. De een wordt weggezonden gelijk hij gekomen is. Maar op 's konings bevel wordt de ander gehuld in een zéér kostbaar kleed van hooge waarde, dat hem geheel overdekt, en waardoor zijn melaatschheid aan ieders oog onttrokken wordt. Met uitzondering van dat kleed, blijft hij in alles aan zijn metgezel gelijk; zijn lichaam is van geen enkele wond gezuiverd, en hij gaat heen in denzelfden ellendigen toestand, waarin hij gekomen is. Tengevolge echter van dat kleed wordt hij volgens de Protestantsche leer gerechtvaardigd geacht.

Die rechtvaardiging heeft plaats, zoodra de zondaar

met volkomen zekerheid gelooft, dat hij gerechtvaardigd is. Van eenig goed werk, voor dat die rechtvaardiging plaats heeft, kan natuurlijk geen sprake zijn: hoe zou zulk een melaatsche, door bederf aangetast van het hoofd tot de voeten, eenig goed werk, van welken aard ook, kunnen verrichten? Er kan dus alléén sprake zijn van goede werken, verricht na die rechtvaardiging. Daar er echter in den inwendigen toestand van den zondaar of melaatsche, ook na de rechtvaardiging, of nadat hij met dien kostbaren mantel omhangen is, geen wezenlijke verandering heeft plaats gehad, kan alléén aan die werken de naam van goede werken gegeven worden, die uit de gerechtigheid en verdiensten van Christus voortkomen. Die werken worden dan aangenaam geheeten, evenals de gerechtigheid en verdiensten van Christus aan God aangenaam zijn.

Volkomen hiermede in overeenstemming zegt Luther 1):

„Er is in een heilig mensch een knecht der zonde en een knecht Gods te onderscheiden: gene is de heilige naar het vleesch, deze naar den geest. Hiernaar is de persoon van den gerechtvaardigde gedeeltelijk gerechtvaardigd, gedeeltelijk zondaar; terwijl nu de geheele persoonlijkheid ten deele zondig, ten deele gerecht is, is ook ieder goed werk beide tegelijk, daar een heilige en onheilige gezindheid naast elkander in den geloovige bestaan" 2).

Onmogelijk kan er, op eenige wijze, sprake zijn van verdienstelijke werken. Voor zooverre zij werken zijn van den knecht der zonde, d. i. van den heilige naar

1) *Luth Assert. omn. Act.* 31. Opp. Tom. II, fol. 319.

2) Vergl. Calv. *Institut. Christ. Relig.* De modo percip. gr. Lib. III, pag. 199. Nos autem illud ipsum pro peccato habemus quod aliqua omnino cupiditate contra legem Dei homo titillatur: imo ipsam pravitatem quae ejusmodi cupiditates nobis degenerat asserimus esse peccatum.

het vleesch, zijn die werken zondig, en voor zooverre zij werken zijn van den knecht Gods, d. i. van den heilige naar den geest, derhalve voortkomen uit de toegerekende gerechtigheid en de verdiensten van Christus, kunnen zij niet verdienen. Immers, wat de heilige naar den geest reeds bezit — Christus' gerechtigheid en diens verdiensten, dus ook den hemel — datzelfde kan hij niet meer verdienen. Niemand kan verdienen, wat hij reeds heeft. Christus' verdiensten kunnen onmogelijk diezelfde verdiensten verdienen, evenmin als dezelfde zaak te gelijk oorzaak en gevolg van zichzelve kan wezen.

V.

Geheel anders is de leer der Katholieke Kerk. Het Concilie van Trente beschrijft de rechtvaardiging van den zondaar als overbrenging of verplaatsing (*translatio*) uit den staat der zondigheid in den staat van genade en aanneming der kinderen Gods, d. i. als vernietiging van de verbinding van 's menschen wil met den zondigen Adam — vergiffenis van de erfzonde en van elke andere zonde, die voor de rechtvaardiging bedreven werd — en toetreding tot gemeenschap met Christus.

Zij is dus te beschouwen, *negatief* als ontzondiging, en *positief* als heiliging, en bestaat gevolgelijk niet alléén in vergiffenis van de zonden, maar in een heiliging en vernieuwing van den inwendigen mensch, waardoor hij werkelijk gerechtvaardigd is.

Die rechtvaardiging maakt met den geloovige als het ware één geheel uit (*inhaerens*), en is een herstel van den oorspronkelijken toestand van den mensch.

Door haar worden den mensch in het H. Doopsel te gelijk het geloof, de hoop en de liefde gegeven; en het is alléén op die wijze, dat de mensch waarlijk met Christus vereenigd wordt, als een levend lidmaat met Zijn lichaam.

De inwendige toestand van den gerechtvaardigde is, om zoo te spreken, een heilige gezindheid geworden, een geheiligde richting van den wil, een voortdurende, bestendige ingenomenheid met de goddelijke wet, waardoor de mensch op besliste en werkdadige wijze bereid is, die wet bij alle voorkomende gelegenheden te vervullen; in één woord, die toestand is een staat der ziel, die aan God aangenaam en welgevallig is. De gerechtvaardigde is derhalve in waarheid een vriend en een kind van God.

Die hernieuwde, inwendige toestand van den mensch spiegelt zich noodzakelijkerwijze af in de werken, die hij verricht. Die werken alleen worden door de Katholieke Kerk goede of verdienstelijke werken geheeten, die door den hierboven beschreven, hernieuwden mensch, den vriend en het kind van God, dus in volle levensgemeenschap met Christus verricht worden. „Want daar diezelfde Christus Jesus, als het hoofd in de leden en als de wijnstok in de ranken, in de gerechtvaardigden bestendig een kracht laat vloeien, welke kracht hun goede werken altijd voorafgaat en begeleidt en volgt, en zonder welke zij op geen wijze aan Gode aangenaam en verdienstelijk zijn kunnen, zoo moet men gelooven, dat aan die gerechtvaardigden niets meer ontbreekt, waardoor zij geacht worden ten volle door die werken, die in God geschied zijn, aan de goddelijke wet voor den staat van dit leven

voldaan te hebben, en het eeuwige, ook op zijn tijd te verkrijgen leven — altijd als zij in genade overleden zijn — verdiend te hebben." (Conc. Trid. Sess. VI, *De Justificatione.* Cap. XVI.)

Goede of verdienstelijke werken in Katholieken zin zijn dus die werken, welke door den vrijen mensch, in en door de kracht van Christus verricht worden. Terecht bemerken daarom de Vaders van het Concilie „dat Gods goedheid zóó groot is jegens alle menschen, dat Hij wil, dat hun verdiensten zijn, wat Zijn gaven zijn". (*Ibid.*)

Er volgt hieruit onmiddellijk, zooals ook het Concilie van Trente leert, dat door die goede of verdienstelijke werken de heiligmakende genade in den mensch bevestigd en vermeerderd wordt. (*Ibid.* Sess. VI, Can. 24, 32.) Deze leer komt overeen met de wet der natuur, die leert, dat elke kracht, die in werking treedt, bevestigd en versterkt wordt. Ten andere leert hetzelfde Concilie (*Ibid.* Can. 26 en 32), dat door die werken verdiend wordt het eeuwig leven, het verkrijgen of het bezit van het eeuwig leven — als ten minste de gerechtvaardigde in genade sterft — en bovendien een vermeerdering van glorie.

Op voortreffelijke wijze openbaart zich de leer der Katholieke Kerk omtrent de goede werken in haar leer omtrent de *geloften.*

Een gelofte, zegt de H. Thomas van Aquinen 1), brengt met zich mede een verplichting, om iets te doen of te

---

1) Vgl. S. Thom. *Summ.* II, 2, Quaest. LXXXVIII, art. 1, 2.

laten. Zij bestaat dus niet alleen in een voornemen of plan; maar die een gelofte doet, sluit een verbintenis. Hij wordt schuldenaar tegenover iemand, dien hij als schuldeischer erkent. Het spreekt dus vanzelf, dat tot het aangaan van zulk een verbintenis het gebruik van de rede en van den vrijen wil noodzakelijk vereischt wordt. Aan niemand wordt een gelofte gedaan, tenzij aan God. Aan menschen wordt een belofte gedaan, maar die verbintenissen hebben niet het karakter van een gelofte. Alleen wat aan God wordt toegezegd, wordt eene gelofte geheeten. Als verder vereischte geeft de H. Thomas op, dat eenige verbintenis geen gelofte is, tenzij de belofte aan God wordt afgelegd omtrent een goede handeling, die vrijwillig is, en beter dan het tegenovergestelde (*de bono meliori*). De heilige kerkleeraar geeft de volgende, zeer juiste verklaring. Men belooft niet aan iemand, wat deze verafschuwt, ook niet wat hem niet aangenaam is. Van zonde is dus geen sprake. Aan God is alleen het zedelijk goede aangenaam. Evenzeer is alles uitgesloten, wat volstrekt noodzakelijk is. Zoo belooft men niet, dat men zal sterven. Wat niet volstrekt noodzakelijk is, kan echter ter bereiking van zeker doeleinde noodzakelijk wezen: dit nu kan het voorwerp van een gelofte wezen, in zooverre zulks vrijwillig geschiedt; maar niet, in zooverre daartoe noodzakelijkheid bestaat. B. v. het is niet volstrekt noodzakelijk, dat iemand dagelijks de kerk bezoekt; zulks is door geen enkele wet voorgeschreven. Toch kan dat dagelijksch bezoek van de kerk voor dezen of genen persoon b. v. tot vermijding van deze of die gelegenheid tot zonde, noodzakelijk zijn. In zooverre nu dat verplichte bezoek der kerk met vrijen

wil geschiedt, kan zulks het voorwerp van een gelofte wezen.

Tot het eigenlijk voorwerp van een gelofte behoort niet alleen, dat men eene handeling belove, die goed is en met vrijen wil geschiedt, maar zij moet ook zijn *de bono meliori*, dat is: zij moet beter zijn dan het tegenovergestelde. Want als wij iets beloven, verplichten wij ons om het tegenovergestelde niet te doen; als dit tegenovergestelde nu beter kon zijn dan hetgeen wij beloven, dan zouden wij ons jegens God kunnen verplichten om het betere achter te laten, en dat is ongerijmd.

Er bestaan onderscheidene soorten van geloften. Voor ons doel is het voldoende aan te stippen, dat er volstrekte (absolute) geloften gedaan kunnen worden, die van geen enkele voorwaarde afhankelijk zijn. Zulk een gelofte deed Lodewijk De Geer, toen hij aan God beloofde het tiende gedeelte van zijn winsten aan de armen te zullen geven. Er zijn ook voorwaardelijke geloften, aldus geheeten, omdat zij slechts onder zekere voorwaarden gedaan worden. Zulk een gelofte legde Lodewijk De Geer af, toen hij duizend gulden aan de armen beloofde, als zijn schepen behouden de haven mochten binnenzeilen.

Nog verdient het opmerking, dat ook door iemand, die, ten gevolge van een of andere zonde, de heiligmakende genade verloren heeft en de vijand van God geworden is, een gelofte kan afgelegd worden. Een moordenaar kan b. v. onmiddellijk na zijn misdaad de gelofte afleggen, dat hij zijn geheel volgend leven in strenge boetvaardigheid zal doorbrengen. 't Is echter voor ieder duidelijk, dat een gelofte eerst dan tot haar volle recht en beteekenis komt, als zij wordt afgelegd door iemand, die in bezit is van de

heiligmakende genade. Wij zijn verplicht aan te nemen, dat Lodewijk De Geer, die bij het begin van zijn loopbaan zijn geheel volgend leven op zóó treffende wijze aan God toewijdde, en diens voortdurenden bijstand afsmeekte, in zooverre het den mensch gegeven is daarover te oordeelen, zich van Gods vriendschap en welgevallen verzekerd geloofde.

In de Katholieke leer over de geloften ziet men duidelijk, welke krachtige werking de genade volgens die leer in den mensch hebben kan.

Op deze genade hopende, gevoelt hij zich krachtig, om te doen of na te laten, wat geen wet of plicht van hem vordert; krachtig, om zich daartoe op plechtige wijze, tegenover God, voor korteren of langeren tijd, zelfs voor den duur van zijn geheele leven, te verbinden. Voorwaar, indien ergens, dan geldt in deze het woord van den Apostel: „*Ik kan alles in hem, die mij versterkt*". Men veroordeele het of schenke er zijn goedkeuring aan; maar welk gevoelen iemand daaromtrent moge zijn toegedaan — ieder is gedwongen te erkennen, dat het groot en verheven is, om een plechtige verbintenis met God te sluiten, waarbij men de verplichting op zich neemt, om b.v. Hem ter eere, zijn geheele leven in vrijwillige gehoorzaamheid aan anderen, in ontbering van alwat niet tot het levensonderhoud gevorderd wordt, in algeheele onthouding door te brengen. Kracht, groote kracht van den wil, bovenal groote genade van God wordt daartoe gevorderd. Of zal misschien iemand beweren, dat aan zoovelen, die in hun schoonste jaren, bloeiend van gezondheid, in bezit van al wat de wereld schenken kan, juichend en jubelend die geloften hebben

afgelegd, en hun leven lang die geloften getrouw zijn nakomen, door de bedorven natuur alléén die kracht geschonken werd? Men opene toch de oogen: is 's menschen natuur in waarheid zóó slecht en bedorven als door de Protestanten geleerd wordt; heeft er door de rechtvaardiging geen werkelijke hernieuwing in 's menschen binnenste plaats, maar blijft hij, ook na de rechtvaardiging, even slecht en bedorven, even onmachtig ten goede als vóór de rechtvaardiging — geeft dan antwoord op deze vraag: waaraan is het toe te schrijven, dat zoovelen, in dien uiterst moeilijken levensstaat, tot den laatsten adem huns levens volhard hebben, en onder onze oogen blijven volharden?

't Kan dan ook niemand verwonderen, dat de bestrijders der Katholieke Kerk met alle wapenen, die hun ten dienste stonden, te velde zijn getrokken tegen hen, die niet alleen door hun levensstaat een feitelijke, belichaamde prediking waren van de leer der Kerk omtrent de waarde der goede werken en dezer verdienende kracht; maar die evenzeer een feitelijke, belichaamde wederlegging waren van de Protestantsche leer, dat er geen verdienstelijke werken verricht kunnen worden. Zoo lang de Katholieke Kerk bestaat, zoo lang ook zal die strijd duren. Maar ook al dien tijd zullen er gevonden worden, die door hun levensstaat, d. i. door hun geloften van gehoorzaamheid, armoede en onthouding, dus door hun persoon en leven, aan de wereld verkondigen, dat Christus waarachtig Koning is, waarachtige heiliging, d. i. ontzondiging en vernieuwing voortbrengt, en dat daarvan de goede werken het bewijs, en de geloften de schoonste vruchten zijn.

Is het niet opmerkelijk, dat juist door de ijverigste en

deugdzaamste Protestanten deze leer der Katholieke Kerk, omtrent de waarde van de goede werken en de geloften, zóó krachtig mogelijk verkondigd wordt? Wie toch zal beweren, dat Lodewijk De Geer, toen hij bovengemelde geloften, en die andere geloften, waarvan zijn boeken overvloeien, aflegde, gehandeld heeft als Protestant? Naar woord en belijdenis moge Lodewijk De Geer Protestant, zelfs ijverig Protestant zijn geweest — naar zijne werken, was hij een vurig Katholiek. Niemand, die meer dan hij aan de zoogenaamde werkheiligheid geloofd heeft.

W. F. N. VAN ROOTSELAAR.

(Slot volgt.)

BOEKBEOORDEELING.

PATER HERMAN, DE ONGESCHOEIDE KARMELIET. — EEN BEKEERLING UIT DE JODEN 1).

Een bekeeringsgeschiedenis heeft altijd iets bijzonder belangwekkends en een eigenaardige aantrekkelijkheid. De Voorzienigheid van God *attingit a fine usque ad finem fortiter, et disponit omnia suaviter* (Sap. VIII, 1). Vaak leidt Hij de uitverkoren zielen, die Hij tot zich roept, niet met buitengewone en geruchtmakende middelen, maar langs een natuurlijken weg tot haar doel, en wie de roepstem des hemels verneemt en medewerkt met de genade zal wel in 't einde zegevieren, maar de overwinning wordt meestal niet dan na zwaren zielestrijd behaald, wijl niet op eens de macht der tegenstrevende hartstochten gebroken wordt. Die geheimvolle werking van Gods genade, dien tweestrijd der nog weifelende ziel, die eindelijke zegepraal van 's Heeren liefde, en de daaropvolgende overmaat van geluk en vrede der gereinigde ziel van nabij en in het leven te aanschouwen — dat is een weldadig en heilig genot, hetwelk met het lezen eener bekeeringsgeschiedenis gepaard gaat; en men legt zulk een verhaal niet ter zijde zonder de barmhartige liefde des Heeren dankbaar verheerlijkt te hebben, en vervuld te zijn geworden van eerbied en bewondering voor den persoon, die, met de genade Gods, de grootste overwinning, de zelfverwinning, in allermoeilijkste omstandigheden heeft behaald.

Pater Herman, de ongeschoeide Karmeliet, is zulk een man geweest, en zijn bekeeringsgeschiedenis, die in het werkje, hetwelk wij hier met groote ingenomenheid aankondigen, verhaald wordt,

---

1) Naar het Fransch van Abbé Charl. Sylvain, vertaald door een R. K. Priester. Met kerkelijke goedkeuring. Te Leiden bij J. W. van Leeuwen, 1886. 280 blz.; prijs *f* 1.50.

bezit in buitengewone mate het belangwekkende en aantrekkelijke, waarvan wij zooeven spraken. Inderdaad, zeer zelden werkt Gods Voorzienigheid op zóó wonderbare en aanbiddenswaardige wijze, als in het leven van dezen uitverkoren man.

Hij was Jood van geboorte. Voorzien van een geheel ongewonen aanleg voor muziek en piano-spel, leerling en vriend van Liszt, bemind door Lamennais, lieveling van George Sand, die hem in sierlijke bladzijden harer geschriften als vergood heeft, wordt hij toegejuicht, gevierd, aangebeden in de salons en op de concerten van Parijs, en, voortgejaagd door een onverzadelijke zucht naar wereldsche vermaken en glorie, zoekt hij die te Parijs, Genève, Milaan, Venetië en in meer andere groote steden. Hij speelt toevalligerwijze het orgel in een katholieke kerk te Parijs, ziet de H. Hostie, voelt zich op onverklaarbare en geheimzinnige wijze daarheen getrokken ..... 't is het begin zijner bekeering. Hij gaat raadplegen, laat zich onderrichten, wordt gedoopt, breekt eindelijk voor goed met alles, wat de wereld hem tot nu toe had aangeboden, wordt priester en kloosterling in de Orde der ongeschoeide Karmelieten. Nu vloeit zijn ziel over van geluk en ware vrede en vreugde; geen hinderpaal is tegen zijn gloeienden zielenijver bestand; hij brandt van verlangen om vooral de Joden, zijn stamgenooten, tot het Christendom te brengen, en zou heel de wereld willen bekeeren. Hij trekt van stad tot stad door Frankrijk, al predikend, en een menigte zondaars en ongeloovigen redt hij; hij bouwt verschillende kloosters; hij sticht de *Broederschap der nachtelijke Aanbidding* en richt die in talrijke plaatsen op; kardinaal Wiseman leert hem te Rome kennen en voert, op bevel van Pius IX, hem in Engeland binnen: hier dezelfde apostolische arbeid, en — wondere loop der gebeurtenissen! — de twee steden, die meer dan andere het tooneel van Hermans wereldsche grootheid zijn geweest, Parijs en Londen, zien den hooggevierden kunstenaar van voorheen nu, in het ruwe boetekleed gehuld, op den gewijden kansel verschijnen en hooren hem met overweldigende kracht en wegsleependen zielegloed de ijdelheid der wereld en de zaligheid der boete verkondigen.

De eerste preek, welke hij te Parijs hield, maakte een onbeschrijfelijken indruk; hij ving aan met openlijk vergiffenis te vragen voor al de ergenissen, die hij in genoemde stad had gegeven (zie bl. 97), en ging voort:

Ik heb de wereld doorgereisd, de wereld gezien, de wereld bemind.... ééne zaak heb ik in de wereld geleerd: dat niemand er geluk smaakt.

Ik heb het geluk gezocht; om het te vinden heb ik steden en koninkrijken doorkruist, ben ik de zeeën overgestoken. Ik heb het geluk gezocht in de schoone nachten van verrukkelijke landstreken, op de heldere golven der zwitsersche meren, op de toppen der hoogste bergen, in de meest aangrijpende natuurtafereelen; ik heb het gezocht in het schitterende leven der salons, in verkwistende feestmalen, in de bedwelming van bals en partijen; ik heb het gezocht in het bezit van geld, in den hartstocht van het spel, in de dwaasheden der romans, in het gewaagde van een avontuurlijk leven, in de voldoening van een matelooze eerzucht; ik heb het gezocht in den roem van een kunstenaar, in den vriendschappelijken omgang met beroemde mannen, in elk genot van de zinnen en van het verstand; ik heb het gezocht eindelijk in de trouw van vrienden;.... helaas, mijn God! waar heb ik dien droom van elken dag, van ieder hart niet gezocht?

En gij, mijne Broeders, hebt gij het gevonden? Zijt gij gelukkig? Ontbreekt u niets? Ach, het komt mij voor, dat ook hier, gelijk overal elders, een droevige menigte van klagende stemmen zich ten hemel verheft. Het schijnt mij toe, dat ook in uwe harten die kreet van geheel de lijdende menschheid weerklinkt: „geluk, o geluk, waar zijt gij toch? waar zijt gij verborgen? zeg het mij, en ik zal er heen gaan ten koste van mijn vermogen, van mijn gezondheid, van mijn leven, als het noodig is; maar gaan zal ik om u te zoeken, u vast te grijpen en te bezitten!"...

Maar hoe dat geheim te verklaren? De mensch is toch voor geluk geboren! Het komt daarvandaan, dat verreweg de meeste menschen zich omtrent de natuur van het geluk bedriegen en het zoeken waar het niet is.

Welnu, mijne Broeders, luistert toe! Dat geluk heb ik gevonden, ik bezit het, en zoo overvloedig geniet ik het, dat ik met den Apostel mag uitroepen: *Superabundo gaudio*! Mijn hart vloeit over van vreugde! Neen, ik kon dien vulkaan van geluk niet in mijn borst besloten houden, ik gevoelde mij gedrongen mijn eenzaamheid te verlaten om u op te zoeken en u toe te roepen: *Superabundo gaudio*. Zóó gelukkig ben ik, dat ik u kom aanbieden, u vragen, u smeeken zelfs, om toch met mij die overmaat van geluk te komen deelen.

De arbeid, de offers, het ziels- en lichaamslijden des kloosterlings zijn ontzaglijk zwaar, maar worden ruimschoots en wonderbaar door God beloond: hij brengt zijn zuster en haar eenig zoontje tot het

ware geloof; de verontwaardigde vader scheidt nu meedoogenloos de moeder van haar kind, maar de standvastigheid van dit kind in wreede vervolging is de aanleiding tot de bekeering van 's paters broeder. De lijdensgeschiedenis van die moeder en haar zoon is een der roerendste gedeelten van dit verhaal, en met de eigen woorden des paters beschreven. Al zijn werken en gebeden droeg de kloosterling op voor de bekeering zijner moeder, die hij innig lief had: door middel van den welbekenden pastoor van Ars, met wien hij meermalen een onderhoud had, erlangde hij de zekerheid, dat die vrouw in haar stervensuur werkelijk die genade had verkregen. Van een onherstelbare oogziekte wordt hij te Lourdes wonderdadig genezen. Onder den fransch-pruisischen oorlog uit Frankrijk verjaagd, vestigt en leidt hij, op last van Mgr Mermillod, een kerkelijke gemeente in Zwitserland. Eindelijk gaat hij te Spandau de fransche krijgsgevangenen bijstaan; hij wordt er door de besmetting aangetast en sterft er, als slachtoffer zijner naastenliefde, in 1871.

Deze gansche levensgeschiedenis, waarvan wij hier slechts enkele bijzonderheden aanhaalden, is een aaneenschakeling van wondervolle gebenrtenissen, die den lezer aangrijpen en treffen tot in het diepste zijns gemoeds. En wat niet weinig bijdraagt om in het innig zieleleven van dezen bevoorrechten bekeerling door te dringen is dit: dat telkens en telkens weer zijn eigen woorden door het verhaal zijn heengevlochten; bij de merkwaardige correspondentie van pater Herman met dien anderen roemrijken bekeerling uit de Joden, pater Ratisbonne; bij de talrijke aanhalingen uit zijn dagboek en zijn brieven; bij de menigvuldige uittreksels uit zijn preeken, niet minder treffend dan het uittreksel, hetwelk wij hierboven gaven; vooral bij de roerende ontboezemingen over de zoetheid van den dienst des Heeren, welke de gelukkige bekeerling smaakte, na de valsche zoetheid van den dienst der wereld maar al te dikwijls geproefd te hebben; bij die heerlijke uitstortingen van liefde voor het H. Sacrament, aan hetwelk hij zijn bekeering te danken had, en voor de H. Moeder Gods, wier bescherming hij zichtbaar ondervond, kan geen enkel lezer koud blijven, maar hij zal de heilzaamste indrukken in zijn gemoed ontvangen, en niet weinig worden versterkt in het geloof aan en het vertrouwen op Gods Voorzienigheid, niet weinig ontgloeid worden van liefde voor den God des altaars. Slechts met moeite en weerzin ontzeggen wij ons het genot om eenige van die verheffende en roerende ziels-

openbaringen hier mede te deelen: de lezer vindt ze op schier iedere bladzijde van dit merkwaardig boek.

De levensgeschiedenis van dezen in waarheid grooten man, die door God, als Paulus weleer, gemaakt werd tot een vat van uitverkiezing, om den naam des Heeren te dragen voor de volkeren en voor de kinderen van Israël, is in Frankrijk voor eenige jaren in een eenvoudig schoon verhaal door abbé Charles Sylvain medegedeeld; dat werk beleefde weldra een tweede uitgave. Spoedig werd ook een duitsche vertaling er van in het licht gegeven. En thans is een zeer goede hollandsche vertaling verschenen, in een nette uitgave, bij J. W. van Leeuwen te Leiden. De vertaler heeft inderdaad een goed werk verricht; het keurige boekje is een beste aanwinst voor onze katholieke lectuur, en uitmuntend geschikt als prijs en als feestgeschenk. Wij willen wel bekennen, dat het lezen dezer vertaling ons, vooral om den belangrijken inhoud, maar ook om den ongekunstelden vorm en den vloeienden, gemakkelijken stijl, van het begin tot het einde geboeid heeft gehouden; en onder den overweldigenden indruk, dien dit wondervol verhaal op ons gemaakt heeft, uiten wij gaarne den wensch, dat dit boekje meerdere uitgaven moge beleven, en in de woning van een menigte priesters en leeken moge binnentreden, om er te prediken van de eindelooze barmhartigheid Gods en de wonderbare wegen Zijner Voorzienigheid, van de genaderijke liefde des Verlossers in het H. Sacrament, van de trouwe bescherming der allerheiligste Maagd Maria, van de ijdelheid der wereld en het waarachtig geluk des geloofs, van de vruchtbaarheid des lijdens, als het om God en met God gedragen wordt, van apostolische zielenijver en heldenmoed, van algeheele toewijding aan het geestelijk en lichamelijk heil der naasten, om, in een woord, in de harten van priesters en leeken, dien gloed van allesopofferende liefde tot God aan te wakkeren of te ontsteken, waardoor de ziel van dezen uitverkoren bekeerling is verteerd geworden.

A.

VERSCHEIDENHEDEN.

DECRETEN VAN DE H. CONGREGATIE DER AFLATEN, OMTRENT DE „BENEDICTIO IN ARTICULO MORTIS".

In het Engelsche weekblad *The Tablet* werd onlangs het volgende medegedeeld omtrent eene beslissing, door de H. Congregatie der Aflaten op verzoek van kardinaal Simeoni gegeven, aangaande de *Benedictio in articulo mortis.*

„Kardinaal Simeoni heeft de aandacht van de H. Congregatie der Aflaten gevestigd op de praktijk om den laatsten zegen (*Benedictio in articulo mortis*), waaraan een vollen aflaat verbonden is, onmiddellijk na de toediening der laatste HH. Sacramenten te geven. In vele landen, die onder het bestuur der Propaganda staan, is deze praktijk gewoonte, omdat het geringe aantal priesters en hun veelvuldige ambtsbezigheden hen dikwerf verhinderen bij de stervenden tot aan hun laatste oogenblikken te blijven. Tengevolge van onlangs gegeven beslissingen is er omtrent deze praktijk bij velen twijfel en ongerustheid onstaan, en om daaraan een einde te maken heeft de kardinaal-prefekt der Propaganda aan de H. Congregatie der Aflaten een afdoende beslissing verzocht, of de Apostolische zegen met vollen aflaat in het stervensuur kan gegeven worden onmiddellijk na de toediening van de laatste HH. Sacramenten, als er wel gevaar van sterven is, maar geen onmiddellijk gevaar.

De kardinalen antwoordden bevestigend en voegden er bij, dat dit antwoord uit den aard der zaak niet alleen geldt voor de landen, die aan de Propaganda onderhoorig zijn, maar voor alle geloovigen van de geheele wereld."

Utrum Benedictio Apostolica cum Indulgentia Plenaria in articulo mortis dari possit post collata extrema Sacramenta, quum periculum quidem mortis adest, non tamen imminens?

Affirmative: Quam responsionem ex rei natura pro omnibus aegrotis Christifidelibus in mortis periculo constitutis valere dixerunt.

(S. Congr. Indulg. 19 Dec. 1885.)

Hetzelfde weekblad, dat bovengenoemde beslissing mededeelt, brengt tevens een vroeger besluit van de H. Congregatie der Aflaten in herinnering, dat reeds dagteekent van 26 Juni 1836 en van den volgenden inhoud is:

Licetne aut saltem convenitne iterum applicare Indulgentiam in articulo mortis:

1e. quando aegrotus accepit applicationem in statu peccati mortalis?

2e. quando post applicationem in peccatum relapsus est?

3e. quando post applicationem diuturna laborat aegritudine, uno verbo, quando Rituale permittit aut praecipit iterationem Extremae Unctionis aut confessarius indicat iterandam esse absolutionem?

Sacra Congregatio, die 20 Iunii 1836 respondit:

Ad 1 et 2 Negative.

Ad 3 prout jacet, Negative pariter in omnibus.

(S. Congr. Indulg. 20 Iun. 1836.)

VERBODEN BOEKEN.

De H. Congregatie van den Index heeft bij Decreet van 11 Januari 1886 op de gewone wijze verboden:

Les Phénomènes Histériques et les Révélations de Sainte Thérèse, *par* G. Hahn, S. J. professeur de Physiologie au Collége de la Compagnie de Jésus à Louvain. Bruxelles. A. Vromant. 1883.

De schrijver heeft zich op loffelijke wijze onderworpen en het werk veroordeeld.

Dezelfde H. Congregatie verbood bij Decreet van 1 April 1886:

Souvenirs d'un journaliste français à Rome, *par* Henri des Houx. Paris, P. Ollendorff. 1886.

De schrijver heeft zich op loffelijke wijze onderworpen en het werk veroordeeld.

DE DIPLOMATIEKE ONDERHANDELINGEN OVER HET COADJUTORSCHAP VAN MGR. VON GEISSEL.

(Vervolg en slot van bldz. 18 vv.)

IV.

Den 20sten December uit Spiers vertrokken, had Mgr. Von Geissel den volgenden dag te Coblenz een langdurig onderhoud met den heer Von Bodelschwingh, waarin de toestand van het aartsdiocees breedvoerig werd besproken. „Monsieur le président — zoo meldt hij den Nuntius — me donna tous les renseignements souhaités, et je trouvais bientôt qu'il y avait là bien des choses qui n'étaient pas toujours très-consolantes." — Twee dagen later bevond hij zich te Munster.

Toen hij nu tot den aartsbisschop het verzoek richtte hem zoo spoedig mogelijk een onderhoud te willen toestaan, ontving hij tot antwoord: dat de grijsaard wel hiertoe bereid was, maar door ongesteldheid zich buiten staat gevoelde gewichtige zaken te bespreken. „Ik werd dan ook", zegt de prelaat, „met zekere koelheid ontvangen; en toen ik verklaarde naar Munster te zijn gekomen met het tweevoudig doel, om hem een blijk van mijn verschuldigden eerbied te geven, en tevens met hem de maatregelen te beramen, die zoowel het belang der goede zaak als zijn eigen eerherstel eischten — verzekerde mij

de aartsbisschop, dat hij zich met niets zou inlaten en geen enkele daad zou verrichten, tenzij het onrecht werd hersteld, dat hem zoo gewelddadig aan zijne kudde en zijn zetel ontrukt had. Hij gevoelde zich te zwak het gesprek langer voort te zetten, maar zou het den volgenden morgen hervatten."

Het eerste punt, hetwelk bij dit nieuwe onderhoud ter sprake kwam, gold den herderlijken brief. Doch Mgr. Von Droste verklaarde met ronde woorden, dat zijn besluit vaststond dien niet uit te vaardigen, zoolang het beruchte *Publicandum* door de regeering niet zou zijn herroepen. „Maar ik meen", hernam de coadjutor, „uit de dagbladen vernomen te hebben, dat bereids in een koninklijk schrijven, aan Uwe Hoogw. gericht, de beschuldiging van oproerige samenspanning ten eenenmale ongegrond is verklaard." — „Voorzeker", antwoordde de aartsbisschop, „ik heb dergelijken brief ontvangen. Maar dit is weder een van die listen der Pruisische regeering. Men wil zich te Berlijn zoo gemakkelijk mogelijk van de zaak afmaken. Doch ik acht dit niet voldoende. Ik vorder eene openlijke herroeping van het *Publicandum*. Ik vorder dit zoowel voor de Kerk als voor mijzelven. Ik vorder dit in zijn ganschen omvang en in al zijne onderdeelen, punt voor punt, in alles waarvan men mij heeft durven betichten."

Wijl Mgr. Von Geissel niet de minste hoop koesterde, dat eene dusdanige herroeping werd verkregen, en duidelijk zag, dat het bespreken van dit onderwerp den eerbiedwaardigen grijsaard pijnlijk aandeed, trachtte hij aan het gesprek eene andere wending te geven. Telkens echter kwam de aartsbisschop er op terug en herhaalde ten slotte nog eens met den meesten nadruk, dat hij den herderlijken brief nooit zou uitvaardigen, tenzij aan de gestelde voorwaarde voldaan was.

Geheel ontmoedigd keerde de prelaat huiswaarts. Het scheen hem onmogelijk te Berlijn op eene herroeping aan te dringen, zooals Mgr. Von Droste die vorderde, en van den anderen kant voorzag hij maar al te goed, dat zijn opperherderlijke arbeid te Keulen zonder vrucht zou zijn, indien de aartsbisschop den brief bleef weigeren. Het

vertrouwen toch zijner nieuwe kudde zou hem geheel ontbreken; want zoo schreef hij aan den Nuntius:

„Ik heb de overtuiging gekregen, dat het moeielijkste deel mijner zending niet zoozeer te Berlijn ligt als aan de boorden van den Rijn. De Pruisische regeering ziet zeer goed in, dat het in haar eigen belang is mij te ondersteunen in mijne pogingen tot herstel van rust en vrede. Al het mogelijke wordt dan ook beproefd om de hinderpalen uit den weg te ruimen, die mij zouden beletten het vertrouwen der geloovigen te winnen. Maar daar ligt dan ook de grootste moeielijkheid, en wat ik nu op dit punt weet, boezemt mij veel ongerustheid en groote vrees in. Nu toch ken ik den stand der zaken in het diocees van Keulen veel beter — en deze is veel erger dan ik had durven denken. Alles is in partijschappen verdeeld en die partijen zijn in den hevigsten graad tegen elkander verbitterd. De adel is verdeeld in voor- en tegenstanders van het Pruisisch regeeringssysteem. De geestelijkheid is gescheiden in aanhangers en bestrijders der leer van Hermes, en de geloovigen in vrienden en vijanden des aartsbisschops. Overal vindt men de bedroevendste oneenigheid. De tweedracht is zelfs de huisgezinnen binnengetreden en heeft er doodelijke vijandschap gezaaid. Het is wel een treurig vooruitzicht voor mij, want iedere partij verwacht en eischt, dat ik mij aan hare zijde zal scharen en den invloed van hare tegenstanders met geweld zal breken.

Een deel van den adel rekent op mij en vordert, dat ik met mijn bisschoppelijk gezag de oprichting eener ridderacademie zal steunen, waar de jeugdige edellieden in aristocratische afzondering zullen opgevoed worden. Anderen daarentegen eischen, dat ik mij met alle kracht tegen de uitvoering van dit plan zal verzetten en den terugkeer tot een — wat zij noemen — middeleeuwschen toestand zal verhinderen. Onder de geestelijkheid willen sommigen, dat ik te Keulen zal komen gelijk de Heer in den tempel, met de geeselroede in de hand, naar alle zijden slagen uitdeelende, en de kanunniken zal uitdrijven uit het kapittel en de aanhangers van Hermes zal verjagen uit hunne ambten. De overigen verheffen nu reeds luide hunne stem tegen alle mogelijke veranderingen en verwachten de beste plaatsen, ieder voor zich zelven. Onder de geloovigen hopen eenigen, dat ik vreedzaam en vrijzinnig de voetstappen zal drukken van den aartsbisschop Von Spiegel en mij in de meest gunstige verhouding zal plaatsen tot de regeering.

Anderen wenschen, dat ik, den draad opvattend, waar die den 20sten November 1837 bij de gevangenneming des aartsbisschops werd afgebroken, aan den Staat den oorlog zal verklaren en hem zal bestrijden te vuur en te zwaard. En wat nog veel erger is, er bestaat zelfs eene niet onaanzienlijke partij, die zich door de te Rome getroffene overeenkomst miskend acht en bittere klachten tegen den H. Stoel durft uiten. Deze partij wil katholieker zijn dan de H. Vader en eischt tot elken prijs den aartsbisschop terug. Hare aanhangers wenden voor, dat men dezen grootmoedigen martelaar voor de heilige zaak een onvergefelijk onrecht heeft aangedaan, dat men de Kerk en hare canons met voeten treedt, dat Rome is misleid geworden — en zij durven mij te beschuldigen hiertoe de behulpzame hand te hebben geleend, uit eerzucht en gedreven door het verlangen naar een aartsbisschoppelijken zetel. Reeds vóór mijne afreize heb ik zoowel onderteekende als naamlooze brieven ontvangen, waarin mij gezegd wordt: dat alle Katholieken gehoopt hadden, het zou der Pruisische regeering nooit gelukt zijn een man van geloof en van eer te vinden, die zich zou willen leenen om den aartsbisschop voorgoed van zijn zetel te stooten. Spottend stelt men mij de vraag: of ik dan voordeel zoek te trekken uit een anders ongeluk en rozen wil plukken, terwijl men den aartsbisschop een kroon van doornen laat; en op bijtenden toon voegt men er den raad bij, dat ik toch rustig in mijn zoo dierbaar Spiers zal blijven.

Onder zulke omstandigheden is mijn toestand hoogst moeielijk, en ik zie de toekomst dan ook donker in. Nu reeds ben ik een voorwerp van wantrouwen en afkeer, en het natuurlijk gevolg zal zijn, dat al mijne handelingen ongunstig beoordeeld en afgekeurd zullen worden. Ik kan u de verzekering geven, Monseigneur, dat, ware ik niet reeds zoover vooruitgegaan, niets mij zou kunnen bewegen dit doornig pad te betreden. Want, zoo dikwijls ik dezen toestand van het aartsdiocees aandachtig beschouw, geslingerd als het wordt door de verdeeldheid en ijverzucht der verschillende partijen, krimpt het hart mij van droefheid en ontmoediging ineen en heb ik al mijne zielskracht noodig om standvastig te blijven.

Evenwel de tijd voor zulke bedenkingen is nu voorbij, en ik weet het zeer goed, de brug is achter mij afgebroken. Ik heb de hand aan de ploeg geslagen en ik moet niet meer achterwaarts zien. Drijve dan mijn scheepjen op de golven, maar schenke God mij de kracht om het roer met vaste hand te houden. En wijl

ik levendig gevoel, dat ik zonder 's Heeren hulp schipbreuk zal lijden, zoo heb ik al mijne hoop uitsluitend op Hem gevestigd."

Een oogenblik had Mgr. Von Geissel zelfs op het punt gestaan om naar Spiers terug te keeren; maar de troostvolle gedachte, dat de goddelijke hulp hem op zijn verderen weg niet zou ontbreken, deed hem van dit plan afzien. Hij verzocht den aartsbisschop hem nog eens een onderhoud te willen toestaan en ontving een gunstig en zeer welwillend antwoord.

De vraag omtrent de herroeping van het *Publicandum* werd bij deze nieuwe samenkomst aldus gewijzigd voorgesteld: of het niet voldoende zou zijn, indien de regeering zelf den brief des konings publiek maakte en aldus de beschuldiging van oproerige samenspanning openlijk herriep? — „Volstrekt niet", antwoordde Mgr. Von Droste, „de openbaarmaking van dien brief, al geschiedt die nog zoo officiëel, is mij niet voldoende. Ik blijf de herroeping van het *Publicandum* eischen in zijn geheel en in al zijne deelen." — „Maar, indien gij bij dien eisch volhardt", hernam de coadjutor, „zullen al de onderhandelingen tusschen den koning van Pruisen en den H. Vader te vergeefs zijn geweest. Immers het toekomstig verloop der geheele zaak valt gemakkelijk te voorspellen. Ik zal niet naar Keulen kunnen gaan zonder den herderlijken brief van uwe hand. Uwe weigering zal eene stilzwijgende afkeuring jegens mij zijn en mij van het zoo noodige vertrouwen berooven. En wat zal hieruit volgen? De regeering zal de zaak laten gelijk zij is, zonder nieuwe onderhandelingen aan te knoopen, en zeggen: met de Katholieken is niets aan te vangen; laat hen twisten en elkander onderling bestrijden. De Protestanten, toch reeds zoo ontevreden omdat de koning met Rome heeft onderhandeld, zullen zich verheugen over de verwarring, die hand over hand in de katholieke Kerk gaat toenemen. Want de Hermesianen zullen, bij gemis van toezicht, de schoonste gelegenheid hebben om hunne dwalingen naar alle kanten te verbreiden; en het domkapittel, juichend over de uitdrijving van zijn aartsbisschop, zal met vreugde den dag verbeiden van uwen dood om het recht van verkiezing terug te erlangen. En dan? *Erunt novissima pejora prioribus.*" — „Dit alles is volkomen waar", sprak wederom de aartsbisschop,

„maar toch kan ik niets van mijn eisch terugnemen. Mijn plicht verbiedt het. Ik blijf de plechtige en volledige herroeping van het *Publicandum* vorderen in al zijne deelen." — „Welnu dan", vervolgde Mgr. Von Geissel, „ik heb hier niets meer bij te voegen. Ik heb mij bereid verklaard uw coadjutor te worden, enkel en alleen uit gehoorzaamheid aan den H. Vader. Die gehoorzaamheid heb ik beloofd, zooals van zelf spreekt, in het vooruitzicht en onder voorwaarde, dat ik te Keulen iets goeds zou kunnen tot stand brengen. Wijl mij dit echter in de gegevene omstandigheden niet mogelijk is, zoo is mijne taak ten einde. Er staat mij niets anders te doen dan naar Spiers terug te keeren en den H. Vader bericht te zenden, dat het mij niet mogelijk is zijne bevelen te gehoorzamen om redenen, die mijne handelwijze zullen billijken."

Deze verklaring maakte op Mgr. Von Droste een diepen en zichtbaren indruk. Na eenige oogenblikken van ernstig beraad zeide hij: „Doe dit niet; gij zoudt verkeerd handelen met naar Spiers te gaan, zonder te Berlijn te zijn geweest. Gij moet den moed niet zoo spoedig laten zinken. Ga naar Keulen en gij zult slagen." — „Maar hoe wilt gij", hernam de coadjutor, „dat ik naar Keulen zal gaan, terwijl ik vooruit zie, dat ik er niet met vrucht zal kunnen arbeiden? Gij raadt mij aan den moed niet te verliezen en weigert mij te bemoedigen door den invloed, door den steun van uw herderlijken brief. Ik durf te verzekeren, dat ik niet onder het getal van hen behoor, die hinderpalen vreezen en voor opofferingen terugdeinzen; maar men moet geen offers brengen voor het onmogelijke, en die onmogelijkheid voorzie ik met zekerheid, als gij bij uwe weigering volhardt. Ik weet wel, Monseigneur, hoeveel het u moet kosten de hand te leenen tot het ten uitvoer leggen eener overeenkomst, die u van den zetel verwijderd houdt, door u met zooveel roem ingenomen. Gij brengt groote offers voor het heil der Kerk, en ik weet ze naar waarde te schatten. Maar ook ik getroost mij eene niet geringe opoffering, wanneer ik het bestuur van uw diocees overneem als uw coadjutor. Gij zult toch niet meenen, dat het mij niets kost mijn geboorteland, mijne bloedverwanten, mijne vrienden te verlaten om onder vreemden te komen leven; een vreedzaam en goedgeregeld bisdom vaarwel te zeggen om mij in de verwarring der partijen te Keulen te komen werpen; een tocht als dezen in dit barre jaargetij te ondernemen, terwijl ik rustig ten mijnent had kunnen blijven? Neen, als ik niet de stellige belofte ontvang, dat ik bij mijn optreden te Keulen

op al uwe hulp zal mogen rekenen, dan blijft mij waarlijk geen andere keus over dan naar Spiers terug te keeren en het aan uw goedvinden over te laten een coadjutor te kiezen, die dit ambt zal willen aanvaarden." — Diep getroffen sprak nu de waardige grijsaard: „Welnu, ik zal u helpen, zooveel in mijn vermogen is; ga naar Berlijn, en wij zullen zien." — Dit zeggende reikte hij den coadjutor de hand en legde alle terughoudendheid af. Deze hernam: „Wees verzekerd, dat de heilige zaak des geloofs mij evenzeer als u ter harte gaat. Beiden zijn wij bisschoppen, wien de eer en de bloei der Kerk dierbaar zijn. Laten we derhalve als bisschoppen met elkander spreken, openhartig en rondborstig, om te zamen deze hoogst gewichtige zaak te regelen op eene wijze, die vruchtbaar en voordeelig kan zijn voor de H. Kerk." — Mgr. Von Droste keurde dit voorstel goed, en spoedig waren beide prelaten het over de vier volgende punten eens:

1. De aartsbisschop zou, al bleef hij vasthouden aan de herroeping van het *Publicandum*, zich tevredenstellen met eene, die in algemeene bewoordingen werd gegeven. De coadjutor zou op deze wijze van eerherstel te Berlijn zoo krachtig mogelijk aandringen.

2. Hij zou op den dag, dat de coadjutor te Keulen zijne intrede deed, of hoogstens eenige dagen later, een herderlijken brief uitvaardigen, waarin de geloovigen werden aangespoord dezen te gehoorzamen en te eerbiedigen. Toen Mgr. Von Geissel de opmerking maakte, dat dit schrijven te voren aan de regeering moest worden medegedeeld om het *Imprimatur* te erlangen en vooral niets mocht bevatten, wat aan deze of aan het domkapittel eenigen aanstoot zou kunnen geven, antwoordde Mgr. Von Droste: hij zou in geen geval het *Imprimatur* aanvragen bij den heer Von Bodelschwingh, met wien hij in geenerlei ambtelijke betrekking wilde komen 1); maar hij verklaarde zich bereid den brief aan den minister Eichhorn ter inzage te zenden. Wat verder den inhoud betrof, hij zou zich zorgvuldig onthouden van al wat iemand zou kunnen kwetsen. De brief zou zeer kort zijn: hij was geen vriend van vele woorden. In weinige regelen zou hij zijne kudde aansporen tot gehoorzaamheid aan den coadjutor. Tevens machtigde hij dezen om te Berlijn aan den minister Eichhorn de noodige mededeelingen te doen.

---

1) De heer Von Bodelschwingh had den aartsbisschop, den 20sten November 1837, in zijn aartsbisschoppelijk paleis te Keulen gevangen genomen en naar de vesting Minden gevoerd.

3. Omtrent de aanstelling des coadjutors tot deken van het kapittel liet de aartsbisschop zijn plaatsbekleeder vrije keuze, maar stemde toe, dat deze eerst na zijne aankomst te Keulen zijn bepaald besluit zou kenbaar maken.

4. De uitkeering der vastgestelde dotatie werd geregeld en het gebruik van het aartsbisschoppelijk paleis den coadjutor verzekerd onder eenige zeer gemakkelijk te vervullen voorwaarden.

Na het vaststellen dezer punten verzocht Mgr. Von Geissel het tijdstip te mogen vernemen, waarop de aartsbisschop naar Keulen dacht terug te keeren. Mgr. Von Droste antwoordde: „Waarschijnlijk zal ik daar nooit meer terugkomen. Ik zou niet weten, wat ik er doen zou. Voor het verrichten van pontificale plechtigheden ben ik te oud en te veel verzwakt; zelfs op het hoogfeest van Kerstmis was ik niet in staat eene stille mis te lezen. Maar daarenboven zou het misschien niet goed zijn, dat ik mij in mijne bisschoppelijke stad vertoonde. Bij mijne komst toch zouden eenigen allicht hunne vreugde betuigen op eene wijze, die de regeering zou kunnen hinderen, en anderen zouden zich mogelijk tot mij wenden om uw gezag te kunnen krenken. Neen, het is beter dat ik blijf, waar ik thans ben." — Vergeten wij niet, dat de edele grijsaard, die aldus sprak, door de regeering als een onruststoker, een oproermaker, een samenzweerder openlijk was gebrandmerkt!

Nog richtte Mgr. Von Geissel tot den aartsbisschop het verzoek, of hij dan ten minste wilde toestaan, dat hij zich in gewichtige aangelegenheden tot hem wendde om raad en voorlichting. „Neen", hernam Mgr. Von Droste, „het is eene uitdrukkelijke voorwaarde, dat gij, eenmaal te Keulen zijnde, mij nooit over zaken zult spreken of schrijven. Gij zoudt nooit eenig antwoord van mij ontvangen. Handel als bisschop. De bijstand des H. Geestes vergezelle u. Ik zal voor u bidden, want uwe taak zal uiterst zwaar zijn. Maar ik wensch van niets meer te weten. Ik trek mij gansch en al terug om mijnen God te dienen en mij voor te bereiden voor mijnen dood."

Diep bewogen, nam de coadjutor afscheid van den grooten belijder, na eerst diens bijzonderen zegen te hebben gevraagd over de gewichtige taak, die hij ging aanvaarden. „Ik ben zeer tevreden", sprak Mgr. Von Droste, „u te hebben leeren kennen. Ga naar Berlijn en wees daar vooral onwrikbaar standvastig. God zij met

u. Houd moed; ik heb alle hoop, dat gij zult slagen. Oremus pro invicem."

„Ik verliet den eerbiedwaardigen grijsaard — zoo besluit Mgr. Von Geissel zijn verhaal — even oprecht den droevigen staat zijner gezondheid beklagende als diep getroffen over de levendigheid en helderheid van zijn geest, den adeldom en grootheid van zijn karakter, zijne innige godsvrucht en zijne waarlijk priesterlijke gelatenheid. Hij had al mijne hoogachting en meer nog mijne bewondering gewonnen" 1).

Den 29sten December te Berlijn aangekomen, had de coadjutor reeds den volgenden morgen zijn eerste onderhoud met den minister Eichhorn in het bijzijn van den graaf Von Brühl. Het ontging den voorzichtigen en scherpzinnigen prelaat niet, dat de minister zonder zijne eigene denkwijze te openbaren allerlei pogingen aanwendde om de plannen en beginselen des bisschops te doorgronden, en hij vermoedde, dat van al het gesprokene een uitvoerig verslag moest gegeven worden aan den koning, alvorens hij ter audientie bij den vorst zou worden toegelaten. Eerst den 3den Januari werd hij in een bijzonder gehoor ontvangen. — „Ik ben verheugd u te zien", sprak Frederik Wilhelm, „en begroet u als den apostel des vredes. Dien vrede, hoop ik, zult gij aan

---

1) Eer hij Munster verliet, legde de coadjutor nog een bezoek af bij den graaf Von Galen, weleer Pruisisch gezant aan het hof te Brussel, die echter liever den staatsdienst had vaarwel gezegd dan aan het kabinet van koning Leopold de nota te overhandigen, waarin Mgr. Von Droste beschuldigd werd van oproerige samenspanning met de Belgische democraten. — Het zal den coadjutor, na bovenstaand gesprek, niet verwonderd hebben uit den mond van dien bij uitstek katholieken edelman deze lofspraak op den aartsbisschop te vernemen: „Dieser würdige Pralat ist ein harter, nicht zu bewegender Granitfels; man musz ihn umgehen oder über ihn wegspringen".

mijne katholieke onderdanen brengen. Ik heb u aan den H. Stoel als coadjutor voorgedragen en ben den H. Vader dankbaar, dat hij u benoemd heeft. Gij hebt eene hoogst moeielijke zending te vervullen, maar ik zal u de behulpzame hand bieden, zooveel in mijn vermogen is." — Mgr. Von Geissel antwoordde: „Uit gehoorzaamheid aan de bevelen van het hoogste geestelijk gezag heb ik aan de roepstem Uwer Majesteit gehoor gegeven, en ik verklaar mij ten volle bereid de mij opgedragen zending te aanvaarden, indien het mij wordt toegestaan als bisschop te handelen."

Op uitdrukkelijk verlangen van den vorst somde hij nu in het kort de voorwaarden op, die hij voor zijn bisschoppelijk bestuur noodzakelijk achtte, en de koning hernam: „Wij zullen die regelen in overeenstemming met uwe wenschen. Ik wil vrede en orde, ik wil voor mijne katholieke onderdanen den bloei der katholieke Kerk." — „Die katholieke onderdanen", sprak de coadjutor, „zijn de beste onderdanen Uwer Majesteit. Zij hebben dit ten allen tijde bewezen en nog in het vorige jaar, toen de minister Thiers zulke ernstige verwikkelingen in het leven riep, hebben zij de gelegenheid niet laten voorbijgaan om hun trouw en hunne gehechtheid te toonen. Zij gaan steeds voort den koning te beminnen, dien zij reeds als kroonprins zulk eene innige liefde hebben toegedragen." — „Ik weet het", vervolgde de vorst, „zij zullen tevreden zijn. Wij zullen de zaak regelen en alles doen, wat billijk is, om de gemoederen tot rust te brengen. Maak aan mijn minister kenbaar, wat gij meent te moeten vorderen om als bisschop te kunnen handelen. Hij kent mijne bedoelingen en heeft mijne bevelen."

Vervolgens raakte de koning — zoo verhaalt de prelaat verder — nog andere onderwerpen aan en besprak vooral de Jansenisten en Hermesianen, tusschen welke hij eene vergelijking maakte, die niet zeer in het voordeel dezer laatsten uitviel. Het trok bijzonder de aandacht des bisschops den vorst te hooren zeggen: „De Hermesianen zijn lieden zonder karakter." Uit een en ander durfde hij gunstige gevolgtrekkingen maken voor de toekomst.

Met den minister Eichhorn werden de onderhandelingen zoowel mondeling als schriftelijk ijverig voortgezet.

In eene zeer uitgebreide nota had de bisschop de voorwaarden ontwikkeld, waarvan het welslagen van zijn opperherderlijk bestuur zou afhangen. Zij betroffen hoofdzakelijk: het priesterseminarie te Keulen — de theologische faculteit te Bonn — de toepassing der kerkelijke tucht op de onderhoorige geestelijkheid — het vervullen der openstaande plaatsen in het kapittel — de gemengde huwelijken en de dwaalleer der Hermesianen. — Van de zijde der regeering werd op deze punten in eene memorie breedvoerig geantwoord.

Al aanstonds behaalde Mgr. Von Geissel in de gesprekken, welke op het wisselen dezer stukken volgden om beide met elkander in overeenstemming te brengen, eene groote en voor de Kerk hoogst gewichtige overwinning. Hij had namelijk voor den bisschop het recht geeischt om aan de professoren van het seminarie en van de theologische faculteit, alsmede aan de leeraren, die bij eenige inrichting met het godsdienstig onderwijs belast waren, de *missio canonica* te geven alvorens zij hun ambt mochten aanvaarden. Dit recht was in Pruisen eene nog geheel onbekende zaak, zoodat de minister volstrekt weigerde het te erkennen en het voor voldoende hield, indien de bisschop vóór de aanstelling van een professor of leeraar over de benoeming werd geraadpleegd. Met allen nadruk zette nu de prelaat uiteen, dat een ieder, die geroepen werd de leer der Kerk in haren naam te onderwijzen, ook hare bijzondere goedkeuring en uitdrukkelijke machtiging behoefde. Anders toch zouden er personen zijn, die de geloofsleer mochten verkondigen niet onder, maar naast den bisschop en geheel onafhankelijk van het leeraarsambt (*magisterium*), door God aan de Kerk toever-

trouwd. Dit ware even onnatuurlijk als verderfelijk én voor de leer én voor de geheele inrichting der Kerk, in welke niemand kan onderwijzen tenzij door haar gezonden.

Langen tijd bood de heer Eichhorn wederstand, maar zag zich eindelijk genoodzaakt toe te geven, onder voorbehoud, dat het herroepen der eens verleende *missio canonica* niet onmiddellijk de afzetting van den betrokken professor of leeraar zou ten gevolge hebben. „Ik stemde", zegt de prelaat, „in dit voorbehoud toe, omdat ik het voornaamste van mijn eisch, het recht om de *missio canonica* te geven en te ontnemen, had verkregen. Dit was voldoende voor het door mij beoogde doel. Het gezag der Kerk toch bleef in ieder geval ongedeerd: want al is dan ook de bisschop niet bij machte om rechtstreeks een hardnekkigen dwaalleeraar af te zetten, hij kan dezen ten minste onschadelijk en hem het bekleeden van zijn ambt zoo goed als onmogelijk maken, wijl het hem spoedig aan toehoorders bij zijne lessen zou gaan ontbreken."

Om reeds dadelijk het onkruid der dwaling uit te roeien, dat aan de universiteit te Bonn zoo welig voortwoekerde, drong de prelaat al verder aan op de verwijdering van professor Achterfeld. Ook deze eisch werd door den minister ingewilligd. Minder goed slaagden zijne pogingen om ook de afzetting van professor Braun te verkrijgen. „Hier stuitte ik", zegt hij, „op onoverkomelijke hinderpalen. Braun heeft te Berlijn machtige beschermers, en ik heb grond om te vermoeden, dat men zich in de zaken te Keulen van hem bediend heeft en nu bevreesd is voor onthullingen van zijn kant, indien men hem durft opofferen." — Wijl echter de coadjutor zijn eisch niet losliet, werd een middelweg gekozen. Hij zou trachten Braun te winnen en tot de zuivere leer der Kerk terug te brengen. Slaagden die pogingen evenwel niet, dan zou men hem tegen wil en dank óf afzetten óf verplaatsen.

Verder werd het handhaven der kerkelijke tucht ten opzichte der onderhoorige geestelijkheid besproken. Door den minister werd de verzekering gegeven, dat de Staat zich voortaan in deze zaak van alle inmenging zou onthouden en den bisschop met de meest mogelijke vrijheid al zijne rechten en plichten zou laten uitoefenen. Slechts op één punt werd weder door den heer Eichhorn een voorbehoud gemaakt: de regeering kon namelijk niet afzien van haar [vermeend] recht om den geestelijke, die door kerkelijke straffen getroffen was, het beroep *tamquam ex abusu* toe te staan. Ook op dit punt meende Mgr. Von Geissel voor het oogenblik iets te

mogen toegeven, ten minste niet verplicht te zijn om onverzettelijk op het loslaten van dezen eisch te blijven aandringen. Sedert 1816 toch was geen enkele maal een dergelijk beroep voorgekomen. Hij beschouwde het dan ook als eene bloot juridische fictie, door geen enkel wettelijk voorschrift geregeld en zonder invloed op de praktijk. „Je laissai donc à l'Etat — schrijft hij aan den Nuntius — cette fiction juridique comme un petit jouet sans conséquence, pour avoir d'autant plus sûrement le fond principal de la question, savoir la discipline canonique libre."

Vervolgens kwam het aanvullen der opengevallen plaatsen in het kapittel ter sprake. De coadjutor hechtte aan de regeling dezer zaak groot gewicht, omdat zij eene gunstige gelegenheid aanbood om door de keuze van bekwame en goedgezinde leden een tegenwicht te verkrijgen tegenover de andere kanunniken, die in het vuur van den strijd de zijde der regeering hadden gekozen. Aan een der nieuwbenoemden kon hij dan met grooter gerustheid het gewichtig ambt van vikaris generaal opdragen.

Er stonden op dat oogenblik vier zetels ledig; maar de koning had twee jaren geleden, „krachtens een hem toegekend recht" zooals de minister beweerde, in twee vacaturen voorzien door de benoeming van den deken Kersebaum, pastoor te Solingen, en van den pastoor en schoolopziener Dr. Broix te Keulen. De noodige bekrachtiging dier keuze was echter nog niet van den H. Stoel verkregen, en het was van het hoogste belang — schreef Mgr. Von Geissel aan den Nuntius — dat zij niet geschiedde, totdat door hem een nauwkeurig onderzoek was ingesteld en een uitvoerig verslag te dier zake naar Rome zou zijn opgezonden. Immers, hij had van verschillende zijden vernomen, „dat een hunner wel een deugdzaam priester was, maar alle kennis van administratie miste, terwijl de ander als een hardnekkig aanhanger der dwalingen van Hermes bekend stond". — Met den heer Eichhorn werd dus overeengekomen, dat hij eerst beide mannen persoonlijk zou leeren kennen en, bijaldien zij niet geschikt werden bevonden, door twee nieuwe candidaten zou kunnen vervangen.

Eindelijk wat de gemengde huwelijken en de Hermesianen betrof, kon de prelaat aan Mgr. Viale-Prelà de geruststellende verzekering geven, dat alles in de beste orde was. En omtrent de vrije uitoefening van het bisschoppelijk gezag voegt hij er bij: „Le ministre comme le Roi m' ont assuré plusieurs fois que je ne serais empêché en rien, que le gouvernement lui-même souhaite

que j'agisse avec toute l'énergie d'un évêque catholique sur le terrain de l'Eglise, et qu'on me soutiendra en tout ce que je pourrais demander pour le succès de ma mission."

Tot zooverre waren de onderhandelingen met den gelukkigsten uitslag bekroond, toen de bezwaren omtrent één enkel punt het tot stand komen van den gewenschten vrede ernstig bedreigden. Dit punt gold — we kunnen het gemakkelijk gissen — de herroeping van het *Publicandum.*

Mgr. Von Geissel had, volgens zijne belofte te Munster afgelegd, uitdrukkelijk verklaard, dat hij in geen geval naar Keulen zou gaan zonder een herderlijken brief van den aartsbisschop.

Het antwoord des ministers luidde, dat de regeering zulks om de reeds vroeger aangegeven redenen niet kon toestaan. De prelaat toonde echter met onwederlegbare bewijzen aan, dat het uitvaardigen van dien brief niet moest beschouwd worden als een gunst, die aan Mgr. Von Droste werd ingewilligd, maar veeleer als een dienst door hem, zoowel aan den coadjutor als aan de regeering bewezen. De heer Eichhorn zag dit in en weigerde niet langer zijne toestemming. Toen evenwel de prelaat verder ging en als voorwaarde stelde, dat eerst het *Publicandum* in al zijne deelen moest herroepen worden, „on éleva de fortes réclamations", zegt hij, „et l'on me dit rondement: c'est impossible — jamais!" Door deze groote woorden niet afgeschrikt, bleef hij onverzettelijk vasthouden aan zijn eisch, dien echter verzachtend door het voorstel, dat de herroeping niet punt voor punt, maar in meer algemeene bewoordingen zou kunnen geschieden met inlassching van den brief, door den koning aan den aartsbisschop geschreven. Na langdurigen strijd 1) meende hij zich reeds met eene nieuwe overwinning

1) In een brief van Mgr. Von Geissel aan den aartsbisschop lezen wij: „Ich muszte den Boden sozusagen Schritt vor Schritt erobern, und erst nach siebentägigen Verhandlungen und mit einer unsäglichen Muhe gelang es mir endlich, die Doppelforderung durchzusetzen, dasz der Brief des Königs an Sie amtlich publicirt und das Publicandum amtlich zuruckgenommen werde". *Dipl. Corr.* S. 326.

te mogen vleien, toen de minister den volgenden dag, beslister dan ooit, verklaarde, dat de gestelde voorwaarden nooit zou worden ingewilligd. Door den heer Eichhorn toch waren de vier katholieke raadslieden, aan zijn ministerie verbonden, omtrent dit punt geraadpleegd, en deze hadden eenparig het gevoelen geuit, dat ook door den geringsten schijn van herroeping de regeering al te zeer zou worden geschandvlekt. Zelfs een hunner, de heer Schmedding, had in een afzonderlijk schrijven bij den minister aangedrongen om toch vooral bij zijne weigering te volharden, wijl anders de Protestanten van alle zijden den koning zouden beschuldigen, dat hij het werk van zijn doorluchtigen vader vernietigde.

Uit den verderen loop van het gesprek werd het Mgr. Von Geissel duidelijk, dat de heer Eichhorn, hoe welwillend ook gezind, bevreesd was geworden voor de gevolgen zijner toegevendheid. Hij trachtte dan ook den prelaat te overreden, zijne goedkeuring te hechten aan eene verklaring in dezer voege: „Het *Publicandum* van 1837 met de maatregelen, daarin vervat, is van heden af buiten werking gesteld". — „In dien vorm", antwoordde de coadjutor, „is uw voorstel voor mij volstrekt onaannemelijk; want de aartsbisschop vordert terecht op de allereerste plaats, dat er uitdrukkelijk van „herroeping" zal gesproken worden, en iedere verklaring, waarin dit woord zou vermeden worden, verliest voor hem alle waarde." — De minister hernam: „Dan bestaat er ook geen middel om op dit punt tot overeenstemming te geraken. Want de uitdrukking „herroepen" (*revoqué*) is al te gevaarlijk, en de aartsbisschop zou uit dit enkele woord kunnen afleiden, dat de regeering hare eigene handelwijze openlijk afkeurde." — „Welnu", sprak de bisschop op beslisten toon, „indien er dan geen mogelijkheid bestaat om het *Publicandum* te herroepen, zal ik niet langer op dit punt blijven aandringen. Maar men dringe er dan ook bij mij niet op aan, dat ik geheel mijn toekomstigen arbeid in de waagschaal zal stellen. Het is toch boven allen twijfel zeker, dat ik te Keulen niets zal kunnen uitrichten zonder een herderlijken brief des aartsbisschops, en eveneens, dat deze den brief niet zal uitvaardigen, zoolang het *Publicandum* niet is herroepen. Ziehier dus mijne rondborstige verklaring. Ik keer naar Spiers terug en blijf daar, totdat deze moeielijkheid zal zijn opgelost. De regeering kan in dien tusschentijd onderhandelen, hetzij met den aartsbisschop, hetzij met den H. Stoel. Eveneens verklaar ik, dat ik geheel ter uwer beschikking ben, zoodra eene oplossing is gevonden.

Ik voeg er zelfs de belofte bij, dat ik naar Keulen zal komen, zoodra gij den herderlijken brief van den aartsbisschop hebt verkregen, met of zonder eene herroeping. Ja, zoo de H. Vader mij mocht bevelen te gaan ook zonder den brief van Mgr. Von Droste, zou ik niet aarzelen, maar alle vrees afleggen. Onder de hoede van zijn gezag zou ik mij veilig achten en tegen alle aanslagen der kwaadwilligen gevrijwaard zijn."

De minister kon niet nalaten de vrijmoedigheid en openhartigheid te prijzen, waarmede de coadjutor had gesproken, maar voegde er bij: „Uw voorstel is niet voor verwezenlijking vatbaar. Eene onderhandeling met den aartsbisschop is onmogelijk en zou tot niets leiden. Evenmin kan de regeering op nieuw in overleg treden met den H. Stoel om deze zaak te Rome te laten beslissen; het zou te veel tijd vorderen. Wij zijn reeds te ver vooruit gegaan; de dagbladen zijn vol van uwe reis naar Berlijn; iedereen weet, met welk doel gij u hier bevindt en verwacht eene spoedige beslissing. Wat zou men nu wel zeggen, als men u naar Spiers zag terugkeeren zonder den eed te hebben afgelegd?" — Mgr. Von Geissel hernam: „Welaan, om u een nieuw bewijs te geven van mijne oprechtheid en goeden wil, zal ik nog een stap verder gaan. Ik verklaar mij bereid den huldigingseed te zweren om daardoor aan de zaak vasten voet te geven, maar doe dit onder voorbehoud, dat de eed mij niet zal verbinden en het mij vrij zal staan naar Spiers terug te keeren om daar de beslissing des H. Vaders af te wachten, of ik naar Keulen moet gaan met of zonder den herderlijken brief des aartsbisschops. De regeering kan dan in de dagbladen bekend maken, dat ik den eed heb afgelegd, en, wijl het gemaakte voorbehoud geheim blijft, is eene voldoende verklaring van mijn terugkeer naar Spiers gemakkelijk te vinden. Het antwoord van den H. Stoel kan dan binnen weinige weken verwacht worden." — De heer Eichhorn antwoordde: „Dit plan heeft zeker veel aanlokkelijks en getuigt op nieuw voor uwe groote oprechtheid, maar het is niet uitvoerbaar; het vordert te veel tijd en er moet noodig een einde aan de zaak komen." — „Indien dat zoo noodig is", hernam de coadjutor, „dan blijf ik vasthouden aan de herroeping van het *Publicandum;* eene andere oplossing is dan niet mogelijk." — „Welnu", zoo besloot de minister, „ik zal aan den koning verslag doen van ons onderhoud, en wij zullen zien."

Reeds den volgenden dag ontving de prelaat de blijde tijding, dat tot de herroeping besloten was, en zij op

den dag zijner aankomst te Keulen zou worden afgekondigd 1).

Wel poogde de reeds genoemde heer Schmedding hem nog dien eigen avond te bewegen om van zijn eisch af te zien, wijl de Protestanten zich gebelgd zouden toonen, de herroeping als eene beleediging voor de nagedachtenis des overledenen konings zouden beschouwen, de maatregel meer tot schade dan tot voordeel van de katholieke Kerk zou strekken enz. — doch te vergeefs! „J'écoutais ces propos", schrijft Mgr. Von Geissel aan den Nuntius, „mais je lui disais que tout était déjà conclu, et que je ne me sentais pas la vocation à en rabattre quelque chose, puisque regardé de plus près tout ce qu'on accordait n'était encore que fort peu pour réparer en quelque sorte les affronts faits à l'Eglise et à l'archevêque."

Thans waren alle hinderpalen uit den weg geruimd, die den coadjutor hadden weerhouden om, door den

1) De herroeping geschiedde in de volgende bewoordingen, letterlijk overgenomen uit den brief des konings aan den aartsbisschop: „Der Gedanke, dasz Sie an politisch-revolutionären Umtrieben Theil genommen, ist von Mir nie getheilt worden, und auch Meine Behörden haben schon früher Veranlassung genommen, denselben zu widerlegen. Da Ich aber weisz, dasz Sie und Ihre so ehrenwerthe Familie den dringenden Wunsch hegen, dasz diese Erklärung von Mir Selbst ausgesprochen werde, so benutze Ich diese Gelegenheit mit Vergnügen zu der Versicherung, dasz sich nirgends der geringste gegründete Anlasz zu dem Verdachte findet, dasz Sie die Würde Ihrer Stellung und Ihres Amtes zur Beförderung politisch-revolutionärer Umtriebe oder wissentlicher Verbindung mit Personen, die solche Zwecke verfolgten, gemiszbraucht hätten." — In hetzelfde artikel der *Staatszeitung* werd evenwel door de regeering ook het domkapittel te Keulen geprezen om zijne „treue Fürsorge für das Wohl der Diöcese". — „Je fis tous les efforts", schrijft Mgr. Von Geissel, „pour persuader Monsieur Eichhorn d'omettre ce passage, mais il prétendit que le gouvernement se voyait dans la situation de devoir mettre ces quelques mots en consolation du chapitre, qui, déjà entièrement irrité de tous ces arrangements, en voudrait grièvement au gouvernement et que celui-ci serait fortement compromis s'il abandonnait tout-à-fait le chapitre. Malgré ces raisons je protestai contre ce passage, y objectant que, puisque le Saint-Père avait eu l'indulgence de se taire sur les torts graves du chapitre, le gouvernement devrait faire de même." *Dipl. Corr.* S. 280.

huldigingseed, zich jegens zijn nieuwen vorst te verbinden. Hij zou de eerste bisschop in Pruisen zijn, wien het vergund werd hem af te leggen in handen des konings 1). Op den vastgestelden dag werd hij in de troonzaal binnengeleid door den minister Eichhorn en een der staatsraden van het ministerie. Hij vond er den koning, staande onder den troonhemel, met den kroonprins aan zijne rechterzijde en omringd door al de ministers, kamerheeren, adjudanten en andere hofbeambten. Ook de graaf Von Brühl was tegenwoordig. De gansche plechtigheid droeg een grootsch en indrukwekkend karakter. Aan het einde verliet de koning zijn troon, trad op den prelaat toe, drukte hem diep geroerd de hand en verzekerde hem nog eens in de meest welwillende bewoordingen, dat hij steeds de rechten zijner katholieke onderdanen zou handhaven en den bisschop in zijne moeielijke taak zou beschermen en ondersteunen. — Hij liet hem ook door den minister verzoeken zijn vertrek uit Berlijn nog eenige dagen uit te stellen, ten einde het groote

1) „Comme j'avais entendu que Messeigneurs Spiegel, Droste, Dunin et Sedlnitzky à leur nomination à l'épiscopat s'étaient donnés tous les efforts et avaient même fait la ronde près tous les ministres, implorant leur intercession, pour qu'il leur fût permis de prêter le serment en présence du Roi, mais que le Roi défunt avait toujours refusé avec une sorte de mépris dédaigneux à exercer personnellement un tel acte et qu'il avait toujours chargé un conseiller d'assermenter les évêques catholiques, je fis la demande que je prêtasse le serment en présence de Sa Majesté, déclarant à la fois que je viendrais à cette cérémonie d'un caractère religieux en soutane, rochet et mozette. Monsieur Eichhorn en fut fort content, et me demanda le reste du cérémoniel. Je lui exposai qu'à Munich Sa Majesté Bavaroise reçoit pour cette cérémonie les évêques nommés dans la salle de trône entouré de ses ministres et de son cortége; et il fut conclu qu'à Berlin l'on ferait de même, et ainsi il fut fait." *Dipl. Corr.* S. 281.

Ordenfeest te kunnen bijwonen, dat jaarlijks op den 18den Januari in de hofstad gevierd wordt. Maar toen Mgr. Von Geissel vernam, dat hem bij die gelegenheid een der hoogste Pruisische ridderorden zou worden geschonken, verzocht hij den graaf Von Brühl met zijn dank ook tevens zijne weigering aan den vorst te willen overbrengen.

„Indien ik te Keulen kom", zeide hij, „met den Pruisischen Adelaar op de borst, zal men zeggen, dat ik mij voor een ridderkruis aan de regeering verkocht heb. Ik zal met wantrouwen en zelfs met minachting ontvangen worden, omdat men mij voor een hofbisschop zal aanzien, en het zal mij niet meer mogelijk zijn het vertrouwen der geloovigen te winnen. Mocht ik echter na verloop van jaren, door de nauwgezette vervulling mijner bisschoppelijke plichten, mij de gunst des konings hebben waardig gemaakt, dan zou ik meenen een openlijk bewijs van 's vorsten welwillendheid niet te mogen afwijzen."

De koning toonde dit waardig antwoord op den rechten prijs te schatten, want hij gelastte den graaf aan den prelaat te zeggen: „L'évêque a raison, il sait bien juger sa position, et il la juge parfaitement de tous ses cotés; j'en suis content et je ne veux pas insister qu'il reste pour la fête". Ten overvloede zond hij nog den minister Eichhorn om andermaal te verzekeren: „Le Roi n'appuie plus que Vous attendiez la fête des ordres, et il Vous fait prier de regarder son souhait que Vous restiez seulement comme un temoignage spécial de la bienveillance qu'il a pour Vous; il ne veut plus retarder Votre départ".

Ook in zijn afscheidsgehoor ontving de coadjutor van koning Frederik Wilhelm de ondubbelzinnigste blijken,

dat het den vorst ernst was, jegens zijne katholieke onderdanen het geleden leed te herstellen en aan hunne rechtmatige grieven te gemoet te komen. Hij sprak het vertrouwen uit, dat de bisschop in zijn herderlijk bestuur zich niet meer over de beambten van den Staat zou hebben te beklagen; maar mochten er onverhoopt moeielijkheden rijzen, hij kon zich ten allen tijde rechtstreeks tot zijn koning wenden. En toen de prelaat uit die laatste woorden aanleiding nam om de aandacht van den vorst te vestigen op het onwaardig gedrag van den curator der universiteit te Bonn, den heer Rehfues, die in weerwil van zijn ambt de katholieke Kerk op de schandelijkste wijze gelasterd en gehoond had 1) — stelde de koning hem onmiddellijk gerust met deze woorden: „Je ne savais pas cela; eh bien, je remédierai à cela, je rappellerai Monsieur Rehfues à d'autres fonctions; n'en parlez plus, c'est une affaire conclue".

---

1) Le Roi répondit „Monsieur Rehfues, pourquoi est-il donc si haï par les catholiques, qu'a-t-il fait?" — Je répliquai: „Il est haï par les catholiques parce qu'on connaît sa haine ouverte contre le catholicisme. Il a montré cette haine à beaucoup d'occasions, car non seulement il s'est immiscé dans l'affaire des Hermésiens, en les protégeant contre l'autorité de l'Eglise par voix et par écrit, et en attaquant odieusement lui-même cette autorité; mais il a encore depuis longtemps insulté la religion catholique par des romans publiés par lui". — „Par des romans", demanda le Roi, „et comment cela?" — „En plusieurs romans que j'ai lus moi-même", répondis-je, „Monsieur Rehfues s'est répandu sur des dogmes et rites catholiques, et au lieu de les décrire tels qu'ils sont, il en a fait des caricatures hideuses et ridicules, et après les avoir défigurés à sa phantasie avec une malice méditée, il les a comblés de sarcasmes et de railleries amères, de sorte que tous les catholiques, lisant ces scurrilités indignes et calomnieuses, doivent en être révoltés. C'est triste pour les catholiques de savoir l'étude de leur théologie sous la curatelle d'un ennemi du catholicisme si acharné." — „Je ne savais pas cela" etc. *Dipl. Corr.* S. 285.

Den 13^den^ Januari 1842 verliet Mgr. Von Geissel Berlijn om na een tijdsverloop van zes weken — te Spiers doorgebracht — de aartsbisschoppelijke kerk van Keulen te gaan besturen. Bemoedigd door den gunstigen afloop der gevoerde onderhandelingen nam hij den herdersstaf van Mgr. Von Droste ter hand, terwijl deze in stille afzondering met de handen ten hemel geheven als een andere Mozes bad voor de overwinning van zijn volk. Een nieuw tijdperk van bloei nam voor de katholieke Kerk in Pruisen een aanvang. Wat de groote aartsbisschop door zijne onwrikbare standvastigheid in de dagen van heiligen strijd had gewonnen, werd door het wijs en voorzichtig beleid van zijn plaatsbekleeder in de dagen des vredes vruchtbaar gemaakt en door nieuwe overwinningen voltooid. Voorzeker, de geweldige stormen van den rampzaligen *Culturkampf* hebben in het zegenrijke werk van Mgr. Von Geissel helaas! groote verwoesting aangericht, maar het toch niet in zijn geheel kunnen vernietigen. Zijn arbeid leeft tot den dag van heden nog altijd voort in dat krachtige geloofsleven, vol waardigheid en moed, dat wij in onze zoo zwaar beproefde medebroeders ontelbare malen met vreugde hebben aanschouwd en vol eerbied hebben bewonderd. Wij kunnen dan ook de roemrijke nagedachtenis van dezen waarlijk grooten bisschop niet beter prijzen, dan door de lofspraak des dichters ten volle op hem toe te passen:

PER QUEM RELLIGIO STETIT INCONCUSSA SACERDOS.

H. W. J. VAN HERTUM. Pr.

GUY PATIN OVER HUGO DE GROOT.

De steeds onderzoekende Archivaris der residentie, de Heer A. J. Servaas van Rooijen, had de goedheid aan de redactie van *De Katholiek* een overdruk toe te zenden van een artikel, dat ZEd. in de *Stemmen voor Waarheid en Vrede* plaatste over de *Lettres Choisies de feu Monsieur Guy Patin* en hetgeen daarin voorkomt omtrent de godsdienstige gevoelens van onzen beroemden landgenoot Hugo De Groot.

De kantteekeningen, door den schrijver op het medegedeelde gemaakt, de lof door hem gegeven aan de twee geleerden, die in deze zaak tegen Prof. Broere optraden, zijn wensch, dat de aanhalingen uit Guy Patin „aanleiding mogen geven om meer licht te doen vallen op deze aangelegenheid" (blz. 6), dat alles moest ons opwekken het artikel nader te bespreken, en bij voorkeur doen wij dit in deze aflevering, omdat bij de aanstaande onthulling van Grotius' standbeeld te Delft, zooal niet de feestredenaar, dan toch een der *speakers* aan het feestmaal allicht neiging kan gevoelen op de bladzijden te wijzen, waarmede de geachte Archivaris van 's-Gravenhage onze litteratuur over den beroemden landgenoot verrijkt heeft.

De Heer Servaas van Rooijen schrijft:

Er is toch eenige malen sprake in het bundeltje van onzen Hugo de Groot, qui lui (Patin) faisait l'honneur de l'aimer; voornamelijk wat betreft diens Roomsch of on-Roomsch sterven, en hoewel die quaestie gewikt en gewogen, bepleit en verdedigd is, vond ik, dat de uitspraak van een man als Guy Patin zoo niet gewaardeerd, in elk geval gekend mag zijn.

De Heer Dr. T. C. L. Wynmalen in zijn „Hugo de Groot als verdediger des Christendoms beschouwd", Utrecht, 1869, stipt de aan Hugo de Groot toegeschreven Roomsche gevoelens slechts even aan. Na Tholuck te hebben laten zeggen: „Zijn (De Groot's) meer uiterlijk supranaturalisme maakt het verklaarbaar, dat hij hoe langer hoe meer tot de Roomsche Kerk begon over te hellen, zoodat er in zijne laatste levensjaren niet veel meer noodig was geweest, om hem tot die Kerk te doen overgaan", verwijst hij naar „onzen R. C. landgenoot", den Hoogleeraar Broere 1), die zich ten taak heeft gesteld het Catholicisme van De Groot aan te wijzen, en naar den Hoogleeraar Diest Lorgion 2) en Dr. van Gilse 3), die zich krachtig daar tegen verzet hebben 4).

Ik houd mij geheel buiten den strijd, maar daar niet één van dit drietal in deze zaak G. Patin schijnt geraadpleegd te hebben, ten minste niet noemt, meende ik hem te moeten laten spreken.

Wij meenen, dat de tweede van het genoemde drietal Patin toch zeker gekend heeft; althans hij verwijst op blz. 6, noot 2 naar de *Vindiciae Grotianae*, P. II, p. 502—520, en daar ter plaatse schrijft Patin over de godsdienstige gevoelens van onzen Hugo De Groot hetzelfde, wat uit de *Lettres Choisies* door den Heer Servaas van Rooijen wordt medegedeeld. Ter vergelijking plaatsen wij de twee schetsen naast elkander:

---

1) Eerst in *De Katholiek*, later in '56 afzonderlijk uitgegeven.

2) Eerst in *Waarheid en liefde*, later afzonderlijk uitgegeven.

3) In *De Gids*, N. R. XI, bl. 357.

4) In van Lennep's uitgave van Vondel, IVe deel, 1858, schrijft deze biograaf: „De strijd over de vraag of de Groot al dan niet Katholijk gestorven zij, is hier te lande nog geenszins uit en werd althands nog onlangs vrij heftig gevoerd."

Lettres Choisies.

16 Februari 1645. Sprekende over le Père Petau zegt hij: „Il a aussi écrit contre Mr. de la Peire, contre un Théologal d'Orleans, contre Mr. Grotius *avec lequel il est aujourd'huy grand amy et dont l'on ignore la Religion.*" Ik [S. v. R.] onderstreep.

24 Oct. 1645. „Enfin nous avons apris que Mr. Grotius est mort à Rostock d'une fièvre continuë à son retour de Suede. On dit que ce n'est pas sans soupçon de poison de la part des Lutheriens, à cause de ce qu'il a écrit de l'Antechrist en faveur du Pape. Mais je ne pense pas qu'on empoisonne en ce païs-là, comme on fait en quelques endroits d'Italie. On n'a point bien pû savoir sa Religion depuis 20 ans. Dans sa querelle contre Mr. Rivet il sembloit favoriser le parti des Catholiques Romains. Il étoit Hollandais et avoit été Arminien. Il étoit Ambassadeur d'une Reine Lutherienne. Il est mort dans une ville Lutherienne entre les bras d'un Ministre Lutherien, luy qui haissoit fort Luther et Calvin. Quelques-uns disent qu'il est mort Socinien et que quelque mine qu'il fît, il l'étoit dans son ame.....

Depuis que Grotius étoit sorti de Paris on avoit imprimé de luy à

Vindiciae Grotianae.

Ep. VII. Non bene constare potest de ipsius Religione per XX annos. In litibus, quas contra Rivetum exercuit, favere dicitur partibus Romano Catholicorum. Erat Hollandus et fuerat Arminianus. Erat Legatus Lutheranae Reginae, mortuus est in civitate Lutherana, inter brachia ministri Lutherani, ille qui tum Lutherum tum Calvinum odio habebat fortissimo. Quidam perhibent, eum Socinianismo infectum e vita migrasse talemque in animo fuisse, quicquid extrinsecus simularet.

Et, paulo post.

Depuis que Mr. Grotius sortit de Paris, on avoit

Amsterdam, un nouveau livre contre Mr. Rivet, dans lequel il se range fort du parti du Pape, et se sert de l'autorité du Père Petau qu'il appelle son amy."

imprimé de lui à Amsterdam un nouveau livre contre Mr. Rivet, dans lequel il se range fort du party du Pape.

19 Dec. 1671. Hij [Patin] spreekt van „Monsieur l'ambassadeur de Hollande", en schrijft: „Il est fils de Monsieur Hugo Grotius, qui me faisoit l'honneur de m'aimer et qui mourut l'an 1645, à Rostoc, en revenant de Suède, dont il étoit Ambassadeur de la Reine Christine vers nôtre Roi. Il a été le plus savant homme de son tems avec Saumaise; ils n' étoient pas tous deux de même avis en beaucoup de choses et particulièrement en matière de Religion; car Monsieur Grotius étoit Catholique en son ame et s'alloit déclarer des qu'il eût été arrivé: mais au contraire M. de Saumaise s'étoit fait de Romain Huguenot, et disoit qu'il s'étonnoit de ce que tous les gens d'esprit ne faisoient de même, vû que c'étoit une Religion fort commode, qu'on n'y alloit point à Confesse, qu'il n'y avoit point de Purgatoire, de Prêtres et de Moines, grans coupeurs de bourse, *in nomine Domini*, ni de Papes, ni de chapelets, ni de grains bénits et autre bagatelles."

T. II, Ep. IↃXLV. Car Monsieur Grotius etait Catolique en son ame et s'alloit déclarer des qu'il eût été arrivé.

Op bovenstaande aanhalingen uit de *Lettres Choisies* volgt de kantteekening van den Heer Servaas van Rooijen:

De uitdrukking in den brief van 24 October 1645: „Dans sa querelle contre Mr. Rivet il sembloit favoriser le parti des Catholiques Romains", verdient, vooral wat betreft dat *sembloit*, wel onderstreept te worden.

Immers, wanneer de Hoogleeraar Jonckbloet, het zoogenoemde

Grotius Testament van Vondel aanstippende, schrijft: „Men beweerde nu dat de Schrijver (Vondel), [met behulp van sommige geleerde Roomsgezinden] (*van Lennep*), ter kwader trouw alleen datgeen uit De Groot getrokken had, wat hem diende, [om te betoogen dat De Groot in 't Roomsch geloof gestorven was], met weglating van wat tegen zijne bewering streed; ja, dat hij van sommige plaatsen eene valsche vertaling had gegeven", dan bewijst het *sembloit* van Patin, dat die uitspraak veel waars bevat, en dat „blijk en schijn en schijn en blijk", vooral in deze quaestie zeer uiteenloopende zaken zijn.

De geëerde schrijver houde ons ten goede, als wij rondweg verklaren aan dat „sembloit" onmogelijk zooveel waarde te kunnen hechten.

1. Vooreerst begrijpen wij volstrekt niet, hoe het bewijzen kan, dat er veel waars ligt in de aantijging, door Dr. Jonckbloet medegedeeld, alsof de groote Vondel zich schuldig zou hebben gemaakt aan de kwade trouw en de vervalsching, die hem daar met een „men beweerde" worden aangewreven.

2. Vervolgens is het bekend, dat Grotius meermalen tegen Rivet geschreven heeft; Patin, die in zijn brieven zoo gaarne laat uitkomen, dat hij zich in de vriendschap van onzen landgenoot mocht verheugen 1), was zeker wel een van de eersten om diens schriften te lezen. Ligt het niet voor de hand, dat hij onder den indruk daarvan schreef: „Dans sa querelle contre Mr. Rivet il sembloit favoriser le parti des Catholiques Romains"? Maar dan

---

1) H. Gr qui me faisoit l'honneur de m'aimer.... Defunctus Grotius etiam ex amicis meis unus erat. Effuse gaudebam, quoties colloquerer cum ipso. Audita ejus morte.... ultimo die Mens. Augusti, A. CIↃIↃCXLV, natali meo, adeo afflictus fui, ut in morbum caderem, et, per octo dies, moestus permanerem. Tom. I, Ep. XXX.

heeft dat „sembloit" ook slechts de waarde van een persoonlijken indruk. Best mogelijk, dat de geadresseerde zich zelf aan de lezing van Grotius' *Animadversiones in Animadversionem Andreae Riveti* of *Votum pro Pace Ecclesiastica contra Examen Andreae Riveti* zet, en aan Patin terugschrijft: wat voor u maar *schijn* was, is voor mij *zeker:* Hugo de Groot kiest in dien strijd beslist partij voor de Roomschen.

3. Doch ook al wil men beweren, dat Patin zijn „sembloit" schreef naar aanleiding van hetgeen hij zelf opmerkte of uit loopende geruchten opving — de *Vindiciae* geven voor „sembloit" „*dicitur*" — dan is de uitdrukking toch veel te onbepaald en te weifelend om er een zekere gevolgtrekking uit af te leiden: voor de zaak in kwestie volgt er eigenlijk niets hoegenaamd uit. Wat zou men zeggen, als wij daaruit wilden afleiden: dus is hij in 't Roomsch geloof gestorven? Maar het tegenovergestelde ligt er minstens evenmin in opgesloten.

Onderzoeken wij thans ook van onzen kant, of Patin „waarheidlievend" is, of zijn „particularités historiques" genoegzaam betrouwbaar zijn.

Weinig betrouwbaar vinden we wat hij in den eersten brief, waarin De Groot genoemd wordt, schrijft over Pater Petavius, Grotius' *gemeenzamen Vrind* 1): „Ce père Petau est un des plus savans d'entre les Jesuites, mais homme fâscheux, mordant et médisant, qui n'a jamais écrit que pour refuter quelqu' un". Nu schrijft Prof. Diest Lorgion, met verwijzing naar Grotius' brie-

1) Van Cattenburgh, *Vervolg* enz. 2e dl., blz. 444.

ven, dat het vooral de vredelievendheid van Petavius was, waarom De Groot den geleerden Jesuïet achtte (blz. 143), en — om ons bij de litteratuur over De Groot, waarnaar door Hr. S. v. R. verwezen wordt, te bepalen — wat Prof. Broere van pater Petavius aanhaalt (Hoofdst. XIII) doet zeker niet denken aan een kwaadaardigen, bijtenden man, die nooit[!] schreef dan om een ander te wederleggen.

De vraag dringt zich verder op, of in dien brief van 24 October 1645 niets doorschemert, wat van minder onpartijdigheid spreekt? Waarom, na vermelding van het *On dit*, als zou Grotius door de Lutheranen vergiftigd zijn, dat zinnetje: „Mais je ne pense pas qu'on empoisonne en ce païs-là, *comme on fait en quelques endroits d'Italie*". De door mij onderstreepte woorden staan niet in de *Vindiciae*. Geeft het ook niets te denken, als Patin zóó laat uitkomen, dat De Groot Ambassadeur was van eene Luthersche koningin, dat hij stierf „dans une ville Lutherienne, entre les bras d'un Ministre Lutherien, luy qui haïssoit fort Luther et Calvin"?

Doch nemen wij de aanhalingen uit Patin, gelijk ze daar liggen, dan stellen we voor bijzondere aandacht te schenken aan eene uitdrukking in den laatsten brief. Kort na den dood van De Groot schrijft Patin met groote omzichtigheid: „On n'a point *bien* pu savoir sa Religion .... il *sembloit* favoriser.... *Quelques-uns* disent"; maar als hij jaren daarna zijnen vriend nog eens herdenkt, schrijft hij rondweg: „Monsieur Grotius étoit Catholique en son ame et s'alloit déclarer des qu'il eut été arrivé". De eenig natuurlijke opvatting dezer woorden dwingt het *Catholique* van den Franschen schrijver te verstaan als

Roomsch-Katholiek. Katholiek in meer onbepaalden zin, gelijk het b.v. voorgesteld wordt door Dr. Diest Lorgion, was De Groot niet alleen „*en son ame*", hij was het voor de wereld duidelijk genoeg in zijn schriften. Wat beteekent dan: [il] „*s'alloit déclarer*"? Die uitdrukking krijgt alleen zin en beteekenis, als wij haar verstaan van den beslissenden stap, die door den Protestant, van wien Patin (die het uit zijn vriendschappelijke betrekkingen met De Groot weten kon) getuigt, dat hij reeds Katholiek in zijne ziel was, moest gedaan worden, om zich ook uiterlijk in den schoot der Roomsche Kerk te laten opnemen.

Alles te zamen genomen, achten wij de gevolgtrekking gewettigd, dat de aanhalingen uit Patin, voorzoover zij bewijskracht hebben, veeleer pleiten voor hetgeen jaren geleden zoo uitmuntend door Professor Broere in dit tijdschrift verdedigd werd, en wij betuigen den geachten Archivaris gaarne onzen dank voor de mededeeling.

CHR. PHILIPPONA.

BIJBELSCHE GESCHIEDENIS DES OUDEN EN NIEUWEN TESTAMENTS, DOOR J. C. H. MURÉ 1).

MONUMENTUM AERE PERENNIUS 2).

Zonder schijn van overdrijving en zonder vrees voor tegenspraak mag de *Bijbelsche Geschiedenis* van pastoor Muré gerekend worden te behooren tot de soort van monumenten, door Horatius hier bedoeld: geen standbeeld, zooals in onze dagen ieder stedeke heeft, geen gedenkteeken, zooals de dii minores voor elkander oprichten, maar een zelfstandig werk, dat den tijd trotseert en het metaal in duurzaamheid overtreft. Daarom hopen wij den lezer van *De Katholiek* te believen met ons voorstel: in kort bestek te beschouwen den ontzettenden rijkdom van bouwstoffen, die voor dit werk benoodigd waren; het grootsche plan, dat door volle harmonie der lijnen onze bewondering afvergt; en de keurige uitvoering, waarmede iedere, ook de kleinste, bijzonderheid is afgewerkt. Ontwerp en uitvoering maken dit kostbaar materiaal tot een werk van blijvende waarde.

De bouwstoffen, voor dit werk noodig en gebruikt,

---

1) Pastoor te Leiden. Nieuwe uitgave. Met bisschoppelijke goedkeuring en aanbeveling. Leiden, J. W. van Leeuwen.

2) Een gedenkteeken, duurzamer dan metaal.

veronderstellen eene veelzijdige en aanhoudende werkzaamheid. Hoevele jaren immers van voorbereidende studiën moesten voorafgaan om zich voor zulk een taak te bekwamen: eene volledige kennis der oude en nieuwe talen, gemeenzaamheid met de wereldgeschiedenis, vertrouwdheid met de schriften der HH. Vaders, grondige bekendheid met katholieke en niet-katholieke uitleggers der H. Schrift zijn allereerste vereischten; daarenboven moeten, zoowel de geographie der oude wereld, als de chronologie, met hare duizende moeielijkheden, en de philologie een schat van tijd en arbeid gekost hebben; de nieuwere uitkomsten van de Egyptologie en Assyriologie moesten geraadpleegd worden, om het werk aan de eischen des tijds te doen beantwoorden; en dit alles, dienstbaar gemaakt aan eene jarenlange lezing, vergelijking en overdenking der H. Schriftuur, ziedaar de grondslag, waarop deze uitgebreide en degelijk bewerkte Bijbelsche Geschiedenis is opgetrokken.

Wij kunnen slechts hier en daar een greep doen, maar hetgeen wij opmerken, zal, hopen wij, voldoende zijn, om ons oordeel te staven.

Wat de chronologie aangaat, zijn wij den schrijver dankbaar voor het onomstootelijke bewijs, door hem geleverd (Deel I, blz. 58, 76), dat de jaren vóór den zondvloed in duur van de onzen niet verschillen en dat derhalve de patriarchen inderdaad zoo oud geworden zijn, als de H. Schrift opgeeft. Verder heeft hij door de bewerking van de geheele chronologie des Ouden Verbonds den ongeloovigen een wapen ontnomen (I, 232; II, 454), waarmee herhaaldelijk tegen de geschiedenis der goddelijke openbaring geschermd wordt. Een

chronologisch systeem des Ouden Verbonds samenstellen kost ontzettend veel moeite, en daarom hebben wij met vreugde gezien, dat pastoor Muré het resultaat zijner berekeningen in een tijdtafel achter het tweede deel heeft laten afdrukken, omdat men alsdan in één oogopslag overziet, wat anders slechts na veel zoeken gevonden wordt 1).

't Is niet doenlijk, ook maar in het algemeen, aan te geven, hoe degelijk en overvloedig de profane geschiedenis door den schrijver gebruikt is, om den tekst der H. Schrift te verklaren en de in omloop zijnde tegenwerpingen op te lossen. Nu eens dient zij tot bevestiging van afzonderlijke plaatsen, zie b.v. de profetie van Daniëls jaarweken (II, 511 vv.); dan weder tot inleiding en opheldering van een geheel boek, b.v. van Judith (II, 454); een andermaal beslaat zij geheele hoofdstukken (II, 569, 634 en IV, 370), waarin de tijdruimten, door de H. Schrift niet behandeld, worden aangevuld. Op vele plaatsen brengt de mythologie van Indiërs, Perzen en andere heidensche volken, hoe onzinnig zij, op zich zelf genomen, ook moge zijn, als eene herinnering aan en een terugslag van de oorspronkelijke openbaring, hulde aan de waarheid (I, 8, 37, 45, 81, 87, 92). Ook geeft de schrijver (II, 402 vv.) een kort overzicht van de hedendaagsche Egyptologie en Assyriologie en bewijst tevens, dat de verklaring der H. Schrift van de nu ge-

---

1) Teneinde zich eenig denkbeeld te kunnen vormen van de moeilijkheid om de cijfers van het Oude Testament te rangschikken, raadplege men *Das Alter des Menschen und die Wisschenschaft*, S. 33, alsook *Lit. Handw.* 1880, n. 278.

vonden opschriften en steenen boeken niets te vreezen, maar alles te hopen heeft.

Een korte uitweiding over eenige Assyriologische vraagstukken in verband met deze Bijbelsche Geschiedenis moge hier hare plaats vinden. Ofschoon wij Katholieken hoogst dankbaar zijn voor de hulpmiddelen, die het spijkerschrift der Assyriërs aan de verklaring der H. Schrift heeft aangebracht, blijkt toch uit deze Bijbelsche Geschiedenis herhaaldelijk, dat die bron niet onvoorwaardelijk betrouwbaar is. De paleizen immers, en andere gedenkteekenen der Assyrische en Babylonische vorsten spreken van overwinningen, maar mogen van nederlagen en vernederingen geen melding maken; en zoo is het natuurlijk, dat geen enkel opschrift Sennacheribs nederlaag voor Jerusalem, waar hij 185,000 man verliest, vermeldt: IV Kon. XIX, 35 (Muré, II, 412; M. Noordtzij, *Egyptologie en Assyriologie in betrekking tot de geloofwaardigheid des Ouden Testaments*, blz. 34—36; Dr. Kaulen, *Assyrien und Babylonien*, S. 138, 139 en F. Vigouroux, *La Bible et les découvertes modernes*, 1885).

Ook moeten wij rekening houden met het feit, dat de Assyriologie, hoe voordeelig ook opgegroeid, nog in de dagen harer kindsheid is en niet vrij van de gebreken der jeugd; geen wonder, dat zij, al te absoluut doorredeneerende, zich meermalen aan vergissingen schuldig maakt. Voorbeelden genoeg: Oppert geeft de vertaling van een lang opschrift uit Borsippa, dat voor zondvloed, torenbouw en spraakverwarring pleiten zou; maar nu is, zegt pastoor Muré, aangetoond, dat die vertaling niet juist is, wat Oppert zelf toegeeft, en daarmee vervalt het bewijs (Muré II, 486; Vigouroux, l. c. I, p. 345; *De Katholiek*, Dl. LVII, blz. 85 en Dl. LXXV, blz. 54 en 55). Dezelfde jeugdige leeftijd is oorzaak, dat hetgeen vandaag met de Schriftuur in strijd schijnt, morgen twijfelachtig wordt en overmorgen in een bewijs ten gunste van den Bijbel verkeeren kan. Als koning Ezechias (IV Kon. XVIII, 14) dertig talenten gouds en *drie honderd talenten zilver* betaalt aan Sennacherib, en deze in de annalen vermeldt, dat hij dertig talenten gouds en *acht honderd talenten zilver* van Ezechias ontvangen heeft, behoeft men niet meer aan een opzettelijke vergrooting der som te gelooven, sinds men weet: „dass das babylonische Sibertalent genau $^3/_8$ des palästinenischen beträgt, wahrend das Goldtalent in beiden Landen

gleich war" (Dr. Kaulen l. c. S. 244; Noordtzij l. c. blz. 18, 19; Vigouroux l. c. IV, p. 233).

De algemeene gewoonte der overwinnaars in de oudheid om de goden der overwonnen volkeren te onttronen, maakte het volstrekt onwaarschijnlijk, dat Cyrus, een Pers, voor de Babylonische afgoden geknield zou hebben; nu echter Cyrus zelf in een cylinderopschrift, door Rassam te Babylonie gevonden, als een echt *Real-Politiker*, Babel's afgoden laat voortbestaan en daarenboven verklaart: „dagelijks bid ik tot Bel en Nebo", wordt het, dunkt ons, meer waarschijnlijk, dat Dan. XIV tot den tijd van Cyrus behoort (Muré, II, 497; Dr. Kaulen, l. c. S. 144, 145; Noordtzij, l. c. blz. 31; Vigouroux, l. c. IV, p. 576—590).

Het is op zichzelf zeer onwaarschijnlijk, dat Manasses, koning van Juda, door een Assyrischen vorst naar Babylon gevoerd wordt en nog onwaarschijnlijker, dat hij zijne vrijheid herkrijgt; maar nu wij uit de Babylonische opschriften weten, dat de Assyrische koning Assurbanipal, onder wiens bestuur deze gebeurtenis plaats had, dikwijls langen tijd te Babylon resideerde en tegen de gewoonte zijner voorvaderen in, menigmaal aan overwonnen vorsten (b.v. Necho van Sais en Memphis; de aanhangers van Utaki, koning in Elam; Tammerit) de vrijheid teruggaf, is alle onwaarschijnlijkheid verdwenen. (Dr. Kaulen, Noordtzij en Vigouroux ll. cc.)

De chronologie der Assyrische opschriften is nog lang niet *im reine*, en zal, enkele voorname datums en algemeene opgaven uitgezonderd, vooreerst wel niet geheel duidelijk worden.

Over koning Sargon, zegt Dr. Kaulen (l. c. S. 209): „Wir sind kaum uber einen Assyrischen Herscher so unterrichtet, wie über Sargon" (Noordtzij, l. c. blz. 34); toch zijn de meeste Assyriologen het met elkander niet eens en blijven zich ook niet altoos gelijk. Zoo noemt pastoor Muré (II, 409—411) als Assyrische koningen Salmanasar, Sargon, Sennacherib; hij wijst op Isaias XX, 1, waar gezegd wordt, dat Sargon [zijnen] Tharthan naar de Philistijnsche stad Azot zendt; hij waarschuwt tegen vereenzelviging van Sargon òf met Salmanasar òf met Sennacherib; doch elders (II, 344) wordt dezelfde tekst van Isaias XX, 1 op Sennacherib toegepast.

Bij alle dankbaarheid dan voor de verkregen resultaten mag men, zegt pastoor Muré terecht, „aan de Assyriologische ontdekkingen en ontcijferingen, die nog onder menig opzigt zeer gebrekkig en zeer duister zijn, het regt niet toekennen om nu reeds de ge-

schiedenis te beheerschen: zóóveel gezag hebben zij zeker nog niet".

Hieruit blijkt, dat de schrijver eener uitgebreide Bijbelsche Geschiedenis niet voldoende is toegerust, als hij de oude talen kent, maar dat hij daarenboven de dagelijks toenemende uitkomsten der nieuwere wetenschappen in zich moet opnemen en tot zijn doel verwerken. Is dit, gelijk wij zagen, op het gebied der geschiedenis noodzakelijk, nog meer misschien geldt deze waarheid van de philologie der Heilige Schrift 1).

De moeielijkheid betreft niet zoozeer de reeds eeuwenlang bekende codices, maar veeleer de hoog te waardeeren tekstrecensies, die in onze dagen uit het stof opgedolven of uit de snippermand gered zijn, zooals de Codex

1) Bij volle erkenning en waardeering der diensten, door philologie en tekstcritiek vooral aan de Vulgaat bewezen, blijft het toch een onomstootelijke waarheid, dat een grondige kennis *van den zin* der H. Schrift de grondslag dezer studiën zijn moet; daarom behouden de commentaren van S. Thomas, Estius, Corn. a Lapide en anderen hunne volle waarde, ook al wordt daarin betrekkelijk weinig tekstcritiek gegeven; daarom ook — nl. wegens eenzijdige beoefening dier philologie — leveren de meeste niet-katholieken voor exegese een *mer-à-boire* van philologische aanteekeningen, en het kost zeer veel moeite de zeldzame en hier en daar verspreide aanteekeningen op den zin van de woorden op te visschen. Zoo begrijpen wij, dat Dr. K. Martin, bisschop van Paderborn, die, te Halle studeerend, de Protestantsche theologie leerde kennen, en Gesenius, Tholuck, Wegschneider, Thilo, Rödiger enz. de H. Schrift hoorde verklaren, als resultaat zijner bevindingen opgeeft: „Diese gewonnene Erkenntniss konnte aber anderseits für mich nicht unfruchtbar sein; sie hatte vielmehr zu Folge, dasz ich in meinem spateren Studium der Exegese, die doch die protestantischen Theologen so gerne als ihre besondere Domäne ansehen, bei keinem protestantischen Gelehrte mehr Belehrung suchte".

Sinaiticus 1), de Codex Fuldensis 2) en anderen. Overbodig andermaal 3) de gezagswaarde der Grieksche en Hebreeuwsche codices te staven; het is voldoende hier aan te merken, dat pastoor Muré deze recensies waardeert en gebruikt èn om de Vulgaat tegen de aanvallen van niet-katholieken te verdedigen èn om den zin der woorden te verklaren. Evenwel zou, meenen wij, de geleerde schrijver aan zijne lezers een dienst bewezen hebben, als hij eene zeer korte geschiedenis van deze recensies en van hare verhouding tot de Vulgaat gegeven had, omdat er zoovelen zijn, die niet

---

1) Vgl. *De Katholiek*, Dl. LXXXVIII, blz. 133.

2) Deze codex bevat het geheele N. T., is van het jaar 546, berust te Fulda en werd, naar men algemeen aanneemt, door den H. Bonifacius, apostel van Duitschland, daarheen gebracht. Deze recensie is in 1868 door E. Ranke uitgegeven.

3) Vgl. *De Katholiek*, l. c. blz. 158. Twee aanhalingen uit den nieuwen *Cursus S. Scripturae* van de Paters Jesuieten mogen bevestigen, wat wij vroeger over de waarde der Grieksche en Hebreeuwsche codices geschreven hebben. Als Cornely in zijne *Historica et critica introductio*, I, p. 443, n°. 3, de woorden van Dieringer: „Die Vulgata ist die Bibel des katholischen Dogmatikers" heeft aangehaald, vraagt hij: „Quid vero, si Catholicus ille theologus est Graecus vel Syrus vel Armenus? Numquid omnes isti, antequam theologiae studio vacare possunt, linguam latinam addiscere cogentur, ut argumenta sua ex Vulgata desumant?' En p. 446 gebruikt hij de volgende duidelijke vergelijking: „Austriae imperatorem toti suo regno novum legum codicem promulgasse supponamus, cujus mox variae versiones hungaricae, polonicae, bohemicae etc. spargi et in tribunalibus adhiberi coeptae sunt. Quodsi ad judiciorum in regno hungarico perturbationem evitandam, unam ex hungaricis versionibus approbaverit, authenticam declaraverit, solam in regni hungarici tribunalibus adhibendam praescripserit, num ideo quis primigenium legum textum germanicum aut versiones polonicas, bohemicas etc. rejectas esse contenderit?"

weten wat bedoeld wordt, als de *grondtekst*, *peschito* enz. worden genoemd.

De Vulgaat staat bovenaan 1); en pastoor Muré gaat in geheel zijn werk van de onderstelling uit, dat de lezing der Vulgaat, ook onder zuiver wetenschappelijk opzicht, de beste is der bekende recensies, zooals inzonderheid in de tweede uitgave daghelder blijkt uit de verschillende plaatsen, waar de Vulgaat verdedigd wordt 2). Zeker ook deze schrijver heeft gewezen op waarschijnlijke schrijffouten in de Vulgaat — altijd van ondergeschikt belang, die met de waarheden van geloof en zeden niets te maken hebben, en de hoofdzaak niet raken; maar wanneer men eene *geheele* Bijbelsche Geschiedenis schrijft, kunnen die punten niet onbesproken blijven; en groote mannen hebben gemeend door het aannemen van enkele onjuistheden (in bovengenoemden zin) in de Vulgaat aan hare, alle andere recensies overtreffende, waarde geen afbreuk te doen. Noemen wij slechts den kardinaal Bellarminus, aan wiens arbeid en moeite wij de verbeterde uitgave der Vulgaat grootendeels te danken hebben, en die met Toletus hoogstwaarschijnlijk de opsteller is

---

1) Cornely zegt, l. c. p. 425, van de Vulgaat: „Plerumque nec plus aequo literae adhaeret, nec longius ab ea discedit, sed sensum fideliter et clare, imo saepius cum quadam elegantia reddit"; en p. 429: „Omnibus bene consideratis et perpensis, asserere licet inter versiones antiquas, de quibus locuti sumus, aliam non esse, quae accuratius perfectiusque textum primigenium reddat; id quod hodie etiam protestantes ingenue fatentur".

2) I, 357; II, 124; III, 44, 188, 189, 601; IV, 39, 118, 353, 359, 414, 463; en reeds vóor dertig jaren werd de Vulgaat door Prof. Muré verdedigd tegen Dr. Zaalberg, b.v. in *De Katholiek*, Dl. XXX, blz. 220.

van de voorrede: *In multis* 1); noemen wij Billuart, wiens gezag door allen erkend wordt 2), en ook C. Vercellone, die door zijn uitgebreide kennis der tekstcritiek aller achting verworven heeft, en wiens vroegtijdige dood zoo diep betreurd wordt, omdat hij zijn werk niet heeft kunnen voltooien 3).

Schrijver geeft (IV, 193) de dubbele lezing van I Cor. XV, 51; maar doet dat in navolging van alle katholieke uitleggers; ook de H. Thomas 4) heeft deze Grieksche lezing gekend en verklaard, ofschoon hij aan de lezing der Vulgaat meer gezag toekent 5). Zou evenwel, vra-

---

1) Hierin wordt van de Vulgata editio gezegd: „Quam quidem omnibus numeris absolutam, pro humana imbecillitate, affirmare difficile est... In hac tamen pervulgata lectione sicut nonnulla consulto mutata, ita etiam alia, quae mutanda videbantur, consulto immutata relicta sunt".

2) *Cursus Theologiae*: De S. Scriptura, Diss. I, art. 6, *De auctoritate vulgatae editionis*.

3) Cornely, l. c. p. 479, not. 9. Deze Vercellone zegt: „Se la scienza secondo l'ipotesi al tutto inverosimile che ho fatta, sembrasse veramente dimostrare apocrifi i luoghi espunti dal Tischendorf ed altri simili, non avrei difficultà d'accetarne le conclusioni, come ho detto: ne le crederei opposte al decreto tridentino per le ragioni allegate, purchè non s'intaccasse con ciò la sostanziale integrità dei libri santi. Ma se la Chiesa definisse il contrario... anteporrei sempre al mio privato giudizio l'autorità divina della Chieza et terrei la certezza dogmatica come necessario supplimento al difetto della ragione critica".

Ook de *Civiltà Cattolica* 1883, quad. 784, p. 418, n°. 3 zegt, dat de goedkeuring van Trente ons niet verplicht te gelooven, „che nella Volgata non vi fosse nessuna inesattezza nella translazione da lingua a lingua".

4) S. Thomas, *Comm. In omnes d. Pauli epistolas*, ad h. l.

5) Zelfs Suarez, *In Summ.* III, qu. 56, art. 2, disp. 50, s. 2, houdt als probabilius: „omnes homines vere ac proprie esse resurrecturos et consequenter prius morituros", ook om het bestaan dezer Grieksche lezing.

gen wij, aan vele lezers niet een dienst bewezen zijn, wanneer in een paar bladzijden van deze uitgebreide Bijbelsche Geschiedenis het ontstaan en de historie van de Vulgaat 1) vermeld, en daar tevens op hare uitstekende voortreffelijkheid en hooge waarde, boven alle andere recensies, gewezen was 2)?

Wanneer iemand al de opgenoemde kennissen, die slechts hulpmiddelen zijn, zich heeft eigen gemaakt, moet de H. Schrift gelezen, herlezen, telkens bestudeerd, vergeleken, overdacht en overwogen worden, en dat jaren achter elkander, en eerst dan heeft iemand het recht om als schrijver eener uitgebreide Bijbelsche Geschiedenis op te treden. Doorbladeren wij nu het hier besproken werk, tellen wij de aanhalingen, aan den voet der bladzijden vermeld, dan blijkt duidelijk, dat deze vier boekdeelen als doortrokken zijn van de H. Schrift en dat op deze wijze tal van moeielijkheden zegepralend opgelost, zinspelingen duidelijk gemaakt, duistere plaatsen opgehelderd, leerstukken des geloofs bewezen en zedenlessen aangedrongen worden. De eenvoudige maar teekenende spreuken der Libri Sapientiales, de stoute en verheven beelden van Psalmen en Profeten, de zoetvloeiende taal des Evangelies, de forsche en gespierde stijl van den Apostel der heidenen voeren den lezer naar eene hoogere wereld, vanwaar hij met weerzin afdaalt, om de averechtsche meeningen van

---

1) Zooals de schrijver (II, 574 vv.) de geschiedenis der Septuagint geeft.

2) Zoo besluit Cornely, l. c. p. 478, zijne verhandeling over de Vulgaat met deze schoone lofprijzing: „Jure nostro optimo affirmamus, aliam non esse Scripturarum, nedum profani alicujus operis antiqui, editionem, quae majore vel eadem cum diligentia sit praeparata et ad majorem perfectionis gradum adducta".

andersdenkenden en de kleingeestige aanmerkingen van ongeloovigen te hooren weerleggen.

Derhalve bouwstoffen genoeg voor een gedenkteeken, dat desnoods eene pyramide kon zijn; maar materiaal alleen, de hoeveelheid mag ontzaglijk en de hoedanigheid voortreffelijk zijn, is niet voldoende voor een *monumentum aere perennius;* daarvoor is ook noodig een grootsch plan, dat, in volkomene overeenstemming met zichzelf, met onderwerp en doel, het werk tot een schoon geheel maakt.

En dat ontwerp is?

Het eenig mogelijke, maar zeer moeielijk uit te werken plan: de openbaring van God in zijn menschgeworden Zoon 1).

Bossuet schrijft: 2) „Par le rapport des deux Testaments, on prouve que l'un et l'autre est divin. Ils ont tous deux le même dessein et la même suite: l'un prépare la voie à la perfection, que l'autre montre à découvert; l'un pose le fondement et l'autre achève l'édifice: en un mot, l'un prédit ce que l'autre fait voir accompli. Ainsi tous les temps sont unis ensemble, et un dessein éternel de la divine providence nous est révélé. La tradition du peuple juif et celle du peuple chrétien ne font ensemble qu'une même suite de religion et les Écritures des deux Testaments ne font aussi qu'un même corps et un même livre".

Het geeft dan ook een waar genot de vier deelen dezer

---

1) Hebr. I, 1; Joan. XVII, 3.

2) *Discours sur l'histoire univ.* Part. II, Chap. XXVIII.

Bijbelsche Geschiedenis als in éénen adem en achterelkander door te lezen; dan moge de schoonheid van sommige bijzonderheden ons minder treffen, dan mogen wij misschien minder in de gelegenheid zijn onze aandacht te vestigen op de nauwkeurige afwerking van ieder onderdeel, maar daarvoor hebben wij den onbeschrijflijken indruk, dien het goddelijk plan der wereldverlossing *in zijn geheel* op ons maakt: Jesus Christus gisteren, heden, dezelfde in eeuwigheid 1).

Wanneer wij de twee eerste deelen dezer Bijbelsche Geschiedenis gelezen hebben, wordt de Christus niet enkel verwacht, is de wereld niet alleen voorbereid op zijne komst, maar dan kennen wij Hem reeds, want „onze Verlosser Jesus Christus staat van den beginne af den lezer voor de oogen, als het levend middenpunt der Goddelijke Openbaring" 2). De Godmensch is in woorden voorspeld, ontelbare malen, door eene bijna onafgebroken rij van profeten, die van het paradijs af zijne komst hebben aangekondigd; Hij is voorzegd niet slechts met woorden maar ook in personen, zaken, daden, afzonderlijke gebeurtenissen en geheele reeksen van feiten 3).

---

1) Hebr. XIII, 8. — Het geschreven woord Gods, aangevuld door de overlevering en voorgesteld met diepen eerbied voor het kerkelijk gezag, is in dit werk tot een levend geheel geworden.

2) De prospectus der eerste uitgave, aangehaald door *De Katholiek*, Dl. XLI, blz. 252

3) Deze profetiën worden door den schrijver *feitelijke* voorspellingen genoemd; anderen spreken hier van *sensus typicus* of ook wel *mysticus*. Men zie hierover F. Schmid, *De inspirationis Bibliorum vi et ratione* 1885, p. 178—236; en vooral Cornely, l. c. p. 530—543, die beiden den H. Thomas, *Summa theol.* I, Q. 1, art. 10 en *Quodlib.* VII, Q. 6, art. 16, verklaren. Gaarne hadden wij pastoor Muré een paar bladzijden zien

De profeten hadden niet enkel zijn persoon voorafgeteekend, maar ook zijne voorouders en zijne moeder *secundum carnem*, den tijd en de plaats zijner geboorte, zijn voorlooper; de wonderen, die Hij doen, de leer, welke Hij prediken, de sacramenten, die Hij instellen zou; de personen, die Hem omringen zouden; zij hadden voorspeld het verraad door een apostel, het lijden en den smarten smaadvollen dood des kruises tot in de kleinste bijzonderheden, de verrijzenis en hemelvaart, en het rijk, dat Hij stichten zou. Deze voorspellingen, door het uitverkoren volk bewaard, maakten de Wet tot den παιδαγωγὸς εἰς Χριστον 1).

De Christus kwam; hoe duidelijk heeft de schrijver de leer der Kerk over den Godmensch, voor zoover dit door eene uitgebreide Bijbelsche Geschiedenis vereischt wordt, uiteengezet; hoe onloochenbaar juist uit de vervulde voorspellingen aangetoond, dat Jesus van Nazareth de Christus, de Zoon van den levenden God is. In deze Bijbelsche Geschiedenis is geen afzonderlijk hoofdstuk over de bewijskracht der voorzeggingen opgenomen; maar dat was ook niet noodig; het geheele werk is van die gedachte doordrongen en bezield; de erkenbaarheid evenwel en de bewijskracht der wonderen heeft de schrijver afzonderlijk behandeld (III, 84—94) en wij zijn er dankbaar voor. Want wondervrees is de kwaal onzer dagen: zij wet de

---

besteden, om het bestaan, den aard en de bewijskracht van dien *sensus typicus* nader aan te toonen; wat er van gezegd wordt, staat thans op verschillende plaatsen verstrooid; men kan het vinden: I, 3, 113; II, 429; III, 55 461; IV, 153, 236 noot 1, 339 noot 2, 342 noot 4, 349, 455 vv. en 463.

1) Gal. III, 24.

wapens, waarmede de Kerk bestreden wordt, zij is het spot of medelijden vertoonend masker, waarachter het ongeloof zich verbergt. Maar pastoor Muré heeft aangetoond, dat deze vrees, al toenemende, ontwikkeld is tot eene manie, die den mensch er toe brengt de meest dwaze dingen te zeggen; hij heeft dat masker afgerukt en laten zien, hoe onredelijk, hoe afzichtelijk dat ongeloof is; hij deelt de overtuiging van Lacordaire: „Ce n'est pas l'hérésie, mais l'incroyance; ce n'est pas l'abus des Écritures, mais leur mépris, qui est la blessure de notre âge"; hij heeft zijn werk gemaakt tot eene doorloopende apologie van de wonderen der H. Schrift, nu eens het ongeloof door eene duidelijke verklaring voorkomend, dan weder het weerleggend door deszelfs bewijsvoering te ontzenuwen, zijn zinspelingen te verwerpen en zijn dwaasheid aan te wijzen; hij heeft het ongeloof tot in zijn verste schuilhoeken vervolgd, niet zelden met verontwaardiging bestraft of onbarmhartig met scherpen spot ten toon gesteld. De hemel geve, dat deze Bijbelsche Geschiedenis menigeen van het ongeloof terugbrenge, meerderen er voor behoede en allen, die haar lezen, in het geloof versterke.

De Christus kwam om de waarheid aan de wereld te verkondigen en deze verheven leer is naar de volgorde der gebeurtenissen in dit werk verklaard: noemen wij slechts de heerlijke bergreden, de schoone maar somtijds zoo moeielijke hoofdstukken van den H. Joannes, de belofte en de instelling van het H. Sacrament des Altaars, de leer over de Biecht, over het Primaat des Pausen en over de verrijzenis uit de dooden. Dit alles en ook de overal verspreide zedenkundige opmerkingen, altijd in een

woord van de H. Schrift vervat, maken dit werk voor ons, jongeren, tot een onmisbare bron, om volksconferentiën te houden; want de schrijver, de geschiedenis der goddelijke openbaring verhalende, verklaart tevens de leerstukken van ons heilig geloof en geeft te gelijk de zedelijke toepassing aan om de onderrichting te besluiten; terwijl de verschillende hoofdstukken, en, in het Nieuwe Testament, de scherp afgebakende reizen van onzen gezegenden Verlosser en de apostolische reizen van Paulus de volgorde aangeven, waaraan wij ons het gemakkelijkst kunnen houden.

De Christus kwam, om door zijn lijden en dood ons met den Vader te verzoenen, en hier wordt ons dat bitter lijden met den bekoorlijken eenvoud der evangelisten verhaald en tevens aangetoond, dat de grootheid van onzen goddelijken Zaligmaker in zijn vernederingen uitschitterde, als een bliksemvlam aan een nachtdonkeren hemel.

Maar de Christus blijft hoogepriester 1) in eeuwigheid, op aarde in zijn Kerk, die het werk der verlossing voortzet tot het einde der tijden, en in den hemel, waar Hij onze voorspraak is bij den Vader. Dit alles vinden wij in deze Bijbelsche Geschiedenis, waarin de stichting en eerste ontwikkeling der Kerk verhaald, hare eigenschappen en vooral het godmenschelijke in haar karakter aangetoond en de verheven leer van Christus' eeuwig hoogepriesterschap uiteengezet worden.

---

1) Zie hier vooral *De Katholiek*, Dl. XXX, 193, 325; Dl. XXXI, 201, waar Prof. Muré het Middelaarschap van Christus tegen Dr. Zaalberg handhaaft.

Zoo is het geheele werk een schitterend pleidooi geworden voor het woord van Paulus: „Jesus Christus gisteren, heden, dezelfde in eeuwigheid".

Nu het antwoord op de laatste vraag, hoe al dit materiaal verwerkt, hoe dit plan uitgevoerd is.

Vóór alles moet gezegd worden, dat deze Bijbelsche Geschiedenis door hooge verdiensten van Hollandschen stijl uitmunt. Rijkdom van woorden, zinbouw, duidelijkheid van druk ook, alles werkt mede, om de gedachten volkomen juist terug te geven. Een der hoofdverdiensten dan ook, en men zou bijna zeggen, een der groote krachten van het werk is duidelijkheid en eenvoud, maar hier genomen in den vollen zin, als de zuivere, natuurlijke, ongezochte uitdrukking der gedachte, als het zachte, onze oogen niet vermoeiende licht, dat van de waarheid uitstraalt en haar kenmerkt. Ook de manier van drukken bevordert deze duidelijkheid: de groote flinke letter, de kleinere om de noodzakelijke aanteekeningen te maken, de zwaardere, gespatieerde en cursieve letters 1), dit alles maakt dat de heldere gedachte duidelijk wordt uitgedrukt.

Die eenvoud verder is een karaktertrek der schoonheid; wij hebben hier eene volledige Bijbelsche Geschiedenis, in zuiver en fraai Hollandsch geschreven en bruikbaar niet alleen als bron ter raadpleging, niet enkel als standaard-

1) Deze duidelijke druk en de fraaie banden verhoogen de waarde van het werk, terwijl de bijna volkomen afwezigheid van drukfouten bewijst, hoe groote zorg ook aan den uitwendigen vorm besteed is; daarom geen lijsten van drukfouten achter de boekdeelen; zij zijn overbodig ook, want ik geloof, dat iemand, hier en daar een scheeve letter uitgezonderd, nauwkeurig zal moeten zoeken, om enkele drukfouten in deze 2500 bladzijden te vinden.

werk om eene reeks van onderrichtingen te geven, maar ook om met genot er in te lezen, en geheele stukken uit deze Bijbelsche Geschiedenis worden met het volste recht als voorbeelden van stijl aan de jeugdige beoefenaren der letteren voorgesteld 1). „Waar eigenaardige eenvoudigheid en teederheid werd gevorderd, zooals in het laatste gedeelte der geschiedenis van Joseph, is die toon uitnemend getroffen" 2). Hoe heerlijk schoon is het oorlogspaard van Job, de scheppingspsalm van David, de profetie over het doodenveld van Ezechiël, de val van Babylon en de majesteit van Jehova bij Isaias, de bergreden en de parabels bij Lucas, de verlossing van Petrus en de schipbreuk van Paulus. Als voorbeeld moge de val van Jericho dienen, I, 477, 478:

„Naauwelijks heeft het leger dit bevel vernomen, of er klinkt een ontzaggelijke schreeuw uit den mond van honderdduizenden; al de bazuinen en trompetten schallen en schateren. En alsof er duizend stormrammen op één oogenblik de muren van Jericho in stukken beuken, alsof het onderaardsche vuur den grond, waarop de stad gebouwd is, schudden doet en de fundamenten der wallen en bolwerken uiteen slaat, zóó storten torens en borstweringen verbrijzeld en verbrokkeld op en over elkander; overal zijn wijde bressen geopend, en daardoor dringen de Israëlieten van alle zijden tegelijk de stad binnen; hun zwaard volvoert het door God uitgesproken vonnis, en in het bloed der bevolking worden de gruwelen gewroken, die zoolang reeds de wraak des hemels over Jericho hadden afgeroepen."

---

1) Vgl. *Handleiding bij het Onderwijs in de Gewijde Welsprekendheid* door A. M. C. van Cooth en M. J A. Lans, blz. 226, 227.

2) *De Katholiek*, Dl. XLI, blz. 251. Het verwondert ons eenigszins, dat de schrijver het begin van het Boek Tobias naar de LXX vertaald heeft en dat ook op de driedaagsche onthouding — per tres dies continens esto ab ea, Tob. VI, 18 — zelfs niet in de verte gezinspeeld is.

En niet alleen op de hierboven aangehaalde plaatsen, maar over het algemeen zijn de vertalingen van den schrijver onberispelijk en dikwerf onovertreffelijk, zoodat onder dit opzicht weinigen zich met hem kunnen meten. Zijne overzetting, die van den eenen kant gewoonlijk door al te groote letterlijkheid het Hollandsch taaleigen niet verliest, heeft van den anderen kant meestal de eigenschap het oorspronkelijke met juistheid, niet alleen wat den zin betreft, maar dikwijls ook woord voor woord weer te geven; ook hier geldt *medium tenuere beati*, en niemand zal betwisten, dat het zeer moeielijk is een Latijnschen of Griekschen zin in goed Hollandsch over te brengen.

Als voorbeeld diene de eerste Psalm; en ter vergelijking stellen wij de vertalingen van twee hooggeachte meesters naast die van pastoor Muré:

Prof. P. v. d. Ploeg, *Getijden van het Allerheiligste Sakrament des Altaars*, blz. 35.	Pastoor, Muré II, blz. 107.	Prof. Beelen, Psalm I.
Zalig de man, die in den raad der goddeloozen niet ging, en op den weg der zondaren niet stond, en op den zetel der pest niet zat.	Zalig de man, die niet gaat naar de vergadering der boozen, niet stil staat op den weg der zondaars, niet nederzit op den leerstoel des verderfs;	Gelukkig de mensch, die niet wandelt naar den raad der goddeloozen, noch op den weg der zondaars staat, noch gezeten is in 't gestoelte der pest;
Maar wiens wil is in de wet des Heeren, en zijne wet zal hij overwegen dag en nacht.	maar die zijn behagen heeft in des Heeren wet en diens wet overweegt dag en nacht.	Maar die zijn vermaak vindt in de wet des Heeren, en nacht en dag zijne wet overdenkt.
En hij zal zijn als een boom, die geplant is bij den afloop der wateren,	Hij zal zijn als een boom, geplant langs stroomen van wateren,	Hij zal zijn, gelijk een boom, aan een waterstroom geplant,

die zijne vrucht zal geven ten zijnen tijde.	die zijne vrucht geeft op zijnen tijd,	die zijne vrucht geeft te zijner tijd,
En zijn blad zal niet afvallen: en al wat hij zal doen, zal voorspoedig wezen.	en wiens blad niet zal verdorren; en al wat hij doet zal goed gelukken.	en wiens blad niet verwelkt; en al wat hij doet zal hem gelukken.
Niet aldus de goddeloozen, niet aldus: maar als stof, dat de wind wegwerpt van het aanschijn der aarde.	Niet zoo de goddeloozen, niet zoo! maar als stof, dat de wind doet wegstuiven van het aanschijn der aarde.	Niet alzoo zijn de goddeloozen, niet alzoo; maar als stof, dat de wind doet wegstuiven van de aarde.
Daarom zullen de goddeloozen niet verrijzen in het oordeel: noch de zondaren in de vergadering der regtvaardigen.	Daarom zullen de goddeloozen niet bestand zijn in het oordeel, noch de zondaars in de vergadering der regtvaardigen.	Daarom zullen de goddeloozen niet bestand zijn in het gericht, noch de zondaars in de vergadering der rechtvaardigen.
Want de Heer kent den weg der regtvaardigen: en de gang der goddeloozen zal vergaan.	Want de Heer kent den weg der regtvaardigen; maar der goddeloozen weg loopt ten ondergang.	Want de Heer kent den weg der rechtvaardigen, maar de weg der goddeloozen voert ten verderf.

Wie meerdere voorbeelden wil, neme in de werken van Prof. Beelen: Ps. III (Muré, II, 63); Ps. CIV, 28—36 (Muré, II, 118); Spreuken VI, 6—11 (Muré, II, 169); Spreuken VIII (Muré, II, 175); De Prediker IX, 14—16 (Muré, II, 181).

Men versta ons evenwel niet verkeerd: de vertaling van Prof. v. d. Ploeg is, juist om hare angstvallige nauwgezetheid, van onberekenbare waarde, en de werken van Prof. Beelen zijn vooral om de zoo beknopte en heldere verklaring een onwaardeerbaar hulpmiddel; daarenboven geeft pastoor Muré slechts uittreksels, terwijl Prof. Beelen behalve het Hooglied al de Libri Sapientiales, benevens de Psalmen en geheel het Nieuwe Testament vertaald

en van opheldérende aanteekeningen voorzien heeft; wij willen alleen zeggen, dat pastoor Muré bij hetgeen hij vertaald heeft de vergelijking niet behoeft te schromen, en beide anderen menigmaal in het vinden van het juiste woord nog overtreft.

Menige bladzijde verraadt den vroegeren leeraar in de wijsbegeerte: b. v. de heerlijke verklaring van Jehova's naam (I, 240, 241; III, 329, 335); de duidelijke bewijsvoering, dat alle gezag van God komt (I, 595; IV, 248, 249); en vooral de uiteenzetting van de verhouding tusschen de genade en den vrijen wil (III, 258). Mag ik dit laatste aanhalen als een bewijs, hoe erkenning van verstandsgrenzen aan het begrip zelf geen schade doet?

„Zeker is de *zamenwerking* van genade en vrijen wil een voor ons verstand ondoordringbaar geheim; zij moet dit zijn, daar wij noch de kracht der goddelijke inwerking op ons, noch de ontvankelijkheid van onzen wil ten volle kennen. Dit evenwel begrijpen wij, dat God, door de inwerking zijner genade op ons, het vermogen van vrij te willen, dat Hij ons geschonken heeft, niet vernietigen kan; anders zou Hij immers zijn eigen werk vernietigen."

Maar in de Bijbelsche Geschiedenis is de schrijver bij uitstek de schriftverklaarder, die den tekst der gewijde bladeren uitlegt in heel den loop der geschiedenis, in de aanteekeningen, aan den voet der bladzijden, en in de aanmerkingen, met kleinere letter tusschen den tekst ingevoegd. De profane wetenschappen, de volgorde der gedachten, de HH. Vaders, de kracht van den grondtekst, de H. Schrift zelve, de Overlevering, en wel bezield door het onfeilbaar leergezag der Katholieke Kerk, gieten een breeden lichtstroom uit over de moeielijke plaatsen der HH. Boeken. Daarom ook is deze Bijbelsche Geschie-

denis een uitstekend studieboek, dat, hoofdstuk voor hoofdstuk gelezen en met de Vulgaat vergeleken, materiaal in overvloed aanbiedt voor eene onderhoudende en zeer nuttige schriftuurstudie. Evenwel met volle behoud van het privilegie: *in dubiis libertas.* Het is genoeg te weten, dat de schrijver meestal het algemeen gevoelen der schriftverklaarders volgt; overigens behoeven wij voor den lezer niet te herhalen, hoe dit werk niet slechts het gewone *Imprimatur* heeft, maar door het bisschoppelijk gezag „op bijzondere wijze wordt aanbevolen".

Gelijk ieder, naar omstandigheden, behoefte, aard en karakter, voor den eenen Heilige meer godsvrucht gevoelt dan voor den ander, zoo ook heeft pastoor Muré voorliefde voor zekere tafereelen en personen en tracht den indruk, zelf ontvangen, aan ons weer te geven: daarom zijn de wetgeving op Sinai, de val van Jericho, de gekozen stukken uit Job, de Psalmen en Isaias en andere grootsche tooneelen met voorliefde bewerkt. Niet minder gaarne schetst hij ons de zielegrootheid van uitstekende Heiligen uit de H. Schrift: Mozes, van Jehova barmhartigheid afsmeekend voor zijn ondankbaar volk; David en Petrus, berouw gevoelend over bedrevene zonden; vooral Paulus, in zijne bekeering, zijne redevoeringen en niet het minst in zijne brieven, zijn meesterlijk behandeld. Daarom nog eenige regels over de uitlegging der apostolische brieven, waarmee deze tweede uitgave verrijkt is en die onder drievoudig opzicht uitmunt:

1. De brieven zijn opgenomen in de Handelingen der Apostelen op den tijd, waarin zij waarschijnlijk geschreven zijn; zij staan daar in het raam, waarin ze passen: men leest hier de volgorde waarin, de plaats van waar, de

aanleiding waarnaar, de omstandigheden waaronder, de gemoedsstemming waarmee, het karakter van hen aan wie, de dwalingen waartegen deze brieven zijn opgesteld; altemaal bijzonderheden, wier kennis voor het goed verstand dezer *brieven* 1) onontbeerlijk is.

2. De vertaling munt uit door juistheid 2).

---

1) Wie uit het oog verliest, dat de geschriften van den H. Paulus brieven zijn, maakt ze noodeloos moeielijker en vaak onverstaanbaar. Toch kunnen eenige gedeelten van sommige brieven zeer goed voor tractaten doorgaan, en het is bijna onmogelijk de brieven van Paulus goed te bestudeeren, als men door verdeeling en onderverdeeling aan de aandacht geen rustpunten geeft. Onder dit opzicht heeft vooral Van Steenkiste, *Epistolae Paulinae*, groote verdiensten; hij volgt de methode van Piconio, maar geeft vóór iederen brief eene *tabula synoptica* van den geheelen inhoud en onderweg duidelijke schemata van de verschillende onderdeelen. Van Steenkiste na te werken of ten minste bij de studie analyseerend en schematiseerend voort te gaan, is wel de geschiktste manier om de brieven van den apostel Paulus met vrucht te bestudeeren

2) Alleen zou ik, *salva reverentia tanti viri,* durven vragen of er uit de brieven niet wat veel vertaald is? De lange zinnen zijn, dunkt ons, wat moeilijk te verstaan voor iemand, die door herhaalde lezing niet gewoon is aan sommige woorden, zinwendingen, gedachten en redeneeringen van den H Paulus. Zou omschrijving hier somwijlen niet beter geweest zijn? Veel liever zouden wij van den schrijver eene letterlijke vertaling van Paulus' brieven als afzonderlijke uitgave ontvangen. Niemand zal ontkennen, dat zelfs naast het werk van Prof. Beelen, die 40 jaren uitlandig geweest is en zich dientengevolge niet zoo gemakkelijk in het Hollandsch uitdrukt, en ook naast dat van Mr. Lipman met zijn eigenaardige irenisch-polemische richting, eene vertaling van pastoor Muré hoogst welkom zijn zou. Te meer zien wij met verlangen naar zulk een afzonderlijke overzetting en beknopte toelichting van Paulus' brieven uit, omdat de vertaling der Epistels en Evangeliën en inzonderheid het *Evangelieboek voor kinderen* met verklarende aanteekeningen van denzelfden schrijver ons zooveel goeds van een dergelijke behandeling der Paulinische brieven voorspellen.

3. De verklaring in de paraphrase, in de tusschengevoegde ophelderingen en in de aanteekeningen onder aan de bladzijden is kort en duidelijk. Als voorbeeld diene IV, 213, noot 1:

„Hier (III, 18) schoof Luther zijn berucht alleen in den gewijden tekst in, ten bate, zooals hij dacht, van zijn alléén-zaligmakend geloof. Wel bewees de hervormer door deze Schriftuurvervalsching, dat hij Paulus niet verstond. De Apostel leert, dat de regtvaardigmaking niet afhangt van werken der Wet *vóór de regtvaardigmaking* gedaan en had in dezen zin gerust kunnen schrijven: *door geloof alléén*, dat is, door geloof zonder werken der Wet. Luther daarentegen wilde de *werken des geloofs*, ná de regtvaardigmaking, uitsluiten en den Apostel in strijd met zich zelven en met de geheele H. Schrift doen leeren, dat het geloof alléén, niet werkend door liefde, maar dood, genoegzaam was om zalig te worden" 1).

Vooral treft ons de volkomene overeenstemming van het Evangelie met de brieven van Paulus, en van Paulus met Petrus, Joannes en Jacobus, gelijk harmonie vooral de kenmerkende eigenschap van geheel het werk is.

Moge van deze uitvoerige *Bijbelsche Geschiedenis des Ouden en Nieuwen Testaments* — maar ontdaan van de meest geleerde aanteekeningen — eenmaal een goedkoope volkseditie verschijnen, die dit werk inderdaad

---

1) Minder duidelijk schrijft Van Steenkiste, Rom. I, 18: „Justificatio oritur ex fide, non ex operibus sive naturae, qualia gentes perficiunt, sive Legis, qualia faciunt Judaei", alsof dit de hoofdinhoud van Rom. I, 17 — III, 20 zijn zou, terwijl algemeen aangenomen wordt, dat de Apostel in deze pericope niet het onvermogen der werken vóór de rechtvaardigmaking ter zaliging beschrijft, maar dat hij de zonden van Jood en heiden opnoemt, om de noodzakelijkheid der verlossing aan te toonen. Evenmin zouden wij bij alle waardeering van de verdiensten, waarop Van Steenkiste door zijn exegetische werken aanspraak heeft, zijne paraphrase van Gal. II, 2 durven onderschrijven.

in handen van het volk brengen en onberekenbaar veel nut stichten zou 1).

Zou thans de naamteekening van dit opstel eischen, dat wij deze bespreking van een zoo hoogst belangrijk werk met een woord ter verklaring en verontschuldiging besloten? Wij houden ons verzekerd, dat reeds uit geheel den inhoud en uit den toon van dit artikel genoegzaam blijkt, in welken geest van eerbiedige waardeering het geschreven is. Wij hebben deze bladzijden geschreven, omdat wij meenen, dat het de taak van een jongere is zich dankbaar te betoonen; omdat wij hopen, dat ook ons woord een niet geheel onwaardige hulde aan den hoog vereerden schrijver zijn zal; omdat wij overtuigd zijn zonder vrees voor aanmerking deze Bijbelsche Geschiedenis met de woorden van Horatius te mogen noemen een monumentum aere perennius.....

Quod non imber edax, non Aquilo impotens
Possit diruere, aut innumerabilis
Annorum series et fuga temporum.

TH. L. KOXHOORN.

---

1) Dezen wensch blijven wij koesteren, ofschoon wij gaarne erkennen, dat dezelfde goede eigenschappen, die wij in deze uitvoerige Bijbelsche Geschiedenis gewaardeerd hebben, gewijzigd van vorm en mutatis mutandis, gevonden worden in het *Handboek der Bijbelsche Geschiedenis van het Oude en Nieuwe Testament*, door denzelfden schrijver uitgegeven en ook reeds in tweeden druk verschenen.

DE NEDERLANDERS BIJ DEN PAUS.

Hoe verschillend men, onder verschillend oogpunt, de eerste Nederlandsche bedevaart naar de graven der Apostelen, die in Mei van dit jaar gehouden is, moge beoordeelen; hoe verscheiden de indrukken van de pelgrims zelven en hunne meerdere of mindere tevredenheid over de reis en over het verblijf te Rome mogen geweest zijn — één ding is zeker: allen, niemand uitgezonderd, hebben de eer gehad den Paus te zien en te spreken; alle leeken hebben het geluk genoten van de H. Communie uit zijne gewijde handen te ontvangen.

Zaterdag 22 Mei was de aangewezen dag, waarop Zijne Heiligheid de Nederlandsche pelgrims in audiëntie zou ontvangen. Aller harten tintelden van vreugde en verlangen. Immers men zou eene openbare getuigenis geven van de eenheid der Nederlandsche katholieke kerk met de moeder en meesteresse aller kerken over de aarde verspreid, met de kerk van Rome; men zou eene openbare belijdenis afleggen van het eenig waar katholiek geloof, zuiver en ongeschonden bewaard, te midden van vervolging, dwaling, scheuring en ongeloof, gedurende meer dan drie eeuwen; men zou den zegen ontvangen van hem, die de plaatsbekleeder is van Dengene, in wien alle ge-

slachten der wereld gezegend worden. Ja, men zou den grooten Opperpriester mogen naderen, mogen toespreken, die de kroon draagt der onfeilbare waarheid en der goddelijke macht op aarde; die vorsten en volkeren leert, waarschuwt en vermaant; die aan de spits en onbezweken pal staat in den geweldigen strijd tegen de ongeloovige en bedorvene wereld; maar die ook overal eene reddende of steunende hand uitstrekt, waar gevaren dreigen of hulpe wordt gevraagd.

Het breede plein van Sint Pieter was met gloeiend zonlicht overgoten, zoodat de fonteinen zelfs geen merkbare koelte konden verspreiden. 't Was er evenwel drukker dan gewoonlijk, want aanhoudend rolden de rijtuigen over de heete steenen, en voerden de gelukkige pelgrims en nog vele anderen, die een toegangskaart hadden verkregen, naar het Vatikaan. De oude, getrouwe Zwitsersche lijfwacht, in hare schilderachtige, verdeelde kleeding, bij deze gelegenheid, evenals de pauselijke gendarmerie, in groot tenue, met den blinkenden helm op het hoofd, was hoffelijk beleefd voor allen, die de toegangskaart vertoonden. Die Zwitsersche vrijwilligers zijn meestal zeer beschaafde burgerjongelingen, die hun vrije uren besteden aan de studie en het bezoeken der akademie, om na het verstrijken van hunnen diensttijd als advokaat of dokter te promoveeren.

Zijne Heiligheid had verlangd, dat de ontvangst zijner eenvoudige Hollanders meer een vertrouwelijk dan een officiëel karakter zou dragen, en daarom de *sala ducale* als audiëntiezaal aangewezen. Deze is zeer eenvoudig en volstrekt niet fraai, maar biedt in hare twee afdeelingen veel ruimte aan, wat bij de heerschende warmte zeer

gewenscht was. Alleen het plafond is met fresco-schilderingen versierd. Wij traden binnen ter linkerzijde van den troon, daalden eenige treden af, en werden door de *camerieri di cappa e spade*, niet in gala, maar slechts in zwarten rok en wit vest gekleed, met den gouden dienstpenning op de borst, naar onze plaatsen in de voorste afdeeling der lange zaal geleid: de mannen rechts, de vrouwen links van den pauselijken zetel, terwijl de kloeke Zwitsers het middelpad open hielden. Het tweede gedeelte der zaal, door een laag hekje van het voorste gescheiden, werd ingenomen door eene groote menigte vreemdelingen, waaronder veel Canadeezen, die wel een toegangskaart hadden verkregen, doch niet tot de eigenlijke audiëntie werden toegelaten. Omstreeks elf ure waren wij ten getale van driehonderd in de *sala ducale* aanwezig; de bisschoppen en priesters in toog met singel, de mannen in gewone zwarte kleeding, en de vrouwen in zwart gewaad met de bevallige Romeinsche sluier om hoofd en schouders. Alle pelgrims droegen pakjes rozenkransen, medaljes en kruisbeeldjes in de hand, enkele zelfs waren er als het ware mede beladen: zij wenschten de wijding des Pausen te vragen over die kleine geschenken voor magen en vrienden in het vaderland.

Wat duurt de tijd vervelend lang, wanneer men smachtend het oogenblik verbeidt, dat aan een lang en vurig gekoesterden wensch vervulling gaat schenken, en dat oogenblik maar niet spoedig wil aanbreken! 't Werd stikkend heet in de groote zaal, en de wijd geopende vensters schonken wel versche doch geen verkoelende lucht. Wel vertoonden zich van tijd tot tijd de in rood damast gekleede kamerdienaren aan de breede vleugeldeuren ter

wederzijde van den troon, als om te onderzoeken, of alles in orde en voor de komst des Pausen gereed was; maar telkens verdwenen zij weder en schoven de deurgordijnen toe. Als van zelf werd het oog onophoudelijk naar den ledigen pauselijken troon getrokken: hij was hoogst eenvoudig van rood fluweel met gouden franje en kwasten, en een vergulden zetel met hooge vierkante rugleuning. Een twaalftal rood fluweelen tabouretten stond van weerszijden geschaard.

't Was ruim twaalf ure, toen eindelijk de vleugeldeuren aan de rechterzijde van den troon werden geopend, en de kamerdienaren daarbij post vatten. Toen verschenen de officieren der lijfwacht en de edelgarde in schitterende uniform en met de sabel in de hand: zij plaatsten zich beneden aan den trap; daarna volgden eenige prelaten en bisschoppen en een elftal kardinalen, die de tabouretten in bezit namen; eindelijk trad langzaam en statig de Heilige Vader binnen en zette zich neder op den troon.

Daar zagen wij hem dan, Paus Leo XIII, den vader aller geloovigen, den doorluchtigen kerkvorst, die, geweldadig beroofd van zijne staten, als gevangene in het Vatikaan verblijft, maar in zijne gevangenschap niet ophoudt de gansche Kerk met wijsheid te besturen; in Oost en West, in Zuid en Noord de aangelegenheden der missiën en kerspelen te regelen; bisschoppen en priesters tot de uiteinden der aarde te zenden; de eeuwige en onveranderlijke waarheid, door den Godmensch geopenbaard, aan de gansche wereld te verkondigen; de dwaling, het ongeloof en de zedeloosheid te veroordeelen, gehoorzaamheid en onderwerping aan de gestelde machten, vrede en verdraagzaamheid der natiën onderling te

prediken. Daar zagen wij hem dan, den grijzen opperherder: oud, vermagerd, afgeleefd, zou men gezegd hebben, toen hij, ondersteund door zijn beide kamerheeren van dienst, den troon beklom en met bevende handen nauwelijks den bril kon opzetten. Maar toen hij eindelijk gezeten was, de beide handen op de zijleuningen plaatste, het schrander, breed en scherp geteekend hoofd oprichtte, en de lange schare van vreemdelingen overzag, toen was men oogenblikkelijk overtuigd, dat die levendige, doordringende blikken aan geen matte, moede ziel toebehoorden, en dat een nog krachtige, nog jeugdige en een alles wederstaande geest in dat zwak omhulsel leefde. Daar zagen wij hem dan, den vredevorst der aarde, den leeraar aller volkeren, den opperpriester der wereld, den plaatsbekleeder van Hem, die gezegd heeft: „Ik ben de weg, de waarheid en het leven"!.....

Gekleed in de gewone witte toog, droeg Zijne Heiligheid het prachtige en kostbare borstkruis, dat de machtige keizer van Duitschland „als hulde aan den H. Vader voor diens bemoeiingen in de zaken van de Carolinen-quaestie" geschonken heeft. Aan beide zijden van den pauselijken zetel stonden de kamerheeren van dienst in paarse toog met roket, en in halven cirkel beneden den troon zaten de kardinalen Sacconi, Franzelin, Ricci, Ledochowski, Jacobini, Verga, Melchers, Simeoni, Bianchi, Masotti en Schiaffino, allen in het purper gekleed met roket.

Eene hoorbare stilte heerschte in de lange zaal: allen waren zichtbaar onder den indruk van het grootsche, van het verhevene, van het majestueuze, dat men aanschouwde. Toen trad Z. D. H. de bisschop van Breda, Mgr. P. Leyten, tot voor den troon, en las het volgend

Latijnsch adres, waarneven wij de authentieke vertaling, zooals die aan de pelgrims is verschaft, plaatsen:

Beatissime Pater!

Apostolica limina pro munere meo Episcopali visitaturus, cum in Urbem aeternam iter instituerem, non poteram non id vehementer gaudere, Beatissime Pater, quod praeclara mihi offerretur opportunitas, viva voce reiterandi et ad pedes Sanctitatis Vestrae deponendi sensus reverentiae, obedientiae, pietatis atque fidelitatis, quos statim a mea electione ad Episcopatum Vestrae Beatitudini scriptis exhibere, officii mei duxeram. Quod cum hodie coram hoc tam venerando coetu et tot audientibus Provinciae Neerlandicae ac Dioecesis meae sacerdotibus aliisque piis peregrinantibus praestare mihi contingat, non parum animi mei exultationem adauget.

Fide firmissima atque profundissimae reverentiae sensu in Te agnosco Jesu Christi Vicarium, petram illam a Divino Ecclesiae Fundatore in plenitudine temporis positam, adversus quam inferi non praevalent, in qua qui stant, salvantur, a qua qui recedunt, errorum undis iactantur, quam qui expugnant, misere pereant necesse est.

Allerheiligste Vader!

Toen ik de reis zou aanvaarden naar de Eeuwige Stad, ten einde volgens mijn Bisschoppelijken plicht de Graven der HH. Apostelen te bezoeken, verheugde ik mij niet weinig, Allerheiligste Vader, dat mij eene gunstige gelegenheid ging aangeboden worden, om de betuigingen van eerbied, gehoorzaamheid, liefde en trouw, welke ik aanstonds na mijne benoeming tot Bisschop schriftelijk aan Uwe Heiligheid had gedaan, mondelings te herhalen en aan de voeten van Uwe Heiligheid neder te leggen. Dat het mij daarenboven heden gegeven is, zulks te doen in het midden dezer eerbiedwaardige Vergadering en ten aanhoore van zoovele priesters en andere godvruchtige pelgrims van de Nederlandsche Kerkprovincie en van mijn Bisdom, dat verhoogt niet weinig de opgetogenheid van mijn gemoed.

Met een onwankelbaar geloof en met een gevoel van den diepsten eerbied erken ik in U den Stedehouder van Jesus Christus, de Rots door den Goddelijken Stichter der Kerk in de volheid der tijden gevestigd: tegen haar zijn de poorten der Hel machteloos; wie op haar staan vinden redding; wie haar verlaten, worden op de golven der dwalingen

In Te Successorem legitimum agnosco illius, cui dictum est: „Pasce agnos meos, pasce oves meas"; agnosco, et Pastori atque Patri meo filiali me subjicio obedientia.

Ad Te dictum credo aliud hoc ineffabile effatum: „Confirma fratres tuos"; et licet, tenuitatis meae conscius, inter fratres tuos computari non parum confundar — at Deus ita disposuit — simul tamen erigor animumque capio, cum recordor, a tali tantoque Petro me confirmandum et ab ipso „Lumine de coelo" lumen mihi affulsurum esse. Itaque quo altius exiguitatem atque insufficientiam meam ipse persentio, eo maiori gaudio ideo superabundo, quod omnis sapientiae atque virtutis centro tam prope sum positus, eoque efficacius adigor, vinculis quam arctissimis huic Sanctae Sedi unitum permanere, in pietate, in obedientia, in fidelitate usque ad mortem; et dum Deo Optimo Maximo ex intimo corde gratias ago, eo quod in felices decessorum meorum labores introiens tales oves agnosque tales a Supremo omnium Pastore pascendos acceperim, hoc inter sanctissima muneris mei officia semper habebo, clerum populumque mihi concreditum Sanctitatis Vestrae monitis imbuere atque doctrinis, rondgeslingerd; wie haar bestrijden vinden onvermijdelijk een rampzalig uiteinde.

In U erken ik den wettigen opvolger van hem tot wien gezegd is: „Weid mijne lammeren, weid mijne schapen"; en aan mijnen Herder en mijnen Vader ben ik met eene kinderlijke gehoorzaamheid onderworpen.

Tot U is dit andere onfeilbaar woord gesproken: „Bevestig uwe Broeders"; en ofschoon ik, van mijne geringheid overtuigd, niet weinig beschaamd ben, onder uwe Broeders te worden geteld — God echter heeft het aldus gewild — gevoel ik mij toch tevens opgewekt en schep ik moed bij de gedachte, dat ik door zoodanig en zoo groot een Petrus zal worden bevestigd, en dat mij van het „Licht van den Hemel" zelf verlichting toestroomen zal. Derhalve, hoe dieper ik overtuigd ben van mijne nietigheid en ongenoegzaamheid, hoe inniger ik mij verheug, dat ik zoo nabij het middelpunt van alle wijsheid en kracht ben geplaatst, en hoe krachtdadiger ik mij voel aangedreven, om in de innigste vereeniging met dezen H. Stoel verbonden te blijven, in liefde, in gehoorzaamheid, in trouw tot aan den dood; en terwijl ik den Algoeden en Almachtigen God uit den grond mijns harten dank, dat ik, in den zoo vruchtbaren arbeid mijner Voorgangers tredend, van den opperste aller Herders

haec tenens, per os Petri Christum loqui, ubi Petrus ibi esse Ecclesiam, insuper filiis deditis desideria patris praecepta esse debere.

Quae cum in hora hac optatissima solemniter profiteor, per Sanctitatem Vestram adiungere mihi liceat, specialem Jesu Christi de sua Sponsa providentiam manifeste mihi apparere in hoc, quod miseris hisce temporibus Ecclesiae concessus fuerit Pontifex, qualem in dilecto Patre Leone XIII se possidere orbis christianus sibi gratulatur.

Dum enim auctoritatis omnigenae fundamenta ubique terrarum aut diruta iacerent, aut magis atque magis effoderentur, gentes doctrinis falsis atque perversis abreptae in calamitatum abyssos properarent, homines in concupiscentias suas abeuntes voluptatibus avidius semper inhiarent, Ecclesia Christi aggressoribus nefariis necnon astutissimis staret obnoxia, publicae privataeque necessitates in dies cumularentur: nonne auspicato at-

zulk eene kudde te weiden ontvangen heb, zal ik het ten allen tijde tot een der heiligste plichten mijner roeping rekenen, de geestelijkheid en de geloovigen aan mijne zorgen toevertrouwd, te doordringen van uwe vermaningen en uwe leer; hieraan vasthoudende, dat Christus spreekt door den mond van Petrus, dat de Kerk daar is waar Petrus zich bevindt, en dat het verlangen van een vader voor een welgeaard kind een bevel behoort te wezen.

Terwijl ik van dit alles op dezen afgebeden stond plechtige getuigenis afleg, zij het mij door Uwe Heiligheid veroorloofd, hieraan toe te voegen, dat de bijzondere Voorzienigheid van Jesus Christus voor zijne Bruid mij klaarblijkelijk hierin uitschijnt, dat in den tegenwoordigen rampzaligen tijd aan de Kerk een Opperpriester werd geschonken, gelijk de Christenvolken zich geluk wenschen in hun geliefden Vader Leo XIII te bezitten.

Immers terwijl de grondslagen van ieder gezag over geheel de wereld òf verwoest daarheen lagen òf iederen dag meer en meer werden geschokt; terwijl de volken, door valsche en verderfelijke beginselen medegesleept, naar een afgrond van rampen voortholden; terwijl de menschen, toegevend aan hunne begeerlijkheden, immer hartstochtelijker het genot najoegen; terwijl de Kerk van Christus aan misdadige en sluw beraamde

que insigni Dei beneficio factum dici debet, supra sedem Petri suscitatum virum, qui auctoritatis divinam originem, matrimonii sanctum atque indissolubile vinculum vindicaret, christianam societatis civilis constitutionem explanaret, opinionum insaniam novarumque doctrinarum horrenda portenta convinceret, scientiae incredulae studia ad rationem Doctoris Angelici revocata opponeret, populos a voluptatibus ad poenitentiam reducendos curaret, hostes Ecclesiae invicta confunderet constantia, frustaretur prudentia, pacis amore alliceret, et, ut mundus malis undique prementibus eriperetur, ad tendendas palmas supplices versus Deum eiusque gloriosam Matrem, populos christianos etiam atque etiam instigare non cessaret?

At quo clarius et multiplicem hanc mundi necessitatem perspicio, et unde tantum venire ipsi auxilium possit intelligo, eo vehementius doleo, salutiferum huius Sanctae Sedis opus indigna Summi

aanslagen bleef blootgesteld; en terwijl de openbare en bijzondere nood iederen dag hooger en hooger steeg: moest het dan niet hoogstgelukkig en eene schitterende weldaad van God genoemd worden, dat op den stoel van Petrus de man werd verwekt, die den goddelijken oorsprong des gezags verdedigen, de heiligheid en onverbreekbaarheid van den huwelijksband in het licht stellen zou; die de christelijke inrichting der burgerlijke maatschappij verklaarde; de dwaze meeningen en de monsterachtige leer der moderne stelsels weêrlegde; die tegenover de ongeloovige wetenschap de studiën, ingericht naar de leerwijze van den Engelachtigen Leeraar, stellen zou; die zou trachten, de volkeren van het genot tot de boetvaardigheid terug te voeren; die de vijanden der Kerk door zijne onverwonnen standvastigheid beschamen, door zijne wijsheid teleurstellen, door zijne verzoeningsgezindheid tot zich trekken zou, en, opdat de wereld aan de alom drukkende rampen mocht ontsnappen, niet zou ophouden, de Christenvolken allerdringendst aan te sporen, om tot God en zijne roemvolle Moeder smeekend de handen op te steken!

Doch hoe duidelijker ik dezen veelvuldigen nood der Kerk inzie, en tevens begrijp, van waar alleen redding voor haar komen kan, hoe pijnlijker het mij smart, dat de heilaanbrengende werking van

Pontificis captivitate misere retardari. Eheu! ante Petrum in carcere me stare! Itaque una cum Sanctitate Vestra vocem levamus adversus iniquitatem, quae Urbem Sanctam ingressa est et Sanctuarium polluit, adversus hypocrisin, quae Ecclesiae immunitatem attentavit et Patrimonium Sancti Petri despoliavit, sceleri tanto me consensurum numquam, e contra, quantum in me est, iura, libertatem atque immunitatem Sanctae Matris Ecclesiae propugnaturum semper me esse spondens atque profitens.

dezen H. Stoel zoo zeer door de misdadige gevangenschap van den Paus wordt belemmerd. Helaas! dat ik hier voor „Petrus in den kerker" moet staan! Met Uwe Heiligheid verhef ik dan mijne stem tegen de ongerechtigheid, die de H. Stad is binnen getrokken en die het Heiligdom bezoedeld heeft; tegen de huichelarij, die de schendige hand heeft geslagen aan de onschendbaarheid der Kerk en het Erfdeel van den H. Petrus heeft geroofd; en plechtig verklaar en beloof ik, in dien gruwel nooit te zullen toestemmen, en van mijnen kant, zooveel in mijn vermogen is, de rechten, de vrijheid en de onschendbaarheid der Kerk immer te zullen verdedigen.

Quid restat, Beatissime Pater, nisi ut orem et obtester Deum Omnipotentem, et ad obtestandum coelum fideles meos indesinenter adhorter, ut Deus Te nobis diu sospitem servet, ut rerum Ecclesiae tristissima tandem cessent adiuncta, ut Ecclesiam ac universam societatem optatae tranquillitati restituere Sanctitati Vestrae concedatur, ac de reddita Pontifici Maximo plena libertate Deo referre gratias brevi orbi christiano liceat?

Wat blijft mij over, Allerheiligste Vader, dan den Almachtigen God te bidden en te smeeken, en mijne geloovigen voortdurend aan te sporen van den Hemel te vragen, dat God U nog lang voor ons moge sparen; dat de allerdroevigste toestand der Kerk eindelijk eens een einde neme; dat Uwe Heiligheid er in slagen moge aan de Kerk en de geheele maatschappij de gewenschte rust terug te schenken, en dat het der Christen wereld weldra gegeven zij, God dank te brengen, dat aan den Paus de volledige vrijheid is teruggeschonken.

Quod dum peroptamus et nostris quasi paciscimur votis, a Sanctitate Vestra suppliciter imploramus, ut omnibus hisce cum filiali

Voor dit alles de vurigste wenschen vormende, verzoek ik nederig Uwe Heiligheid, aan allen die hier met kinderlijken eerbied zijn

mentis affectu hic aggregatis necnon clero et ovibus mihi concreditis atque mihi Apostolicam Benedictionem, coelestibus donis refertam, clementer impertiri dignetur.

vergaderd, aan de geestelijkheid en de geloovigen die mij zijn toevertrouwd, alsook aan mij uwen Apostolischen zegen, het onderpand van hemelsche gaven, goedgunstig te willen verleenen.

Had Mgr. Leyten getuigenis afgelegd van zijne onwankelbare trouw en gehoorzaamheid als bisschop aan den Opperherder der Kerk: Mgr. F. H. A. Boermans, titul. bisschop van Thermopylis en coadjutor van Roermond, zou spreken uit naam van het katholieke Nederland en de betuiging van ons geloof, van onzen eerbied, van onze hulde, van onze trouw, van onze liefde en van ons gebed aan de voeten van den pauselijken troon nederleggen. Z. D. Hoogwaardigheid las dan ook op bezielden toon het volgend adres:

Très-Saint Père!

Daignez permettre à la Néerlande catholique représentée par deux de ses évêques, par plusieurs prêtres, et un nombre considérable de fidèles, de déposer aux pieds de Votre Sainteté l'hommage sincère de sa profonde vénération, de son humble obéissance, de son parfait dévouement, de son filial amour.

Maintes fois déjà les Catholiques de la Néerlande ont manifesté leurs sentiments d'inaltérable attachement au Saint Siége, en offrant le tribut de leurs prières et de leurs secours. — Cependant, ils n'ont pas voulu laisser passer le Jubilé extraordinaire accordé par Votre Sainteté au monde catholique sans se réunir en un pieux pélerinage pour venir vénérer les tombeaux des glorieux Apôtres Saint Pierre et Saint Paul et pour y prier pour Votre Sainteté, à la veille de Votre Jubilé sacerdotal. — Puisse le Dieu de toute bonté, à la suite de ces prières, bénir ce Jubilé mémorable et combler abondamment les voeux qui, à cette occasion, s'élèveront de toutes parts pour le bonheur de Votre Sainteté et de l'Eglise.

Daignez encore permettre, Très-Saint Père, à Vos fils devoués de la Néerlande de Vous exprimer leur profonde reconnaissance

pour les travaux incessants que Vous vouez avec tant de sollicitude aux intérêts catholiques du monde entier et de leur patrie en particulier. — Souffrez que nouz admirions en Votre Auguste Personne le Guide élevé et sûr de l'enseignement catholique, le Propagateur universel de la foi, le Réparateur infatigable des maux qui affligent la société, le grand Pacificateur, qui par l'aménité, la douceur de son caractère sait se concilier les coeurs, tandis que par la force de sa raison il triomphe des esprits; le Pontife éminent enfin, qui, comme un autre Saint Paul, inspiré d'en haut, s'est fait tout à tous pour les sauver tous.

Permettez, Très-Saint Père, que nous finissions par une prière ardente qui, comme un cri intime, s'élève de tous les coeurs catholiques de la Néerlande. — Puisse l'Esprit de lumière et de force être constamment Votre guide et Votre soutien, pour que, sous une affluence continue de bénédictions célestes, Vouz puissiez remplir jusqu'au bout, avec le même succès, Votre tâche sublime. Puissiez-vous ainsi, Très-Saint Père, répandre, de plus en plus, les bienfaits salutaires de la rédemption, pour Vous rendre heureux et le monde avec Vous.

Prosternés à Vos pieds, Très-Saint Père, nous osons Vous demander l'insigne grâce de Votre Bénédiction:

Bénissez nos intelligences, nos âmes et nos cœurs; Bénissez les pasteurs et les ouailles; Bénissez nos frères et nos familles; Bénissez notre chère patrie; Bénissez l'Eglise de la Néerlande; Bénissez mon très-cher et bien-aimé Evêque nonagénaire; et ne dédaignez pas l'engagement formel que nous prenons à cette heure solennelle, d'être à Vous, Très-Saint Père, à la vie, à la mort.

Het volgende adres werd uit naam der pelgrims op de treden van den pauselijken troon nedergelegd:

Très Saint Père!

Prosternés aux pieds de Votre Sainteté les pélerins des Pays-Bas Vous présentent l'hommage de leur amour filial, la protestation de leur attachement inviolable, de leur dévouement le plus complet à la chaire de Saint Pierre et à la Très Auguste Personne de Votre Sainteté. Enfants fidèles de l'Eglise des Pays-Bas, fille de la Sainte Eglise Catholique Romaine, nous nous sentons transportés de bonheur, et nous rendons à Dieu les actions de grâces

les plus ardentes, de l'insigne faveur qui nous est accordée, de nous trouver en la présence vénérée du Père commun de tous les fidèles, du Pasteur universel à qui Jésus-Christ a confié Ses brebis et Ses agneaux, du Docteur infaillible de l'Eglise universelle. Très Saint Père, nous vivons au milieu des hérétiques et des schismatiques; environnés constamment de sectes innombrables, nous sentons plus vivement peut-être qu'aucun peuple du monde le bonheur d'être les enfants de l'Eglise Catholique, dont nous avons sucé l'amour avec le lait maternel, car nous descendons de ceux qui sont restés fidèles à la chaire de Saint Pierre depuis le commencement de la prédication de l'Evangile dans nos contrées, fidèles au plus fort des combats de l'hérésie et de l'impiété, fidèles jusqu'au sang, fidèles jusqu'à la mort. Nous sommes les descendants des fidèles chrétiens, qui dès les temps les plus anciens n'ont hésité de donner leur vie et leur sang pour l'Eglise. Dans nos veines coule le sang de ces guerriers chrétiens, qui sous l'étendard des Pépins et des Charlemagnes, ont sauvé maintefois la ville de Rome et le domaine de Saint Pierre, comme leurs ancêtres payens les anciens Bataves ont défendu la Rome antique et les personnes des Empereurs. Nous sommes liés par le sang à ces innombrables héros de la foi, qui dans le seizième siècle ont scellé leur fidélité à la foi par l'effusion de leur sang au milieu des tourments les plus atroces. Dix-huit d'entre eux ont été couronnés par Votre Prédécesseur de glorieuse mémoire des honneurs de la canonisation solennelle; ce sont les martyrs de Gorcum égorgés pour la foi à la présence réelle de Jésus-Christ au Saint Sacrement, et à la primauté du successeur de Saint Pierre. Ce même amour, ce même dévouement persévère dans nos coeurs. Il y a peu d'années et nos fils et nos frères s'élançaient encore avec un ardeur indomptable à la défense de Rome contre ses ennemis; alors l'armée des zouaves pontificaux était composée, pour la moité, de nos frères, les fils de l'Eglise Catholique des Pays-Bas.

Très Saint Père, humblement prosternés à Vos pieds, nous portons avec bonheur à Votre Sainteté le témoignage de notre dévouement, de notre attachement à l'Eglise Romaine, notre mère, et à la Très Auguste Personne de Votre Sainteté. Oh, qu'il est doux d'ajouter ici, que nous sommes prêts encore à verser les dernières gouttes de notre sang pour notre Sainte Mère, l'Eglise Catholique. Venus à Rome pour prier au tombeau des Saints Apôtres, pour obtenir le pardon de nos péchés et les grâces de

l'année sainte, nous prions Votre Sainteté de vouloir bien implorer pour nous la munificence Divine dont Votre Sainteté est l'Auguste Dispensateur, et de bénir les pélerins Néerlandais prosternés à Vos pieds, et en nous, tous nos compatriotes Catholiques, afin que les grâces de Dieu, en descendant sur nous, nous remplissent de force et de courage pour vivre dignes de nos ancêtres dans la foi. Daignez bénir, très Saint Père, le Royaume des Pays-Bas, notre patrie, pour qu'elle redevienne Catholique en quittant ses erreurs, et que tous nos frères égarés retournent au bercail sous la houlette du Pasteur universel, le Vicaire de Jésus-Christ.

Met verhelderd gelaat en zichtbaar getroffen door de oprechte hulde, hem door zijne kinderen uit het verre Noorden gebracht, verhief de Paus zich van zijnen zetel, trad eenige schreden vooruit en sprak ons langzaam en duidelijk, maar ook als Italiaan met levendige gebaren, de volgende woorden toe in de Fransche taal, waarvan de Romeinsche bladen den volgenden dag eene officiëele Italiaansche vertaling gaven :

Très-Chers Fils !

C'est toujours avec une grande satisfaction que Nous voyons accourir à Rome de nouveaux pélerins catholiques, mais plus grande encore est notre joie, quand, comme vous, Nos chers fils de la Hollande, ces pélerins Nous arrivent de pays séparés de la communion de l'Eglise. N'est-ce pas, en effet, un spectacle particulièrement beau et consolant, que de voir ces poignées de braves et fervents chrétiens, qui conservent intacte et immaculée, au milieu de populations hérétiques, l'antique foi de leurs pères, venir se grouper autour du Vicaire de Jésus-Christ, et déposer à ses pieds l'hommage de leur respect, de leur obéissance et de leur filial attachement! Ces sentiments, que vous avez voulu professer hautement devant Nous par la bouche des chefs de votre pieux pélerinage, étaient ceux de vos glorieux ancêtres, de ces héros de la liberté et de l'indépendance de la sainte Eglise, de ces martyrs de la foi, dont la mémoire vous est chère et dont vous perpétuez les pieuses traditions. Nous vous félicitons, très-chers fils, de vos

généreuses dispositions, et Nous remercions le Seigneur de la charité toute chrétienne qu'il a versée dans vos âmes, et qui vous réunit en ce moment dans une même pensée et sous la conduite de vos dignes pasteurs, autour de la personne de son Vicaire.

Cette union et cette concorde est un bienfait immense, non seulement pour vous, mais encore pour toutes vos provinces des Pays-Bas; bienfait d'autant plus précieux, que les dangers pour la tranquillité publique et la paix des peuples sont aujourd'hui plus menaçants. Vous n'ignorez pas, en effet, chers fils, à quels maux très graves s'exposent les individus, les familles et les nations, qui se laissent séduire par des doctrines perverses et par des maîtres fallacieux. Récemment encore, dans des régions peu éloignées des vôtres, vous en avez vu de bien tristes exemples. La grande leçon qui se dégage de ces convulsions sociales, c'est la nécessité pour les peuples de reviver leur foi, de tenir la réligion plus en honneur, et de régler leur vie d'après les enseignements de l'Eglise catholique, unique fondement de leur sécurité et de leur bien-être.

C'est à cette même fin, très-chers fils, et afin de retremper de plus en plus vos propres âmes dans cet esprit de soumission et d'obéissance aux enseignements de ce Siège Apostolique, que, profitant du jubilé extraordinaire accordé par Nous à tous les fidèles, vous êtes venus prier au tombeau des Saints Apôtres et dans les basiliques de la ville éternelle. — Que le Dieu de toute bonté et de toute miséricorde daigne exaucer toutes vos prières, et notamment les voeux que vous faites monter au ciel pour le retour à la vraie foi de vos compatriotes. De Notre coté, Nous implorons sur vous et sur eux l'abondance de ses grâces; et comme gage de ces faveurs célestes, Nous vous accordons de tout cœur, à vous, à vos familles, à tous ceux qui vous sont chers, et à tous les catholiques de la Hollande la Bénédiction Apostolique.

Wij allen wierpen ons op de knieën en bogen diep ter aarde, terwijl de Heilige Vader de handen hemelwaarts hief en ze zegenend over ons deed nederdalen. Neen! dat was toen geen zwakke, afgeleefde man, zooals hij daar stond, de oogen omhoog geslagen, een lichte blos op de wangen en een zoete lach om den mond: als een andere Moyses, door God geroepen om zijn uitverkoren

volk door de woestijn des levens naar het beloofde land te voeren, uitgerust met de macht en het gezag van den verrezen Godmensch en de kracht van den H. Geest, zoo stond hij daar voor ons, zoo vermaande hij ons, zoo riep hij ons ten geestelijken strijd, zoo zegende hij ons, stortte kracht en moed in aller ziel. Waren wij geen bedaarde Hollanders geweest, dan zou de groote zaal gedaverd hebben van een donderend „Leve Leo XIII!" nu echter vouwde men de handen saam en pinkte een stillen traan weg.

Intusschen was de H. Vader weder gaan zitten, en waren de afsluitingen verwijderd, die ons van den pauselijken troon scheidden, want allen zouden achtereenvolgend tot den hand- en voetkus worden toegelaten en hunne bijzondere wenschen aan den Paus mogen te kennen geven. Na de bisschoppen volgden de priesters, toen de vrouwen, en eindelijk de mannelijke leeken. Wie zal verhalen, wat er omging in zijne ziel, toen hij, nedergeknield op de hoogste trede van den troon, de handen van den H. Vader op de zijne of op het hoofd voelde drukken, en de belangstellende vragen of minzame woorden vernam, die tot hem alleen en fluisterend gesproken werden? Dat was het innige oogenblik bij uitnemendheid, waarin ook zonder veel klanken van hart tot hart, van ziel tot ziel veel gesproken werd. Wie onzer, die het H. Priesterschap ontvangen heeft, herinnert zich niet vol zalig gevoel dat plechtig en dat innig oogenblik, als hij, geknield aan den schoot des bisschops, zijne handen in die des bisschops legde, en op zijne vraag: „belooft gij eerbied en gehoorzaamheid aan uwen bisschop?" vol geestdrift antwoordde: „ja, ik beloof"? Datzelfde gevoel overmeesterde mij geheel;

en zonder dat het mij gevraagd werd, zwoer ik in mijn hart, terwijl mijne handen in die des Pausen rustten, op nieuw gehoorzaamheid en trouw aan den Bisschop der Bisschoppen, aan het zichtbaar Opperhoofd der ééne, heilige, Roomsch Katholieke Kerk. Met vaderlijke belangstelling vroeg de Paus het een of ander, zegende de medegebrachte voorwerpen van godsvrucht, willigde lachend alles in, wat men voor zich en anderen vroeg, en maakte zelfs er zich vroolijk over met de hem omringende kardinalen, wanneer een eenvoudige leek op linksche en onbeholpen wijze met een tasch- of hoedvol voorwerpen ter zegening kwam aangeloopen.

Volstrekt niet vermoeid maar zichtbaar voldaan, stond de Paus van den troon op, onderhield zich nog eenige oogenblikken met de kardinalen, sloeg den rooden mantel om de schouders, zette den kardinaalshoed op, en verliet langzaam, altijd nog groetend, de *sala ducale* om naar zijne vertrekken terug te keeren.

Ten twee ure was de audiëntie afgeloopen.

Maandag-ochtend daaraanvolgende mochten de Nederlandsche pelgrims het bijzondere voorrecht genieten van de H. Mis des Pausen bij te wonen en de H. Communie uit zijne handen te ontvangen. Ten half acht knielden zij godvruchtig neder in de fraaie consistorie-zaal, waar onder een rood fluweelen baldakijn het altaar zich verhief. Prachtige schilderstukken versierden de met rood damast behangen muren, waarlangs de geestelijken gezeten waren; een groen tapijt bedekte den vloer, en ook de banken voor de pelgrims, in het midden der zaal geplaatst, waren met groene kleeden overtogen. Voorafgegaan weder door de officieren zijner lijfwacht en de dienstdoende

huisprelaten, trad de H. Vader de kapel binnen, en knielde neder om de gebeden vóór de H. Mis te lezen. Toen ging hij op naar het altaar, trok het hoogepriesterlijk gewaad aan en sprak het Confiteor. Met plechtigen eenvoud, verhevene majesteit, innige godsvrucht en kinderlijk geloof droeg de Opperpriester des Nieuwen Verbonds het H. Offer der Mis op voor zijne kinderen uit de verre Nederlanden, en verhief in zijne handen het aanbiddelijk Lichaam en Bloed van den Godmensch ten hemel, om het als een offer van aanbidding en dank, als een alvermogend zoen- en smeekoffer den hemelschen Vader aan te bieden.

En toen de H. Vader het Lichaam en Bloed des Heeren genuttigd had, toen was het groote oogenblik daar, waarop ook zijne kinderen zouden eten van de offerspijze en uit zijne gewijde handen het Brood des levens ontvangen. Ik zal het niet ondernemen te beschrijven, wat er op dat oogenblik in de zielen der gelukkige pelgrims is omgegaan. „Wat zij gevoelden en dachten — zoo getuigde een hunner in *Het Huisgezin* — het sprak uit den vochtigen glans hunner oogen, het sprak uit den blos van heilige vreugde, het sprak uit het beven hunner vingeren en het wankelen hunner schreden, als zij met stralend gelaat van de H. Tafel naar hunne plaatsen terugkeerden. Zulk een dag is onvergetelijk voor het gansche leven, zulk een geluk is met geen schatten der aarde te betalen, en hebben wij, pelgrims, groote offers gebracht om dit geluk te kunnen smaken, hebben vele zwakken en gebrekkigen onder ons op de lange en moeilijke reis met groote bezwaren en vermoeienissen te worstelen gehad — thans is dat alles duizendvoudig vergolden, thans stroomt ons hart over van heilige vreugde en dankbaarheid; thans

loven en prijzen wij God, die ons heden zichzelven gegeven heeft door de handen van zijn plaatsbekleeder op aarde!"

Ten slotte zij het den ondergeteekende vergund zijne bescheiden meening over de bedevaart zelve uit te spreken; hij doet dit te vrijmoediger, omdat hij niet tot de pelgrims heeft behoord en reeds te Rome was, toen de Nederlanders aankwamen, en ook daar nog achterbleef, toen zij weder vertrokken. Bovendien eerbiedig ik ieder ander gevoelen en zal mij daaromtrent volstrekt niet in twistgeschrijf steken. Hoofdzaak is en blijft, zooals ik reeds bij den aanvang van dit artikel schreef, dat allen, niemand uitgezonderd, de eer hebben gehad den Paus te zien en te spreken, dat alle leeken het geluk hebben genoten van de H. Communie uit zijne gewijde handen te ontvangen. In zooverre dus, en dit zegt zeer veel, is de bedevaart volkomen gelukt. Over de moeilijkheden, onaangenaamheden en teleurstellingen gedurende de reis wensch ik geen enkel woord te wisselen; die zijn onafscheidelijk verbonden aan eene haastige reis, die ook des nachts in vreemde landen wordt afgelegd, en aan de omstandigheid, dat een zeer groot getal reizigers altijd op dezelfde plaats dezelfde behoeften hebben.

Daar is ernstig geklaagd, dat van de zoo sierlijk gedrukte en aan de pelgrims aangeboden „*Dagorde te Rome*" volstrekt niets is nagekomen, dat men van den eersten tot den laatsten dag geheel aan zichzelven is overgelaten geweest, en dat zeer velen van Rome bijna niets gezien hebben. Ligt er niet eenige grond van waarheid in deze klacht? Zeker, het was voor de eerste maal, dat zulk een groot ontwerp op touw werd gezet, en alle be-

ginselen zijn moeilijk, zoodat het niet te verwonderen is, als er eenige tekortkomingen zijn. Men had een veel te groot, een onuitvoerbaar program opgesteld: 't was onmogelijk alles, wat aangegeven was voor iederen dag, ook slechts vluchtig te bezoeken, veel minder het zóó te bezichtigen, dat men er iets van medenam. Men was misschien niet bij de rechte mannen te rade gegaan, bij de mannen, die Rome bestudeerd hebben, die Rome kennen met al hare oude en nieuwe schatten en merkwaardigheden.

Toen ik besloten was, naar Rome te gaan, schreef ik eenige weken te voren naar *Campo Santo presso S. Pietro;* met de grootste bereidvaardigheid boden Mgr. De Waal en de Eerw. Heeren studenten mij hun geleide aan, en maakten zelven een program op van wat er bezocht en gezien zou worden. Hunne bereidwilligheid ging zelfs zóó ver, dat zij den kardinaal verzochten de eindexamens, die in Juni zouden plaats hebben, een maand te vervroegen, ten einde geheel te onzen dienste te kunnen zijn. Het verzoek werd ingewilligd, en zoo mochten wij bij onze aankomst te Rome de Heeren Van Aarsen en Reesemans als *Doctor utriusque juris* begroeten, daar zij dienzelfden dag gepromoveerd waren. Men heeft in dat Duitsche college veel voor zijn Dietsche medebroeders over! Gedurende veertien dagen waren de prelaat, de priesters en de diakenen van Campo Santo van des morgens vroeg tot het dalen van den avond met ons op weg, hadden voor de noodige toegangskaarten of schriftelijke vergunningen gezorgd, sloegen niets over van al wat den vreemdeling te Rome belangrijk moet zijn. De weinige pelgrims, die zich aan ons vijftal aansloten en met ons Rome hebben doorkruist, zullen het luide erken-

nen, dat wij leerrijke, genotvolle, stichtende en opwekkende dagen hebben doorgebracht, toen wij met Mgr. De Waal en de andere Eerwaardige Heeren het oude heidensche Rome en de catacomben en de eerste onderaardsche kerken bezochten, in de basilieken en heiligdommen, de museums en boekerijen, de zalen en gaanderijen en tuinen van het Vatikaan vertoefden. Telkens stond de hoogvereerde oudheidkundige prelaat stil, om ons op het merkwaardige van een of ander te wijzen, de geschiedenis er van te verhalen of de verklaring te geven. Het is mij eene behoefte hun hier openlijk nogmaals mijnen innigen dank te betuigen. Hadde men dien weg ingeslagen en de reis naar Napels achtergelaten, dan zou niemand onvoldaan Rome verlaten hebben.

Wij mogen echter de beide ondergeschikte geestelijken, die zich aan het hoofd gesteld en de bedevaart geregeld en geleid hebben, niet hard vallen, omdat zij iets op zich genomen hadden, waarvan zij al de moeilijkheden niet genoeg kenden: hun groote, hun vurige ijver voor alles wat goed en heilig is, deed hen meer op de schouders nemen, dan zij wel dragen konden. Evenwel, het zij te hunner eere en zonder eenig voorbehoud gezegd: zij hebben op buitengewone wijze getracht en geen arbeid of moeite ontzien, om de bedevaart te doen gelukken. Wij meenen echter, dat een nationale pelgrimstocht, vooral eene groote naar Rome, wil hij beantwoorden aan het groote doel, moet uitgaan en geregeld en geleid worden door het Episcopaat. Niemand kan beter beslissen over den geschikten tijd daarvoor, en dan komt het ook ongetwijfeld den bisschoppen toe, of zelven de bedevaart aan te voeren, of de geeste-

lijkheid te benoemen, die aan het hoofd zal staan. Men heeft meermalen bij officiëele gelegenheden te Rome gesproken van de Nederlandsche bedevaart, onder de goedkeuring en den zegen van het Nederlandsch Episcopaat ondernomen. Ik weet niet, in hoeverre aan die bewering onvoorwaardelijk geloof kan worden gehecht. Wij eerbiedigen ten volle de redenen, die de doorluchtige prelaten van Breda en Roermond bewogen hebben als eenvoudige pelgrims aan de bedevaart deel te nemen; wij hebben hunne nederigheid bewonderd en de gemakkelijkheid, waarmede zij zich volkomen gelijk maakten aan den minste der bedevaartgangers; maar toch heeft het ons somwijlen gehinderd, Hunne Doorluchtige Hoogwaardigheden eer in het gevolg dan aan het hoofd te zien van die beneden hen staan. Wij hebben de goede gedachte, en meenen ook wel zeker te weten, dat het den geleiders evenzeer als ons moet gehinderd en hun de vrijheid van handelen ook wel eens zal benomen hebben. Een betere weg is reeds ingeslagen voor de bedevaart, die eerlang naar de eeuwige stad zal vertrekken: de bisschop van Roermond heeft haar goedgekeurd en den HoogEerw. prelaat van Wijck-Maastricht, Mgr. Rijkers, aan het hoofd gesteld. Ook de Nederlandsche pelgrimstocht, welke tegen het aanstaande jaar is aangekondigd, gaat van de commissie uit, die door het vereenigd Episcopaat van ons vaderland werd benoemd ter waardige viering van het gouden jubilé des Pausen. Geen twijfel dan ook, of alle voorzorgen zullen genomen worden, om die bedevaart te doen zijn, wat zij wezen moet en wezen kan.

En nu de vraag: welken indruk hebben de Nederlan-

ders te Rome achtergelaten? Met blijdschap mag ik, die nog te Rome bleef, toen de pelgrims vertrokken, getuigen, dat men het levendig geloof, de innige godsvrucht, en de vurige liefde voor den Paus van mijne landgenooten hoogelijk heeft geprezen en daarvan een blijvenden indruk heeft ontvangen. Dat eenigen wel eens te kort schoten aan de hoogere eischen der uiterlijke beschaving of wat men de welgemanierdheid noemt, is alleen daaraan te wijten, dat zij te Rome wel eens in hôtels, gezelschappen en vereenigingen werden gebracht, die misschien eenigszins boven hun stand waren. Dit kan echter den inderdaad gunstigen indruk niet wegnemen, dien zij bij de goede Romeinen hebben achtergelaten.

J. J. VAN DER HORST, pr.

VERSCHEIDENHEDEN.

EEN BERIJMDE LEVENSSCHETS VAN GEERT GROOTE.

Dit stuk wordt gevonden in een klein handschrift in quarto, thans behoorende aan de bibliotheek der Bollandisten, maar vroeger aan het Windesheimsche klooster Bödiken bij Paderborn, zooals blijkt uit het opschrift *Monasterii Bodecensis*, door eene betrekkelijk moderne hand op het handschrift geplaatst. Een ander opschrift geeft vrij juist den tijd aan, waarop het stuk aan de Bollandisten is overgegaan: „Gerardus magnus obiit 20 Augusti" (geteekend): Gamans. S. J. Deze Pater zond op verschillende tijden, onder anderen in 1641, meerdere documenten uit Duitschland aan de opvolgers van Bollandus.

De geheele levensschets omvat 242 verzen, waarvan echter twee eerst later werden toegevoegd. Eigenlijke dichtmaat vertoonen zij niet, evenmin als eenige dichterlijke waarde; zij hebben elk slechts een zelfde getal lettergrepen en een rijm in het midden en op het einde. Letterkundige waarde bezit dit stukje dan ook evenmin als de meeste middeleeuwsche rijmkronijken, maar het heeft geschiedkundige waarde, voorzoover het ons eenige bijzonderheden uit Groote's leven doet kennen, die elders niet zijn geboekt, en het terecht een oude oorkonde mag heeten, merkelijk ouder dan de bekende levensbeschrijving, door Thomas à Kempis ons nagelaten. De tijd, waarop onze berijmde levensschets werd vervaardigd, wordt duidelijk aangegeven door het vers:

Triginta septem jam anni quo mensor manet tumuli [Gerardus].

Wijl Groote nu in 1384 is gestorven, zoo is volgens dezen versregel de vervaardiging der levensschets in het jaar 1421 te stellen.

Ons handschrift echter is niet het origineel van den schrijver; meerdere schrijffouten zijn van dien aard, dat zij niet door hem konden gemaakt worden, maar duidelijk op een copiist wijzen, die een voor hem liggend model snel overschreef, hetgeen mede door het loopende, haastige, onduidelijke schrift wordt bevestigd; eene copie eener homilie van den H. Bernardus, door dezelfde hand op hetzelfde bundeltje geschreven, stemt hiermede eveneens overeen.

Hier en daar zijn eenige woorden door vergissing tweemaal geschreven, en die fout is niet altijd hersteld; eenige woorden werden daarentegen overgeslagen, en twee of driemaal verzuimde men dit te herstellen; verschillende woorden, die in den tekst te onduidelijk geschreven schenen, zijn nog eens op den rand herhaald; wijl dit echter door dezelfde hand geschied is, acht ik het niet noodig dit telkenmale aan te geven. Kan dus ons handschrift op geen groote netheid bogen, een hoogen ouderdom bezit het stellig; hoogstwaarschijnlijk is het uit de eerste helft der vijftiende eeuw: de vorm van het schrift, de afkortingen, het papier met zijn watermerk, een ossekop, alles wijst op dit tijdperk. — Wie zou de oorspronkelijke schrijver zijn? Hij was een Broeder van het Gemeene Leven of een Windesheimer kanunnik, het vers:

... omnium minimus hujus [Gerardi] ego discipulus

geeft dit duidelijk te kennen, maar de naam van den schrijver is zonder verdere gegevens onmogelijk met zekerheid te bepalen. Ik wil echter niet verhelen, dat deze levensschets, niet alleen op mij, maar op verschillende personen, met de werken van Thomas à Kempis goed bekend, den indruk maakte uit zijne pen te zijn gevloeid. De vergelijking met de bekende levensbeschrijving van Groote, door Thomas opgesteld, toont in elk geval eene nauwe verwantschap. Dat Thomas een reeks gedichten, of liever gezangen, heeft vervaardigd, die niet tot ons zijn gekomen, volgt stellig uit de lijst zijner werken, kort na zijn dood door een tijdgenoot op den Agnietenberg zelven opgesteld. Daar vinden wij als twee verschillende werken aangegeven: *Liber Cantualis Major* en *Liber Cantualis Minor.*

Nu zijn de bekende *Cantica spiritualia* van Thomas op verre na niet talrijk genoeg om twee bundels uit te maken, en er moeten dus velen zijn verloren geraakt. Blijkens de uitdrukking dezer lijst waren de gedichten van Thomas werkelijk door hem

bestemd om gezongen te worden; bij de enkelen, die in autograaf tot ons zijn gekomen, is dan ook door Thomas in muzieknoten de wijs aangegeven; ook onze levensschets moest gezongen worden, gelijk door eenige vooraf geplaatste muzieknoten wordt bewezen.

Reeds voor eenige jaren werd dit stuk door P. Vanderspeeten in den *Messager des sciences historiques de Belgique* uitgegeven, maar buiten Belgie is het genoegzaam onbekend gebleven. Bovendien heeft de geachte schrijver den werkelijk soms zeer onduidelijken tekst op enkele plaatsen niet kunnen lezen, en op andere verkeerd weergegeven, zoodat ook onder dit opzicht een nieuwe uitgave wenschelijk is. Door zorgvuldig onderzoek van het handschrift meen ik de ware lezing te hebben gevonden; dit neemt niet weg, dat de vroegere uitgave mij veel dienst heeft bewezen, de grootste arbeid was reeds verricht, maar gelijk het gewoonlijk gaat, twee zien meer dan een.

V. BECKER.

[Daar dit welwillend medegedeelde document uit Latijnsche verzen bestaat, wordt het boven het gewone aantal bladzijden aan deze aflevering toegevoegd. RED.]

Trajectensis dioecesis
Hymnum canens sis hilaris.

Quae gratia parit Luinum 1) per Willebrordum inclitum
Ipse cum coelum petiit te solam non deseruit,
Linquens post se egregios patres nec non discipulos:.
His assumptis cum patribus, novus nascitur filius,
Diebus his novissimis, Gerardus venerabilis.
Hic diu palpans tenebris, mundi servus ac daemonis,
Tandem fit lux ex gratia, quae multis post proficua.
Hic se mundo cum exuit Christumque cum reinduit
Novae lucis radius tuis oritur finibus 2).
Honestis ac divitibus editum ex parentibus

---

1) vs. 3. *Luinum*, samentrekking van *Lebuinum*, om niet meer dan acht lettergrepen in het eerste deel van het vers te plaatsen.

2) vs. 10. In het eerste deel van het vers is een lettergreep te weinig; misschien is het woord *mox* of iets dergelijks uitgevallen.

Prodidit hunc Davantria, quae Lebuini gloria.
Iste vir venerabilis, pompis mundi sepositis,
Vita monstrat ac moribus quod tibi missus coelitus.
Jure magnus cognomine, qui magnis donis gratiae
Tam nubilus quam lucidus permultis erat praeditus.
Huic tanta scientia tantaque sapientia
Quod vix suis temporibus in orbe sibi secundus.
Quis pollentior in artibus libralibus, moralibus,
In jureque canonico quis eminentior illo?
Quis gnarorum in juribus, peritorum in legibus,
Theologorum quis fuit, qui huic non succubuit?
Etiamsi sit astrologus seu errans nigromanticus,
Si surgat disputatio, quidni plaudetur Gerardo?
Aetate hic sub teneri cultor extitit saeculi,
Laxans habenas sensibus in cunctis oblectantibus.
In pompis, fastu, vitiis, vix quisquam huic similis;
Sed vitam suam posteram conclusit Deo placitam.
Ejus fertur conversio revelata cuidam caeco,
Habitanti Coloniae in clusa solitarie.
Nomen ejus ac habitum exprimens hic ac oppidum
Prophetat quod magnificus Gerardus adhuc futurus;
Qui tunc studens Coloniae, vagus puerorum more,
Parvipendit ut frivolum hoc de se vaticinium.
Claretque cuidam doctori 1), pro tunc Arnem existenti,
Quod Gerardus vagissimus erit Deo gratissimus.
Pro rei testimonio fert quod Arnem incendio
Breviter peritura sit pro culpa quadam quam fecit.
Utrumque suo tempore completum est verissime,
Cum urbs deflet incendia, vago lustratur propria.
Eya benignus Dominus, cui Gerardus semper notus!
Vocavit hunc cum voluit locoque suo posuit;
Surdus vocantem audiit, caecus lumen appetiit.
Flexit tumens duritiam, spondens obedientiam.
Convertit se plenarie, non ficte nec dimidie,
Se sic perfecte odiens quam male fuit diligens.

---

1) vs. 35. Blijkens de levensbeschrijving van Thomas à Kempis, was deze doctor Hendrik van Calcar, destijds prior van het Karthuiser klooster bij Arnhem.

Resignatis mox pluribus praebendis et honoribus,
Ad sua redit intima diu fusus ad extera;
Reformat ferventissime quod de Dei imagine
Corrupit in se vitiis, vivens illi dissimilis.
A se primitus incipit, se curat seque corrigit,
Ut fertur, per octo annos, antequam curet alios.
Optimo patrimonio condiviso cum Domino,
Reservat de hoc modicum in vitae sustentaculum.
Sua post avaritia non aurum nec pecunia,
Sed sacri extant codices, sibi cunctisque utiles.
Postquam veterem exuit Gerardum non reinduit,
Totis annitens viribus, ut sit Christo simillimus.
A mundi dilectoribus deridetur ut stolidus,
Cum latam viam deserit sponteque arctam eligit.
Christus suum hic vivere, huicque lucrum facere
Vita, doctrina, moribus velut vir apostolicus.
Ipse, corpore gracilis, alacer, corde humilis,
Ingenio acerrimus velut alter Augustinus,
Victu contentus tenui, vestitu quoque humili,
Vigiliis, jejuniis castigat se perplurimis.
Panem sub scitu 1) comedit, potum mensura recipit,
Caetera sumens fercula discretione congrua.
Multotius olentibus vesci fertur oleribus,
Ut sic castiget pristinam Gerardi gastrimargiam 2).
Tamen ut discretissimus et in agendis providus
Refrenat saepe spiritum, dum vult currere nimium.
Quod necessitas exigit non quod voluptas expetit
Indulget suo corpori, prout congruit tempori;
Cibis utens communibus propriis manet aedibus,
Ut sic maneat condita parcitas sua sobria.
Pauperes, pii hospites, ejus mensae participes.
Quando horum alicui non patet obex ostii?
Tam diebus quam noctibus pascit se lectionibus,
Ut doctrinis, consiliis, proficiat hic singulis.
O magistrum humillimum, qui non spernit teutonicum!
Fervens attente legere, mel latens intus sugere

---

1) vs. 67. *Sub scitu:* onder vooraf bepaalde hoeveelheid.

2) vs. 70. Het handschrift heeft bij wijze van schrijffout: *castrimargiam*.

Libri Johannis Rusebroich, coci quoquè cum hoc,
Sibi multum sunt sapidi, qui vero non sunt vacui.
Trutinat non quis auctor sit, sed si verum quod asserit 1),
Codex seu sit teutonicus, latinus seu rhetoricus.
Nunquam indulget otio, scribit aut vacat studio 2),
Seu orat sive praedicat, seu sana consilia dat.
Exiens solum proprium nec sic admittit otium;
In navi, in vehiculo, agit quod et hospitio.
Transiens sic per oppidum gressum format agillimum,
Ne intus trahat oculus quo transformetur animus.
Semper laetus et hilaris, omnibus est affabilis,
Pauperes sint seu divites, senes, pueri, juvenes.
Gloria sui Domini proque salute proximi
Non parcit sibi penitus nec expensis nec cursibus;
Pro hoc pati incommodum, ruborem seu opprobrium,
Injuriam, blasphemiam, magnam reputat gloriam.
Talium sibi copia per sua fuit tempora
A laicis a clericis, quorum resistit vitiis.
Spiritus ipse fervidi tenaxque justi et veri
Paratus se et omnia ponere pro justitia;
Pro hac loqui non metuit, ubi causa hoc exigit,
Coram doctis seu laicis, coram servis seu dominis.
O quanta huic puritas, qui dicens horas debitas
Saepe prorumpit in cantum, cum psalmum 3) promit sapidum!
Preces ipsius gratia, nebula intermedia,
Fortes Davantriensium ensem evadunt hostium.
Omnia fit hic omnibus, femina sit seu masculus,

---

1) vs. 85, Vgl. de *Navolging* B. I, H. 5: „Non quaeras quis hoc dixerit; sed quid dicatur attende."

2) vs. 87. Vgl. de *Navolging* B. I, H. 19: „Nunquam sis ex toto otiosus; sed aut legens, aut scribens, aut orans, aut meditans, aut aliquid utilitatis pro communi laborans.'

3) vs. 106. Oorspronkelijk stond er in den tekst *salmum;* psalmum staat er onder geschreven Deze aanvankelijke vergissing is wel ontstaan doordien destijds *psalm* veelal klonk als *zalm*, gelijk dit woord nog heden door velen wordt uitgesproken. Men denke hier aan de woordspeling: „psalmi en salmones", die ten onrechte gezegd wordt van Thomas à Kempis afkomstig te zijn; zij behoort eigenlijk aan een zijner broeders, die ze op Thomas toepaste.

Uti faciat singulos moribus Christo placitos.
Licentiatus praedicat viamque Christi reserat
Tam vita quam sermonibus quamvis gradu diaconus.
Sic sapiens, dum praedicat, auditoribus temperat,
Ut singulis et omnibus esse possit proficuus.
Ostentare hic propriam non quaerit sapientiam,
Sed corda audientium convertere ad Dominum.
Raro Gerardus praedicat, quin quivis audire queat,
Quibus subjacet vitiis sibi ipsi vix agnitis.
Haereticorum hic 1) malleus velut alter Iheronimus,
Focaristae hunc maximum experiuntur aemulum.
O mansuetum! o humilem! qui se praebet affabilem
Laicis ac scolaribus, quasi horum sit socius!
Quinimo nasutissimus quaerit a junioribus
Saepissime consilium, quamvis sibi notissimum,
Sagaci ac industria lucra perficit plurima
In ad se venientibus senibus seu juvenibus.
Praedicans capit primitus in laicis scolaribus,
Ut puta Christus simplices primo cepit non rhetores
Revelationes multas habuit non phantasticas,
Quibus ejus munditia cordis fit nobis agnita.
Mortuum in Brabantia Ruesbroich, in Davantria
Prodit nolarum pulsibus, admirantibus civibus;
Ejusdem devotissimam purgatorii animam
Dicit datam supplicio unius horae spatio.
Sicque de quodam alio, defuncto pro tunc saeculo,
Retulit purgatorium ejus sumpsisse terminum.
Proponens verbi semine Campenses 2) focos facere,
Inatus fit agrestibus maris submergi fluctibus.
Qui horum pertinaciam sciens fore durissimam,
Aperto sacro codice, consulit Deum vellere 3);

---

1) vs. 119. Het woord *hic* is hier te veel; wijl de samenhang het niet vereischt, is het waarschijnlijk ook niet door den oorspronkelijken schrijver gebruikt.

2) vs. 137, 138. De zin is: voornemens zijnde de Kampenaars door zijne prediking te ontvlammen, is hij op zijn zeetocht op het punt door de woeste golven bedolven te worden.

3) vs. 140. Hij prikte met een stuk perkament in den Bijbel om te zien, wat er stond op de bladzijde, die hij aldus toevallig ontmoette.

Mox legit figens oculum: „Nemo det se in periculum";
Quo lecto, tuto animo dimittit duces Domino.
Semel proponens pergere semen verbi dispergere
Maleta plena codicum audivit vocem daemonum:
„Demus sibi de gurgite" 1) volentes hunc submergere;
Quod post sensit non frivolum vix evadens naufragium.
Ast prophetiae spiritum habuit hic veridicum,
Qui futura perplurima dixit ac si praesentia.
En praedixit aliquibus, ut futurorum conscius,
Quod futuri presbyteri, quod post patebat usui.
Cuidam dixit reditum germani fore proximum
Ex terris remotissimis, quem cum cernit fit hilaris.
Quidam exoptans propriam vocem satis dulcisonam
Dare cuidam dissono audit ab hoc ut praescio:
„En adhuc necessaria tibi vox erit propria";
Praevidens hunc in posterum ingressurum coenobium.
Hoc veraciter contiget, cum optans cappam induit,
Factus cantor praecipuus diuturnis temporibus.
Sic praedixit de pluribus, quis horum status ultimus,
Quod sic evenit singulis ut dixit venerabilis.
O quam multis hominibus, fidem ore tenentibus,
Dedit factis ostendere quod Christiani nomine 2)!
Cum devoti et simplices mundanis sint odibiles,
Velut vir prudentissimus de futuris est providus.
Praevidens suos filios graves passuros aemulos,
Invenit bonum medium his quam posteris congruum.
Consulit his assumere ordinem sanctae regulae,
Quo tuto Deo serviant, quo devotis subveniant,
Ut qui assumunt habitum religionis debitum
Fratres queant protegere, quos sors dat mundo degere.

---

1) vs. 145. Groot was gewoon op zijne tochten een aantal boeken mede te nemen, die hij in eventueele twistredenen meende te kunnen gebruiken; op zeereizen sloot hij die boeken soms in eene ton om ze voor het water te beveiligen.

2) vs. 161, 162. Hier is het woord *essent* onder verstaan; de zin is: hoevele menschen, die het geloof slechts in den mond hadden, heeft hij overgehaald, door daden te toonen, dat zij den naam van Christenen droegen.

Ad hoc videt aptissimum ordinem regularium,
Qui ad servandum facilis nec rigorosus statutis.
Hoc salubre consilium post ejus abhinc transitum
Perficiunt discipuli fulti gratia Domini.
O fortem! o magnificum! qui signum putat optimum
Corripi hic a Domino flagellarique ut homo!
Repetit mente hilari saepe versum psalmigraphi:
„In labore ut sunt hominum ut virga fiat gaudium".
Hinc quadam pestilentia mortis capiens nuncia
Perseverat magnanimus percussus cum hominibus.
Praedicens suum obitum, fert Bernardum, Augustinum
Pulsare 1) ostia, denotans quod mors proxima.
Vere proxima extitit, nam flamen Deo tradidit,
Cum dies cessit vesperi in die sancti Bernardi.
Librorum felix copiam, non congestam pecuniam,
Pro testamento reliquit, cum somnum mortis subiit,
Corpus commendans tumulo Daventriensis oppido
Permanet memorabilis relictis in discipulis.
Horum quidam presbyteri littrarti 2) quidam laici,
In quorum piis moribus vivit Gerardus mortuus.
Si non liquisset alium quam magistrum Florentium,
Ejus jactata semina crementa darent plurima.
O quam multae jam animae Dei fruuntur facie,
Quas subtraxit diabolo verbis, scriptis [et] 3) exemplo!
Congregationes sanctae, nostro florentes tempore,
Feminarum quam marium dant huic testimonium.
Ast ordo regularium per ipsum intermedium
Ad vitam gaudens rediit, qui languens fere obiit.
Ejus primi discipuli sunt propago coenobii,
Propago regularium, quod in Windesem positum.
Caetera monasteria ex isto pullulantia

---

1) vs. 182. In het eerste gedeelte van het vers ontbreekt een tweelettergrepig woord; misschien heeft achter *pulsare* het woord *jamjam* gestaan.

2) vs. 189. *littrarti*, samentrekking voor *litterati*, om het getal lettergrepen te doen uitkomen.

3) vs. 194. Het woord *et* staat niet in het handschrift, het is wel bij vergissing door den copiïst uitgelaten.

Disciplina quam numero sunt in gloriam Gerardo.
Ejus felix plantatio, irrigata a Domino,
Crementis viget sedulis tam numero quam meritis.
Tempore quamvis modico, fructu quamvis serotino
Hic seminare coeperat, quod incepit nunc permanet.
Triginta septem jam anni quo mensor manet tumuli,
Sed non cessat quotidie recentes fructus facere.
Trajectensis [dioecesis] 1) quae jam civitas inanis
A feminis seu maribus in commune viventibus?
Hollandia et Gelria, Brabantia ac Flandria,
Coloniaque celebris florent Gerardi filiis.
His additur Westfalia existens diu perfida
Per ejus quae jam filium fructum reddit centesimum 2).
Vita nam apostolica saeculo fere mortua
Revixit et refloruit per ipsum et adhuc vivit.
Viginti plus coenobia gaudent jamjam sic subdita
Celebri monasterio a primis ejus condito.
Hoc annis circa triginta perstans inter tot ardua
Quidni dicetur manere futuro adhuc tempore?
Non solum inferioribus 3) vir illustris est agnitus,
Per mundi pene climata transvolavit ejus fama.
Qualis Gerardus extitit clare dinosci poterit
Sermonibus, epistolis librisque ipso editis.
De hoc et testimonium dat perexcellentissimum
Gwilhelmus 4), doctor celebris cantorque Parisiensis.
Fuisse in non modico Urbani sexti gratia
Scitur, quum apostolicas huic transmisit litteras 5);
Hujus siquidem tempore floruit hic praecipue

---

1) vs. 209. Het woord *dioecesis* staat niet in het handschrift, maar de samenhang, zoowel als het getal lettergrepen, toont dat de copiïst het bij vergissing heeft overgeslagen.

2) vs. 213 en 214. Deze twee verzen staan onder aan den rand der bladzijde met een verwijzingsteeken om ze achter vs. 212 in te lasschen. Zij behoorden wel niet tot den oorspronkelijken tekst en zijn zelfs waarschijnlijk door een vreemde hand er aan toegevoegd.

3) v. 221. *Inferioribus* beteekent hier Neder-Duitschland, waarvan de Nederlanden destijds een onderdeel vormden.

4) vs. 226. Volgens Thomas à Kempis: Guilliemus Salvarvilla.

5) vs. 227. Deze mededeeling is belangrijk. Toen de bisschop van

Semper haerens fidissimus sedem Petri regentibus.
Hujus Urbani tempore Romanae pax ecclesiae
Coepit, proh dolor! subjici longi schismatis turbini.
Quidni laudetur merito Deus tanto diacono
Qui tam magnus hic extitit tantumque fructum attulit!
Sancte praesul Willibrorde, Gerardum jam amplectere
Velut dilectum filium tuisque jam proficuum!
Ecce tua dioecesis jam particeps est luminis
Hujus piis sudoribus, doctrinis atque moribus.
Ob hoc omnium minimus hujus ego discipulus
Mecumque omnes homines exclamemus unanimes:
„Laus, honor, benedictio, claritas, jubilatio
Sit Trinitati simplici, ex hoc nunc aevo perpeti".
Amen.

FRANSCHE LITERATUUR OVER DE VRIJMETSELARIJ.

Ofschoon de vrijmetselarij in Frankrijk aan het roer van staat is gezeten, beleven de broeders er toch in den laatsten tijd benauwde dagen. Voor weinig jaren gaf Prof. Cl. Janet zijn voortreffelijk werk: *Les sociétés secrètes* in twee omvangrijke deelen uit, en deed vooral hoogst belangrijke mededeelingen over de betrekkingen tot de Loge van de personen, die thans in Parijs den toon aangeven. Daarna zond de voormalige Préfet de police en exbroeder Andrieux zijne pijnlijke onthullingen in het licht over den geheimen bond en zijne ambtelijke misbruiken, en schetste een geestig tafereel van de inwijdingsplechtigheid, dat ten hoogste vermakelijk zou zijn, als het een minder verderfelijke zaak gold. Vervolgens bracht het jaar 1885 eenige werken te gelijk, die den bond in zijn ceremonieel en handelen onbarmhartig bloot leggen.

Utrecht aan Groot de bevoegdheid om te preeken had ontnomen, heeft deze den Paus verzocht hem tot apostolisch prediker te benoemen. Dr. Acquoij meent, dat de Paus op dit verzoek in het geheel niet heeft geantwoord; ons handschrift bewijst het tegendeel, maar volgens Dier was de bode, dien Groot naar Rome had gezonden, nog niet teruggekeerd, toen de meester stierf; die apostolische brieven zullen dus eerst na diens overlijden zijn aangekomen.

De twee eersten, van den bekenden ex-broeder Léo Taxil, zijn: *Les Frères Trois-Points* en: *Le Culte du grand Architecte.* Belangrijker is het werk: *Maçonnerie Pratique*, cours d'enseignement supérieur de la Franc-Maçonnerie, rite Ecossais ancien et accepté par le très-puissant Souverain Grand Commandeur d'un des Suprêmes Conseils confédérés à Lausanne en 1875. Edition sacrée, s'adressant exclusivement aux Franc-Maçons réguliers. Ornée d'une planche qui contient toutes les instructions secrètes des 3 grades symboliques. Publiée par un profane. T. I. LXXXIX—472 p. Paris, Baltenweck, 1885. De eigenlijke waarde van dit werk, waarvan onlangs ook het tweede deel: *Rituel du* 33e *et dernier degré* verscheen, bestaat in de mededeeling van het ceremoniëel, opgehelderd door eene groote kopergravure. In welken geest het geschreven is, blijkt uit de apologie des Christendoms, die in den aanvang gegeven wordt, en de verhandeling over de encycliek *Humanum genus*, waarmede de schrijver zijn werk besluit. Het *Zeitschrift für Kath. Theologie* 1) zegt er van, dat „evenals de liturgische taal der Kerk een goudmijn is voor dogmatische bewijzen, zoo ook de „heilige woorden" van de Loge heel het systematisch radicalisme der vrijmetselarij openbaren, zoowel onder maatschappelijk en godsdienstig als onder staatkundig oogpunt". En in eene recensie van het laatste deel in *Polybiblion* 2) lezen wij het volgende: „La sensation produite chez les frères par la publication de la *Maçonnerie pratique* à été considérable. *La Chaîne d'union*, dans son numéro de juin 1886, publie sous la signature *un* 33e un long cri de rage. L'auteur de cette diatribe tourne rond devant le point décisif du débat. La réfutation nécessiterait — dit-il — la publication du véritable rituel du 33e, qui n'a jamais été imprimé". Van wederlegging alzoo geen spraak. Voeg daarbij nog, dat bovengenoemde Léo Taxil thans een werkje in het licht heeft gezonden, getiteld: *Les Soeurs maçonnes*, la franc-maçonnerie des dames et ses mystères, dat zeker niet in aller handen kan gegeven worden, en dat wij wenschen te laten voor hetgeen het is.

Met dat al loopt het geheim van den bond gevaar weldra een *secret de Polichinel* te worden. C.

---

1) *Zeitschrift für Kath. Theol.* III Quartalh. 1886, S. 569.

2) *Polybiblion*, revue bibliographique universelle, juillet, 1886. p. 41.

LODEWIJK DE GEER,

EEN KATHOLISEEREND PROTESTANT IN DE ZEVENTIENDE EEUW.

(Vervolg en slot van bldz. 68 vv.)

VI.

Dit verschijnsel is merkwaardig genoeg, om meer uitvoerig besproken te worden. Welk is de verklaring van het feit, dat een man als Lodewijk De Geer, naar geloof en belijdenis een ijverig Protestant, zich in de praktijk vurig Katholiek betoont, op zoodanige wijze, dat zijn innigst zieleleven niet anders geweest is, als beoefening en toepassing, of vrucht van de Katholieke geloofsleer?

Zooals dat bijna altijd het geval is — 's menschen zieleleven, wat er in zijn binnenste omgaat, is niet het gevolg of gewrocht van een enkelen factor of oorzaak. Daar zijn in den regel onderscheiden invloeden werkzaam geweest, die den mensch gevormd, en hem het eigenaardig gemoedsleven geschonken hebben, waarin hij zich aan ons openbaart. Zoo zal het ook wel met Lodewijk De Geer het geval geweest zijn. Wij althans zouden meenen aan een eenzijdige opvatting ons schuldig

te maken, indien wij de tegenstrijdigheid, die wij tusschen zijn belijdenis en daden opmerkten, niet aan meerdere, zeer verschillende oorzaken toeschreven.

Een zeer krachtig werkende oorzaak zal, in de eerste plaats, wel geweest zijn de nog gedeeltelijk Katholieke opvoeding, die Lodewijk De Geer van zijn ouders ontvangen heeft. Men valt, dunkt ons, in een dwaling, als men gelooft, dat zij allen, die tijdens de zestiende eeuw zich voor de Hervormers, tegen de Katholieke Kerk verklaarden, reeds aanstonds in merg en been van de Protestantsche leer doordrongen waren. Met enkele personen kan en zal dat wel het geval geweest zijn, maar verreweg de meeste aanhangers der Hervormers hebben niet begrepen, dat hun ingenomenheid met de Hervorming een volslagen afval van, en een strijd op leven en dood tegen de Moederkerk in zich bevatte. Hoevelen zouden zich teruggetrokken en met afschuw aan de Reformatoren den rug toegekeerd hebben, indien men hun had voorgehouden, dat zij in plaats van kinderen en verdedigers der Katholieke Kerk te blijven, de heftigste bestrijders dierzelfde Kerk wezen zouden. Maar de kreet van „hervorming" klonk verleidelijk en schoon. Ieder, naar hij meende, wist een misbruik aan te wijzen. Men wilde immers niet anders dan tot een goed, Gode welgevallig werk het zijne bijdragen. En luider en luider, en alom in de beschaafde wereld klonk de kreet, en werd duizend-duizendmalen herhaald: „hervorming in hoofd en leden".

Gelijk men altijd ziet geschieden — het luidst riepen zij om hervorming in de Kerk, wier eigen woning overvloeide van ongerechtigheid. Duizenden lieten zich echter mede-

slepen, aan wie het, in waarheid, alléén om verbetering, volstrekt niet om verandering in het geloof te doen was. Bovendien al was iemand, die de Hervormers volgde, naar gelang hij smaak had, meer in het bijzonder met dit of dat leerstuk ingenomen, de een b. v. met het lezen van den Bijbel, een ander met den „éénigen Middelaar" een derde met de leer van het „geloof zonder de werken" — het was er verre af, dat allen, die de Hervormers volgden, reeds aanstonds al hun leeringen aannamen, en nog veel verder, dat zij reeds van het eerste oogenblik af van die leeringen doortrokken waren. In die tijden, vooral in de eerste jaren der Hervorming, nam ieder van de leer der Hervormers datgene aan, wat hem goeddacht, en trachtte zulks met de leeringen en gebruiken der Katholieke Kerk, in zooverre hij die behouden had, overeen te brengen. Zulks duurde geruimen tijd voort, en zou al zéér spoedig den ondergang van het Protestantisme met zich gevoerd hebben, indien men niet — ook al geschiedde zulks met volledige verzaking van een grondbeginsel der Hervorming — het Katholiek beginsel van gezag ingevoerd, synoden gehouden en formulieren van eenigheid vastgesteld had.

Men kan dus, zonder vrees voor tegenspraak, aannemen, dat de vader van onzen Lodewijk De Geer, hoewel hij zich zóó ijverig Protestant beleed, dat hij, „om des geloofs wille", zijn vaderland ontvluchtte, aan verscheiden Katholieke leerstukken en praktijken getrouw is gebleven.

Op het oogenblik zelf, dat hij zijn woonstad verliet, bleef hij Katholieke gebruiken volgen. Toen de schipper, die hem en zijn gezin naar Holland moest overbrengen,

hem mededeelde, dat alle gevaar geweken was, „ging Lodewijk De Geer terstond met de zijnen aan wal, maar, eer hij zijn weg vervolgde, liet hij hen op den oever nederknielen 1) om God te danken, en in een plechtig gebed richtte hij zich tot Hem, die hen beschermd had tegen den toorn hunner vijanden" (blz. 9). Het zou dus zeer goed kunnen wezen, dat de liefde tot de armen en vóóral dat onwrikbaar geloof in de kracht van geloften ook aan den vader van Lodewijk De Geer, ondanks zijn Protestantsche sympathieën, geheel eigen gebleven zijn.

Al hebben wij in de hierboven aangekondigde levensbeschrijving geen aanleiding gevonden, om te vermoeden, dat onze Lodewijk De Geer aan opvoeding of familietraditiën die gezindheid te danken had, het is toch hoogst waarschijnlijk, dat hij reeds van zijn vroegste jeugd af, de schoonste voorbeelden van liefdadigheid jegens de armen en van vertrouwen in geloften, in de handelingen zijner ouders dagelijks aanschouwd heeft. Zeer bevreemdend zou het zijn, dat een zoon, die zóó godsdienstig geleefd heeft, het tegenbeeld zijner ouders geweest

---

1) Aan datzelfde Katholieke gebruik, om geknield tot God te bidden, zijn zelfs thans nog de Protestanten, al bidden zij nog zoo weinig, niet geheel ontwend. Eenige jaren geleden verhaalde mij eene Protestantsche dame, dat zij, tijdens een hevig onweder, op haar knieën „evenals de Katholieken doen" God om bescherming gebeden had. Ons is een Protestantsch officier bekend, die steeds geknield zijn morgen- en avondgebed verricht, en zulks geen enkelen dag achterwege laat. Men kan er zeker van zijn, dat in verscheiden Protestantsche familien een aantal Katholieke gebruiken zijn blijven voortbestaan. Niet zeer lang geleden toonde ons een Protestantsche dame, met den meesten eerbied, een zeer oude benedictie-doek, die in hare familie steeds als doopkleed der kinderen gebruikt was.

was. Zou het wel mogelijk geweest zijn, dat hem van zijn jeugd af was ingeprent, dat goede werken geen kracht of waarde ter zaligheid hadden, terwijl hij, reeds als jongeling, aan diezelfde goede werken zóó groote kracht toekende?

Als tweede reden of oorzaak zal wel gelden, dat de Katholieke Kerk, omtrent 's menschen rechtvaardiging en de waarde van zijn werken na zijn rechtvaardiging, geheel in overeenstemming is met de uitspraken der gezonde rede, terwijl daartegenover de Protestantsche leer omtrent die punten met diezelfde gezonde rede geheel en al in strijd is.

Een voorbeeld uit het dagelijksch leven heldert de zaak genoegzaam op. In zekere stad wonen twee melaatschen. Beide ongelukkigen zijn met wonden overdekt. Alle levensdeelen zijn aangetast; er is geen gezond vleesch aan hun lichaam. Een pestdamp gaat van hen uit, waardoor bijna alles, wat onder hun bereik komt, bedorven wordt. In diezelfde stad vestigen zich twee geneesheeren. Ieder hunner neemt een melaatsche onder behandeling. Kort daarna doen beiden zich voor als genezen. Wat is het geval? De een ziet er uit stralend van gezondheid en schoonheid. Frisch en blozend is de gelaatskleur, zuiver en rein de huid, in één woord, het heeft al den schijn, alsof hij nooit aan eenige ziekte of kwaal lijdend is geweest. Helaas! 't is alles alleen uiterlijke schijn. De ziekte is niet verdwenen, o neen, de ongelukkige is geheel en al dezelfde gebleven. Alle levensdeelen zijn evenals vroeger door de smetstof aangetast, en waar hij zich bevindt, of wat hij ook verricht, 't is alles bederf

om hem heen. Alleen zijn uitwendige verschijning heeft verandering ondergaan.

Noemt gij dien man genezen?

Na de behandeling van den anderen geneesheer ondergaan te hebben, vertoont zich de tweede melaatsche aan onze oogen. Ook bij hem zijn alle uiterlijke wonden verdwenen. Ook hij heeft een frisch en gezond voorkomen verkregen. Bovendien bevinden zich de inwendige levensorganen in goeden staat. Neemt hij de voorgeschreven middelen te baat, dan behoeft hij voor terugkeer van zijn kwaal niet bevreesd te zijn.

't Is niet noodig te zeggen, aan welken geneesheer de voorkeur zal gegeven worden.

In de tweede plaats: daar bestaan wetten, door God vastgesteld, waaraan niets zich vermag te onttrekken. Een dier wetten is, dat elke oorzaak een gevolg heeft.

Onmiddellijk met die wet verbonden, luidt een andere wet: alle gevolg is gelijk aan zijn oorzaak, d. i. draagt van die oorzaak beeld en gelijkenis in zich rond, wordt dus insgelijks oorzaak. Zouden alléén 's menschen goede werken, als éénige uitzondering, op geen enkele wijze, oorzaak zijn? Zijn zij aangenaam aan God, gelijk men zegt, zal dan de mensch van dat welgevallen van God de weldadige gevolgen niet ondervinden? Of zou misschien dat welgevallen Gods werkeloos en dood blijven, om zich alléén tegenover alles, wat bestaat, onbetuigd te laten? Toch weten wij uit den mond der eeuwige Wijsheid zelve, dat een enkel glas water, in Gods naam gegeven, niet onbeloond blijft.

Het is volstrekt onnoodig aan te nemen, dat Lodewijk

De Geer zijn dagen en nachten in overpeinzing van die waarheid, of in vergelijking van de Katholieke leer met de Protestantsche heeft doorgebracht. Schoon wij hem volstrekt niet van gedachteloosheid beschuldigen, behoeven wij niet aan te nemen, dat hij lang en dikwijls over de zaak heeft nagedacht. Gelijk reeds meermalen werd opgemerkt, Lodewijk De Geer was een handelsman; hij had een bij uitstek praktischen blik, en gevoelde zich in alles vóóral door de praktische zijde der zaak meer dan door hare theoretische aangetrokken.

Gelijk ieder mensch, zocht hij onwillekeurig in alles, wat hem overkwam, overeenkomst en gelijkenis met de zaken, waarmede hij zich dagelijks bezig hield. Toen een generaal vroeg, hoe de gevangen Paus behandeld moest worden, gaf Napoleon ten antwoord: „alsof hij een leger van honderdduizend man had". Is het wonder, dat de koopman Lodewijk De Geer, die met de woorden „winst en verlies" als het ware ontwaakte en zich te ruste begaf, onwillekeurig voor het Katholieke leerstuk van de verdienstelijke werken gunstig gestemd was? Het antwoord op die vraag kunnen wij gerust aan onze lezers overlaten.

Behalve de aantrekkelijkheid, die de leer der H. Kerk onder dat opzicht voor hem bezat, vond Lodewijk De Geer, in de H. Schrift zelve, voor het leerstuk van de verdienstelijke werken luidsprekende getuigenissen. Ongetwijfeld is hij een ijverig bijbellezer geweest. Nu valt het toch niet te loochenen, dat er bijna geen leerstuk bestaat, waaromtrent zóó vele en zóó duidelijke uitspraken in de H. Schrift gevonden worden. In geen

enkel geval heeft Christus duister, onbepaald, in zwevende of onbepaalde uitdrukkingen, een leerstuk verkondigd. Niets was ook zoozeer in strijd met Zijn zending en komst op aarde, niets in zulke mate strijdig met het verlossingswerk, als dat Hij in eenige zaak, welke ook, door slecht gekozen of minder juiste bewoordingen, aanleiding tot misverstand zou geven. Alles dan ook, wat Hij als Zijn leer en wet geopenbaard heeft, wordt door Christus uitgedrukt in een taal, zoo duidelijk, dat zij niet den minsten twijfel toelaat. Om een voorbeeld te noemen: Christus kon onmogelijk duidelijker leeren, dat Hij aan Zijn leerlingen, en aan Zijn leerlingen uitsluitend en alléén, dezelfde macht en zending geeft, die Hij van Zijn Vader ontvangen had, dan Hij gedaan heeft, toen Hij sprak: „Mij is gegeven alle macht in hemel en op aarde. Gaat derhalve en leert alle volkeren, hen doopende in den naam des Vaders en des Zoons en des Heiligen Geestes, en leert hen onderhouden al wat ik u bevolen heb. En zie, ik ben met u alle de dagen, tot aan het einde der wereld" (Matth. XXVIII, 18—20).

Welk een verhevenheid! Vol goddelijke majesteit openbaart Jesus Zijn zending en macht. Welke is die macht? Wat omvat die macht? Waar begint, waar eindigt die macht? Alle macht is Mij gegeven, verklaart Jesus. Mijn macht omvat hemel en aarde. Als nooit iemand vóór Hem gesproken heeft, na Hem niemand spreken zal, zoo geeft Hij Zijn bevelen. Iedere zinsnede is een bevel, ieder bevel een wet, en de bekrachtiging van die wet is Hijzelf, die alle macht bezit. Is het mogelijk, vragen wij, in korter en duidelijker bewoordingen, zóó vele, zóó hoogst belangrijke, alles omvattende wetten uit te vaardigen?

Zonder de minste tegenspraak te vreezen, kan men zeggen, dat Christus zich ook omtrent de leer der goede, verdienstelijke werken zoo duidelijk mogelijk heeft uitgesproken, maar men kan er bovendien bijvoegen, dat Hij geen enkel leerstuk zóó herhaald, op zóó verschillende wijzen, nu eens in streng wetenschappelijken vorm, dan in vermaningen, op een anderen keer in voorbeelden, heeft gepredikt. Christus is zelfs zóó verre gegaan, dat Hij de goede werken in klassen of soorten afgedeeld; en aan iedere klasse of soort een eigen loon toegezegd heeft. Leest men bij Matth. V, 3 vv. hoe Hij hen alleen zalig prijst, die onderscheiden werken van barmhartigheid verrichten, dan vraagt men zich zelven vol verbazing af, hoe het mogelijk geweest is, dat men aan de goede werken, door den gerechtvaardigde verricht, een verdienende kracht heeft durven ontzeggen. Zou dit alles aan onzen Lodewijk De Geer onbekend zijn geweest? Zou hij nooit de bergrede gelezen, en over die verschillende zaligsprekingen nagedacht hebben? Zou hij daar nooit gelezen hebben, hoe Christus voorschreef (Matth. VI, 2 vv.) dat men allen eigen lof bij het geven van aalmoezen moet vermijden, doch dat God ons het loon niet onthouden zal? Nog eens: zou Lodewijk De Geer niets van dit alles geweten hebben?

Ook kan men niet aannemen, dat hij onbekend is geweest met den inhoud van het Oude Testament. Daar heeft hij, zonder twijfel, dikwijls met innig welgevallen gelezen, dat de aartsvader Jacob aan God de gelofte gedaan heeft, om Hem de tienden, van al wat God hem schonk, ten offer aan te bieden (Genes. XXVIII, 20 vv.), en hoe God kort daarna aan Jacob bekend maakte, dat

Hem die gelofte aangenaam geweest was: „Ik ben de God van Bethel, waar gij den steen gezalfd en de gelofte mij beloofd hebt" (Ibid. XXXI, 13). Aan Lodewijk De Geer was het bekend, dat David een gelofte gedaan had voor den Heer een tempel te bouwen, en dat God hem beloofd had, hoe die gelofte door zijn zoon zou worden vervuld (II Reg. VII). Heerlijk schoon staat dat uitgedrukt in den 131sten Psalm: „Heer, wees David indachtig, en al zijn zachtmoedigheid, gelijk hij aan den Heer heeft gezworen, een gelofte beloofd aan den God van Jacob!" Aan geheel het Joodsche volk was het bekend, welke waarde en kracht geloften hadden. Al het volk verblijdde zich, toen de voornaamsten met vrijen wil de gelofte aflegden hun goud en gesteenten, tot opbouw van den tempel, ten offer te brengen (I Paral. XXXIX, 9). God zelf had aan Mozes voorschriften gegeven, hoe te handelen met hen, die beloofd hadden, zich op bijzondere wijze aan Zijn dienst toe te wijden. Van zulke gelofte was vrijspraak te bekomen. De voorwaarden waren nauwkeurig bepaald (Lev. XXVII). Een geheel bijzondere levenswijze was voorgeschreven aan hen, die een gelofte gedaan hadden alleen voor God te leven (Num. VI). Zou Lodewijk De Geer in die voorbeelden niet een aanmoediging gevonden hebben, om op gelijke wijze te handelen?

Opvoeding, gezonde rede, de H. Schrift, voorwaar, het zijn machtige invloeden, waaraan op den duur niemand weerstand vermag te bieden. 's Menschen opvoeding doet zich altijd gelden; de stem der gezonde rede is aan den waterdruppel gelijk, die langzamerhand den

steen uitholt; onweerstaanbare kracht bezitten de woorden der Schriftuur. 't Komt er slechts op aan haar uitspraken in den rechten zin te verstaan.

Toch schrijven wij niet alleen of voornamelijk aan die drie krachten of factoren Lodewijks de Geer's Katholieke gezindheid en levenswijze toe. Het blijkt voldoende uit zijn levensschets, dat hij boven alles een man van gebed geweest is, en veel meer aan het gebed dan aan zijn opvoeding en zijn gezond verstand en zijn kennis van de H. Schriftuur is die innig vrome levenswandel te danken. Helaas! 't is bedroevend het te moeten erkennen, maar 't is waarheid: het gebed is niet eigen aan het Protestantisme. Vele Protestanten bidden niet of bidden weinig. De kerken, waarin zij samenkomen, zijn geen bedehuizen, maar spreekhuizen. Men gaat er heen niet om te bidden, maar om een preek te hooren, een psalm te zingen of nu en dan aan het nachtmaal, als een herinnering aan en afbeelding van Christus' lijden en dood, deel te nemen. Geheel eigenaardig hebben de Protestanten ook geen gebedenboeken; de boeken, waarvan zij gebruik maken, zijn psalmboeken. Van eenig gemeenschappelijk gebed hoort men bij de Protestanten alléén voor en na de predikatie gewag maken. Wordt er in Protestantsche huisgezinnen over 't algemeen een gemeenschappelijk morgen- en avondgebed verricht? Alle gemeenschappelijk gebed schijnt zich te bepalen tot eenige korte woorden voor en na het gebruik van spijs en drank.

Bijeenkomsten, om naar Christus woord: „waar twee of drie vergaderen in mijn naam, ben ik in hun midden", den hemel geweld aan te doen, zijn bij de Protestanten uiterst weinig in gebruik. Werd er in de

XVIIde en XVIIIde eeuw, in tijden van gevaar voor het vaderland of andere moeielijke omstandigheden, een bidstond gehouden, van dat alles is bijna niets blijven bestaan.

Daarentegen is Lodewijk De Geer een man van gebed geweest. Ongetwijfeld was hem de gewoonte van te bidden, als kostbaarst erfdeel uit het huis van zijn vader, ten deel gevallen. Op jeugdigen leeftijd reeds was hij er getuige van, hoe zijn vader, toen hij naar Holland uitweek, gedurende die angstvolle reis, met zijn vrouw onophoudelijk zijn troost en bemoediging zocht in het gebed. „Zijn eenige troost", schreef Lodewijk's vader, „was met zijn gade het hart door zuchten en gebeden tot God te ontlasten, te midden van de bekommeringen, waarin zij verkeerden." En toen hij behouden op Hollands grondgebied was aangekomen, verzamelde hij al de zijnen rondom zich, knielde op den oever in het zand, en bood aan God zijn dank, dat Hij hem uit de handen zijner vijanden gered had 1). Van dat alles was onze Lodewijk getuige. „Hij was reeds genoeg in leeftijd gevorderd, om zich de roerende omstandigheden die er bij plaats hadden, steeds levendig te kunnen herinneren" (bldz. 11). Herhaaldelijk is er in deze bladzijden op gewezen, hoe hij op twintigjarigen leeftijd, in een vurig gebed, zijn geheel volgend leven en al, wat hij doen en laten zoude, aan God toewijdde en daarover Gods zegen afsmeekte. Spreekt hij op verderen leeftijd over de goede werken, die hij verricht, of de geloften, die hij aflegt, dan geschiedt zulks in bewoordingen, die van de teederste godsvrucht getuigen,

---

1) Vgl. bldz. 212 hierb.

en die hij onmogelijk kon geschreven hebben, indien hij er niet aan gewoon was al de aandoeningen van zijn gemoed in het gebed uit te storten. In een taal, die gloeit van innige godsvrucht, spreekt hij over zijn echtgenoote en kinderen. Ongekunsteld, vol van eenvoud, geheel en al uit het hart gevloeid, zijn de woorden, waarin hij lucht geeft aan de edelste en verhevenste gevoelens. Vuriger, oprechter liefde kan men zich bijna niet voorstellen. Maar altijd ziet Lodewijk De Geer naar boven, denkt hij aan het ijdele van alles, wat op aarde bestaat, bidt hij in die oogenblikken tot God, spreekt hij woorden van dank, en vraagt hij om nieuwen zegen en bijstand. Geen oogenblik verliest hij uit het oog, dat hij van niets eigenaar is, maar hetgeen hij bezit hem slechts werd toevertrouwd, en dat hij eenmaal rekenschap zal hebben af te leggen. Bij het lezen van die uittreksels, ontleend aan de geschriften, die men in zijn nalatenschap gevonden heeft, komt onwillekeurig de vraag bij ons op: heeft Lodewijk De Geer niet in voortdurende levensgemeenschap met zijn God en Verlosser verkeerd? En zou dan die geheel Katholieke gemoedsstemming zonder invloed gebleven zijn op de werken, die hij verrichtte, en de denkbeelden, die hij zich omtrent de waarde dier werken gevormd heeft? Openlijk spreekt hij het uit; hij schrijft het zelfs op, dat hij God om zegen bidt en van God zegen verwacht; hij legt daarbij een vertrouwen aan den dag, even onwrikbaar, als dat waarmede hij zijn geloften verrichtte. Zou hij ook slechts een oogenblik hebben gedacht, dat wèl zijn gebed verhooring verdiende of waardig was, terwijl zijn werken niet meer dan aangenaam en voor het overige onvruchtbaar waren?

Zou Lodewijk De Geer niet hebben ingezien, dat ten laatste een goed werk, niets anders is als een vorm van gebed? Bidden toch is spreken met God, gelijk het kind spreekt met zijn vader, de vriend met den vriend. Het is een hulde aan God, als Heer en Meester van alles; een vragen om zegen en genade; een dankbetuiging voor weldaden; een belijdenis van schuld, gepaard met een smeeken om vergiffenis. De uiterlijke vorm van die onderscheiden gemoedsstemmingen zijn woorden. Goede werken zijn gebeden, niet in woorden gesproken, maar door daden verricht. Men spreekt niet, maar handelt. De gemoedsstemming is dezelfde; er bestaat alléén verschil in den vorm of uiterlijke verschijning. Ook door daden huldigt men Gods Majesteit, hoopt men zegen te bekomen, betuigt men zijn dank, tracht men vergiffenis te verkrijgen.

Dat Lodewijk De Geer als Katholiek heeft geleefd, schreven wij toe aan zijn opvoeding, zijn gezond, praktisch verstand, zijn kennis van de H. Schriftuur, en boven alles, meer dan aan die drie factoren te zamen, aan zijn voortdurend gebed. Waar het gebed voortdurend, dagelijks, bij al wat er geschiedt, ten hemel klimt, daar wordt den hemel een heilig geweld aangedaan. Bij al het zoeken naar waarheid, waarvan wij in onze dagen getuigen zijn, wordt door de gemoedelijke Protestanten te weinig acht gegeven op het voorbeeld van Christus, die de nachten doorbracht in het gebed. Helaas, de grond zinkt ieder oogenblik verder weg onder de voeten; men is genaderd aan den rand van den bodemloozen afgrond, waarin de monsters van het platste materialisme en nihilisme den armen toeschouwer dreigend tegengrijn-

zen, maar nog altijd weigert men, in ootmoed biddend, neer te knielen aan den voet van het kruis naast dien afgrond, om er redding en behoud voor tijd en eeuwigheid te vinden. Is dat niet treurig?

VII.

Wij willen dit opstel niet eindigen, zonder Lodewijk De Geer zelven in zijn betrekking tot zijn echtgenoote en kinderen nader te hebben leeren kennen. Wij laten het woord aan den schrijver:

Toen hij zich in 1608 te Dordrecht bevond, overkwam hem iets, dat een grooten invloed op zijn geheele leven heeft gehad.

Eens dat hij door de straten der stad wandelde, zag hij op de stoep van een huis voor de deur, die aanstond, een meisje, dat nog bijna een kind was en sterk zijne aandacht trok. Hij zag haar langen tijd zwijgend aan en plotseling kreeg hij den indruk, dat zij bestemd was om zijne vrouw te worden. Hij kwam wat naderbij en vroeg haar naam. — „Adriana" antwoordde zij en kreeg eene kleur. — „Hoe heeten uwe ouders?" — „Mijn vader heet Laurens Gerard en mijne moeder Ode De la Fosse", zeide zij haastig. — Hierop ging zij, zeer verwonderd over de vrijpostigheid van dien vreemde, naar binnen en sloot de deur achter zich toe.

Voor Lodewijk De Geer bleef er niets anders over dan heen te gaan (bldz. 12).

De naam der Gerards was hem niet vreemd. Hij wist, dat de familie afkomstig was van Luik, waar zij tot de oudste patricische geslachten behoorde, en evenals de zijne het land had verlaten om vervolging te ontgaan. Het was hem bekend, dat zij van adel en zeer gezien en rijk was. (Ibid.)

Deze ietwat romantische voorstelling, die aan verhalen van Van Lennep doet denken, waarin iemand een meisje ziet en aanstonds verliefd wordt, verliest veel van haar avontuurlijk karakter, en wordt daarentegen een zeer gewone, alledaagsche zaak, als men bedenkt, dat Lodewijk

De Geer al den tijd had om de noodige inlichtingen in te winnen. Bij den gunstigen indruk, dien Adriana op hem gemaakt had, voegden zich omstandigheden van overwegenden aard: adellijke afkomst, groote rijkdom, een goede naam, en, wat in den vreemde altijd sympathie wekt, gelijke lotgevallen. Ook Adriana's ouders waren uitgeweken. 't Heeft waarlijk niets bevreemdends, dat Lodewijk, na dien eersten gunstigen indruk ondergaan te hebben, dat meisje niet zóó spoedig vergeten was.

„Maar alvorens aan een huwelijk te denken, wilde hij op zichzelven staan, door eigen kracht onafhankelijkheid hebben verworven" (bldz. 13). Bij zijn terugkomst te Dordrecht, in Januari 1611, dus drie jaren na die eerste ontmoeting, bracht Lodewijk een bezoek aan de ouders van Adriana, en vroeg hare hand. Den 27sten Mei 1612 werd het huwelijk te Dordrecht gesloten.

Lodewijk De Geer schreef na zijn huwelijk in een zakboekje, waarin hij aanteekening hield van huiselijke voorvallen:

„In den naam van God ben ik den 27sten Mei 1612, getrouwd met Adriana Gerard, mijne huisvrouw. Moge de Heer ons zegenen door Zijn Heiligen Geest, ons in liefde en eendracht samen doen blijven tot Zijne eer en tot ons heil. Amen" (bldz. 15).

Twee en twintig jaren later schreef Lodewijk De Geer, omtrent zijn huwelijk, het volgende:

„Onze harten vormden slechts één hart, ons beider wil slechts één wil, onze neigingen, gedachten, wenschen, daden, schikkingen waren als uit één hart voortgekomen. Een enkele blik stelde ons in onze droefenissen gerust; geen kwaad overkwam ons, of zoodra wij het elkander hadden medegedeeld, gevoelden we ons verlicht. Daar ieder voor zich in 't bizonder tot God bad en er soms een ganschen nacht mede doorbracht, zuchtten en klaagden wij heimelijk op ons bed, opdat de een den ander niet bedroefde of in de rust stoorde. Wij hadden niets op het hart, dat wij elkander

niet mededeelden; onze waarlijk eensgezinde harten hebben twee en twintig en een half jaar in den gelukkigen huwelijksband zonder tweedracht samengeleefd; twee en twintig en een half jaar, in deze woning, nadat vele stormen over onze hoofden zijn gegaan, schenen ons toch zoo kort toe, alsof het nog maar een begin was geweest.

„En als wij bijgeval, hetgeen nog als eens voorkwam, over den dood spraken, wilde ieder den ander voorgaan; zij voerde aan, de groote liefde die zij mij toedroeg en den last om onze zaken te regelen; ik wilde in mijn ijverzucht, in liefde niet voor haar wijken; ieder haalde bewijzen en redenen aan om zijn gevoelen te staven. Wat de gaven en goederen betreft, die God ons had geschonken, had ieder meer vertrouwen in den ander dan in zich zelven, want wij verdachten elkanders gemoed in het minste niet. Na zulk een liefderijken strijd, dien wij dikwijls hebben gehad, kwamen wij zachtzinnig overeen, God te bidden, indien het ons heilzaam was, ons nog eenige jaren samen te laten, opdat wij vereenigd onze kinderen in Zijne vreeze konden opvoeden. Maar ofschoon zij meende, dat ik wel eenigen tijd vóór haar zou sterven, is zij er eerder toe geschikt en voorbereid geweest dan ik, dewijl haar hart rechtvaardiger was dan het mijne.

„God heeft haar dus genade bewezen en hare gebeden verhoord. Hij heeft haar tot een roemrijker bestaan verheven dan dat dezer wereld. Zij smaakt de eeuwige gelukzaligheid die geene zorgen kent" (bldz. 17).

Hoeverre is het er van, dat alle echtgenooten elkander zulke liefde toedragen! Als in alle zaken, is Lodewijk De Geer door de waarachtige godsdienstige liefde, die hij zijn echtgenoote toedroeg, een voorbeeld voor allen geweest. Adriana Gerard schijnt De Geer ook volkomen waardig te zijn geweest. Dezelfde godsdienstige gevoelens, hetzelfde volle vertrouwen op God, dezelfde overgeving aan Zijn heilige beschikking, dezelfde ijver in het gebed bezielden haar.

Den 22^sten^ December, 1634, werden die zachte banden verbroken. Adriana Gerard had moedig het leven geschonken aan vijftien

kinderen, en ze als een zegen met vreugde ontvangen. Zij wachtte de geboorte van het zestiende, vol vertrouwen op God, maar gevoelde dat haar krachten met den dag afnamen. Zij bereidde haar echtgenoot op eene wreede scheiding voor, en spande al hare krachten in om na haar dood zijne smart, zijn hartzeer te verzachten. „Ik zal u alles in orde achterlaten", zeide zij, „en wat ik schuldig ben afdoen, opdat gij buiten zorg zijt". Zij sprak met hem over zijne kinderen, hun karakter, de zorg, die aan hen besteed moest worden, „en gaf hem inlichtingen over hunne geaardheid om er de gebreken van te verbeteren". Zij gevoelde, dat haar Benjamin haar het leven zou kosten. Zij bedroog zich niet.

Zij kon hem nog zien en een kus geven; maar hare steeds toenemende zwakte liet haar geene hoop meer. Zij was afgemat en haakte naar rust, „de zorgen dezer wereld van zich afzettende".

Haar echtgenoot sprak haar levensmoed in, „er op wijzende, dat zij uit liefde voor de kinderen, die God hun beiden in Zijn goedertierenheid had geschonken, moest wenschen langer te leven, om hen in Zijne vreeze op te voeden".

„Daar ben ik gerust op", antwoordde zij, „ik heb ze aan God opgedragen. Hij zal over hen waken. En wat het tijdelijke betreft, kan ik er mij op verlaten, dat gij voor hen zult zorgen en hun tot vader en moeder zijn".

„Vrijdags voor Kerstmis, te tien uur s'morgens", schreef Lodewijk De Geer, „heeft het Gode behaagd mijne zeer dierbare echtgenoote met waarlijk Christelijke standvastigheid en moed dit jammerdal te doen verlaten. Sedert Maandag reikhalsde zij zwoegend naar haar hemelsch vaderland, en wekte zij ons allen op God te bidden dat het Hem mocht behagen, haar tot Zich te nemen in Zijne eeuwige heerlijkheid. Drie dagen lang snakte zij naar niets anders dan den dood, maar steeds met onderwerping aan Gods wil".

„God, die mijn dierbare wederhelft, het liefste dat ik op aarde had, heeft ontnomen, zij mij zoo genadig, dat die liefde nog versterkt en in goddelijke liefde veredeld worde, zoodat ik haar voortaan mijn geheele hart en het overschot mijner dagen kan wijden en afstand doen van de ijdelheden dezer wereld; Hij zij mijner kinderen genadig, opdat zij allen in Zijne vreeze leven, Hem dienen en eeren hun leven lang, hiernamaals de eerekroon wegdragen, en met ons de eeuwige tabernakelen binnengaan". „Kinderen", voegde Lodewijk De Geer er bij, „kinderen! ik bid God van ganscher harte en smeek Hem onder tranen en verzuch-

tingen, dat Hij u allen genadig zij, en dat ik van heden af kan zeggen: Hier zijn wij, ik en de kinderen, die Gij mij gegeven hebt, om Uw wil, o God, te doen" (bldz. 49 vv.).

In die Christelijke, diep godsdienstige gevoelens jegens zijn echtgenoote, bleef Lodewijk De Geer volharden tot aan het einde van zijn leven. Eenigen tijd voor hij zijn sterfuur voelde naderen, had hij de volgende regelen omtrent zijn overleden echtgenoote en kinderen geschreven:

„Groote God, wees mij zóó genadig, dat ik goed moge zijn voorbereid, om haar te volgen, opdat, als het U zal behagen mij op te roepen, ik bereid bevonden worde, en er niets zij, dat mij aan het aardsche hecht, maar dat ik met dezelfde blijdschap als zij kan verlangen dit lichaam te verlaten om Uw hemelsch paradijs binnen te gaan en de eeuwige vreugde te genieten, in afwachting van de wederopstanding onzer lichamen. Daarom, mijn God, beveel ik U mijne kinderen aan. Zij behooren U toe, ik heb ze uit Uwe hand ontvangen, ik eer er U voor. Gij hebt ze geschapen, draag Gij er zorg voor. Verhoor, Heer! de zwakke kreten dezer arme weezen; houd het oog op hen geslagen en draag hun het hart toe van een Hemelvader. Stort, o mijn God! over die kleine nakomelingschap de volheid Uwer heilige zegeningen uit; open hunne ooren, opdat zij naar Uw Woord luisteren; hun verstand om het te verstaan; hun hart om het lief te hebben en hunne lippen om Uw lof te stamelen. Mogen hunne gebeden, als het offer van Abel, Uwe goddelijke majesteit welgevallig wezen; mogen zij allen Uwe erfenis deelachtig zijn; opgaande planten voor Uw aangezicht; olijven in Uw hof; vruchten, die bewaard kunnen blijven voor Uwe genade, en Uwe kinderen, om altijd met U te leven en voor altijd in Uw heiligdom te rusten".

„Kinderen! dat zijn de gebeden en wenschen, die ik voor u aan God opdraag, van nu af tot mijn laatsten snik, indien God mij de kracht geeft, het dan uit te spreken; put dan hieruit uwe onderrichting en vertroosting. God zij u allen genadig, opdat gij moogt volharden in het geloof van Zijn Zoon Jesus Christus. Amen" (bldz. 110).

Die deze ontboezemingen aandachtig leest, zal wel

erkennen, dat het niet nu en dan, een enkelen keer geweest is, dat Lodewijk De Geer zijn ziel in het gebed tot God heeft uitgestort. Alléén door herhaalde, onophoudelijke oefening in het gebed, heeft hij de verheven woorden kunnen schrijven, die in bovenstaande aanhalingen bewaard zijn gebleven.

Terecht overtuigd van de macht van het voorbeeld, vermaande hij zijne kinderen deze waarheid niet te vergeten.

„Gij, ouderen," zeide hij, „weest in huis een voorbeeld voor de jongeren, weest hun tot vader en moeder, gelijk wij dat geweest zijn, opdat zij van u niets dan goede voorbeelden te zien krijgen, en gij door een slecht leven geen oorzaak wordt van hun verderf, want God zal hen van u opeischen. Weest gij model en voorbeeld gelijk uwe moeder en ik dat geweest zijn" (bldz. 95).

Gelukkige ouders, die hun kinderen kunnen wijzen op het voorbeeld, dat zijzelven gegeven hebben.

Zijn levensbeschrijver zegt:

Men zou eene soort van zedenleer kunnen opmaken uit de raadgevingen, door Lodewijk De Geer aan zijne kinderen gericht: raadgevingen, die uit eene teedere genegenheid en eene wijze ervaring voortkwamen.

Ook hier weder moeten wij aan des schrijvers woorden toevoegen: raadgevingen, die vóóral voortkwamen uit een godsdienstig gemoed, en voornamelijk het godsdienstig leven, zoowel als het eeuwig geluk zijner kinderen ten doel hadden.

Vooral drong De Geer er bij zijn kinderen op aan, dat zij aan elkander gehecht bleven. „Leeft dan", schreef hij, „in vrede, in gemeenschap, in broederlijke eensgezindheid, hebt elkander oprecht lief; verdraagt elkanders zwakheden en leeft met naar de wereld,

maar naar God en Zijne heilige bevelen." Hij komt meermalen op deze vermaning terug: „Na God moet gij elkander het meeste liefhebben, laat niet toe, dat de toorn met u ter ruste gaat, uit vrees, dat hij wortel bij u schiet; maar eer gij gaat slapen, keert dan gezamenlijk tot u zelven in, en schenkt elkander vergiffenis; hij, die het sterkst is, toone het door zich zelven te beteugelen." — „Laat geen uwer heerschappij zoeken te voeren", zeide hij verder, „maar draagt de lasten gemeenschappelijk, en gelijk God met ons en onze voorouders geweest is, zal Hij met u zijn en u niet verlaten, zoo gij Hem niet verlaat." — „Woont nauwgezet de predikatien en de heilige samenkomsten bij, luistert oplettend, en richt uw leven in naar de vermaningen, die gij er zult hooren; weest liefderijk jegens de armen en naarstig in het bijbellezen en psalmzingen. Het lezen der Heilige Schriften zal u op zegen en vloek wijzen: zegen met beloften zoo voor het tegenwoordig als voor het toekomstige leven, en vloek met zware bedreigingen en ontzettende straf. Aldus, mijne kinderen, maakt u los van de wereld, ontvlucht de ondeugd, die slechts eene verlokking is van den satan om u in zijne netten te vangen."

Het zou te lang duren alle plaatsen aan te halen, waarin Lodewijk De Geer zijn kinderen aanmaant een eerbaar leven te leiden; de aangehaalde zijn voldoende, om een denkbeeld te geven van zijn verheven raadgevingen in een taal, die niet ontbloot is van waardigheid en kracht. Onophoudelijk beveelt hij hun aan, liefdadigheid te beoefenen, nooit te meenen genoeg gedaan te hebben voor ongelukkigen, een aanzienlijk deel van hun vermogen aan anderen te wijden. Hij tracht in hun hart het gevoel van verantwoordelijkheid tot ontwikkeling te doen komen: op allen rusten plichten, allen moeten ze nakomen. „En als het Gode zal behagen mij uit dit tranendal weg te voeren om mij in Zijne heerlijkheid op te nemen, troost dan elkander. Gij, ouderen, weest den jongeren tot vader en moeder; bidt God vurig, dat Hij u bijsta in uwe zwakheden. Als gij goed hebt geleefd in de vreeze des Heeren, zullen uwe gebeden door die der rechtvaardigen worden gesteund en God zal ze verhooren, u Zijn Heiligen Geest zenden en uwe harten versterken. Houdt steeds voor oogen, dat Hij u eerst uwe moeder en vervolgens uw vader heeft ontnomen, om u tot Hem te doen opzien, opdat gij al uw vertrouwen, al uwe hoop op Zijne goedheid en Zijne beloften vestigt, want Hij zal u tot vader en tot moeder zijn, gelijk David in den XXXII^{sten} Psalm zingt: want

mijn vader en mijne moeder hebben mij verlaten, maar de Heer zal mij aannemen" (bldz. 97).

Aan den waardigen man veroorzaakte een zijner aangehuwde zonen veel kommer en verdriet.

Ida De Geer schonk hare hand aan Karel De Besche, den zoon van Willem de Besche, die geruimen tijd de compagnon van haar vader was geweest. Dit huwelijk was niet gelukkig. Karel de Besche had een lastig en zelfzuchtig karakter. Hij deed zijn schoonvader eischen, die deze zich verplicht zag te weigeren. Om zich over de teleurstelling te wreken, begon hij Lodewijk De Geer te belasteren. Hij beschuldigde hem van „valsche rekeningen op te maken, bladzijden uit zijne boeken te scheuren, er verdichte sommen in op te nemen, de Kroon en andere schuldeischers te bedriegen".

De kanselier (van Zweden) Oxenstierna en de Senechal des rijks, Pieter Brahe, kregen in last als scheidsrechters op te treden. De Besche wachtte hunne beslissing niet af, en verliet haastig Zweden. Lodewijk De Geer eischte, dat de verificatie zijner boeken zou worden voortgezet. De valschheid van de beschuldiging zijns schoonzoons werd volledig aangetoond. Toen stelde hij voor zijne kinderen een verhaal op van deze moeielijkheden, dat hij aldus besloot: „Kinderen, ik heb u dat alles niet medegedeeld om u tegen hem op te zetten, of hem door u te doen haten, maar ik zeg u, zooals Jozef tot zijne broeders: Weest niet onderling verdeeld door getwist en gekijf. God heeft de zaak ten goede geleid. Dankt God en roept Hem aan, Hem biddende dat Hij hem een ander hart geve, en genadig zij, opdat de naam Gods door ons allen geprezen worde" (bldz. 104).

Zoo vergevingsgezind was Lodewijk De Geer jegens den ondankbare, die hem zóó zwaar en grievend beleedigd had. Niet alleen koesterde hij geen wrok, maar hij wekte zijne kinderen op, om vergiffenis te schenken, en te bidden, dat God hem tot inkeer mocht brengen en genadig zijn. In waarheid mocht hij van zichzelven ook onder dit opzicht getuigen, dat „hij zijn gansche leven of den bloei zijner jaren, en zijn ouderdom niet aan het aardsche had gewijd, maar aan God" (blz. 105).

Het is te denken, dat een Christelijk uiteinde een leven bekroonde, dat een geheel van gebed en goede werken geweest was. Hoe zou hij zonder God hebben kunnen sterven, die zonder God niet heeft kunnen leven? In de volgende regelen wordt ons dat uiteinde beschreven:

Het oogenblik was gekomen, dat Lodewijk De Geer „dit lichaam met blijdschap wenschte te verlaten, hij was levensmoede". Hij bereidde zich met kalmte tot dat gewichtig oogenblik voor, regelde al zijne zaken, hield zich met de belangen der armen bezig, dacht onophoudelijk aan die kinderen, welke ver van hem verwijderd waren. Enkele dagen voor zijn einde schreef hij aan zijn zoon Benjamin, die toen te Heidelberg was, een teederen, treffenden brief, om hem zijn zegen en laatste vermaningen te geven. Zijn lijden werd pijnlijker. Hij verdroeg het met den grootsten moed. „Mijn God! heb medelijden met mij", zeide hij, „zend mij geen smarten, die boven mijn krachten gaan", maar als om die woorden terug te nemen, liet hij er terstond op volgen: „O Christus! Gij hebt voor mij nog meer geleden".

Hij slaakte den laatsten zucht den 29sten Juni 1652 (bldz. 112).

Zou de schrijver van deze levensschets, die ons Lodewijk De Geer heeft doen kennen als ijverig Protestant naar zijn belijdenis, als ijverig Katholiek naar zijn levenswandel, niets van dezen strijd tusschen woord en daad hebben opgemerkt? Zulks is, als geheel onwaarschijnlijk, ten eenemale te verwerpen. Goede werken, zooals Lodewijk De Geer zich daarvan een denkbeeld gevormd heeft, en zooals die door hem verricht werden, zijn vreemd aan, of liever in strijd met het Protestantisme. Zij zijn alléén en uitsluitend eigen aan het Katholicisme. Men mag het er voor houden, dat zulks evenzeer bekend is aan den schrijver, als aan den vertaler. Waarom dan op dat verschijnsel niet geheel bijzonder de aandacht gevestigd, maar daaromtrent het diepste stilzwijgen bewaard en

daardoor den schijn aangenomen, alsof een en ander thuis behoorde in het Protestantisme? Zal ieder aan zulke handelwijze den lof van groote eerlijkheid toekennen?

In ieder geval strekt het der Katholieke Kerk tot onvergankelijken luister, dat de edelste en voortreffelijkste belijders van het Protestantisme, zoodra het op de praktijk aankomt, aan hun Protestansche leer den rug toegekeerd en naar Katholieke leer en gebruiken hun leven ingericht hebben. Hoe ook kan iemand, die nadenkt, rust hebben in een leer omtrent 's menschen rechtvaardiging, volgens welke men na die rechtvaardiging even ellendig is als vóór die rechtvaardiging; in een leer van een geloof zonder werken; van werken zonder verdienende kracht; van een boek tot éénige en voldoende geloofsbron; van een onmiddellijk gaan tot God, door middel van een boek, geschreven en vertaald door middel van menschen?

„Lodewijk De Geer is niet vergeten!" zoo eindigt zijn levensbeschrijver. In 1783 schreef de Koninklijke Zweedsche Compagnie een lofrede op hem als prijsvraag uit. In 1829 liet de Zweedsche Academie een gedenkpenning te zijner eere slaan. In 1839 werd aan een nieuw gestichte school voor het onderwijs van matrozenkinderen zijn naam gegeven (bldz. 112 en 113).

Omtrent Lodewijk De Geer bestaan meerdere geschriften. Een zijner nazaten J. L. W. De Geer heeft hem een merkwaardig boek gewijd: *Lodewijk De Geer*, Utrecht, in 4to, 1852, 3de druk. Ook nog een ander werk: *Historische aanteekeningen op het geslacht De Geer*, Zweden en Nederland, in 4to, 1843. — Stiernman geeft in

zijn Zweedsch *Adelboek* een artikel over Lodewijk De Geer; men zie ook het tijdschrift *De Gids* enz. enz. (bldz. 3, noot v. d. vertaler). Het laatste woord omtrent Lodewijk De Geer schijnt nog niet gesproken te zijn.

Bij het schrijven van dit opstel hebben wij alléén gebruik gemaakt van de hierboven vermelde levensschets. Het zou ons grootelijks verwonderen, als in de nagelaten papieren, of in een meer uitvoerige studie van 's mans leven, niet meerdere, veel duidelijker uitgesproken getuigenissen ten gunste der Katholieke Kerk gevonden werden.

Amersfoort, 1885.

W. F. N. VAN ROOTSELAAR.

HET GOED RECHT DER RENAISSANCE.

Staan gothiek en renaissance, uit godsdienstig oogpunt beschouwd, zóó lijnrecht tegen elkander over, dat de eerste de alleen echt Christelijke, de andere de heidensche richting in de kerkelijke kunst kan genoemd worden? Of is de gothieke bouwstijl, op zijn zachtst gesproken, toch veel Christelijker en katholieker dan de renaissance? Zietdaar vragen, waarover reeds lang, en niet altijd op even Christelijke wijze, getwist is. Ik zal geen poging wagen om, in onze dagen van hoog ontwikkeld individualisme en onverzoenlijke meeningen, de eenzijdige voorstanders van een dezer beide richtingen met elkander te verzoenen; maar ik wil een bescheiden woord in het midden brengen, dat de verheffers van het alleen kerkelijke en katholieke der gothiek wellicht tot een weinig nadenken zal kunnen stemmen. Mijne persoonlijke individueele vooringenomenheid met een der beide richtingen laat ik, als weinig ter zake dienende, geheel op den achtergrond; en ik teeken reeds nu protest aan tegen degenen, die mij als een uitsluitend voorstander der renaissance zouden willen aanmerken.

Naaste aanleiding tot het schrijven dezer enkele bladzijden was mij een opstel van Johann Graus (K. K. Conservator, Obmann des kirchlichen Kunstvereines) in de *Kirchenschmuck*, later afzonderlijk uitgegeven, en het even kundige als kalme woord, door Fr. Albert Maria Weisz, O. Pr. in zijne *Apologie des Christenthums* over dit twistpunt in het midden gebracht. Aanleiding; want niet in alle punten kan ik mij met beide schrijvers vereenigen, en heb daarenboven ook het plan om de zaak iets grondiger en uitgebreider te behandelen.

Wie in deze bladzijden een strijdlustigen aanval of het kunstig opzetten en verdedigen eener origineele stelling zou zoeken, zal zeker onvoldaan blijven; maar wien de eer onzer Moeder de H. Kerk boven alles ter harte gaat, hij zal, hoop ik, gaarne de volgende beschouwingen volgen, die uit geen andere beweegreden bij mij zijn voortgekomen. Er wordt inderdaad eenige voorzichtigheid gevorderd bij het waardeeren der renaissance. Overdrijving in afkeuring of verheffing is hier meer dan ergens anders zeer gevaarlijk. Wie de geheele renaissance verwerpt en er niets dan eene herleving van het verwerpelijkst heidendom in meent te zien, geeft, zeker zonder dat juist te bedoelen, den vijanden der Kerk een geducht wapen in de hand, waarvan zij natuurlijk een gretig gebruik maken. Het loont de moeite, als wij daarop de aandacht aller weldenkenden vestigen. Laten we de zaak een oogenblik kalm en verstandig, zonder vooroordeel bespreken.

Wat verwijt men der renaissance? Heidendom en zinnelijkheid. En wat is het verwijt van het Protestantisme tegen de Kerk? Raast Luther niet tegen het „heiden-

dom der Pausen", en hooren wij niet uit alle protestantsche monden het verwijt van „zinnelijken godsdienst"? En is het dan niet vreemd — bij de kennis, dat in het Italië der Pausen de gothiek nooit te huis geweest is, en dat dáár eigenlijk de zoogenaamde renaissance begonnen is en haar hoogsten bloei bereikt heeft — is het dan niet vreemd dezelfde taal ook uit *katholicken* mond te vernemen?

Waar is de wieg en bakermat der renaissance? Vanwaar is zij ons gekomen? Uit een vijandig land? Van verklaarde tegenstanders? In dat geval kan zij zekerlijk niet goed en weldadig zijn. Is zij ontstaan uit den geest en het streven van een onkerkelijk volk? Dan kan zij niet kerkelijk zijn. Maar Italië was het land, waar de renaissance geboren werd; in het brandpunt van het katholiek geloof, het hart van het kerkelijk leven, het land der Pausen, het land, dat de meeste Heiligen aan de Kerk schonk, dáár ontstond de kunstrichting, die wij de renaissance noemen.

Overwegenswaardig ook is, in het opzicht van kerkelijkheid, de opmerking van den heer Graus, die ze met het krachtig woord van den Eerw. Pater Daniël S. J. steunt, dat de renaissance Italië zooveel kwaad niet heeft berokkend, terwijl juist in de landen der gothiek in de zestiende eeuw de groote afval van de Roomsch Katholieke Kerk heeft plaats gegrepen. „Welke landen werden protestantsch?" vraagt de schrijver. Zeker die, welke de uitsluitend Christelijke gothiek niet aanhingen en heidensche renaissance pleegden? Neen, toch niet! De volken, die zuivere en strenge gothiek volgden in het Noorden, in gothische kerken baden, in gothische raadhuizen beraadslaagden, zijn helaas van de Kerk

afgevallen. Doch het Zuiden, waar deze (rampzalige) heidensche renaissance geboren werd, heeft (toevallig!) geen afval van de Katholieke Kerk voortgebracht, en wat, bij het einde der zestiende eeuw, daar ongezond moge geweest zijn, is met weinig moeite weer tot herstel gekomen. De schrijver maakt hier geen andere gevolgtrekking dan deze: „De gothiek heeft het ware geloof niet gered; de renaissance heeft het niet geschaad". „Het Protestantisme — schrijft Daniël — dat in Duitschland een stookplaats vindt en van Italië ver verwijderd blijft, het Protestantisme, dat door de Thüringer boeren met geestdrift wordt aangegrepen en door Leo X en Aleander bestreden; het Protestantisme, dat het vaderland van Michel Angelo en Rafaël niet vermocht binnen te dringen, triumfeert daarentegen in de gothische steden van het Saksenland, waar zich geen Parthenon, geen zuilenhof naar Attischen smaak verheft, waar noch doek noch marmer de typen van het oude Griekenland, van zijne helden en zijn Olympus op nieuw ten leven geroepen had."

Italië, het Italië der Pausen, heeft zich dan, in den meest kritieken tijd, ook het meest kerkelijke en katholieke land boven alle andere landen getoond.

Men zou nu wel kunnen zeggen, dat dit alles geschied is, hier niettegenstaande de gothiek en daar ten spijt der renaissance, maar toch zal niemand de gevolgtrekking te overdreven durven noemen, als wij zeggen, dat men wat de besten en edelsten van Italië in het hoogste, wat de menschelijke geest schenken kan, onder het oog en de bescherming der Pausen hebben voortgebracht, niet zoo gemakkelijk behoort te mistrou-

wen en van onkerkelijkheid, veel minder nog van heidendom mag beschuldigen.

Deze redeneering klemt nog meer, als wij bedenken, welk een betrekkelijk korten tijd de gothieke bouworde gebloeid heeft, en hoe zij zich tot enkele landen alleen bepaalde. Welk eene gevolgtrekking moeten wij dan daaruit maken, als we hebben aan te nemen, dat deze de alleen Christelijke, de eigenlijk kerkelijke stijl behoort genoemd te worden? Zou het niet gevaarlijk zijn de echt katholieke kunst in zulke enge grenzen van tijd en plaats te beperken? Of zou men met een Dr. Gunning willen besluiten, dat „waar de R. K. Kerk de kunst waarlijk heeft bevorderd, ze niet in vollen zin Roomsch-Katholiek was, en omgekeerd"? Zou men met dezen spreker de vraag willen stellen: „Is nu de Christelijke kunst Roomsch?" en antwoorden: „Neen, want juist in de meest verheven voortbrengselen van Roomsche kunstenaars weken zij het meest uit het kader van Rome's hiërarchie"? Ten bewijze worden Dante, Michel Angelo en Rafaël in hun edelste tijdperken aangevoerd, en op het tijdperk der renaissance tot staving dezer bewering gewezen 1).

Bedenkelijker wordt dit nog als wij vernemen: „Is er Protestantsche kunst? Ja, indien we aan het woord Protestant ruimer beteekenis toekennen, dan wat zich om het jaar 1517 groepeert. Alles, wat zich in de middeleeuwen en *vroeger of later aan de Romeinsche hië-*

---

1) Overgenomen uit het verslag in *De Standaard*, 22 Januari 1882, van eene lezing, door Dr. Gunning gehouden te Amsterdam in het volkskoffiehuis *de Vrede*.

rarchie ontworstelt, wat niet in het kader harer heerschzucht opging, *behoort daartoe*". Straks zal de onwaarheid dezer beweringen, die wij in dit verslag overigens wel niet zóó juist geformuleerd zien, als de spreker zelf zal hebben gedaan, meer dan voldoende blijken. Voor het oogenblik vragen wij, of men met de verheffing van het alleen kerkelijke en uitsluitend katholieke der gothiek tot zulke beweringen geen aanleiding geeft, en waartoe het dienstig kan zijn om zoovele schatten van kunst prijs te geven door ze als minder kerkelijk en meer heidensch te brandmerken? En heeft dan de heer Graus niet eenig recht om te zeggen: „Aber das fortgesetzte Losdonnern, das grundlose Schelten gegen das sogenannte Heidenthum und die Unkirchlichkeit eines gewissen Theiles der kirchlichen Kunstentwicklung ist ja *ein förmlicher Wegzeiger für die Feinde der Kirche zum Angriffe nach Rom*".

Tot welke dwaze en gevaarlijke gevolgtrekkingen men voorts komt door de gothiek als de uitsluitend Christelijke, katholieke, eigenlijk kerkelijke kunst te verheffen, blijkt nog duidelijker uit de volgende opmerkingen, die we aan het geschrift van Graus ontleenen. Als alles heidensch moet zijn, wat van de antieken genomen is, dan moeten wij aan onze Kerk wel een vreemdsoortige eer toekennen. Heidensch ware dan de oorsprong van al onze kunstvormen. Heidensch was dan de schilderkunst der katakomben; verschrikkelijk heidensch waren dan de eerbiedwaardigste basilieken van Rome, wier voornaamste bouwstukken (zuilen) in wie weet welke tempels eens dienst deden. Heidensch waren dan de tradities, die over den kerkenbouw door geestelijke ordes

en missionarissen in de eerste tijden uit Italië in onze teutonische „Urwälder" werden overgebracht. Een ondubbelzinnig heidendom leefde dan nog in de kerken van het romaansche kunsttijdperk; nauwelijks heeft de gothiek die overwonnen. Naar een heidensch voorbeeld werd de eerste hooge altaarbouw, het ciborium, uitgevoerd, volgens de bekende *aedicula* der Penaten. Heidendom kleeft nog aan onze heilige paramenten, die zich uit antiek-romeinsche kleederdracht ontwikkeld hebben, ja zelfs aan de heilige vaten, naar de antieke gevormd. Dan is de taal der Kerk natuurlijk ook een heidensche; want het is dezelfde, die de kerkvervolgers schreven en spraken; ja voor de heilige genademiddelen hebben wij het heidensche woord „*sacramentum*", zooals onlangs een protestantsch schrijver met groote voldoening ontdekt heeft. En het zichtbaar Opperhoofd der Kerk op aarde voert den echt heidenschen titel van *Pontifex maximus!*

Wij kunnen hier nog bijvoegen; welk een heidendom vinden wij dan in zoovele middeleeuwsche kerken, ook gothieke! Is het dan niet ergerlijk, als de meesterhand van Georg Syrlen aan het heerlijk koorgestoelte in den Ulmer Münster, gezamenlijk met de apostelen en met de profeten van het Oude Verbond, ook de helden der heidensche wereld eene in 't oogspringende, eervolle plaats gunt, Socrates, Plato enz. met de Sibyllen? Verscheidene middeleeuwsche kerken zijn versierd met de afbeeldingen der Sibylla Cumana, Erythraea, Samia enz. En hoe heidensch was dan in de Christelijke middeleeuwen de algemeene vereering van den heidenschen dichter Virgilius? Deze heidensche dichter leefde inderdaad voort in de Kerk, niet slechts in afbeeldingen,

die men van hem evenals van de Sibyllen in kathedralen en kruisgangen aanbracht, maar hier en daar *in den eeredienst* zelven.

Halen wij slechts één, en wel een sterk sprekend voorbeeld daarvoor aan. Nergens werd Virgilius hooger eer geschonken dan te Mantua, zijn geboorteplaats. Op het feest der gedachtenisviering van den H. Apostel Paulus werd daar in de H. Mis eene sequentia gezongen, waarin herdacht werd, hoe de groote apostel, die de heidensche dichters wel kende, bij zijn aankomst in Italië het graf van Virgilius te Pausilippo bij Napels voorbijtrekkend, daar met tranen klaagde den grooten man niet meer onder de levenden aan te treffen, ten einde hem de werkelijke komst van den hemelschen Redder, door hem met zooveel geestdrift bezongen, te kunnen verkondigen:

Ad Maronis mausoleum
Ductus, fudit super eum
Piae rorem lacrymae:
Quem te, inquit, reddidissem,
Si te vivum invenissem
Poetarum maxime! 1)

En wat zal men dan wel zeggen van de H. Vaders en leeraren der Kerk, die zich geen oogenblik bedachten om hetgeen zij waars en goeds vonden bij de heidenen ten dienste der wetenschappelijke uiteenzetting van de Christelijke leer aan te wenden en, gelijk zij zich uitdrukten, de schatten der Egyptenaren tot versiering van de ark des verbonds te gebruiken. Gebruikten zij niet de overal

1) Vgl. *Der Katholik*, 1861, Juni, S. 718; en *Jahresbericht* über die Erziehungsanstalt zu Einsiedeln, 1859, S. 14.

verspreide brokstukken der waarheid bij het optrekken van den schoonen bouw hunner Christelijke leer? Hoe hoog werden verscheidene heidensche wijsgeeren in de Christelijke middeleeuwen niet vereerd! Seneca, Plato, Aristoteles, Epictetus, Cicero, hadden toen onder de Christenen misschien ijveriger lezers en vereerders en werden zekerlijk beter begrepen dan in den besten tijd der oudheid. Over den invloed van Aristoteles behoeven wij niet uit te weiden. Zóó heeft de Kerk de waarheid steeds liefgehad, dat zij niet vreesde die te erkennen en te vereeren, ook zelfs wanneer zij ze vond bij de heidenen. De H. Vaders zagen daarin zelfs eene nauwe verwantschap met de leer der Kerk. Reeds in de eerste dagen van den heetsten strijd tegen het heidendom vinden wij niet zelden bij de Apologeten de gedachte aangeduid, welke de middeleeuwsche schrijvers later zoo beslist verkondigden, dat, gelijk Mozes en Joannes-de Dooper voor de Joden, zoo de wijsgeeren voor de heidenen voorloopers van Christus en eene voorbereiding voor het evangelie waren.

Zonder twijfel is Tertullianus een beslist tegenstander van de invoering van wijsgeerige bespiegelingen in de Christelijke leer. Niets versmaadt hij, in zijn al te groote heftigheid en strengheid, meer dan de heidensche wijsbegeerte. Wat hebben Athene en Jerusalem, de Kerk en de Academie met elkander gemeen? En toch kan hij, ten spijt zijner tegeningenomenheid, het niet over het hoofd zien, dat in de begrippen der heidenen vele met het Christendom overeenkomende punten gevonden worden, en vele waarheden, die zóózeer in de natuur des menschen liggen, dat hij, door deze beschouwing

getroffen het beroemde woord neerschreef: „*anima naturaliter christiana*".

En hier vinde ook het schoone woord van Clemens van Alexandrië eene plaats. De Grieken — zegt deze heilige kerkleeraar — hebben hun Arion en Orpheus, die door de macht van hun zang visschen en wilde dieren tam maakten en de nog wildere menschen, wolfachtige roovers, slangachtige bedriegers, leeuwen gelijkende woestelingen, betoomden. Zoo mogen ook wij, Christenen, op een hemelschen zanger bogen, die door zijn nieuw lied de steenen harten der ruwste menschen week maakte, de gevangenen tot vrijheid, de goddeloozen tot vroomheid, de dooden ten leven gevoerd, die de geheele schepping in een wondervolle harmonie gebracht, die menschen zelfs weder tot Gods evenbeeld herschapen heeft. Dat is het Woord Gods, hetzelfde, dat in vroegere tijden zangers en profeten tot heil der menschen zond, nu echter zelf tot hun dienst op aarde verschenen is. Moge dan het Christendom nieuw, het heidendom oud schijnen, in den grond der zaak, besluit hij, is toch het tegenovergestelde waar 1).

Neen, het is niet de leer der Katholieke Kerk, om in alle werken der heidenen slechts zonde en boosheid te zien. Het waren de hervormers, die deze stelling opwierpen, dat uit de verdorven natuur des menschen niets dan doemwaardigs kon voortkomen. Deze leer der her-

---

1) Deze en bovenvermelde aanhalingen vindt men, met nog vele vermeerderd bij Fr. A. M. Weisz, O Pr. *Apologie des Christenth.* I. Band, S. 95—100.

vormers, van Bajus en Quesnel is door de Kerk uitdrukdelijk veroordeeld 1).

Wie kent niet de heerlijke verhandeling van J. De Maistre *Sur les sacrifices*, en vooral zijn laatste hoofdstuk, dat begint met de vraag: „Quelle vérité ne se trouve pas dans le paganisme?"

Als dan in het heidendom, bij alle dwaling en bederf, zóóveel waars en goeds besloten is, zou dan ook daar, waar waarheid en goedheid, in hoogere levenseenheid opgevat, samensmelten in den lichtglans van het schoon, in de kunst, eene geheel andere opvatting behooren gehuldigd te worden? Zouden wij dan met Freiligrath moeten zeggen:

> Der Dichtung Flamm' ist allezeit ein Fluch.
> . . . . . Durch die Mittwelt geht
> Einsam mit flammender Stirne der Poet;
> Das Mal der Dichtung ist ein Kainsstempel?

Zouden wij dat vooral van de kunst der Grieken mogen zeggen? Van Sophocles, van Phidias? Ik noem slechts deze twee als de edelste vertegenwoordigers der dramatische en plastische kunst, tusschen welke twee kunsten bij de Grieken de treffendste betrekkingen zijn op te merken.

---

1) Denziger, *Enchiridion*, 902, 905, 907, 908, 909, 914, 916, 945, 1216, 1217, 1253—5, 1386. Ik voeg hier ter overweging een opmerkelijk woord van Broere bij: „Alsof — zegt hij — de klassieke studiën aan het Protestantisme geen groote afbreuk hadden gedaan! De bewondering voor Grieken en Romeinen was niet te vereenigen met de leer, dat de menschelijke natuur volstrekt boos was, en de logica van Aristoteles, door de eerste hervormers zoo vreeselijk uitgescholden, is de dood van het Protestantsche geloof. — *De Katholiek*, Dl. XXVIII, bl. 102.

De groote school van Phidias verheerlijkte niet zonder onderscheid de godheden van den Olympus; zij had hare bevoorrechte typen daaruit gekozen, die dezelfde waren als van het volk, voor hetwelk zij werkten. De type, voor welker vervolmaking men zich het meest inspande, die men het meest herhaalde, was Minerva. Venus,de geliefkoosde godin der tijdperken van verval, behandelde men als een ondergeschikte. Zoo er een Venus was voor de beeldhouwers uit het groote tijdperk, dan was het de Venus caelestis of urania, en die geenszins overeenkomst heeft dan alleen in naam met de Venus callipyge of met Venus de Medicis. De kleedij vooral toont een groot verschil, daar de artisten dezer school de „charmes du nu" schenen te versmaden, uitgenomen alleen in betrekking met de gymnastische oefeningen.

Met deze richting komt in de dramatische kunst eene gelijksoortige minachting van de passie der liefde overeen, eene soort van onverschilligheid ten opzichte der groote dramatische effecten, daarmede te bereiken.

Met welk een *sublime dédain* laat Sophocles vooral in zijn Antigone deze passie liggen, waar zij zich als van zelf op zijn weg voordoet. Het is, of hij vreest zijn nagestreefd ideaal te kort te doen met haar te veel gewicht te schenken. Zijn geliefkoosd thema is de toewijding, maar deze veredeld, schier geheiligd door de vervulling van een plicht. Dat geeft aan zijne personaadjes eene waardigheid, die hen somwijlen boven de menschelijke natuur verheft 1).

---

1) Vgl. A. F. Rio, *L'Art Chrétien*, Introduction.

Men moet zich het woord van J. De Maistre herinneren: „Il est bien vrai que *Minerve* est sortie du cerveau de *Jupiter*", en zijne verwijzing hierbij naar Eccli. XXIV, 5: „*Ego ex ore Altissimi prodivi primogenita ante omnem creaturam*" 1), om zich den lof te kunnen verklaren, dien Rio aan de Minerva van Phidias geeft:

Le problème à resoudre était la fusion de deux idées corrélatives, l'idée d'éternelle sagesse et celle d'éternelle beauté, mais d'une beauté qui fût pour ceux qui la contemplaient une cause de recueillement autant que d'admiration. C'est en effet ce qu'on éprouve en présence de la Minerve de Phidias. L'extrême pureté qui respire dans la pose, dans les traits et jusque dans les moindres détails montre assez que l'artiste avait compris et voulait faire comprendre aux autres que la chasteté est mère de l'intelligence et de la force. On dirait qu'il se fût inspiré de ce beau verset du livre de Judith: *Et confortatum est cor tuum eo quod castitatem amaveris* 2).

Wij zouden menige bladzijde over dit schoone onderwerp kunnen schrijven, met Rio de eerste trekken van het „idéal chevaleresque" aanwijzen in den *pius*

---

1) *Eclaircissements sur les sacrifices*, Chapitre III. Na zijne vraag: „Quelle vérité ne se trouve pas dans le paganisme?" gaat hij voort: „Il est bien vrai qu'il y a plusieurs *dieux* et plusieurs *seigneurs*, tant dans le ciel que sur la terre, et que nous devons aspirer à l'amitié et à la faveur de ces *dieux*. Mais il est vrai aussi qu'il n'y a qu'un seul Jupiter, qui est le Dieu suprême, le Dieu qui est le premier, qui est le très-grand; la *nature meilleure* qui surpasse toutes les autres natures même divines; le *quoi que ce soit* qui n'a rien au-dessus de lui; le Dieu non-seulement *Dieu*, mais tout à fait *Dieu* (Principem et maxime Deum); le moteur de l'univers, le père, le roi, l'*empereur*; le dieu des dieux et des hommes; le père tout puissant (pater omnipotens. Virg.)"

2) Vgl. *L'Art Chrétien*, Introd. IX.

Aeneas van Virgilius, die in twee verzen diens portret teekent:

> Rex fuit Aeneas nobis, quo justior alter
> Nec pietate fuit nec bello major et armis.

Met dezelfde woorden kan men Godfried van Bouillon en den H. Lodewijk teekenen.

„On voit déja poindre l'idéal chevaleresque tel que l'ont poursuivi et chanté les héros et les poëtes du moyen-âge."

En vinden wij niet het ideaal der ascese nog schooner geformuleerd in dit vers van Virgilius:

> Aude, hospes, contemnere opes et te quoque dignum
> Finge Deo.

Is het niet de regel van den H. Benedictus en van den H. Bernardus kort saamgevat?

En vinden wij zelfs bij Horatius niet dezelfde groote gedachte:

> Quanto quisque sibi plura negaverit,
> A dis plura feret.

Welke schoonheden van hoogere orde vinden wij alzoo in de heidensche kunstwereld! En waarom zouden wij dan, als wij wat er waars en goeds was in de oudheid huldigen, de edelste uiting des menschen in de werken der kunst als iets boos en onedels verwerpen? Alles wat in den edelen zin des woords menschelijk is, is ook Christelijk 1).

---

1) In Allem dem erkennen wir den Grundgedanken der Kirche, dasz Alles, was in jedweder Religion auf Erden Wahres und Probehaltiges sich findet, ihr angehört, dasz Christus wahrer Mensch, und darum alles wahrhaft Menschliche auch ein wahrhaft Christliches ist. — Hettinger, *Apologie des Christenthums,* II, 3, S. 143.

Er is voorzeker wel eene andere opvatting van het heidendom en van heidensche kunst mogelijk, zóó als die van Schiller's: *Götter Griechenlands* en van Göthe in zijn *Braut von Korinth;* maar die opvatting is minder Christelijk dan de beste kunst der heidenen zelf, en is in lijnrechte tegenspraak met hetgeen de edelsten der heidensche wijsgeeren leerden. Leert Plato niet, dat iets alleen in zooverre het waar en goed is op schoonheid aanspraak kan maken? En evenzoo, dat waar geen waarheid, geen deugd is, er wel prikkeling en betooverring, maar nooit schoonheid wezen kan? Gelijk de schoonheid des lichaams, leert Cicero, van deszelfs welzijn onafscheidelijk is, zoo is ook nergens schoonheid, waar noch waarheid noch deugd bestaat 1).

Zijn dat niet inderdaad echt Christelijke gedachten? Waarlijk onze hedendaagsche kunstphilosophen mogen wel bij deze heidenen in de leer gaan! Zekerlijk, de kunst der oudheid is later diep gezonken, maar dat verval was toch niet zóó groot, dat men als levensbeginsel vooropstelde wat juist de oorzaak was van bederf, gelijk men het tegenwoordig doet. Ennius en Plinius noemen het eene overmaat van goddeloosheid, als zich datgene in het openbaar vertoont, wat men heden als het recht der kunst durft vorderen. Aristoteles legt het de overheid als plicht op om de zedenbedervende schilderijen en dergelijke voorstellingen te verbieden, ja met geweld te verwijderen. Propertius verdient ongetwijfeld

---

2) Zie een overvloed van soortgelijke aanhalingen bij Weisz, *Apologie des Chistenthums*, B. III, S. 664—665.

den treurigen roem van een der meest uitgelatene dichters in de bedorvenste dagen van Rome te zijn geweest; maar hij zelfs kan niet nalaten het bederf te betreuren, dat deze zedelooze voorstellingen onder de nog onbedorven jeugd moesten teweegbrengen 1).

Wij zijn hiermede niet van ons onderwerp afgedwaald. Integendeel zien wij nu duidelijker in, dat er over de kunst der ouden een nieuw-heidensche opvatting bestaat, heidenscher dan heidenen ooit gehad hebben.

Doch wij mogen ons door dat hooge woord der moderne kunstrechters en schoonheidsleeraren niet op het dwaalspoor laten brengen en gaan meenen, dat er in de oude kunst niets hoogers is dan wat hun bedorven zin en gemoed er in zoekt. Evenmin mogen wij de kunst der oudheid geheel verwerpen en verachten, alsof alles uit den booze was, omdat die kunst eenmaal vervallen en bedorven is. Dan zouden wij ook geheel de Christelijke kunst moeten verwerpen, daar immers, gelijk Broere zegt, „het Protestantisme, 't welk oorspronkelijk niet anders is dan eene overdrijving en vervalsching van de Christelijke in de middeleeuwen heerschende mystiek, eene valsch Christelijke kunst heeft voortgebracht, die in de middeleeuwen niet het Christe-

---

1) Zie meerdere aanhalingen bij Weisz, *Apologie:* Humanität und Humanismus, I, 8, 5. De bedoelde versregels van Propertius zijn deze:

Quae manus obscoenas depinxit prima tabellas
Illa puellarum ingenuos corrupit ocellos.
Ah gemat in terris ista qui protulit arte
Iurgia sub tacita condita laetitia!

lijk, maar het heidensch element zoekt ('t welk helaas in den mensch te allen tijde te vinden is) en onder middeleeuwsche vormen zoo door en door heidensche voorstellingen of idealen leverde, *als geen voorstander der klassiek ooit gedaan heeft*". Dan zouden wij alle middeleeuwsche kunst moeten verafschuwen, omdat deze romantiek hare vormen en stof bijzonder aan de middeleeuwen ontleent. Om het misbruik, dat er van eene zaak gemaakt is of kan gemaakt worden, de zaak zelve te veroordeelen is immers eene schromelijke dwaasheid, die tot de grootste ongerijmdheden voert. En uit vrees voor een uiterste in een ander te vervallen geeft weinig blijk van voorzichtigheid en kracht.

Wij mogen derhalve de kunstwerken der ouden noch als onbestaanbaar met het Christendom geheel verwerpen, noch een onvoorwaardelijke goedkeuring schenken. Er moet onderscheid gemaakt worden.

Datzelfde geldt nu ook voor de zoogenaamde renaissance en verklaart ons reeds gedeeltelijk, hoe in Italië door de edelste en heiligste zonen der Kerk die kunst beoefend en door de edelste en heilige Pausen beschermd is geworden.

Daar deed men met de klassieke kunst juist het tegenovergestelde van wat de moderne pantheïsten doen met de kunst der middeleeuwen. Zij vervalschen evenals de Christelijke geheimen en de Christelijke zedenleer ook de Christelijke kunst en geschiedenis, onder schijn van ze aan te nemen en verder uit te leggen. De Kerk daarentegen verwerpt zonder eenige dubbelzinnigheid het heidendom met al zijne dwalingen en gruwelen; doch wat ook dit heidendom voor waars, goeds en schoons bezat, weet

zij daarin te ontdekken; zij neemt het op als haar eigendom, heiligt het daardoor, vervolmaakt het en doet het stralen in de onsterfelijke glansen harer bovennatuurlijke leer; zij stort er het leven in, dat haar bezielt, en daarmede het beeld en de gelijkenis van haren Goddelijken Bruidegom. Gelijk de Kerk de geheele natuur des menschen heiligt en tot hooge volmaaktheid opvoert, zoo heiligt zij ook des menschen werk bij uitnemendheid, de kunst, en doet haar van een hoogeren geest leven dan waartoe zij ooit te voren in staat was zich te verheffen.

Wat de Kerk voor de kunst heeft gedaan is met geen paar bladzijden te zeggen; maar men kan er zich eenige voorstelling van maken, als men bedenkt, hoe zij de kunst haar doel en hare plaats heeft aangewezen en haar overigens die vrijheid heeft geschonken, die zij ter ontwikkeling en bloei noodzakelijk behoeft.

Laten wij ons hier de schoone leer van Prof. Broere herinneren 1), die men moeielijk beter ergens anders vinden zal.

Om den aard der Christelijke kunst te beschrijven wijst hij op het doel, want „uit het doel kent men de natuur der zaak". Daarna vraagt hij: „Wat dan is het *onmiddellijk* doel der kunst? Genot van den geest, een genot dat bestaat in de beschouwing van het oneindige, 't welk de kunst daarom zooveel mogelijk tracht naderbij te brengen, en om zoo te spreken te vermenschelijken. De kunst is derhalve naauw met de eerdienst verwant, heeft deze tot hoogste oorzaak en dus ook tot hoogste doel".

Uit een vergelijking van het heidendom en het Chris-

---

1) *De Katholiek*, Dl. XXVIII, bl. 105—110.

tendom wordt dan het onderscheid der klassieke en Christelijke kunst duidelijk aangetoond. „De afgoderij is eene vermenschelijking der Godheid, die wij in de geschiedenis, geheel overeenkomstig haren aard, zoodanig zien toenemen, dat de *eerdienst overgaat in kunst.*" In de Grieksche kunst „versmelt het goddelijke of ideale in het menschelijke", zoodat de hoogste openbare godsdienstige handeling, de eeredienst, opgaat in kunst. Deze kunst moet van zelf ontaarden. Hoe geheel anders is dat in het Christendom! Dáár wordt aan de kunst hare ware plaats aangewezen, de verbroken orde hersteld en daarom de kunst zelve ten hoogste gebaat.

Want: „Het Christendom is niet eene vermenschelijking der Godheid. De Zoon Gods heeft de menschelijke natuur aangenomen, om den mensch te redden en aan zijne heerlijkheid deelachtig te maken. Maar de beide naturen, de goddelijke en de menschelijke, worden vereenigd, niet verward, en blijven in de vereeniging volkomen onderscheiden. Dien ten gevolge is het Christendom, waarin het oneindige Woord zich uitdrukt in de eindige woorden en eindige orde der natuur, allergunstigst aan de kunst, wordt daar eerdienst en kunst op het naauwst vereenigd, en nogtans eerdienst nimmer kunst en kunst nimmer eerdienst, maar verkrijgt de kunst een adel, die haar om dus te spreken verheft boven haren eigenlijken aard".

In welke nauwe betrekking staan dan eerdienst en kunst?

„In het heidendom maakte de kunst van de eerdienst een spel, en in het Christendom maakt de eerdienst van de kunst een hoogst ernstige zaak." Voor het alvervullend

geheim der goddelijke liefde, „voor die volle waarheid knielt de Christelijke kunstenaar, en zijn kunst, die waarheid bezingend, is geen spel meer, zij is een gebed; daaruit ontstaat haar verhoogde natuur".

Maar nu de Kerk aan de Christelijke kunst haar doel en plaats met zooveel juistheid heeft aangewezen, heeft zij ook een onafzienbaar veld tot ontwikkeling voor haar geopend, en kan zij haar ook eene zeer groote vrijheid geven. Daarom kunnen wij niet zeggen, dat de Christelijke kunst, ook in de beste tijdperken van gothiek of renaissance, reeds haar volstrekt hoogsten bloei heeft bereikt, zoodat alle verdere ontwikkeling en vervolmaking voor goed onmogelijk zou zijn, maar wel dat ook hier nog vooruitgang wezen kan. Of hebben de oude meesters, die wij bewonderen, alle scheppingskracht volkomen uitgeput?

Daarom ook mogen wij met Fr. Weisz zeggen: „Een absoluut beste, een absoluut Christelijke, een officieële kerkelijke bouw- en kunststijl is er niet en is er nooit geweest. Er bestaat eene kunst in de Kerk, maar niet eene kunst der Kerk. Hoe gewichtig ook de uiterlijke kunstvorm in paedagogisch belang voor de Kerk moge zijn, deze staat toch met den geest des Christendoms, met dogma en moraal niet in zulk een wezenlijken samenhang, dat men ooit zeggen mag, alleen deze of gene en geen andere kunstvorm is Christelijk of kerkelijk" 1).

Hier moet de regel gelden: „De kunst mag niets opnemen, wat met geloofs- en zedenleer niet overeenstemt. Al

---

1) Vgl. *Apologie des Christenth.* B. III, S. 904.

wat daar niet tegen ingaat, kan niet eigenlijk onchristelijk genoemd worden" 1).

Doch uit paedagogisch oogpunt? Ook hier is de noodige vrijheid gegeven, en mag als regel gelden: „De meest kerkelijke stijl is die, welke naar den maatstaf van plaatselijke, tijdelijke en persoonlijke verhoudingen aan het doel der Kerk het best beantwoordt" 2).

Als men nu echter beweert, dat dan toch de gothieke bouwstijl de *volkomenste* uitdrukking is van den Christelijken en kerkelijken geest, dan kan men daar zekerlijk zeer deugdelijke redenen voor aanvoeren, wier gewicht geenszins te ontkennen valt; maar met dat al is dit nog geen geloofsartikel.

De bouwstijl der renaissance wordt met bittere verwijten overladen. Het was, beweert men vooral, een breken met de kerkelijke bouw-tradities en het willekeurig opnemen en navolgen van heidensch-romeinsche bouwvormen. De heer Graus voert in zijn vermeld ge-

---

1) Zie *Conc. Trid.* Sess. XXV: „Ut nullae falsi dogmatis imagines et rudibus periculosi erroris occasionem praebentes statuantur." — „Omnis lascivia vitetur, ita ut *procaci* venustate imagines non pingantur, nec ornentur... nihil profanum nihilque inhonestum appareat, quum domum Dei deceat sanctitudo."

2) „Obgleich nun, wie aus der Beschreibung und Charakterisirung der einzelnen Baustyle klar geworden sein wird, von einer Gleichberechtigung nicht die Rede sein kann, so bestimmt doch die Kirche selbst durchaus nicht den gothischen Styl für ihre Bauten, noch tadelt sie die Wahl und Anwendung dieses oder jenes Styles, wenn anders die für alle stets maszgebenden Anforderungen des heiligen Cultus beachtet werden, und die Ausführung eine der Heiligkeit des Baues angemessene ist." Dr. G. Jacob, *Die Kunst im Dienste der Kirche*, 1885, S. 103.

schrift zeer degelijke redenen ter weerlegging dezer beschuldigingen aan 1).

Voor het oogenblik stellen wij ons tevreden met te doen opmerken, dat de renaissance niet in het gebied der noordsche gothiek, maar in Italië, waar de gothiek nooit geheerscht heeft, geboren en groot geworden is. Italië was het vaderland der antieke romeinsche kunst, haar volk de naast aangewezen, de rechtmatige erfgenaam dezer nalatenschap. En in andere landen heeft de renaissance de zuivere gothiek toch niet verdrongen, want deze was reeds lang, te gelijk met het verval van het kerkelijk leven, vervallen en ontaard. Eerst toen de gothiek geheel uitgeleefd had, in het laatst der zestiende en in de zeventiende eeuw, toen na de stormen der reformatie de katholieke krachten, ten gevolge der zegeningen van het Concilium Tridentinum en der zegenrijke werking van de Jesuieten weder herstelden en in staat waren iets voort te brengen, toen was het de renaissance, de kunst in Italië geboren en het meest aan Rome herinnerend, die overal bij de goedgezinden ingang vond.

(*Wordt vervolgd.*) F. J. POELHEKKE.

---

1) Hoofdstuk V: *Die Renaissance und die kirchlichen Kunst-traditionen.* Men vergete niet, als men Dr. Jacob's *Handbuch* leest, diens beweringen met deze wederlegging te vergelijken.

BOEKBEOORDEELING.

DE PATROON.

Le Patron, sa fonction, ses devoirs, ses responsabilités, par Charles Périn, correspondant de l'Institut de France. Lille (Desclée) 1886.

Niet slechts bij onze zuidelijke naburen, maar zelfs in ons anders toch zoo kalm en rustig vaderland, moest dit jaar het bloed van eigen volk de straten kleuren. De burgerij dacht niet, dat het al zóóver gekomen was. Zij dommelde nog, onbewust als ze was van 't dreigende onheil. Maar zie, ze schudt wakker en reeds regent het steenen en fluiten de kogels. De roode vaan is ontrold en velen worden het slachtoffer van hun onbesuisden euvelmoed.

Dat het zóóver komen moest. En toch wie spreekt hen tegen, die beweren durven, dat dit nog slechts was een eerste vonk van het smeulende vuur, terwijl de groote dag der sociale omwenteling nog vrij wat erger over ons en de onzen dreigt te brengen?

Waarlijk: „C'est la guerre sociale qui nous envahit"!

Wilt ge getuigen? Hoort Domela Nieuwenhuys, Croll, *Recht voor allen.* Maar neen, ze zijn nog slechts leerlingen; ze bauwen na wat de meesters waagden hen voor te praten.

„Wir werden mit Gewalt nehmen, was uns die Bourgeoisie nicht gewähren will. Ohne Revolution ist eine Emancipation nicht möglich!" TRESSAUD in 1879 op het socialisten-congres te Marseille.

„In den meisten Ländern des Continentes musz die Gewalt der Hebel unserer Revolution sein". KARL MARX in 1872 op eene vergadering te Amsterdam.

„Nous ne voulons que mettre en pratique le Socialisme ou plûtôt le Communisme..... et nous aurons la joie d'assister à l'agonie des prêtres, des bourgeois, des capitalistes etc." REULIG te Gent 1877.

BEBEL acht de arbeiders in staat „an einem schönen Vormittag den Staat und die ganze Organisation der Production über den Haufen zu werfen".

„Le peuple se souvient de 1793 et de 1848 .... Fils de ces grandes journées, les ouvriers se lèveront et ils continueront l'oeuvre interrompue de Marat Ils nivelleront l'ancien monde; ils le détruiront pierre par pierre; et sur les ruines, ils élèveront l'édifice vigoureux de la République démocratique et sociale". ROBIN evenzoo te Gent.

't Is erg. En nu wordt hier nog gezwegen van de liefelijke tonen, welke de woelzieken langs Tiber en Donau doen hooren. Gezwegen ook van wat Amerika op deze wijze uit durft galmen; en toch, ook op dit gebied staat de nieuwe wereld niet achter.

Tot dusverre de holle taal van 't ruwe geweld. Daarnaast zien we nog een tweede. Alhoewel deze telg gevoed werd aan dezelfde borst, is hij toch op geheel andere manier groot gebracht. Hij treedt voor ons op bien chaussé, bien ganté. Hij mint veelzijdige wetenschap en tracht door rijpe kennis en kloeke ervaring zijn einddoel te bereiken. Lassalle! Schulze! en wie zijn zij, grootwaardigheidsbekleeders of selfmade man, advocaten of afgevaardigden uit 's lands vergaderzalen, dat ze hun geweten onderzoeken en dan ons zeggen, of ze niet erkennen moeten, dat het resultaat hunner doctrinaire stelsels en de slotsom der schreeuwers-theorieen ééne is en dezelfde.

Inderdaad: „C'est la guerre sociale qui nous envahit"!

Maar vanwaar dan toch dat stelselmatig drijven, die onbesuisde oorlogskreet? Aan wien de schuld van dat waanzinnig streven, dat opstaan tegen God en de menschen?.

Is het de werkman, het volk? Ja, de werkman koestert den wrok, hij eischt brood, hij bouwt de barricade en balt de vuist en steekt het staal, waar 't treffen kan. Maar, vloek over hen, welke dien boozen hartstocht durven opzweepen, die forsche vuist doen ballen, zich verstouten het oproer tegen God en de maatschappij aan het volk te leeren, als rechtvaardig te verkondigen.

De werkman? Doch kunnen we in gemoede den werkman alleen dat alles verwijten? Mogen wij op hem, een meestal dom, onervaren mensch, de geheele schuld optasten van wat rondom ons geschiedt? Verre van ons. Wel is de werkman dikwerf ontevreden, doch waar zal de schimmel der ontevredenheid vlugger voort-

woekeren dan juist bij hem, die door den staat wordt opgevoed zonder christelijke zedenwet, zonder positief christelijken godsdienst? Waar zal het slechte zaad sneller vruchten dragen dan bij een volk, opgepropt met vage kennis en alleen doordrongen van een wetenschap, leerende, dat men slechts leeft voor zijn eigen ik, en dat men eerst dan gelukkig is, wanneer men heeft wat de hartstochten streelt, wat de zinnen eischen. Zoodra het minste tegenslaat, begint men te morren, ja men gelooft zich tot alles gerechtigd. Dat men den werkman den vroegeren godsdienst hergeve, het volk de regels der christelijke liefde leere, o! hoeveel ontevredenheid zal dan aanstonds en voor immer zijn geweken. Maar, als men nu eens voor goeden raad niet wil wijken en het volk blijft opvoeden als heidenen, aan wien dan de schuld indien het weldra de bewijzen levert geen notie zelfs van plicht te bezitten?

De werkman roept om „panem et circenses". Het is zoo. Doch waar de werkman ziet, hoe de grooten der aarde zich baden in gouden weelde, niets aan hun dartele lusten ontzeggen, kan het wonder wekken, dat hij daar opspringt en brood vraagt voor zijn scherpen honger, spelen om ook zijn wulpsch zingenot te bevredigen?

Vinden wij derhalve de schuld van al dat woelig getier deels bij den werkman zelf, dank zijn onervarenheid, zijn gemis van godsdienstzin, deels bij den staat, dank de massa verkeerde wetten en verordeningen, deels ook in de verbasterde maatschappelijke toestanden, dank der menschen ijdelheid, daar is nog een schuldige, die hier niet vergeten mag worden — de patroon.

„Toen eens Lassalle te Frankfort voor eene vergadering van menschenvrienden uit de gegevens der statistiek aantoonde, hoe doodend de fabrieken zijn voor de arbeiders, werd hij door een algemeen geroep „*Schluss, Schluss*" onderbroken. Het was hun te veel het verhaal te aanhooren van de ellende der arbeiders" 1). Zonder nu door en door pessimist te zijn, mag men veilig toch beweren dat, werd ook hier te lande het geschreven boekske eens opgeslagen, dat „*Schluss*" uit menig mond overluid klinken zoude. Arbeid immers is maar een koopwaar, een bron om geld uit te putten; men kan diensvolgens met den arbeider handelen naar de willekeur van 't oogenblik! Spreekt men zóó, kan het dan wonder

1) Van Gestel, *Pauperisme en Christendom*, 's Bosch, Henri Bogaerts, 1868, blz. 80.

baren, dat bij hem, die den arbeid verricht, op niets anders gelet wordt dan op wat hij voortbrengt? Hoe toch zou men er zich volgens dit systeem om bekreunen, of de arbeider in de werkplaats vloekt en slechte taal uitslaat, mits hij voor het geld voldoende produceere? Het raakt den aldus denkenden industrieel niet, of de beide geslachten in de fabriek het liederlijkste kiezen tot onderwerp hunner gesprekken, of zich geheel en al verdierlijken, mits de algemeene orde er niet door lijde. Of gaat het hem ter harte, dat het meisje, na eenigen tijd in de fabriek te hebben gewerkt, verhuist naar het bordeel, de knaap onder de oogen van zijn opzichters opgevoed wordt voor de cellulaire, mits zij slechts onder zijn oog het decorum bewaren? En hoevele mannen zijn er niet, die na jaren trouwen dienst, op den laten avond huns levens, om deze of gene gezochte reden aan de deur worden gezet, zonder voldoende hulp of werkdadigen onderstand, enkel en alleen omdat de patroon in jeugdige kracht meer winst ziet! Gaarne onderschrijf ik wat de heer Van Gestel reeds jaren her heeft geboekt: „De winstzucht der industriëelen drijft hen tot het plegen van de gewraakte onmenschelijkheid. De philanthropische beschouwingen van het liberalisme zullen nimmer een baatzuchtigen industrieel barmhartig maken" (l. c.).

Doch, daar zijn ook fabrieken waar des Zondags niet gewerkt wordt en waar al dat bovenstaande niet geschiedt, en waar het toch niet is zooals het behoort. *De werkman werkt, de patroon betaalt.* Meer niet. Kan het eenvoudiger? Neen, eenvoudiger kan het niet, en juist daarom is het de eerste wet der groote industrie onzer eeuw.

De werkman werkt, de patroon betaalt. Wat zou al niet keeren in onze kranke maatschappij, wanneer de patroons eens even nadachten, of juist daarin hun geheele werkkring bestaat, of hun plicht zich niet verder uitstrekt, hun verantwoordelijkheid niet zwaarder is? De Leuvensche Hoogleeraar Périn heeft de verdienste een en ander in zijn jongste geschrift: *Le Patron* etc. opnieuw te hebben aangetoond.

„Nous convions les patrons à sauver la société en se sauvant eux-mêmes!" Immers wij leven nu in een tijd, waarin elk gezag wordt weêrsproken en vrees veelal de gehoorzaamheid leidt. Zoo het bijzondere als het publieke leven gevoelen zich nu en dan door de revolutie geschokt. „C'est la guerre sociale qui nous envahit." De anarchistische idee heeft haar wortel geschoten in de ateliers

en in de werkplaatsen. Het daar vastgesteld verzet plant zich voort langs straten en pleinen. De patroon ziet, hoe zijn werkvolk oproerige pamfletten in de fabriek medebrengt; hij weet, hij begrijpt alles en blijft desniettemin stoutweg hopen, dat deze dingen ook zonder zijn toedoen keeren zullen. O neen! zegt Périn. „Nous convions les patrons à sauver la société en se sauvant eux-mêmes"! Patroon en werkman zijn noodzakelijk voor elkander, noodzakelijk ook voor de maatschappij. Wil men nu den slechten invloed in het werk keeren, de ateliers trachten te hervormen, dan moet men zelf eenigermate werkman zijn geweest en persoonlijk het lief en leed van elken fabrieksdag hebben gevolgd. Het is noodig, dat de patroon al wat op den arbeid in 't algemeen betrekking heeft door en door kent, en 't is daarom, dat juist hij bij uitstek geroepen is om den arbeider te verbeteren, den toestand te zuiveren. Hij moet dit doen niet slechts uit welbegrepen plichtsgevoel, maar ook omdat zijn eigen heil, zijn persoonlijke zaken er hem als het ware toe dwingen. Waar de werkman ziet, dat de patroon voorgaat, zal hij als uit de natuur der zaak volgen; zijn eischen zullen niet stijgen, wanneer hij weet, dat aan de overzijde de utilitaire begrippen niet vermeerderen; bespeurt hij bij zijn patroon iets meer dan *ce gagner de l'or*, dan zal ook zijn blik als vanzelf in wijder kring zich richten. Samenwerking, zelfverloochening.

De patroon wete dan, welke zijn werkkring is, wat zijn plichten zijn en rechten; — hij zij ingelicht omtrent de vele bezwaren, dagelijks door hem te overwinnen, hij kenne het doel, waarheen de vijanden zijns volks het leiden willen, de wapens, die zij daartoe weten te scherpen; — hij ga in bijzonderheden na, wat onze kranke maatschappij van hem vraagt, welken plicht zijn christenhart en geweten hem stellen.

„Le travail — aldus Périn — reproduit la loi d'unité d'action et de distribution hiérarchique des emplois, suivant laquelle tout l'ordre moral est constitué. Cette loi s'offre à nous comme un fait universel de la vie sociale" (blz. 16). Dit is helder als men den voortbrengenden arbeid gaat ontleden. Dan toch ziet men in alle werk, wat zich rijkdom verschaffen ten doel stelt, drie verschillende verrichtingen: het ontwerpen (l'invention), het regelen (la direction), het tenuitvoerbrengen (l'exécution) of den ontwerper, den ondernemer, den werkman. Niets, zegt J. B. Say, wordt voortgebracht zonder dat men daarbij deze drie moet onderscheiden.

Denkt men hierop door, dan zal men begrijpen, hoe gewichtig de werkkring is van den patroon. Tot hem toch vloeit alles samen, zoo kapitaal als arbeid. Op hem rust de geheele regeling der zaken, op hem de volle verantwoordelijkheid. Is voor hem wat wordt voortgebracht, aan hem ook staat het de vereischte uitkeeringen te doen. Bij deze uitkeering nu zullen opkomen de eigenaar der onroerende goederen, welke tot de produktie hebben gediend, de kapitalist, die het noodige fonds voorgeschoten, en de arbeider, die zijn handenkracht heeft gegeven. Renten en loon worden bij onderlinge overeenkomst geregeld. Al deze uitgaven te zamen vormen den voortbrengingsprijs, en de ondernemer moet, wil hij voordeelig werken, niet alleen deze kosten goedmaken, maar op den verkoop ook nog zóóveel overhouden, dat zijn eigen vlijt, werkkracht, risico en zorgen naar behooren worden betaald.

Bij den patroon is het hoogst gezag. Hij is in de fabriek wat de vader in het gezin, de koning in den staat is.

Alzoo vormt elke voortbrengende groep eene klasse op zichzelf, wier leden onderling verbonden zijn zoowel door de eenheid van het belang als door een zedelijken band; ze zijn solidair. „Les ouvriers sont nécessaires les uns aux autres, comme ils sont nécessaires au patron qui, sans eux, ne pourrait exercer son industrie, comme le patron leur est nécessaire, puisque, en l'absence de sa direction, les efforts particuliers manquant de cohésion et d'unité, ne pourraient pas réaliser, par la combinaison des forces, le but poursuivi" (blz. 26). Waar de patroon zich niet waant van een ander ras of van een hooger orde dan de werkman, is het onmogelijk, dat uit hun één zijn in het materieel belang ook niet als van zelf geboren worde eene min of meer geprononceerde zedelijke verhouding van wederzijdsche welwillendheid, onderling hulpbetoon. En naarmate dan die moreele band sterker wordt aangehaald, zal de arbeid minder op den schouder drukken, en het gemeenschappelijk belang, dank der zelfverloochening, beter worden gediend.

Het valt diep te betreuren, dat er sedert eenige jaren met meer kracht dan ooit te voren eene leer gepredikt wordt, welke de maatschappij schoeien wil op het individualisme. „La Révolution voit dans le patron l'ennemi né de l'ouvrier" (blz. 33). De revolutie heeft den oorlog verklaard aan de eenheid der industrieele familie, een strijd op leven en dood. In stede der solidariteit schafte zij antagonisme, wrevel, wrok. In haren haat eischt zij de

opheffing, de verwerping van den patroon, om straks den staat, overeenkomstig haar beeld en gelijkenis ontworpen, de ledige plaats te doen innemen, hem onder anderen vorm als patroon te huldigen. Op hoe menig congres is niet daverend toegejuicht, wanneer deze of gene onverlaat brutaal weg durfde herhalen: „Le patron c'est le vampyre, qui s'engraisse du sang des travailleurs!" Arm volk, gij zijt diep te beklagen!

Maar geen zorg. De patroon zal blijven. Hij bestond bij de ouden, en had zijn kring in de middeleeuwen; zelfs tijdens de meest sombere dagen der nieuwe geschiedenis is hij erkend. Ja, hij moet blijven bestaan, omdat hij een integreerend deel in de organisatie van den arbeid vormt. Dit hebben alle geslachten herhaald, en geene eeuw heeft het geloochend. Maar wat zou het ook baten, indien, om eens het uiterste te stellen, het socialisme de collectivistische idee doordreef en den staat uitriep als „entrepreneur universel", gelijk reeds Chapelié het in 1791 voor de Constituante eischte? Behoort het dan waarlijk, zoo vraag ik met den heer Boer, „tot de attributen van den staat de rol van weesjesvader, van hofjeshouder, van makelaar tusschen arbeiders en meesters en wat al niet meer te vervullen?" 1) Doch genoeg, laat ons die dingen niet stellen: „Sans qu'il faille insister autrement, on aperçoit toutes les impossibilités d'une pareille organisation" (blz. 60).

Vormt dus de patroon noodzakelijk een essentieel deel in de organisatie van den arbeid, zijn werkkring en invloed strekken zich uit zelfs buiten de economische orde. Immers ook op sociaal gebied staat hem een gewichtige rol te vervullen, indien hem voor 't minst voor God en de maatschappij nog iets meer ter harte gaat dan het utilitair begrip van den *alter Uhu:*

Bess'res Klingen, bestes Klingen
Ist das Klingen des Metalles! 2)

De patroon toch ziet ze telken dage rondom zich, al die mannen en vrouwen; voortdurend zijn ze in de weer om voor hem den arbeid te verrichten, hem winst van zijn kapitaal te verwerven. Zou hij

1) Vgl. *De Gids,* 1850, September-nummer.
2) *Dreizehnlinden.*

dan waarlijk ten opzichte van hen niet tot tal van plichten gehouden zijn? Meer nog. „Les patrons ont aujourd'hui envers leurs ouvriers des obligations d'assistance d'autant plus rigoureuses, que longtemps la plupart d'entre eux les ont moins remplies" (blz. 66).

Naast dezen plicht van den patroon met betrekking tot de werklieden, staat die tot zijn confrères en tot de maatschappij. Immers let men op de nijpende armoede, de levensgezellin der tegenwoordige industrie, beschouwt men ook maar een oogenblik de toenemende demoralisatie der arbeidende klassen, dagen al die misbruiken, die uitspattingen in haar volle naaktheid voor ons op, men zal dan niet slechts zeggen, dat de plicht der patroons zich verder moet uitstrekken dan tot het eenvoudig begrip om hulp te verleenen aan individuen, maar tevens erkennen, met hoeveel recht de geheele maatschappij het vertrouwend oog op de patroons mag vestigen. Daar evenwel — tenzij in groote ondernemingen — geisoleerd hervormingswerk zoo goed als niets zal afdoen, zoo dienen de onderscheidene patroons elkander noodwendig de broederhand te reiken. Eerst dan zullen ze ondervinden, hoe ook in deze nog steeds de gouden spreuk geldt: „Eendracht maakt macht!" Deze samenwerking is te meer noodig wegens den slechten toestand, waarin vele patroons met betrekking tot hun ondernemingen in deze troebele tijden verkeeren, en *last not least* omdat er tusschen hen en hun werkvolk een soort van wrok en vijandschap is geboren. „L'ouvrier démocrate ne voit dans le patron qu'un parasite dont il faut se débarrasser au plus tôt" (blz. 70). Zijn hervormingen noodig, dringend noodzakelijk, het is te betreuren, dat de orde der zaken er thans zoo slecht toe leidt. Immers: „Il y a un souffle d'individualisme qui pénètre la société, qui sépare les classes et, dans une même classe, les individus des individus. Le pouvoir et les lois se font des complices de ces influences dissolvantes; on suscite obstacle sur obstacle à toute tentative d'action commune, à tout effort associé, d'autre part on féconde toute entreprise inspirée par l'intérêt égoiste et la prétention démocratique" (blz. 72).

Ware mij door de redactie van dit tijdschrift meer ruimte gelaten, gaarne zoude ik nog meer aanhalen, want inderdaad dit boek van Périn kan niet alleen op sierlijkheid bogen, maar vooral op waarheid. Gezwegen derhalve over de onderlinge concurrentie, over de syndicaten, de Zondagrust, den vrijen handel, de invoerrechten en zooveel meer, om beter thans bij de verantwoordelijkheid te vertoeven.

Hebben we gezien, dat in de hiërarchie der arbeiderswereld het gezag berust bij den patroon, dan wil dat onder meer ook zeggen, dat hij als dusdanig voor zijn doen en laten verantwoordelijk wordt gesteld voor God en de menschen. Hij zal rekenschap verschuldigd zijn niet slechts voor het kwaad, een ander onmiddellijk berokkend, maar ook voor hetgeen hij verhinderen kon en toch liet bedrijven. Eenigermate ook is hij verantwoordelijk voor het goede, dat hij vrijwillig heeft verzuimd. Hoe geheel anders is deze leer dan die van Proudhon c. s., die voor den patroon niets kent dan eigenbelang als begin, als drijfveer, als doel: egoïsme met uitsluiting van alle charitas.

Zijn dan drieledig des patroons plichten, drieledig ook is zijn verantwoordelijkheid. Men heeft slechts te zien, hoe de werkman van het eerste morgenkrieken tot laat soms in den avond, met luttel tusschenpoozing slechts, voortdurend een dikwerf zwaar, meestal monotoon werk verricht; hoe hij schier immer vertoeft in lokalen, waar licht en lucht ongaarne doordringen; hoe hij veeltijds hard wordt bejegend, altijd voortgezweept door de rustelooze machine; dit alles behoeft men slechts even te overdenken om wel te begrijpen, hoe zulk een man op meer recht heeft dan op een loon in zilver, maar tevens dat zwaarder verplichting op den patroon rust dan eens in de week zonder meer eenige guldens neer te tellen. Komt men evenwel na deze beschouwing tot het werkelijk leven terug, dan bespeurt men alras, dat het scheidingsproces onzer eeuw ook hier zich deed gevoelen, en dat meestal alleen gelet wordt op het werk als praestatie in de werkplaats en op den werkman als dusdanig in de fabriek. Verder gaat men niet. „On sépare l'état de l'église, la vie temporelle de la vie spirituelle. Le magistrat, l'homme d'état, l'homme d'affaires se font une conscience professionelle différente de la conscience chrétienne" (blz. 82).

Vooreerst dan is de patroon gehouden ingevolge het gebod des Heeren zijn werkman liefde toe te dragen, dat is, hij moet handelen naar vermogen, opdat het den werkman goed ga physiek, zedelijk en godsdienstig. In sommige gevallen is hij, wat de directe hulp betreft, tot meer nog gehouden. Krachtens die liefde worde geen ergernis gegeven en aan het kwaad niet medegewerkt. Daar de ondernemer als het ware eene geheele menschenmassa voor zich in het leven roept en deze doet bewegen naar zijnen wil, begrijpe hij wel hoe zwaar zijne plichten zijn ten opzichte der maatschappij.

Voorts wachte hij zich de beide geslachten in dezelfde lokalen te vereenigen, zonder uiterst veel voorzorg en bijzondere waakzaamheid. En moet hij om deze of gene redenen verhoudingen toelaten, die gevaarlijk zijn: „il est tenu de contrebalancer le mal en procurant contre lui tous les secours qui sont en son pouvoir, afin de ne pas acheter son avantage temporel nécessaire au prix du scandale donné aux âmes" (blz. 89).

Op den patroon rust de verplichting wel zorg te dragen, dat de Zondagsrust geeerbiedigd en aan de vrije uitoefening van den godsdienst geen hinderpaal in den weg worde gesteld. Hij dulde geen vloeken of losbandige taal. Geen ongodsdienstig of zedeloos geschrift worde onder zijn werkvolk verspreid. Bovenal echter zij hij omzichtig in de keuze zijner opzichters en meesterknechts, want alle christelijke economisten zijn het daarin eens, dat zeer veel leed vooral aan hen is te wijten. Eene ernstige vermaning zij den werkman niet onthouden. Een goed woord vinde steeds zijn plaats. Lex dura, sed tamen lex est.

Ziedaar eene korte uiteenzetting der directe verantwoordelijkheid van den patroon ten opzichte van den werkman. Mij dunkt, dat hierin nog meer vervat is dan in het aanleggen van volksparken voor de kinderen der werklieden, het oprichten van scholen van gemeentewege, en het doen bouwen van (goed rendeerende) arbeiderswoningen.

Wat de patroons onderling betreft, zoo zullen zij dikwerf alleen door samenwerking iets vermogen. Immers waar die ondernemers, welke over eenige honderden menschen beschikken, zonder veel inspanning en alleen met wat goeden wil buitengewoon veel voor hun volk verrichten kunnen — zooals wij later zullen zien — is dit den kleinen werkgever onmogelijk, tenzij hij zich met anderen verbinde. Voorts is het wenschelijk, dat de patroons zich onderling wel verstaan, opdat ieders gezag naar waarde geeerbiedigd worde. Maar helaas! wat al goeds wordt niet bedorven door de concurrentie. „Il arrive que dans les meilleures choses, dans la pratique la plus louable des oeuvres de charité et d'humanité, il se glisse un certain sentiment d'interêt égoiste, un certain désir d'attirer à soi le bien à opérer, une certaine crainte de la rivalité, même dans les oeuvres de sacrifice" (blz. 95).

Eindelijk zal de patroon ook rekenschap moeten geven van wat hij doet of doen moest ten opzichte der maatschappij, waarin hij leeft en werkzaam is. Naarmate de gewone orde van zaken meer

lijdt door de „intempérance de l'action industrielle" of door de „improbité des procédés" wake hij strenger.

Alle avontuurlijke ondernemingen knakken het vertrouwen. Een goed voorbeeld der grooten doet de kleinen van zelf volgen. Men neme nooit voor wapenspreuk: „Laisser faire, laisser passer", daar deze leus tot niets leidt dan tot economische ongeregeldheid, tot moreel en materieel verval. In één woord, de christelijke patroon verzette zich met alle kracht tegen den valschen stroom der eeuw, zoo op staatkundig als op staathuishoudkundig gebied. Hij biede meer weerstand, naarmate hij hooger geplaatst is, hij doe zich sterker gelden, naar dat hij in breeder kring zich kan bewegen.

Weten de patroons aldus hun moeielijke plichten te onderscheiden, erkennende hoe ze voor God en de menschen verantwoordelijk zijn, dan zal ook hun industrieel leven tevens zijn een christelijk leven en zullen zij diensvolgens het christelijk patronaat naar waarde beoefenen.

Mogen de beste gezinnen uit het volk op den duur misschien al leven kunnen buiten eenige materiéele hulp, van de meeste evenwel kan dit niet gezegd worden, ja ik zou haast durven beweren, dat geen gezin uit het fabrieksvolk niet soms stoffelijken bijstand in dezen of genen vorm heeft genoten. Moreele, zedelijke hulp echter behoeven zij allen, zonder uitzondering. Vandaar dan ook dat zij, met vol behoud hunner algeheele vrijheid, voortdurend geleid moeten worden langs de hobbelige paden des levens. Ze zoeken een steun; ze wenschen een raadsman; bijstand is hun noodig o! in hoeveel omstandigheden. Dien bijstand nu den werkman en zijn gezin verleenen, dat hulpbetoon aanhoudend hem verschaffen, zoo op stoffelijk als op zedelijk gebied, ziedaar het christelijk patronaat in den volsten zin.

Men hoort wel eens beweren, dat het patronaat is een nieuwe soort van lijfeigenschap, een bedekte slavernij. Inderdaad het is al heel gemakkelijk zulk eene thesis te stellen; maar het gaat er al meê als met zooveel andere : men stelt, doch 't bewijs blijft achterwege. Immers al die schrijvers, welke aan het patronaat hun pen hebben gewijd, eischen voor alles de volkomen vrijheid van den werkman. Zonder deze achten zij het geheele systeem onuitvoerbaar.

Uiteen te zetten wat een goed patronaat vereischt, komt vrijwel

overeen met het opmaken van een staat der behoeften van den werkman. Wij zullen daarom de punten in 't kort aanstippen, daar breede omschrijving ons te ver gaat voeren.

Voor alles dan treedt de *godsdienst*, wiens uitoefening den werkman niet slechts moet worden vrijgelaten, maar waartoe de patroon hem, zooveel in hem is, moet opwekken. Ik wijs slechts op het gezamenlijk bidden, zooals dit geschiedt in vele fabrieken te Helmond en elders, op het lid worden der zoo nuttig werkende *Heilige Familie*, om niet eens nog te spreken over de pas ingestelde „petites soeurs de l'ouvrier", welke speciaal geroepen zijn om zich te bewegen in de werkplaatsen der groote industrie.

De zedelijkheid. Waar deze geleden heeft, is veel zorg en waakzaamheid noodig. Overigens scheide men, gelijk wij reeds zeiden, zooveel mogelijk de beide geslachten. Men were slechte geschriften en onzedelijke voorstellingen. Men lette vooral op de moraal der bazen en onderbazen. „Sans exercer aucune inquisition sur la vie privée, il faut que le patron se préoccupe néanmoins de tout ce qui pourrait, dans la conduite de l'ouvrier, donner du scandale, ou simplement le mauvais exemple" (blz. 115).

Wil de patroon waarlijk zijn de vader van zijn volk, dan mag in het *huiselijk leven* van den werkman geen enkele ingrijpende omstandigheid hem of de zijnen vreemd blijven. Het is vooral dit punt, waardoor de patroon zich zoo gemakkelijk de liefde en genegenheid van zijn volk zal verwerven, en het vertrouwen voor zich winnen.

Een der hoofdvereischten van een goed begrepen patronaat is *de zorg voor de ontwikkeling*, zoo op intellectueel als op professioneel gebied. Men tracht te dikwijls den werkman dom te houden, alsof men niet weet, hoezeer dit strijdt met 's menschen waardigheid en indruischt tegen alle begrip van christelijke liefde.

Daar worde gezorgd voor *de gezondheid* en hulp verleend bij *ziekte*. Welk industrieël heeft in zijne fabriek niet eens nagedacht over licht en lucht, over verwarming en ventilatie? Voor dit punt behoeven wij anders op dit moment niet meer te duchten, daar de staat den goeden wil der patroons binnen kort voorzeker wel te hulp zal komen! Ware er meer ruimte, dan ware hier de quaestie der werkuren op haar plaats; evenzoo eene beschouwing over den kinderarbeid.

Het is eene kleine moeite voor ziekte en ongelukken door ziekenbussen te voorzien.

Voorzorg en spaarzaamheid. De spaarbanken bieden hier eene behulpzame hand. Onderlinge levensverzekeringen worden aanbevolen. Dit alles evenwel verhindere den patroon niet, zijn volk zoo dikwerf mogelijk op de spaarzaamheid te wijzen, want al is het sparen voor den werkman een dure plicht, toch blijft het voor hem in deze dagen van weelde en zingenot eene daad van heldhaftige zelfverloochening.

Daar er voor den werkman niets zoo ongelukkig is als al dat aanhoudend wisselen en veranderen van betrekking, zoo moeten de patroons, voor zooverre het hun in deze ongezonde economische toestanden mogelijk is, hem *vast werk* trachten te verschaffen. Zou hiertoe niet bijdragen bij wijze van extra en gratificaties voor den werkman een soort van patrimonium op te richten, hetwelk hij geheel of ten deele verliest, zoodra hij om billijke redenen wordt weggezonden of zonder deze toch van patroon wil veranderen.

De patroon zij de werklieden behulpzaam in hun *huishoudelijke zaken*, dat wil zeggen, hij helpe hen in het beleggen hunner spaarpenningen en geve hun zoo noodig een klein voorschot, opdat ze den woekeraars niet in handen vallen. Veel nut ook wordt gesticht door bereidvaardigheid om den werkman, natuurlijk op zeer bescheiden wijze, te helpen, als hij dit verlangt, in het schrijven zijner brieven, want al leven we onder een onderwijswet van zessen klaar, daarom toch denke men niet, dat geheel Nederland schrijven kan.

Waar de arbeiders zelf *onderlinge vereenigingen* oprichten, geschoeid op goeden grondslag, daar trachte men deze te steunen.

Op niets wordt minder gelet dan op de *uitspanning* van den werkman. Deze zaak evenwel verdient alle aandacht, te meer, daar we leven in een land, waar zooveel aan de jeneverflesch geofferd wordt. De dronkenschap toch blijft een der grootste rampen van het volk.

Wat eindelijk het *stoffelijk leven* betreft, hieronder worden gebracht: de zorg voor goede, luchtige woningen, voor behoorlijk ingerichte werkplaatsen, voor huizen, waar de doortrekkende werkman zonder gevaar voor zijn zeden des nachts goedkoop kan logeeren, voor gezonden volksdrank enz.

Ziedaar in het kort de hoofdvereischten van een goed patronaat. Men zal begrijpen, hoezeer het in deze zaak aankomt op den noodigen takt om den werkman hulp te bieden, waar deze noodig

is en nuttig, zonder dat zij daarom nog krenkend worde opgedrongen, of de individueele vrijheid door kleingeestige bemoeizucht belemmerd worde.

„Il s'est fait de nos jours plus d'une tentative de réorganisation de la vie ouvrière par la double puissance du patronage et de l'association. La voie est ouverte et l'on y peut marcher sur la trace des vaillants chrétiens d'ont l'abnégation a triomphé d'obstacles qu'on aurait pu croire insurmontables" (blz. 148).

Nogmaals zij gezegd, hoezeer bij de kleine industrie samenwerking van verscheidene patroons noodzakelijk is, wil men eenig goed gevolg voor de toekomst. Onnoodig zal het zijn er op te wijzen, dat men veel doen kan in den waren geest van het christelijk patronaat, zonder dat men nu juist alles en alles volmaakt moet hebben.

Eén zaak evenwel zij niet vergeten. De meeste bezwaren, welke geopperd worden, zijn vruchten van den egoïstischen regel: „*Chacun chez soi, chacun pour soi*". Hiermede wil men alles goedmaken, en op dezen grond wordt alle hervorming onmogelijk genoemd, zoodat alles dan weêr blijft hangen bij dat eeuwige: „*Laisser faire, laisser passer*".

Heb ik getracht iets uit het werk van Périn weêr te geven, ter aandachtige lezing kan ik den heeren industriëelen en fabriekanten het een en ander niet genoeg aanbevelen. Inderdaad het is een schoon en gezond boekje.

Nu hoor ik mij wel tegenvoeren: maar hoe, dat alles is voor ons, mannen van zaken, onmogelijk! Wat Périn wil is goed voor pastoors, maar hoe zouden wij, industrieelen, ons moeien kunnen met zulk een beschouwing van plichten en verantwoordelijkheidsideeën? Neen, niet voor ons is zulk een patronaat 1). Deze opmerking nu is zelfs niet eens nieuw. Ze is herhaald sinds jaar en dag. Onlangs nog werd het groote werk *De la Richesse* van denzelfden Leuvenschen professor door den comte d'Haussonville in zijn *Misères et Remèdes* (1886) kortweg genoemd: „un sermon en trois volumes". Maar, zoo durf ik vragen, wat bewijst dit? Is het stelsel daarom minder waard? Kan men door deze snuggere bemerking

1) Ter wederlegging zij opgemerkt dat Périn in zijn werk een geheele lijst geeft van fabrieken in Frankrijk, Duitschland en België, waar geheel en al naar de bovenstaande regels gehandeld wordt.

de plichten van zich afschuiven, de verantwoordelijkheid op andere schouders laden?

Inderdaad vreest de industrie de woelingen van onzen tijd, ducht zij den hartstocht van den werkman, welnu zij beginne met niet langer de handen werkeloos in den schoot te laten, maar sla ze flink aan de ploeg.

„La guerre sociale nous envahit"! Hervorming is noodig. Het boek van Périn biedt eenige middelen ter genezing. Dat men het leze, en een ieder er uit putte wat hij voor zich uitvoerbaar acht.

Bovenal echter zij den patroon met Ten Kate toegeroepen:

„Wie zijn tijd hervormen wil
Zij eerst zelf hervormd daar binnen;
Wie zich zelf niet overwon
Kan geen waereld overwinnen!"

's-Hertogenbosch. MR. ALPHONS VAN RYCKEVORSEL.

LES ORIGINES DE LA CIVILISATION MODERNE 1).

Naarmate de beginselen, waarop een geschiedwerk is gebouwd, meer beantwoorden aan die van den verslaggever, is de taak aangenamer zulk een werk bij het publiek in te leiden.

In de Juli-aflevering van *De Katholiek* behandelden wij *Les précurseurs de la réforme* van wijlen prof. Altmeyer. Men heeft daarin gezien, dat Altmeyer die „voorloopers" eenigszins behandelt, gelijk W. Kaulbach in het *Treppenhaus* van het kunstmuseum te Berlijn de *Reformation.*

Luther, boven op de hoogste trede van eene spits toeloopende trap of *estrade* staande, houdt de H. Schrift geopend boven het hoofd, ten aanzien van alle groote geleerden en kunstenaars der middeleeuwen, die hem op eene lagere trede omgeven, en de „ontdekking" bewonderen.

---

1) Godefroid Kurth, *Les origines de la civilisation moderne.* Twee deelen, 800 blz. *f* 5 Nederlandsch (volledig). Louvain, Ch. Peeters, 1886.

De heer Kurth toont ons een geheel ander tafereel. Hij laat het boek der geschiedenis als het ware door de Voorzienigheid zelve voor ons openleggen. Het zijn hier — om met Bongars te spreken — de *Gesta Dei* niet alleen *per Francos*, maar *per nationes* van de eerste acht christelijke eeuwen. Doch veel meer dan genoemde verzamelaar biedt Kurth ons een schouwspel, dat alleen na grondige en lang voortgezette studie der bronnen kan worden geleverd.

De *Origines* leggen wel geene gewichtige, nieuwe bijzonderheden bloot om bekende daadzaken toe te lichten, maar vereenigen de onbetwijfelbare gebeurtenissen tot éénen bundel, aan elke de plaats aanwijzende, welke haar in het plan der Voorzienigheid schijnt toe te komen.

Men kan gerust zeggen, dat geen enkele belgische schrijver vóór prof. Kurth met evenveel kennis van zaken, schoonheidsgevoel en hooge christelijke opvatting der wereldgebeurtenissen, zulk een uitgebreid werk over die eeuwen heeft geschreven.

De heer Kurth maakt geene critiek, of liever zijne critiek is negatief; hij laat menigmaal vroegere onderzoekingen en beweringen over hetzelfde onderwerp, doch die hem ongegrond of in de lijst zijner schildering ongepast schijnen, onwederlegd ter zijde.

Uit deze enkele opmerkingen kan men reeds afleiden, tot welken kring van lezers de heer Kurth zich bijzonder wenscht te richten, namelijk tot dat gedeelte van het denkend publiek, hetwelk door gebrek aan tijd of lust de gelegenheid mist critische historiewerken te bestudeeren.

Hij wendt zich tot zulke lezers, die de hoofdfeiten uit de eeuwen tusschen Christus' geboorte en het keizerschap van Karel den Groote wel kennen, doch verlangen den samenhang daarvan te beschouwen, om daaruit lessen te trekken, welke vruchtbaar zijn ter sterking van een geloovig christelijk gemoed.

De schrijver kan over den uitslag volkomen bevredigd zijn: zoowel de geleerdheid, gedurende vele jaren van studie verkregen, als de smaakvolle aantrekkelijkheid, waarmede hij de vruchten daarvan ter tafel brengt, waarborgen de bereiking van zijn doel.

Menige bladzijde laat zich reeds uit het enkel oogpunt der dichterlijkheid met buitengewoon genoegen lezen. Zou men een vergelijking met andere schrijvers moeten maken, dan vielen ons het eerst Ozanam en Léon Gauthier in.

Dat de noten aan den voet der bladzijden zeldzaam zijn, past

bij uitnemendheid voor een werk van dezen aard. De schrijver geeft aan 't einde van zijn tweede deel eene lijst van werken, die hij als bronnen heeft gebezigd, of althans tot verdere lezing aanbeveelt, zonder aanspraak op volledigheid te maken of het gevoelen der schrijvers alleszins te deelen.

Men ziet — dit werk neemt eene schoone, onbezette plaats in, en verdient in alle opzichten in handen te komen van alle ernstige lezers, welke algemeene resultaten wenschen te kennen zonder historische critiek der bijzonderheden.

Wij moeten verder ter beoordeeling van het werk in acht nemen: „Il a été conçu à une de ces heures d'enthousiasme où l'imagination, enivrée de la beauté de son rêve vole à lui par dessus les obstacles". Wij moeten bedenken, dat de schrijver, door de *obstacles* bijna overweldigd, slechts met allerlei offers zijn werk heeft kunnen ten einde brengen.

Naar de meening van referent zou menige bladzijde in schoonheid en aantrekkelijkheid verloren hebben, indien de schrijver niet aan zijne dichterlijke geestdrift hadde toegegeven. Ten minste houden wij het voor eene uitgemaakte zaak, dat noch Constantijn de Groote noch Karel de Groote in zulk een gunstig licht zouden staan, indien de dichter niet aan den historicus de hand had gereikt.

De koude werkelijkheid der daadzaken en der menschelijke hartstochten dringt den geschiedschrijver dikwijls terug daar, waar hij het ideaal der menschheid mocht willen bewonderen.

Kurth schildert dan ook Constantijn wat al te gevoelig als een gehoorzaam kind der Kerk, aan de voeten der bisschoppen (I, blz. 180). Gaarne hadden wij hier reeds de woorden gelezen, die eerst op latere byzantijnsche toestanden worden toegepast: „Il importe de ne pas oublier que le servilisme des sujets courut presque toujours audevant de l'ambition des maîtres" (blz. 281). Te meer, omdat de schrijver beweert, dat zelfs dit despotisme in de 7e en 8e eeuw het bolwerk tegen de overheersching der Mahomedanen versterkte (blz. 329).

Er behoort echter een moedige sprong toe om de ontwikkeling van het caesaropapismus der byzantijnsche keizers te schilderen, zonder den oorsprong daarvan te zoeken in het geheele regeeringsstelsel van Constantijn den Groote.

De Pippijnen en Karel de Groote worden verheerlijkt als uitsluitende uitvoerders der goddelijke plannen. Welke hartstochten

aan eene snellere uitbreiding des Christendoms in den weg stonden, wordt door den schrijver niet geschetst.

Van den anderen kant worden alle die volken met den naam van „barbares" gestempeld, welke met het romeinsche rijk en naderhand met de katholieke Kerk in strijd zijn gekomen; hetzij hunne aanvoerders Attila, Genserik, of Theodorik, de oostgothische koning, genoemd worden (I, blz. 361). Van laatstgenoemden vorst erkent de schrijver eenige groote eigenschappen, doch verwijt hem „la majestueuse emphase du langage impérial", waarin hij aan de volksmenigte op romeinsche wijze eenen „gelukkigen lediggang" wilde verzekeren. Daarbij haalt de schrijver den brief N°. 20 uit het eerste boek *Variarum* van Cassiodorus aan. Theodorik doet daarin eene poging tot verbetering der tooneelvoorstellingen, omdat „beatitudo sit temporum, laetitia populorum." Mochten wij ook al met Kurth's vertaling instemmen, voorzeker is de *emphase* van den stijl aan den roomsch-katholieken Romein Cassiodorus toe te schrijven.

Op schitterende wijze voert Kurth zijne *thesis* ten einde. De regeering van Karel den Groote kroont de ontwikkelingsgeschiedenis van de beschaving der eerste christelijke eeuwen op waardige wijze. Vast is zij gegrond op de bouwvallen van het krachtige romeinsche rijk.

Kurth heeft eene groote en edele weldaad aan de maatschappij bewezen door de uitgave van dit in zoo vele opzichten uitmuntend met liefde en onafgebroken ijver bearbeide werk.

Dr. PAUL ALBERDINGK THIJM.

VERSCHEIDENHEDEN.

HOE HET VADERLAND VOORTAAN ZAL GEREGEERD WORDEN.

Bij de opening van het buitengewone zittingjaar 1885—1886 in de zitting der Eerste Kamer der Staten-Generaal van Woensdag 14 Juli 1886 heeft de benoemde Voorzitter der Eerste Kamer, Jhr. Mr. F. J. J. van Eysinga goedgevonden het voorzitterschap met eene merkwaardige redevoering te aanvaarden. Wij achten het onzen plicht die niet onvermeld te laten voorbijgaan.

De persoonlijkheid van dengene die spreekt, de plaats van waar hij spreekt, de waardigheid waarmede de spreker bekleed is, vooral de omstandigheid der ontbinding van de Tweede Kamer, geven groot gewicht aan het gesprokene.

De strijd, welke met de ontbinding der Tweede Kamer eindigde, betrof in den grond der zaak de noodzakelijkheid van godsdienst bij het onderwijs; geen neutraal, maar godsdienstig onderwijs was de leus. En daar er geen vooruitzicht bestond, dat het van staatswege gegeven onderwijs een godsdienstig karakter zoude aannemen, wenschte de rechterzijde zich vooreerst tevreden te stellen, indien het bijzonder godsdienstig onderwijs, evenzeer als het niet-godsdienstige of neutrale en als het staatsonderwijs, van de geldelijke voordeelen, die men uit de staatskas betaalde, zoude mogen genieten. Dat billijke verlangen der rechterzijde wilde men niet toestaan, veel minder in de grondwet verzekeren. Vandaar de ontbinding, om zoo mogelijk de macht der rechterzijde in de Tweede Kamer te breken door vermindering van haar ledental.

In dit licht moet men de redevoering van den Voorzitter der Eerste Kamer beschouwen, indien men haar naar waarde wil schatten. Het was ons, als kondigde hij voor Nederland een nieuw

tijdperk aan, waarin de godsdienst van allen invloed op de staatszaken zal uitgesloten zijn, en alleen „verstand en wetenschap" de leiding der staatszaken zal beheerschen.

Zie hier zijne woorden:

De onlangs gehouden verkiezingen, vergezeld van meer dan gewone krachtinspanning, hebben den toestand gewijzigd. De eene helft der Kamer, bestaande uit mannen, die ten volle beseffen, dat godsdienstzin en vroomheid het schoonste sieraad en de grootste zegen zijn van het volk, doch die tevens overtuigd zijn, dat het volk moet worden bestuurd, geregeerd en ontwikkeld naar de regelen, die door het verstand en de wetenschap worden voorgeschreven — deze partij heeft in ledental eenigszins gewonnen.

De daartegenoverstaande partij, die van het hoofdbeginsel uitgaat, dat men eene bepaalde geloofsovertuiging moet hebben, en dat men zekere leerstellige begrippen in het godsdienstige moet belijden om geschikt en waardig gekeurd te worden voor het landsbestier en de volksvertegenwoordiging — die partij heeft in gelijke verhouding verliezen geleden.

Nederland behoort dus niet meer tot de Christelijke staten, volgens den Heer Eysinga; het volk van Nederland mag niet meer een Christelijk volk genoemd worden. „Verstand en wetenschap" zullen de regelen voorschrijven, waarnaar dat volk bestuurd, geregeerd en ontwikkeld moet worden. Geloofsovertuiging, leerstellige godsdienstige begrippen komen voor het landsbestier niet meer in aanmerking.

Eindelijk zijn wij daar aangeland, waar de stroom van den nieuweren tijd de volkeren wil heenleiden: de ontchristelijking der maatschappij. Alleen „het verstand en de wetenschap" mogen regeeren; godsdienstzin en vroomheid mogen het schoonste sieraad en de grootste zegen zijn van het volk, maar zij moeten buiten het staatsbestier gesloten worden.

Inderdaad ziedaar de liberale partij; zij staat u toe godsdienstzin en vroomheid, mits gij den godsdienst niet moeit met de zaken dezer wereld. Ziedaar het moderne verstand en de moderne wetenschap, die van God en godsdienst niets meer willen weten, maar gelijk Pierson zeide, den mensch door zich zelven, d. i. door zijn wezen willen laten regeeren.

Gelukkig voor Nederland staat daartegenover eene andere partij, die met God, godsdienst en Christendom niet wil breken; die

de godsdienstige en wel de Christelijke leerbegrippen niet wil uitgesloten hebben bij het landsbestier; die de Nederlanders niet als ongedoopte Heidenen, maar als gedoopte Christenen wil behandelen, besturen en ontwikkelen. Wel heeft die partij „verliezen geleden" en zal dus in de wetgevende vergadering in de minderheid zijn en voor de liberale meerderheid moeten onderdoen. Des te meer echter zal zij buiten de Kamers voor de Christelijke ontwikkeling van het volk werkzaam moeten blijven, opdat het Nederlandsche volk niet gelijk andere volken door het ongeloof te gronde ga.

Immers de neutraliteit tegenover God en godsdienst, welke de Heer Eysinga ons verkondigt, de uitsluiting van den invloed des godsdiensts op het staatsbestuur, moet ten laatste in een strijd tegen God, godsdienst en Christendom eindigen.

„Het volk", zegt de Heer Eysinga, „moet worden bestuurd, geregeerd en ontwikkeld naar de regelen, die door het verstand en de wetenschap worden voorgeschreven". Van welk verstand, van welke wetenschap spreekt hier de Heer Eysinga? Van het goddelijk verstand en de goddelijke wetenschap, of van het menschelijke verstand en de menschelijke wetenschap? Blijkbaar bedoelt hij het menschelijke verstand en de menschelijke wetenschap.

Maar is het menschelijke verstand en de menschelijke wetenschap dan zoo absoluut, laten wij liever zeggen, zoo één met de waarheid, dat zij geen regel, geen bestuur, geen ontwikkeling behoeven?

Wij weten, dat de Waarheid in persoon op aarde verschenen is, om de duisternis der wereld te verlichten, en dat Hij tot de apostelen, door Hem uitgezonden om de volken te onderwijzen en te besturen, gezegd heeft: „*Gij zijt het licht der wereld*". Voor den Heer Eysinga echter schijnt alleen het menschelijke verstand, de menschelijke wetenschap te bestaan. — Verloochent hij dan den Christus daar in de hoogste vergadering van de aanzienlijksten des lands? Roept hij aan het volk toe: wij wetgevers van Nederland willen van uwen Christus en uw Christendom niets weten; ons verstand, onze wetenschap zal u regelen, besturen, ontwikkelen: „*Nolumus hunc regnare super nos*"? Ik zal mij wel wachten op die vraag te antwoorden.

De Heer Eysinga zegt: „De eene helft der Kamer bestaat uit mannen, die ten volle beseffen dat godsdienstzin en vroomheid het schoonste sieraad en de grootste zegen zijn van het volk".

Godsdienstzin en vroomheid. Wat die woorden in liberalen zin

beteekenen, is genoegzaam duidelijk geworden uit de beraadslaging over *Hoofdstuk X* der grondwetsherziening.

De bijzondere Katholieke en Protestantsche scholen hebben geen ander doel dan dien godsdienstzin en die vroomheid, het schoonste sieraad en de grootste zegen van het volk, aan te kweeken en te bewaren; vooral te beletten, dat die godsdienstzin en vroomheid door de neutrale scholen aan het volk ontnomen worde. Zij vragen daarom den steun der schatkist met evenveel recht als die aan de staats- en neutrale bijzondere scholen gegeven wordt. Wat hadden die liberale mannen daarvoor over? Niets.

„De Staat", zegt Lieftinck, „heeft geen belang bij uwe begrippen en daarom betaalt hij die ook niet..... Kerkelijke scholen mogen er noodig zijn, maar dat is privaatbelang, geen Staatsbelang" (bldz. 1229, 1231). Waar blijft de godsdienstzin en de vroomheid, het schoonste sieraad en de grootste zegen voor het volk?

De Beaufort doet voor den Heer Lieftinck niet onder. Voor hem is het bijzonder godsdienstig onderwijs *sectarisch* onderwijs. „Ik gebruik dat woord sectarisch", zegt hij, „in den zin van confessioneel, zonder eenige kwade bedoeling." Doch hoort verder: „Nu is de toestand op het oogenblik deze, dat een groot deel der natie gestemd is voor sectarisch onderwijs en dat het teruggekomen is tot het denkbeeld, dat in de vorige eeuw gold, dat de scholen allereerst moeten zijn voertuigen tot verspreiding van godsdienstige begrippen en dat aan de andere zijde eene groote meerderheid staat, die met volkomen waardeering van het godsdienstig onderwijs, zelfs met aanmoediging er van, het onderwijs als onderwerp van wetgeving in de eerste plaats blijft beschouwen uit een maatschappelijk oogpunt, als strekkende tot het vormen van zedelijke en bekwame burgers" (bldz. 1233). Is het bijzonder godsdienstig onderwijs dan niet in staat zedelijke en bekwame burgers te vormen? Of meent soms de Heer de Beaufort, dat zulk onderwijs slechts onzedelijke en onbekwame burgers kan geven? En deze mannen beseffen ten volle volgens den Heer Eysinga, dat „godsdienstzin en vroomheid het schoonste sieraad en de grootste zegen zijn van het volk".

Ik verneem echter (zie de redevoering van den Heer Eysinga) de opwerping: die heeren zijn voorstanders van „godsdienstzin en vroomheid", niet van „bepaalde geloofsovertuiging", van „zekere leerstellige begrippen in het godsdienstige".

Juist die tegenstelling maakt de beteekenis dier woorden: gods-

dienstzin en vroomheid zoo vaag en onbepaald, dat de meest ongeloovige zich daarmede kan vereenigen. De bepaalde geloofsovertuiging, die in den Nederlandschen staat gevorderd wordt, is de Christelijke. Niet de Joodsche, niet de Mahomedaansche, niet eene Heidensche, maar de Christelijke; zoolang de Nederlandsche staat ten minste nog een Christelijke staat kan en mag genoemd worden. Doch volgens den heer Eysinga schijnt de Nederlandsche staat zijn Christelijk karakter verloren te hebben en is niets meer dan een ongeloovige staat zonder godsdienst, maar met godsdienstzin en vroomheid.

De Christen is niet tevreden met godsdienstzin en vroomheid. Hij behoort tot, en is ingelijfd in het rijk Gods. Als kind van God wil hij ook in alles leven als behoorende tot het rijk Gods, en zijn leven in alles regelen volgens de voorschriften van Hem, dien hij als eenigen Koning van dat rijk erkent. „*Mij is alle macht gegeven in hemel en op aarde. Gaat dan en onderwijst alle volkeren, hen doopende..... hen leerende onderhouden alles, wat ik u geboden heb*" (Matth. XXVIII). Zoo sprak die Koning vóór achttien eeuwen. Dat leerend gezag, het licht der wereld, bestaat nog altijd en zal altijd blijven bestaan. Hij, die het instelde, is machtig genoeg daartoe. Zelfs de poorten der hel zullen het niet overweldigen.

De Katholiek erkent dat leerend gezag in den Paus en de Bisschoppen der Katholieke Kerk, als wettige opvolgers der door Christus aangestelde en gezondene Apostelen met hun hoofd Petrus, den Stedehouder en Plaatsbekleeder van Christus.

De geloovige Protestant, na de verwerping van dat levende en voortlevende gezag, zoekt toch nog altijd dat leerend gezag in den Bijbel, Gods woord, en meent zonder verlichting van boven de waarheid niet te bezitten. Ook hij wil Christus als zijn Koning eeren en dienen. Voor hem bestaat de Christelijke godsdienst niet dan met bepaalde geloofsovertuiging en zekere leerstellige begrippen in het godsdienstige. Voor hem is de goddelijke wetenschap of openbaring Gods door Christus regel voor het verstand en voor de wetenschap, waardoor het volk bestuurd, geregeerd en ontwikkeld wordt.

Zal er dan voor hen geen plaats meer zijn in het landsbestier en de volksvertegenwoordiging? We zouden het bijna gaan gelooven. Nederlands staatsmannen laten zich volgens den Heer Eysinga geheel door den stroom der nieuwere wetenschap mede-

sleepen. Ook zij zullen den „clericaal" als staatsvijand gaan beschouwen en behandelen, en hem niet alleen, maar ook zijne beginselen van allen invloed op het staatsbestier trachten uit te sluiten.

En met zoodanige meerderheid zal de grondwet herzien en verbeterd moeten worden! Alles zal men aan de wet gaan onderwerpen, ook den koning, de opperste majesteit in den staat, en naar die wet, door „het verstand en de wetenschap" gemaakt, zal zich alles moeten regelen. Het zal de taak zijn der rechterzijde ons voor het despotisme der wet te behoeden, en de onafhankelijkheid van het koninklijk gezag en vooral de vrijheid der burgers te handhaven en in de grondwet te doen schrijven.

En welk verstand en welke wetenschap zal regelen? Wat verstaat de Heer Eysinga door „*het* verstand en *de* wetenschap"? Waren de geesten ooit meer verdeeld, was de wetenschap ooit meer onzeker dan thans? „Die partij heeft in ledental eenigszins gewonnen", zegt de Heer Eysinga. De meerderheid zal dus beslissen. Men zal stemmen zoeken te winnen. Niet het verstand, noch de wetenschap, maar list en misleiding zullen de regeering trachten te bemachtigen.

En de alles regeerende wet.... zal weder zijn: *Sic volo, sic jubeo, stat pro ratione voluntas!*

M. R.

DE ROOMSCH-KATHOLIEKE ACADEMIE VAN ST. PETERSBURG.

Over de geschiedenis en den tegenwoordigen toestand van deze universiteit geeft de tegenwoordige rector, de prelaat Dr. Symon, zeer belangwekkende berichten in eene verhandeling van 72 foliobladzijden, getiteld *Academia Caesarea Romano-Catholica ecclesiastica Petropolitana anno Domini* 1885. (Petropoli, officina typographica Frejman.) Oorspronkelijk ontstaan uit de overblijfselen van de oude universiteit, door de Jesuïeten te Wilna opgericht, heeft deze academie in den loop der tijden vele gedaantewisselingen ondergaan, totdat zij door keizerlijke verordeningen in hare tegenwoordige gestalte als de eenige openbare rijksinstelling voor roomsch-katholieke theologie werd gevestigd en met niet onbelangrijke staatsprivilegien begiftigd werd. Volgens de overeen-

komsten tusschen den H. Stoel en de Russische regeering staat deze inrichting rechtens onder de jurisdictie van den aartsbisschop van Mohilew; doch in de uitoefening van deze rechtsmacht is de ordinaris door keizerlijke verordeningen zoo gebonden, dat het alleen aan den beslist kerkelijken geest van den rector en de professoren te danken is, dat deze instelling, tegen de bedoeling van den keizerlijken stichter in, een bolwerk van het Katholicisme in Rusland is gebleven; en onder de leiding van den geleerden en volijverigen prelaat Dr. Symon, verdient zij nog altoos en onder ieder opzicht dien naam.

Er zijn negen docenten met inbegrip van den rector, die de studie der H. Schriftuur in heel haren omvang tot professorale taak heeft. Als handboeken worden o. a. gebruikt die van Aichner, Hurter, Franzelin, Lamy, Haneberg, Gury, Liberatore, Kleutgen, Palmieri, Jos. Jungman, Schleiniger en De Herdt; sommigen daarvan zijn voorgeschreven, anderen worden alleen aangeraden. In het jaar 1885 werden vijf studenten tot doctor gepromoveerd en elf worden aangegeven als candidaten voor die waardigheid.

De drie uitvoerige catalogen van alle rectoren, professoren en studenten leveren eene belangrijke bijdrage voor de geschiedenis der katholieke Kerk in Rusland gedurende de negentiende eeuw.

Zeitschrift für kath. Theologie.

BESSARION EN ZIJN TIJD.

Eene eeuw van groote gebeurtenissen is de vijftiende eeuw. In verwarring en tweespalt vergaat eene oude wereld, en als uit een donkeren afgrond rijst dreigend de nieuwe tijd. Alom schettert de krijgsklaroen en de wapenen kletteren. In Frankrijk dreef Jeanne d'Arc den vreemdeling terug, maar niet overal is de strijd even eerlijk. Al te dikwijls verspillen de christenvorsten kracht en eer in kleingeestige veeten, en altoos nader rukken de geweldige Turken. Te Constans eindigt de westersche scheuring en Jan Hus boet in de vlammen zijn misdrijf, maar de benden zijner aanhangers verwoesten Boheme, en Europa blijft stuiptrekken in koortsige tweedracht. Vergeefs schreit het Oosten om hulp, vergeefs roept op de muren van Rome de wachter der christenheid ten heiligen kruistocht: geestdrift en liefde werd het deel van slechts weinigen, schrikkelijk is de straf der Grieksche halstarrigheid, Constantijns stede wordt het Stamboel der Sultans.

Gaat het aanschijn der aarde veranderen? Het kanon heeft gebulderd, en niet langer biedt de bemuurde stad eene veilige schuilplaats. De Portugeezen zeilen uit op ontdekking, en Columbus plant op San Salvador het kruis. In de toovering der kleuren opent het geheim der

Van Eycken de grenzen der kunst voor de visioenen des hemels. Het wonder der boekdrukkunst bevleugelt het menschelijk woord, en op den Latijnschen grond wordt uit de Grieksche moeder „de renaissance" geboren.

Die eeuw is de eeuw van Bessarion, en van de ernstige dingen dier dagen was hij voorwaar meer dan werkeloos toeschouwer. Jaren en jæren weerklonk door het Oosten en Westen zijn stem en in alle gewichtige besluiten werd zijn raad ingewonnen. Griek van geboorte en opvoeding, Latijner door roeping en veeljarigen werkkring, was hij eerst aan het hof van Byzantium een beproefd raadsman om later de kloeke helper te zijn van zes Pausen in hun wereldbestier. De vernietiging van het oostersche schisma, de verdrijving van den erfvijand uit Europa, de groei en bloei van waarachtige wetenschap, ziedaar het driedubbele en toch ééne doel, wat hij met de driedubbele talenten van priester en staatsman en geleerde op buitengewone wijze heeft nagestreefd heel den duur van zijn leven.

Van dat zoo schitterend als vlekkeloos leven wordt in de volgende regelen gesproken. Tusschen de vijftiende eeuw en de onze is ongetwijfeld het verschil zoo aanmerkelijk als de afstand. Maar de groote vragen dier tijden bleven, hoe ook gewijzigd, groote vragen en, al staat hij ook verre van ons en als op den drempel der nieuwere eeuwen: Bessarion, meenen wij, zal nog voor velen een belangwekkende verschijning zijn 1).

---

1) Waar de gelegenheid het veroorlooft, zullen de geraadpleegde schrijvers genoemd worden. Eene bijzondere melding echter onder dat opzicht vordert *Le Cardinal Bessarion*, in 1878 door Henri Vast geschreven. De schrijver schijnt niet katholiek te zijn. Ook was hij mij

I.

Aziatisch Griekenland is het vaderland van Bessarion. In het jaar 1403 werd hij in de keizersstad der Comnenen 1), te Trebizonde, geboren. Zijne ouders waren uit den middelstand, maar zij gaven hun kind de rijkste erfenis: eene zorgvuldige en streng godsdienstige opvoeding. Gelijk hijzelf eenmaal getuigde, was reeds in de kinderjaren de studie zijn dagelijksch brood, en werd hem toen reeds de ijdelheid dezer wereld en de eeuwigheid met hare belooningen en straffen diep ingeprent. Van zijn eerste kinderjaren is anders weinig bekend. Als dertienjarige knaap zeide hij zijne familie vaarwel, verliet de bedrijvige koopstad aan de Zwarte Zee om in Constantinopel zijne opvoeding te voltooien, en trad daar, twintig jaren oud, in de vermaarde kloosterorde van den H. Basilius. Toen, bij die gewichtige levensverandering, verwisselde hij zijnen doopnaam Joannes met den naam van Bessarion, Trebizonde's beschermheilige.

Constantinopel was in die dagen het middelpunt van de fijnste beschaving. De ongelukkige regeering van den

---

niet altoos een vertrouwbare gids, al trok bij deze studie zijn allerbelangrijkst werk voortdurend mijne aandacht.

1) Na de stichting van het Latijnsche keizerrijk te Constantinopel in 1204 ontstonden er twee Grieksche rijken nl. te Nicea en te Trebizonde. Het eerste had tot stichter Theodorus Lascaris, het tweede Alexis Comnenes. Ook nadat in 1261 de Latijnen verdreven waren, en de keizer van Nicea, Michael Paleologus, den herstelden Griekschen troon van Constantinopel beklom, handhaafden zich te Trebizonde de Comnenen en overleefden zelfs enkele jaren het einde van de heerschappij der Paleologi.

eersten Joannes Paleologus was voorbij. Er heerschte betrekkelijke rust en voorspoed en geene burgertwisten hadden de overhand. Voor het oogenblik waren de buitenlandsche vijanden minder te vreezen; niet zonder geluk oorloogden de Grieken met de Turken, of kozen zij partij tusschen de twistende zonen van Bajazet. Ja zelfs Mahomet I betaalde aan keizer Manuel een jaarlijksche schatting en vertrouwde hem bij den dood de voogdij zijner twee zonen. Heerlijk bloeiden taal en letterkunde, ijverig werden de wetenschappen beoefend. Rijkdom en weelde, maar meer nog welsprekendheid en geleerdheid kroonden Constantinopel als koninginne der steden. En naar dat lustoord der taalkenners en redenaars, der wijsgeeren en godgeleerden was Bessarion heengespoed om onder de leiding van uitmuntende meesters zijn machtige gaven te ontwikkelen. — De wijze van onderricht in dien tijd was wel geschikt om tot de hoogste volmaaktheid den geest op te voeren. Nadat de spraakkunst de werktuigelijke samenstelling der taal verklaard en zoo het voertuig zelf der gedachte aan het kind in handen gegeven had, werd door de dichtkunst de verbeeldingskracht opgewekt en gevormd. Met de verdichtselen der fabelleer werden in heldendicht en treurspel ook de daden der beroemde mannen en vooral de krachten van den hartstocht met alle de drijfveeren en uitingen van het menschelijk gemoed bestudeerd. Vervolgens naderden aan de spits der overige wetenschappen welsprekendheid en wijsbegeerte, terwijl eindelijk na alle andere de godgeleerdheid als de voornaamste en edelste het groote werk voltooide. Langs dien weg ging de jonge Bessarion snel op naar de hoogten der mensche-

lijke wijsheid, naar de hoogten ook van deugd en van roem. En het kloosterkleed was daarbij volstrekt geen beletsel.

Reeds in het jaar 1425, terwijl hij de openbare lessen hoorde van den beroemden rhetor Chrysococces, was de jeugdige kloosterling geen onbekende meer voor de wereld. Althans in datzelfde jaar hield hij op den gestorven keizer Manuel eene lofrede, welke waarschijnlijk voor hof en volk bij de plechtigheid der begrafenis is uitgesproken. Om eenigszins den toestand te leeren kennen, heeft die redevoering nog hare waarde. In edele taal roemt zij de groote daden van den doorluchtigen doode: de verre tochten, die hij in zijne jeugd deed naar Italië, naar Frankrijk en Engeland om voor het bevochten vaderland hulp te zoeken; zijne onderhandelingen met de Latijnen; zijne verbintenissen met de Perzen en met de Mongolen van Tamerlan tegen de Turken; de overwinningen eindelijk, die hij in den Peloponesus en in Thessalië op de ongeloovigen had behaald. Ook wordt in het bijzonder de wetenschap en wijsheid des keizers geprezen. Want Manuel Paleologus was niet alleen staatsman en krijgsoverste, ook als letterkundige en godgeleerde was hij Constantinopel ten sieraad. Tot zelfs in het oorlogskamp las hij Thucydides en Xenophon, en geene godgeleerde vragen waren hem vreemd. Ook zijn enkele theologische verhandelingen van hem bewaard gebleven. Dat onder zulk een vorst ook bij het volk de wetenschap hoog in aanzien stond, laat zich gemakkelijk verklaren.

Gelijk reeds werd opgemerkt, zijn uit de jeugd van Bessarion slechts enkele bijzonderheden opgeteekend. Eerst na het jaar 1433, wanneer hij aan de hereeniging

der Grieksche Kerk met de Latijnsche zijne krachten gaat wijden, treedt hij in het volle daglicht. De jaren vóór dat tijdstip waren aan studie en arbeid gewijd, waren jaren van voorbereiding. Gedurende dien tijd verwijlt hij meestal in kloosters zijner orde buiten Constantinopel. Achtereenvolgens zijn de aartsbisschoppen van Sparta en Selymbrië zijne leermeesters. Daarna komt hij in den Peloponesus om de lessen te hooren van Gemistus Pletho. Van allen, die ooit aan Bessarion onderricht gaven, bleef laatstgenoemde wel het meest bekend. Nog hadden geen heidensche droomerijen den glans van zijne geleerdheid verdoofd. De tijdgenooten vierden hem als den koning der wijsbegeerte. Niet zonder beteekenis had hij bij zijnen naam Gemistus ook Pletho gevoegd, een naam van denzelfden zin, maar die in de uitspraak aan den dichterlijken wijsgeer der oudheid herinnerde: Gemistus Pletho was de Plato der vijftiende eeuw. Is het te verwonderen, dat die meester met schitterende talenten een grooten invloed op zijne leerlingen uitoefende, dat ook in lateren tijd Bessarion een vurig bewonderaar, een beslist voorstander was van de Platonische wijsbegeerte? Te gelijk trok de wiskunstige wetenschap machtig hem aan. Dikwijls bestudeerde hij tot diep in den nacht Ptolemaeus, en zoo ontstonden de kiemen eener ziekte, welke hem heel zijn leven deed lijden.

Allengs begon nu zijn licht op den kandelaar hooger te schijnen. Waar hij in dorpen en steden verscheen, werd zijne wijsheid en welsprekendheid luid geprezen, en de jeugdige kloosterling was voor velen een gezocht raadsman, voor allen een gevierd prediker. Van de vele predikatiën, die hij in dien tijd voor de opgetogene me-

nigte hield, is slechts eene enkele lijkrede op de vorstin Cleopa in handschrift bewaard gebleven. Ook door Gemistus Pletho werd de lof dezer Italiaansche prinses verkondigd, maar tusschen de twee redenaars is een opmerkelijk en voor Bessarion gunstig verschil. Cleopa, de dochter van Malestina uit Rimini, had bij haar huwelijk met Theodorus, despoot of stadhouder van den Peloponesus, den Griekschen ritus omhelsd, en van die verandering gewaagt Pletho in zijne redevoering niet zonder vreugde. Bessarion zwijgt hierover; veel liever prijst hij in gevoelige taal de altoos waakzame en werkzame naastenliefde der te vroeg gestorvene, en zijne verdraagzaamheid doet ons dan reeds zijne edele houding in de toekomst vermoeden.

Zoo echter ooit in zijn Grieksch hart ook die afkeer schuilde, welke zijne landgenooten als van nature tegen de westerlingen koesterden, dan zal zijn tijdelijk verblijf in den Peloponesus waarschijnlijk niet weinig dien weerzin hebben verminderd en uitgedoofd. Hij leefde er als in een half Grieksche, half Latijnsche lucht. Terwijl te Constantinopel alles zorgvuldig werd uitgewischt, wat aan de vroegere veroveraars, aan de Franken, herinnerde, en bij de meesten de volkshaat tegen de westersche barbaren tot blinde dweepzucht verergerde, leefden in genoemde provincie Grieken en Latijnen rustig nevens elkander. Aan de kusten hadden de Italianen een druk handelsverkeer, en in het land zelf woonden nog talrijke afstammelingen van vroegere kruisvaarders. Zij bezaten er hunne kasteelen en heerlijkheden of waren in de dorpen en steden verspreid en hadden overal eigen kerken en priesters; taal en kleederdracht, ge-

woonten en zeden, alles in een woord zeide recht duidelijk, dat de Latijnen voor twee eeuwen op Griekschen grond zich hadden tehuis gevoeld. Veel beter alzoo dan in de trotsche hoofdstad kon Bessarion daar, tijdens zijn langdurig verblijf, de westersche begrippen en overleveringen leeren kennen, de vaderlandsche vooroordeelen afleggen, en, toen hij weldra op het algemeen concilie als middelaar optrad, had hem de Voorzienigheid wel voorbereid om de eerste Latijn onder de Grieken te zijn: *Graecorum Latinissimus.*

Intusschen, terwijl Bessarion den mannelijken leeftijd bereikte, werd de Grieksche natie altoos meer door de Turken bedreigd, en altoos zorgelijker bleek de onzekere toekomst. Na zeven jaren door de Venetianen te zijn verdedigd, viel Thessalonica, en in alle vestingen tusschen de twee keizersteden Trebizonde en Constantinopel heerschte de Muzelman. De hulp der westersche christenheid liet zich wachten, en meer dan wenschelijk, noodzakelijk was het, dat althans de twee keizerlijke geslachten, die van elkander vervreemd waren, tegen den gemeenschappelijken vijand zich vereenigden. Reeds dikwijls hadden beide vorstenhuizen voorheen verbonden en familiebetrekkingen aangegaan. Meestal hadden de heerschers te Byzantium in de veel zwakkere Comnenen van Trebizonde eer stadhouders en leenmannen dan wel vijanden gehad. Om de gewenschte toenadering nu tot stand te brengen, werd Bessarion de geschikte tusschenpersoon geoordeeld, en door zijne bemiddeling kwam het werkelijk tot een verdrag, wat met een huwelijk tusschen Joannes Paleologus II en Maria, de dochter van Alexis Comnenes, bekrachtigd werd. Bij die heugelijke

gebeurtenis was Bessarions toewijding en voortreffelijkheid duidelijk gebleken, en vanzelf vermeerderde thans snel zijn aanzien en invloed. In 1434 wordt hem het bestuur over een der grootste Basilianer kloosters toevertrouwd, maar als een voorteeken van veel hoogere bestemming. De zoo dikwijls reeds afgebroken onderhandelingen ter verzoening met de Latijnen waren te Constantinopel opnieuw en met ernst hervat. Tot de veelvuldige werkzaamheden in die gewichtige zaak werd weldra ook Bessarion geroepen, en zoowel om de wijsheid, die hij hierbij toonde, als om zijn ijver tot herstel van den vrede, ontving hij in 1436 de bisschoppelijke waardigheid. Dat inderdaad zijne groote talenten en belangrijke diensten hem zoo spoedig op den aartsbisschoppelijken zetel van Nicea brachten, lijdt geen twijfel. Hoe anders kon hij al dadelijk optreden en handelen als de gelijke van Isidorus, den metropolitaan van Kiew, wiens groote verdiensten voor de unie door allen erkend werden? Maar zelfs alleen reeds zijne latere houding op het algemeen concilie bewijst genoeg. Geen keizerlijke gunst toch, ook geen natuurlijke aanleg kon hem daar in staat stellen om in zoo jeugdigen leeftijd de leider der goedgezinde Grieken te zijn en de schrik der halstarrigen. Daartoe werd vooral eene buitengemeene kennis van zaken en toestanden vereischt, en die kennis moet hij in de voorbereidende werkzaamheden zich verworven hebben. Niet gering noch gemakkelijk waren die werkzaamheden. Van de patriarchale zetels in Alexandrië, Antiochië en Jerusalem, van Trebizonde en Iberië, van Walachije, Georgië, Servië en Rusland, kortom uit alle provinciën der Grieksche Kerk moest voor het aanstaand

concilie vertegenwoordiging of althans instemming worden gevraagd. Te Constantinopel dienden vooraf de geschilpunten, bijzonder de suprematie van den Paus en de voortkomst van den H. Geest, onderzocht, en de middelen om de redetwisten te beperken beraamd en aangewezen te worden. In alles had Bessarion zijn leeuwendeel. Te gelijk verzamelde hij eene menigte handschriften, welke later op de kerkvergadering van het grootste nut bleken en door allen geraadpleegd werden. Wellicht waren die handschriften wel de eerste van die duizenden boeken, die hij in het vervolg met hartstochtelijken ijver bijeenbracht om zijne beroemde bibliotheek te stichten.

Na veel moeite kwam eindelijk alles gereed. De vijftienduizend florijnen van den Paus als tegemoetkoming in de reiskosten waren uitgedeeld, openbare gebeden werden uitgeschreven, en op den 24sten November 1437 zag Constantinopel, helaas veeleer wrevelig dan verheugd, de bloem der Grieksche natie met patriarch en keizer vertrekken. Ook Bessarion was van het aanzienlijk gezelschap. Na een moeilijke overtocht landde de pauselijke vloot voor Venetië, de vaderstad van den regeerenden Paus, en met vorstelijke pracht werden de edele reizigers verwelkomd. Weinige weken later ging de reis verder naar Ferrara. Daar had de kerkvergadering reeds enkele zittingen ter voorbereiding gehouden, maar de plechtige opening was tot de aankomst der oostersche gasten uitgesteld.

Onder voorzitterschap van Paus Eugenius en in tegenwoordigheid van Joannes Paleologus werd nu den 9den April het concilie plechtig begonnen. Keizer Sigismond van Duitschland was weinigen tijd vroeger gestorven en zijn zetel stond ledig. Ook had geen enkel westersch

vorst nog gezanten gezonden, maar het meerendeel der kardinalen en een schitterende stoet van Grieksche rijksgrooten met den broeder des keizers, Demetrius, was aanwezig, terwijl minstens honderd zestig Latijnsche bisschoppen en een veertigtal Grieksche prelaten, verschillende abten en vele priesters van lageren rang aan de indrukwekkende plechtigheid deelnamen. De hartewensch der christenheid scheen in vervulling te gaan, de groote en heilige vergadering was tot stand gekomen, die den vrede zou teruggeven aan de menschen van goeden wil.

Voor wij nu Bessarion op het concilie verder volgen, is het noodig een enkelen blik te slaan op den toestand der westersche Kerk. Bij den aanvang der kerkvergadering telde Eugenius IV reeds het zevende jaar van zijn pausschap, maar vele blijde dagen had hij nog niet gehad. Zoowel binnen als buiten zijne staten bestookten hem aanstonds machtige vijanden, en geruimen tijd moest hij, om het ergste te ontgaan, in den vreemde een schuilplaats zoeken. Treuriger nog was de geestelijke ellende. Had zijn voorganger Martinus V de westersche scheuring zien eindigen, nauwelijks beklom Eugenius den troon, of nieuwe tweespalt ontstond en dreigde met de vroegere rampen. Want de kerkvergadering, welke in 1431 te Bazel voornamelijk tegen de ketterij der Hussieten wettig was uitgeschreven, had al spoedig een weerspannigen zin getoond en over den Paus zelf het hoogste gezag zich aangematigd. Steunend op vorstengunst, handhaafde zij, hoewel door Eugenius ontbonden, hare wettigheid, trotseerde jaren lang zoowel de smeekingen als de bevelen des Pausen, dwarsboomde te Constantinopel zijne onderhan-

delingen met de Grieken en poogde met alle middelen aldaar den keizer te bewegen om niet met Rome maar met Bazel over den kerkelijken vrede te beraadslagen. Gelukkig geleek het Bazelsche sanhedrin door getalsterkte en invloed weinig op een echte kerkvergadering. Gewone priesters en zelfs leeken voerden er weldra het hooge woord. Slechts enkele bisschoppen waren bij de rechtmatige opening tegenwoordig geweest, en de prelaten, die later aan de dikwijls zeer gewichtige werkzaamheden voor korteren of langeren tijd deelnamen, verlieten meerendeels vóór den ergerlijken afloop de stad. Toonden in den beginne vele vorsten en landen met de beginselen der Bazelsche godgeleerden hunne instemming, slechts weinigen keurden de daden der scheurmakers goed; en bleven in het eerst velen onzijdig uit staatkunde, ten laatste, toen het einde kwam, stond de partij der tweedracht hulpeloos alleen als een onbeteekenend kuddeke. Maar bij den aanvang van het concilie was de staat van zaken nog geheel anders. Te Constantinopel had men echter te goeder ure begrepen, waar het heil te vinden was. De Grieken waren naar Ferrara gekomen, welke stad door Eugenius met goedvinden des keizers was aangewezen.

Hoe zorgelijk middelerwijl het leven van den Paus moet zijn geweest, kan maar moeilijk met woorden beschreven worden. Vruchteloos waren zijne pogingen om de weerspannige scheurmakers tot inkeer te brengen. Hunne weigering om naar Ferrara te komen verijdelde zooveel doenlijk den grooten arbeid, dien hij gedaan, de zware offers, die hij gebracht had en nog brengen moest om de kerkelijke eenheid mogelijk te maken. Gelukzoe-

kers plunderden zijne staten en de pauselijke inkomsten waren meerendeels geroofd, terwijl zij nu juist, om het gegeven woord te kunnen houden en keizer Joannes met zijne Grieken behoorlijk te ondersteunen, zoo noodig waren. Voegt daarbij de koele en afwachtende houding der vorsten, het prikkelbaar en onwillig karakter der meeste Grieken, de langwijligheid en onvruchtbaarheid der eerste beraadslagingen, eindelijk nog de voortdurende en smartelijke ziekelijkheid van den Paus zelf, dan is het ongetwijfeld niet te veel gezegd, dat de kroon van Eugenius een doornenkroon is geweest.

Maar keeren wij tot Bessarion en het concilie te Ferrarra terug. Wel is het haast niet mogelijk om van zijne vele redevoeringen en onderhandelingen in weinige regelen verslag te doen of om op enkele bladzijden de langdurige werkzaamheden der groote kerkvergadering samen te vatten, maar beproeven wij ten minste in onze beperkte ruimte als een kleine houtskoolschets van hetgeen in de *Acta Concilii* als op een reusachtig doek zoo breedvoerig werd afgemaald 1).

II.

Vier maanden waren sedert de plechtige opening van

1) De *Acta Concilii* behooren wel tot de meest belangrijke oorkonden voor de geschiedenis van het concilie te Florence. Zij werden oorspronkelijk in het Grieksch geschreven en later in het Latijn vertaald. Beide teksten zijn te vinden in Labbe, tom XIII. Voor de Acta Graeca gebruiken wij nog eene nieuwere editie dier Acta, van 1864, te Rome door een Benedictijner uitgegeven. Over den schrijver dezer Acta wordt in het vervolg het een en ander gezegd. Zij moeten niet verward worden met de protocollen der kerkvergadering, die niet meer te vinden zijn.

het concilie voorbijgegaan, en naar de wenschen der Grieken had men al dien tijd de weerspannigen van Bazel en vorstelijke personen afgewacht, maar vergeefs. Eindelijk dan werd na veelvuldige bijzondere bijeenkomsten op den 8sten October de tweede openbare zitting gehouden. Aan Bessarion viel de eer te beurt om tot de eerwaardige kerkvergadering het eerst te mogen spreken, en in eene heerlijke redevoering trachtte hij zijn hartewensch naar vrede ook in aller zielen uit te storten. Vooral wees hij er op, hoe nuttig en noodzakelijk de hereeniging was, en van den Drieëenigen God, in zijne drievuldigheid toch altoos dezelfde onveranderlijke en onverminderde eenheid, vroeg hij, dat zoovele en zoo verschillende volkeren door hetzelfde geloof toch waarlijk één zouden zijn, dat geen onderscheid van geboorte, geen menigte of verschil van natiën een beletsel zou wezen voor eendracht en vrede. Te gelijk echter bracht hij in herinnering, dat de menschelijke medewerking met Gods genade noodzakelijk is, dat zonder eigen arbeid het bidden om 's Heeren hulp ijdel is. Na dan den lof van Paus en keizer, van patriarch en vaderen te hebben verkondigd, wenschte hij ten slotte, dat de moeilijke arbeid ten volle beloond, de gelukkige uitslag door allen gezien, en de lof der herstelde eenheid in een laatste slotrede door hem verkondigd mocht worden. Niet alleen toonde zich Bessarion bij deze gelegenheid een schitterend redenaar, maar hij stond daar als de engel der verzoening. Van den kant der Latijnen antwoordde drie dagen later de aartsbisschop Andreas van Rhodus met dezelfde welwillendheid, en nu begon het onderzoek der theologische geschilpunten.

Die punten, hoofdzakelijk vier in getal, betroffen het vagevuur, het consacreeren in gedeesemd en ongedeesemd brood, de voortkomst van den H. Geest en het primaatschap van den Paus. De twee eerstgenoemde worden slechts even hier aangestipt, wijl zij de minste moeilijkheid gaven en het geloof eigenlijk niet raakten. Evenwel was er nog eene menigte verklaringen en toelichtingen van weerszijden noodig, alvorens men later te Florence hieromtrent tot volkomen eenstemmigheid kwam. Veel ernstiger waren al aanstonds de redetwisten over de voortkomst van den H. Geest. Hier bleek eerst duidelijk, hoe wijd eene klove de kinderen derzelfde moeder gescheiden hield. De Grieken klaagden, dat de geloofsbelijdenis der eerste concilien door de Latijnen onrechtmatig veranderd was. Want op die conciliën te Nicea en te Constantinopel had de algemeene Kerk verklaard, dat de H. Geest van den Vader voortkomt en de westersche Kerk beleed nu, dat de H. Geest van den Vader en van den Zoon voortkomt. Die woorden „en van den Zoon" waren den Grieken een ergernis. Afgezien nog van de geloofsleer zelve, was hun alreeds die inlassching in het symbolum, het bekende *filioque*, een steen des aanstoots, welke uit den weg geruimd moest worden. En als wij bedenken, dat al in de negende eeuw de beruchte Photius met dienzelfden eisch het Oosten tegen Rome aanhitste, dan kan het niet verwonderen, dat ook nu het *filioque* een wapenkreet was, die den heetsten strijd aankondigde. Bij monde van Marcus Eugenicus, metropolitaan van Ephesus, vroegen dan ook de Grieken terstond in de derde zitting, of het geoorloofd was aan het symbolum iets toe te voegen. Die vraag werd gesteld tegen den raad van Bessarion en mishaagde aan de Latijnen, want zij verschoof het eigenlijke onderzoek over de geloofsleer tot later en vertraagde de zaak der unie. Op heftige wijze wilde Marcus uit de synodale besluiten der oude Kerk aantoonen, dat elke toevoeging aan de geloofsbelijdenis verboden was. Na hem sprak in de achtste en negende zitting Bessarion. Ook hij was van dezelfde meening, maar zijne houding verwekte geen ontevredenheid gelijk die van den eersten spreker. Zijn voorzichtig woord kwetste de broederlijke liefde niet, en het geloof der Latijnen werd niet beleedigd. Door de derde kerkvergadering, te Ephesus, was, volgens zijn oordeel, elke verandering in de geloofsbelijdenis voor de toekomst verboden, en aan dat verbod moest ieder christen en heel de Kerk zich houden. Te goeder trouw openbaarde hier Bessarion den Griekschen aard om te veel aan de oudheid en aan

den letter te hechten. Oppervlakkig beschouwd, kan zijne redeneering aanvankelijk vreemd schijnen, vooral daar Andreas van Rhodus reeds op meesterlijke wijze aan de Grieken beduid had, dat het verbod van het derde concilie geheel anders verstaan moest worden, maar inderdaad is Bessarion in deze omstandigheid een bewijs te meer van den invloed, door onderwijs en opvoeding ook op de besten uitgeoefend.

Van de Latijnen spraken nu Joannes van Forli en kardinaal Cesarini. De bisschop van Forli bewees, dat *filioque* alleen toelichting en verklaring was der geloofsleer en met reden in het Latijnsche symbolum was opgenomen. Gelijk uit de geschiedenis zelve van het derde concilie bleek, hadden de vaders van Ephesus geenszins aan de leerende Kerk de macht willen ontnemen om de artikelen des geloofs toe te lichten; ook zouden nieuwe ketterijen steeds nieuwe toelichtingen noodig maken, en het gebruik dier macht was niet te vreezen: de Kerk immers had de belofte van God, dat Hij altoos met de zijnen zou blijven. Het verbod van Ephesus sloeg alleen op hetgeen tegen de geloofsleer streed. Eenvoudiger nog maar des te krachtiger was het woord van Cesarini. Hij herinnerde o. a. de Grieken, dat het derde concilie onder de zwaarste straffen verboden had om zelfs iets anders te gelooven of te denken dan hetgeen te Nicea geleerd was. Toch geloofden allen zonder vrees voor een banvonnis in de eeuwigheid Gods, alstond zij in Nicea's geloofsbelijdenis niet opgeteekend. Dergelijke verboden mochten niet naar den letter worden opgenomen en zoo ook had de vierde kerkvergadering het begrepen. Toen immers de patriarch van Constantinopel Flavianus en Eusebius van Dorylea om hunne verdediging der twee naturen in Christus het banvonnis hadden beloopen van de Eutychiaansche rooversynode, werden zij te Chalcedon in hunne eer hersteld. Te vergeefs beriepen zich de Eutychianen op de aloude geloofsbelijdenis, die over de twee naturen naar hunne meening niets zeide, te vergeefs beweerden zij, dat Flavianus en Eusebius als schenners van het verbod der derde kerkvergadering rechtmatig gevonnist waren: de vaders van Chalcedon verwierpen de meening der Eutychianen en veroordeelden hunne handelingen. Cesarini eindigde met den wensch, dat toch die onnoodige twist mocht worden opgegeven om tot het onderzoek der geloofsleer over te gaan. De groote vraag immers, die alles besliste, was deze: leert het geloof, dat de H. Geest ook van den Zoon voortkomt.

Wat een machtig strijder de kardinaal was, ondervond vooral de onverzoenlijke Marcus van Ephesus. Hoeveel spitsvondigheden de listige Griek ook uitdacht, langs welke zijpaden en sluipgangen zijne welbespraaktheid zich keerde en kronkelde om de tegenstanders te vermoeien en te verschalken: altoos stond Cesarini ten antwoord gereed. Door de Latijnen in het nauw gebracht, betoogde de halstarrige in eene redevoering van vele uren, dat het besproken verbod om niets anders te gelooven of te belijden dan de geloofsbelijdenis van Nicea, wel niet iederen christen in het bijzonder, maar zeker de Kerk in het algemeen verplichtte. Aanstonds echter beduidde hem Cesarini, dat het verbod met klare woorden tot een ieder en tot allen zich richtte en dat het overigens ongerijmd was aan de algemeene Kerk een verbod op te leggen, tot hetwelk geen enkel kind der Kerk voor zich zou zijn gehouden. En bleef nu de Griek met stalen voorhoofd toch volhouden, dat na het derde concilie zelfs met geen letter het symbolum mocht worden vermeerderd, onverzettelijk ook bleef zijn bestrijder. De kardinaal merkte op, dat ook het derde concilie dan schuldig was; want al vroeger had Paus Coelestinus geschreven: „Wij lezen in onze boeken, dat er niets mag worden bijgevoegd of afgedaan". Ook toonde hij het oude afschrift van een brief, welke eens door Paus Liberius aan den H. Athanasius was geschreven. Uit dien brief bleek, dat evenzoo Nicea onder de zwaarste bedreigingen verboden had om door toevoeging, weglating of verandering op de een of andere wijze aan het symbolum te raken. Niettemin had reeds het eerstvolgend concilie van Constantinopel eene bijvoeging gemaakt en dus genoegzaam verklaard, in welken zin dusdanig verbod te verstaan was. Op vele Grieken en vooral op Bessarion maakte dit schrijven een heilzamen indruk.

Middelerwijl ging op die wijze een kostbaren tijd voorbij. Dezelfde twistvraag bleef altoos allen voortgang verhinderen. Een enkel oogenblik kwam de aankomst der gezanten van Bourgondië de eentoonigheid breken, maar hunne weigering om den Griekschen keizer hulde te doen, veroorzaakte verwarring. Gramstorig verliet Joannes Palealogus de vergadering en weigerde alle verdere medewerking, zoo hem geen eerherstel werd ge-

bracht. Patriarch en Paus kwamen met hunne tusschenkomst te hulp, en de Bourgondiërs, hoewel kennelijk onwillig, bewezen hunne hulde, waarmede de keizer bevredigd werd. Zoo was er bijkans een jaar verstreken, toen het concilie naar Florence werd overgebracht. Te Ferrara heerschte de pest, een aanslag der vijandelijke Milaneezen was niet onmogelijk, en de Florentijnen hadden den Paus in zijn bitteren nood aanzienlijke sommen beloofd, zoo in hunne stad het concilie werd voortgezet. Naar hunne wenschen geschiedde, en op den 26sten Februari 1439 werd te Florence de eerste zitting gehouden. Bessarion was een der weinige Grieken, die alles gedaan had om zijne onwillige landgenooten tot de reis naar de nieuwe concilie-stad te overreden. Oogenschijnlijk was nu de vrede nog wel geene schrede gevorderd, maar de beraadslagingen van Ferrara waren toch nuttig geweest. Na de eindelooze spiegelgevechten en schermutselingen begrepen thans zelfs de felste unie-haters, dat de eigenlijke strijd niet meer te ontwijken was. Reeds voor het vertrek uit Ferrara hadden de Grieken daarom, op aandringen van Bessarion, hoewel schoorvoetend bepaald om, naar den wensch der Latijnen, tot het ware punt van onderzoek over te gaan. Te Florence dan ontbrandt wel met nieuwe felheid de strijd, maar loopt er ook ten einde: daar volgen op de redevoeringen, besluiten, en op de woorden, daden.

Bij monde van Joannes van Ragusa werd nu eindelijk de geloofsleer over den H. Geest eerst rechtstreeks aan de Grieken voorgesteld. De westersche Kerk beleed, dat de H. Geest van den Vader en den Zoon als van één beginsel voortkomt, en de geleerde Dominicaner Joannes koos tot getuigen van die waarheid de oude kerkvaders der Grieksche Kerk. De eersten, wier woorden

werden aangevoerd, waren de heilige Epiphanius en Basilius. Maar de woordvoerder der Grieken, Marcus Eugenicus, verklaarde hunne zegswijzen in een anderen zin, en de Latijnsche geleerdheid en scherpzinnigheid had overvloedig gelegenheid hare krachten te toonen. Zitting op zitting bleven de verklaarde tegenstanders der unie de dogmatische waarheid van het *filioque* ontkennen. Hadden zij zoolang mogelijk den ongelijken strijd vermeden, nu wilden zij althans het uiterste beproeven. De neerlaag was evenwel zeker. Want de Latijnen vonden ook in de geschriften der Grieksche vaders de bewijzen voor de dubbele voortkomst des H. Geestes, terwijl de Grieken tegenover die getuigenissen hunner heiligen volstrekt geene andere konden stellen, welke de voortkomst des H. Geestes uit den Vader alleen leerden. Zij konden enkel aantoonen, dat de een of ander hunner kerkvaders over dat punt had gezwegen. In allerlei kunstgrepen zocht dan ook de kwade trouw der onverzoenlijken haar heil. Zoo werd herhaaldelijk en met de meeste juistheid door de Latijnen verklaard, dat de H. Geest niet uit twee beginsels, maar uit den Vader en den Zoon als uit één beginsel voortkomt. Niettemin schermden de tegenstrevers zoolang mogelijk tegen eene voortkomst uit twee beginsels. Ook trokken zij telkens geheel willekeurig de echtheid der aangehaalde teksten in twijfel, en viel het onderzoek daaromtrent ten hunnen nadeele uit, toch bleven zij, als ware er niets gebeurd, bij hunne vroegere meening. Marcus Eugenicus onderscheidde zich hierin zoo ongunstig mogelijk. Drong hem de weerpartij met kracht van redenen om zijn ongelijk te erkennen, aanstonds had hij nieuwe bezwaren en opwerpingen, maar weigerde over het besprokene beslissing of antwoord te geven. Hoe meer zoo van weerszijden gesproken werd, des te minder was er hoop op verzoening. Ten laatste schorste de Paus naar het verlangen der Grieken de openbare zittingen en beproefde men langs andere wegen tot een goeden uitslag te komen.

Op den 30sten Maart, Maandag van de goede week, verzamelde de patriarch zijne landgenooten en stelde hun voor om tot Paschen naar een middel van vereeniging te zoeken. Zoo die pogingen mislukten, dan moest men vertrekken. Terstond reeds verklaarden zich Isidorus van Kiew en Bessarion voor de unie. Zij erkenden, dat ook de Griek-

sche kerkleeraars de voortkomst van den H. Geest uit Vader en Zoon geleerd hadden. Met fellen hartstocht werden zij bestreden. Dositheus van Monembasia riep uit, dat hij eer wilde sterven dan latinizeeren. Antonius van Heraclea en Marcus van Ephesus verklaarden zich in denzelfden zin. Volgens den laatstgenoemde waren de Latijnen ketters, met wie geen vereeniging mogelijk was, zoo niet *filioque* uit hunne geloofsbelijdenis verdween. Op de aanmerking van Bessarion, dat ook de Grieksche vaders dan ketters waren, zeide hij, dat het waarlijk zoo zijn zou, als men hunne schriften niet had vervalscht. Ongetwijfeld was met zulk een man elke hoop op verzoening een hersenschim, en met recht antwoordde Bessarion, dat alle zekerheid ophield en van alle boeken het witte papier alleen overbleef, zoo de zienswijze van Marcus redelijk was. Niet alleen tusschen de twee volken, neen, in de partij der Grieken zelf heerschte dus nu verdeeldheid. Gelukkig verlangde keizer Joannes, waarschijnlijk niet het minst om staatkundige redenen, dat de unie tot stand zou komen. Daarom mislukte de toeleg der onverzoenlijken om door hunne vlucht uit Florence de onderhandelingen te breken. Op keizerlijken last lieten de stadswachters geen enkelen Griek vertrekken.

Thans besloten de Grieken om in de geschriften der vaders die teksten te onderzoeken, welke de voortkomst van den H. Geest uit den Vader door den Zoon leerden. Dit was ten minste eene enkele schrede in de goede richting, maar door de ziekelijkheid van den patriarch, wien het laatste oliesel werd toegediend, ging weer een week verloren. Eerst den 13den April begonnen werkelijk de onderhandelingen, die tot den vrede voerden.

Dien dag en en den volgenden hield Bessarion in de vergadering der Grieken zijne beroemde redevoering over de hereeniging, welke als *Oratio dogmatica sive de unione* bekend is:

De vaders van het Oosten en Westen, zoo luidt in het kort de inhoud, spreken elkander niet tegen, want door hun mond sprak één en dezelfde H. Geest. Zeggen onze kerkleeraars, dat de H. Geest van den Vader, of wel van den Vader door den Zoon uitgaat, dan strijden zij niet met die der westersche Kerk. Geen vader der oostersche Kerk toch leerde ooit, dat de H. Geest alleen van den Vader en niet van den Zoon zijn oorsprong heeft. En zelfs wanneer er schijnbare tegenspraak mocht bestaan, konden de vaders daarom niet van verschil in de leer beschuldigd worden. Zelfs in de H. Schrift werden immers schijnstrijdigheden gevonden. Dan moest wat bij den een minder begrijpelijk of duister was toegelicht worden door anderen, die duidelijker hadden gesproken. Waren de vaders van het Westen omtrent de voortkomst van den H. Geest meer nauwkeurig in hunne zegswijze, welnu dan was het passend naar hunne leer die der oostersche heiligen te verklaren. Dat was evenwel niet eens noodig. Ook de Grieksche vaders hadden met klare woorden de geloofsleer der Latijnen beleden. Als zij zeiden, dat de H. Geest van den Vader door den Zoon voortkomt, leerden zij te gelijk, dat Vader en Zoon één en hetzelfde beginsel zijn van den H. Geest. Want de zegswijze „door den Zoon" duidde geen verschillenden oorsprong aan; verlaagde den Zoon niet tot werktuigelijke oorzaak (causa instrumentalis); die zegswijze bedoelde niet, dat de Vader door den Zoon den H. Geest voortbrengt op die wijze b.v. als een werkman door middel van zijn werktuig het een of ander verricht: zulks streed tegen de volmaaktheid van het goddelijk wezen en immers in Vader en Zoon is de kracht van voortbrengen (productiva potentia) één en dezelfde. Die woorden „van den Vader door den Zoon" wezen alleen op de orde, in welke de eene goddelijke persoon uit den andere van eeuwigheid voortkomt. — Dat de H. Geest van den Vader door den Zoon uitgaat, leerden Athanasius, Basilius, Gregorius van Nyssa, Maximus, en uit den samenhang hunner woorden bleek hunne volkomene overeenstemming met de Latijnen. Anderen, zooals Cyrillus van Alexandrië, Epiphanius en Basilius hadden zelfs, om de betrekking van den derden tot den tweeden

persoon der H. Drieëenheid te verklaren, de Latijnsche uitdrukking gebezigd en geleerd, dat Hij uit den Vader en den Zoon voortkomt. Zonder de geloofswaarheid te kwetsen kon dus zoowel „door" als „uit" den Zoon worden gezegd. Werd ook de zegswijze „uit den Zoon" door de westerschen bij voorkeur gebruikt, met de oostersche Kerk waren zij in hetzelfde geloof; zij stelden geen twee beginsels, maar beleden, dat van de voortkomst des H. Geestes de Vader en de Zoon één en dezelfde oorzaak zijn, dat de H. Geest uit den Vader en uit en door den Zoon voortkomt. Ten slotte vermaande Bessarion op treffende wijze de unie toch aan te nemen. Zij was mogelijk en goed en noodzakelijk. Want Grieken en Latijnen beleden waarlijk hetzelfde geloof en zonder die unie werd het ongelukkig vaderland ten ondergang gedoemd. Wilden anderen om nietswaardige redenen verdeeld en vijandig blijven, hij droeg niet langer de verantwoordelijkheid voor die heillooze tweedracht, des noods alleen zou hij zijn geweten volgen en met de Latijnen zich vereenigen.

Ook Georgius Scholarius, een aanzienlijke leek uit het gevolg des keizers, sprak na Bessarion voor den vrede. Vooral wees hij op de rampen, in welke Griekenland zonder de hulp der westersche christenheid moest vergaan, en het eenige redmiddel was de unie. Des te merkwaardiger zijn de drie geschrevene redevoeringen, die Georgius Scholarius op het concilie uitsprak, ten gunste der verzoening, daar hij later helaas weer tot de partij der scheuring overging en na Marcus Eugenicus de leider der overzoenlijken werd.

Weer verliepen er thans dagen en weken, dat men den vrede wel zocht maar niet vond. De Grieksche uitdrukkingen om de voortkomst uit den Zoon te verklaren waren te vaag en konden anders verstaan worden. Daarom werden zij door de Latijnen afgekeurd. Dit veroorzaakte nieuwen wrevel en mismoedigheid. Werd ook allengs de partij der goedgezinde Grieken sterker, de

Paus beklaagde zich met recht, dat de onderhandelingen te traag werden voortgezet. Maar dat verwijt trof Bessarion niet. Met den ijverigen Isidorus van Kiew poogde hij den weerzin der anderen te overwinnen, en de smaad der halstarrigen deerde hem niet. Ten laatste kwam het den 5den Juni tot eene oplossing. Patriarch en keizer gaven met de aanzienlijkste prelaten (alleen Marcus van Ephesus weigerde) eene geschrevene verklaring, in welke zij erkenden dat het *filioque* uit de woorden der heiligen genomen was, en zij beleden, dat de H. Geest van den Vader en den Zoon als van één beginsel en oorzaak voortkomt. Drie dagen later werd die verklaring in tegenwoordigheid van den Paus en van de afgevaardigden der beide Kerken plechtig aangenomen door de twee partijen, en zoo was de moeilijkste stap gedaan.

Onmiddellijk werd thans het onderzoek der verdere geschilpunten doorgezet, maar nauwelijks was daarmede een begin gemaakt, toen in den avond van den 9den Juni de patriarch plotseling stierf. Stervend toonde hij zich krachtiger dan zulks verwacht kon worden. Na het verscheiden werd zijn eigenhandig geschreven geloofsbelijdenis gevonden, waarin hij, den dood voorziende, zijn geloof betuigde in alles, wat de katholieke en apostolische Kerk van Oud-Rome leerde. In het bijzonder maakte hij van het vagevuur melding, en erkende hij den Paus van Oud-Rome als den heiligen vader der vaderen, den grootsten hoogepriester en plaatsvervanger van onzen Heer Jesus Christus. Dit merkwaardig schrijven droeg zijne handteekening: Joseph, door Gods barmhartigheid aartsbisschop van Constantinopel, Nieuw-Rome, en eucumenisch patriarch. De bedenkingen tegen de echtheid van het

testament zijn van lateren tijd en hebben geen waarde, gelijk Hefele in zijne *Conciliengeschichte* (B. VII, S.724) overtuigend bewijst. De woorden, waarmede de stervende patriarch den Paus huldigt, kunnen geen verwondering wekken, als wij bedenken, hoe zelfs de liturgie der Russische Kerk dergelijke eerbewijzen brengt aan den opvolger van St. Petrus. Nog op heden bidt de Russische priester op den feestdag van Paus Sylvester: „Gij zijt het hoofd der geheiligde vergadering, gij verheerlijkt den troon van den vorst der apostelen, goddelijk opperhoofd der heilige bisschoppen"; en op den feestdag van den H. Leo III: „O gij opperste herder der Kerk, vervul de plaats van Jesus Christus" enz.

De Grieken gaven nu den wensch te kennen om zoo spoedig mogelijk tot een eindbeslissing te komen. Zonder een patriarch konden zij niet lang meer in den vreemde verwijlen. De verhandelingen over het vagevuur, over het gedeesemd en ongedeesemd brood bij de heilige misofferande en over de woorden der consecratie werden dan ook snel en tamelijk bevredigend besloten. Alleen de kwestie over het primaatschap des Pausen deed nog eens het twistvuur opflikkeren. Vooral de keizer zelf maakte nu bezwaar. Erkende hij ook al na eenig dralen de voorrechten van den Roomschen Stoel in het algemeen, voor twee dier voorrechten maakte hij een uitzondering. Onmogelijk kon de Paus het recht hebben om, ook zonder toestemming van keizer en patriarchen, algemeene kerkvergaderingen te houden. Ook was volgens hem geen patriarch verplicht voor het gericht te Rome te verschijnen, zoo iemand van een patriarchale rechtspraak zich op Rome beriep. Dan kon de Paus enkel rechters

zenden naar de provincie, waar het beroep gedaan was 1). En zoo dreigde nog in het laatste oogenblik alle

---

1) Omtrent het tweede dier betwiste voorrechten van den Roomschen Stoel zegt Hefele in zijn *Conciliengeschichte* (B. VII, S. 734) nagenoeg hetzelfde in dezelfde woorden: „Die Berathungen ..... endigten damit, dasz die Griechen die Privilegien des Papstes... annahmen, mit Ausnahme zweier: ... und dasz ein Patriarch, wenn Jemand gegen seine Spruch an Rom appellire, selbst vor Gericht (in Rom) erscheinen müsse. In solchen Fällen, behaupteten die Griechen, müsse der Papst Richter in die betreffende Provinz schicken".

Niettemin verstaan wij die woorden niet letterlijk, als moesten de patriarchen te Rome verschijnen, wanneer het beroep op den Paus was gedaan. Wij meenen, dat hier het twistgeding zelf met de rechtspraak der patriarchen bedoeld is. Volgens die meening wilden de Grieken niet aannemen, dat in geval van appèl, de zaak naar Rome gezonden en te Rome geoordeeld zou worden.

Hiertegen kan de tekst der Acta Graeca worden aangevoerd. Die tekst zegt: *Ἐγράψαμεν καὶ ἐστείλαμεν τὰ προνόμια τοῦ πάπα, πλὴν δύο τινῶν· ..... καὶ τὸ δεύτερον, εἴ τις νομίζοι ἀδικεῖσθαι παρά τινος τῶν πατριαρχῶν. καὶ ἐλθοι ὁ ἐκκαλούμενος την ἔκκλητον, ἵνα μὴ ἔρχωνται οἱ πατριάρχαι ἁπαντῶντες καὶ κρινόμενοι, ἀλλ' ὁ πάπας πέμποι ἐξεταστὰς κατὰ χώραν, κἀκεῖσε παρουσῶν τῶν ὑποθέσεων τοπικῶς ποιεῖν τοῖς ἀδικούμένοις τὸ δίκαιον.* (*Ἡ ἁγία καὶ οἰκουμενίκη ἐν Φλορεντίᾳ σύνοδος δία μονάχου βενεδίκτινου*, Rome 1864, bladz. 310 en 311). De Latijnsche vertaling in Labbe (tom XIII, pag. 502 en 503) luidt aldus: Scripsimus et admisimus privilegia papae, praeterquam duo ..... Alterum est, ut si quis putet se ab aliquo patriarcharum pati injuriam et veniat qui interposuit appellationem: ne patriarchae ipsi sese sistant judicandos: sed papa mittat in provinciam quamque inquisitores, et ibi per eos praesentibus negotiis in partibus injuriam passi jus suum obtineant.

Deze tekst der concilie-verhandelingen pleit tegen ons, maar, naar ons gevoelen, slechts in schijn. Wij laten hier het kerkelijk recht met deszelfs bepalingen buiten rekening, maar alleen reeds de uitdrukking *ipsum se sistere judicandum* stemt tot nadenken. Deze spreekwijze

werk vergeefsch te zijn. De Paus was onverzettelijk in de handhaving zijner rechten en de keizer sprak van de afreize. Reeds gaven vele goedgezinden de hoop op, maar Isidorus van Kiew, Dorotheus van Mitylene en Bessarion spanden weer alle krachten in, en na veel arbeid werd toch door beide partijen eene verklaring aangenomen, welke de eigenliefde der Grieken niet kwetste en de Latijnen eenigszins gerust stelde. De Grieken erkenden den Paus als oppersten hoogepriester en stedehouder, vertegenwoordiger en plaatsvervanger van Christus, den herder en leeraar aller christenen, die de Kerk Gods leidt en bestuurt, behoudens de privilegiën en rechten der patriarchen van het Oosten.

Van den dag, dat zulks gebeurde, den 26sten Juni, was de verzoening zeker. Alleen moest nog uit de vroegere goedgekeurde verklaringen het decreet der unie opgesteld, door de vaders der kerkvergadering onderteekend en aan de christenheid bekend gemaakt worden. In het paleis des keizers onderschreven de Grieken op zondag 5 Juli in tegenwoordigheid van drie Latijnsche bisschoppen; Marcus Eugenicus weigerde. Denzelfden dag onderteekenden ook de Latijnen in het klooster, waar de

---

behoeft volstrekt niet het persoonlijk verschijnen voor eene vierschaar te beteekenen. In deze bewering versterkt ons nog de verklaring des Pausen. Enkele regels lager in de door ons aangehaalde werken antwoordt de Paus op de weigering der Grieken: *ὅτι θέλει τὰ προνόμια πάντα τῆς ἐκκλησίας ἀυτοῦ καὶ θέλει ἔχειν τὴν ἔκκλητον* se velle omnia ecclesiae suae privilegia velleque ad se fieri appellationes. Gelijk heel het verhaal bewijst, geeft de Paus niet toe, maar vordert hij wat de Grieken weigeren. Wat vordert hij? *ad se fieri appellationes.* Dit is echter nog heel iets anders dan te Rome verschijnen.

Paus verbleef, terwijl tien Grieksche getuigen aanwezig waren. Aanstonds daarop volgde nu 's maandags de laatste zitting, en in de volle vergadering van Latijnen en Grieken werd het decreet der unie in de talen der beide volkeren plechtig afgekondigd. Geen blijder dag was er sinds eeuwen geweest. Door de groote kathedraal van Florence klonk de keizerlijke muziek, en steeg op hare welluidende toonen het „Veni Creator" naar boven. In al den luister van het pauselijk ceremoniëel droeg Eugenius zelf het Heilige Offer op, terwijl de leden der kerkvergadering ten getale van meer dan vijfhonderd de indrukwekkende plechtigheid door hunne tegenwoordigheid nog plechtiger maakten. Vervolgens werd het decreet der unie met luider stemme afgekondigd, eerst in het Latijn door kardinaal Cesarini en dan in het Grieksch door Bessarion. En na de afkondiging omhelsden de twee prelaten elkander, en in die broederlijke omarming waren zij een treffend zinnebeeld der groote verzoening. Latijnen en Grieken zagen het aan met glinsterend oog, en de vervoering der vreugde brak de heilige stilte: de tempel daverde van het gejuich en gejubel. Ten laatste ontving de Paus de hulde der aanwezigen. Allen naderden zijn zetel en bogen de knie en kusten zijne hand. Eerst verschenen de Grieken: de bisschoppen met eerwaardigen baard, het gouden gewaad fonkelend van oostersche pracht, de gevolmachtigden des keizers van Trebizonde, de vertegenwoordigers der Russen, Iberiërs en Walachen, de edelen van het Byzantijnsche hof, allen van elkander verschillend in het schitterend feestkleed, maar één in de blijdschap des vredes, en aan de spits dier glanzende schare stond Constantinopels keizer.

Dan naderden de Latijnen: de kardinalen in het prinselijk purper, de gemijterde prelaten, de abten en monniken en gewone priesters, den luister der kerkvorsten in hun donker kleed nog verhoogend. O, het was een heerlijke en voor altoos gedenkwaardige dag! De twee groote volkeren waren verzoend en verbroederd.

Heel de heilige christenheid vierde feest. Wel mocht de Paus in het decreet der unie de overvloedige blijdschap zijner ziel uitstorten en op hooggestemden toon met de aarde de hemelen zelfs uitnoodigen om te jubelen, om God lof te zingen: want de scheidsmuur tusschen de westersche en oostersche Kerken was gevallen, want na de donkere en droeve duisternis der langdurige tweespalt had het blijde licht van eendracht en vrede weer geschenen.

Warmond. P. L. DESSENS.

(Wordt vervolgd.)

SCHAEPMAN'S AYA SOFIA.

Een rechtschapen dichter slachte de stroomen, die niet af, maer altijd toenemen, en met eenen vollen boezem endelyck in de rijcke zee uitbruizen.
VONDEL.

't Is niet het versleten kleed der valsche auteursbescheidenheid, waarmede de dichter der *Aya Sofia* optreedt, als hij ons zijn gedicht voorstelt als „een gedicht ter goeder trouw". Evenmin behooren wij dat woord op te vatten als een schild, bestemd om de vurige pijlen der critiek op te vangen. Veeleer maakt het op ons den indruk, dien Tasso's held Reinout maakte, toen hij optoog tegen het betooverd woud:

„Dat hij veel meer zal doen dan hij belooft,
Is uit zijn blik en houding wel te ontwaren".

Of is het de kreet der onvoldaanheid van den zanger, die, na zijne grootsche visioenen in de taal van Vondel, Bilderdijk, Da Costa te hebben weergegeven, aan 't eind zijn kunstwerk overziende, toch uitroept:

„O menschentaal, die spelende de kluistren
Ontbinden kunt van heel het scheppingslied,
Hier breekt uw kracht, hier wordt uw zingen fluistren".

Zou het de stem zijn van het dichterlijk geweten? Bij zijne vele groote gaven ontbreekt het Dr. Schaepman

ook niet aan de gave van zelfcritiek. Doch waartoe zoovele gissingen als de verklaring zoozeer voor de hand ligt?

De dichter der *Aya Sofia* heeft ons het standpunt aangewezen, van waaruit wij het best zijne schepping zullen begrijpen en genieten; hij zegt ons eenvoudig wat hij heeft gewild. En daartoe heeft hij, gelijk ieder kunstenaar, het recht.

Nu kan de een of ander zeggen: de dichter had ons meer kunnen geven; hij had zich nog hooger eischen kunnen en mogen stellen, ons een dichtstuk, wel niet misschien van verhevener aanleg, maar toch van organischer, meer architectonisch plan, dat alle ongelijkheid van stijl en trant ten eenenmale buitensloot, kunnen schenken. Zekerlijk! Wie wil betreure dat, ter eere van den dichter; doch wij mogen niet zoo ongerecht en ondankbaar wezen om zulks bij de beoordeeling van het dichtstuk, dat voor ons ligt, in rekening te brengen. Wij hebben slechts te vragen, niet wat de dichter ons nòg meer had kunnen, maar wat hij ons heeft willen geven, en dat is eenvoudig, naar zijn eigen woord, „eenige gewaarwordingen, gevoelens, beelden, gedachten, droomen en verwachtingen in rijm en maat".

Maar onze verwachting wordt reeds hoog genoeg gestemd, als wij bedenken, wat al deze gewaarwordingen, gevoelens, beelden, gedachten deed rijzen, waar die droomen hun oorsprong, die verwachtingen haar ankergrond vinden. De vlucht der verbeelding voert u reeds naar de schoonste plek der aarde, den Gouden Horen, daar, waar de zeven heuvelen van Constantinopel

„Zich rijen langs den vloed,
Waarin de heemlen kaatsen
Met blauw en zonnegloed;

Waar Azië en Europe
Gebaad in éénen glans,
Dan naderen, dan wijken
In slingerenden dans".

Deze gedichten vertolken de reisindrukken van een historicus, denker en dichter als Schaepman; het zijn gloeiende inprovisatiën, bruisende zangen, waarin verhevenheid van gedachte en diepte van gevoel in weelderige rijkheid van taal en vorm als feest houden, dan wederom breed en forsch gepenseelde cartons gelijk die van Da Vinci of den meester van Urbino.

Welk een overvloed en verscheidenheid van indrukken moeten den „rechtschapen dichter" dáár in de ziel stroomen, waar natuur en geschiedenis hare hoogten en diepten, hare heerlijkheden en mysteries voor het oog des lichaams en der ziele in overstelpenden rijkdom ontrollen!

Wie ook maar een enkele dichterlijke beschrijving der schoone ligging van Constantinopel ooit gelezen heeft, zal de hulde begrijpen ook wederom door dezen dichter aan de koninginne der steden gebracht, als hij zich tot beschrijving onmachtig verklaart, en zich en ons met het „teruggeven van een indruk" moet tevreden stellen. Maar zulk een gelezene beschrijving, hoe ver ook beneden de werkelijkheid, hoe nietig in 't oog van hem, die het benijdbaar voorrecht genoot de werkelijkheid met eigen oogen te zien, zal toch den lezers — al maken zij zich „un Bosphore à eux, un Bosphore fantaisiste et portatif, dont

l'image rêvée les plongera dans une illusion douce et sans réveil" — een hooger genot schenken van de heerlijke verzen, waarmede Schaepman ons zijn indruk teruggeeft. Wij genieten ze beter, als wij bij een ander dichter vóór hem eerst gelezen hebben:

C'est là que Dieu et l'homme, la nature et l'art, ont placé ou créé de concert le point de vue le plus merveilleux que le regard humain puisse contempler sur la terre; je jetai un cri involontaire, et j'oubliai pour jamais le golfe de Naples et tous ses enchantements; comparer quelque chose à ce magnifique et gracieux ensemble, c'est injurier la création".

En verder op een ander punt:

Là nous oubliâmes Marmara, la côte d'Asie et le Bosphore, pour contempler d'un seul regard le bassin même de la Corne d'Or et les sept villes suspendues sur les sept collines de Constantinople, convergeant toutes vers le bras de mer qui forme la ville unique et incomparable, à la fois ville, campagnes, mer, port, rive de fleuves, jardins, montagnes boisées, vallées profondes, océan de maisons, fourmilière de navires et de rues, lacs tranquilles et solitudes enchantées, vue qu'aucun pinceau ne peut rendre que par détails, et où chaque coup de rame porte l'oeil et l'âme à un aspect, à une impression opposés".

En ten slotte:

„Vous avez à toutes les heures du jour et de la nuit le plus magnifique et le plus délicieux spectacle dont puisse s'emparer un regard humain, c'est une ivresse des yeux qui se communique à la pensée, un éblouissement du regard et de l'âme".

Eene scherpe, prikkelende tegenstelling echter, die De Lamartine ons in zijne dichterlijke beschrijving vergeet te doen opmerken, is het jammerlijk verval van deze koninginne der steden. Mgr. Mislin schrijft:

„Deux choses ici ont surpassé mon attente, la beauté de Constantinople vue de loin, et sa laideur vue de près. On se souvient

de ces villes peintes qu'un ministre courtisan avait placées sur le passage de l'impératrice Cathérine pour embellir les déserts de la Russie: la capitale des sultans est une ville de perspective, une ville peinte, un camp magnifique dressé sur la limite de deux mondes".

En welk eene zedelijke ellende heeft schisma en koran over dit nieuw Rome gebracht! Men wilde in Byzantium liever den tulband van Mahomed zien dan den tiaar van den Roomschen Paus; welnu, Mahomed is gekomen, Byzantium is gevallen.

Onder dat juk des Muzelmans lag ook Spanje eenmaal; het had echter het geloof bewaard, het is weer opgestaan. Hongarijë, Italië, Portugal eveneens; de Mooren en de Turken overweldigden zelfs een gedeelte van Frankrijk en Oostenrijk; allen hieven het hoofd weer op, alleen Byzantium is blijven liggen, van het leven afgesneden, en het heerlijkst zonnelicht stroomt uit over de puinen des doods. En als de christen mijmerend langs die oude vervallen muren gaat en die talrijke torens, gebarsten en tot in de grondslagen vaneengespleten nog bewondert, dan ziet hij daar majestueuse boomen de sinds den val onhersteld gebleven bressen beschaduwen, en de verwoestingen door de kanonnen van Mahomed II aangericht. Daar kan hij onder den esch, uit het bloed opgewassen van den laatsten der Paleologen, naamgenoot en geestverwant van den keizerlijken stichter, met den zanger der *Aya Sofia* mijmeren:

„O stad der Constantijnen,
Door Constantijn gesticht,
Door Constantijn verloren
Bij 't bloedig wraakgericht!"

Op den dag dat Mahomed het verlaten paleis der Grieksche keizers binnentrad met de spreuk op de lippen: „De spin spint haar webbe in de paleizen der keizers en de nachtvogel zingt zijn nachtelijk lied op Erasiab's torenspitsen", werd onder de lijkenhoopen, bij de poort Egricapou opeengestapeld, het lijk als van een onbekende gevonden, wiens afgesneden hoofd echter ten toon werd gesteld, opdat de verwonnelingen geen twijfel meer omtrent zijn dood zouden voeden en geen hoop op een terugverschijnen; dat was het hoofd van Constantijn 1). Sinds heerscht de gruwel der verwoesting daarbinnen. Deze koninginne der steden eischte dezelfde voorrechten als het oude Rome, wilde zich even machtig maken in het kerkelijke als in het wereldlijke, en ziet! — hare muren vallen, haar heiligdom wordt geschonden en daar binnen knielt de monnik Gennadius neder om kruis en herderstaf aan te nemen uit geene andere handen dan die van Mahomed.

Welk eene lange geschiedenis had dien val voorbereid. Hoe hing telkens het lot tusschen leven en dood, dan hoop dan vrees inboezemend; hoe wisselden beloften en bedreigingen elkander af. Wat een lange keten van huichelarijën en ten hemel schreiende gruwelen; wat wetenschap en kennis en talenten misbruikt en satanisch ten verderve aangewend; maar ook wat grootsche en fiere gestalten, wat edele daden, wat deugd en heldenmoed tegenover die werken der duisternis, doch er niet

---

1) Vgl. Vondel's Opdracht van *Joannes de Boetgezant:* „Wat was 't een droeve dag, een dag beschreienswaard" — tot: „Het is vergeefs gestreên, als God u tegenstrijdt".

meer tegenopwegend ten laatste, er onder vergaan en vergeten! Nu staat alle hooger leven stil, het is de geschiedenis des doods. En uit die puinen waait het bederf ons tegen. Wij zien de „Heilige Synode" in onze dagen bij een opvolger van Mahomed een smeekschrift indienen, dat de afzetting vraagt van den patriarch en daarop aandringt door de mededeeling van een reeks misdrijven en schandelijkheden ten laste niet alleen van den patriarch maar van het grootst getal der hoogste bedienaren hunner Kerk. De schuldige kon niets ontkennen, de Sultan moest tot afzetting besluiten.

Kan de hoogmoed dieper vallen, de trouweloosheid vernederender straf ondergaan? „*Haeccine est urbs perfecti decoris?*" weeklagen we met den Jerusalemschen profeet. En die klacht wordt somberder nog, als we aan al de zedelijke ellenden denken, waartoe een door den Islam overheerschte stad vervallen moet, diep vervallen is. Denkt slechts aan de ondoordringbare geheimen der harems en aan den menschonteerenden slavenhandel.

Zwijgende getuige van het verleden, staat daar als eene sombere steenmassa, de nu met hooge muren ombouwde, uitwendig misvormde en door minaretten ontluisterde tempel, de Aya Sofia, eenmaal der Goddelijke Wijsheid, het menschgeworden Woord des Vaders, ter eere opgetrokken, en overheerscht de stad en hare geschiedenis.

Den dichter moet wel geheel die sombere geschiedenis voor den geest hebben gestaan, toen hem deze verhevene verzen uit de pen vloeiden:

„Bij 't wisselen en weemlen
Van 't wonderbare licht,
Welft zich een hooge koepel
In 't gouden vergezicht,

Zoo zwaar, zoo zwart, zoo somber,
Een schaduw, reuzig groot,
In 't midden van de zonne
Geworpen door den dood".

Het is een grootsche gedachte, die zich zeker wel van zelf aanbood, maar door den dichter meesterlijk is opgevat en even meesterlijk is uitgevoerd, in dezen tempel, wonder van bouwkunst, de geheele geschiedenis als in een middelpunt samen te vatten. Inderdaad „weinig monumenten torschen zoo geweldig een historie". Maar weinig onderwerpen eischen van den dichter ook zulke buitengewone krachten. En als Dr. Schaepman ons zegt, dat „de keuze der Aya Sofia als onderwerp geen rechtvaardiging behoeft", dan willen wij zulks alleen doen gelden voor dichtgenieën, die vorstelijke namen in hun stamboom mogen schrijven. Hier immers is een geweldige stoffe te bemeesteren, hier wordt naar den hoogsten palm gedongen, moet de hoogste vlucht gewaagd.

De eerste dichter, die de Aya Sofia bezong, de keizerlijke geheimraad Paulus, had slechts de geschiedenis van den bouw te verhalen, de pracht der uitvoering te beschrijven, en hij blijft, hoe rijk zijne beschrijving ook op zich zelve moge zijn, beneden zijn onderwerp. Zijne beschrijving brengt ons in bewondering voor het beschrevene, maar laat ons koud. Wel heeft hij oog voor 's bouwmeesters „hohe Kunst und Verstand" en „des Mannes besonnenen Willens", maar boven alles boeit hem de weergalooze pracht en rijkdom des tempels, en

de Aya Sofia vertolkt voor hem bijna niet anders dan de wijsheid en de glorie zijns ijdelen keizers, groot van geleenden glans.

Het kan mijne bedoeling niet zijn in deze vluchtige studie eene vergelijking der beide in alle opzichten zoozeer verschillende gedichten te beproeven; ik wil hier slechts den indruk weergeven, dien de lezing maakt van dezen jubelzang der ijdele vleierij en de sombere tonen van het lied des negentiende-eeuwschen historie-dichters. Lees de zegevierende uitnoodiging des Griekschen lofzangers in de metrische vertaling van Dr. C. W. Kortüm 1):

„Komme herbei, Du fruher geborne lateinische Roma!
Singe gemeinsam das Lied mit der jugendlich blühenden Roma!
Komme jauchsend herbei, dass Du schauest die jungere Tochter,
Wie vor der Mutter sie strahlt· — das ist ja die Freude der Eltern!"

en hoor u dan nog in de ooren en door de ziel dreunen:

„Zoo zwaar, zoo zwart, zoo somber,
Een schaduw, reuzig groot,
In 't midden van de zonne
Geworpen door den dood.

Ja, 't is des Doodes zetel,
Ja, 't is der eeuwen graf,
Dat teekent aan de luchten
Zijn donkre lijnen af".

Het is een lied van sombere grootschheid wat de dichter ons zingt. Zijne Muze rijst vaak voor onze verbeelding als eene edele zuster van Dürer's Melancholia,

---

1) In het werk van Salzenberg: *Altchristliche Baudenkmäle von Constantinopel.*

maar de regenboog, over de wijde zee heengebogen, schittert hier van hoogeren gloed.

Welke droevige indrukken een Christen reiziger uit deze streken medebrengt, teekent ons Mgr. Mislin treffend in deze woorden, waarmede hij van Constantinopel afscheid neemt:

„En parcourant les provinces de ce vaste empire (ottoman) j'aurai souvent occasion de le juger sous des points de vue différents; ici, comme chrétien, je ne puis que déplorer, dans toute l'amertume de mon âme, que tant de royaumes aient été enlevés au christianisme pour être soumis au joug avilissant de l'islam. Que de millions d'âmes ont été perdues! De plus, comme Européen, que de regrets n'ai-je pas éprouvés en voyant des contrées si florissantes autrefois, aujourd'hui incultes et dépeuplées! Tous les monuments qu'on rencontre sont mutilés ou à moitié enfouis; on ne voit d'autres traces de civilisation que celles qu'y apportèrent les chrétiens; les arts et les sciences indigènes ont totalement disparu. Les Turcs sont maintenant ce qu'ils étaient à l'époque de la conquête. Ainsi voilà quatre siècles de servitude et de barbarie qui ont non-seulement arrêté tout progrès dans les plus belles contrées de l'Europe et de l'Asie, mais encore détruit en grande partie les fruits d'une civilisation antérieure."

Daar moet uit de ziel des dichters wel een somber lied rijzen, als hij ons van deze dingen zingt. En dat verklaart ons waarom zijn eerste tonen reeds zoo somber klinken:

„Daar vaart langs heel de wereld
Een woeste doodsorkaan,
De scheppingen der menschen
Verrijzen en vergaan".

Het moeten wel droeve en sombere gestalten wezen, die over dezen doodenakker zweven, als de geest in de dorre beenderen vaart en ze doet herleven. Door 's dichters tooverstaf geraakt rijzen ze op die gestalten uit het grauw

verleden, rijzen ze op te midden dier wonderbare wereld.

Zij rijzen op voor den stillen droomer als Ezechiëls gezicht: spier en zenuw vlechten weer hun wondere weefsels te zamen, door de purperen aderen speelt weer des levens zwellende adem, langs frissche trekken straalt weer de lach der jeugd, in de oogen jubileert weer het licht van 's Heeren dag; maar ook de geest zelf herleeft in deze gestalten, de dichter heeft ze weder ten leven opgeroepen om ze te oordeelen in het hoogere licht der wereldgeschiedenis. Zij rijzen op in hun historisch leven, uit der eeuwen graf, de *Aya Sofia* vertolkt ons hunne daden.

En welke zijn dan de gestalten en gezichten, die de dichter goedvindt uit die breede, bonte scharen voor onze verbeelding te tooveren? Hij verneemt door de hooge koepeldaken den triomfantelijken kreet van keizer Justinianus: „Ik triumfeer, o Salomon!" en hoort dat woord der hooggaande ijdelheid den echo wekken van den wijzen vorst: „O ijdelheid der ijdelheden!" Dáár verrijst Mahomed met zijn koran en zijn zwaard, en de dichter ziet wondere bladen van dit mysterie openslaan. Schoone Irene's zieldoorsnijdende jammerklacht galmt door het vrouwenkoor; de stem der heilige wijsheid weent als 't Anathema van Photius door het tempelkoor slaat; en het „Christe eleison" van geheel een volk gaat als een stervenszucht langs de tempelwanden, vindt weerklank in den hoogen hemel, terwijl in het strijdgedruisch daarbuiten de laatste, eenige held valt voor de wallen.

Maar ook andere gezichten rijzen, en verheffender

klanken ruischen als hemelsche liederen door deze duisternissen en somberheden heen: de harmonieën dier steenen wereld, een zon, die van de aarde opgaat; de wonderbare tonen van den geheimzinnigen zang der zuilen; het krijgslied vol kinderlijken zin der blonde knapen, die ter kruistocht varen; de blijde sage der verrijzenis, die in den stillen morgen op gouden wieken door den koepel zweeft.

Wat al dichterlijke visioenen! En hoe omvat de dichter ze allen met vasten greep; met welk een hooge kunst weet hij ze weer te geven, te ordenen en te schikken in schokkende of bevredigende afwisseling en tegenstelling! Na de vlijmende, dichterlijke ironie en het sublieme slot van „Photius", de tranen ontlokkende kinderenkruistocht; na het verpletterend godsgericht van den val, het frisch uit sombere nevelen rijzend, zacht troostend lied der „Sage"; neen, dat zijn geen toevalligheden, die we onopgemerkt mogen voorbijgaan.

En wat hoogere harmonieën, der Eeuwige Wijsheid lof, hooren wij dán ruischen, dán fluisteren, dán bruisen en schallen door Aya Sofia's hallen in al deze zangen heen, tot dat ze eindelijk samenstroomen in één machtig, grootsch accoord, dat, uit de puinen opgegaan, tot in het hart der eeuwen doordringt en, allen wanklank oplossend, als herinnering en profecij, boven alle vergankelijkheid en verwoesting opstijgt tot den zetel van 't oneindig Goddelijk Leven zelf:

„God is 't leven,
Groot is God!"

Onze vaderlandsche letterkunde heeft weinig gedichten aan te wijzen van zulk eene verhevene, rijke conceptie.

Wij zien hier in onze schoone Nederlandsche taal eene *Aya Sofia* des geestes oprijzen, onder wier hooge koepeldaken de poëzie der puinen, de verhevene poëzie der geschiedenis, God ter eere, weerklinkt. Ik weet mijn oordeel over deze gezongen *Aya Sofia* niet beter samen te vatten dan met de woorden, waarmede Salzenberg den indruk tracht weer te geven van den tempel der werkelijkheid, de toepassingen aan het vernuft des lezers overlatende:

„Der Gesammteindruck, den dieser vielgegliederte Bau auf den Eintretenden macht, ist der der Grosse, der Erhabenheit, der Pracht; die Raumentfaltung ist uberraschend: zuerst eilt der Blick über das weite Schiff, dringt tief in die Seitenhallen und das Gynaeceum [vrouwenkoor] und erhebt sich dann, von Bogen zu Bogen steigend bis zum erhabenen Dom. Jeder Schritt vorwärts eröffnet neue Seitenblicke, und die Fülle von glänzendem Material so wie die Harmonie der Verhaltnisse erwecken in dem Beschauer die Empfindungen von Wohlbehagen und Befriedigung".

En — ik vraag geene verschooning voor de vele aanhalingen — ook nog dit, waarop wie een weinig dichter is zijn vernuft mag laten spelen:

„Das Gesammte der hier beschriebenen musivischen Decoration macht auf den Beschauer einen wunderbar fesselnder Eindruck; der Goldglanz der vielfach gebogenen Flächen wechselt vom hellsten Strahl bis zum tiefen Schattendunkel, stets einen neuen Gegensatz zu den leuchtenden Farben des Ornaments bildend, und diese, bald hell, bald dunkel auf dem wechselnden Grunde sich abhebend, schimmern in den verschiedensten Nuancirungen. Das Auge kann sich an diesem Spiele der Farben nicht satt sehen, und Paulus Silentiarius sagt nicht mit Unrecht: wer einmal den Fuss in diesen Tempel gesetzt hat, begehret nicht wieder zurück".

Gaarne maken wij deze woorden des Griekschen dichters tot de onze, en gaan wij, de daad bij het woord

voegend, nog de schoonheid van enkele zangen bewonderen, want:

„Nimmer ermüdet das Auge die Pracht des Innern zu schauen".

Het gedicht, dat *Aya Sofia* ten titel draagt, was zekerlijk niet gemakkelijk te dichten. Voor eene eigenlijke beschrijving was het hier geenszins de plaats. En de hoog lyrische toon, met de eerste regels van den eersten zang aangeslagen, stelt hier zeer strenge eischen, zóó dat de taak des dichters dubbel moeilijk wordt. Zoo ergens niet, dan mocht hier vooral geen daling zijn; integendeel. Ook de met snelle vlucht daarheen gevoerde verwachting des hoorders — want een gedicht verondersteld gehoord te worden, zegt Bilderdijk zeer juist — is hier hoog gespannen bij den zang, die den titel voert van het geheele dichtwerk. En hoe moeilijk te bemeesteren was het onderwerp zelf, vooral nu 't op deze wijze behandeld moest worden. Maar hier blijkt de juistheid van Lübke's woorden, waar hij zegt, dat over den indruk van gebouwen niet alleen het verstand, maar nog veel meer de fantasie beslist. De aanschouwing dezer majesteit en pracht doet den dichter driftiger de vingeren in de snaren slaan — en de golven des lieds gaan al hooger en hooger. Moge hij in de eerste strophe nog even de aarde raken, die hij met Justinianus misschien te veel betrad, moge de overgang misschien te veel de gemakkelijkheid der improvisatie verraden, wat neemt hij, de breede vleugelen ruischend uitslaande, eensklaps een hemelhooge vlucht!

Ik waag mij hier aan geen ontleding, en wijs slechts op den rijkdom van verhevene gedachten in kristalhel-

deren vorm — fijn geslepen, naar alle zijden vonkenschietend kristal — en de verborgen kunst, waarmede de dichter van het bijzondere tot het algemeene als in onmerkbaren overgang opklimt, zich in het voorwerp zijner zangen verliest zonder het te vergeten, maar met een rustig zelfbezit het spelend weer opvat, en ten slotte nog de kunst verstaat om het met een teedere en troostende klacht in den toon van het geheel terug te voeren.

Deze zang wordt echter nog, in alle opzichten, overtroffen door den volgenden, den onvergelijkelijk schoonen „Zang der Zuilen". Dit onderwerp was dezen dichter waardig. In de schoönheid der hoogoprijzende zuilen, die den steenbouw een zoo welgevalligen rhythmus en afwisseling schenken en als vergeestelijken, ligt op zich zelf reeds iets groots, iets verheffends, iets vorstelijks. Deze edele bouwstukken werden met geniale kunst en kennis en in een rijken overvloed gebruikt door de bouwmeesters der Aya Sofia, die — de Narthex (voorhof) niet medegerekend — een honderdtal van de edelste zuilen bevat: een woud van zuilen in een als mateloos ruim. Laten wij, die ze niet gezien hebben, om het Nederlandsch dicht nog beter te smaken, aan den Griekschen zanger van deze pracht een oogenblik het oor leenen, hij beschrijft:

„Darauf folget ein Raum, der von senkrecht stehenden Mauern
An den Seiten begrenzt, nach oben aber gewölbt ist,
Nicht in Kugelgestalt, nein, gleichend dem halben Cylinder.
Diesem schliessen, mit je zwei Saülen nach Abend gewendet,
Andere ähnliche Conchen sich an zur Rechten und Linken,
Gleichsam als streckten sie aus die beiden gebogenen Arme,
Um die Chore der Sanger in ihrem Schoss zu umfangen;
Und sie werden gestützt von den goldenen Häuptern der Saulen,

Welche, in bunten Gebilden abstrahlend die Blume des Purpurs,
Tragen, im Halbkreis stehend umher, des Bogens der Wölbung
Mächtige Bürde. Bei Theben, der Stadt an dem Strome des Niles
Sind sie auf felsiger Kuppe des hohen Gebirges gebrochen.
Säulen, je zwei, unterstützen auf beiden Seiten die Wölbung
Beider Apsiden; jedoch im unteren Raume der Conchen
Hat der verständige Künstler noch kleinere Bogen gewölbet
Neben einander, drei an der Zahl, die da werden getragen
Von den Häuptern der Säulen im Glanze des Erzes und Goldes
Schön gemeisselt zu schauen, den traurenden Blicken ein Labsal.
Ueber den porphyrnen stehen im zweiten Geschosse noch andre
Säulen, strahlend in Blumen des grünen thessalischen Marmors.
Da nun erblickst Du, schauend empor, der betenden Frauen
Sierliche Hallen, die alle mit Kuppelgewölbe bedeckt sind;
Dort aber glänzen nicht zwei, nein sechs thessalische Säulen.
Wohl ist's ein Wunder zu schau'n das Geschick des kundigen Meisters,
Dass sechs Säulen so kühn er hat auf den zweien errichtet
Und es gewagt, in der Luft die Basis ihnen zu geben".

Hoogere schoonheden ziet echter deze dichter in die zuilen niet. Het heeft bij hem inderdaad den schijn, alsof men in die dagen den tempels der heidenen de zuilen slechts ontnam om de zuilen. Kan het zijn, dat zij, die nog zoo dicht bij de grootsche overwinning op het heidendom stonden, dat alles eenvoudig als een rechtmatigen buit beschouwden, die bij de glorie der overwinning meer in de schaduw zonk? Hoe het zij, voor ons zijn deze *spolia opima*, deze monumenten de fiere getuigen geworden, die het lied der victorie, het lied der vrijheid blijven herhalen, en bij de nagedachte wat ze eenmaal waren, en waartoe ze nu verkoren zijn, hoe het licht in de duisternissen schemerde, en deze duisternissen getuigen zijn geworden van het licht, trilt onze ziel van heilige aandoening. Hoe worden dan deze fiere zuilen dubbel schoon! In wat heerlijken rhythmus, wat grootsche, mysterieuse, diep aandoenlijke harmonieën

hooren wij dien zang der zuilen dan rijzen! Wij zijn den dichter dank verschuldigd, dat hij het beproefd heeft ons die tonen in zijn zang te vertolken.

Eerst grijpt zijn hand al spelend in den vollen rijkdom van beelden, klanken, kleuren, die hem steeds zoo gewillig ten dienste staan; te vergeefs, hooger steeds zwelt het lied, dat hij verneemt als een toomelooze zee, in den vollen zonneluister stralend, een lied dat alle menschentaal in hare hoogste kracht nog tot een fluisteren maakt.

Een schoone dichterlijke vondst is hier eindelijk de Memnonszuil. Reeds had dat woud van zuilen der Aya Sofia hem aan een cypressenwoud doen denken, maar

„'t Cypressenwoud bergt in zijn donkre kronen
Zijn blaadrendos van flonkergoud doorgloeid,
't Mysterie niet der wonderbare tonen,
Het hooge lied in hooger sfeer ontboeid".

Doch de aloude sage verhaalt van een wonderbaar, klankgevend monument, het Memnon-beeld, dat bij de eerste stralen des morgens aanbeden, de aanbidders met geheimzinnige stem begroette:

„Van Memnons beeld ging eens de aloude sage,
Dat bij den kus van 't jonge morgenrood
Den marmren mond een trillend weeke klage,
Als 't breken van een gouden snaar ontvlood".

Hier nu rijst een woud van zulke zuilen, en die niet met een trillend weeke klage u begroeten, maar breed en vol een koningshymne doen schallen, vol geheim en majesteit.

Ik behoef hier zeker niemand opmerkzaam te maken

op de hooge kunst en den fijnen smaak, waarmede de dichter de dithyrambische hymne der zuilen aldus heeft ingeleid, en hoe deze nog overtroffen worden in de eenvoudige grootschheid der eerste hymne zelf. Ik vrees te ver te gaan, als ik nog wijs op de door oorspronkelijkheid, eigenaardigheid en schoonheid van uitdrukking uitmuntende vergelijkingen, die de volgende zangen inleiden; en ik moet het den dichterlijken lezer overlaten zich de rijkelijk loonende moeite te getroosten van het naslaan der door den dichter in zijne aanteekeningen aangegeven plaatsen. Het zou ons te ver voeren, indien we alle harmonieuse, voor den onwetenden verborgene schoonheden van dezen „Zang der Zuilen" wilden aanstippen. Wij nemen hier den dichter het woord van de lippen, dat hij eenmaal Is. Da Costa toezong:

„Gelukkig wie in breede baren
Den koninklijken Oceaan
Van Uw ideeën aan zag varen
En langs zijn ziele voelde gaan!"

Zonder overgang, zonder eenige aanknooping aan 't geheel, toch niet zonder inleiding en treffende tegenstelling, vangt de volgende zang aan. Het „Hallelujah" klinkt nog na in onze ziel — daar staat Mahomed in al zijn geheimzinnige grootheid voor ons oog. 't Is of de hooggestegen vloed van het grootsch gezang plotseling als een wegstroomende ebbe terugdeinst. En — om een woord van Bilderdijk te gebruiken — nog „gekluisterd aan de klanken van 's dichters lied, weggesleept in boeien van golvende lucht" laten we ons meêvoeren op de breede golven . dezer verzen — in het alexandryn toont Schaepman wel het schoonst

zijn meesterschap over de taal — meêvoeren tot waar de rijpende palm, door zoele luchten geschud, zijne ontelbare vruchten rondstrooit, tot waar de dorre woestijnen, door de gouden zonne beschenen, zich voor ons uitstrekken, tot waar de naam van den profeet zich verliest in het mysterie van den haat, tot waar de raadselvolle grootheid dezer machtige verschijning in de wereldgeschiedenis ons aan het eind met een hellichtenden bliksemstraal tegendondert:

„De wereld in haar voegen
Dreunt van een zwaarder storm dan ooit haar assen droegen,
Der eeuwen strooming wordt gestuit op hare baan, —
Wie voert haar verder voort, 't kruis of de halve maan?"

Maar de dichter wil ons nog niet loslaten. In de Aya Sofia teruggevoerd met de verschijning der schoone en rampzalige Irene, zien wij in overheerlijke verzen ons het bewijs gegeven, dat de dichter in zijn hooge vaart niet alleen de wereldraadselen voor zijn blik ziet opengaan, maar dat hij ook tot in de diepe plooien van een vrouwenhart als van Irene weet door te dringen. Zeker kan Irene in de werkelijkheid geenszins met keizer Nero worden vergeleken, maar uit het oogpunt van dichterlijke opvatting mag deze Irene van Schaepman ongetwijfeld met eere naast den Nero van Bilderdijk verheven worden. Jammer dat de beperkte plaatsruimte mij verbiedt de schoonheden van détail nog in het licht te stellen. Op gevaar af van niet het allerschoonste te kiezen grijpen wij deze teekening van het volk:

„Den heil'gen God en 't levend Woord vergetend,
Maar spinnend aan der drogreên spinnewiel,
De oneindigheid met spinnendraden metend,
In 't spinneweb verstrikkende de ziel".

Moeilijk zal men deze gedachte dichterlijker en te gelijk juister kunnen uitdrukken. Doch stappen wij hiervan af. Photius eischt nog onze bijzondere aandacht. Dezen zang vooral zal de lezer met meer dan gewone nieuwsgierigheid openslaan. De bewerker en voltrekker van het schisma voor den rechterstoel van dezen historiedichter!

In dezen man is niets grootsch, hij is niet de drager van een grootsche gedachte, zijn naam is alleen een schandvlek, die door een enkele daad van mannenmoed in geheel zijn leven niet eens kan verhelderd worden. Hier wordt 's dichters oordeel een wraakgericht. In Mahomed ligt een grootsche gedachte, en het mysterie van den haat wekt geen verachting, een „tyrannisches Weib" als Irene kan nog genade vinden, maar Photius? — Hier van Ossa en Pelion te spreken is veel te zwak. Hoe hoog stapelt 's dichters verhevene verontwaardiging de bergen van Gods Majesteit op een, zóódat de toppen reiken tot in het eeuwig licht, om ze dan verpletterend neder te storten op den man, wiens hoogste daad geteekend wordt met dezen trek:

„Gij hebt der ijdelheid, die machtloos en verwaten
Om d' eigen dorren schoot de rijke vrucht moest haten
Als ranke olijven staande om Romes ouden stoel,
Een leus gegeven voor het nameloos gevoel"

en wiens misdaad in dezen enkelen regel staat gegriffeld:

„Gij hebt het Oosten van des levens bron verweesd".

Zulk een hoog dichterlijk wraakgericht, als waarvan we hier getuigen zijn, is over dezen man nog niet voltrokken. 't Is of de Aya Sofia hare hoogste geheim-

volle harmonieën voor den dichter nog omsluierd heeft gehouden om ze hem hier in stralende glorie te openbaren; en grootsche gestalten rijzen met bovenaardsche gestrengheid op, Gregorius, Chrysostomus, Paus Nicolaus V, alles en allen schitterend in den hemelschen stralengloed van het eeuwig, goddelijk, menschgeworden Woord. En door deze hoogste harmonieën van hemel en aarde jammert de wanklank van het menschenwoord,

„Dat eigen woord wil zijn en niet meer de echo Gods".

Waar een beeld te vinden, dat dezen jammerlijken wanklank eenigszins kan weergeven? Hier is het, in deze sublieme versregels:

„Een wanklank zweeft hier rond en jammert door de koren
Zoo zielsdoorvlijmend fel, als toen hij Babels toren
Het levend menschenwoord, het ééne, door één ruk,
Vaneengereten scheurde en gilde in stuk bij stuk".

De dichter gunt dezen Photius zelfs geen schijn van eenige glorie. Den gevangene zonder eer, door de vlijmendste ironie reeds verscheurd en verbrijzeld, verplettert hij met de bitterste herinneringen en verwijten, en laat ons huiveren bij den grijnslach van den in zijn ijdelen trots versteende 1). Maar hij heeft verwonnen! En zijn werk duurt nog voort, en de gedachte daaraan vervult ons van eindeloos wee. Hoe men dat op die plaats zelf,

---

1) Deze uitdrukking is hier even juist als schoon en van algemeene strekking. Mgr. Mislin schrijft: „C'est dans ce quartier du Phanar que vit le successeur de Photius et de Michel Cérulaire, le patriarche grec de Constantinople, le chef de cette prétendue Église qui est demeurée *à l'état de pétrifaction* depuis le jour où elle s'est séparée de l'unité".

waar deze jammer voltrokken werd, moet gevoelen, geeft Mgr. Mislin ons eenigszins te verstaan in dit korte woord:

„En parcourant les rues de Constantinople, combien on est péniblement affecté par la vue de tant de monuments chrétiens servant aujourd'hui au culte de Mahomet, et par la pensée que jamais l'islamisme n'eut souillé ces contrées si de malheureuses dissensions, provoquées par quelques hommes ambitieux, n'eussent ouvert un abîme de haines entre les chrétientés d'Orient et d'Occident!"

Maar hoe weet Schaepman ons dien indruk te vertolken aan het slot van dezen zang, waar hij in verzen, die Vondel naar de kroon steken — ik weet wat ik hier zeg — aanvangt de verheven grootheid van dat laatste algemeen concilie te zingen, waar de banbliksem Photius trof. Ik heb geen misbruik gemaakt van aanhalingen, deze schrijf ik over en besluit er mede:

„O wonder schouwspel, als in koren breed en weidsch
Rondom de zonne gaat der sterren zilvren kreits,
Van die in 't Zuiden staan met tintelend geflonker,
Of beuren met hun glans het hangend Westerdonker,
Of stralend in het Noord den valen, bleeken nacht
Doen wijken voor een gloed als Oostermorgenpracht;
Als de éene harmonie, uit de éene liefde ontsprongen,
Den lof des Scheppers zingt met gouden vlammentongen,
Heel de aarde luistert stil en 't wonder sterrenkoor
Klinkt heel der Englen lied, het lied der heemlen door.
Zóo reit om Petrus' stoel de Apostelkring zich samen,
Zóo klonk het lied dat éens uw koepels nog vernamen,
Aya Sofia, 't lied, door d'éénen Geest geleid,
Voor 't menschgeworden Woord, het Woord van eeuwigheid.

Nu zwijgt de wondre zang, nu zwijgen uwe koren;
In klanken vol van waan ging 't éene woord verloren
En 't wee der scheuring roept met jammerend geluid
Den naam van Photius in 't Anathema uit".

Wij hebben reeds één punt van tegenstelling in dezen zang en de volgende aangestipt, doch daar zijn er meer. Kan er schooner zijn dan deze Photius en de edele, opofferende geestdrift der kruisvaarders, en wel in de meest verteederende uitdrukking daarvan, in den kinderenkruistocht? Ook dezen zoo verscheiden toon weet de dichter op even meesterlijke wijze aan te slaan. En wij, die nog huiveren van den grijnslach des verwatenen, gevoelen ons verteederd, als we die blonde knapen Aya Sofia's hallen met gehavende kleederen en doorwonden voet zien binnentrekken; en ook menig mannenoog zal glinsteren als hij leest:

„Hun kruisvaan omgeslingerd
Hangt een verwelkte krans,
Door zustrenhand gewingerd
Bij 't laatste spel en dans".

En na het krijgslied waarlijk vol kinderlijken zin, gevolgd door het lachje van verbazen, dat om der Grieken mond speelt, stemmen wij met den dichter van heeler harte in, als hij besluit:

„Die wijsheid der Hellenen
Vergaat in al haar trots,
De dwaasheid van die kleenen
Is toch de wijsheid Gods!"

Het zou niet moeielijk zijn, naar aanleiding van de *Aya Sofia* en met talrijke voorbeelden daaraan ontleend, eene dichterlijke verhandeling te schrijven over de eigenschappen, de even veelvuldige als verscheidene gaven van het dichterlijk genie. Het is als een kostbaar edelgesteente, dat het licht der zon in rijke schittering van aanvullende of tegenstellige kleuren terugkaatst en met

zijn duizenderlei spelingen onze blikken geboeid houdt. En toch is niets eenvoudiger en natuurlijker. Zoo is ook niets eenvoudiger en natuurlijker dan dat de herinnering der kruistochten den dichter Tasso's heldendicht voor den geest roept, en hij, nu Byzantiums val bezongen moet, begeerig de hand uitstrekt naar de harp, waarmede de Italiaansche zanger zijn verheven lied begeleidde, dat hem zoo grooten roem verwierf. Doch dit bloedig wraakgericht vordert een somberder toon, geen jubelkreet maar jammerklacht; dit geweldig aangrijpend onderwerp zal de dichter ons bezingen met de harp van Ferrara's zanger, met de stem echter van Jerusalem's profeet, want:

„Hier valt een stad waar werelden om treuren!"

Tasso's heldendicht wordt in top gevoerd met Goffredo's verwinning, die, nog met het bloed der verslagen vijanden van den christelijken naam bespat, in den tempel van het reeds bevrijd Jerusalem zijne wapenen ophangt, godvruchtig het heilig graf vereert en van zijn gelofte zich ontslagen ziet:

„Nè pur deposto il sanguinoso manto,
Viene al Tempio cogli altri il sommo Duce:
E qui l'arme sospende; e qui devoto
Il gran Sepolcro adora, e scioglie il voto".

Schaepman's heldenzang besluit met Sultan Mahomeds verwinning, die zich zijn eed gezworen had: „ik wil",

„En op den drempel rijst nu Mahomed
Op 't witte ros, hoog stralend in zijn glorie,
Hij buigt het hoofd en murmelt zijn gebed...
't Is alles stil, de veder der historie

Rust in haar hand en wacht de alhooge wet...
Daar heft de Sultan 't hoofd omhoog: „Victorie!"
„Victorie" schrijft zijn bloedig roode hand,
Aya Sofia, op uw gouden wand".

't Is onmogelijk in het bestek, dat mij is toegestaan, nu nog al de schoonheden van dit heldenlied in het bijzonder te bespreken; want na den machtigen zwaai en ommezwaai van het geheel te hebben bewonderd, zouden we nog iedere strophe als een meesterstukje op zich zelve, de vindingrijke overgangen en wendingen, de stoute beelden, de schilderachtige voorstelling, het sententieuse van den stijl, de muziek der taal, en wat al schoonheden niet meer, hoog hebben te prijzen. Laat mij slechts de vraag stellen, of iemand in de schatten onzer vaderlandsche letterkunde een soortgelijk gedicht weet aan te wijzen, waarmede wij het zouden kunnen vergelijken, en of wij geen recht hebben om den nagelaten lauwerkrans des Italiaanschen zangers op de slapen te drukken van onzen grooten Nederlandschen dichter.

De *Aya Sofia* is het eerste gedicht van langeren adem, waarmede Schaepman onze letterkunde verrijkt. Toch heeft hij de eigenaardige moeilijkheden en bezwaren, aan zulke gedichten van langen adem verbonden, eer willen vermijden dan overwinnen. Is dat verdienste of is het een gebrek? Dat mogen bevoegder kunstrechters uitmaken; zij mogen de netelige vraag stellen, of een dichter als Schaepman ons een „gedicht ter goeder trouw" mag schenken. Doch bij dit zoo geheel oorspronkelijk dichtwerk en bij de gedachte, dat de vormen van den episch-lyrischen stijl zoo eindeloos verscheiden zijn en dat andere tijden andere vormen willen, durven wij die vraag niet

stellen, veel minder beantwoorden. Wij danken God voor de groote gaven, die Hij in Zijne goedheid aan dezen echt Nederlandschen en echt katholieken dichter heeft willen schenken, en geven slechts de hoop te kennen, dat de gelukkige bezitter dier edele gave der hooge poëzie steeds de spreuk indachtig moge wezen: *noblesse oblige*. Moge vooreerst de buitengewone waardeering, waarop de *Aya Sofia* zoo volkomen recht heeft, den dichter ten spoorslag zijn om zijne half toegezegde belofte, aan het eind zijner overigens sobere aanteekeningen, spoedig te vervullen.

Ik zou mij van de opgedragen taak zekerlijk slecht gekweten hebben, indien ik ten slotte ook niet een woord van hulde had voor den uitgever; want deze uitgave verdient om haar nobelen, keurig fijnen smaak werkelijk hoogen lof. Het is of men begrepen heeft, dat dit dichtwerk een evenement is in onze letterkunde. Een evenement inderdaad omdat het een gedicht is „naar den ouden trant". Tot degenen, die het juist hierom minder hoog zouden willen waardeeren, mogen wij ten slotte het korte woord richten, waarmede eenmaal een oud-duitsch bouwmeester zijn bouwwerk teekende, en dat wij hier met minder ijdelheid en met grooter fierheid, op deze gezongen *Aya Sofia* mogen schrijven: „*mach's nach*"!

F. J. POELHEKKE.

CHRONICA.

I.

Wat mij het meest verhinderd heeft om de reeks dezer „Chronica" te openen, dat was de inleiding. Een inleiding was noodig. Die inleiding moest een program bevatten. Een program, dat aard en wezen dezer „Chronica" zou openbaren. Een program, dat een soort van grondwet zou zijn.

Aan menschenwetten stoort zich het groote, machtige leven der wereld niet. Aan een vaste wet kan ook de levensbeschrijving, die ik wilde beproeven, niet gebonden zijn.

Want wat ik hier onder den naam van „Chronica" zal trachten te geven, dat is geen kronijk in den ouden zin. Geen verhaal, kort, onopgesmukt, eenvoudig van de feiten binnen den loop van eene, van twee maanden voorgevallen Geen reeks van gebeurtenissen, met of zonder verband van oorzaak of gevolg. Zelfs niet alleen een bespiegeling over de groote dingen, die de jongste dagen te aanschouwen gaven. Neen, het gebied, waarop deze „Chronica" zich zullen bewegen, zal noodzakelijk door de krachten van den schrijver worden beperkt. Verder omvat het alles, wat hier voor het oogenblik belangwekkend schijnt. Het jongste heldenfeit, het nieuwste boek, het kunstwerk, dat pas in 't licht trad, — men kan zelve de optelling maken. Maar het belangwekkende behoeft om belangwekkend te zijn niet tot het heden te behooren. Herinneringen aan 't verleden, mijmeringen door een toevalligen blik in een oud boek, visioenen door het aanschouwen van een monument in het leven geroepen vinden hier haar plaats. Aanteekeningen hebben hier evenveel recht van bestaan als beschouwingen.

Waarom niet?

Maar dit wordt een program of iets ergers. Het is het best zonder verwijl de „Chronica" te beginnen.

Is het de enquête door den heer Borgesius en de zijnen voorgesteld, of is het de bespreking door Dr. Betz in den *Spectator*,

die mij het boek van Prof. Quack, de *Studiën en Schetsen* weer ter hand doet nemen? Ik moet gelooven, dat de enquête de verklaring geeft.

Er zou een andere verklaring mogelijk zijn. Op de laatste bladzijde vindt men die fraaie, die onvertaalbaar fraaie verzen van Théophile Gautier, waarmede men geen kennis maakt zonder ze als lievelingsverzen te bewaren:

Tout passe. L'art robuste
Seul a l'éternité.
Le buste
Survit à la cité.

Et la médaille austère
Que trouve un laboureur
Sous terre
Révèle un empereur.

„L'art robuste...", hier komt de herinnering aan de hardhandige critiek van Dr. Betz weêr boven. Neen, het is waar, van „l'art robuste" is bij Prof. Quack geen sprake. Kracht,... neen, zij past niet bij deze liefheid. Liefheid... nog iets anders dan liefelijkheid of lieftalligheid, is het juiste woord. Het is wel juist geen woord, maar Prof. Quack verdient, dat men het voor hem scheppe. Zeker, hier is geest, hier is vernuft, hier is geestdrift, hier is gevoel, hier is oordeel, hier is wetenschap, hier is smaak; wie mag er aan twijfelen? Maar de geest mist een laatsten vonk; maar het vernuft een korreltje zout; maar de geestdrift het laaie; maar het gevoel het scheppende: maar het oordeel het vaste en de wetenschap het ordelijke; de smaak het zekere. Aan al deze eigenschappen ontbreekt dat ééne, kleine, onmerkbare laatste, dat haar den stempel van het buitengewone geeft. Alles is lief, alles is beminnelijk, maar het beminnelijke is niet de kracht.

In de reeds genoemde *Studiën en Schetsen* komt een zeer opmerkelijk opstel over „Sociale Gerechtigheid". Het teekent den auteur. 't Zou onrechtvaardig zijn het reeds nu te teekenen als een allerliefste leekenpreek. Ik schrijf hier een paar bladzijden over; ziehier de eerste:

„Onze eeuw is bezig twee grondslagen der maatschappij te vervormen, en wanneer die later eens werkelijk gewijzigd zullen blijken, zal elk beroep op historie vruchteloos zijn.

„In de eerste plaats schijnt onze tijd, vooral in catholieke landen, zonder zich misschien volledig rekenschap te geven van wat zij doet, aan de armen den vorm van godsdienst te willen ontnemen, waarin zij opgevoed waren. De christelijke godsdienst, in haar verschillende schakeeringen, voldeed geheel en al aan het gevoel van recht, dat in het gemoed der armen huisde. In den hemel was vergelding. Het lijden op aarde woog licht wanneer men het stelde tegenover het uitzicht op heerlijkheid daarboven. Het werd zoo goed begrepen, dat men geen vaste, blijvende plaats hier had, dat het hier slechts een toestand van overgang en van loutering kon zijn. De „Man der Smarte" had daarbij de droefheid op aarde geheiligd door er aan deel te nemen. En die droefheid zelve beteekende niet al te veel: want de eenige zaligheid (die men kan bereiken) ging zooverre alles te boven, dat het oogenblik van het lijden haast niet meêtelde. Daarboven zou de arme man, de Lazarus, die hier geen hooger lot kende dan gevoed te worden van de kruimkens, die van de tafel der rijken vielen: door de engelen zelven in de schoot van Abraham worden gedragen. De zelfzuchtige rijke daarentegen, die hier beneden met purper en zeer fijn lijnwaad gekleed was, „levende allen dag vroolijk en prachtig", zou na zijn sterven pijnlijk lijden in de vlammen, en op zijn bittere weeklacht en verwijzing naar Lazarus eenvoudig ten antwoord bekomen: „gedenk dat gij uw goed hebt ontvangen in uw leven, en Lazarus desgelijks het kwade; nu wordt hij vertroost, en lijdt gij smarte". De priester, die dat woord verklaarde, arbeidde aan de maatschappelijke bevrediging. De kerk, die tot draagster van dergelijke gedachten uitverkoren was, had een roeping te vervullen, die verdriet lenigde. Ligt het aan haar of aan onze quasi-beschaving dat men die kerk, dien priester, als een vijand gaat beschouwen? Het kind der rekening is voorloopig de arme, aan wien men het anker der hoop ontneemt, de zekerheid om ééns, zij het hiernamaals, recht te bekomen, later — wie weet hoe schielijk — zal de rijke en welvarende het gaan gevoelen, dat de maatschappelijke verhoudingen zich reeds nu kunnen omkeeren".

Indien deze ontboezeming onder de oogen komt van een christen met een welwillend en teeder gemoed, dan glansen die oogen

straks van een zoete blijdschap of zij schieten vol tranen. Glansen en tranen vieren een nieuwe zegepraal van het Christendom, begroeten den jongen belijder.

En toch welk een belijdenis!

Zeker, het loochenen eener eeuwige vergelding brengt naamlooze rampen over de wereld. Die loochening echter is niets anders dan het laatste woord eener geheele reeks van loocheningen, evenals de eeuwige vergelding het laatste woord van een wonderbare levensbeschouwing is. In een hooggestemde bespiegeling over sociale rechtvaardigheid mag men met dit laatste woord niet tevreden zijn. Hier is het onbillijk den arbeid der Kerk aan de sociale bevrediging in een hemelbelofte te doen opgaan. Dan kon men ook zeggen dat Mahomed aan de sociale bevrediging had gearbeid — zijn hemel was „lekkerder" dan de christelijke — en zie rond!

Het levenswoord, waarmede de Kerk aan de sociale bevrediging arbeidde, is één woord, één gebed: „Onze Vader!" In dat ééne woord openbaart zich op de wonderbaarste wijze de gelijkheid van alle menschen voor God. Die gelijkheid is evenwel een dubbele: wij zijn allen kinderen der zonde; wij kunnen allen kinderen worden van God. Uit de zonde komt de ongelijkheid van ons levenslot, het pijnlijk verschil tusschen rijkdom en armoede. Door de zonde is de armoede ontbering en lijden; door de zonde is de rijkdom verleiding en gevaar. Maar de genade der verlossing leert en geeft ons de middelen om die ongelijkheid op te heffen, middelen oneindig in verscheidenheid, daar zij de vruchten zijn der hoogste liefde, de liefde tot God.

De Kerk was niet slechts „de draagster dezer gedachten," maar zij deed naar die leer. Haar woord was daad.

En haar woord is nog daad. De heer Quack spreekt eenige bladzijden verder van den afstand tusschen woorden en daden en hij fluistert — zulk een lieve reformator als hij is! — „Daarom is de rol der Kerk als Kerk zoo bitter zwak!" En hij gaat verder en hij fantaseert een weinig bitterlijk over twistende priesters, en hij roept uit: „Toch was de rol der Kerk vooral in de middeneeuwen zoo schoon," en hij schetst die „rol" als een echt *régisseur*, met een oog alleen voor het uiterlijke, en hij weêklaagt dan: „Waar zijn thans de priesters, die dit doen?" en hij antwoordt: „In plaats van woorden eener blijde boodschap te brengen, verwarren zij zich zelven in de strikken der staatkunde, draven zij over de straten als politieke verkiezings-agenten."

Lieve heer Quack, zulke dingen komen niet van u. Die tirade is uit de bureelen van het *Handelsblad* in uw opstel verdwaald. Gij weet immers te goed, dat allen, die voor hun staatkundige doeleinden geen dienaren van de priesters konden maken, dezelfde wijsheid hebben ten beste gegeven. Zoo sprak men ook in de middeneeuwen. Zoo spraken Hendrik IV en Frederik II, Philips de Schoone en Jan zonder Land; zoo spraken en spreken allen, die in den priester weinig meer zien dan een eenigszins geïdealiseerden rustbewaarder, die niet willen weten dat zonder waarheid geen vrede kan bloeien, dat het eerste woord der blijde boodschap is „Eere aan God".

„Waar zijn thans de priesters die dit doen?" Overal, lieve heer. Als gij zien wilt, kunt gij ze in de hoofdstad overal zien. Ik geef het u toe, niet juist door de spiegelruiten der Nederlandsche Bank, maar wel in de stegen en sloppen, wel in de krotten en onder de hanebalken. Gij ziet die dingen niet en gij hoort evenmin welk een koor van dankbare gebeden uit de zielen van armen en ellendigen opstijgt, gebeden, die God eere en lof brengen voor den priester, dien Hij zond.

„Waar zijn thans...?" Och, uw antwoord was gereed vóór dat de vraag gesteld werd. Maar mag ik eens een vraag doen? Welnu, hebt gij ooit een monnik gezien, maar werkelijk gezien? Een monnik, ja zulk een „leeglooper", zulk een „opeter", zulk een exemplaar van het *Vieh Gottes*. Hebt gij dien ooit gezien? En weet gij wat zulk een monnik is?

Dat is een man, die vrij en onafhankelijk uit eigen wil zich verplicht heeft tot strenge gehoorzaamheid, die rijk aan aardsche goederen van die allen afstand heeft gedaan om de armoede, de bruid van S. Franciscus van Assisie,

> „Om eene vrouw, voor wie geen stervelingen,
> Zoo min als voor den dood, hun deur ontsluiten"; 1)

tot levensgezellin te kiezen; die het hoogste levensgenot, het genot van den echtgenoot en den vader, zich heeft ontzegd om streng en kuisch te leven; en waarom? Om de blijde boodschap Gods te kunnen brengen aan hen, die moeten gehoorzamen indien zij willen eten;

---

1) Dante, Paradiso; XI; 60, 61. Vertaling van Mr. J. Bohl.

aan hen, die in armoede geboren, in het zweet huns aanschijns slechts armoede kunnen winnen; aan hen, die door armoede of dwang hooge levensgeneuchten buiten hun bereik zien. Zijn leven, het leven van dien monnik, zegt, wat de blijde boodschap Gods waard is, daar hij om harentwil vrijwillig het harde lot der armen gekozen heeft.

Prins Bismarck weet beter dan onze hoogleeraar wat de priester in onzen tijd nog beteekent. Hij laat zijn *reptiliën* sijfelen van *Hetzkapläne*, maar hij, hij ziet de heirscharen der *onbevredigden* komen en hij roept zijn bannelingen terug: de priesters, de bisschoppen, straks ook de monniken: de echte apostelen der sociale bevrediging.

Het is zonderling welk een vreemdeling in de negentiende eeuw deze negentiende-eeuwsche denker is. Voor zijn blik openbaren zich alleen de verschijnselen. Van het eigenlijke wezen der zaak ziet hij geen zweem of spoor. Twee, drie priesters, die den verkiezingstriomf der liberalen in den weg staan, ziedaar alles wat hij waar kan nemen.

In de volgende bladzijde is dit alles weder zichtbaar:

„Maar onze eeuw doet nog iets anders. Zij heeft de loffelijke taak op zich genomen om het onderwijs in alle standen te verspreiden. Verbazingwekkend is de inspanning, die zij zich geeft, om zekere soort van beschaving aan allen, en dus ook aan de armere klasse der maatschappij uit te deelen. Verplicht en kostvrij onderwijs is een wachtwoord van vele staten van Europa. Vroeger teerden die meer misdeelde klassen op overleveringen, op gewoonten, vaste voor haar afgepaste levensvormen en verhoudingen; thans beginnen de nieuwe generatien onder die arbeiders zelve van meet-af-aan enkele quaesties te onderzoeken. Zij lezen de lectuur, die in bladen van allerlei allooi hun wordt voorgezet. Een soort van twijfelzucht of ontkenning komt zoo van-zelf in de kringen van hen, die tot nu toe naar een vasten gang en sleur hun denkwijze hadden ingericht. Doch die soort van halve beschaving, die zij aldus verkrijgen, zet hen op een zekeren voet van gelijkheid met de vroeger dusgenaamde hoogere klassen. Trouwens dit was van het begin af aan het doel van deze ontwikkelings- en onderwijshartstocht. De staten toch van Europa begonnen zich te vervormen

tot waarachtige rechtsorganisatiën der gemeenschap. De kring dergenen, die in de staatkunde mochten medespreken, werd uitgebreid. Aan klassen van menschen, die vroeger slechts de weldaad van het geregeerd zijn verstonden, werden nu zelfstandige politieke rechten gegeven. Men hief in het staatkundige die minbedeelden van gisteren op tot den rang van vrije machts-uitoefenende burgers. Het kiesrecht werd in veel staten in hun handen gelegd. Zij heetten gelijk aan de anderen. En ziedaar nu het nieuwe ongeluk en het onderscheid van vroeger. De armoede, waarin zij verkeerden, werd nu eerst recht voelbaar. In vroegere tijden waren wellicht de toestanden nog ellendiger, doch de gansche wereldbeschouwing ging uit van een standpunt van ongelijkheid, men had zich in die leer der onderscheiding en afscheiding der standen ingeleefd en ingedroomd, doch nu was het denkbeeld der gelijkheid tot de armste klassen gebracht. De vulgarisatie van het onderwijs werkte dit verder in de hand. En het resultaat was — daar de armoede even hard bleef — dat er allengs veel meer bewustzijn van ongeluk werd aangetroffen, dan vroeger ooit het geval was.

Een gevoel van jaloerschheid wordt veel algemeener dan voorheen".

Dit alles is juist waargenomen, is aardig geteekend, maar het is de oppervlakte, niets meer. Is het onderwijs, is het meest uitgebreide onderwijs de oorzaak van al deze dingen? De oorzaak ligt immers alleen in de soort van onderwijs. Nu het onderwijs, en het onderwijs alleen *alles* is geworden in het leven, nu de blijde boodschap heet: *kennis is macht*, nu moest komen wat wij zien. Het kan niet anders. Maar het ligt niet aan het onderwijs. Onderwijs zooveel gij wilt, maar geef tevens opvoeding; een opvoeding, die niet alleen het geduld leert, maar ook het gebed; die niet alleen gehoorzaamheid aanprijst, maar het geweten opwekt; die niet alleen levenswijsheid biedt, maar ook karakters vormt. Onderwijs zooveel gij wilt, maar bedenk, bedenk dat het onderwijs is om het leven.

Al deze oude waarheden heeft onze eeuw naar de vier hoeken der wereld weggeschopt en met haar onderwijs is zij de eeuw geworden der schoolmeesterlijke ijdelheid.

O gij kloeke, klare *Frau* Marie Salander, wat hebt gij op het stuk van het onderwijs uw Maarten een fraaie les toegediend.

Mag ik zeggen, wie *Frau* Marie Salander is? Zij is de heldin van Gottfried Keller's jongsten roman. Haar Maarten is een liberale dweeper, een dweeper met het onderwijs. Zooeven heeft hij zijn onderwijsprogram ten beste gegeven, een program dat ons „Volksonderwijs" zou doen watertanden. Maar *Frau* Marie blijft koel, en Maarten, die de koelheid voelt, vraagt: „Vindt ge 't te veel?"

„Lieve man", antwoordt Frau Marie, „integendeel, ik mis nog iets heel belangrijks in uw program. Misschien behoort het er niet toe, misschien moet er nader over worden beslist. Maar het kan niet vergeten, niet over 't hoofd gezien zijn".

„Wat zou dat wezen?" roept Maarten. „Misschien de verplichte kookschool op kosten van staat of gemeente? Maar die behoort bij het program voor de opvoeding van meisjes, dat ook zal worden vastgesteld. Gij zult zonder twijfel in het Vrouwen-Comité benoemd worden en u als mijn vrouw daaraan niet kunnen onttrekken".

„Niets van dat! Ik bedoel iets anders. Ik bedoel den vreeselijken oorlog dien wij Zwitsers in Azië of Afrika zullen moeten ondernemen om een heirleger van slaven te veroveren of de hand te leggen op een land, dat ze ons levert. Want wat zult gij doen? Wie zal de arme boeren helpen bij den landbouw, wie zal voedsel winnen voor de jongens, die tot vijftien jaar dagelijks ter school gaan? Of zult gij die knapen soldij geven, totdat zij twintig jaar oud zijn en dan van alles verstand hebben, behalve van werken?"

Natuurlijk noemt vriend Maarten dit een satire en een zeer bittere. Voor de waarheid, die ons niet toelacht, hebben wij geen anderen naam.

CETERUM CENSEO ARTICULUM CXCIV ESSE DELENDUM, aldus besluit Dr. Betz zijn bespreking van de „Studien en Schetsen".

Het besluit van „Sociale Rechtvaardigheid" klinkt liever. Het predikt berouw. „Het egoisme, waaraan onze bezittende klassen hebben toegegeven, zal moeten gezoend worden. Dan zal de sociale rechtvaardigheid haar heerschappij hernemen. Voor ons, die ons Christenen noemen, is trouwens dit de kern van onzen godsdienst. Want wat anders is het Christendom dan een wederopwekking ten leven door het berouw?" ——

Toch, toch,.... als met *dit* Christendom de wereld moet gered worden, dan hebben wij nog iets langer te wachten dan de „groote veertien dagen" van de Génestet. E. L. C.

BOEKBEOORDEELING.

HET ST. JOSEPHSBLAD.

Hoffelijk kunnen wij het optreden van *Het St. Josephsblad* niet noemen. *Weekblad voor H. Familiën*, aldus lezen wij bovenaan op het titelblad; *Weekblad uit te geven voor Katholieke vereenigingen en huisgezinnen en wel in het bijzonder voor H. Familiën*, zóó in eene opdracht aan Z. D. H. den Bisschop van Roermond. Maar de gelukkig in ons land wijd vertakte Heilige Familie heeft immers reeds jaren haar eigen alom verspreid, onder ieders bereik vallend orgaan, dat met onbezweken moed blijft geven wat het *St. Josephsblad* in zijn proefnummer kwam beloven.

In het „Verslag der vijfde sectie" van het Congres der H. Familie te Venlo in 1882, lezen wij:

Verder zeide de verslaggever [Pater Wulfingh]: het Zondagsblad is algemeen bemind — volstrekt allen tevreden te stellen is aan niemand gegeven — en wordt algemeen geprezen. Dat blad moet de band zijn, die ons allen nauw verbindt, waarin wij lief en leed met elkander deelen en elkaar wederkeerig opbeuren. Daartoe vooral dienen de verslagen van de feesten, die heinde en verre gevierd werden. Die verslagen kunnen in getal meerder worden, al behoeven zij in inhoud zoo lang gerekt niet te zijn.

Ik stel daarom de motie: „Het *Jaarboekje*, wat de lijst betreft, en het

Zondagsblad te verklaren tot officieele organen der Aartsbroederschap van de H. Familie in Nederland".

Deze motie werd met algemeene acclamatie aangenomen.

Maar, mijne heeren, theorie en praktijk zijn twee, daarom stel ik een tweede motie: „Wij, directeuren der H. Familie zullen het *Jaarboekje* en het *Zondagsblad* door onze mededeelingen steunen en aan de meerdere verspreiding van beiden krachtig medewerken".

Ook deze motie werd met applaus begroet en goedgekeurd.

Nog geen vier jaar later verschijnt het *St. Josephsblad* met beloften en een program als het *Zondagsblad.* De grief echter tegen de vlag mag het oog niet doen sluiten voor de verschijning van den nieuwen strijder, die met opgewektheid post vat op een veld, waar nog altijd veel te doen voorhanden is. Of zouden wij mogen meenen, dat op het terrein van onze populaire litteratuur reeds genoeg gedaan is? Wij voor ons begroeten het met ingenomenheid, als mannen gelijk de vijf Eerw. Heeren der Redactie van het *St. Josephsblad* het niet beneden zich achten bij het noemen hunner namen te verzekeren, dat zij hun krachten gaan wijden aan een werk, dat schijnbaar zoo licht en gemakkelijk is. Licht en gemakkelijk? De grijze professor Van der Ploeg wilde wel in een intiem oogenblik mededeelen, dat nooit een zijner artikelen (over moraal), die aan den *Vincentius-Almanak* een zoo hoog aanzien gegeven hebben, ter drukkerij werd bezorgd, voordat het door een tweede en derde hand was gegaan.

Na de lezing der een en veertig voor ons liggende nummers van het *St. Josephsblad* aarzelen wij niet als onze meening uit te spreken, dat de Redactie die, naar eigen schrijven, haar taak breed opvatte, er tot heden allergelukkigst in geslaagd is te geven wat zij beloofde. Terwijl een doorloopend plan gevolgd wordt, werd toch ook voor de zoo hoog noodige afwisseling zorg gedragen. De lieve versjes aan het hoofd der nummers vallen zeker in den geest van het volk. De innige, hartelijke toon, waarop invallende feesten en naar den tijd voorkomende devoties worden besproken, moet wel weerklank vinden en de gewenschte stemming oproepen. Aan het schrijven der hoofdartikels *Geloofs- en Zedenleer* — sedert nummer 10 is het afwisselend *Geloofsleer*, *Zedenleer* — wordt blijkbaar de meeste zorg besteed. Hier toch een enkele vraag: wat beteekent bl. 164: „De doop van Joannes had geene

sacramenteele kracht en werking; *hij kon slechts het lichaam* [ik onderstreep] niet de ziel reinigen"? . . . Is ook de beschrijving van 's Heeren leven en werken wel altoos even waardig en verheffend?

Helder en duidelijk vinden we de verklaring van „al de kerkelijke plechtigheden, op veler verlangen" gegeven. Daar kwam mij echter een Noord-Hollandsche vraag in zekere verlegenheid brengen: of ook bij ons, toen de kerk geconsacreerd werd, gebeurd is wat op bl. 94 van het *St. Josephsblad* te lezen staat: „Daags voor de wijding [eener kerk] worden ze [de reliquieen] naar de kerk gedragen. . . . . Voor de reliquieen, waarbij twee lichten branden, *bidden den geheelen nacht priesters* ter eere van de heilige martelaren"? Ik onderstreepte weer en kan het niet helpen, dat het volk op alles let en ik zoo spoedig niet wist te zeggen, waar tegenwoordig het: *celebrandaeque sunt vigiliae ante reliquias ipsas* naar den zin van het hier aangehaalde in praktijk wordt gebracht.

Het *A. B. C. voor het huishouden* bood schoone gelegenheid, waarvan goed gebruik werd gemaakt, om menigen snedigen wenk te geven; misschien is hier en daar een woord wat triviaal; maar zeer zeker hopen we nooit meer artikeltjes aan te treffen in den geest van: *Ook een kloosterorde?* Het blad wordt veel te goed geschreven, de toon is in den regel veel te waardig dan dat wij het niet innig zouden betreuren andermaal te stuiten op spelingen, geestigheden en uitdrukkingen als voorkomen in het bedoelde artikel.

Die Eerwaarde *Zuster op reis naar Batavia* verstaat de kunst aan het volk mee te deelen wat zij zag en ondervond; hoe gezellig en onderhoudend geschreven! Verder grasduinend in de *Verhalen*, werden wij het meest voldaan door *Het Testament eener Moeder*. Dat is inderdaad een goed gestileerd, zeer boeiend verhaal, rijk aan de teederste tafereelen. Wij hopen, dat het der Redactie mogelijk zal zijn meermalen *zulke* verhalen van eenigszins grooter omvang te geven: de lezers zullen er een prikkel te meer in vinden hunne nummers te bewaren en bijeen te houden, en zoo krijgt het *St. Josephsblad*, wat wij het van harte toewenschen, ook eene meer blijvende waarde.

Allernuttigst is het voorwaar, zonder veel omhaal van woorden, het volk doorloopend op de hoogte te houden van het merkwaardige, wat op kerkelijk gebied voorvalt, maar is het schrijven

van eene populaire kroniek van den dag, die voldoet aan de eischen, welke gesteld mogen worden, ook niet zeer moeilijk en tijdroovend? Altijd juist de feiten meedeelen, de strekking en gevolgen van ingrijpende gebeurtenissen laten zien, daarbij vreemde woorden vermijden of verklaren, de inlichtingen geven, zonder welke het medegedeelde door den gewonen man niet begrepen wordt. . . . dit en nog wat maakt, dunkt ons, het schrijven van een kroniek, gelijk wij die gaarne in een populair blad aantreffen, vaak moeilijk. Toch hebben wij over 't algemeen het *Kerkelijk Nieuws* in het *St. Josephsblad* met voldoening gelezen; wij begrijpen echter niet, op welken grond den derden Januari van het jaar achttienhonderd zes en tachtig kon gezegd worden: „In *Nederland* bloeit de Kerk steeds voort; prachtige kerken verrijzen overal, en de tijd, wij mogen het hopen, is voorbij, dat het onderwijs op de onbillijkste, ongerechtste wijze door den Staat gebruikt wordt, om de bevolking te ontchristenen".

Onder het *Kerkelijk Nieuws*, waar trouwens toch al genoeg wordt samengevat, worden ook de berichten, betreffende H. Families, Congregaties enz. opgenomen. Gelukkig voldeden, althans in den beginne, de inzenders aan het beleefd verzoek der Redactie „alleen de voornaamste bijzonderheden in korte bewoordingen mede te deelen". Of heeft misschien de Redactie, en vroeger meer dan later, het snoeimes durven hanteeren? Dan wenschen wij haar moed toe om daarmee te blijven voortgaan, al zal er soms een minder aangename brief aan haar adres op volgen. Zou het niet wenschelijk en ook mogelijk zijn, gelijk b. v. het *St. Gregorius-blad* doet, een zekere norm aan te geven voor het schrijven van verslagen, welke men geplaatst wenscht te zien!

Zeer begrijpelijk, dat in een blad, niet alleen bestemd voor H. Families maar ook voor andere *Katholieke Vereenigingen*, wijd de kolommen worden opengezet voor de zoo hoog nuttige R. K. Militairen-Vereeniging. In een paar flink en met gloed geschreven artikels, die den katholieken krijgsman bevallen zullen, wijst de „Directeur eener vrij talrijke Militairen-Vereeniging" op de gevaren voor *Onze soldaten* en het middel daartegen in genoemde Vereeniging. Of den „militairen aalmoezenier" soms niet een woord ontsnapt, dat de taal der kazerne wat nabij komt? Beslist kunnen wij ons niet vereenigen met den maatregel, om ter controleering van onze miliciens, of zij lid der Vereeniging zijn geworden, namen publiek te maken. Vooreerst: de maatregel treft,

dunkt ons, maar weinig doel. De miliciens worden ingedeeld in de eerste helft van Mei en het *St. Josephsblad* gaf de eerste naamlijst van degenen, die zich bij de Vereeniging hadden aangegeven, den 20ᵉⁿ Juni, eene tweede en derde lijst 4 Juli, en eene vierde 1 Augustus; van de negen andere afdeelingen vonden we geen opgaven. Nu is er reeds voor jaren op gewezen, wat ook het *St. Josephsblad* (bl. 142) aangeeft, van hoeveel belang het is, dat de lotelingen zich *dadelijk* na de indeeling, bij de Vereeniging aanmelden en dat, als de betrokkenen zulks niet doen, noch voor hen noch voor de Vereeniging veel te hopen is. Als dus ouders alleen door het *St. Josephsblad* moeten weten, of hun zoon lid is geworden der Vereeniging, komen zij te laat. — Ten andere: met den meest mogelijken eerbied voor de R. K. Militairen-Vereeniging kan ik toch gevallen denken, waarin een beste jongen zich kan verantwoorden, als hij geen lid er van wordt; zijn naam komt dus niet op de lijsten, door het *St. Josephsblad* publiek gemaakt; wordt hij dan niet onverdiend in zekere opspraak gebracht bij zijn dorpelingen, bij de inwoners zijner plaats, die het blad lezen? — Gedachtig aan het: *nomina odiosa* zouden we in bedenking willen geven — de zaak is van belang genoeg om er bij stil te staan — voor volgende jaren eenige aandacht te schenken aan de meer afdoende en kiescher maatregelen, reeds elders aangegeven, en liever nog, zou het initiatief niet genomen kunnen worden, door de verschillende Eerw. Heeren Directeuren — er zijn slechts dertien afdeelingen — een gezamenlijk advies te doen opmaken, dat dan, tijdig genoeg, eensluidend aan onze bladen ter plaatsing kon worden aangeboden!

Om te eindigen met het gebruikelijk woordje over de uitgave: voor een weekblad, dat tegen luttel gelds zooveel geeft, is de druk zeer correct te noemen en de uitvoering, over het geheel, meer dan voldoende, althans nu het hinderlijk vol-loopen der letters, dat vroeger nog al voorkwam, vermeden is. Met nadruk geven wij in overweging toch niet te veel kleine letters te gebruiken. Het volk is spoedig geneigd over te slaan wat het niet gemakkelijk kan lezen. Daarom betreuren wij de wijziging met nummer 11 op de eerste bladzijde gemaakt: wij vreezen, dat het evangelie van den zondag, gelijk het daar gewoonlijk met die kleine letter gedrukt staat, slechts door weinigen zal gelezen worden. Maar, zoo blijft dan eene kostbare ruimte onbenut, en juist daar, waar gelegenheid is door kleine, pittige kantteekeningen den

Feestkalender meer leerzaam en voor het volk aantrekkelijker te maken. — Met 't oog op het wenschelijke, dat de nummers bewaard worden, om ze later te laten inbinden, zal het goed zijn, gelooven wij, de strook wit tegen den rug wat breeder te nemen.

Moge de Eerw. Redactie van het *St. Josephsblad* bovenstaande bespreking en de opmerkingen, die we ons veroorloofden, als bewijs aannemen, hoe hoog wij haren tot nu toe geslaagden arbeid waardeeren; moge zij haar blad naast en te zamen met het zoo verdienstelijke *Zondagsblad* zien groeien en bloeien op het uitgestrekte gebied, waar voor zoovelerlei vrucht plaats is, om spoedig thans de gedane belofte te kunnen nakomen: „Ook zal nu en dan een rebus of raadsel worden opgegeven, waaraan eenige mooie prijzen zullen verbonden zijn".

CHR. PHILIPPONA.

GOOILAND.

EEN KRANS VAN SONNETTEN.

Nescio qua natale solum dulcedine captos
Ducit, et immemores non sinit esse sui.
OVID. *Ep. ex Ponto* I, 3.

De volgende gedichten zijn hun ontstaan verschuldigd aan den wensch van een jeugdig en veelbelovend Gooisch toonkunstenaar, wiens naam in onze streken niet behoeft vermeld te worden, doch dien ik gaarne voor vreemdelingen noem: den heer Corn. Andriessen Jr. Hij verzocht mij om eene reeks van teksten, de aloude geschiedenis en overleveringen van Gooiland betreffende, en geschikt om in muziek te worden gezet. Bovendien moesten zij gezongen kunnen worden door allen, die het voorrecht hebben door hem te worden binnengeleid in het rijk der tonen.

Gaarne gaf ik aan deze uitnoodiging gehoor. Immers, daar is geene enkele streek in ons vaderland, die onder dit opzicht kan wedijveren met het Gooi, of het zelfs van verre evenaart. Geene enkele streek biedt, bij zoo kleinen omvang, overblijfselen, herinneringen, legenden en feiten der geschiedenis uit alle eeuwen aan, van den grijzen voortijd, van de vroegste vóór-historische tijden af, tot de jongst verloopen jaren toe, en dit alles wordt in hooge mate opgeluisterd door de verhevene poëzie van het landschap, wouden, beemden en heuvelachtige heiden, waarin deze stemmen der oudheid weêrklinken. Weinig vermoedt de levenslustige toerist, die op een zaterdag-avond midden in den zomer op het ruime perron te Hilversum uit den trein stijgt: weinig vermoedt hij, al het gewoel en gejoel aanschouwende, 't welk daar om hem heen jubelt en draaft en door elkander wemelt, — dat op den afstand van niet meer dan een half uur gaans nog heden in de stille eenzaamheid onder grafheuvelen onaangeroerd de urnen verscholen liggen van zijn voorgeslacht, veel meer dan duizend jaren geleden!

Uit dien vollen rijkdom heb ik niet meer dan eenige edelsteenen gekozen, en getracht ze te omlijsten. Met opzet maakte ik gebruik van den sonnettenvorm. Het was mij niet onbekend, dat er in den laatsten tijd stemmen tegen dezen dichtvorm zijn opgegaan, doch het kwam mij voor, dat een vorm die gebruikt werd (om slechts eenigen te noemen) door Shakespeare en Göthe, en waaraan Petrarca al zijne vermaardheid dankt, geene verdediging behoeft. Het is waar, groote moeilijkheden biedt hij voor den toonzetter aan, maar ik meende, dat voor een jong en vurig door de kunst bezield gemoed het overwinnen van moeilijkheden een lust is. Als ik met bescheidenheid mijn oordeel mag uitspreken, dan zijn in deze compositien de moeilijkheden schitterend overwonnen.

Aan het einde zal men aanteekeningen vinden, die voor elk sonnet den historischen of legendarischen grond er van aangeven, en zonder welke de woorden allicht moeilijk verstaanbaar zouden zijn.

VOORZANG

Zal ik nog eens den harptoon doen ontwaken,
De gouden harp van Gooilands voorgeslacht?
Daar dolen door de scheemring van den nacht
Gedaanten rond, die eenmaal levend spraken.

Hoe zal mijn woord de boei der eeuwen slaken?
De lucht is vol van tonen, wonder zacht,
Geheimnisvol als een gesmoorde klacht,
Of als 't gesuis, dat windeharpen maken.

'k Hoor uwe stem, o schimmen van voorheen!
Een doffe zucht, en droevig angstgeween,
Dan weêr een zang van heilige offerbeden,

't Gemijmer straks, als van een zoeten droom,
Of 't heldenlied, dat davert langs den stroom....
Daagt op, ontboeit u, geesten van 't verleden!

I

HET HUNEBED AAN DE VUURSCHE

Hoe is uw naam, gij sluimrende onder steenen,
Met reuzenhand gestapeld op uw graf?
Was 't vreugde of wee, dat eens u 't leven gaf?
Kwam troostloos hier een blonde jonkvrouw weenen,

Of gingt ge alleen en zonder rouwklacht henen?
Held van weleer, gebroken ligt uw staf.
De linde strooit haar bloesems op u af,
En geurt in 't rond, door 't maanlicht bleek beschenen.

Maar de aarde zwijgt. Alleen de windsbruid suist
Haar nachtzang, die door jonge twijgen ruischt,
En eensklaps straalt de maan in volle klaarte.

Is ook voorlang de heugenis vergaan
Van uw geslacht en glorievolle daân,
De onsterflijkheid zweeft om uw steengevaarte.

II

CARAUSIUS

„Carausius, 't geloei der woeste baren
Verkondt u 't uur der opperheerschappij!"
Zoo sprak ze. En wild, met forsche melody
Kwam 't in zijn hart als gloriezang gevaren.

De zon gaat op. En altijd blijft hij staren
In de open zee. Daar klinkt het, kloek en blij,
Vol wilden moed: „Gij mannen, volgt gij mij?
Volgt gij me alom, in strijd en doodsgevaren?"

Een juichkreet barst uit duizend monden los.
De vlootvoogd rijst in fieren wapendos;
Hij grijpt den staf der Roomsche Imperatoren.

Hij gaat en wint. O wreede, schrikbre straf!
Aan 't verre strand ligt eenzaam, zonder graf,
Zijn aaklig lijk, in nacht en storm verloren.

III

LUITGARDE

't Is rondom stil. Het najaar is gekomen.
De scheemring daalt met gouden gloed op de aard
Luitgarde stijgt op 't rijk getuigde paard
Den heuvel op, langs struikgewas en boomen.

Ze houdt er stand, als zonk ze in teedre droomen,
Terwijl haar oog verre in de verte waart,
En geestdriftvol op beemd en boschgrond staart.
Ineens, daar wordt haar zilvren stem vernomen:

„Mijn Gooiland! Hoe heeft zonder rust of duur
Mijn hart gesmacht naar 't komen van dit uur:
Ik wijde u God, ter Vituskerk van Elten."

En stiller wordt het stille, donkre woud,
En bleeker schijnt het schemerende goud.
De maan komt op. De verre lijnen smelten.

IV

OUD-NAARDEN'S ONDERGANG

„Hoor, o mijn kind, hoe wild de vlammen loeien,
Zie, de avondlucht schijnt aaklig bloedig rood.
Helaas, wij zijn van have en goed ontbloot,
Ik zag ons huis tot assche en puin vergloeien.

„Kom, o mijn kind! Laat straks uw tranen vloeien.
't Is God de Heer, die helpt in allen nood.
Uit rampspoed kan Hij, drukt ze ook zwaar als lood,
Weêr welvaart ons en zegening doen bloeien.

„Kom, o mijn kind! Vloek nooit uw levenslot.
Neen, mistrouw nooit de Vaderzorg van God.
Hij zal de smart eens honderdvoud vergoeden.

„Breng al uw leed ten offer aan den Heer,
Het harte omhoog! Bezin u, schrei niet meer:
Kom, o mijn kind! Kom, laat ons henenspoeden."

V

FLORIS DE VIJFDE

Het Gooische woud weêrgalmt van felle slagen.
Hoe heeft men u, o Hollands Leeuw, verrast,
Uw fiere kracht, uw grootheid aangetast,
Uw moed onteerd in laffe hinderlagen!

Het Muider Slot vernam nooit droever klagen,
Waar blinde woede en haat zich aan vergast.
De heuveltop droeg nooit een droever last.
O Hollands Leeuw, hoe ligt ge in 't bloed, verslagen!

O doode ontwaak, spreek! Dat uw laatste blik
Den moordenaar om 't harte sla met schrik,
Uw spookselbeeld hem in den nacht ontstelle!

't Is alles stil. Alleen een zoet gefluit
Der vooglen klinkt. En 't ochtendklokje luidt
Het *Requiem* in Muiderbergs kapelle.

NAZANG

De winter komt. De stormvlaag is aan 't naadren.
De zwaluw maakt ten uittocht zich bereid.
Het luchtruim dreigt in booze onstuimigheid.
Als schimmen gaan de wolken zich vergaadren.

Een huivring vaart door 't warme hart en de aadren
Op 't eenzaam pad, dat door de heide leidt.
Het bosch verdort en de oude linde spreidt
Haar stervend loof op 't heldengraf der vaadren.

De diepe zee spookt, schuimende op haar pad,
De puinhoop door der lang verzwolgen stad.
Het woud weêrgalmt, en buigt zich krakend neder.

Daar zweeft een klacht in fluisterende vlucht.
Het geestenheir gaat op in ijle lucht.
Eén droeve zucht, — 't is alles zwijgend weder.

J. A. DE RIJK, Pr.

AANTEEKENINGEN.

I. HET HUNEBED AAN DE VUURSCHE. Oudtijds behoorde de Vuursche, thans binnen de grenzen der provincie Utrecht gelegen, tot het Gooi. Het is een zeer schilderachtig dorpje, dat diep verscholen ligt in de bosschen van Drakestein, en welks middelpunt gevormd wordt door den grooten steen, die daar op zijne steunsels ligt, beschaduwd door lommer van zware linden. Dit is een hunebed, het eenig overgeblevene bezuiden Drenthe. Hunebed is „heldengraf": in de taal onzer voorouders beteekende het woord *hune* „reus, held, machtige". Het is eene geheel eigenaardige, geheimzinnige, tooverachtig schoone natuur, die dit graf van een machtige der vroege oudheid omgeeft. Die zware lindenboomen, die het overlommeren, die kruising van wegen, dat bosch rondom, overal boomstammen en bladerengewelf, waar het oog ook henendwaalt, alles lokt tot overpeinzing, en roept de stem van vroeger eeuwen wakker. Vraagt gij den naam van dien dappere, die onder dezen geweldigen steen de glorie van het heldengraf ontving, de stormen van vele eeuwen hebben de klanken van dien naam overstemd, en het verledene zwijgt. Dertig jaren geleden werd er met zorg onder dit hunebed gegraven, maar men vond niets: zelfs de asch was verdwenen, vermoedelijk door vroegere opgravingen.

II. CARAUSIUS. Van oudsher hadden de bewoners van Gooiland den naam van kloeke zeevaarders en krijgslieden, en volgens sommige oude schrijvers was ook Carausius een Gooier, al noemen ook zijn tijdgenooten hem een Menapier, in het Eiland der Bataven opgevoed. Er is iets geheimzinnigs in zijne afkomst. In lagen stand geboren, maar met buitengewonen moed en schranderheid begaafd, werd hij verheven tot Oppervlootvoogd van het Romeinsche bestuur in onze gewesten onder de keizers Diocletianus en Maximianus. Weldra gedroeg hij zich als onafhankelijk heerscher, en stelde zich in het bezit van Britannie. Daar nam hij den titel

van *Augustus* aan, en liet, ten teeken zijner oppermacht, geld munten met zijn beeldenaar en naam: IMP. CARAVSIVS. P. F. AVG., het eerste geld, dat op last van een Nederlander geslagen is. De muntstukken zijn, wat schoonheid van uitvoering aangaat, waardig op ééne lijn te worden gezet met de schoonste munten uit den bloeitijd van den Romeinschen muntslag. Het geluk begunstigde zijne stoutheid, en met moed en kracht handhaafde hij zich in het bewind. Vruchteloos stelden Diocletianus en Maximianus pogingen in het werk om hem ten onder te brengen: zij moesten eindigen, met hem als keizer van Britannië te erkennen. Inmiddels riep Carausius kunstenaars en werklieden in zijn gebied, en maakte zijne onbeschaafde onderdanen bekend met de krijgskunst en de zeevaart. Constantius Chlorus werd met eene legermacht tegen hem uitgezonden, doch kon alleen zijn bondgenooten, de Franken, tuchtigen. Zoo hield Carausius zich zeven jaar staande, ongeveer van 286 tot 293, toen hij eindelijk door een zijner eigene partijgenooten, zijn eersten staatsdienaar Allectus, verraderlijk werd vermoord.

Over dezen buitengewonen man heeft een Amerikaan een geheel boek geschreven, en Gibbon, de beroemde Engelsche geschiedschrijver, zegt van Carausius: „Onder zijn bestuur verwierf Brittanje, bestemd om in toekomende eeuwen het rijk der zeeën te beheerschen, zijn natuurlijken, eervollen rang als zeemogendheid". Onder den naam van Caros komt hij voor in de schoone maar, zooals bekend is, onechte gedichten van Ossian.

Hierboven wordt het voorgesteld, alsof een der oud-Germaansche profetessen, bij onze heidensche voorvaderen zoo hoog geacht, den zeeheld zijne toekomstige glorie voorspiegelde. Men kan zich dat tooneel verbeelden op eene of andere plaats van de Gooische kust, van Muiderberg tot Naarden, of van Valkeveen tot Huizen.

III. LUITGARDE. Zij was eene dochter van graaf Wichman van Hamaland, een gedeelte van het latere Gelderland, die echter ook gezag over de Veluwe en Gooiland bezat. Zij gevoelde zich tot het kloosterleven geroepen, en hare neiging vond instemming en steun bij haar vader, die voor haar in het jaar 968 een klooster stichtte te Elten, aan de zuidelijke grens van zijn gebied. Als bruidschat gaf hij aan zijn kind, nevens andere bezittingen, zijne rechten op Gooiland mede. In die overoude dagen bestond er bijna nog geen roerend kapitaal, de rijkdom was schier geheel in grond-

bezit, en derhalve moest zijn schenking wel in gronden en rechten geschieden.

De nieuwe stichting werd aan God toegewijd onder aanroeping van den H. Vitus. Zoo komt het, dat alle kerken, sinds dien tijd in het Gooi gebouwd, Sint-Vituskerken werden (gelijk heden de katholieke kerken aldaar nog zijn) behalve de eeuwenheugende St. Jan van Laren, die reeds bestond, toen het klooster nog moest gesticht worden.

Ongetwijfeld heeft Luitgarde haar Gooiland bezocht, en er is niets tegen, zich te verbeelden, dat het tooneel, voorgesteld in de met haar naam getitelde versregels, plaats heeft gehad op den Trompenberg. Deze heuvel heette in de grijze oudheid Hooge Dreuvik, en moet zich toen verheven hebben te midden van eene wijde, woeste eenzaamheid, met boomen, struikgewas en heide begroeid.

IV. OUD-NAARDEN'S ONDERGANG. Het oude Naarden was volgens de overlevering door Keizer Otto den Groote gesticht, en heden nog voert Naarden het wapen des alouden Duitschen rijks, den dubbelen adelaar op het gouden veld. Het lag op meer dan een half uur afstands van de tegenwoordige stad, aan het toenmalige strand. Aangaande de lotgevallen van dit eerste Naarden zijn de berichten zeer spaarzaam, doch zeer hoogdravend: het schijnt een hoogen bloei te hebben bereikt. Die bloeiende stad werd in het voorjaar van 1350 verbrand, en ten gronde toe verwoest. Hoe? En door wie? „Het schijnt dat alle Chronijkschrijvers-pennen, die op alle tijden en alle toevallen alle ding dorsten schrijven, hier geen inckt hebben konnen houden." Aldus Hubertus Berch, een Gooisch geschiedkundige uit de 17de eeuw. Nieuwer onderzoek heeft aan het licht gebracht, dat deze verwoesting van Naarden de allereerste daad van vijandelijkheid der Hoeken tegen de Kabeljauwen was. Zekere Dr. Knijff heeft in latijnsche verzen den ondergang van Naarden beschreven: „De vijand kwam in het holle van den nacht met snellen gang bij de muren. Bij maneschijn overvalt hij de slapende schildwachten. Wat moet hier het eerste vermeld, de brand? of de wonden van het weerlooze en overvallen volk? De vlam waait loeiend en krakend. Huizen en kerken worden vernield. De toren ploft neêr" enz.

Nog heden liggen uitgestrekte puinhoopen der stad in de zee, nauwe steenstraten, kerkleien, en zelfs aan de oostzijde een metalen

hek of rooster, dat vermoedelijk tot de kerk heeft behoord. Bij zeer laag water wordt er van dit alles somtijds nog iets zichtbaar.

Het gedicht stelt eene moeder voor, met hare dochter de brandende stad ontvluchtende.

V. FLORIS DE VIJFDE. Het vreeselijke uiteinde van onzen, in weerwil van al zijne gebreken zoo innig beminden graaf Floris V is van algemeene bekendheid, maar weinig weet men, dat het tooneel van dit treurspel voor het grootste gedeelte in Gooiland lag. Het ontbrak den geschiedschrijvers aan de noodige plaatselijke kennis. Daags vóór Sint-Jan 1296 reed de graaf Utrecht uit, en Herman van Woerden was het, die het eerst de hand aan hem sloeg. Dit geschiedde, volgens eene oude en geloofwaardige aanteekening, aan den westkant van het lang verdwenen Gooierbosch, „in die leghe, daer men die valcken plach te vangen". De streek heet tegenwoordig de Egelshoek: daar omstreeks moet hij gevangen zijn genomen.

De samengezworen edelen reden met hem voort, en zeer waarschijnlijk volgden zij den zeer ouden weg, die heden nog door Loosdrecht naar Loenen en Nieuwersluis loopt, gedeeltelijk evenwijdig met de Drecht, en die tegenwoordig de Blok-laan heet.

Waar laatstgenoemd riviertje in de Vecht valt, juist tegenover de monding, verhieven zich de sterke torens van Gerard van Velzen's slot Kroonenburg, waar zij hun hoogen gevangene heenbrachten.

Van Kroonenburg werd hij, nog dienzelfden nacht, ik zou denken te scheep en de Vecht af, op het slot te Muiden gevoerd.

Het was nu Zondag 24 Juni, en te Laren, ter plaatse van het tegenwoordig eenzame kerkhof, waar de overoude kerk gestaan heeft, was heel Gooiland bijeen op het eeuwenheugende feest van Sint Jan, gelijk nog heden op dien dag. (Men begroot de volksmenigte, die daar nog dit jaar 1886 aanwezig was, op vier of vijfduizend.) Zoo komt het, dat zich terstond zulk eene groote menigte bereid vond, om den graaf te ontzetten. Ook dit punt bleef door de geschiedschrijvers onopgemerkt. Wel mislukte dit, maar de samenzweerders moesten toch met hun gevangene de vlucht nemen uit het van alle kanten besprongen kasteel. Op die vlucht werden zij overvallen. De graaf, op zijn paard vastgebonden, stortte in eene sloot, die nog heden 's Graven Sloot heet. Hem niet meer mede kunnende nemen, trachtten zij zich van hem te ontdoen door hem

te vermoorden, maar de spoed, dien zij moesten maken, verhinderde dit: hij werd slechts zwaar gewond, en bleef zoo in de handen der Gooiers achter. Deze voerden hem langs den weg, die tegenwoordig de Berger Goog heet, naar Muiderberg, alwaar hij den geest gaf.

Op de plaats van zijn overlijden werd, 28 jaar daarna, door graaf Willem III eene kapel gesticht, waar ten eeuwigen dage een priester aan verbonden zou zijn, om er de H. Mis te doen voor zijne zielerust. Het altaar stond nauwkeurig vóór de juiste plek, waar hij gestorven was. Deze kapel is de tegenwoordige hervormde kerk van Muiderberg (later herbouwd); de graven van Holland hadden zich het collatierecht voorbehouden, dat ten opzichte van den predikant nog heden wordt uitgeoefend door Z. M. den Koning.

NAZANG. Aan wie bovenstaande aanteekeningen heeft gelezen kan het niet onbekend meer zijn, dat de toespelingen doelen op het Hunebed aan de Vuursche, en op Oud-Naarden, de verzonken stad in de zee.

DE EERSTE BEWONERS VAN EUROPA EN AMERIKA.

(Vervolg en slot van bldz. 37 vv.)

VI. AMERIKA.

Door de reisbeschrijving van den Venetiaan Marco-Polo (geschreven 1298) werd Europa voor 't eerst bekend met de heerlijkheid van het eiland Zipangu (Japan), en in de borst van menig stout zeevaarder ontstond het verlangen dat prachtige land te aanschouwen en deel te hebben aan zijne schatten. Datzelfde land was ook het doel, wat Columbus, door veel edeler beweegredenen echter dan hebzucht of gouddorst geleid, trachtte te bereiken door steeds westwaarts te stevenen. Op dien tocht ontdekte hij Amerika, of liever vond hij Amerika terug.

Reeds in de oude Grieksche en Latijnsche schrijvers vinden wij plaatsen, die op een uitgestrekt land, in den verren Oceaan gelegen, betrekking schijnen te hebben. Overbekend is vooreerst het vers van Seneca:

Venient annis saecula seris,
Quibus Oceanus vincula rerum
Laxet et ingens pateat tellus
Thetysque novos detegat orbes.

Verder spreekt Plato in zijn *Timaeus* van een land buiten de zuilen van Herkules; dit land zou het punt van uitgang zijn om andere eilanden te bereiken, en van deze zou men wederom naar het tegenovergelegene *vasteland* kunnen komen. Plutarchus deelt mede, dat Sertorius bericht ontving aangaande twee eilanden, op 10000 stadiën van Afrika in den Atlantischen Oceaan gelegen; Aristoteles schrijft, dat de Karthagers een onbewoond maar zeer vruchtbaar eiland ontdekten, vele dagreizen ver in den Atlantischen Oceaan. Belangrijker is echter het verhaal van Diodorus Siculus, die (Lib. V, Cap. XIX en XX) eveneens een *zeer groot* eiland op verren afstand van Afrika beschrijft, een eiland, waarvan de bodem gedeeltelijk bergachtig, gedeeltelijk vlak is, en dat hij, vooral de vlakten, buitengewoon heerlijk noemt 1).

Ook in de avontuurlijke reis van Sinte Brandaan, een Ierschen abt, die in de zesde eeuw leefde, staat te lezen, dat Iersche monniken van IJsland uit zoowel Groenland bereikt hebben als een land verder westwaards gelegen, hetgene dan het Amerikaansche vasteland zou geweest zijn. Is ook Sinte Brandaan een ware dolende geloofsridder, en moet men in de reisbeschrijving een zeer ruim deel op rekening der fantasie schrijven, zoo bevestigen toch andere getuigenissen het feit, dat de Noordsche volkeren, mannen met „daden in de vuisten", wier breede borst zeer zeker „met zevendubbel staal beslagen was", en die niet schroomden de broze kiel aan de wateren en zich zelven aan dat lichte vaartuig toe te vertrouwen,

---

1) Vgl. James Kennedy, *Ethnological and linquistic essays.*

Amerika kenden, op hunne tochten aandeden en er zelfs volkplantingen stichtten.

De eerste van deze Noren, die de Nieuwe Wereld zag, was de IJslander Björn (986). Na hem ontdekt Leifr, zoon van den rooden Erik, „Winland det Goda", het goede wijnland (Pennsylvanië), en trekt in 1002 Thorwald, een broeder van dezen Leifr, met 30 man naar Wijnland om aldaar twee jaren te verblijven in een huis, door zijn broeder gebouwd. Een ander onverschrokken zeevaarder, Thorfin Karlsefene, sticht van Groenland uit eene kolonie en hoort van een gevangen inboorling, dat er in de buurt van diens woonplaats menschen wonen, die rondgangen houden, waarbij ze een aan een stok bevestigd doek vooruit dragen en luidkeels zingen. Beschreef deze inboorling misschien eene processie van Iersche monniken, die in Amerika een klooster stichtten?

Een Saksisch bisschop Ion zou in 1059 missionarissen naar dat land, waarvan de sage sprak, hebben uitgezonden, en in 1121 deed ook bisschop Erik van Groenland geloofsverkondigers daarheen vertrekken. Van beide expeditions heeft men sedert niet meer gehoord, maar zeker is het, dat de Indianen der Lorenzo-rivier het kruis als heilig teeken kenden en de herinnering bewaard hadden aan een edelen blanke, die uit het Oosten tot hen gekomen was en hen van eene besmettelijke ziekte bevrijd had 1).

In de ruinen der tempels te Palenque, waarover we later met een enkel woord spreken, vindt men een dui-

1) Dr. J B Weisz, *Lehrbuch der Weltgeschichte*, II. S. 876 ff. Vgl. *Studiën*, X, bl. 113.

delijk kruis uitgebeiteld en daarnaast twee figuren, welke offers brengen, mede een bewijs dat christelijke ideeën tot in Amerika waren doorgedrongen vóór 1492.

De kennis der zoogenaamde Nieuwe Wereld was echter verloren gegaan, en evenals IJsland en Groenland moest ook Amerika teruggevonden worden.

Eerste tijdvak.

Ook Amerika heeft zijn ijstijd gehad. In geheel Canada, in Nieuw-Engeland, in de staten tot aan de Ohio zijn de rotsen overal met gletscherstrepen bedekt, en op dezen door de ijsstroomen doorploegden bodem vinden we de overblijfselen eener quaternaire dierwereld, welke in menig opzicht met de Europeesche overeenstemt, ofschoon ze het eigenaardig Amerikaansche karakter niet verloochent.

Naast mammouth, mastodont, bison, paard, liggen de resten van reusachtige luiaards (megatherium, mylodon), van groote bevers en gordeldieren (glyptodon), wier ruim pantser somtijds aan den mensch tot woning schijnt gediend te hebben. Vermengd met die beenderen liggen daar pijlspitsen, messen, dolken uit steen vervaardigd, een bewijs, dat de mensch op die plaatsen toen leefde. Sommige dier werktuigen dragen nog duidelijk zichtbare „Gletscherschliffe", een teeken, dat de mensch in Amerika hoogstens gelijktijdig met de ijsperiode, waarschijnlijk echter na dien tijd verschenen is. Wel zijn er die beweren, dat Amerika van Azië uit bevolkt is in een tijdperk, dat vele eeuwen vóór de ijsperiode moet gesteld worden, omdat er ten tijde der Spaansche ontdekking reeds de banaan werd aangekweekt. Deze in Azië inheemsche kultuurplant kan het vervoer door de gema-

tigde luchtstreek niet verdragen en moet volgens hen van Noord-Azië naar Noord-Amerika zijn overgebracht, toen nog een tropisch klimaat in de poolstreken heerschte. Maar hierbij dient in het oog gehouden te worden, dat het meer dan waarschijnlijk is, dat Amerika niet alleen langs de Behringstraat of over de Aleutische eilanden maar ook door de Stille Zee zijne bevolking ontvangen heeft, en wij dus aan een transport even goed langs den eenen als langs den anderen weg kunnen denken, terwijl het eveneens bekend is, dat de Chineezen met Amerika in verbinding stonden lang vóór de ontdekking door Columbus 1).

Heeft Europa zijne beroemde schedels, ook Amerika bezit zulke praehistorische bekkeneelen en eischt daarvoor geen geringer eeuwental dan Europa. In het alluviaal gebied van den Mississippi zouden, naar Dr. Bennet, drie soorten van planten elkander opgevolgd zijn: 1°. moerasplanten, 2°. cypressen, en wel twee lagen, 3°. eiken. De moerasplanten en de eiken zouden ± 1500 jaren op die plek gegroeid hebben, de cypressen, naar de doorsnede en jaarringen te oordeelen, 11.400 jaren.

In de benedenste laag der cypressen is nu, tusschen groote boomstammen en bedekt door een reusachtigen cypressen-stam, een geraamte gevonden, dat er dus ten minste voor 11.400 plus 1500, d. i. 12.900 jaren ge komen is.

Dat geheele alluvium is echter, zooals Hilgard terecht aanmerkt, Mississippi-alluvium, waarbij van eene bepaling der oudheid weinig of geen sprake kan zijn.

Het bepalen van den ouderdom van boomen naar het

---

1) Vgl. *Studiën*, XIII, bl. 212 vv.

aantal jaarringen levert niet altijd betrouwbare resultaten, te minder naar mate hun aantal grooter is: waar de een 4000 à 5000 jaren aanneemt, verklaart de ander, dat er hoogstens 500 geteld moeten worden; terwijl sommige boomen één jaarring in verscheiden jaren vormen, hebben andere verschillende ringen gedurende één jaar 1).

Een tweede schedel is die van Calaveras (westzijde der Sierra Nevada), op eene diepte van 132 voet onder afwisselende lagen kiezel en lava gevonden. Bij den schedel lagen geene beenderen van dieren, welke zouden kunnen dienen om de oudheid der laag te bepalen, maar op andere punten der Sierra-Nevada is dezelfde kiezel met overblijfselen van uitgestorven dieren vermengd. De schedel moest derhalve overoud zijn. Toch rijmt die hooge oudheid wederom niet met het feit, dat er nog organische bestanddeelen in de beenderen aanwezig waren; doch de vondst is door onwetende arbeiders gemaakt en de gelegenheid voorbij om de vindplaats nader te onderzoeken, daar de put, waaruit men den schedel opdolf, vol water geloopen is.

Dr. Whitney, die over dezen en andere schedels schreef, heeft wel is waar beloofd, het afdoend bewijs te leveren, dat de mensch in Amerika bijna niet te tellen jaren oud is, maar laat de wereld tot nog toe op dat bewijs wachten.

De talrijke hoopen keukenafval aan de kusten van Maine en Massachusetts — de „Cultur-Anfänge" schijnen in de beide werelddeelen geheel parallel te verloopen —

1) Vgl. Leunis *Synopsis*: *Botanik* § 27. D. Charnay in Petermann's *Mittheilungen* 1882, S. 308. *Naturforscher* 1877, S. 494.

bevatten, behalve eene uitgestorven Alken-soort, slechts beenderen van thans nog levende dieren en zijn derhalve zeker post-glaciaal.

Tweede tijdvak.

Het volk der Dolmen-bouwers in de Oude Wereld vindt in de Nieuwe een tegenhanger in de *Mound-builders*, even weinig bekend als de oprichters der steenmonumenten in Europa. Deze „Mounds" zijn aardhoopen van kolossale afmetingen, die men op het eerste gezicht voor natuurlijke heuvels zoude aanzien en welke men in zeer groot aantal in de Staten Wisconsin, Illinois, Missouri, Mississippi en Ohio aantreft.

Somtijds tot groepen vereenigd, andermaal alleen staande, vormen sommige Mounds kegelvormige heuvels met eene juist cirkelvormige doorsnede of ringvormige omwallingen, even accuraat geconstrueerd; andere zijn nabootsingen van menschen zooals b.v. in Dane-County (Wisconsin), of van dieren (animal-mounds) zooals o. a. van de hagedis in Licking-County, van den alligator in Granville (beide in Ohio), van de slang in Adam's County; laatstgenoemde heeft eene lengte van 700 voet en tracht met geopenden muil een ei, voorgesteld door een ellipsvormigen heuvel, waarvan de groote as 160 voet lang is, te verslinden.

Deze laatste Mound, zegt Joly, heeft bij de geleerden de vreemdste ideeën doen ontstaan. Velen meenen in dit symbool een pendant te herkennen van andere in Griekenland, Aegypte, Assyrië gevonden afbeeldingen en den sleutel tot bijgeloovige meeningen, waarvan de uitingen zoowel

in de tempels van Midden-Amerika als op de megalithische gedenkteekenen van Avebury en Carnac gegrift zijn.

Door die bijgeloovige ideeën zal wel de geschiedenis van de verleiding der eerste menschen door de slang bedoeld zijn, maar in dat geval is het redelijker daarin de sporen eener oorspronkelijke overlevering te zien, welke de verschilende volkeren, van één punt uitgaande om de aarde te bewonen, medenamen op hun weg en in steen beitelden of in reliëf op het oppervlak der aarde afbeelden om ze aan de vergetelheid te ontrukken. Waarschijnlijk echter zijn de meeste van deze diervormige heuvels afbeeldingen van zinnebeelden (Totems) der verschillende stammen.

Naar de bestemming kan men de Mounds in verdedigingswerken, offerplaatsen en grafheuvels verdeelen.

De „Mound-builders" stonden in ontwikkeling en beschaving ongeveer op denzelfden trap als de Europeesche Dolmen-bouwers en paalbewoners. Zij kenden het vervaardigen van gepolijste steenen wapens, het bewerken van koper en ijzer — brons vindt men er niet — het weven, het vervaardigen van aardewerk en waren niet onbedreven in het beeldsnijden. Dit laatste getuigen de vele uit zachten speksteen vervaardigde pijpekoppen, op welke afbeeldingen van dieren of van menschen met groote nauwkeurigheid uitgesneden zijn. Een paar dezer koppen hebben een opmerkenswaardige overeenkomst met Egyptische en Assyrische gelaatstrekken.

Wat de oudheid der Mounds aangaat, schijnt het, dat sommige op het einde der eerste periode opgericht zijn, wanneer het ten minste waar is, dat een der gesneden beelden een olifant, en dat een dezer heuvels een

mastodont voorstelt, twee dieren, welke kort na den Amerikaanschen ijstijd uitstierven. Andere zijn echter zeker van latere dagteekening, daar men er afbeeldingen in vindt van het tamme varken, dat door de Europeanen naar Amerika is overgebracht. Overigens weten wij uit de berichten der eerste veroveraars, dat de bewoners van het zuidelijk gedeelte van Noord-Amerika de kunst verstonden hunne steden door wallen te beschermen, en heuvels oprichtten zoowel om het stam-opperhoofd eene hem waardige woonplaats te bereiden als om er een geschikte plaats voor een zonnetempel te hebben, terwijl in dien tijd de volksstam der Delawaren in kunstvaardigheid volstrekt niet voor de Mound-builders behoefde onder te doen 1).

De „Cliff-dwellings", woonhuizen op bijna ontoegankelijke plaatsen te midden der rotsen gebouwd, waaraan vooral Utah en Nieuw-Mexico rijk zijn, waren voor een deel nog bewoond, toen de Spanjaarden deze streken voor 't eerst bezochten, en kunnen derhalve op geen hoogen ouderdom aanspraak maken. Ook de ruïnen van het rijk der Inca's en de pyramiden, de tempels en de steden van Centraal-Amerika (Palenque, Tenochtitlan, Copan enz.) heeft men getracht in het waas eener fabelachtige oudheid te hullen, maar het is zeker, dat het Inca-rijk niet verder dan eenige eeuwen vóór de Spaansche overheersching terug reikt, en dat de ruïnen van Midden-Amerika nog bewoond waren, toen de Europeër 't eerst

1) In het *Second annual report of the Bureau of Ethnology* (Washington) worden verschillende teekeningen gegeven van duidelijke, op schelpen gesneden of in koper gegraveerde kruisen, welke in sommige Mounds gevonden zijn.

den voet zette op den bodem der Nieuwe Wereld. In Kabah ontdekte de onvermoeide reiziger Désiré Charnay op den muur van een der huizen eene teekening, die een geharnast ruiter voorstelde; de kalklaag, over die teekening heengestreken, bewees, dat ook na de vervaardiging der afbeelding het huis, waarschijnlijk het verblijf van een opperhoofd, nog bewoond was geworden. Daaruit volgt, dat de stad Kabah nog bevolkt was ten tijde der Spaansche ontdekking en, omdat de paleizen en woningen in Centraal-Amerika zoozeer op elkander gelijken, dat ze het product moeten zijn van één enkele architectonische inspiratie, volgt er uit, dat we de oudheid van alle kennen, wanneer men die van een enkel bepaald heeft.

„'t Wordt tijd", schrijft Charnay, „dat men ophoudt aan deze gedenkteekenen der Amerikaansche beschaving een hoogen ouderdom toe te schrijven" 1).

VII. BESLUIT

Wij hebben in deze studie een beeld trachten te schetsen van de eerste bewoners in Europa en Amerika, van hunne leefwijze en hunne ontwikkeling, en daarbij gevonden, dat de middeltermen: de aap-mensch en de mensch-aap, hoezeer ook door de Darwinisten gewenscht, in beide werelddeelen ontbreken. De feiten, welke de nasporingen aan het licht brachten, hebben ons tevens doen besluiten, dat de hooge oudheid van het menschelijk geslacht, mede een noodzakelijke factor in de ontwikkelingstheorie, niet bewezen kan worden, daar alles er toe leidt om het verschijnen der eerste bevolking in Europa zoowel als in

1) Petermann's *Mittheilungen* 1882, S. 205, 207.

Amerika in een verleden te plaatsen, dat niet veel ouder is dan de tot het gebied der geschiedenis behoorende bloeiperiode der Egyptische en Babylonische rijken.

Indien onze lezers dat gevoelen deelen, geven wij hun echter de welgemeende waarschuwing deze overtuiging met de grootste omzichtigheid te verbergen, indien zij nog aanspraak willen maken op den naam van „denkend wezen". En om aan die waarschuwing klem bij te zetten schrijven we het vonnis neer, dat er geveld zal worden over dengene, die het waagt te twijfelen aan de eerste geloofswaarheden van den modernen koran: Darwin is groot en de mensch komt van den aap.

Men luistere: „Voor den diepen denker en den natuuronderzoeker zonder vooroordeelen zijn er weinig raadsels in de natuur, die zoo duidelijk opgelost schijnen, als de afstamming van den mensch. De bewijzen zijn zoo menigvuldig en zoo overtuigend, dat het goedkoope spotten met de zoogenaamde apentheorie niets anders bewijst dan zwakheid des geestes en onbekwaamheid om de noodzakelijkheid eener natuurwetenschappelijke sluitrede in te zien, en hij, die de dierlijke afstamming van den mensch bestrijdt, stelt zich aan de verdenking bloot de eenvoudigste redeneering niet te kunnen begrijpen". Aldus Carus Sterne (Victor Crause) in zijn werk: *Werden und Vergehen* 1).

En ziedaar dan de reden, waarom het menschdom niet eenige duizendtallen van jaren, maar vele duizenden eeuwen oud *moet* zijn!

Rolduc. J. M. L. KEULLER.

1) Uitg. 1886, bl. 571 en 598.

BESSARION EN ZIJN TIJD.

(Vervolg van bldz. 281 vv.)

III.

Als eene belofte van betere dagen klonk door Europa de blijde tijding van Florence. Bleven ook de woeste Hussieten in hunne dreigende houding volharden, waren ook hunne rechters te Bazel minder dan ooit tot onderwerping bereid: wat mocht niet in de toekomst verhoopt worden? het onmogelijke was vervuld, Oosten en Westen hadden elkander omhelsd! En in de vreugde van het oogenblik verdubbelde nu Paus Eugenius zijn ijver om den dag der verzoening tot een dag van blijvende zegening te maken. Moeilijk en langdurig was de arbeid geweest, maar nog viel er veel te doen, eer de akker den vollen oogst kon dragen. Dringend vermaande hij daarom de vorsten om nu althans de onderlinge twisten te vergeten en de weergevondene broeders van het Oosten krachtig te steunen tegen de ongeloovige Turken. En verder nog dan het Grieksche rijk ging zijne vaderzorg. Al vóór het concilie te Ferrara had hij aan de andere christenvolken, die van Rome zich hadden afgescheiden, brieven en gezanten gezonden, en zijne uitnoodiging om den band van eenheid te komen

hernieuwen, had wonderbare kracht. Zelfs in de verste, van den Roomschen Paus sedert eeuwen vervreemde gewesten, werd naar de stem van Eugenius als naar de stem Gods geluisterd.

Te gelijk dan ook met de tijding der groote verzoening ging door de landen der christenheid het bericht, dat een gezantschap der Armenische natie in aantocht was om met de Kerk van Rome zich te hereenigen. En op de Armeniërs volgden weldra de afgevaardigden der Jacobieten, de vertegenwoordigers der Aethiopiërs en Syriërs, der Maronieten en Chaldeeën: allen vroegen kerkelijke gemeenschap en huldigden den Paus als Jesus' stedehouder. Droevig was het, dat juist in die dagen de weerspanningen van Bazel het ergste ondernamen en een tegenpaus kozen, maar de terugkeer van zoovele en zoo ver afgelegen volken tot het middelpunt der eenheid was ten minste eene groote vergoeding en schoone vertroosting.

Hoe handelden intusschen de Grieken? Zoodra het decreet der unie was afgekondigd, maakten zij zich haastig voor de terugreis gereed. De wensch der Latijnen, om nog enkele minder zwaarwichtige geschilpunten gezamenlijk te onderzoeken, werd niet ingewilligd. Na een verblijf van meer dan achttien maanden gingen de meesten, onder hen ook Bessarion, met den keizer scheep te Venetië, en op den 1sten Februari van 1440 kwamen zij te Constantinopel. De ontvangst was verre van hartelijk, de bevolking toonde zich ontevreden. Al was te Florence uitdrukkelijk bepaald, dat in de kerkelijke gebruiken der oostersche Kerk geene verandering zou komen, al bleef het gedeesemd brood in de H. Mis goedge-

keurd en behouden, al behoefde zelfs het *filioque* niet te worden opgenomen in het Grieksche symbolum: toch gold in de oogen der menigte de uitslag der kerkvergadering als een schandelijke nederlaag. Alleen de erkenning en de aanneming van het dogma der Latijnen werd reeds een eerloos plichtverzaken genoemd. Kon ook de keizer met reden roemen, dat hij de voorrechten der Kerk ongeschonden bewaard had, dat het vaderland van de vernieuwde vriendschap met het Westen krachtdadige hulp zou erlangen: het baatte niet, en de hartstochtelijke, heillooze stemming werd helaas! nog verergerd door eerzuchtige volksmenners.

Prins Demetrius, 's keizers broeder, wierp zich op tot partijhoofd der onverzoenlijken, en Marcus van Ephesus werd hun apostel. Straffeloos had laatstgenoemde in zijne ergelijke houding op het concilie volhard. De halstarrige was niet, gelijk de Paus dat wel wenschte, veroordeeld en van zijne waardigheid vervallen verklaard. Bij zijn terugkeer werd hij dan ook door het dweepzieke volk als een heilige verwelkomd, en te midden der schromelijke verwarring zocht keizer Joannes heil in halve maatregelen. Wel gebruikte hij zijn invloed om den goedgezinden Metrophanes van Cyzica en na hem Gregorius, eveneens een beslist aanhanger der unie, op den patriarchalen zetel van Constantinopel te verheffen; wel ook koos hij tot vermoedelijk troonopvolger zijn tweeden broeder Constantijn, die de zaak der unie openlijk voorstond, maar de partij der scheuring kon niettemin haar ongelukswerk gerustelijk voortzetten, en de unie zelve werd niet eens in de kerken afgekondigd. Vooral bij de lagere geestelijkheid en in de vele Grieksche kloosters

vond het verzet tegen Rome krachtigen steun. De monniken van den Sinaï en den Athos weigerden alle gemeenschap met de *latinizanten* en *azymieten*, gelijk de geünieerden verachtelijk genoemd werden. Alleen reeds de vriendschap met Rome werd een geldige reden om de wettige bisschoppen als verraders van godsdienst en staat te trotseeren en hun de gehoorzaamheid te weigeren. Langzamerhand gingen nu velen tot de partij der tweedracht terug. Van hen was wel de voornaamste Georgius Scholarius. Had hij te Florence den vrede op bijzondere wijze bevorderd, in Griekenland verwisselde hij spoedig van meening en toonde hij zulk een geweldigen haat tegen de Latijnen, dat hij bij den dood van Marcus Eugenicus in 1447 diens natuurlijke opvolger was en partijhoofd der onverzoenlijke scheurmakers werd. Met Marcus Eugenicus was Georgius Scholarius het verderf van zijn volk. Met hem blijft hij in de geschiedenis een waarschuwend voorbeeld, leert hij, met welk een blindheid de onbedwongene hartstocht zelfs de meest begaafde mannen slaat. Terwijl de erfvijand onder hunne oogen zich vaardig maakte om aan de Grieksche natie den genadeslag te geven, stookten die blinde leidslieden eener blinde menigte den rampzaligsten burgeroorlog aan en verijdelden zij zooveel doenlijk den kruistocht uit het Westen, hun eenige kans op redding.

Maar zien wij weer naar Bessarion. Niet lang bleef hij van de jammeren in zijn vaderland ooggetuige. Nog in hetzelfde jaar van zijn vertrek uit Italië werd hij te gelijk met Isidorus van Rusland tot kardinaal verheven. Beide ijveraars voor de verzoening waren de eerste Grieken, die ooit het Romeinsche purper droegen.

Isidorus had bij zijn terugkeer de felste vervolging ondervonden van zijn landheer, den Russischen grootvorst Wassilij Wassilijewitsch. De hooge onderscheiding nu, waarmede de Paus niet alleen dien geloofsbelijder maar ook Bessarion eerde, is wel een schitterend bewijs ten gunste van laatstgenoemde. Waarschijnlijk kwam hij naar Italië terug in het jaar 1440. Zeker was hij het volgend jaar in de omgeving van den Paus. De bul der unie met de Jacobieten werd althans ook door Bessarion op dien tijd onderteekend. Te Florence ontving hij den kardinaalshoed, en van toen af tot zijnen dood, twee en dertig jaren, bleef hij een der eerbiedwaardigste leden van het heilig college. Of keizer Joannes in de schromelijke verwarring en tweestrijd dier dagen zijnen aartsbisschop van Nicea gaarne afstond, is niet bekend. Maar zeker had hij in het Westen nooit wijzer en trouwer dienaar. Ook als prins der Latijnsche Kerk bleef Bessarion in het belang van godsdienst en vaderland altoos Griek met het hart en verdiende hij ten volle, gelijk wij zien zullen, den eerenaam van *Latinorum Graecissimus*. Op Bessarion's raad ging Christophorus Garatoni in 1441 als pauselijk gezant naar Constantinopel. Hij bracht van Eugenius brieven en geld voor Constantijn, den toekomstigen keizer. Die prins alleen toch was om zijn goede gezindheid nog de verwachting van het Westen. Want de keizer deed, in zijn angstige zorg om buiten alle partijschap te blijven, voor de unie weinig of niets, en prins Demetrius was niet alleen een vijand van Rome maar pleegde welhaast het ergste verraad. In 1442 keerde hij tegen zijn eigen volk het zwaard en belegerde met Turksche troepen de hoofdstad zijns broeders.

Meer dan ooit werd thans een kruistocht uit het Westen noodzakelijk. Maar Duitschland was innerlijk verdeeld en verzwakt, en ook de oorlog tusschen Engeland en Frankrijk maakte het oogenblik minder gunstig. Niettemin werd een vloot en leger uitgerust. De gewapende schepen der Vlamingen stevenden naar de Middellandsche Zee; Polen en Hongaren maakten zich onder hun koning Ladislaus strijdvaardig, en op het pauselijk woord snelden nog duizenden aan onder de banier van St. Petrus om met hen te strijden. Kardinaal Cesarini vergezelde de kruisvaarders als hun geestelijk opperhoofd om op de slagvelden van Hongarije niet minder uit te schitteren door heldenmoed en opoffering, dan hij weleer in de zittingen der kerkvergadering door welsprekendheid en geleerdheid had uitgeblonken. Aanvankelijk streden de legers der christenen niet zonder geluk. Overwinnend trokken zij over den Donau tot Sophia in het land der Bulgaren. Telkens weken de Turken met zware verliezen. De Christenveldheer Jan Hunyad was hun verderfengel, en de geestkracht in het Westen herleefde. Nu gelukte het den Paus om de meeste vorsten en steden in een algemeenen bond te vereenigen. Op het woord van Bessarion gingen Venetië en Genua hunne galeien met die der Vlamingen vereenigen, en een buitengewoon gezant des Pausen, Franciscus Condolmieri, zijn neef, werd naar Joannes Paleologus gezonden. Daar daagde nog een nieuwe strijder op, die voor een leger telde. Scander-bey, een christenprins van Albanië maar als kind reeds gijzelaar bij de Turken en later een hunner beste krijgsoversten, verliet eensklaps de Turksche vanen, wierp zich met een handvol mannen op zijn vaderlijk

erf, en in een oogwenk hadden de Albaneezen het slavenjuk afgeschud. Sultan Amurath bood thans een wapenstilstand aan van tien jaren, maar na eenige aarzeling klonk weer het voorwaarts, en bij Varna kwam het eindelijk den 10den Nov. 1444 tot een beslissenden strijd. Tweemaal worden de Turken teruggeworpen, zestig duizend tegen twintig duizend. Reeds vliedt sultan Amurath, toen de felle Ladislaus in zijn ijver om den sultan te dooden sneuvelt. Weer hervatten dan de Muzelmannen den woedenden strijd. Scander-bey kan op het juiste oogenblik niet te hulp snellen, en vergeefs staan nog de christenen de geweldige overmacht: afgemat moet eindelijk veldheer Hunyad met het overschot zijner dapperen wijken. Wel duur hadden de Turken de zege bevochten. Zelfs durfden zij de overwonnenen niet nazetten en telden in hunne reien de meeste dooden. Maar ook duizenden christenen waren met den pauselijken legaat Cesarini gesneuveld, en half vernietigd was hun veel kleinere macht. Kon ook door Hunyad en Scander-bey een strijd van schermutselingen worden voortgezet: Constantinopel zou niet gered worden, de kruistocht was mislukt.

Die treurige nederlaag vervulde allen, en Bessarion niet het minst, met groote bezorgdheid. Hoelang zou het Grieksche keizerrijk zich nog staande houden? en altoos hachelijker nog werd de toekomst. In 1448, een jaar na Paus Eugenius, stierf Joannes Paleologus. Constantijn was zijn opvolger, maar ook hij kon de noodlottige tweedracht niet temmen. De wettige patriarch Gregorius ondervond slechts verzet. Zelfs werd hij weldra door zijne vijanden vervallen verklaard van zijne waardigheid,

en moest hij naar Rome de vlucht nemen. Daarentegen beheerschte nu Georgius Scholarius in de plaats van den gestorven Marcus van Ephesus den toestand. Om de gramschap van Constantijn te ontgaan, had hij te Constantinopel de monnikspij aangenomen en werd in zijn klooster als een profeet Gods geëerd. Gennadius, zoo heet hij voortaan bij zijn kloosternaam, was voor het volk een andere Elias, door Achab vervolgd. Zoo kwam het jaar 1451. De scheuring zegevierde binnen de keizerlijke stad, en buiten de poorten dwaalde altoos dichterbij het ondier der verwoesting. Sultan Mahomed was zijnen vader opgevolgd en de geweldenaar maakte zich tegen Byzantium gereed niet om te strijden maar om te verdelgen. In zijn bitteren nood smeekte de rampzalige keizer nogmaals om redding. Helaas de Paus, die alleen naar dien doodskreet luisterde, was onmachtig. Wel zond hij den bekenden Isidorus van Kiew als zijn gevolmachtigde om zooveel doenlijk hulp te brengen, wel ook slaagde de moedige gezant met Constantijns medewerking om eindelijk de unie te doen afkondigen, maar woedender dan ooit verhief zich de oproerige menigte, Gennadius slingerde zijn vervloekingen tegen Rome en Rome's aanhangers, de pauselijke legaat werd smadelijk gehoond, de tempel der Hagia Sophia, waar op 12 Dec. 1452 het decreet van Florence was afgelezen, bleef als een pesthuis vermeden, en tot onder de vensters van het paleis des keizers tierde het gepeupel: „Weg met de Latijnen, weg met hun hulp". De brief, door 's Pausen afgezant medegebracht, wees Constantijn op het hardnekkige schisma als oorzaak van alle ellende. Paus Nicolaus beklaagde zich daarin over

de Grieksche halstarrigheid. Met de Kerk van het Westen doorschouwde hij zeer goed de handelwijze der Grieken, maar geduldig hield hij de oogen gericht op den eeuwigen Hoogepriester Jesus Christus, die tot het derde jaar den onvruchtbaren vijgeboom spaarde. Die woorden van het jaar 1451 waren een schrikkelijke voorzegging. Werkelijk gingen zij het derde jaar in vervulling, toen in 1453 Constantinopel veroverd en het Grieksche keizerrijk uit het midden der volkeren weggenomen werd als een boom zonder vrucht, zonder leven.

Bessarion intusschen, al raakte hij in ons verhaal een weinig op den achtergrond, ijverde met alle krachten voor godsdienst en vaderland. En zijn invloed te midden der Latijnen was niet gering. Paus Eugenius koos hem onmiddellijk tot zijnen raadsman, toonde hem bijzondere hoogachting en poogde zooveel mogelijk den Griekschen kardinaal het gemis van den geboortegrond te vergoeden. Een behoorlijk jaargeld stelt voortaan den armen aartsbisschop van het verwoest Nicea in staat om als prins der Roomsche Kerk te leven. Wordt in 1442 te Florence de schoone kerk van het H. Kruis, waar de kerkvergadering hare zittingen hield, ingewijd: Bessarion, de *Graecorum Latinissimus* van het concilie, verricht in tegenwoordigheid des Pausen en op zijn last de plechtigheid. Het volgende jaar keert Eugenius in vrede naar Rome terug, en Bessarion vergezelt hem. Kardinaal van de kerk der HH. Apostelen ijvert hij aanstonds voor de vergrooting en verfraaiing zijner basiliek, en zijn paleis wordt de verzamelplaats en het toevluchtsoord van Italiaansche geleerden en verjaagde Grieken,

die buiten de schatten hunner wetenschap weinig of niets bezitten. De vroegere Basilianermonnik wordt door Eugenius aangesteld tot beschermer van alle Basilianerkloosters in Italië, en reeds in 1446 houdt hij een algemeene vergadering, in welke hij zijne vroegere kloosterbroeders voorschriften en wijzigingen geeft in de liturgische wetten. Nog meer stijgt Bessarion in aanzien en macht, als Nicolaus V den pauselijken troon beklimt. Den 5den Maart 1449 wordt hij bisschop van Sabina en den 2den Mei van hetzelfde jaar tevens bisschop van Tusculum, welk bisdom tot de eerste en aanzienlijkste werd gerekend. En het kan geen verwondering wekken, dat Paus Nicolaus den Griekschen kardinaal de schitterendste bewijzen gaf zijner hoogschatting, en dat diens beschermelingen van zelf in de hooge bescherming des Pausen zich verheugden. Eenzelfde geest dreef beiden. Zij hadden de wetenschap in den dienst des geloofs vurig lief, en de beoefening der schoone letteren was hun hartstocht. Zendt Nicolaus naar alle streken zijne mannen om perkamenten der classieken tegen goud in te ruilen en wordt hij de stichter der vaticaansche bibliotheek, Bessarion ook zendt overal brieven om afschriften van Homerus, Tacitus enz. Zelf ontdekt hij het verloren manuscript van Coluthus en Quintus van Smyrna, door zijne beschermelingen laat hij de werken der Grieksche vaders vertalen, terwijl hij zelf daartoe het voorbeeld geeft, en nog bij zijn leven verrijkt hij Venetië met eene boekerij, wier roem na vier eeuwen niet verminderde. Maar vooral door zijn brandenden ijver voor de zaak der Kerk toonde zich de kardinaal de pauselijke gunst en zijn hoogen rang waardig. Kon zijn welspre-

kend woord te Constantinopel de vijanden van den vrede niet langer beschamen en aan het onwetend volk den goeden weg wijzen, door tal van geschriften werd dat gemis zoo mogelijk vergoed, en ook te midden der gewichtigste werkzaamheden hanteerde hij rusteloos de pen als een zwaard tegen de ongelukspartij in zijn geliefd vaderland. Terwijl hij geen zijner andere plichten verwaarloosde, werkte hij, al aanstonds gedurende de eerste jaren van zijn verblijf in Italië, om vooral zijne landgenooten te redden en de Kerk Gods onder hen te verdedigen. En had zijn moeilijke arbeid, zijn innige liefde betere belooning op aarde kunnen ontvangen: vergeefsch is zijn werk niet geweest. De geünieerde Grieken van Turkije, Griekenland en Klein-Azië zullen altoos Bessarion dankbaar gedenken als een hunner roemrijke mannen en vaderen in het heilig geloof.

In Italië heeft, behalve Venetië, de stad Bologna bijzondere redenen om hem erkentelijk te blijven. Paus Nicolaus had het einde der Bazelsche scheuring mogen zien. In 1449 was de tegenpaus Amadeüs van Savoye met zijn aanhang tot onderwerping gekomen, en sedert de Romein Stephanus Porcaro het langverdiende loon voor zijne muiterij aan de galg had ontvangen, was het te Rome rustiger en veiliger dan ooit in de dagen van Paus Eugenius. Nicolaus zocht nu ook in zijne staten het pauselijk gezag beter te bevestigen, en het eerst richtte zich zijn blik op de tweede stad van zijn gebied, Bologna. Daar heerschte sinds jaren de burgeroorlog met al zijne verschrikkingen. Roof en sluipmoord waren er alledaagsche misdrijven, in allerlei bandeloosheid verwilderde de bevolking, en de universiteit, eene der ver-

maardste en oudste van geheel Italië, was bijkans verlaten. Derwaarts ging in 1450 Bessarion als pauselijk legaat, en hij vervulde zijn zware, gevaarlijke taak volmaakt naar de wenschen van vorst en volk. Zachtaardig en tevens gestreng, voorzichtig en toch doortastend, beteugelde hij den overmoed der volksmenners, strafte hij de misdadigers, en herstelde orde en vrede en goede zeden. Het gezag des Pausen werd weer geëerbiedigd, de universiteit herrees in vroegeren luister, en de gelukkige Bologneezen kozen hem niet alleen tot beschermheer, maar bij zijn vertrek vereeuwigden zij de herinnering aan zijn gezegenden arbeid en schreven in het marmer: „Aan Bessarion, Bisschop van Tusculum, Kardinaal van Nicea, onzen Weldoener".

IV.

Nog was Bessarion te Bologna, toen de val van Constantinopel als een donderslag door Europa daverde. Te vergeefs hadden de Grieken het uiterste gedaan: sultan Mahomed toonde zich hun meester in troepenmacht en in krijgskunde. Met de schrikkelijkste verdelgingsmiddelen was hij op de schoone keizerstede als op eene zekere prooi neergeploft. De oude schutgevaarten en stormrammen, maar ook de vernielingswerktuigen van den nieuweren tijd beukten de hooge vestingwerken. Uit een monsterkanon als nog nooit was gezien bulderde het sein van den aanval, en uit veertien batterijen sloegen telkens de kogels van honderd dertig kanonnen tegen de dreunende muren. En de ijzeren wil van den aanvaller kende geen hinderpalen. Om de kleine vloot der chris-

tenen machteloos te maken en ook te water de stad te bedwingen, voerde Mahomed, wat zelfs nu een fabel schijnt, des nachts zestig zijner galeien uit den Bosphorus over het hooge voorgebergte van Galata, zoodat den anderen morgen Constantinopels haven, de Gouden Horen, door Turken bezet was. Met wanhopigen moed verweerden zich de belegerden, maar wat vermag tegen de onafzienbare menigte der ongeloovigen hun luttel getal! Tien duizend krijgers slechts, wier beste helft nog uit vreemden, Venetianen en Genueezen, bestond, verdedigden de stad. In hunne reien stonden de laatste telgen van alle keizerlijke familiën, die ooit in Byzantium heerschten, maar de bevolking zelve steunde de dapperen niet. In plaats van alle krachten tegen den geweldigen vijand te vereenigen, verdubbelde men liever in haat tegen de latinizanten, en stelde zich het dweepzieke volk met valsche voorspellingen gerust. Zoo zouden de Turken de stad wel binnendringen, maar bij de zuil van Justiniaan door een engel verslagen worden. Alle wijsheid en vaderlandsliefde was verloren, en ten laatste kwam het noodlottig uur. Den 25sten Mei begon van alle kanten de aanval, en den 27sten besloot de Turksche krijgsraad tot den beslissenden storm. Na met zijne soldaten voor het laatst de heilige sacramenten te hebben ontvangen, snelde de keizer weer terug naar het gevaarlijkste punt, de poort St. Romanus, die door de beste strijders, de Genueezen, onder hun aanvoerder Jan Longos uit het geslacht der Giustiniani, bewaakt werd. Heel den nacht van den 28sten werd van weerszijden verwoed gevochten, en de Turken weken met zware verliezen, maar de poort St. Romanus lag stukgeschoten, en vastberaden ging de

sultan den genadeslag slaan. De laatste morgen kwam. Tegenover de bezwekene poort reed Mahomed, zijn gouden knods zwaaiend, langs de gelederen. Eerst wierp hij zijn slechtste troepen vooruit, en als zij, in menigten neergeveld, de gracht vulden, wenkte hij de keur van het leger, de Janitzaren. Daar stormden voorwaarts over het bloedige pad tien duizend ontembare strijders. Nog weerstonden de christenen den schok. Maar Jan Longos wordt gewond en wijkt. Zijn Genueezen slaan uit elkander, en hun vlucht is het begin van het einde. In de nu volgende slachting viel Constantijn. Zonder een duim breed te wijken, streed hij, de laatste keizer, tot het uiterste, en vond hij den heldendood, dien hij zocht. — Bijkans twee maanden had de belegering geduurd, toen op 29 Mei 1453 Constantinopel genomen werd. In den namiddag woei van de muren de groene standaard, en begon een driedaagsche plundering.

Wat de overwonnenen te lijden hadden, gaat alle verbeelding te boven. Er werden gruwelen gepleegd, aan wier mogelijkheid geen christen ooit had gedacht. En geen geslacht, of leeftijd, of stand bleef gespaard. Zelfs de kruipendste onderwerping baatte niet. Grootvorst Notaras, een van de hoofden der scheuring, had vroeger openlijk den Turkschen tulband gewenscht liever dan den mijter des Pausen. Na de verovering bood hij den woesten verwinnaar zijne schatten, die hij voor de redding van het vaderland had geweigerd. Maar tot belooning zag hij de smadelijkste mishandeling en den moord zijner kinderen, vooraleer hem zelf het hoofd werd afgehouwen. „Wee mij ongelukkige", schreef enkele weken later Bessarion aan den doge van Venetië,

„hoe zonder tranen u melden wat ik ga zeggen! De heerlijkheid van het Oosten is geroofd en vernietigd door de wreedste barbaren, door de ergste vijanden van het christelijk geloof, door wilden, wilder dan wilde dieren . . . De schatkist is geplunderd, de rijkdom der burgers verloren. Verloren is het goud en zilver der tempels, verloren de kostbare edelgesteenten, de rijke prachtgewaden, de relieken der heiligen. Als een kudde schapen werden de krijgers vermoord, de vrouwen in slavernij weggesleept, de maagden mishandeld, de kindertjes aan de armen der ouders ontscheurd. De kerken, de woningen der heiligen, zijn met godslastering en geweld en allerlei soort van misdaden ontwijd. In onze tempels sloegen zij hunne tenten op en onteerden in hun kamp de heilige zaken". — Maar niet om te klagen alleen opende Bessarion den mond. Brandend van schaamte, zocht hij Europa uit den slaap der onverschilligheid wakker te schudden. Reeds in dien eersten brief wijst hij als beproefd staatsman den doge op de gevolgen der groote gebeurtenis, en roept hij als een Peter de kluizenaar ten heiligen krijg. Worden de Turken in Griekenland geduld, zegt hij, dan komen zij ook naar Italië, en vooral Venetië moet dat bedenken. De oorlog dus is noodzakelijk, maar even noodzakelijk daarom het einde van alle tweespalt, de vrede in het Westen. Zonder eendracht geen overwinning. Die overwinning is zeker, maar de christenen moeten haar willen. — Bessarion had recht. Constantinopel was geen gewone stad maar de borstwering der westersche christenheid. Die borstwering was nu genomen, de poorten van Europa stonden open, en reeds sloeg derwaarts de nooit verzadigde Turk

zijn gretigen blik. Toen na de driedaagsche plundering sultan Mahomed zijn zegetocht hield binnen de keizerstede, dankte hij zijn profeet voor de schoone overwinning, maar uitte tegelijk de hoop, evenzoo nog eenmaal Oud-Rome te veroveren. Wel werd die verwachting beschaamd, het gevaar echter was dreigend genoeg. Alleen door de uiterste krachtsinspanning der vereenigde christenvorsten kon het bezworen worden, gelijk Bessarion voorzegd en de toekomst bewezen heeft.

Niet lang na den ondergang van het Grieksche keizerrijk stierf, in Maart van het jaar 1455, Paus Nicolaus. Zijn laatste krachten had hij aan den zoo noodigen kruistocht besteed, maar vergeefs. Spoedig was de eerste verontwaardiging verflauwd. Bekrompen zelfzucht bedierf alles. Nog in hetzelfde jaar van schande sloot Venetië met Constantinopels veroveraar een handelsverdrag, en ter verontschuldiging wees de republiek op de werkeloosheid van de andere christenstaten. Toch werd nog vóór 's Pausen dood en door zijne bemoeiing de vrede van Lodi gesloten. De Italiaansche steden en vorsten beloofden daar hunne twisten te vergeten en tegen den erfvijand zich te vereenigen. De beloften bleven echter beloften. — De nieuwe pauskeuze viel nu op Alphonsus de Borgia, die den naam aannam van Callixtus III. Men wil, dat de kardinalen eerst aan Bessarion dachten, maar dat hij later voorbijgegaan werd, volgens Platina om zijne gestrengheid, volgens Aeneas Sylvius, toen nog geen kardinaal, om zijne Grieksche afkomst. Hoe dat zij, zeker was Callixtus een Paus naar het hart van Bessarion. Ondanks zijn acht en zeventig jaren blaakte hij van ijver om de Turken te

bestrijden. Aanstonds rustte hij eenige galeien uit om de eilanden van den Archipel voor het juk der ongeloovigen te vrijwaren. Te gelijk zond hij, met het oog op een kruistocht, als zijne legaten: den kardinaal van Avignon naar Frankrijk, Carvajal naar Duitschland, en Bessarion naar Napels. Maar ook deze pogingen bleven zonder gevolg. Geen enkele overwinning behaalde de vloot, en de zending der kardinalen mislukte. Alleen Carvajal, een van de krachtigste en edelste mannen dier dagen, werkte niet heel en al vruchteloos. In Boheme verdedigde hij tegen de Hussieten de rechten van den wettigen erfgenaam der kroon, den jongen Ladislaus. Met den H. Joannes van Capistrano, die zestien duizend Hussieten bekeerde, predikte en arbeidde hij in Hongarije voor den krijg, en daar althans werd nog een leger verzameld, dat wel klein en onaanzienlijk scheen maar schitterende zegepralen zou vieren.

Den 13^{den} Mei 1456 kwam de veroveraar van Constantinopel voor Belgrado, het bolwerk van Hongarije. Haastig snelden de kruisvaarders onder Carvajal en Capistrano te hulp. Op den Donau voer held Hunyad de vijandelijke vloot te gemoet en bracht haar zware verliezen toe. Maar de meerderheid der ongeloovigen was verpletterend, en met onstuimigen moed begonnen zij de bestorming. Hunyad zelf geloofde een oogenblik aan de nederlaag. Daar werpt zich Joannes van Capistrano, het kruis in de hand, in het heetst van den strijd. Duizend kruisvaarders volgen, en in onbeschrijfelijke verwarring deinzen de bestormers terug. Hassan, bevelhebber der Janitzaren, sneuvelt, Mahomed wordt gekwetst en vlucht tot Sophia. Driehonderd kanonnen

werden de buit der christenen, terwijl vier en twintig duizend Turken het slagveld dekten met hunne lijken. Twintig dagen later stierf Hunyad als oververzadigd van glorie. Ook Capistrano ontving weldra de kroon der heiligen. Paus Callixtus wenschte Carvajal geluk en stelde ter gedachtenis aan de heerlijke overwinning het feest in van de Gedaanteverandering des Heeren 1).

Nu vooral hadden de christenvorsten hunne krachten moeten vereenigen. Sultan Mahomed kende geen rust. Op nieuw bedreigde hij den gehaten Scander-bey en zond tot in de Krim zijne vloten om alle havens der Zwarte Zee te vermeesteren. Zoo ooit, was nu voor Europa het uur van handelen gekomen. Maar de Venetianen gaven op de uitnoodiging van koning Ladislaus een ontwijkend antwoord, en Hongarije met Boheme geraakten zelf welhaast in nieuwe ellende. Hun jonge koning zou met de dochter van Karel VII huwen, en wellicht kwam zoo ook Frankrijk als bondgenoot de strijdkrachten tegen de Turken versterken. Te gelijk, zoo vleide zich kardinaal Carvajal, kon er eene verzoening tusschen den koninklijken bruidegom en keizer Frederik tot stand komen. Maar de schoone verwachtingen vergingen als rook. Toen de Hongaarsche gezanten uit Frankrijk terugkeerden, vonden zij slechts een graf. Hun vorst Ladislaus was

---

1) Reeds veel vroeger werd in verschillende gewesten dit feest plechtig gevierd. Daarom gelastte al Gregorius IX, dat de gedachtenis van den H. Dominicus niet op diens sterfdag, 6 Augustus, maar een dag vroeger zou plaats hebben. Ook in de Grieksche Kerk werd sedert lang op 6 Augustus de gedaanteverandering des Heeren plechtig herdacht. Paus Callixtus verordende deze feestviering voor de geheele Kerk. Zie Benedicti XIV *Commentarii duo de D. N. J. C Matrisque ejus festis*, Pars prima, DLXXV.

op achttienjarigen leeftijd te Praag aan de pest bezweken. Niet minder donker was in Italië de toestand. Hoe Venetië handelde, is reeds gezegd. Ook Alphonsus van Napels zond zijne vloot niet tegen de Turken, gelijk aan Bessarion beloofd was, maar tegen Genua, en wel op hetzelfde tijdstip, dat de ongelukkige, door partijschap verzwakte republiek hare nederzettingen in Caffa, in Lemnos en Mitylene met moeite tegen de Muzelmannen verdedigde. En zoo ging ook Callixtus ter eeuwige rust zonder het gehoopte heil te hebben aanschouwd.

De eenige hem ten laste gelegde beschuldiging van nepotismus werd reeds lang weerlegd. Volle waarde behoudt voor den onpartijdige het oordeel van den H. Antoninus, dat Callixtus een man was van erkende liefde voor recht en billijkheid en van een onberispelijken en lofwaardigen levenswandel. Terloops zij nog de dwaze bewering vermeld, als zou Paus Callixtus in 1456 de verschijning van een staartster (de komeet van Halley) misbruikt hebben om de bijgeloovigen tot den kruistocht aan te zetten. Nog in den laatsten tijd werd zij herhaald met bijvoeging, dat Bessarion den Paus dien slechten raad had gegeven. Maar de pauselijke bulle van dat jaar, welke tegen den erfvijand algemeene gebeden uitschreef en het kleppen der bedeklok op den middag gelastte, maakt van geen staartster melding. Ook Baronius geeft niets, wat die bewering waarschijnlijkheid bijzet.

Bessarion, die den grijzen opperpriester met raad en daad krachtig bijstond, was tijdens diens regeering ook ijverig bezig met de hervorming zijner oude kloosters-

orde in Italië. Hij gaf aan de Basilianermonniken heilzame regels tot bevordering van godsvrucht en wetenschap, en onder zijn beschermheerschap blonk de beroemde orde met nieuwen luister. Nooit was de staatkunde uitsluitend zijn arbeid. Zoo had hij o. a. met twee andere kardinalen het onderzoek in de heiligverklaring van Rosa van Viterbo, gelijk vroeger in de heiligverklaring van Bernardinus van Siëna tijdens het leven van Paus Nicolaus.

Slechts drie jaren had Callixtus geregeerd, toen de kardinalen in Augustus van 1458 zijnen opvolger kozen. De verkozene was de kardinaal-bisschop van Siëna: Aeneas Sylvius, bij zijnen pauselijken naam Pius II. Had hij in zijne jeugd de schismatieke beginselen van Bazel sterk voorgestaan, zijn later gedrag had alles vergoed. Reeds onder Paus Eugenius was hij een der krachtigste verdedigers van het opperherderlijk gezag geweest, en in Duitschland, bij zijnen vroegeren meester en vriend keizer Frederik, had hij in het belang der Kerk veel gearbeid en voor den oorlog tegen de Turken rusteloos geijverd. Aanstonds dan ook bij zijne verheffing beloofde hij alles voor den kruistocht te zullen doen, en die belofte was hij in den letterlijken zin getrouw tot den dood. Een zijner eerste maatregelen was eene vergadering te Mantua, waar de vertegenwoordigers van alle christenmachten tot den heiligen strijd zich verbinden moesten. Hoewel de berichten uit het Oosten altoos meer onheilspellend klonken, werd de oproeping des Pausen met traagheid gevolgd, en kwam in die samenkomst ook niets tot stand. Wel werd met eerbied naar den vurigen Pius geluisterd, wel trilde aller borst van ver-

ontwaardiging, toen Bessarion van de euveldaden der ongeloovigen sprak, wel ook werden schoone beloften gegeven, maar de duizende kruisvaarders, die reeds op het papier geteld en gemonsterd waren, verschenen nooit in het veld. De Paus gaf echter den moed niet op. Onmiddellijk bijkans na de mislukte vergadering voldeed hij aan het verzoek der Duitschers, en zond hij een legaat om op den rijksdag bij de verschillende vorsten en afgevaardigden der steden voor den kruistocht te ijveren. Aan Bessarion werd die eervolle maar zware taak toevertrouwd. Reeds in de eerste maanden van 1460 vertrok hij, en hoewel de pijnen van het graveel hem folterden en de noordsche koude op zijn gestel een ongunstigen invloed had, vertraagde hij geen oogenblik zijnen arbeid. Meer dan anderhalf jaar trachtte hij de geschillen te vereffenen en geestdrift voor de grootsche onderneming op te wekken. Van Neurenberg verlegde hij den rijksdag naar Worms, en van Worms ging hij wederom naar Weenen; aan allen, ook aan de traagsten, moest de gelegenheid tot handelen vergemakkelijkt worden. Maar evenmin werd nu het groote doel bereikt. Wel smaakte hij de voldoening om althans keizer Frederik met meerdere prinsen en ook met Mathias Corvinus, den koning van Hongarije, te verzoenen, doch zijne gewichtige zending scheen maar half begrepen. De kleingeestige baatzucht dacht er weinig aan, dat de pauselijke legaat in zijn persoon het treffendst voorbeeld was van de zoo gewenschte en zoo noodzakelijke opoffering, dat hij met een ziekelijk lichaam de vele ongemakken der reis in een vreemd land zonder morren verdroeg, en met volkomene toewijding voor het heil der

christenheid zijn leven ten beste gaf; veeleer verwekte zijne verschijning geheime vrees; want als prediker van den kruistocht kwam hij geld vragen en nieuwe lasten opleggen. Omstreeks het einde van 1461 vertoefde Bessarion op zijne terugreis te Venetië, waar hij als een vorst verwelkomd en met het patriciërschap geëerd werd. Vandaar vertrok hij spoedig naar Rome, maar zijne gezondheid was in het koude noorden geknakt, en te Ravenna bracht hem een zware ziekte aan den rand van het graf. In den brief, dien hij toen aan Pius II zond, vroeg hij den Paus om zijne laatste beschikkingen te bevestigen en hem den apostolischen zegen te schenken. Mocht God nog zijne dagen verlengen, dan beloofde hij op nieuw trouwe gehoorzaamheid en dienstvaardigheid ten einde toe.

Middelerwijl zette de Turksche veroveraar zijn werk voort met schrikkelijken ernst, en alle middelen waren hem dienstig. Na de eerste uitbarsting zijner woede had hij te Constantinopel de verwonnenen schijnbaar verdraagzaam behandeld, en hun zelfs Gennadius tot patriarch gegeven. De veinzaard wist wel, dat de Grieken, zoolang zij Rome bleven haten, zijne slaven waren. In den Peloponesus stookte hij twist tusschen twee christenprinsen en broeders Thomas en Demetrius, om voor den laatste, die zijn godsdienst laaghartig verried, partij te trekken. Hij bezette de eilanden in den Archipel. De Prins van Lemnos werd verjaagd, Lesbos viel. Constantinopel, de groote prooi, had den honger van den leeuw alleen geprikkeld en niet verzadigd. Ook prins Thomas, de laatste telg der Paleologi en wettige erfgenaam van Byzantium, moest na wanhopigen strijd en on-

danks de door Bessarion verleende hulp de wijk naar Italië nemen. De Paus ontving hem met alle onderscheiding en zorgde, dat de rampspoedige balling ook in Rome als vorst kon leven. Hij was althans gelukkiger dan de laatste keizer van Bessarion's vaderstad. In 1462 viel Trebizonde, en de belofte van lijfsbehoud werd trouweloos gebroken. Aan David Comnenes met de zijnen bleef alleen de keuze tusschen den koran en den dood, en alle Comnenen deden die keuze als christenen: slechts één enkel kind bleef om zijn jeugdigen leeftijd in leven.

In hetzelfde jaar zien wij Bessarion, van zijn ziekte hersteld in de heilige stad. Prins Thomas had op zijne vlucht een kostbare reliek uit Patras medegebracht, het hoofd van den apostel Andreas. Toen nu de aan Pius geschonkene schat met veel plechtigheid en onder grooten toevloed van volk naar St. Pieter werd overgebracht, hield Bessarion de feestrede, in welke hij o. a. den Paus als den waren Petrus en broeder van Andreas begroette, en allen tot den kruistocht opwekte. — Het volgend jaar ontving hij een nieuwe waardigheid, welke hem, al was hij reeds lang een der eerste kardinalen, bijzonder dierbaar was. Bessarion werd patriarch van Constantinopel. Zijn voorganger was Isidorus van Rusland geweest. Deze kardinaal, tijdens de bestorming van Constantinopel aldaar pauselijk legaat, had zich bij de inname alleen door list aan een zekeren dood onttrokken. Hij dekte het hoofd van een gesneuvelde met zijn rooden hoed, en in een vreemd kleed onkenbaar geworden, werd hij met andere gevangenen als slaaf verkocht, maar slaagde er in na eenigen tijd zich los te koopen. Te

Rome teruggekeerd, verving hij den gestorven patriarch Gregrorius, die, sedert 1451 uit Constantinopel verdreven, als balling in de eeuwige stad had geleefd. Nog vijf jaren had daar Isidorus de patriarchale waardigheid bekleed, toen hij stierf. Uit Viterbo, waar hij om zijne zwakke gezondheid vertoefde, zond nu de nieuwe patriarch aanstonds een herderlijken brief naar zijne dierbare Grieken. Die brief sluit de lange reeks van Bessarion's theologische geschriften. Hij wijst daarin op het schisma als de oorzaak aller rampen en, heeft de weerspannigheid zijn arm volk ongelukkig gemaakt, door de gehoorzaamheid alleen zal het gered worden. Zonder dan veel over de voortkomst van den H. Geest uit te weiden, leert hij met allen nadruk het pauselijk primaatschap. Vervolgens spreekt de verkozen herder, om het vertrouwen te winnen, een enkel woord van zichzelven, maar zoo spaarzaam mogelijk. Altoos heeft hij de waarheid liefgehad en gezocht, heel zijn leven bestudeerde hij vooral de bestredene geloofswaarheid. En hoe kon het anders geweest zijn? Uit onaanzienlijken stand geboren, in kloosterlijke tucht opgevoed, leerde hij vóór al het andere den rijkdom van het ware geloof waardeeren, en voedde hij onophoudelijk zijn geest met waarheid en gerechtigheid. En nu is hij oud geworden; hij weet, dat maar weinig tijds hem nog overblijft. Nabij is voor hem het oogenblik, waarop de menschen gaan vreezen wat zij vroeger niet vreesden. Maar hoe meer de dood nadert, des te meer troost hem de zekerheid van zijn geloof, en hij hoopt, dat de ongeschondenheid van dat geloof zal aanvullen, wat aan zijne goede werken ontbreekt.

Met recht sprak Bessarion van ziekte en ouderdom, echter niet om in werkelooze rust zijn laatste dagen te slijten. De rampen der christenheid gedoogden zulks niet. Altoos verder drong de Turk naar het hart van Europa: Mahomeds gelofte om in Italië zelf den oorlog nog te brengen bleek meer dan een ijdel woord. Walachije werd te vuur en te zwaard verwoest. Bosnië en Slavonië ondergingen eenzelfde lot. Venetië sidderde voor de bezittingen in Dalmatië en in den Peloponesus. Eindelijk dan moest wel de bekrompene baatzucht zelve inzien, dat de oproeping des Pausen om den oorlog op leven en dood te beginnen een daad was van hooge staatkunde. De Venetiaansche senaat zond dus een gezant naar Rome, en Pius antwoordde met alle mogelijke hulp te beloven en Bessarion als legaat voor de republiek te benoemen. In Juli 1463 werd de kardinaal te Venetië met koninklijken luister ontvangen, en als met koninklijk gezag drong hij in weinige dagen de besluiteloozen tot de oorlogsverklaring. De bevelhebber der vloot kreeg last om, zoodra hij het raadzaam oordeelde, de vijandelijkheden te beginnen, en naar alle hoven ging de tijding, dat Venetië op aandringen van Bessarion tot den oorlog besloten was. Nu traden ook de anderen toe. Terwijl de veertig galeien der republiek ter zee de ongeloovigen zouden aanvallen, maakte de koning van Hongarije zich vaardig om met al zijn troepen te land den krijg te hervatten, en held Scander-bey beloofde nieuwe overwinningen. Alleen vroegen beide vorsten de noodige geldsommen tot onderhoud hunner legers; dan zou overal te gelijk, in Hongarije en Bosnië, in Albanië en Morea het oorlogsspel op nieuw beginnen. Ook de machtige Philips de Goede

van Bourgondië trad toe. Zelf zou hij aan de spits zijner kruisvaarders uittrekken. Hoe schoon echter de vooruitzichten schenen, de moeilijkheden voor de groote onderneming waren niet gering. Florence weigerde alle medewerking en bewees zelfs door hare koopvaardijvloot in de Levant den sultan goede diensten. Venetië had geschillen met Triëst, en niet dan na veel arbeid van Bessarion kwam eene verzoening tot stand. Ook in de kerkelijke staten kon niet eens onverdeelde aandacht aan den heiligen krijg gewijd worden, maar moest eerst tegen een Christen-Turk, Sigismond Malatesta, heer van Rimini, wapengeweld worden gebruikt. Van Frankrijk was volstrekt niets te hopen. De koning had op de bede des Pausen hooghartig en in vijandelijken zin geantwoord. Niettemin werden de oorlogstoebereidselen voortgezet. De vloot te Ancona kwam gereed, het uur van handelen had geslagen, helaas! ook het uur van teleurstelling. De hertog van Bourgondië zond troepen, maar verscheen zelf niet. Venetië aarzelde; nog op het oogenblik, dat zij zich strijdvaardig verklaarde, onderhandelde de republiek heimelijk met de Turken over Mitylene. Treuriger nog deed Florence. De Florentijnsche gezant bij den Paus meende, dat de oorlog alleen ten bate van Venetië zou strekken en wenschte, dat de Venetianen hunne twisten met de Turken alleen zouden uitstrijden. Met verontwaardiging wees Pius hem af en deed zijne gelofte gestand om in persoon ten strijde te trekken. Reeds woelde in zijne leden de koorts, die hem ten grave zou brengen, maar verliet hem de christenheid, hij verliet de christenheid niet. Niet langer riep hij tot de vorsten: „gaat", maar: „komt". Te zwak om over land

de reis te doen, verliet hij Rome langs den Tiber en stevende in een galei naar Ancona. De kardinalen gaven met Christus' Stedehouder hetzelfde voorbeeld van zelfopoffering. Vooral verdienen de twee oudste genoemd te worden: Carvajal en Bessarion. Zes jaren lang had de eerste in Hongarije bij de kruisvaarders de ergste ontberingen uitgestaan en zijne krachten uitgeput, maar op de eerste bede van den Paus om wederom bij de verzamelde legerscharen als geestelijk opperhoofd orde en tucht te handhaven, aarzelde hij geen oogenblik naar Ancona te gaan. „Heilige Vader", zeide de edele grijsaard, „acht gij mij nog geschikt voor zulke groote dingen, dan volg ik zonder uitstel uwe bevelen en meer nog uw voorbeeld". Ook Bessarion weigerde het overschot zijner dagen den Christus niet. Hij maakte zijne laatste beschikkingen en ging op een eigen oorlogsgalei met den Paus het uiterste wagen. Maar God had het anders beschikt.

Toen de zieke Paus te Ancona kwam, was hij stervend. Bij zijne sponde knielden de kardinalen en ontvingen zijne laatste bevelen en zegen. Met gebroken stem betuigde hij in het katholiek geloof te sterven, en nadrukkelijk beval hij hun nog eens zijn groote onderneming voor het heil der christenheid aan. Na het laatste vaarwel bleef de kardinaal van Pavia alleen aan het sterfbed. „Herinner onze broeders er aan", fluisterde de zieltogende, „onze zaak voort te zetten en help hen zooveel gij kunt. God zou u straffen, als gij zijn werk verliet". Dat was zijn laatste woord, zijn laatste zorg: de heilige krijg, de redding der christenheid. Voorzag hij wellicht, hoe zijn ontijdige dood ook zijn levensdoel

zou verijdelen ? Vergeefs wenschten Carvajal en Bessarion de besluiten van Pius ook na zijnen dood uit te voeren. Zelfs zij, die het grootste belang bij den oorlog hadden, de Venetianen, huiverden en traden onwillig terug. Wat alleen dan nog mogelijk was, werd gedaan. Op voorstel van Bessarion bleven daarom de pauselijke galeien aan den doge op voorwaarde van teruggave, zoo de nieuwe Paus zulks verlangde. Ook de sommen voor den kruistocht, 52000 goudstukken, werden den doge ter hand gesteld voor den Hongaarschen koning, opdat deze althans den strijd zou voortzetten.

Zoo werd door kleinmoedige zelfzucht het heldenwerk verhinderd. Zelfs de stervende opperpriester had te vergeefs gesmeekt en gepredikt. Weg was de ridderlijke moed, de christelijke offervaardigheid, die eens staten en volken drong om alles te geven voor het welzijn van allen. Maar hoe dikwijls dan ook zou nog de oorlogskreet der ongeloovigen door het Westen daveren, hoe lang nog zou te Constantinopel de halve maan voor ons werelddeel het teeken blijven van onzekerheid en verwarring! Voortaan strijden wel Venetianen, Hongaren en Albaneezen den zwaren strijd, maar voor zichzelven en alleen in eigen belang. Geen heilige geestdrift werpt meer Europa op Azië: de middeleeuwen zijn voorbij.

Warmond. P. L. DESSENS.

(*Slot volgt.*)

CHRONICA.

II.

De ongerechtigheden in deze wereld zijn velen. Wie ze allen zou willen herstellen ondernam een hopelooze taak. Mag men daarom aarzelen een poging daartoe te wagen? Allerminst wèl wanneer het een vijand geldt.

Naar het vrij algemeen oordeel onzer tijdgenooten, is Ernest Renan een „vat van ijdelheid". Dit oordeel nu is onrechtvaardig.

Men oordeele slechts.

Ernest Renan, dit is niet wel te loochenen, is vol van zichzelven. Hij houdt er niet alleen van van zichzelven te gewagen, maar hij gewaagt van zichzelven met groot genot. Hij is blijkbaar overtuigd, dat dit de moeite loont. Als hij andere dingen, personen of zaken vermeldt, dan vermeldt hij die niet om wille van deze, maar om te openbaren, wat hij, Renan, over hen denkt; hoe hij tot die gedachte gekomen is; waarom hij die gedachte vol houdt, welke verwisseling er nog in deze zijn gedachte kan plaats grijpen.

Die laatste trek is van beteekenis. Men kan spoedig ontdekken dat in de „Vie de Jésus" de levensbeschrijver de hoofdpersoon is. Men ziet zonder moeite, dat de beschouwer van St. Paulus van meer gewicht is dan de Apostel der heidenen zelf. Het is te gemakkelijk iets dergelijks te zeggen van „l' Antechrist"

Maar het wisselende in Renan is het eigenaardige, hij weet, dat hij wisselt en hij schept er genoegen in, hij gaat er groot op. Want dit wisselen is bij hem iets anders dan het onophoudelijk nekje draaien van een pauwin, die haar staart wil zien. Neen, het is eenvoudig de drang van zijn geestelijk bestaan, dat hem drijft om alles voor allen, of liever alles van alles te zijn. In Renan leeft alles wat geweest is en alles wat komen zal. Daarom is hij een scepticus; maar een scepticus van den eeuwigen vrede en de volle harmonie. Hij is alles. In hem dicht de geest der eerste Ariers; in hem schakelt Çakya zijn *soutras;* in hem donderen Israels orakeldragers; in hem leven de apostelen, strijdt Mahomed,

peinst Spinoza en, als Renan diens huis op de Paviljoengracht aanwijst: „C'est d'ici peut-être que Dieu a été vu de plus près", dan is deze uitspraak de profecie van het woord, waarmee het nageslacht de woning van Renan zal groeten.

Deze man, die alles van allen is, kan ook alles worden; het is niet anders dan een noodzakelijk gevolg.

„En dan geen vat van ijdelheid?" klinkt het: „een Heidelberger vat!"

Zacht wat, zacht wat. Men kan vol zijn van zichzelven zonder daaraan schuldig te wezen. Het alomvattende in deze natuur moet zich openbaren.

Maar dit is geheel iets anders dan ijdelheid. IJdelheid is dwaas vertoon en wat men er verder al van zeggen kan. Bij Renan is immers van dwaas vertoon geen sprake.

Zie slechts. Men kan een man het best beoordeelen naar het antwoord, 't welk hij geeft op twee vragen: wie is uw geestelijke tweelingbroeder? wat zou uw liefste werk zijn?

„Bijna een gezelschapsspelletje", — 't mag zijn, maar de toets heeft haar waarde.

Wil men nu weten wie de tweelingbroeder is van Ernest Renan?

Geen ander dan Franciscus van Assisie.

Nu ja, van Franciscus van Assisië heeft hij dan ook gezegd: wat hem onderscheidt in zijn eeuw, en in alle eeuwen: „c'est sa complète originalité".

Neen, Renan weet te goed — is het geen blijk van verheven zelfkennis? — dat hij onder dit opzicht niet op den heiligen patriarch gelijkt. Neen, „un critique éminent, M. Scherer", staat over deze verwantschap even verbaasd als gij en ik.

Waarin dan deze zielsgemeenschap schuilt?

Och „in de geschiedenis als in 't daagsche leven voelt men zich meer tot elkander getrokken door dezelfde gebreken dan door dezelfde deugden". Voelt gij het? Renan weet te goed, dat van deugden bij hem geen spraak is. Maar geloof niet, dat hij Franciscus van Assisië lasteren wil. Neen, de gebreken zijn zeer dragelijk. Het gebrek dat aan deze beiden gemeen is, is het idealisme. Zij leven beiden van idealen, Franciscus en Renan. Beiden zijn vruchtgebruikers van het leven; bezit of eigendom vragen zij niet. Renan vraagt alleen genot en gaat door de wereld met de Bergrede als zijn levensgids.

Van nog beminnelijker nederigheid en nog onweerstaanbaarder teederheid getuigt de zielewensch van Renan.

Het boek, zoo verhaalt hij, het boek dat zijn ijverzucht opwekt, is het misboek. Het kleine misboek, dat de epistelen en evangeliën van den zondag, de gebeden der H. Mis en verder eenige liturgische gebeden bevat. Dat wekt zijn ijverzucht op. Niet zoozeer om den inhoud, o, er zijn fraaie dingen in! de groote kenner van alle godsdiensten wil het nog wel toegeven, maar toch .... het boek heeft te veel geluk gehad met het oog op zijn inhoud. Weet gij welk geluk? Dit boek wordt door vrouwen gelezen „avec amour" in de uren van afzondering en eenzaamheid; op dat boek rust het oog der vrouw; het geniet „l'incomparable privilège de recevoir le regard abandonné de la femme, au moment ou elle se croit seule avec son créateur". Zulk een boek moest zijn als een kleed uit goud en fijn lijnwaad geweven.

Niets is minder waar. Dit boek, — bedenk eens: allerliefste schepselen „le serrent d'une main fervente"; meer, meer nog: „parfois le portent a leurs lèvres", — dit boek is vol zwakheden, vol dwalingen, vol absurde dingen „de choses qui entretiennent la femme dans la fâcheuse habitude de trop pactiser avec l'absurde". Dit boek, ja dit boek bevat regels — en regels, waarop zoo schoone oogen rusten, „sur lesquelles tant d'yeux charmants se tiennent fixés avec une sorte de tension amoureuse" — regels waar geen zin in te vinden is.

Ja, de wereld zou een groote schrede vooruit zijn gegaan op den dag, die haar een ander misboek gaf. O neen, Renan zal zelf de samenstelling niet beproeven: „talent, coeur, naivité", wat er als tot zulk een „oeuvre délicate" niet noodig was!

Maar toch, — eenige vrienden en vriendinnen hebben Renan gezegd, hoeveel troost en hoeveel stichting zij in sommigen zijner werken hadden gevonden, en toen is de heer Renan tot de gedachte gekomen, hoe hij eenige brokstukken uit zijne werken onder den naam van *Lectures pieuses* verzamelen zou. Zoo in twee-en-vijftig afdeelingen voor de twee-en-vijftig zondagen van het jaar. En zie eens, ook uit de Evangelien en uit de Vaders van het geestelijk leven, zou Renan iets nemen, en hij zou er een gebedje bijvoegen en wat gekruide zielespijs, „un bouquet spirituel à la façon de François de Sales" en ook zouden er plaatjes bijkomen. Alleen aan een paar weglatingen zou de vrome vrouw het onderscheid tusschen dit boek en het misboek bespeuren.

Misschien, misschien zou zij zelfs onder zekere opzichten aan het nieuwe boekje de voorkeur geven.

Is dit misschien op de grens der nederigheid? Och, Renan verlangt toch zoo weinig. In klein formaat wat bladzijden, wat waarheidslievende bladzijden bijeen brengen voor hen of voor haar, die met het oude misboek geen vrede meer hebben. Och ja, en het is hem vooral te doen om *haar:* „ma dernière ambition sera satisfaite, si je peux espérer entrer à l'église après ma mort, sous la forme d'un petit volume in-18°, relié en maroquin noir, tenu entre les longs doigts effilés d'une main finement gantée".

Dit is te veel. In een kerk komt de heer Renan niet. Zelfs de *temple de Cythère* zal voor hem niet openstaan.

Alle scherts ter zijde: is het niet jammer, dat wij niet meer leven in den tijd van Daniel en Suzanna en steenen mogen werpen op vieze oude mannetjes? Is het niet jammer, dat wij niets hebben dan wat spot?

Voort, gij oude Sater, voort! Schommel uw buikje op uw waggelende leden en uw knikkende knieen voort, terwijl de brandnetels en de keien in woorden vliegen om uw hoofd! Red uw lijf, gij oude vrouwengek, het is alles wat gij te redden hebt.

Maar neen, blijf!

In *L'abbesse de Jouarre* heeft Renan ons het vrome boek geschonken, dat zijn recht op het samenstellen van den nieuwen *Paroissien* moet staven.

Daar ligt de sleutel van het geheim, waarom Renan dit boek geschreven heeft.

Ik zal in twee woorden zeggen wat de *Abbesse de Jouarre* is.

In het Collège de Plessis, door de fransche revolutie in een gevangenis herschapen, ontmoeten elkaâr een abdis en een markies. Zij hebben elkaar lief gehad, maar de abdis heeft haar gelofte gehouden en de markies heeft haar eer geëerbiedigd. Nu het laatste oogenblik gekomen is — op den volgenden morgen bestijgen beiden de guillotine — gaan deze beide karakters in een vloedgolf van wulpschheid onder en predikt de markies de leer, dat de dood aan hen het recht geeft om te genieten en als recht te genieten, wat zij het geheele leven door als oneerlijk, als onrecht hebben verworpen.

Beiden vieren dan ook hun doodsfeest op de door den markies verlangde wijze.

Dit is eigenlijk de geheele *Abbesse de Jouarre*. Wat er verder volgt, dat de abdis gespaard blijft, dat het doodsfeest in een wichtjen herleeft, dat een republikeinsche held deze fraaie *restes* van het *ancien régime* tot zijn vrouw en kind maakt, dit alles zijn aanhangsels, die op hun best de satirische bedoeling hebben om te toonen.. met hoe weinig een republikein tevreden kan zijn.

Is het niet duidelijk, dat Renan in dit geschrift ons zijn bevoegdheid om als kerkvader op te treden en een gebedenboek te scheppen toonen wil? Is het niet zijn bedoeling de gemeenschap tusschen hem en Franciscus van Assisië te openbaren?

Dit boek is meer dan zijn *de arte moriendi*. Het is zijn voorbereiding tot den dood, het zijn zijn gebeden der stervenden.

Is zij niet fraai en verheven deze voorbereiding tot den dood in liefde?

„Julia, wat men doet in het aangezicht des doods, staat boven de gewone orde. Wie zal u oordeelen? God, dat is de werkelijkheid der dingen, ziet de reinheid van ons leven. De menschen bestaan niet meer voor ons, wij zijn alleen in de wereld; als twee schipbreukelingen op een wrakstuk, binnen weinige uren gewisse prooi des doods. Waarom heeft de natuur in geheimzinnige teugels den machtigsten trek, dien zij ons gaf, geslagen? Ter wille van de toekomst der menschheid. Onze liefde, lieve Julia, zal zonder toekomst zijn. De zoete trilling, die wij zullen gevoelen, totdat de valbijl neêrploft, is heel hare uitkomst.

. . . . . .

„Zie lieve, ligt in deze liefde niet de kroon van ons leven? Wel gewettigd is uw schaamte, om die schaamte heb ik u lief. Maar weg met de gedachte, als ware de liefde slechts een lage genieting; weg met het oppervlakkig onderscheid tusschen zintuig en ziel. Wat is de ziel zonder het lichaam, en de zintuigen wat geven zij anders dan het innigst medeleven met het heelal? Het goede is het doel van het wereldleven, en de liefde is de allesomvattende uitdrukking van het goede. . . . . .

. . . . . .

„*Wijs mij niet af*, de waarachtige grootheid der vrouw zou u

ontbreken. De ware God zal op u toornen al mag de god der monniken tevreden zijn. . . . ."

En in de laatste ure, op den morgen als de schandkar wacht, dan klinkt het nog eens:

„Waarlijk, de liefde is de openbaring van het oneindige, de les, die ons in 't goddelijke onderricht. Van uw geur, liefste, doordrongen, zal ik inslapen door 't leven ten volle verzadigd . . ."

. . . . . .

Inderdaad, hoe ver staat dit alles boven de zwakheden, de dwalingen, de zinledige en belachelijke dingen van den ouden *Paroissien!* Hoeveel beter en reiner moet de vrome vrouw zich gevoelen, die deze gebeden der stervenden tot de hare maakt.

De gebeden der stervenden!

In een hooggestemd en diepgevoelig mysteriespel „The dream of Gerontius" heeft John Henry Newman de dramatische verhevenheid, de troostvolle schoonheid en de wondervolle kracht dezer gebeden vertolkt. Trachten te vertolken veeleer. Want hoe keurig en fijn, hoe juist en treffend de schildering ook moge zijn van het sterven, van het oordeel, van het overgaan der ziel in de loutering van het vagevuur, — het is er mede als met Longfellow's „Divine Tragedy": evenmin als deze de majesteit van het lijdensverhaal, vertolkt Newman's Gerontius de statige teederheid van het liturgische gebed.

Het is bijna heiligschennis onze gebeden der stervenden te noemen naast de laffe liederlijkheden van Renan. Maar herinner ze u voor een oogenblik, herinner u, hoe onze Broere ze heeft vertolkt in „Sabinus' sterfbed", en laat de treffende toonen reinigend en verkwikkend gaan door uw gemoed.

„Vertrek, gij christenziele, van deze wereld in den naam van God den almachtigen Vader, die u heeft geschapen, in den naam van Jesus Christus, den Zoon van den levenden God, die voor u heeft geleden; in den naam van den heiligen Geest, die in u is uitgegoten . . . ."

„Ontvang, o Heer! Uw dienaar in het land der behoudenis, die hij van Uwe barmhartigheid te hopen heeft. . . ."

„Komt, gij Heiligen Gods, snelt toe gij Engelen des Heeren, ontvangt zijne ziel, draagt haar op in het aanschijn Gods. . . . ."

. . . . . .

Wij hooren de weinige woorden, hoe herleeft daarin voor onze oogen de majesteit des doods. De majesteit van den verlossenden dood, die aan het kruis van Golgotha is geboren, die door den Gekruiste werd begroet:

„Word, dochter van de wraakbodinne,
Mijn Engel van barmhartigheid!"

En middelerwijl sluipt de Satyr rond met wijsgeerige lafheden op de lippen en grijnst en fluistert: „de ware gebeden der stervenden zijn de mijne", en aan den voet van het schavot grinnikt hij: „Van uw geur, liefste, doordrongen, zal ik inslapen, van 't leven ten volle verzadigd. . . . ."

En deze nu, deze, de man die de onschuld der Bretonsche maagden bespot met liederlijke femelarij;

deze, de man, die de agapen der martelaren met laffen laster bevuilt;

die met alle overtuiging lacht, alle geestdrift zwakheid noemt, alle karakter aanrandt;

die het hoogste en heiligste te niet wil doen en vervangen door zijn lamlendigen twijfel;

deze, deze, die de wijsheid des doods zoekt in naamlooze wulpschheid, en wiens muze geen ander woord verdient dan:

„Quid tibi vis, mulier, nigris dignissima barris!"

deze, deze is de man, die de majestueuse stem der eeuwen, getuigend van het Menschgeworden Woord, heeft willen doen zwijgen; deze, deze is de man, die onzen Heer en Zaligmaker gelasterd heeft!

Weg met hem!

Vooral in de orde des geestes geldt het: de verloren zoon keert niet altijd terug, maar hij eindigt altijd als zwijnenhoeder.

Er leeft in onze nederlandsche letterwereld een persoon, die zoo hier en daar aan Renan herinnert. Dr. A. Pierson heeft geen *Abbesse de Jouarre* op zijn geweten, maar in geestesaanleg en richting heeft hij menigen trek met den droomenden schrijver van een het misboekje vervangend gebedenboek gemeen. Ook hij heeft

et alles beroerende en niets beheerschende, dat de geschriften van Renan zoo toegankelijk maakt voor allen, die met een tintjen beschaving een volslagen gebrek aan wetenschap bedekken. Ook hij is meester over den vorm, over den eigenaardigen, slependen, slingerenden, glijdenden, kronkelenden vorm, die niet treft maar zachtjens verstrikt. Ook hij heeft aan alles geofferd, aan wetenschap en critiek, aan taal en historie, aan kunst, aan wijsbegeerte en letteren; in de ongestadigheid gestadig, een ongeloovige met den weemoed van 't verloren geloof in de stem, een dweeper, maar niet een dweeper uit hartstocht, eer uit gevoeligheid.

Op het oogenblik dat Renan zijn *Abbesse de Jouarre* ten tooneele voert, treedt de schrijver van „Adriaan de Mérival" op als de auteur van „Verisimilia" 1).

Deze „Verisimilia" houden zich allermeest bezig met de tekstcritiek over eenige brieven van den H. Apostel Paulus en over het Evangelie van St. Joannes.

Op welke wijze deze tekscritiek wordt uitgeoefend, leert één voorbeeld op treffende wijze.

Ziehier hoe de geleerde auteurs het aanleggen om het historisch gedeelte van den brief aan de Galaten uiteen te halen en als een toonbeeld van verwarring voor te stellen.

Men zal ons toegeven, zoo spreken zij, dat men niet aan één en denzelfden auteur mededeelingen kan toeschrijven, die hij doet over zichzelven en die niet alleen van elkaar verschillen, maar openlijk met elkaar strijden.

Of dit beginsel van critiek onaantastbaar is, mag worden betwijfeld. Het hangt geheel en al van de soort mededeelingen af, of men het al dan niet kan toepassen. En hoe wordt het door deze geleerden toegepast?

Ziehier: „Negat esse duo Evangelia — 1, 9. — et scribit Evangelium, quod impugnat, ab suo non esse diversum."

Er zijn geen twee Evangelien, en het Evangelie, 't welk Paulus bestrijdt, is van het zijne niet verscheiden.

Terwijl hij dus het bestaan van twee Evangeliën ontkent, toont hij door zijne bestrijding dat er wel twee moeten wezen.

De ontdekking is waarlijk zeer fraai. Maar zij wordt tot een...

---

1) Met den heer S. A. Naber.

ijdele inbeelding, als men nu met eenige kalmte de aan vers 9 voorafgaande drie verzen leest. Dan blijkt het toch ten duidelijkste, dat Paulus alleen in den zin der dwaalleeraars van een *ander*, dat is van een *verschillend*, van een met het door hem verkondigde niet overeenstemmend Evangelie spreekt, maar tevens dit gewaande Evangelie als een niet-Evangelie brandmerkt. Aan deze critici schijnt het onderscheid tusschen ἕτερον εὐαγγέλιον en het ὃ οὐκ ἔστιν ἄλλο te zijn ontgaan. Zij schijnen den zin der verklaring in hun Statenbijbel niet te hebben gevat: „daar er geen ander is"; ik spreek van den Statenbijbel, daar voor Nederlandsche Hooggeleerden der moderne richting het inzien van katholieke vertalingen of verklaringen een vergrijp tegen het bij hun waardigheid passend zelfbewustzijn zou zijn. Zoo komen zij dan ook tot de critiek, die Paulus zou willen loochenen om de treffendste uitspraak van Paulus: er is slechts één Evangelie: het Evangelie, door mij als Apostel „niet van menschen noch door een mensch, maar door Jesus Christus en God den Vader" gebracht. Ieder ander evangelie is niet het Evangelie, *daar er geen ander is.*

Het is bekend dat de critiek van den Hoogleeraar Kuenen over deze critische pogingen niet juist zeer gunstig is geweest. Ook Dr. J. Woltjer, Hoogleeraar aan de Vrije Universiteit, heeft aan zijn hooge ambtgenooten een ruiker van distels uit hun eigen gaarde gereikt. In een bijlage, volgende op de door hem gehouden rede: „Overlevering en Kritiek" — een fraaie, heldere en zeer de aandacht waardige rede — heeft hij het eerste hoofdstuk der „Verisimilia", handelende over den eersten brief aan de Thessalonicensen, letterlijk te niet gedaan. Maar de beschrijving van het geheele boek, in zijne rede gegeven, is een meesterstuk van dien fijnen spot, die der degelijkste en stevigste wetenschap schijnt eigen te wezen; het is geen drooge, maar sublieme komiek.

Na een geestige beschrijving van de gevaren, die de critiek, afgaande op „tegenstrijdigheden in gedachtengang, en stijl, en taal", kan opleveren, gaat Dr. Woltjer aldus verder:

„Een merkwaardig voorbeeld dezer mythenvorming door de philologische kritiek, tegen het einde der 19de eeuw, geeft een boek dat voor een paar maanden in Amsterdam het licht zag. Laat ik u daaruit eene mythe, of wilt ge het een sprookje noemen, ook goed, mogen verhalen.

„Daar was er eens een Jood, een wereldsche Jood, die de besnijdenis niet noodig oordeelde, daar men ook buiten haar wel God kon vreezen. Hij leefde nog vóór onze jaartelling en was kuisch en vroom. Als andere Joden verwachtte hij den Messias, die volgens Daniel eenmaal op de wolken komen zoude, en schreef voor zijne leerlingen en de geloovigen een boek om hun geloof te versterken, hunne hoop vast te maken en hen tot lijdzaamheid aan te sporen. Eene eeuw, misschien wel twee eeuwen later leefde er ook een Christen, een bisschop: Paulus was zijn naam. 't Was een goede bloed, maar wat onnoozel; wat hij schreef was niet zelden onzin; zijn zedeleer bleef laag bij den grond, en zijne daden waren niet beter; zich toe te eigenen wat eens anders was vond hij wel gemakkelijk. Nu gebeurde het eens, dat deze stakkert in een kerkelijk conflict kwam. Daar was er namelijk een kerk, die haar plicht verzuimd had. Onze bisschop moest deze kerk hare ondankbaarheid verwijten en, hoewel tegen zijn zin en eenigszins gedwongen, zichzelven verdedigen. Dat ging echter moeielijk! Hoe zou hij een brief bij elkaar krijgen? Daar valt hem gelukkig het boekje van den Jood in de handen. Dat was eene uitkomst, dat kon hij gebruiken. Hij neemt het, werkt het over door er eene inleiding voor te schrijven en hier en daar wat aan toe te voegen, ofschoon zijne toevoegselen dikwijls onzin waren, en de verbinding met wat de Jood geschreven had, slecht gelukte; hij maakte er zelfs een paar woordspelingen bij, en zoo krijgt hij zijn schrijven aan de ondankbare kerk en zijn zelfverdediging klaar.

„Tot zoover het verhaal. En het boekje van den wereldschen Jood, overgewerkt door den onnoozelen bisschop, bestaat het nog? Zeer zeker; ge kent het allen en hebt het gelezen. 't Is de brief, die in uwen bijbel de eerste brief van Paulus aan de Thessalonicensen genoemd wordt."

Wanneer men dit fragment leest met zijn twaalf verwijzingen naar den voet der bladzijde en dan bedenkt, dat dit gemeenzame, keuvelende Hollandsch letterlijk is vertaald uit het plechtige Latijn van Pierson-Naber, dan wordt de indruk van onweerstaanbaar komische kracht en, hoe lief men de taal van Latium hebbe, hoe hoog men haar eere, men denkt toch aan het woord, dat het Latijn een dekmantel van vele dwaasheden heeft genoemd.

E. L. C.

VERSCHEIDENHEDEN.

NOG IETS OVER DE HH. MARTELAREN VAN GORCUM.

In het voorgaande jaar plaatste ik in dit tijdschrift een artikeltje om te bewijzen, dat de zuster van den H. Leonardus van Vechel zich vergist heeft, *als* zij gezegd heeft (want ook Estius kan verkeerd zijn ingelicht) dat „een heer van de abdij van Berne, die pastoor was van een dorp bij den Bosch door de geuzen is mishandeld, dat hem voeten en hoofd zijn afgehouwen" kort voor de maand Juli 1572. Noch de archieven noch de overlevering der abdij spreken van zulk een martelaar. Mij dunkt, dat dit negatief bewijs wel de waarde had van een positief, daar het toch haast ondenkbaar is, dat de religieuzen een ordebroeder, die zulk een roemvollen dood zou gestorven zijn, zouden vergeten hebben. Daar kwam nog bij, dat juist in den aangegeven tijd een pastoor niet ver van den Bosch (te Haaren), behoorende niet tot genoemde abdij maar tot dezelfde orde, juist op die wijze door de geuzen vermoord is. Men moest dus, naar mijn inzien, in het verhaal der zuster van Leonardus eene kleine wijziging aanbrengen, doch hoe klein die wijziging ook is en hoe zwaar de motieven daarvoor wegen, de Eerw. Heer Koxhoorn, die later eene monographie van den H. Leonardus in *Onze Wachter* geleverd heeft, aarzelde haar over te nemen. In eene noot op bldz. 224 schrijft hij, dat mijne bewijzen niet toereikend zijn.

De zaak is van te weinig belang om er veel woorden voor te verkwisten, waarom ik liever de beslissing aan den aandachtigen lezer had overgelaten. Nu ik echter nog andere bewijzen heb gevonden, die zelfs den oppervlakkigsten lezer moeten overtuigen; nu ik bovendien de geschiedenis der roemrijke martelaren met

nog eenige wetenswaardigheden kan verrijken, mag men het mij niet kwalijk nemen, dat ik de pen nog eens opvat. Wij bezitten nog eene getrouwe copie van het oude *mortuarium* of *necrologium* onzer abdij, geschreven door Leonardus Bosch, later abt, tusschen de jaren 1621 en 1625. Bovendien berust in ons archief eene lijst op perkament van de leden der abdij, die leefden van het jaar 1538 tot 1588 met de vermelding van hunne hoedanigheid, alsook van hun sterfjaar en sterfdag, en nog een andere, minder nauwkeurige, copie van het *mortuarium*, geschreven door Corn. van Grinsven omtrent 1625. Uit deze stukken blijkt, dat in de jaren 1570 en 1571 geen enkel lid der abdij overleden is, dat er in 1572 wel twee gestorven zijn, doch de een, Joannes Zwol, den 15 Sept. en de andere, Henricus Buys, den 21 Dec. Dewijl nu de *necrologia* tot de beste geschiedbronnen gerekend worden, zal men wel moeten aannemen, dat de pastoor, die kort voor 9 Juli 1572 door de geuzen gedood is, geen lid *dezer* abdij kan geweest zijn.

De opwerping dat de abdijheeren den gedachten martelaar van de lijst hunner medebroeders zouden geschrapt hebben, omdat zij de zaak der geuzen waren toegedaan, zou al te kras zijn. De abdij mag er op roemen, dat zij hare poorten voor de ketterij altijd heeft gesloten gehouden. Slechts één harer kinderen, Hendrik van Grinsven († 15 Maart 1625), laatste proost van Meersbergen, schijnt het zoete juk der kloostertucht te hebben afgeworpen en zich bij de ketters te hebben aangesloten. Zeker is het, dat hij niet naar de abdij wilde terugkomen, toen hij geroepen werd, en dat hij te Rhenen begraven is.

De abdij van Berne had tijdens de reformatie dappere strijders, die voor de goede zaak veel gedaan hebben, doch behalve den pastoor van Hedikhuizen († 18 Oct. 1598) is geen hunner door het zwaard omgekomen. Bij de vervolgingen, die vroeger reeds vermeld zijn, kan nog eene andere gevoegd worden, die misschien tot het gerucht, waarover de zuster van den H. Leonardus sprak, heeft bijgedragen.

Mr. Piot, chef der archives du royaume, te Brussel, heeft mij een brief aangetoond van den proost Morillon, geschreven omtrent 16 Juli 1572 aan den kardinaal Granvelle, gedrukt in de *Correspondance du Cardinal Granvelle*, alwaar men (p. 312) lezen kan, dat niet een pastoor maar een praepositus of proost (d. i. bestuurder der tijdelijke zaken) van Berne door geuzen wel niet gedood, maar toch mishandeld is geworden. Morillon, blijkbaar door den

bisschop van 's Bosch onderricht, schrijft aan den kardinaal het volgende: „C'est une pitié d'ouyr ce que Messieurs les *R^mes* d'Anvers et de *Bois-le-Duc* dyent des insolences que se font par le plat pays de leurs diocèses, où l'on ne veult plus payer dixmes, et se font protestes par les voisins des collecteurs, que si leurs maisons reçoivent dommage à leur occasion ils le recouvreront sur eulx; car lesdits collecteurs sont menassez du feu. Aussy sont ceulx qui saulvent leurs reliquiaires et ornements des églises qu'ils sont contraints de mettre en mains des Gueux, demeurantz les villaiges desertz et sans curez, lequels pour doubte de la vie se retirent aux villes.

„Aussi l'on court jusqu'aux portes de Bois-le-Duc. *L'abbaye de Berne qu'est de Prémontré ha esté pillée et le prevost du lieu ha heu jusques à cincq fois la chorde au col et ha l'on esté contrainct de le rechapter XII^c florins.* Je craindcz qu'ainsi n'en advienne à plusieurs aultres monastères champetres. *A Gorchum ont les Gueux constitué prisonniers XVI des plus riches et catholicques bourgeois qu'ilz menassent de pendre*" . . . . .

Ook dit verhaal kan eenigerwijze valsch en overdreven zijn, doch het is beter aan te nemen dan dat van de zuster des H. Leonardus. Gewis zou Morillon den dood van den gemartelden abdijheer niet verzwegen hebben, als hij werkelijk gestorven ware.

Dat de abdij in 1572 werd uitgeplunderd, is in de geschiedenis bekend; dat de religieuzen bij die gelegenheid aan bespotting en beleediging hebben blootgestaan, moest wel van zelf spreken; dat echter een hunner op dusdanige wijze mishandeld is, was tot nog toe onbekend. Verstaat Morillon door den *praepositus* den bestuurder der tijdelijke zaken, in welken zin de abdij dat woord gebruikte, dan was het zeer waarschijnlijk *Bartholomeus Baldewini van der Stappen*, geboren te Herpt bij Heusden, eerst *praepositus* in de abdij en later te Meersbergen, waar hij stierf den 4 Oct. 1609. Het is zeer aannemelijk, dat de bestuurder der tijdelijke zaken bij eene plundering het meest te lijden had, waarom het ook wel waarschijnlijk is, dat hem tot vijfmaal toe het koord om den hals is geslagen, dat men hem heeft gevangen genomen en dat hij voor 1200 gulden is vrijgekocht.

Thans voeg ik hierbij de copie van een geschrift op papier, dat even merkwaardig is voor de geschiedenis der Martelaren van Gorcum als voor die van de abdij van Middelburg.

Het betreft de verkiezing van een nieuwen abt en bevat al de

namen der abdijheeren van Middelburg met de bijvoeging van hunne hoedanigheid en de stemmen, die zij hebben uitgebracht. De namen zijn door eene mij onbekende hand geschreven, doch de stemmen zijn er aan toegevoegd door onzen abt Theodoricus Wilhelmi Spierinck van Well, die blijkbaar bij die verkiezing heeft voorgezeten. Na den dood van den abt Mattheus van Heeswijk in 1558 werd den Middelburgers een nieuwe abt aangewezen in den persoon van Nicolaas van der Borcht (a Castro), dien zij echter niet wilden erkennen. Zie *Annales Praem.* II, 196.

In dezen tijd, dus 1559 of 1560, moet gemelde verkiezing hebben plaats gehad. Men vindt hier de namen van den H. Adrianus en van den broeder des H. Jacobus. De H. Jacobus zelf was nog niet geprofest of had de abdij nog niet verlaten. De cijfers, welke door Spierinck vóór de namen geplaatst zijn, schijnen de orde der stemming aan te duiden. Ziehier eene nauwkeurige copie van de bedoelde stemming.

Nomina religiosorum abbatiae Middelburgensis 1).

32. Dominus Cornelius Rosendael Prior 1°. magistrum pistorum 2°. praepositum 3°. sacellanum in Vlijsingen.
12. D. Johannes Dordracenus Supprior 1°. priorem 2°. magistrum pistorum 3°. praepositum abbatiae.
6. D. Hugo Hagiensis pastor in Westcappel 1°. priorem 2°. magistrum pistorum 3°. pastorem Hagiensem.
33. D. Guilhelmus Naeldwyck pastor in veteri Vlissinghen 1°. priorem. 2°. mag. pist. 3°. praep.
8. D. Paulus Tryfens de Bruxellis pastor in Seroeskerke 1°. praep. abbatiae 2°. priorem 3°. mag. pist.
3. D. Vincentius de Zierzee pastor Hagiensis 1°. praep. abbatiae 2°. priorem 3°. mag. pist.
9. D. Petrus de Middelburch pastor in Grypskerke 1°. mag. pist. 2°. priorem 3°. praep. abb.
29. D. Lambertus delfensis Praepositus abbatiae 1°. priorem 2°. mag. pist. 3°. pastorem Hagiensem.
13. D. Christophorus a Rosendael infirmarius 1°. praep. 2°. priorem 3°. mag. pist.
4. D. Lambertus Olmen pastor in Monster 1°. priorem 2°. mag. pist. 3°. praep. abb.

1) Deze titel is niet van de hand van Spierinck.

30. D. Lambertus Meerhout pastor in Vlissinghen 1°. priorem 2°. praep. 3°. pastorem Hagiensem.
28. D. Cornelius a Schoonhoven magister pistorum 1°. priorem 2°. praep. abb. 3°. past. Hag.
34. D. Petrus Hagiensis pastor in Meliskerken 1°. priorem 2°. past. Hag. 3°. praep, abb. 1)
27. D. Adrianus Audenaerde pastor anterioris ecclesiae 1°. priorem 2°. past. Hag. 3°. mag. pist.
1. D. Adrianus de beeck pastor in Aechtenkercke primo loco elegit priorem 2°. praep. 3°. mag. pist. 2)
5. D. Nicolaus Hasselensis praepositus in Haga comitis 1°. past. in Hagis 2°. priorem 3°. mag. pist.
10. D. Johannes Olmen vicepastor in Oostcappel 1°. praep. abb. 2°. priorem 3°. mag. pist.
7. D. Paulus gorcumensis 3) sacellanus in Westcappel 1°. priorem 2°. mag. pist. 3°. praep. abb.
11. D. Marinus de Gous sacellanus in Seroiskercke 1°. priorem 2°. praep. abb. 3°. mag. pist.
31. D. Cornelius de Eykenduynen sacellanus in Vlissinghen 1°. priorem 2°. praep. abb. 3°. mag. pist.
2. D. Anthonius de Berlicom pastor in Domburch 1°. priorem 2°. mag. pist. 3°. praep. abb.
14. D. Guilhelmus placieci circator 1°. priorem 2°. mag. pist. 3°. pastorem hag.
15. D. Johannes Hagiensis magister novitiorum 1°. priorem 2°. mag. pist. 3°. past. hag.
16. D. Cornelius Mechliniensis 1°. priorem 2°. mag. pist. 3°. praep. abb.
17. D. Anthonius Buscoducensis 1°. priorem 2°. mag. pist. 3°. pastorem hagiensem.
18. D. Gherardus traiectensis Cantor 1°. mag. pist. 2°. priorem 3°. praep. abb.

---

1) Hier heeft Spierinck op den rand geschreven: „Hic D. Petrus infirmatur". Daarom zal hij het laatst gestemd hebben. Vóór zijn naam staat: 34.

2) Dit was voluit geschreven, omdat men hier de eerste stemming heeft.

3) Aldus verbeterd door Spierinck. Eerst stond er *hagiensis*.

19. D. Guilhelmus Rosendalensis succentor 1°. priorem 2 . mag. pist. 3°. praep. abb.
20. D. Johannes Floref 1°. praep. abb. 2°. priorem 3°. mag. pist.
21. D. Nicolaus Mechliniensis 1°. mag. pist. 2°. priorem 3°. praep. abbatiae.
22. D. Guilhelmus Westcappellensis 1°. praep. 2°. priorem 3°. mag. pist.
23. Frater 1) Jodocus Somerius diaconus 1°. praep. 2°. priorem. 4°. pastorem in Seroeskerken.
24. Frater Theodorus Cobbelgiers ex Antwerpia diaconus 1°. priorem 2°. mag. pist. 3°. pastorem Hagensem.
25. Frater Johannes Middelburgensis professus 1°. priorem 2°. pastorem hagensem 3°. praepositum hagensem [sic].
26. Frater Cornelius Dorderacenus professus 1°. praep. abb. 2°. priorem 3°. mag. pist.

    Magister 2) Rumoldus reymarius mechliniensis licentiatus theologiae et decanus in Zouborch et lector in abbatia middelburgensi elegit 1°. loco magistrum pistorum 2°. priorem et 3°. praep. abbatiae.

De somma der stemming vindt men bovenaan op den rand:

prior 1°. loco 22, 2°. loco 12.
prost 1°. loco 8, 2°. 6, 3°. 11.
magister pistorum 1°. loco 4, 2°. 13, 3°. 11.

De prior had dus de meeste stemmen. Op de ruggezijde staat nog: „Electio Religiosorum Middelburgensium", en daar beneden: „Prior 21 — proest 8 — backmester 4 — pastor 1".

Dit is geschreven door Spierinck, alsmede de formuul van den eed, welke zich bevindt op de binnenzijde van het tweede blad:

Forma juramenti ex sessione duodecima concilii basiliensis.

Ego N. juro et promitto Deo omnipotenti et beate Marie Virgini illum ex confratribus nostris hujus monasterii nostri Middelburgensis nominare, quem ex vera mea conscientia credam fore huic

---

1) Thans niet meer *Dominus*, omdat de hier volgende geen priesters meer zijn.

2) Deze naam is geheel door Spierinck geschreven, waaruit ik afleid, dat Reymarius de voorgaande naamlijst geschreven heeft en zichzelven had verzwegen.

ecclesie middelburgensi in spiritualibus et temporalibus utiliorem et illum nullo modo velle promovere vel nominare, quem verisimiliter scivero promissione aut alicujus rei temporalis datione, seu prece per se aut alium interposite [sic] vel alias qualitercumque directe vel indirecte pro se nominationem procurasse vel procurare. Ita me Deus adjuvet et omnes sancti ejus.

Volgens de gewoonte zijn de namen der religieuzen naar orde van hunne professie geschreven; de prior en supprior echter zijn altijd in rang na den abt de eersten. Volgens diezelfde orde moet ook de stemming plaats hebben, doch bij deze verkiezing is daarvan afgeweken, en, als de cijfers de orde der stemming aanduiden — 't geen zeer waarschijnlijk is — dan zal men moeten aannemen, dat de religieuzen voor deze verkiezing niet vergaderd geweest zijn, dat de abt Th. Spierinck hen een voor een op verschillende plaatsen opzocht, hen daar den gewonen eed liet afleggen, dan hunne stemmen vroeg en op het blad opschreef. Hij kwam dan eerst te Aechtenkerke (S. Agatha-kerk), en de H. Adrianus bracht het eerst zijn stem uit, vervolgens te Domburch, dan bij de heeren, die in den Haag en te Monster dienst deden (zie 3, 4, 5), vervolgens te Westcappelle bij den pastoor en kapelaan (6, 7), en zoo voort, eindelijk in de abdij zelve (11 tot 32).

Waarom de verkiezing op zulke wijze plaats greep, is gemakkelijk te raden. Zij was strijdig met den wil des konings van Spanje, die de abtelijke waardigheid aan de abdij wilde ontnemen, om ze over te dragen op den nieuwen bisschop. Zij moest dus in het geheim geschieden, en het is wel mogelijk dat zij altoos een geheim gebleven is.

Of de handelwijze van deze en andere abdijen, die zich op dergelijke wijze tegen eene regeling verzetten, welke in haar oog haar ondergang was, rechtvaardig en billijk kan geacht worden, hebben wij hier niet te onderzoeken. De abt van Berne, Theod. Spierinck, was in alle gevalle een ijverig verdediger van de wetten en rechten der Kerk en ook in het midden der gevaren een getrouw vriend van zijnen bisschop. Men leze slechts Coppens (IV, 37) en beter nog Schutjes (I, 292), verder de *Studiën* (XXVII, 49 vv.).

Fr. G. VAN DEN ELSEN.
Ord. Praem.

HET WEST-VLAAMSCH IDIOTICON.

De schrijver van dit terecht befaamde werk, L. De Bo, werd den 25sten Augustus 1885 aan de West-Vlaamsche letterkunde ontrukt. Sedert eenige jaren pastoor-deken van Poperinge, was hij op de bres voor zijn dierbaar dialekt, tot dat de kracht hem begaf. Wij bezitten bundels gedichten van hem, die van innig gevoel en van veel meesterschap over de taal getuigen. In zijn gewest genoot hij ook een welverdienden naam als kruidkundige, maar wat hem vooral en in wijder kring bekend gemaakt heeft is zijn *West-Vlaamsch Idioticon.*

Over dit werk schreef Dr. M. De Vries hem o. a.: „Uw *Idioticon* getuigt van degelijke taalkennis en van grondige studien. Het bevat eenen rijken schat van materiaal, dubbel bruikbaar gemaakt door uwe verstandige verklaringen en bondige opmerkingen. Het is voor de kennis onzer Nederlandsche taal van zeer groot gewicht, voor die van het Middelnederlandsch ten eenenmale onmisbaar" (1871).

Dr. Van Helten, na er in *De Toekomst* op gewezen te hebben, dat „in geen der hulpmiddelen, die den taalbeoefenaar ten dienste moeten staan, eene zóó groote schaarschte heerschte als in de dialectische woordenboeken", — roemt de nauwkeurigheid, volledigheid en helderheid van het *W.-Vl. Id.* en besluit zijn oordeel als volgt: „Mag men echter reeds daarom (n. l. om bedoelde hoedanigheden) den geleerde groote verdiensten toeschrijven, nog meer verdient hij onzen dank, dewijl hij, begrijpende, dat een Idioticon meer dan eene bloote opsomming van woorden moet bevatten, de regelen van het behandelde dialect en de verschijnselen, die er zich in voordoen, heeft nagegaan, onderzocht en opgeteekend, en hierdoor aan de taalwetenschap en wel in 't bijzonder aan de studie der etymologie eene menigte niet genoeg te waardeeren bouwstoffen heeft opgeleverd" (1872).

Niet minder gunstig werd dat voortreffelijk werk later door Dr. M. De Vries nogmaals beoordeeld, alsmede herhaaldelijk door Dr. De Jager, door Tj. Halbertsma, Johan Winkler, P. Willems, Dr. Paul Fredericq en anderen.

Geen wonder dan ook, dat in de laatste jaren voor de zeldzaam geworden exemplaren aanmerkelijk verhoogde prijzen werden betaald en dat de eerste druk thans geheel is uitverkocht. Daarom hebben De Bo's vrienden het wenschelijk geoordeeld eene

nieuwe uitgave in 't licht te zenden, die zeker, niet minder dan de eerste, zich in den bijval van het letterlievend publiek zal mogen verheugen.

„Zonder eenigszins het werk van De Bo, zelfs daar waar iets weg te laten, iets toe te voegen, of te wijzigen ware, te willen veranderen — leest men in den prospectus — hebben de uitgevers van 't *Idioticon* gemeend, dat zij hunne nieuwe uitgave eene verhoogde weerde kosten en mochten toevoegen, met ze in te richten naar 't gedacht zelve en naar de uitgesproken begeerte van zaliger Deken De Bo".

Hier thans nog de zeer doeltreffende verbeteringen op te sommen, die De Bo's werk door zijne nieuwe inrichting zal bekomen, zou mij te ver leiden. De welwillende lezer vrage liefst den prospectus aan den heer Eug. Beyaert, Jan Palfijnstraat 18, te Kortrijk, die de nieuwe uitgave bezorgt en de inschrijvingen ontvangt. Daarin zal hij tevens eene uitvoerige proeve van bewerking aantreffen.

Maar ook de minder naar eigenlijke taalkennis strevende lezer vindt in De Bo's *Idioticon* veel van zijn gading: uitleggingen namelijk van spreekwoorden als: *Op d' hage slaan; Hier ware 't goed haver zaaien* enz. enz., welker verklaringen gelegenheid geven tot zeer lezenswaardige mededeelingen over het gemoedsleven, de zeden en gebruiken der oude Vlamingen. Men treft er sagen aan in verband met zekere woorden of uitdrukkingen, zooals o. a. die van *Haat-en-Nijd*, „eene ondeugd die van ouds gepersonificeerd werd", — van de *Varende Vrouwe*, een woord dat geïllustreerd wordt door eene natuurwetenschappelijke verklaring en twee Heidensch-Vlaamsche legenden.

En de prijs? Die is zoo laag gesteld, dat hij in Holland zeker iets ongehoords mag genoemd worden; immers voor het lijvige boek (de 1e druk heeft XIX en 1481 blz. over 2 kol.) wordt enkel 15 franken gevraagd, — wel een bewijs dat het hier geene zaak van speculatie geldt.

Ook is het te hopen, dat het geleerde en voorspoedige Nederland zich niet onbetuigd zal laten, maar de onderneming der vrienden van wijlen Deken De Bo krachtig zal steunen.

Niet alleen zal het daardoor een schoon en hecht gedenkteeken aan onze taal helpen oprichten, — het zal tevens hulde brengen aan de nagedachtenis van eenen man, voor wien het opbeuren van het Vlaamsch in zijn gewest eene der hoofdopgaven zijns levens was.

K. De Bruyne.